

M. FABIVS QVINTILIANVS

(c. 35 – c. 100 A.D.)

INSTITUTIONES

Liber I Liber II Liber III Liber IV Liber V Liber VI
Liber VII Liber VIII Liber IX Liber X Liber XI Liber XII

DECLAMATIONES MAIORES

I II III IV V VI VII VIII IX X XI XII XIII XIV XV XVI XVII XVIII XIX

The Latin Library The Classics Page

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER PRIMVS

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

EPISTVLA I. M. FABIVS QVINTILIANVS TRYPHONI SVO SALVTEM. Efflagitasti cotidiano convicio ut libros quos ad Marcellum meum de institutione oratoria scripseram iam emittere inciperem. Nam ipse eos nondum opinabar satis maturuisse, quibus componendis, ut scis, paulo plus quam biennium tot alioqui negotiis districtus inpendi: quod tempus non tam stilo quam inquisitioni operis prope infiniti et legendis auctoribus, qui sunt innumerabiles, datum est. II. Vsus deinde Horati consilio, qui in arte poetica suadet ne praecipitetur editio "nonumque prematur in annum", dabam his otium, ut refrigerato inventionis amore diligentius repetitos tamquam lector

perpenderem. III. Sed si tantopere efflagitantur quam tu adfirmas, permittamus vela ventis et oram solventibus bene precemur. Multum autem in tua quoque fide ac diligentia positum est, ut in manus hominum quam emendatissimi veniant. Vale.

PROHOEMIVM I. Post impetratam studiis meis quietem, quae per viginti annos erudiendis iuvenibus inpenderam, cum a me quidam familiariter postularent ut aliquid de ratione dicendi componerem, diu sum equidem reluctatus, quod auctores utriusque linguae clarissimos non ignorabam multa quae ad hoc opus pertinerent diligentissime scripta posteris reliquisse. II. Sed qua ego ex causa faciliorem mihi veniam meae deprecationis arbitrabar fore, hac accendebantur illi magis, quod inter diversas opiniones priorum et quasdam etiam inter se contrarias difficilis esset electio, ut mihi si non inveniendi nova, at certe iudicandi de veteribus iniungere laborem non iniuste viderentur. III. Quamvis autem non tam me vinceret praestandi quod exigebatur fiducia quam negandi verecundia, latius se tamen aperiente materia plus quam imponebatur oneris sponte suscepi, simul ut pleniore obsequio demererer amantissimos mei, simul ne vulgarem viam ingressus alienis demum vestigiis insisterem. IV. Nam ceteri fere qui artem orandi litteris tradiderunt ita sunt exorsi quasi perfectis omni alio genere doctrinae summam (in eloquentiae) manum imponerent, sive contemnentes tamquam parva quae prius discimus studia, sive non ad suum pertinere officium opinati, quando divisae professionum vices essent, seu, quod proximum vero, nullam ingenii sperantes gratiam circa res etiamsi necessarias, procul tamen ab ostentatione positas, ut operum fastigia spectantur, latent fundamenta. V. Ego cum existimem nihil arti oratoriae alienum sine quo fieri non posse oratorem fatendum est, nec ad ullius rei summam nisi praecedentibus initiis perveniri, ad minora illa, sed quae si neglegas non sit maioribus locus, demittere me non recusabo, nec aliter quam si mihi tradatur educandus orator studia eius formare ab infantia incipiam. VI. Quod opus, Marcelle Vitori, tibi dicamus, quem cum amicissimum nobis tum eximio litterarum amore flagrantem non propter haec modo, quamquam sint magna, dignissimum hoc mutuae inter nos caritatis pignore iudicabamus, sed quod erudiendo Getae tuo, cuius prima aetas manifestum iam ingenii lumen ostendit, non inutiles fore libri videbantur quos ab ipsis dicendi velut incunabulis per omnes quae modo aliquid oratori futuro conferant artis ad summam eius operis perducere festinabimus, VII. atque eo magis quod duo iam sub nomine meo libri ferebantur artis rhetoricae neque editi a me neque in hoc comparati. Namque alterum sermonem per biduum habitum pueri quibus id praestabatur exceperant, alterum pluribus sane diebus, quantum notando consequi potuerant, interceptum boni iuvenes sed nimium amantes mei temerario editionis honore vulgaverant. VIII. Quare in his quoque libris erunt eadem aliqua, multa mutata, plurima adiecta, omnia vero compositiora et quantum nos poterimus elaborata. IX. Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse nisi vir bonus non potest, ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem sed omnis animi virtutes exigimus. X.

Neque enim hoc concesserim, rationem rectae honestaeque vitae, ut quidam putaverunt, ad philosophos relegandam, cum vir ille vere civilis et publicarum privatarumque rerum administrationi accommodatus, qui regere consiliis urbes, fundare legibus, emendare iudiciis possit, non alius sit profecto quam orator. XI. Quare, tametsi me fateor usurum quibusdam quae philosophorum libris continentur, tamen ea iure vereque contenderim esse operis nostri proprieque ad artem oratoriam pertinere. XII. An, si frequentissime de iustitia fortitudine temperantia ceterisque similibus disserendum est, adeo ut vix ulla possit causa reperiri in quam non aliqua ex his incidat quaestio, eaque omnia inventione atque elocutione sunt explicanda, dubitabitur, ubicumque vis ingenii et copia dicendi postulatur, ibi partes oratoris esse praecipuas? XIII. fueruntque haec, ut Cicero apertissime colligit, quemadmodum iuncta natura, sic officio quoque copulata, ut idem sapientes atque eloquentes haberentur. Scidit deinde se studium, atque inertia factum est ut artes esse plures viderentur. Nam ut primum lingua esse coepit in quaestu institutumque eloquentiae bonis male uti, curam morum qui diserti habebantur reliquerunt: XIV. ea vero destituta infirmioribus ingeniis velut praedae fuit. Inde quidam contempto bene dicendi labore ad formandos animos statuendasque vitae leges regressi partem quidem potiorem, si dividi posset, retinuerunt, nomen tamen sibi insolentissimum adrogaverunt, ut soli studiosi sapientiae vocarentur; quod neque summi imperatores neque in consiliis rerum maximarum ac totius administratione rei publicae clarissime versati sibi umquam vindicare sunt ausi: facere enim optima quam promittere maluerunt. XV. Ac veterum quidem sapientiae professorum multos et honesta praecepisse et, ut praeceperint, etiam vixisse facile concesserim: nostris vero temporibus sub hoc nomine maxima in plerisque vitia latuerunt. Non enim virtute ac studiis ut haberentur philosophi laborabant, sed vultum et tristitiam et dissentientem a ceteris habitum pessimis moribus praetendebant. XVI. Haec autem quae velut propria philosophiae adseruntur, passim tractamus omnes. Quis enim non de iusto, aequo ac bono, modo non et vir pessimus, loquitur? Quis non etiam rusticorum aliqua de causis naturalibus quaerit? Nam verborum proprietas ac differentia omnibus qui sermonem curae habent debet esse communis. XVII. Sed ea et sciet optime et eloquetur orator: qui si fuisset aliquando perfectus non a philosophorum scholis virtutis praecepta peterentur. Nunc necesse est ad eos [aliquando] auctores recurrere, qui desertam, ut dixi, partem oratoriae artis, meliorem praesertim occupaverunt, et velut nostrum reposcere, non ut illorum nos utamur inventis, sed ut illos alienis usos esse doceamus. XVIII. Sit igitur orator vir talis qualis vere sapiens appellari possit, nec moribus modo perfectus (nam id mea quidem opinione, quamquam sunt qui dissentiant, satis non est), sed etiam scientia et omni facultate dicendi; qualis fortasse nemo adhuc fuerit, XIX. sed non ideo minus nobis ad summa tendendum est: quod fecerunt plerique veterum, qui, etsi nondum quemquam sapientem repertum putabant, praecepta tamen sapientiae tradiderunt. XX. Nam est certe aliquid consummata eloquentia neque ad eam pervenire natura humani ingenii prohibet. Quod si non contingat, altius tamen ibunt qui ad

summa nitentur quam qui praesumpta desperatione quo velint evadendi protinus circa ima substiterint. XXI. Quo magis impetranda erit venia si ne minora quidem illa, verum operi quod instituimus necessaria, praeteribo. Nam liber primus ea quae sunt ante officium rhetoris continebit. Secundo prima apud rhetorem elementa et quae de ipsa rhetorices substantia quaeruntur tractabimus. XXII. Quinque deinceps inventioni (nam huic et dispositio subiungitur), quattuor elocutioni, in cuius partem memoria ac pronuntiatio veniunt, dabuntur. Vnus accedet in quo nobis orator ipse informandus est: ubi qui mores eius, quae in suscipiendis discendis agendis causis ratio, quod eloquentiae genus, quis agendi debeat esse finis, quae post finem studia, quantum nostra valebit infirmitas disseremus. XXIII. His omnibus admiscebitur, ut quisque locus postulabit, docendi ratio quae non eorum modo scientia quibus solis quidam nomen artis dederunt studiosos instruat et, ut sic dixerim, ius ipsum rhetorices interpretetur, sed alere facundiam, vires augere eloquentiae possit. XXIV. Nam plerumque nudae illae artes nimiae subtilitatis adfectatione frangunt atque concidunt quidquid est in oratione generosius, et omnem sucum ingenii bibunt et ossa detegunt, quae ut esse et adstringi nervis suis debent, sic corpore operienda sunt. XXV. Ideoque nos non particulam illam, sicuti plerique, sed quidquid utile ad instituendum oratorem putabamus in hos duodecim libros contulimus, breviter omnia demonstraturi: nam si quantum de quaque re dici potest persequamur, finis operis non reperietur. XXVI. Illud tamen in primis testandum est, nihil praecepta atque artes valere nisi adiuvante natura. Quapropter ei cui deerit ingenium non magis haec scripta sint quam de agrorum cultu sterilibus terris. XXVII. Sunt et alia ingenita cuique adiumenta, vox, latus patiens laboris, valetudo, constantia, decor, quae si modica optigerunt, possunt ratione ampliari, sed nonnumquam ita desunt ut bona etiam ingenii studiique corrumpant: sicut haec ipsa sine doctore perito, studio pertinaci, scribendi legendi dicendi multa et continua exercitatione per se nihil prosunt.

[1] I. Igitur nato filio pater spem de illo primum quam optimam capiat: ita diligentior a principiis fiet. Falsa enim est querela, paucissimis hominibus vim percipiendi quae tradantur esse concessam, plerosque vero laborem ac tempora tarditate ingenii perdere. Nam contra plures reperias et faciles in excogitando et ad discendum promptos. Quippe id est homini naturale, ac sicut aves ad volatum, equi ad cursum, ad saevitiam ferae gignuntur, ita nobis propria est mentis agitatio atque sollertia: unde origo animi caelestis creditur. II. Hebetes vero et indociles non magis secundum naturam hominis eduntur quam prodigiosa corpora et monstris insignia, sed hi pauci admodum fuerunt. Argumentum, quod in pueris elucet spes plurimorum: quae cum emoritur aetate, manifestum est non naturam defecisse sed curam. "Praestat tamen ingenio alius alium." III. Concedo; sed plus efficiet aut minus: nemo reperitur qui sit studio nihil consecutus. Hoc qui perviderit, protinus ut erit parens factus, acrem quam maxime datur curam spei futuri oratoris inpendat. IV. Ante omnia ne sit vitiosus sermo nutricibus: quas, si fieri posset, sapientes

Chrysippus optavit, certe quantum res pateretur optimas eligi voluit. Et morum quidem in his haud dubie prior ratio est, recte tamen etiam loquantur. V. Has primum audiet puer, harum verba effingere imitando conabitur, et natura tenacissimi sumus eorum quae rudibus animis percepimus: ut sapor quo nova inbuas durat, nec lanarum colores quibus simplex ille candor mutatus est elui possunt. Et haec ipsa magis pertinaciter haerent quae deteriora sunt. Nam bona facile mutantur in peius: quando in bonum verteris vitia? Non adsuescat ergo, ne dum infans quidem est, sermoni qui dediscendus sit. VI. In parentibus vero quam plurimum esse eruditionis optaverim. Nec de patribus tantum loquor: nam Gracchorum eloquentiae multum contulisse accepimus Corneliam matrem, cuius doctissimus sermo in posteros quoque est epistulis traditus, et Laelia C. filia reddidisse in loquendo paternam elegantiam dicitur, et Hortensiae Q. filiae oratio apud triumviros habita legitur non tantum in sexus honorem. VII. Nec tamen ii quibus discere ipsis non contigit minorem curam docendi liberos habeant, sed sint propter hoc ipsum ad cetera magis diligentes. VIII. De pueris inter quos educabitur ille huic spei destinatus idem quod de nutricibus dictum sit. De paedagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plane, quam primam esse curam velim, aut se non esse eruditos sciant. Nihil est peius iis qui paulum aliquid ultra primas litteras progressi falsam sibi scientiae persuasionem induerunt. Nam et cedere praecipiendi partibus indignantur et velut iure quodam potestatis, quo fere hoc hominum genus intumescit, imperiosi atque interim saevientes stultitiam suam perdocent. IX. Nec minus error eorum nocet moribus, si quidem Leonides Alexandri paedagogus, ut a Babylonio Diogene traditur, quibusdam eum vitiis inbuit quae robustum quoque et iam maximum regem ab illa institutione puerili sunt persecuta. X. Si cui multa videor exigere, cogitet oratorem institui, rem arduam etiam cum ei formando nihil defuerit, praeterea plura ac difficiliora superesse: nam et studio perpetuo et praestantissimis praeceptoribus et plurimis disciplinis opus est. XI. Quapropter praecipienda sunt optima: quae si quis gravabitur, non rationi defuerint sed homini. Si tamen non continget quales maxime velim nutrices pueros paedagogos habere, at unus certe sit adsiduus loquendi non imperitus, qui, si qua erunt ab iis praesenti alumno dicta vitiose, corrigat protinus nec insidere illi sinat, dum tamen intellegatur id quod prius dixi bonum esse, hoc remedium. XII. A sermone Graeco puerum incipere malo, quia Latinum, qui pluribus in usu est, vel nobis nolentibus perbibet, simul quia disciplinis quoque Graecis prius instituendus est, unde et nostrae fluxerunt. XIII. Non tamen hoc adeo superstitiose fieri velim ut diu tantum Graece loquatur aut discat, sicut plerisque moris est. Hoc enim accidunt et oris plurima vitia in peregrinum sonum corrupti et sermonis, cui cum Graecae figurae adsidua consuetudine haeserunt, in diversa quoque loquendi ratione pertinacissime durant. XIV. Non longe itaque Latina subsequi debent et cito pariter ire. Ita fiet ut, cum aequali cura linguam utramque tueri coeperimus, neutra alteri officiat. XV. Quidam litteris instituendos qui minores septem annis essent non putaverunt, quod illa primum aetas et intellectum disciplinarum capere et laborem pati posset. In

qua sententia Hesiodum esse plurimi tradunt qui ante grammaticum Aristophanen fuerunt (nam is primus hypothekas, in quo libro scriptum hoc invenitur, negavit esse huius poetae); XVI. sed alii quoque auctores, inter quos Eratosthenes, idem praeceperunt. Melius autem qui nullum tempus vacare cura volunt, ut Chrysippus. Nam is, quamvis nutricibus triennium dederit, tamen ab illis quoque iam formandam quam optimis institutis mentem infantium iudicat. XVII. cur autem non pertineat ad litteras aetas quae ad mores iam pertinet? Neque ignoro toto illo de quo loquor tempore vix tantum effici quantum conferre unus postea possit annus; sed tamen mihi qui id senserunt videntur non tam discentibus in hac parte quam docentibus pepercisse. XVIII. Quid melius alioqui facient ex quo loqui poterunt (faciant enim aliquid necesse est)? aut cur hoc quantulumcumque est usque ad septem annos lucrum fastidiamus? Nam certe quamlibet parvum sit quod contulerit aetas prior, maiora tamen aliqua discet puer ipso illo anno quo minora didicisset. XIX. Hoc per singulos prorogatum in summam proficit, et quantum in infantia praesumptum est temporis adulescentiae adquiritur. Idem etiam de sequentibus annis praeceptum sit, ne quod cuique discendum est sero discere incipiat. Non ergo perdamus primum statim tempus, atque eo minus quod initia litterarum sola memoria constant, quae non modo iam est in parvis, sed tum etiam tenacissima est. XX. Nec sum adeo aetatium inprudens ut instandum protinus teneris acerbe putem exigendamque plane operam. Nam id in primis cavere oportebit, ne studia qui amare nondum potest oderit et amaritudinem semel perceptam etiam ultra rudes annos reformidet. Lusus hic sit, et rogetur et laudetur et numquam non fecisse se gaudeat, aliquando ipso nolente doceatur alius cui invideat, contendat interim et saepius vincere se putet: praemiis etiam, quae capit illa aetas, evocetur. XXI. parva docemus oratorem instituendum professi, sed est sua etiam studiis infantia, et ut corporum mox fortissimorum educatio a lacte cunisque initium ducit, ita futurus eloquentissimus edidit aliquando vagitum et loqui primum incerta voce temptavit et haesit circa formas litterarum: nec, si quid discere satis non est, ideo nec necesse est. XXII. Quodsi nemo reprehendit patrem qui haec non neglegenda in suo filio putet, cur improbetur si quis ea quae domi suae recte faceret in publicum promit? Atque eo magis quod minora etiam facilius minores percipiunt, et ut corpora ad quosdam membrorum flexus formari nisi tenera non possunt, sic animos quoque ad pleraque duriores robur ipsum facit. XXIII. An Philippus Macedonum rex Alexandro filio suo prima litterarum elementa tradi ab Aristotele summo eius aetatis philosopho voluisset, aut ille suscepisset hoc officium, si non studiorum initia et a perfectissimo quoque optime tractari et pertinere ad summam credidisset? XXIV. Fingamus igitur Alexandrum dari nobis, impositum gremio dignum tanta cura infantem (quamquam suus cuique dignus est): pudeatne me in ipsis statim elementis etiam brevia docendi monstrare compendia? Neque enim mihi illud saltem placet, quod fieri in plurimis video, ut litterarum nomina et contextum prius quam formas parvoli discant. XXV. Obstat hoc agnitioni earum, non intendentibus mox animum ad ipsos ductus dum antecedentem memoriam

secuntur. Quae causa est praecipientibus ut, etiam cum satis adfixisse eas pueris recto illo quo primum scribi solent contextu videntur, retro agant rursus et varia permutatione turbent, donec litteras qui instituuntur facie norint, non ordine: quapropter optime sicut hominum pariter et habitus et nomina edocebuntur. XXVI. Sed quod in litteris obest in syllabis non nocebit. Non excludo autem id quod est notum irritandae ad discendum infantiae gratia, eburneas etiam litterarum formas in lusum offerre, vel si quid aliud quo magis illa aetas gaudeat inveniri potest quod tractare intueri nominare iucundum sit. XXVII. cum vero iam ductus sequi coeperit, non inutile erit eos tabellae quam optime insculpi, ut per illos velut sulcos ducatur stilus. Nam neque errabit quemadmodum in ceris (continebitur enim utrimque marginibus neque extra praescriptum egredi poterit) et celerius ac saepius sequendo certa vestigia firmabit articulos neque egebit adiutorio manum suam manu super imposita regentis. XXVIII. Non est aliena res, quae fere ab honestis neglegi solet, cura bene ac velociter scribendi. Nam cum sit in studiis praecipuum, quoque solo verus ille profectus et altis radicibus nixus paretur, scribere ipsum, tardior stilus cogitationem moratur, rudis et confusus intellectu caret: unde sequitur alter dictandi quae transferenda sunt labor. XXIX. Quare cum semper et ubique, tum praecipue in epistulis secretis et familiaribus delectabit ne hoc quidem neglectum reliquisse. XXX. Syllabis nullum compendium est: perdiscendae omnes nec, ut fit plerumque, difficillima quaeque earum differenda, ut in nominibus scribendis deprehendantur. XXXI. Quin immo ne primae quidem memoriae temere credendum: repetere et diu inculcare fuerit utilius et in lectione quoque non properare ad continuandam eam vel adcelerandam, nisi cum inoffensa atque indubitata litterarum inter se coniunctio suppeditare sine illa cogitandi saltem mora poterit. tunc ipsis syllabis verba complecti et his sermonem conectere incipiat: XXXII. incredibile est quantum morae lectioni festinatione adiciatur. Hinc enim accidit dubitatio intermissio repetitio plus quam possunt audentibus, deinde cum errarunt etiam iis quae iam sciunt diffidentibus. XXXIII. Certa sit ergo in primis lectio, deinde coniuncta, et diu lentior, donec exercitatione contingat emendata velocitas. XXXIV. Nam prospicere in dextrum, quod omnes praecipiunt, et providere non rationis modo sed usus quoque est, quoniam sequentia intuenti priora dicenda sunt, et, quod difficillimum est, dividenda intentio animi, ut aliud voce aliud oculis agatur. Illud non paenitebit curasse, cum scribere nomina puer, quemadmodum moris est, coeperit, ne hanc operam in vocabulis vulgaribus et forte occurrentibus perdat. XXXV. Protinus enim potest interpretationem linguae secretioris, id est quas Graeci glossas vocant, dum aliud agitur ediscere, et inter prima elementa consequi rem postea proprium tempus desideraturam. Et quoniam circa res adhuc tenues moramur, ii quoque versus qui ad imitationem scribendi proponentur non otiosas velim sententias habeant, sed honestum aliquid monentis. XXXVI. Prosequitur haec memoria in senectutem et inpressa animo rudi usque ad mores proficiet. Etiam dicta clarorum virorum et electos ex poetis maxime (namque eorum cognitio parvis gratior est) locos ediscere inter lusum licet. Nam et maxime necessaria

est oratori, sicut suo loco dicam, memoria; et ea praecipue firmatur atque alitur exercitatione et in his de quibus nunc loquimur aetatibus, quae nihildum ipsae generare ex se queunt, prope sola est quae iuvari cura docentium possit. XXXVII. Non alienum fuerit exigere ab his aetatibus, quo sit absolutius os et expressior sermo, ut nomina quaedam versusque adfectatae difficultatis ex pluribus et asperrime coeuntibus inter se syllabis catenatos et veluti confragosos quam citatissime volvant (chalinoi Graece vocantur): res modica dictu, qua tamen omissa multa linguae vitia, nisi primis eximuntur annis, inemendabili in posterum pravitate durantur.

[2] I. Sed nobis iam paulatim adcrescere puer et exire de gremio et discere serio incipiat. Hoc igitur potissimum loco tractanda quaestio est, utiliusne sit domi atque intra privatos parietes studentem continere, an frequentiae scholarum et velut publicatis praeceptoribus tradere. II. Quod quidem cum iis a quibus clarissimarum civitatium mores sunt instituti, tum eminentissimis auctoribus video placuisse. Non est tamen dissimulandum esse nonnullos qui ab hoc prope publico more privata quadam persuasione dissentiant. Hi duas praecipue rationes sequi videntur: unam, quod moribus magis consulant fugiendo turbam hominum eius aetatis quae sit ad vitia maxime prona, unde causas turpium factorum saepe extitisse utinam falso iactaretur: alteram, quod, quisquis futurus est ille praeceptor, liberalius tempora sua inpensurus uni videtur quam si eadem in pluris partiatur. III. Prior causa prorsus gravis: nam si studiis quidem scholas prodesse, moribus autem nocere constaret, potior mihi ratio vivendi honeste quam vel optime dicendi videretur. Sed mea quidem sententia iuncta ista atque indiscreta sunt: neque enim esse oratorem nisi bonum virum iudico et fieri, etiam si potest, nolo. De hac igitur prius. IV. Corrumpi mores in scholis putant: nam et corrumpuntur interim, sed domi quoque, et sunt multa eius rei exempla, tam hercule quam conservatae sanctissime utrubique opinionis. Natura cuiusque totum curaque distat. Da mentem ad peiora facilem, da neglegentiam formandi custodiendique in aetate prima pudoris, non minorem flagitiis occasionem secreta praebuerint. Nam et potest turpis esse domesticus ille praeceptor, nec tutior inter servos malos quam ingenuos parum modestos conversatio est. V. At si bona ipsius indoles, si non caeca ac sopita parentium socordia est, et praeceptorem eligere sanctissimum quemque, cuius rei praecipua prudentibus cura est, et disciplinam quae maxime severa fuerit licet, et nihilo minus amicum gravem virum aut fidelem libertum lateri filii sui adiungere, cuius adsiduus comitatus etiam illos meliores faciat qui timebantur. VI. Facile erat huius metus remedium. Vtinam liberorum nostrorum mores non ipsi perderemus! Infantiam statim deliciis solvimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus, nervos omnis mentis et corporis frangit. Quid non adultus concupiscet qui in purpuris repit? Nondum prima verba exprimit, iam coccum intellegit, iam conchylium poscit. VII. Ante palatum eorum quam os instituimus. In lecticis crescunt: si terram attigerunt, e manibus utrimque sustinentium pendent. Gaudemus si quid licentius dixerint: verba ne

Alexandrinis quidem permittenda deliciis risu et osculo excipimus. Nec mirum: nos docuimus, ex nobis audierunt; VIII. nostras amicas, nostros concubinos vident; omne convivium obscenis canticis strepit, pudenda dictu spectantur. Fit ex his consuetudo, inde natura. Discunt haec miseri antequam sciant vitia esse: inde soluti ac fluentes non accipiunt ex scholis mala ista, sed in scholas adferunt. IX. "Verum in studiis magis vacabit unus uni." Ante omnia nihil prohibet esse illum nescio quem unum etiam cum eo qui in scholis eruditur. Sed etiamsi iungi utrumque non posset, lumen tamen illud conventus honestissimi tenebris ac solitudini praetulissem: nam optimus quisque praeceptor frequentia gaudet ac maiore se theatro dignum putat. X. At fere minores ex conscientia suae infirmitatis haerere singulis et officio fungi quodam modo paedagogorum non indignantur. XI. Sed praestet alicui vel gratia vel pecunia vel amicitia ut doctissimum atque incomparabilem magistrum domi habeat, num tamen ille totum in uno diem consumpturus est aut potest esse ulla tam perpetua discentis intentio quae non ut visus oculorum optutu continuo fatigetur, cum praesertim multo plus secreti temporis studia desiderent? XII. Neque enim scribenti ediscenti cogitanti praeceptor adsistit: quorum aliquid agentibus cuiuscumque interventus impedimento est. Lectio quoque non omnis nec semper praeeunte vel interpretante eget: quando enim tot auctorum notitia contingeret? XIII. Modicum ergo tempus est quo in totum diem velut opus ordinetur,ideoque per plures ire possunt etiam quae singulis tradenda sunt. Pleraque vero hanc condicionem habent, ut eadem voce ad omnis simul perferantur. Taceo de partitionibus et declamationibus rhetorum, quibus certe quantuscumque numerus adhibeatur, tamen unusquisque totum feret XIV. (non enim vox illa praeceptoris ut cena minus pluribus sufficit, sed ut sol universis idem lucis calorisque largitur): grammaticus quoque si de loquendi ratione disserat, si quaestiones explicet, historias exponat, poemata enarret, tot illa discent quot audient. XV. "At enim emendationi praelectionique numerus obstat." Sit incommodum (nam quid fere undique placet?): mox illud comparabimus commodis. "Nec ego tamen eo mitti puerum volo ubi neglegatur." Sed neque praeceptor bonus maiore se turba quam ut sustinere eam possit oneraverit, et in primis ea habenda cura est ut is omni modo fiat nobis familiariter amicus, nec officium in docendo spectet sed adfectum. Ita numquam erimus in turba. XVI. Nec sane quisquam litteris saltem leviter inbutus eum in quo studium ingeniumque perspexerit non in suam quoque gloriam peculiariter fovebit. Et ut fugiendae sint magnae scholae (cui ne ipsi quidem rei adsentior, si ad aliquem merito concurritur), non tamen hoc eo valet ut fugiendae sint omnino scholae. Aliud. est enim vitare eas, aliud eligere. XVII. Et si refutavimus quae contra dicuntur, iam explicemus quid ipsi sequamur. XVIII. Ante omnia futurus orator, cui in maxima celebritate et in media rei publicae luce vivendum est, adsuescat iam a tenero non reformidare homines neque illa solitaria et velut umbratica vita pavescere. Excitanda mens et attollenda semper est, quae in eius modi secretis aut languescit et quendam velut in opaco situm ducit, aut contra tumescit inani persuasione: necesse est enim nimium tribuat sibi qui se nemini comparat.

XIX. Deinde cum proferenda sunt studia, caligat in sole et omnia nova offendit, ut qui solus didicerit quod inter multos faciendum est. XX. Mitto amicitias, quae ad senectutem usque firmissime durant religiosa quadam necessitudine inbutae: neque enim est sanctius sacris isdem quam studiis initiari. Sensum ipsum, qui communis dicitur, ubi discet, cum se a congressu, qui non hominibus solum sed mutis quoque animalibus naturalis est, segregarit? XXI. Adde quod domi ea sola discere potest quae ipsi praecipientur, in schola etiam quae aliis. Audiet multa cotidie probari, multa corrigi, proderit alicuius obiurgata desidia, proderit laudata industria, XXII. excitabitur laude aemulatio, turpe ducet cedere pari, pulchrum superasse maiores. Accendunt omnia haec animos, et licet ipsa vitium sit ambitio, frequenter tamen causa virtutum est. XXIII. Non inutilem scio servatum esse a praeceptoribus meis morem, qui, cum pueros in classis distribuerant, ordinem dicendi secundum vires ingenii dabant, et ita superiore loco quisque declamabat ut praecedere profectu videbatur: huius rei iudicia praebebantur. XXIV. Ea nobis ingens palma, ducere vero classem multo pulcherrimum. Nec de hoc semel decretum erat: tricesimus dies reddebat victo certaminis potestatem. Ita nec superior successu curam remittebat et dolor victum ad deponendam ignominiam concitabat. XXV. Id nobis acriores ad studia dicendi faces subdidisse quam exhortationem docentium, paedagogorum custodiam, vota parentium, quantum animi mei coniectura colligere possum, contenderim. XXVI. Sed sicut firmiores in litteris profectus alit aemulatio, ita incipientibus atque adhuc teneris condiscipulorum quam praeceptoris iucundior hoc ipso quod facilior imitatio est. Vix enim se prima elementa ad spem tollere effingendae quam summam putant eloquentiae audebunt: proxima amplectentur magis, ut vites arboribus adplicita e inferiores prius adprendendo ramos in cacumina evadunt. XXVII. Quod adeo verum est ut ipsius etiam magistri, si tamen ambitiosis utilia praeferet, hoc opus sit, cum adhuc rudia tractabit ingenia, non statim onerare infirmitatem discentium, sed temperare vires suas et ad intellectum audientis descendere. XXVIII. Nam ut vascula oris angusti superfusam umoris copiam respuunt, sensim autem influentibus vel etiam instillatis complentur, sic animi puerorum quantum excipere possint videndum est: nam maiora intellectu velut parum apertos ad percipiendum animos non subibunt. XXIX. Vtile igitur habere quos imitari primum, mox vincere velis: ita paulatim et superiorum spes erit. His adicio praeceptores ipsos non idem mentis ac spiritus in dicendo posse concipere singulis tantum praesentibus quod illa celebritate audientium instinctos. XXX. Maxima enim pars eloquentiae constat animo: hunc adfici, hunc concipere imagines rerum et transformari quodam modo ad naturam eorum de quibus loquitur necesse est. Is porro quo generosior celsiorque est, hoc maioribus velut organis commovetur, ideoque et laude crescit et impetu augetur et aliquid magnum agere gaudet. XXXI. Est quaedam tacita dedignatio vim dicendi tantis comparatam laboribus ad unum auditorem demittere: pudet supra modum sermonis attolli. Et sane concipiat quis mente vel declamantis habitum vel orantis vocem incessum pronuntiationem, illum denique animi et

corporis motum, sudorem, ut alia praeteream, et fatigationem audiente uno: nonne quiddam pati furori simile videatur? Non esset in rebus humanis eloquentia si tantum cum singulis loqueremur.

[3] I. Tradito sibi puero docendi peritus ingenium eius in primis naturamque perspiciet. Ingenii signum in parvis praecipuum memoria est: eius duplex virtus, facile percipere et fideliter continere. Proximum imitatio: nam id quoque est docilis naturae, sic tamen ut ea quae discit effingat, non habitum forte et ingressum et si quid in peius notabile est. II. Non dabit mihi spem bonae indolis qui hoc imitandi studio petet, ut rideatur; nam probus quoque in primis erit ille vere ingeniosus. Alioqui non peius duxerim tardi esse ingeni quam mali: probus autem ab illo segni et iacente plurimum aberit. III. Hic meus quae tradentur non difficulter accipiet, quaedam etiam interrogabit: sequetur tamen magis quam praecurret. Illud ingeniorum velut praecox genus non temere umquam pervenit ad frugem. IV. Hi sunt qui parva facile faciunt et audacia provecti quidquid illud possunt statim ostendunt, possunt autem id demum quod in proximo est: verba continuant, haec vultu interrito, nulla tardati verecundia proferunt: non multum praestant, sed cito; V. non subest vera vis nec penitus immissis radicibus nititur, ut quae summo solo sparsa sunt semina celerius se effundunt et imitatae spicas herbulae inanibus aristis ante messem flavescunt. Placent haec annis comparata; deinde stat profectus, admiratio decrescit. VI. Haec cum animadverterit, perspiciat deinceps quonam modo tractandus sit discentis animus. sunt quidam, nisi institeris, remissi, quidam imperia indignantur, quosdam continet metus, quosdam debilitat, alios continuatio extundit, in aliis plus impetus facit. Mihi ille detur puer quem laus excitet, quem gloria iuvet, qui victus fleat. VII. Hic erit alendus ambitu, hunc mordebit obiurgatio, hunc honor excitabit, in hoc desidiam numquam verebor. VIII. Danda est tamen omnibus aliqua remissio, non solum quia nulla res est quae perferre possit continuum laborem, atque ea quoque quae sensu et anima carent ut servare vim suam possint velut quiete alterna retenduntur, sed quod studium discendi voluntate, quae cogi non potest, constat. IX. Itaque et virium plus adferunt ad discendum renovati ac recentes et acriorem animum, qui fere necessitatibus repugnat. X. Nec me offenderit lusus in pueris (est et hoc signum alacritatis), neque illum tristem semperque demissum sperare possim erectae circa studia mentis fore, cum in hoc quoque maxime naturali aetatibus illis impetu iaceat. XI. Modus tamen sit remissionibus, ne aut odium studiorum faciant negatae aut otii consuetudinem nimiae. sunt etiam nonnulli acuendis puerorum ingeniis non inutiles lusus, cum positis invicem cuiusque generis quaestiunculis aemulantur. XII. Mores quoque se inter ludendum simplicius detegunt: modo nulla videatur aetas tam infirma quae non protinus quid rectum pravumque sit discat, tum vel maxime formanda cum simulandi nescia est et praecipientibus facillime cedit; frangas enim citius quam corrigas quae in pravum induruerunt. XIII. Protinus ergo ne quid cupide, ne quid improbe, ne quid inpotenter faciat monendus est puer, habendumque in animo semper illud Vergilianum: "adeo in teneris consuescere multum est". XIV.

Caedi vero discentis, quamlibet id receptum sit et Chrysippus non improbet, minime velim, primum quia deforme atque servile est et certe (quod convenit si aetatem mutes) iniuria: deinde quod, si cui tam est mens inliberalis ut obiurgatione non corrigatur, is etiam ad plagas ut pessima quaeque mancipia durabitur: postremo quod ne opus erit quidem hac castigatione si adsiduus studiorum exactor adstiterit. XV. Nunc fere neglegentia paedagogorum sic emendari videtur ut pueri non facere quae recta sunt cogantur, sed cur non fecerint puniantur. Denique cum parvolum verberibus coegeris, quid iuveni facias, cui nec adhiberi potest hic metus et maiora discenda sunt? XVI. Adde quod multa vapulantibus dictu deformia et mox verecundiae futura saepe dolore vel metu acciderunt, qui pudor frangit animum et abicit atque ipsius lucis fugam et taedium dictat. XVII. Iam si minor in eligendis custodum et praeceptorum moribus fuit cura, pudet dicere in quae probra nefandi homines isto caedendi iure abutantur, quam det aliis quoque nonnumquam occasionem hic miserorum metus. Non morabor in parte hac: nimium est quod intellegitur. Quare hoc dixisse satis est: in aetatem infirmam et iniuriae obnoxiam nemini debet nimium licere. XVIII. Nunc quibus instituendus sit artibus qui sic formabitur ut fieri possit orator, et quae in quaque aetate inchoanda, dicere ingrediar.

[4] I. Primus in eo qui scribendi legendique adeptus erit facultatem grammaticis est locus. Nec refert de Graeco an de Latino loquar, quamquam Graecum esse priorem placet: utrique eadem via est. II. Haec igitur professio, cum brevissime in duas partis dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in recessu quam fronte promittit. III. Nam et scribendi ratio coniuncta cum loquendo est et enarrationem praecedit emendata lectio et mixtum his omnibus iudicium est: quo quidem ita severe sunt usi veteres grammatici ut non versus modo censoria quadam virgula notare et libros qui falso viderentur inscripti tamquam subditos summovere familia permiserint sibi, sed auctores alios in ordinem redegerint, alios omnino exemerint numero. IV. Nec poetas legisse satis est: excutiendum omne scriptorum genus, non propter historias modo, sed verba, quae frequenter ius ab auctoribus sumunt. tum neque citra musicen grammatice potest esse perfecta, cum ei de metris rhythmisque dicendum sit, nec si rationem siderum ignoret poetas intellegat, qui, ut alia mittam, totiens ortu occasuque signorum in declarandis temporibus utuntur, nec ignara philosophiae, cum propter plurimos in omnibus fere carminibus locos ex intima naturalium quaestionum subtilitate repetitos, tum vel propter Empedoclea in Graecis, Varronem ac Lucretium in Latinis, V. qui praecepta sapientiae versibus tradiderunt: eloquentia quoque non mediocri est opus, ut de unaquaque earum quas demonstravimus rerum dicat proprie et copiose. Quo minus sunt ferendi qui hanc artem ut tenuem atque ieiunam cavillantur. Quae nisi oratoris futuri fundamenta fideliter iecit, quidquid superstruxeris corruet: necessaria pueris, iucunda senibus, dulcis secretorum comes, et quae vel sola in omni studiorum genere plus habeat operis quam ostentationis. VI. Ne quis igitur tamquam

parva fastidiat grammatices elementa, non quia magnae sit operae consonantes a vocalibus discernere ipsasque eas in semivocalium numerum mutarumque partiri, sed quia interiora velut sacri huius adeuntibus apparebit multa rerum subtilitas, quae non modo acuere ingenia puerilia, sed exercere altissimam quoque eruditionem ac scientiam possit. VII. An cuiuslibet auris est exigere litterarum sonos? Non hercule magis quam nervorum. Aut grammatici saltem omnes in hanc descendent rerum tenuitatem, desintne aliquae nobis necessariae litterae, non cum Graeca scribimus (tum enim ab isdem duas mutuamur), sed proprie in Latinis: ut in his "servus" et "vulgus" VIII. Aeolicum digammon desideratur, et medius est quidam u et i litterae sonus (non enim sic "optimum" dicimus ut "opimum"), et in "here" neque e plane neque i auditur; IX. an rursus aliae redundent, praeter illam adspirationis, quae si necessaria est, etiam contrariam sibi poscit, et k, quae et ipsa quorundam nominum nota est, et q, cuius similis effectu specieque, nisi quod paulum a nostris obliquatur, coppa apud Graecos nunc tantum in numero manet, et nostrarum ultima, qua tam carere potuimus quam psi non quaerimus? X. Atque etiam in ipsis vocalibus grammatici est videre an aliquas pro consonantibus usus acceperit, quia "iam" sicut "etiam" scribitur et "uos" ut "tuos". At quae ut vocales iunguntur aut unam longam faciunt, ut veteres scripserunt, qui geminatione earum velut apice utebantur, aut duas: nisi quis putat etiam ex tribus vocalibus syllabam fieri si non aliquae officio consonantium fungantur. XI. Quaeret hoc etiam, quo modo duabus demum vocalibus in se ipsas coeundi natura sit, cum consonantium nulla nisi alteram frangat: atqui littera i sibi insidit ("conicit" enim est ab illo "iacit") et u, quo modo nunc scribitur "vulgus" et "servus". Sciat etiam Ciceroni placuisse "aiio" "Maiiam"que geminata i scribere: quod si est, etiam iungetur ut consonans. XII. Quare discat puer quid in litteris proprium, quid commune, quae cum quibus cognatio: nec miretur cur ex "scamno" fiat "scabillum" aut a "pinno", quod est acutum, securis utrimque habens aciem "bipennis", ne illorum sequatur errorem qui, quia a pennis duabus hoc esse nomen existimant, pennas avium dici volunt. XIII. Neque has modo noverit mutationes, quas adferunt declinatio aut praepositio, ut "secat secuit", "cadit excidit", "caedit excidit", "calcat exculcat" (et fit a "lavando" "lotus" et inde rursus "inlutus", et mille alia), sed et quae rectis quoque casibus aetate transierunt. Nam ut "Valesii" "Fusii" in "Valerios" "Furios"que venerunt, ita "arbos", "labos", "vapos" etiam et "clamos" ac "lases" fuerunt: XIV. atque haec ipsa s littera ab his nominibus exclusa in quibusdam ipsa alteri successit: nam "mertare" atque "pultare" dicebant, quin "fordeum" "faedos"que pro adspiratione velut simili littera utentes: nam contra Graeci adspirare ei solent, ut pro fundanio Cicero testem qui primam eius litteram dicere non possit inridet. XV. Sed b quoque in locum aliarum dedimus aliquando, unde "Burrus" et "Bruges" et "balaena". Nec non eadem fecit ex "duello" "benum", unde "Duellios" quidam dicere "Bellios" ausi: quid "stlocum" "stlites"que? XVI. Quid t litterae cum d quaedam cognatio? Quare minus mirum si in vetustis operibus urbis nostrae et celebribus templis legantur "Alexanter" et

"Cassantra". Quid o atque u permutata invicem? ut "Hecoba" et "nutrix culchidis" et "Pulixena" scriberentur, ac, ne in Graecis id tantum notetur, "dederont" et "probaveront". Sic "odysseus, quem" olissea fecerant Aeolis, ad "Vlixem" deductus est. XVII. Quid? non e quoque i loco fuit: "Menerva" et "leber" et "magester" et "Diiove Victore", non "Diiovi Victori"? Sed mihi locum signare satis est: non enim doceo, sed admoneo docturos. Inde in syllabas cura transibit, de quibus in orthographia pauca adnotabo. tum videbit, ad quem hoc pertinet, quot et quae partes orationis, quamquam de numero parum convenit. XVIII. Veteres enim, quorum fuerunt Aristoteles quoque atque Theodectes, verba modo et nomina et convinctiones tradiderunt, videlicet quod in verbis vim sermonis, in nominibus materiam (quia alterum est quod loquimur, alterum de quo loquimur), in convinctionibus autem complexum eorum esse iudicaverunt: quas coniunctiones a plerisque dici scio, sed haec videtur ex syndesmo magis propria tralatio. XIX. Paulatim a philosophis ac maxime Stoicis auctus est numerus, ac primum convinctionibus articuli adiecti, post praepositiones: nominibus appellatio, deinde pronomen, deinde mixtum verbo participium, ipsis verbis adverbia. Noster sermo articulos non desiderat ideoque in alias partes orationis sparguntur, sed accedit superioribus interiectio. XX. Alii tamen ex idoneis dumtaxat auctoribus octo partes secuti sunt, ut Aristarchus et aetate nostra Palaemon, qui vocabulum sive appellationem nomini subiecerunt tamquam speciem eius, at ii qui aliud nomen, aliud vocabulum faciunt, novem. Nihilominus fuerunt qui ipsum adhuc vocabulum ab appellatione diducerent, ut esset vocabulum corpus visu tactuque manifestum: "domus" "lectus", appellatio cui vel alterum deesset vel utrumque: "ventus" "caelum" "deus" "virtus". Adiciebant et adseverationem, ut "eheu", et tractionem, ut "fasciatim": quae mihi non adprobantur. XXI. Vocabulum an appellatio dicenda sit prosegoria et subicienda nomini necne, quia parvi refert, liberum opinaturis relinquo. XXII. Nomina declinare et verba in primis pueri sciant: neque enim aliter pervenire ad intellectum sequentium possunt. Quod etiam monere supervacuum erat nisi ambitiosa festinatione plerique a posterioribus inciperent, et dum ostentare discipulos circa speciosiora malunt, compendio morarentur. XXIII. Atqui si quis et didicerit satis et (quod non minus deesse interim solet) voluerit docere quae didicit, non erit contentus tradere in nominibus tria genera et quae sunt duobus omnibusve communia. XXIV. Nec statim diligentem putabo qui promiscua, quae epicoena dicuntur, ostenderit, in quibus sexus uterque per alterum apparet, aut quae feminina positione mares aut neutrali feminas significant, qualia sunt "Murena" et "Glycerium". XXV. Scrutabitur ille praeceptor acer atque subtilis origines nominum: quae ex habitu corporis "Rufos" "Longos"que fecerunt (ubi erit aliquid secretius: "Sullae" "Burri" "Galbae" "Plauti" "Pansae" "Scauri" taliaque) et ex casu nascentium (hic Agrippa et Opiter et Cordus et Postumus erunt) et ex iis quae post natos eveniunt, unde "Vopiscus". Iam "Cottae" "Scipiones" "Laenates" "Serani" sunt ex variis causis. XXVI. Gentes quoque ac loca et alia multa reperias inter nominum causas. In servis iam intercidit illud genus quod ducebatur a domino, unde

"Marcipores" "Publipores" - que. Quaerat etiam sitne apud Graecos vis quaedam sexti casus et apud nos quoque septimi. Nam cum dico "hasta percussi", non utor ablativi natura, nec si idem Graece dicam, dativi. XXVII. Sed in verbis quoque quis est adeo imperitus ut ignoret genera et qualitates et personas et numeros? Litterarii paene ista sunt ludi et trivialis scientiae. Iam quosdam illa turbabunt quae declinationibus non teruntur. Nam et quaedam participia an [verba an] appellationes sint dubitari potest, quia aliud alio loco valent, ut "tectum" et "sapiens": XXVIII. quaedam verba appellationibus similia, ut "fraudator" "nutritor". Iam "itur in antiquam silvam" nonne propriae cuiusdam rationis est? Nam quod initium eius invenias? cui simile "fletur". Accipimus aliter ut, "panditur interea domus omnipotentis Olympi", aliter ut "totis usque adeo turbatur agris". Est etiam quidam tertius modus, ut "urbs habitatur", unde et "campus curritur" et "mare navigatur". XXIX. "Pransus" quoque ac "potus" diversum valet quam indicat. Quid quod multa verba non totum declinationis ordinem ferunt? Quaedam etiam mutantur, ut "fero" in praeterito, quaedam tertiae demum personae figura dicuntur, ut "licet" "piget". Quaedam simile quiddam patiuntur vocabulis in adverbium transeuntibus. Nam ut "noctu" et "diu", ita "dictu" "factu"; sunt enim haec quoque verba, participalia quidem, non tamen qualia "dicto" "facto"que.

[5] I. Iam cum oratio tris habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatui subiciunt), totidem vitia, quae sunt supra dictis contraria: emendate loquendi regulam, quae grammatices prior pars est, examine. II. Haec exigitur verbis aut singulis aut pluribus. Verba nunc generaliter accipi volo: nam duplex eorum intellectus est, alter qui omnia per quae sermo nectitur significat, ut apud Horatium: "verbaque provisam rem non invita sequentur"; alter in quo est una pars orationis: "lego" "scribo"; quam vitantes ambiguitatem quidam dicere maluerunt voces, locutiones, dictiones. III. Singula sunt aut nostra aut peregrina, aut simplicia aut composita, aut propria aut tralata, aut usitata aut ficta. Vni verbo vitium saepius quam virtus inest. Licet enim dicamus aliquod proprium, speciosum, sublime, nihil tamen horum nisi in complexu loquendi serieque contingit: laudamus enim verba rebus bene accommodata. IV. Sola est quae notari possit velut vocalitas, quae euphonia dicitur: cuius in eo dilectus est ut inter duo quae idem significant ac tantundem valent quod melius sonet malis. V. Prima barbarismi ac soloecismi foeditas absit. Sed quia interim excusantur haec vitia aut consuetudine aut auctoritate aut vetustate aut denique vicinitate virtutum (nam saepe a figuris ea separare difficile est): ne qua tam lubrica observatio fallat, acriter se in illud tenue discrimen grammaticus intendat, de quo nos latius ibi loquemur ubi de figuris orationis tractandum erit. VI. Interim vitium quod fit in singulis verbis sit barbarismus. Occurrat mihi forsan aliquis: quid hic promisso tanti operis dignum? aut quis hoc nescit, alios barbarismos scribendo fieri, alios loquendo (quia quod male scribitur male etiam dici necesse est, quae vitiose dixeris non utique et scripto peccant), illud prius adiectione detractione inmutatione transmutatione, hoc

secundum divisione complexione adspiratione sono contineri? VII. Sed ut parva sint haec, pueri docentur adhuc et grammaticos officii sui commonemus. Ex quibus si quis erit plane inpolitus et vestibulum modo artis huius ingressus, intra haec, quae profitentium commentariolis vulgata sunt, consistet; doctiores multa adicient: vel hoc primum, quod barbarum pluribus modis accipimus. VIII. Vnum gente, quale sit si quis Afrum vel Hispanum Latinae orationi nomen inserat: ut ferrum quo rotae vinciuntur dici solet "cantus", quamquam eo tamquam recepto utitur Persius, sicut Catullus "ploxenum" circa Padum invenit, et in oratione Labieni (sive illa Corneli Galli est) in Pollionem "casamo" +adsectator+ e Gallia ductum est: nam "mastrucam", quod est Sardum, inridens Cicero ex industria dixit. IX. Alterum genus barbari accipimus quod fit animi natura, ut is a quo insolenter quid aut minaciter aut crudeliter dictum sit barbare locutus existimatur. X. Tertium est illud vitium barbarismi, cuius exempla vulgo sunt plurima, sibi etiam quisque fingere potest, ut verbo cui libebit adiciat litteram syllabamve vel detrahat aut aliam pro alia aut eandem alio quam rectum est loco ponat. XI. Sed quidam fere in iactationem eruditionis sumere illa ex poetis solent, et auctores quos praelegunt criminantur. Scire autem debet puer haec apud scriptores carminum aut venia digna aut etiam laude duci, potiusque illa docendi erunt minus vulgata. XII. Nam duos in uno nomine faciebat barbarismos Tinga Placentinus, si reprehendenti Hortensio credimus, "preculam" pro "pergula" dicens , et inmutatione, cum c pro g uteretur, et transmutatione, cum r praeponeret antecedenti. At in eadem vitii geminatione "Mettoeo fufetioeo" dicens Ennius poetico iure defenditur. XIII. Sed in prorsa quoque est quaedam iam recepta inmutatio (nam Cicero "Canopitarum exercitum" dicit, ipsi Canobon vocant), et "Trasumennum" pro "Tarsumenno" multi auctores, etiamsi est in eo transmutatio, vindicaverunt. similiter alia: nam sive est "adsentior", Sisenna dixit "adsentio" multique et hunc et analogian secuti, sive illud verum est, haec quoque pars consensu defenditur: XIV. at ille pexus pinguisque doctor aut illic detractionem aut hic adiectionem putabit. Quid quod quaedam, quae singula procul dubio vitiosa sunt, iuncta sine reprehensione dicuntur? XV. Nam et "dua" et "tre" [pondo] diversorum generum sunt barbarismi, at "dua pondo" et "tre pondo" usque ad nostram aetatem ab omnibus dictum est, et recte dici Messala confirmat. XVI. Absurdum forsitan videatur dicere barbarismum, quod est unius verbi vitium, fieri per numeros aut genera sicut soloecismum: "scala" tamen et "scopa" contraque "hordea" et "mulsa", licet litterarum mutationem detractionem adiectionem habeant, non alio vitiosa sunt quam quod pluralia singulariter et singularia pluraliter efferuntur: et "gladia" qui dixerunt genere exciderunt. XVII. Sed hoc quoque notare contentus sum, ne arti culpa quorundam pervicacium perplexae videar et ipse quaestionem addidisse. Plus exigunt subtilitatis quae accidunt in dicendo vitia, quia exempla eorum tradi scripto non possunt, nisi cum in versus inciderunt, ut divisio "Europai" "Asiai", et ei contrarium vitium, XVIII. quod synairesis et episynaliphen Graeci vocant, nos complexionem dicimus, qualis est apud P. Varronem: "tum te flagranti

deiectum fulmine Phaethon." Nam si esset prorsa oratio, easdem litteras enuntiare veris syllabis licebat. Praeterea quae fiunt spatio, sive cum syllaba correpta producitur, ut "Italiam fato profugus", seu longa corripitur, ut "unius ob noxam et furias", extra carmen non deprendas, sed nec in carmine vitia dicenda sunt. XIX. Illa vero non nisi aure exiguntur quae fiunt per sonos: quamquam per adspirationem, sive adicitur vitiose sive detrahitur, apud nos potest quaeri an in scripto sit vitium, si h littera est, non nota. cuius quidem ratio mutata cum temporibus est saepius. XX. Parcissime ea veteres usi etiam in vocalibus, cum "aedos" "ircos"que dicebant. Diu deinde servatum ne consonantibus adspirarent, ut in "Graccis" et "triumpis". Erupit brevi tempore nimius usus, ut "choronae" "chenturiones" "praechones" adhuc quibusdam inscriptionibus maneant, qua de re Catulli nobile epigramma est. XXI. Inde durat ad nos usque "vehementer" et "comprehendere" et "mihi": nam "mehe" quoque pro "me" apud antiquos tragoediarum praecipue scriptores in veteribus libris invenimus. XXII. Adhuc difficilior observatio est per tenores (quos quidem ab antiquis dictos tonores comperi, videlicet declinato a Graecis verbo, qui tonons dicunt) vel adcentus, quas Graeci prosoidias vocant, cum acuta et gravis alia pro alia ponuntur, ut in hoc "Camillus", si acuitur prima, aut gravis pro flexa, ut "Cethegus" XXIII. (et hic prima acuta; nam sic media mutatur), aut flexa pro gravi, ut +apice+ circumducta sequenti, quam ex duabus syllabis in unam cogentes et deinde flectentes dupliciter peccant. XXIV. Sed id saepius in Graecis nominibus accidit, ut "Atreus", quem nobis iuvenibus doctissimi senes acuta prima dicere solebant, ut necessario secunda gravis esset, item "Nerei" "Terei"que. XXV. Haec de accentibus tradita. Ceterum scio iam quosdam eruditos, nonnullos etiam grammaticos sic docere ac loqui ut propter quaedam vocum discrimina verbum interim acuto sono finiant, ut in illis "quae circum litora, circum piscosos scopulos", ne, si gravem posuerint secundam, XXVI. "circus" dici videatur, non "circumitus": itemque cum "quale" interrogantes gravi, comparantes acuto tenore concludunt; quod tamen in adverbiis fere solis ac pronominibus vindicant, in ceteris veterem legem secuntur. XXVII. Mihi videtur condicionem mutare quod his locis verba coniungimus. Nam cum dico "circum litora", tamquam unum enuntio dissimulata distinctione, itaque tamquam in una voce una est acuta: quod idem accidit in illo "Troiae qui primus ab oris". XXVIII. Evenit ut metri quoque condicio mutet accentum: "pecudes pictaeque volucres". Nam "volucres" media acuta legam, quia, etsi natura brevis, tamen positione longa est, ne faciat iambum, quem non recipit versus herous. XXIX. Separata vero haec a praecepto nostro non recedent, aut si consuetudo vicerit vetus lex sermonis abolebitur. cuius difficilior apud Graecos observatio est, quia plura illis loquendi genera, quas dialectus vocant, et quod alias vitiosum, interim alias rectum est. Apud nos vero brevissima ratio: XXX. namque in omni voce acuta intra numerum trium syllabarum continetur, sive eae sunt in verbo solae sive ultimae, et in iis aut proxima extremae aut ab ea tertia. Trium porro de quibus loquor media longa aut acuta aut flexa erit, eodem loco brevis utique gravem habebit sonum ideoque positam ante se, id est ab ultima tertiam,

acuet. XXXI. Est autem in omni voce utique acuta, sed numquam plus una nec umquam ultima, ideoque in disyllabis prior. Praeterea numquam in eadem flexa et acuta, +qui in eadem flexa et acuta+; itaque neutra cludet vocem Latinam. Ea vero quae sunt syllabae unius erunt acuta aut flexa, ne sit aliqua vox sine acuta. XXXII. Et illa per sonos accidunt, quae demonstrari scripto non possunt, vitia oris et linguae: iotacismus et labdacismus et ischnotetas et plateasmus feliciores fingendis nominibus Graeci vocant, sicut coelostomian, cum vox quasi in recessu oris auditur. XXXIII. sunt etiam proprii quidam et inenarrabiles soni, quibus nonnumquam nationes deprehendimus. Remotis igitur omnibus de quibus supra diximus vitiis erit illa quae vocatur orthoepeia, id est emendata cum suavitate vocum explanatio: nam sic accipi potest recta. XXXIV. Cetera vitia omnia ex pluribus vocibus sunt, quorum est soloecismus. Quamquam circa hoc quoque disputatum est; nam etiam qui complexu orationis accidere eum confitentur, quia tamen unius emendatione verbi corrigi possit, in verbo esse vitium, XXXV. non in sermone contendunt, cum, sive "amarae corticis" seu "medio cortice" per genus facit soloecismum (quorum neutrum quidem reprehendo, cum sit utriusque Vergilius auctor: sed fingamus utrumlibet non recte dictum), mutatio vocis alterius, in qua vitium erat, rectam loquendi rationem sit redditura, ut "amari corticis" fiat vel "media cortice". Quod manifestae calumniae est: neutrum enim vitiosum est separatum, sed compositione peccatur, quae iam sermonis est. XXXVI. Illud eruditius quaeritur, an in singulis quoque verbis possit fieri soloecismus, ut si unum quis ad se vocans dicat "venite", aut si pluris a se dimittens ita loquatur: "abi" aut "discede". Nec non cum responsum ab interrogante dissentit, ut si dicenti "quem video?" ita occurras: "ego". In gestu etiam nonnulli putant idem vitium inesse, cum aliud voce, aliud nutu vel manu demonstratur. XXXVII. huic opinioni neque omnino accedo neque plane dissentio; nam id fateor accidere voce una, non tamen aliter quam si sit aliquid, quod vim alterius vocis optineat, ad quod vox illa referatur: ut soloecismus ex complexu fiat eorum quibus res significantur et voluntas ostenditur. XXXVIII. Atque ut omnem effugiam cavillationem, sit aliquando in uno verbo, numquam in solo verbo. Per quot autem et quas accidat species, non satis convenit. Qui plenissime, quadripertitam volunt esse rationem nec aliam quam barbarismi, ut fiat adiectione "nam enim", "de susum", "in Alexandriam", detractione "ambulo viam", XXXIX. "Aegypto venio", "ne hoc fecit", transmutatione, qua ordo turbatur, "quoque ego", "enim hoc voluit", "autem non habuit": ex quo genere an sit "igitur" initio sermonis positum dubitari potest, quia maximos auctores in diversa fuisse opinione video, cum apud alios sit etiam frequens, apud alios numquam reperiatur. XL. Haec tria genera quidam diducunt a soloecismo, et adiectionis vitium pleonasmon, detractionis elleipsin, inversionis anastrophes vocant: quae si in speciem soloecismi cadat, hyperbaton quoque eodem appellari modo posse. XLI. Inmutatio sine controversia est, cum aliud pro alio ponitur. Id per omnis orationis partis deprendimus, frequentissime in verbo, quia plurima huic accidunt, ideoque in eo fiunt soloecismi per genera tempora personas modos (sive cui "status" eos

dici seu "qualitates" placet) vel sex vel ut alii volunt octo (nam totidem vitiorum erunt formae in quot species eorum quidque de quibus supra dictum est diviseris): praeterea numeros, XLII. in quibus nos singularem ac pluralem habemus, Graeci et dyikon. Quamquam fuerunt qui nobis quoque adicerent dualem "scripsere" "legere" (quod evitandae asperitatis gratia mollitum est, ut apud veteres pro "male mereris" "male merere"), ideoque quod vocant duale in illo solo genere consistit, cum apud Graecos et verbi tota fere ratione et in nominibus deprendatur (et sic quoque rarissimus sit eius usus), XLIII. apud nostrorum vero neminem haec observatio reperiatur, quin e contrario "devenere locos" et "conticuere omnes" et "consedere duces" aperte nos doceant nil horum ad duos pertinere, "dixere" quoque, quamquam id Antonius Rufus ex diverso ponit exemplum, de pluribus patronis praeco pronuntiet. XLIV. Quid? non Livius circa initia statim primi libri "tenuere" inquit "arcem Sabini" et mox: "in adversum Romani subiere"? Sed quem potius ego quam M. tullium sequar? Qui in Oratore "non reprendo" inquit "scripsere: scripserunt esse verius sentio". XLV. Similiter in vocabulis et nominibus fit soloecismus genere, numero, proprie autem casibus, quidquid horum alteri succedet. Huic parti subiungantur licet per comparationes et superlationes, itemque in quibus patrium pro possessivo dicitur vel contra. XLVI. Nam vitium quod fit per quantitatem, ut "magnum peculiolum", erunt qui soloecismum putent, quia pro nomine integro positum sit deminutum: ego dubito an id inproprium potius appellem; significatione enim deerrat: soloecismi porro vitium non est in sensu, sed in complexu. XLVII. In participio per genus et casum ut in vocabulo, per tempora ut in verbo, per numerum ut in utroque peccatur. Pronomen quoque genus numerum casus habet, quae omnia recipiunt huius modi errorem. XLVIII. Fiunt soloecismi et quidem plurimi per partis orationis: sed id tradere satis non est, ne ita demum vitium esse credat puer si pro alia ponatur alia, ut verbum ubi nomen esse debuerit, vel adverbium ubi pronomen, ac similia. XLIX. Nam sunt quaedam cognata, ut dicunt, id est eiusdem generis, in quibus qui alia specie quam oportet utetur, non minus quam ipso genere permutato deliquerit. L. Nam et "an" et "aut" coniunctiones sunt, male tamen interroges "hic aut ille sit"; et "ne" ac "non" adverbia: qui tamen dicat pro illo "ne feceris" "non feceris", in idem incidat vitium, quia alterum negandi est, alterum vetandi. Hoc amplius "intro" et "intus" loci adverbia, "eo" tamen "intus" et "intro sum" soloecismi sunt. LI. Eadem in diversitate pronominum interiectionum praepositionum accident. Est enim soloecismus in oratione comprensionis unius sequentium ac priorum inter se inconveniens positio. LII. Quaedam tamen et faciem soloecismi habent et dici vitiosa non possunt, ut "tragoedia Thyestes", ut "ludi Floralia ac Megalesia" - quamquam haec sequentia tempore interciderunt numquam aliter a veteribus dicta. Schemata igitur nominabuntur frequentiora quidem apud poetas, sed oratoribus quoque permissa. LIII. Verum schema fere habebit aliquam rationem, ut docebimus eo quem paulo ante promisimus loco, sed hic quoque quod schema vocatur, si ab aliquo per inprudentiam factum erit, soloecismi vitio non carebit. LIV. In eadem specie sunt, sed

schemate carent, ut supra dixi, nomina feminina quibus mares utuntur, et neutralia quibus feminae. Hactenus de soloecismo: neque enim artem grammaticam componere adgressi sumus, sed cum in ordinem incurreret, inhonoratam transire noluimus. LV. Hoc amplius, ut institutum ordinem sequar, verba aut Latina aut peregrina sunt. Peregrina porro ex omnibus prope dixerim gentibus ut homines, ut instituta etiam multa venerunt. LVI. Taceo de tuscis et Sabinis et Praenestinis quoque (nam ut eorum sermone utentem Vettium Lucilius insectatur, quem ad modum Pollio reprendit in Livio Patavinitatem): licet omnia Italica pro Romanis habeam. LVII. Plurima Gallica evaluerunt, ut "raeda" ac "petorritum", quorum altero tamen Cicero, altero Horatius utitur. Et "mappam" circo quoque usitatum nomen Poeni sibi vindicant, et "gurdos", quos pro stolidis accipit vulgus, ex Hispania duxisse originem audivi. LVIII. Sed haec divisio mea ad Graecum sermonem praecipue pertinet; nam et maxima ex parte Romanus inde conversus est, et confessis quoque Graecis utimur verbis ubi nostra desunt, sicut illi a nobis nonnumquam mutuantur. Inde illa quaestio exoritur, an eadem ratione per casus duci externa qua nostra conveniat. LIX. Ac si reperias grammaticum veterum amatorem, neget quicquam ex Latina ratione mutandum, quia, cum sit apud nos casus ablativus, quem illi non habent, parum conveniat uno casu nostro, quinque Graecis uti: LX. quin etiam laudet virtutem eorum qui potentiorem facere linguam Latinam studebant nec alienis egere institutis fatebantur: inde "Castorem" media syllaba producta pronuntiarunt, quia hoc omnibus nostris nominibus accidebat quorum prima positio in easdem quas "Castor" litteras exit, et ut "Palaemo" ac "Telamo" et "Plato" (nam sic eum Cicero quoque appellat) dicerentur retinuerunt, quia Latinum quod o et n litteris finiretur non reperiebant. LXI. Ne in a quidem atque s litteras exire temere masculina Graeca nomina recto casu patiebantur, ideoque et apud Caelium legimus "Pelia cincinnatus" et apud Messalam "bene fecit Euthia" et apud Ciceronem "Hermagora", ne miremur quod ab antiquorum plerisque "Aenea" ut "Anchisa" sit dictus. LXII. Nam si ut "Maecenas" "Sufenas" "Asprenas" dicerentur, genetivo casu non e littera sed tis syllaba terminarentur. Inde Olympo et tyranno acutam syllabam mediam dederunt, quia [duabus longis sequentibus] primam brevem acui noster sermo non patitur. LXIII. Sic genetivus "Vlixi" et "Achilli" fecit, sic alia plurima. Nunc recentiores instituerunt Graecis nominibus Graecas declinationes potius dare, quod tamen ipsum non semper fieri potest. Mihi autem placet rationem Latinam sequi, quousque patitur decor. Neque enim iam "Calypsonem" dixerim ut "Iunonem", quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi; sed auctoritatem consuetudo superavit. LXIV. In ceteris quae poterunt utroque modo non indecenter efferri, qui Graecam figuram sequi malet non Latine quidem sed tamen citra reprehensionem loquetur. LXV. Simplices voces prima positione, id est natura sua, constant, compositae aut praepositionibus subiunguntur, ut "innocens" (dum ne pugnantibus inter se duabus, quale est "inperterritus": alioqui possunt aliquando continuari duae, ut "incompositus" "reconditus" et quo Cicero utitur "subabsurdum"), aut e

duobus quasi corporibus coalescunt, ut "maleficus". LXVI. Nam ex tribus nostrae utique linguae non concesserim, quamvis "capsis" Cicero dicat compositum esse ex "cape si vis", et inveniantur qui "Lupercalia" aeque tris partes orationis esse contendant quasi "luere per caprum": LXVII. nam "Solitaurilia" iam persuasum est esse "Suovetaurilia", et sane ita se habet sacrum, quale apud Homerum quoque est. Sed haec non tam ex tribus quam ex particulis trium coeunt. Ceterum etiam ex praepositione et duobus vocabulis dure videtur struxisse Pacuvius: "Nerei repandirostrum incurvicervicum pecus." LXVIII. Iunguntur autem aut ex duobus Latinis integris, ut "superfui" "supterfugi", quamquam ex integris an composita sint quaeritur, aut ex integro et corrupto, ut "malevolus", aut ex corrupto et integro, ut "noctivagus", aut duobus corruptis, ut "pedisecus", aut ex nostro et peregrino, ut "biclinium", aut contra, ut "epitogium" et "Anticato", aliquando et ex duobus peregrinis, ut "epiraedium"; nam cum sit "epi" praepositio Graeca, "raeda" Gallicum (neque Graecus tamen neque Gallus utitur composito), Romani suum ex alieno utroque fecerunt. LXIX. Frequenter autem praepositiones quoque copulatio ista corrumpit: inde "abstulit" "aufugit" "amisit", cum praepositio sit "ab" sola, et "coit", cum sit praepositio "con". Sic "ignavi" et "erepublica" et similia. LXX. Sed res tota magis Graecos decet, nobis minus succedit: nec id fieri natura puto, sed alienis favemus, ideoque cum kyrtaykena mirati simus, "incurvicervicum" vix a risu defendimus. LXXI. Propria sunt verba cum id significant in quod primo denominata sunt, tralata cum alium natura intellectum, alium loco praebent. Vsitatis tutius utimur, nova non sine quodam periculo fingimus. Nam si recepta sunt, modicam laudem adferunt orationi, repudiata etiam in iocos exeunt. LXXII. Audendum tamen: namque, ut Cicero ait, etiam quae primo dura visa sunt, usu molliuntur. Sed minime nobis concessa est onomatopoiia. Quis enim ferat si quid simile illis merito laudatis ligxe bios et si'ophthalmos fingere audeamus? Iam ne "balare" quidem aut "hinnire" fortiter diceremus nisi iudicio vetustatis niterentur.

[6] I. Est etiam sua loquentibus observatio, sua scribentibus. Sermo constat ratione vetustate auctoritate consuetudine. Rationem praestat praecipue analogia, nonnumquam etymologia. Vetera maiestas quaedam et, ut sic dixerim, religio commendat. II. Auctoritas ab oratoribus vel historicis peti solet (nam poetas metri necessitas excusat, nisi si quando nihil impediente in utroque modulatione pedum alterum malunt, qualia sunt "imo de stirpe recisum" et "aeriae quo congessere palumbes" et "silice in nuda" et similia): cum summorum in eloquentia virorum iudicium pro ratione, et vel error honestus est magnos duces sequentibus. III. Consuetudo vero certissima loquendi magistra, utendumque plane sermone, ut nummo, cui publica forma est. Omnia tamen haec exigunt acre iudicium, analogia praecipue: IV. quam proxime ex Graeco transferentes in Latinum proportionem vocaverunt. Eius haec vis est, ut id quod dubium est ad aliquid simile de quo non quaeritur referat, et incerta certis probet. Quod efficitur duplici via: comparatione

similium in extremis maxime syllabis, propter quod ea quae sunt e singulis negantur debere rationem, et deminutione. V. Comparatio in nominibus aut genus deprendit aut declinationem: genus, ut, si quaeratur "funis" masculinum sit an femininum, simile illi sit "panis": declinationem, ut, si veniat in dubium "hac domu" dicendum sit an "hac domo", et "domuum" an "domorum", similia sint "domus" "anus" "manus". VI. Deminutio genus modo detegit, ut, ne ab eodem exemplo recedam, "funem" masculinum esse "funiculus" ostendit. VII. Eadem in verbis quoque ratio comparationis, ut, si quis antiquos secutus "fervere" brevi media syllaba dicat, deprendatur vitiose loqui, quod omnia quae e et o litteris fatendi modo terminantur, eadem, si in infinitis e litteram media syllaba acceperunt, utique productam habent: "prandeo" pendeo "spondeo", "prandere" pendere "spondere", at quae o solam habent, VIII. dummodo per eandem litteram in infinito exeant, brevia fiunt: "lego" "dico" "curro", "legere" "dicere" "currere": etiamsi est apud Lucilium: "fervit aqua et fervet: fervit nunc, fervet ad annum".

IX. Sed pace dicere hominis eruditissimi liceat: si "fervit" putat illi simile "currit" et "legit", "fervo" dicet ut "lego" et "curro", quod nobis inauditum est. Sed non est haec vera comparatio: nam "fervit" est illi simile "servit". Quam proportionem sequenti dicere necesse est "fervire" ut "servire". X. Prima quoque aliquando positio ex obliquis invenitur, ut memoria repeto convictos a me qui reprenderant quod hoc verbo usus essem: "pepigi"; nam id quidem dixisse summos auctores confitebantur, rationem tamen negabant permittere, quia prima positio "paciscor", cum haberet naturam patiendi, faceret tempore praeterito "pactus sum". XI. Nos praeter auctoritatem oratorum atque historicorum analogia quoque dictum tuebamur. Nam cum legeremus in XII tabulis "ni ita pagunt", inveniebamus simile huic "cadunt": inde prima positio, etiamsi vetustate exoleverat, apparebat "pago" ut "cado", unde non erat dubium sic "pepigi" nos dicere ut "cecidi". XII. Sed meminerimus non per omnia duci analogiae posse rationem, cum et sibi ipsa plurimis in locis repugnet. Quaedam sine dubio conantur eruditi defendere, ut, cum deprensum est "lepus" et "lupus" similia positione quantum casibus numerisque dissentiant, ita respondent non esse paria quia "lepus" epicoenon sit, "lupus" masculinum, quamquam Varro in eo libro quo initia Romanae urbis enarrat lupum feminam dicit Ennium Pictoremque Fabium secutus. XIII. Illi autem idem, cum interrogantur cur "aper" "apri" et "pater" "patris" faciat, illud nomen positum, hoc ad aliquid esse contendunt. Praeterea quoniam utrumque a Graeco ductum sit, ad eam rationem recurrunt, ut patros "patris", kaprou "apri" faciat. XIV. Illa tamen quomodo effugient, ut non, quamvis feminina singulari nominativo us litteris finita numquam genetivo casu ris syllaba terminentur, faciat tamen "Venus" "Veneris"? Item, cum es litteris finita per varios exeant genetivos, numquam tamen eadem ris syllaba terminatos, "Ceres" cogat dici "Cereris"? XV. Quid vero quae tota positionis eiusdem in diversos flexus eunt, cum "Alba" faciat "Albanos" et "Albensis", "volo" "volui" et "volavi"? Nam praeterito quidem tempore varie formari verba prima

persona o littera terminata ipsa analogia confitetur, si quidem facit "cado" "cecidi", "spondeo" spopondi", "pingo" "pinxi","lego" "legi", "pono" "posui", "frango" "fregi", "laudo laudavi". XVI. Non enim, cum primum fingerentur homines, Analogia demissa caelo formam loquendi dedit, sed inventa est postquam loquebantur, et notatum in sermone quid quoque modo caderet. Itaque non ratione nititur sed exemplo, nec lex est loquendi sed observatio, ut ipsam analogian nulla res alia fecerit quam consuetudo. XVII. Inhaerent tamen ei quidam molestissima diligentiae perversitate, ut "audaciter" potius dicant quam "audacter", licet omnes oratores aliud sequantur, et "emicavit", non "emicuit", et "conire", non "coire". His permittamus et "audivisse" et "scivisse" et "tribunale" et "faciliter" dicere; "frugalis" quoque sit apud illos, non "frugi": nam quo alio modo fiet "frugalitas"? XVIII. Idem "centum milia nummum" et "fidem deum" ostendant duplices quoque soloecismos esse, quando et casum mutant et numerum: nesciebamus enim ac non consuetudini et decori serviebamus, sicut in plurimis quae M. tullius in Oratore divine ut omnia exsequitur. XIX. Sed Augustus quoque in epistulis ad C. Caesarem scriptis emendat quod is "calidum" dicere quam "caldum" malit, non quia id non sit Latinum, sed quia sit odiosum et, ut ipse Graeco verbo significavit, periergon. XX. Atqui hanc quidam orthoepeian solam putant, quam ego minime excludo. Quid enim tam necessarium quam recta locutio? Immo inhaerendum ei iudico, quoad licet, diu etiam mutantibus repugnandum: sed abolita atque abrogata retinere insolentiae cuiusdam est et frivolae in parvis iactantiae. XXI. Multum enim litteratus qui sine adspiratione et producta secunda syllaba salutarit ("avere" est enim), et "calefacere" dixerit potius quam quod dicimus et "conservavisse", his adiciat "face" et "dice" et similia. XXII. Recta est haec via: quis negat? Sed adiacet et mollior et magis trita. Ego tamen non alio magis angor quam quod obliquis casibus ducti etiam primas sibi positiones non invenire sed mutare permittunt, ut cum "ebur" et "robur", ita dicta ac scripta summis auctoribus, in o litteram secundae syllabae transferunt, quia sit "roboris" et "eboris", "sulpur" autem et "guttur" u litteram in genetivo servent: ideoque "iecur" etiam et "femur" controversiam fecerunt. XXIII. Quod non minus est licentiosum quam si "sulpuri" et "gutturi" subicerent in genetivo litteram o mediam quia esset "eboris" et "roboris": sicut Antonius Gnipho, qui "robur" quidem et "ebur" atque etiam "marmur" fatetur esse, verum fieri vult ex his "ebura" "robura" "marmura". XXIV. Quodsi animadverterent litterarum adfinitatem, scirent sic ab eo quod est "robur" "roboris" fieri quo modo ab eo quod est "miles limes" "militis limitis", "iudex vindex" "iudicis vindicis", et quae supra iam attigi. XXV. Quid vero quod, ut dicebam, similes positiones in longe diversas figuras per obliquos casus exeunt, ut "virgo Iuno," "fusus lusus", "cuspis puppis" et mille alia: cum illud etiam accidat, ut quaedam pluraliter non dicantur, quaedam contra singulari numero, quaedam casibus careant, quaedam a primis statim positionibus tota mutentur, ut "Iuppiter"? XXVI. Quod verbis etiam accidit, ut illi "fero", cuius praeteritum perfectum et ulterius non invenitur. Nec plurimum refert nulla haec an praedura sint. Nam quid "progenies" genetivo singulari, quid plurali

"spes" faciet? Quo modo autem "quire" et "urgere" vel in praeterita patiendi modo vel in participia transibunt? XXVII. Quid de aliis dicam, cum "senatus senatui" "senati" an "senatus" faciat incertum sit? Quare mihi non invenuste dici videtur aliud esse Latine, aliud grammatice loqui. Ac de analogia nimium.

XXVIII. Etymologia, quae verborum originem inquirit, a Cicerone dicta est notatio, quia nomen eius apud Aristotelen invenitur symbolon, quod est "nota". Nam verbum ex verbo ductum, id est veriloquium, ipse Cicero qui finxit reformidat. sunt qui vim potius intuiti originationem vocent. XXIX. Haec habet aliquando usum necessarium, quotiens interpretatione res de qua quaeritur eget, ut cum M. Caelius se esse hominem frugi vult probare, non quia abstinens sit (nam id ne mentiri quidem poterat), sed quia utilis multis, id est fructuosus, unde sit ducta frugalitas. Ideoque in definitionibus adsignatur etymologiae locus. XXX. Nonnumquam etiam barbara ab emendatis conatur discernere, ut cum "Triquetram" dici Siciliam an "Triquedram", "meridiem" an "medidiem" oporteat quaeritur: aliquando consuetudini servit. XXXI. Continet autem in se multam eruditionem, sive ex Graecis orta tractemus, quae sunt plurima praecipueque Aeolica ratione, cui est sermo noster simillimus, declinata, sive ex historiarum veterum notitia nomina hominum locorum gentium urbium requiramus: unde Bruti, publicolae, Pythici? cur Latium, Italia, Beneventum? quae Capitolium et collem Quirinalem et Argiletum appellandi ratio?

XXXII. Iam illa minora in quibus maxime studiosi eius rei fatigantur, qui verba paulum declinata varie et multipliciter ad veritatem reducunt aut correptis aut porrectis aut adiectis aut detractis aut permutatis litteris syllabisve. Inde pravis ingeniis ad foedissima usque ludibria labuntur. Sit enim "consul" a consulendo vel a iudicando: nam et hoc "consulere" veteres vocaverunt, unde adhuc remanet illud "rogat boni consulas", id est "bonum iudices": XXXIII. "senatui" dederit nomen aetas, nam idem patres sunt: et "rex" "rector" et alia plurima indubitata: nec abnuerim tegulae regulaeque et similium his rationem: iam sit et "classis" a calando et "lepus" "levipes" et "vulpes" "volipes": XXXIV. etiamne a contrariis aliqua sinemus trahi, ut "lucus" quia umbra opacus parum luceat, et "ludus" quia sit longissime a lusu, et "Ditis" quia minime dives? Etiamne "hominem" appellari quia sit humo natus (quasi vero non omnibus animalibus eadem origo, aut illi primi mortales ante nomen imposuerint terrae quam sibi), et "verba" ab aere verberato? XXXV. Pergamus: sic perveniemus eo usque ut "stella" luminis stilla credatur, cuius etymologiae auctorem clarum sane in litteris nominari in ea parte qua a me reprenditur inhumanum est. XXXVI. Qui vero talia libris complexi sunt, nomina sua ipsi inscripserunt, ingenioseque visus est Gavius "caelibes" dicere veluti "caelites", quod onere gravissimo vacent, idque Graeco argumento iuvit: eitheous enim eadem de causa dici adfirmat. Nec ei cedit Modestus inventione: nam, quia Caelo Saturnus genitalia absciderit, hoc nomine appellatos qui uxore careant ait; Aelius "pituitam" quia petat vitam.

XXXVII. Sed cui non post Varronem sit venia? Qui "agrum" quia in eo agatur aliquid, et "gragulos" quia gregatim volent dictos voluit persuadere Ciceroni (ad eum enim scribit), cum alterum ex Graeco sit manifestum duci, alterum ex vocibus avium. XXXVIII. Sed hoc tanti fuit vertere, ut "merula", quia sola volat, quasi mera volans nominaretur. Quidam non dubitarunt etymologiae subicere omnem nominis causam, ut ex habitu, quem ad modum dixi, "Longos" et "Rufos", ex sono "stertere" "murmurare", etiam derivata, ut a "velocitate" dicitur "velox", et composita pleraque his similia, quae sine dubio aliunde originem ducunt, sed arte non egent, cuius in hoc opere non est usus nisi in dubiis.

XXXIX. Verba a vetustate repetita non solum magnos adsertores habent, sed etiam adferunt orationi maiestatem aliquam non sine delectatione: nam et auctoritatem antiquitatis habent et, quia intermissa sunt, gratiam novitati similem parant. XL. Sed opus est modo, ut neque crebra sint haec nec manifesta, quia nihil est odiosius adfectatione, nec utique ab ultimis et iam oblitteratis repetita temporibus, qualia sunt "topper" et "antegerio" et "exanclare" et "prosapia" et Saliorum carmina vix sacerdotibus suis satis intellecta. XLI. Sed illa mutari vetat religio et consecratis utendum est: oratio vero, cuius summa virtus est perspicuitas, quam sit vitiosa si egeat interprete! Ergo ut novorum optima erunt maxime vetera, ita veterum maxime nova.

XLII. Similis circa auctoritatem ratio. Nam etiamsi potest videri nihil peccare qui utitur iis verbis quae summi auctores tradiderunt, multum tamen refert non solum quid dixerint, sed etiam quid persuaserint. Neque enim "tuburchinabundum" et "lurchinabundum" iam in nobis quisquam ferat, licet Cato sit auctor, nec "bos lodices", quamquam id Pollioni placet, nec "gladiola", atqui Messala dixit, nec "parricidatum", quod in Caelio vix tolerabile videtur, nec "collos" mihi Calvus persuaserit: quae nec ipsi iam dicerent.

XLIII. superest igitur consuetudo: nam fuerit paene ridiculum malle sermonem quo locuti sint homines quam quo loquantur. Et sane quid est aliud vetus sermo quam vetus loquendi consuetudo? Sed huic ipsi necessarium est iudicium, constituendumque in primis id ipsum quid sit quod consuetudinem vocemus. XLIV. Quae si ex eo quod plures faciunt nomen accipiat, periculosissimum dabit praeceptum non orationi modo sed, quod maius est, vitae: unde enim tantum boni ut pluribus quae recta sunt placeant? Igitur ut velli et comam in gradus frangere et in balneis perpotare, quamlibet haec invaserint civitatem, non erit consuetudo, quia nihil borum caret reprensione (at lavamur et tondemur et convivimus ex consuetudine), sic in loquendo non si quid vitiose multis insederit pro regula sermonis accipiendum erit. XLV. Nam ut transeam quem ad modum vulgo imperiti loquantur, tota saepe theatra et omnem circi turbam exclamasse barbare scimus. Ergo consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum, sicut vivendi consensum bonorum.

[7] I. Nunc, quoniam diximus quae sit loquendi regula, dicendum quae scribentibus custodienda, quod Graeci orthographian vocant, nos recte scribendi scientiam nominemus. cuius ars non in hoc posita est, ut noverimus quibus quaeque syllaba litteris constet (nam id quidem infra grammatici officium est), sed totam, ut mea fert opinio, subtilitatem in dubiis habet: II. ut longis syllabis omnibus adponere apicem ineptissimum est, quia plurimae natura ipsa verbi quod scribitur patent, sed interim necessarium, cum eadem littera alium atque alium intellectum, prout correpta vel producta est, facit: III. ut "malus" arborem significet an hominem non bonum apice distinguitur, "palus" aliud priore syllaba longa, aliud sequenti significat, et cum eadem littera nominativo casu brevis, ablativo longa est, utrum sequamur plerumque hac nota monendi sumus. IV. Similiter putaverunt illa quoque servanda discrimina, ut "ex" praepositionem si verbum sequeretur "specto", adiecta secundae syllabae s littera, si "pecto", remota scriberemus. V. Illa quoque servata est a multis differentia, ut "ad", cum esset praepositio, d litteram, cum autem coniunctio, t acciperet, itemque "cum", si tempus significaret, per quom, si comitem, per c ac duas sequentis scriberetur. VI. Frigidiora his alia, ut "quidquid" c quartam haberet ne interrogare bis videremur, et "quotidie" non "cotidie", ut sit quot diebus: verum haec iam etiam inter ipsas ineptias evanuerunt.

VII. Quaeri solet, in scribendo praepositiones sonum quem iunctae efficiunt an quem separatae observare conveniat, ut cum dico "optinuit" (secundam enim b litteram ratio poscit, aures magis audiunt p) VIII. et "immunis" (illud enim quod veritas exigit, sequentis syllabae sono victum, m gemina commutatur.) IX. Est et in dividendis verbis observatio, mediam litteram consonantem priori an sequenti syllabae adiungas. "Haruspex" enim, quia pars eius posterior a spectando est, s litteram tertiae dabit, "abstemius", quia ex abstinentia temeti composita vox est, primae relinquet. X. Nam k quidem in nullis verbis utendum puto nisi quae significat etiam ut sola ponatur. Hoc eo non omisi quod quidam eam quotiens a sequatur necessariam credunt, cum sit c littera, quae ad omnis vocalis vim suam perferat.

XI. Verum orthographia quoque consuetudini servit ideoque saepe mutata est. Nam illa vetustissima transeo tempora, quibus et pauciores litterae nec similes his nostris earum formae fuerunt et vis quoque diversa, sicut apud Graecos o litterae, quae interim longa ac brevis, ut apud nos, interim pro syllaba quam nomine suo exprimit posita est: XII. ut a Latinis veteribus d plurimis in verbis ultimam adiectam, quod manifestum est etiam ex columna rostrata, quae est duilio in foro posita, interim g quoque, ut in pulvinari Solis, qui colitur iuxta aedem Quirini, "vesperug", quod "vesperuginem" accipimus. XIII. De mutatione etiam litterarum, de qua supra dixi, nihil repetere hic necesse est: fortasse enim sicut scribebant, etiam loquebantur. XIV. Semivocalis geminare diu non fuit usitatissimi moris, atque e contrario usque ad Accium et ultra porrectas syllabas geminis, ut dixi, vocalibus scripserunt. XV. Diutius duravit

ut e et i iungendis eadem ratione qua Graeci ei uterentur: ea casibus numerisque discreta est, ut Lucilius praecipit:"iam" "puerei venere": e postremum facito atque i, "ut pueri plures fiant" ac deinceps idem: "mendaci furique addes e, cum dare furi iusseris." XVI. Quod quidem cum supervacuum est quia i tam longae quam brevis naturam habet, tum incommodum aliquando; nam in iis quae proximam ab ultima litteram e habebunt et i longa terminabuntur, illam rationem sequentes utemur e gemina, qualia sunt haec "aurei" "argentei" et his similia: XVII. idque iis praecipue qui ad lectionem instituentur etiam impedimento erit, sicut in Graecis accidit adiectione i litterae, quam non solum dativis casibus in parte ultima adscribunt, sed quibusdam etiam interponunt, ut in LEISTEI, quia etymologia ex divisione in tris syllabas facta desideret eam litteram. XVIII. Ae syllabam, cuius secundam nunc e litteram ponimus, varie per a et i efferebant, quidam semper ut Graeci, quidam singulariter tantum, cum in dativum vel genetivum casum incidissent, unde "pictai vestis" et "aquai" Vergilius amantissimus vetustatis carminibus inservit. XIX. In isdem plurali numero e utebantur: "hi sullae, Galbae". Est in hac quoque parte Lucili praeceptum, quod quia pluribus explicatur versibus, si quis parum credet apud ipsum in nono requirat. XX. Quid quod Ciceronis temporibus paulumque infra, fere quotiens s littera media vocalium longarum vel subiecta longis esset, geminabatur, ut "caussae" "cassus" "divissiones"? Quo modo et ipsum et Vergilium quoque scripsisse manus eorum docent. XXI. Atqui paulum superiores etiam illud quod nos gemina dicimus "iussi" una dixerunt. Iam "optimus" "maximus" ut mediam i litteram, quae veteribus u fuerat, acciperent c. primum Caesaris inscriptione traditur factum. XXII. "Here" nunc e littera terminamus: at veterum comicorum adhuc libris invenio "heri ad me venit": quod idem in epistulis Augusti, quas sua manu scripsit aut emendavit, deprenditur. Quid? XXIII. non Cato Censorius "dicam" et "faciam" "dicae" et "faciae" scripsit, eundemque in ceteris quae similiter cadunt modum tenuit? Quod et ex veteribus eius libris manifestum est et a Messala in libro de s littera positum. XXIV. "Sibe" et "quase" scriptum in multorum libris est, sed an hoc voluerint auctores nescio: T. Livium ita his usum ex Pediano comperi, qui et ipse eum sequebatur. Haec nos i littera finimus. XXV. Quid dicam "vortices" et "vorsus" ceteraque ad eundem modum, quae primus Scipio Africanus in e litteram secundam vertisse dicitur? XXVI. Nostri praeceptores "servum" "cervum"que u et o litteris scripserunt, quia subiecta sibi vocalis in unum sonum coalescere et confundi nequiret; nunc u gemina scribuntur ea ratione quam reddidi: neutro sane modo vox quam sentimus efficitur, nec inutiliter Claudius Aeolicam illam ad hos usus litteram adiecerat. XXVII. Illud nunc melius, quod "cui" tribus quas praeposui litteris enotamus, in quo pueris nobis ad pinguem sane sonum qu et oi utebantur, tantum ut ab illo "qui" distingueretur.

XXVIII. Quid quae scribuntur aliter quam enuntiantur? Nam et "Gaius" C littera significatur, quae inversa mulierem declarat, quia tam Gaias esse vocitatas quam Gaios etiam ex nuptialibus sacris apparet: XXIX. nec

"Gnaeus" eam litteram in praenominis nota accipit qua sonat, et "columnam" et "consules" exempta n littera legimus, et "Subura", cum tribus litteris notatur, C tertiam ostendit. Multa sunt generis huius, sed haec quoque vereor ne modum tam parvae quaestionis excesserint.

XXX. Iudicium autem suum grammaticus interponat his omnibus: nam hoc valere plurimum debet. Ego, nisi quod consuetudo optinuerit, sic scribendum quidque iudico quomodo sonat. XXXI. Hic enim est usus litterarum, ut custodiant voces et velut depositum reddant legentibus. Itaque id exprimere debent quod dicturi sumus. XXXII. Hae fere sunt emendate loquendi scribendique partes: duas reliquas significanter ornateque dicendi non equidem grammaticis aufero, sed, cum mihi officia rhetoris supersint, maiori operi reservo.

XXXIII. Redit autem illa cogitatio, quosdam fore qui haec quae diximus parva nimium et impedimenta quoque maius aliquid agentibus putent: nec ipse ad extremam usque anxietatem et ineptas cavillationes descendendum atque his ingenia concidi et comminui credo. XXXIV. Sed nihil ex grammatice nocuerit nisi quod supervacuum est. An ideo minor est M. tullius orator quod idem artis huius diligentissimus fuit et in filio, ut epistulis apparet, recte loquendi asper quoque exactor? XXXV. Aut vim C. Caesaris fregerunt editi de analogia libri? Aut ideo minus Messala nitidus quia quosdam totos libellos non verbis modo singulis sed etiam litteris dedit? Non obstant hae disciplinae per illas euntibus, sed circa illas haerentibus.

[8] I. superest lectio: in qua puer ut sciat ubi suspendere spiritum debeat, quo loco versum distinguere, ubi cludatur sensus, unde incipiat, quando attollenda vel summittenda sit vox, quid quoque flexu, quid lentius celerius concitatius lenius dicendum, demonstrari nisi in opere ipso non potest. II. Vnum est igitur quod in hac parte praecipiam, ut omnia ista facere possit: intellegat. Sit autem in primis lectio virilis et cum sanctitate quadam gravis, et non quidem prorsae similis, quia et carmen est et se poetae canere testantur, non tamen in canticum dissoluta nec plasmate, ut nunc a plerisque fit, effeminata: de quo genere optime C. Caesarem praetextatum adhuc accepimus dixisse: "si cantas, male cantas: Si legis, cantas". III. Nec prosopopoeias, ut quibusdam placet, ad comicum morem pronuntiari velim, esse tamen flexum quendam quo distinguantur ab iis in quibus poeta persona sua utetur. IV. Cetera admonitione magna egent, in primis ut tenerae mentes tracturaeque altius quidquid rudibus et omnium ignaris insederit non modo quae diserta sed vel magis quae honesta sunt discant. V. Ideoque optime institutum est ut ab Homero atque Vergilio lectio inciperet, quamquam ad intellegendas eorum virtutes firmiore iudicio opus est: sed huic rei superest tempus, neque enim semel legentur. Interim et sublimitate heroi carminis animus adsurgat et ex magnitudine rerum spiritum ducat et optimis inbuatur. VI. Vtiles tragoediae: alunt et lyrici, si tamen in iis non auctores modo sed etiam partes operis elegeris: nam et Graeci licenter

multa et Horatium nolim in quibusdam interpretari. Elegia vero, utique qua amat, et hendecasyllabi, qui sunt commata sotadeorum (nam de sotadeis ne praecipiendum quidem est), amoveantur si fieri potest, si minus, certe ad firmius aetatis robur reserventur. VII. Comoediae, quae plurimum conferre ad eloquentiam potest, cum per omnis et personas et adfectus eat, quem usum in pueris putem paulo post suo loco dicam: nam cum mores in tuto fuerint, inter praecipua legenda erit. VIII. De Menandro loquor, nec tamen excluserim alios: nam Latini quoque auctores adferent utilitatis aliquid; sed pueris quae maxime ingenium alant atque animum augeant praelegenda: ceteris, quae ad eruditionem modo pertinent, longa aetas spatium dabit. Multum autem veteres etiam Latini conferunt, quamquam plerique plus ingenio quam arte valuerunt, in primis copiam verborum: quorum in tragoediis gravitas, in comoediis elegantia et quidam velut atticismos inveniri potest. IX. Oeconomia quoque in iis diligentior quam in plerisque novorum erit, qui omnium operum solam virtutem sententias putaverunt. Sanctitas certe et, ut sic dicam, virilitas ab iis petenda est, quando nos in omnia deliciarum vitia dicendi quoque ratione defluximus. X. Denique credamus summis oratoribus, qui veterum poemata vel ad fidem causarum vel ad ornamentum eloquentiae adsumunt. XI. Nam praecipue quidem apud Ciceronem, frequenter tamen apud Asinium etiam et ceteros qui sunt proximi, videmus Enni Acci Pacuvi Lucili Terenti Caecili et aliorum inseri versus, summa non eruditionis modo gratia sed etiam iucunditatis, cum poeticis voluptatibus aures a forensi asperitate respirant. XII. Quibus accedit non mediocris utilitas, cum sententiis eorum velut quibusdam testimoniis quae proposuere confirment. Verum priora illa ad pueros magis, haec sequentia ad robustiores pertinebunt, cum grammatices amor et usus lectionis non scholarum temporibus sed vitae spatio terminentur.

XIII. In praelegendo grammaticus et illa quidem minora praestare debebit, ut partes orationis reddi sibi soluto versu desideret et pedum proprietates, quae adeo debent esse notae in carminibus ut etiam in oratoria compositione desiderentur. XIV. Deprendat quae barbara, quae inpropria, quae contra legem loquendi sint posita, non ut ex his utique improbentur poetae (quibus, quia plerumque servire metro coguntur, adeo ignoscitur ut vitia ipsa aliis in carmine appellationibus nominentur: metaplasmus enim et schematismus et schemata, ut dixi, vocamus et laudem virtutis necessitati damus), sed ut commoneat artificialium et memoriam agitet. XV. Id quoque inter prima rudimenta non inutile demonstrare, quot quaeque verba modis intellegenda sint. Circa glossemata etiam, id est voces minus usitatas, non ultima eius professionis diligentia est. XVI. Enimvero iam maiore cura doceat tropos omnes, quibus praecipue non poema modo sed etiam oratio ornatur, schemata utraque, id est figuras, quaeque lexeos quaeque dianoeas vocantur: quorum ego sicut troporum tractatum in eum locum differo quo mihi de ornatu orationis dicendum erit. XVII. Praecipue vero illa infigat animis, quae in oeconomia virtus, quae in decore rerum, quid personae cuique convenerit, quid in sensibus laudandum, quid in verbis, ubi copia probabilis, ubi modus.

XVIII. His accedet enarratio historiarum, diligens quidem illa, non tamen usque ad supervacuum laborem occupata: nam receptas aut certe claris auctoribus memoratas exposuisse satis est. Persequi quidem quid quis umquam vel contemptissimorum hominum dixerit aut nimiae miseriae aut inanis iactantiae est, et detinet atque obruit ingenia melius aliis vacatura. XIX. Nam qui omnis etiam indignas lectione scidas excutit, anilibus quoque fabulis accommodare operam potest: atqui pleni sunt eius modi impedimentis grammaticorum commentarii, vix ipsis qui composuerunt satis noti. XX. Nam Didymo, quo nemo plura scripsit, accidisse compertum est ut, cum historiae cuidam tamquam vanae repugnaret, ipsius proferretur liber qui eam continebat. XXI. Quod evenit praecipue in fabulosis usque ad deridicula quaedam, quaedam etiam pudenda, unde improbissimo cuique pleraque fingendi licentia est, adeo ut de libris totis et auctoribus, ut succurrit, mentiantur tuto, quia inveniri qui numquam fuere non possunt: nam in notioribus frequentissime deprenduntur a curiosis. Ex quo mihi inter virtutes grammatici habebitur aliqua nescire.

[9] I. Et finitae quidem sunt partes duae quas haec professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio auctorum, quarum illam methodicen, hanc historicen vocant. Adiciamus tamen eorum curae quaedam dicendi primordia quibus aetatis nondum rhetorem capientis instituant. II. Igitur Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succedunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum extollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condiscant: versus primo solvere, mox mutatis verbis interpretari, tum paraphrasi audacius vertere, qua et breviare quaedam et exornare salvo modo poetae sensu permittitur. III. Quod opus, etiam consummatis professoribus difficile, qui commode tractaverit cuicumque discendo sufficiet. Sententiae quoque et chriae et aetiologiae subiectis dictorum rationibus apud grammaticos scribantur, quia initium ex lectione ducunt: quorum omnium similis est ratio, forma diversa, quia sententia universalis est vox, aetiologia personis continetur. IV. Chriarum plura genera traduntur: unum simile sententiae, quod est positum in voce simplici: "dixit ille" aut "dicere solebat"; alterum quod est in respondendo: "interrogatus ille", vel "cum hoc ei dictum esset, respondit"; tertium huic non dissimile: "cum quis dixisset aliquid" vel "fecisset". V. Etiam in ipsorum factis esse chrian putant, ut: "Crates, cum indoctum puerum vidisset, paedagogum eius percussit", et aliud paene par ei, quod tamen eodem nomine appellare non audent, sed dicunt chreiodes, ut: "Milo, quem vitulum adsueverat ferre, taurum ferebat". In his omnibus et declinatio per eosdem ducitur casus et tam factorum quam dictorum ratio est. VI. Narratiunculas a poetis celebratas notitiae causa, non eloquentiae tractandas puto. Cetera maioris operis ac spiritus Latini rhetores relinquendo necessaria grammaticis fecerunt: Graeci magis operum suorum et onera et modum norunt.

[10] I. Haec de grammatice, quam brevissime potui, non ut omnia dicerem sectatus, quod infinitum erat, sed ut maxime necessaria. Nunc de ceteris

artibus quibus instituendos priusquam rhetori tradantur pueros existimo strictim subiungam, ut efficiatur orbis ille doctrinae, quem Graeci encyclion paedian vocant. II. Nam isdem fere annis aliarum quoque disciplinarum studia ingredienda sunt: quae quia et ipsae artes sunt et esse perfectae sine orandi scientia possunt nec rursus ad efficiendum oratorem satis valent solae, an sint huic operi necessariae quaeritur. III. Nam quid, inquiunt, ad agendam causam dicendamve sententiam pertinet scire quem ad modum in data linea constitui triangula aequis lateribus possint? Aut quo melius vel defendet reum vel reget consilia qui citharae sonos nominibus et spatiis distinxerit? IV. Enumerent etiam fortasse multos quamlibet utiles foro qui neque geometren audierint nec musicos nisi hac communi voluptate aurium intellegant. Quibus ego primum hoc respondeo, quod M. Cicero scripto ad Brutum libro frequentius testatur: non eum a nobis institui oratorem qui sit aut fuerit, sed imaginem quandam concepisse nos animo perfecti illius et nulla parte cessantis. V. Nam et sapientem formantes eum qui sit futurus consummatus undique et, ut dicunt, mortalis quidam deus non modo cognitione caelestium vel mortalium putant instruendum, sed per quaedam parva sane, si ipsa demum aestimes, ducunt, sicut exquisitas interim ambiguitates: non quia keratinai aut krokodilinai possint facere sapientem, sed quia illum ne in minimis quidem oporteat falli. VI. Similiter oratorem, qui debet esse sapiens, non geometres faciet aut musicus quaeque his alia subiungam, sed hae quoque artes ut sit consummatus iuvabunt: nisi forte antidotus quidem atque alia quae oculis aut vulneribus medentur ex multis atque interim contrariis quoque inter se effectibus componi videmus, quorum ex diversis fit una illa mixtura quae nulli earum similis est ex quibus constat, sed proprias vires ex omnibus sumit, VII. et muta animalia mellis illum inimitabilem humanae rationi saporem vario florum ac sucorum genere perficiunt: nos mirabimur si oratio, qua nihil praestantius homini dedit providentia, pluribus artibus egeat, quae, etiam cum se non ostendunt in dicendo nec proferunt, vim tamen occultam suggerunt et tacitae quoque sentiuntur. VIII. "Fuit aliquis sine iis disertus". Sed ego oratorem volo. "Non multum adiciunt". Sed aeque non erit totum cui vel parva deerunt; et optimum quidem hoc esse conveniet: cuius etiamsi in arduo spes est, nos tamen praecipiamus omnia, ut saltem plura fiant. Sed cur deficiat animus? Natura enim perfectum oratorem esse non prohibet, turpiterque desperatur quidquid fieri potest. IX. Atque ego vel iudicio veterum poteram esse contentus. Nam quis ignorat musicen, ut de hac primum loquar, tantum iam illis antiquis temporibus non studii modo verum etiam venerationis habuisse ut idem musici et vates et sapientes iudicarentur, mittam alios, Orpheus et Linus: quorum utrumque dis genitum, alterum vero, quia rudes quoque atque agrestes animos admiratione mulceret, non feras modo sed saxa etiam silvasque duxisse posteritatis memoriae traditum est. X. Itaque et Timagenes auctor est omnium in litteris studiorum antiquissimam musicen extitisse, et testimonio sunt clarissimi poetae, apud quos inter regalia convivia laudes heroum ac deorum ad citharam canebantur. Iopas vero ille Vergili nonne canit "errantem lunam solisque labores" et cetera? Quibus certe palam confirmat

auctor eminentissimus musicen cum divinarum etiam rerum cognitione esse coniunctam.

XI. Quod si datur, erit etiam oratori necessaria, si quidem, ut diximus, haec quoque pars, quae ab oratoribus relicta a philosophis est occupata, nostri operis fuit ac sine omnium talium scientia non potest esse perfecta eloquentia. XII. Atqui claros nomine sapientiae viros nemo dubitaverit studiosos musices fuisse, cum Pythagoras atque eum secuti acceptam sine dubio antiquitus opinionem vulgaverint mundum ipsum ratione esse compositum, quam postea sit lyra imitata, nec illa modo contenti dissimilium concordia, quam vocant harmonian, sonum quoque his motibus dederint. XIII. Nam Plato cum in aliis quibusdam tum praecipue in Timaeo ne intellegi quidem nisi ab iis qui hanc quoque partem disciplinae diligenter perceperint potest. De philosophis loquor, quorum fons ipse Socrates iam senex institui lyra non erubescebat? XIV. duces maximos et fidibus et tibiis cecinisse traditum, exercitus Lacedaemoniorum musicis accensos modis. Quid autem aliud in nostris legionibus cornua ac tubae faciunt? Quorum concentus quanto est vehementior, tantum Romana in bellis gloria ceteris praestat. XV. Non igitur frustra Plato civili viro, quem politikon vocat, necessariam musicen credidit, et eius sectae, quae aliis severissima, aliis asperrima videtur, principes in hac fuere sententia, ut existimarent sapientium aliquos nonnullam operam his studiis accommodaturos, et Lycurgus, durissimarum Lacedaemoniis legum auctor, musices disciplinam probavit. XVI. Atque eam natura ipsa videtur ad tolerandos facilius labores velut muneri nobis dedisse, si quidem et remigem cantus hortatur; nec solum in iis operibus in quibus plurium conatus praeeunte aliqua iucunda voce conspirat, sed etiam singulorum fatigatio quamlibet se rudi modulatione solatur. XVII. Laudem adhuc dicere artis pulcherrimae videor, nondum eam tamen oratori coniungere. Transeamus igitur id quoque, quod grammatice quondam ac musice iunctae fuerunt: si quidem Archytas atque Evenus etiam subiectam grammaticen musicae putaverunt, et eosdem utriusque rei praeceptores fuisse cum Sophron ostendit, mimorum quidem scriptor, sed quem Plato adeo probavit ut suppositos capiti libros eius cum moreretur habuisse credatur, XVIII. tum Eupolis, apud quem Prodamus et musicen et litteras docet et Maricas, qui est Hyperbolus, nihil se ex musice scire nisi litteras confitetur. Aristophanes quoque non uno libro sic institui pueros antiquitus solitos esse demonstrat, et apud Menandrum in Hypobolimaeo senex, qui reposcenti filium patri velut rationem inpendiorum quae in educationem contulerit exponens psaltis se et geometris multa dicit dedisse. XIX. Vnde etiam ille mos, ut in conviviis post cenam circumferretur lyra, cuius cum se imperitum Themistocles confessus esset, ut verbis Ciceronis utar, "est habitus indoctior". XX. Sed veterum quoque Romanorum epulis fides ac tibias adhibere moris fuit: versus quoque Saliorum habent carmen. Quae cum omnia sint a Numa rege instituta, faciunt manifestum ne illis quidem qui rudes ac bellicosi videntur curam musices, quantam illa

recipiebat aetas, defuisse. XXI. Denique in proverbium usque Graecorum celebratum est indoctos a Musis atque a Gratiis abesse.

XXII. Verum quid ex ea proprie petat futurus orator disseramus. Numeros musice duplices habet, in vocibus et in corpore: utriusque enim rei aptus quidam modus desideratur. Vocis rationem Aristoxenus musicus dividit in rhythmon et melos, quorum alterum modulatione, alterum canore ac sonis constat. Num igitur non haec omnia oratori necessaria? Quorum unum ad gestum, alterum ad conlocationem verborum, tertium ad flexus vocis, qui sunt in agendo quoque plurimi, pertinet: XXIII. nisi forte in carminibus tantum et in canticis exigitur structura quaedam et inoffensa copulatio vocum, in agendo supervacua est, aut non compositio et sonus in oratione quoque varie pro rerum modo adhibetur sicut in musice. XXIV. Namque et voce et modulatione grandia elate, iucunda dulciter, moderata leniter canit totaque arte consentit cum eorum quae dicuntur adfectibus. XXV. Atqui in orando quoque intentio vocis, remissio, flexus pertinet ad movendos audientium adfectus, aliaque et conlocationis et vocis, ut eodem utar verbo, modulatione concitationem iudicis, alia misericordiam petimus, cum etiam organis, quibus sermo exprimi non potest, adfici animos in diversum habitum sentiamus. XXVI. Corporis quoque aptus et decens motus, qui dicitur eurythmia, et est necessarius nec aliunde peti potest: in quo pars actionis non minima consistit, qua de re sepositus nobis est locus. XXVII. Age, non habebit in primis curam vocis orator? Quid tam musices proprium? Sed ne haec quidem praesumenda pars est: uno interim contenti simus exemplo C. Gracchi, praecipui suorum temporum oratoris, cui contionanti consistens post eum musicus fistula, quam tonarion vocant, modos quibus deberet intendi ministrabat. XXVIII. haec ei cura inter turbidissimas actiones vel terrenti optimates vel iam timenti fuit. Libet propter quosdam imperitiores, etiam "crassiore", ut vocant, "Musa", dubitationem huius utilitatis eximere. XXIX. Nam poetas certe legendos oratori futuro concesserint: num igitur hi sine musice? Ac si quis tam caecus animi est ut de aliis dubitet, illos certe qui cannina ad lyram composuerunt. Haec diutius forent dicenda si hoc studium velut novum praeciperem. XXX. cum vero antiquitus usque a Chirone atque Achille ad nostra tempora apud omnis, qui modo legitimam disciplinam non sint perosi, duraverit, non est committendum ut illa dubia faciam defensionis sollicitudine. XXXI. Quamvis autem satis iam ex ipsis quibus sum modo usus exemplis credam esse manifestum quae mihi et quatenus musice placeat, apertius tamen profitendum puto non hanc a me praecipi quae nunc in scaenis effeminata et inpudicis modis fracta non ex parte minima si quid in nobis virilis roboris manebat excidit, sed qua laudes fortium canebantur quaque ipsi fortes canebant: nec psalteria et spadicas, etiam virginibus probis recusanda, sed cognitionem rationis, quae ad movendos leniendosque adfectus plurimum valet. XXXII. Nam et Pythagoran accepimus concitatos ad vim pudicae domui adferendam iuvenes iussa mutare in spondium modos tibicina composuisse, et Chrysippus etiam nutricum illi quae adhibetur infantibus adlectationi suum quoddam

carmen adsignat. Est etiam non inerudite ad declamandum ficta materia, in qua ponitur tibicen, qui sacrificanti Phrygium cecinerat, XXXIII. acto illo in insaniam et per praecipitia delato accusari quod causa mortis extiterit: quae si dici debet ab oratore nec dici citra scientiam musices potest, quomodo non hanc quoque artem necessariam esse operi nostro vel iniqui consentient?

XXXIV. In geometria partem fatentur esse utilem teneris aetatibus: agitari namque animos et acui ingenia et celeritatem percipiendi venire inde concedunt, sed prodesse eam non, ut ceteras artis, cum perceptae sint sed cum discatur existimant. XXXV. Id vulgaris opinio est: nec sine causa summi viri etiam inpensam huic scientiae operam dederunt. Nam cum sit geometria divisa in numeros atque formas, numerorum quidem notitia non oratori modo sed cuicumque primis saltem litteris erudito necessaria est. In causis vero vel frequentissime versari solet: in quibus actor, non dico si circa summas trepidat, sed si digitorum saltem incerto aut indecoro gestu a computatione dissentit, iudicatur indoctus. XXXVI. Illa vero linearis ratio et ipsa quidem cadit frequenter in causas (nam de terminis mensurisque sunt lites), sed habet maiorem quandam aliam cum arte oratoria cognationem. XXXVII. Iam primum ordo est geometriae necessarius: nonne et eloquentiae? Ex prioribus geometria probat insequentia et certis incerta: nonne id in dicendo facimus? Quid? illa propositarum quaestionum conclusio non fere tota constat syllogismis? Propter quod pluris invenias qui dialecticae similem quam qui rhetoricae fateantur hanc artem. Verum et orator, etiamsi raro, non tamen numquam probabit dialectice. XXXVIII. Nam et syllogismis si res poscet utetur, et certe enthymemate, qui rhetoricus est syllogismus. Denique probationum quae sunt potentissimae grammicae apodixis vulgo dicuntur: quid autem magis oratio quam probationem petit? XXXIX. Falsa quoque veris similia geometria ratione deprendit. Fit hoc et in numeris per quasdam quas pseudographias vocant, quibus pueri ludere solebamus. Sed alia maiora sunt. Nam quis non ita proponenti credat: "quorum locorum extremae lineae eandem mensuram colligunt, eorum spatium quoque quod iis lineis continetur par sit necesse est". XL. At id falsum est: nam plurimum refert cuius sit formae ille circumitus, reprehensique a geometris sunt historici qui magnitudinem insularum satis significari navigationis ambitu crediderunt. Nam ut quaeque forma perfectissima, ita capacissima est. XLI. Ideoque illa circumcurrens linea, si efficiet orbem, quae forma est in planis maxime perfecta, amplius spatium complectetur quam si quadratum paribus oris efficiat, rursus quadrata triangulis, triangula ipsa plus aequis lateribus quam inaequalibus. XLII. Sed alia forsitan obscuriora: nos facillimum etiam imperitis sequamur experimentum. Iugeri mensuram ducentos et quadraginta longitudinis pedes esse dimidioque in latitudinem patere non fere quisquam est qui ignoret, et qui sit circumitus et quantum campi cludat colligere expeditum. XLIII. At centeni et octogeni in quamque partem pedes idem spatium extremitatis sed multo amplius clusae quattuor lineis areae faciunt. Id si computare quem piget, brevioribus numeris idem discat. Nam deni in

quadram pedes quadraginta per oram, intra centum erunt. At si quini deni per latera, quini in fronte sint, ex illo quod amplectuntur quartam deducent eodem circumductu. XLIV. Si vero porrecti utrimque undeviceni singulis distent, non plures intus quadratos habebunt quam per quot longitudo ducetur: quae circumibit autem linea eiusdem spatii erit cuius ea quae centum continet. Ita quidquid formae quadrati detraxeris, amplitudini quoque peribit. XLV. Ergo etiam id fieri potest, ut maiore circumitu minor loci amplitudo cludatur. Haec in planis; nam in collibus vallibusque etiam imperito patet plus soli esse quam caeli. XLVI. Quid quod se eadem geometria tollit ad rationem usque mundi? In qua, cum siderum certos constitutosque cursus numeris docet, discimus nihil esse inordinatum atque fortuitum: quod ipsum nonnumquam pertinere ad oratorem potest. XLVII. An vero, cum Pericles Athenienses solis obscuratione territos redditis eius rei causis metu liberavit, aut cum Sulpicius ille Gallus in exercitu L. Pauli de lunae defectione disseruit, ne velut prodigio divinitus facto militum animi terrerentur, non videtur esse usus oratoris officio? XLVIII. Quod si Nicias in Sicilia scisset, non eodem confusus metu pulcherrimum Atheniensium exercitum perdidisset: sicut Dion, cum ad destruendam Dionysi tyrannidem venit, non est tali casu deterritus. Sint extra licet usus bellici transeamusque quod Archimedes unus obsidionem Syracusarum in longius traxit, XLIX. illud utique iam proprium ad efficiendum quod intendimus, plurimas quaestiones, quibus difficilior alia ratione explicatio est, ut de ratione videndi, de sectione in infinitum, de celeritate augenda, linearibus illis probationibus solvi solere: ut, si est oratori, quod proximus demonstrabit liber, de omnibus rebus dicendum, nullo modo sine geometria esse possit orator.

[11] I. Dandum aliquid comoedo quoque, dum eatenus qua pronuntiandi scientiam futurus orator desiderat. Non enim puerum quem in hoc instituimus aut femineae vocis exilitate frangi volo aut seniliter tremere. II. Nec vitia ebrietatis effingat nec servili vernilitate inbuatur nec amoris avaritiae metus discat adfectum: quae neque oratori sunt necessaria et mentem praecipue in aetate prima teneram adhuc et rudem inficiunt; nam frequens imitatio transit in mores. III. Ne gestus quidem omnis ac motus a comoedis petendus est. Quamquam enim utrumque eorum ad quendam modum praestare debet orator, plurimum tamen aberit a scaenico, nec vultu nec manu nec excursionibus nimius. Nam si qua in his ars est dicentium, ea prima est ne ars esse videatur. IV. Quod est igitur huius doctoris officium? In primis vitia si qua sunt oris emendet, ut expressa sint verba, ut suis quaeque litterae sonis enuntientur. Quarundam enim vel exilitate vel pinguitudine nimia laboramus, quasdam velut acriores parum efficimus et aliis non dissimilibus sed quasi hebetioribus permutamus. V. Quippe et rho litterae, qua Demosthenes quoque laboravit, labda succedit, quarum vis est apud nos quoque, et cum c ac similiter g non evaluerunt, in t ac d molliuntur. VI. Ne illas quidem circa s litteram delicias hic magister feret, nec verba in faucibus patietur audiri nec oris inanitate resonare nec, quod minime sermoni puro conveniat, simplicem vocis naturam

pleniore quodam sono circumliniri, quod Graeci catapeplasmenon dicunt VII. (sic appellatur cantus tibiarum quae, praeclusis quibus clarescunt foraminibus, recto modo exitu graviorem spiritum reddunt). VIII. curabit etiam ne extremae syllabae intercidant, ut par sibi sermo sit, ut quotiens exclamandum erit lateris conatus sit ille, non capitis,ut gestus ad vocem, vultus ad gestum accommodetur. IX. Observandum erit etiam ut recta sit facies dicentis, ne labra detorqueantur, ne inmodicus hiatus rictum distendat, ne supinus vultus, ne deiecti in terram oculi, ne inclinata utrolibet cervix. X. Nam frons pluribus generibus peccat. Vidi multos quorum supercilia ad singulos vocis conatus adlevarentur, aliorum constricta, aliorum etiam dissidentia, cum alterum in verticem tenderent, altero paene oculus ipse premeretur. XI. Infinitum autem, ut mox dicemus, in his quoque rebus momentum est, et nihil potest placere quod non decet.

XII. Debet etiam docere comoedus quomodo narrandum, qua sit auctoritate suadendum, qua concitatione consurgat ira, qui flexus deceat miserationem: quod ita optime faciet si certos ex comoediis elegerit locos et ad hoc maxime idoneos, id est actionibus similes. XIII. Idem autem non ad pronuntiandum modo utilissimi, verum ad augendam quoque eloquentiam maxime accommodati erunt. XIV. Et haec dum infirma aetas maiora non capiet: ceterum cum legere orationes oportebit, cum virtutes earum iam sentiet, tum mihi diligens aliquis ac peritus adsistat, neque solum lectionem formet verum ediscere etiam electa ex iis cogat et ea dicere stantem clare et quem ad modum agere oportebit, ut protinus pronuntiationem vocem memoriam exerceat.

XV. Ne illos quidem reprehendendos puto qui paulum etiam palaestricis vacaverunt. Non de iis loquor quibus pars vitae in oleo, pars in vino consumitur, qui corporum cura mentem obruerunt (hos enim abesse ab eo quem instituimus quam longissime velim): XVI. sed nomen est idem iis a quibus gestus motusque formantur, ut recta sint bracchia, ne indoctae rusticae manus, ne status indecorus, ne qua in proferendis pedibus inscitia, ne caput oculique ab alia corporis inclinatione dissideant. XVII. Nam neque haec esse in parte pronuntiationis negaverit quisquam neque ipsam pronuntiationem ab oratore secernet: et certe quod facere oporteat non indignandum est discere, cum praesertim haec chironomia, quae est (ut nomine ipso declaratur) lex gestus, et ab illis temporibus heroicis orta sit et a summis Graeciae viris atque ipso etiam Socrate probata, a Platone quoque in parte civilium posita virtutum, et a Chrysippo in praeceptis de liberorum educatione compositis non omissa. XVIII. Nam Lacedaemonios quidem etiam saltationem quandam tamquam ad bella quoque utilem habuisse inter exercitationes accepimus. Neque id veteribus Romanis dedecori fuit: argumentum est sacerdotum nomine ac religione durans ad hoc tempus saltatio et illa in tertio Ciceronis de Oratore libro verba Crassi, quibus praecipit ut orator utatur "laterum inclinatione forti ac virili, non a scaena et histrionibus, sed ab armis aut etiam a palaestra". Cuius disciplinae usus in nostram usque aetatem sine reprehensione descendit.

XIX. A me tamen nec ultra puerilis annos retinebitur nec in his ipsis diu. Neque enim gestum oratoris componi ad similitudinem saltationis volo, sed subesse aliquid ex hac exercitatione puerili, unde nos non id agentis furtim decor ille discentibus traditus prosequatur.

[12] XII. Quaeri solet an, etiamsi discenda sint haec, eodem tempore tamen tradi omnia et percipi possint. Negant enim quidam, quia confundatur animus ac fatigetur tot disciplinis in diversum tendentibus, ad quas nec mens nec corpus nec dies ipse sufficiat, et, si maxime patiatur hoc aetas robustior, pueriles annos onerari non oportere. II. Sed non satis perspiciunt quantum natura humani ingenii valeat, quae ita est agilis ac velox, sic in omnem partem, ut ita dixerim, spectat, ut ne possit quidem aliquid agere tantum unum, in plura vero non eodem die modo sed eodem temporis momento vim suam intendat. III. An vero citharoedi non simul et memoriae et sono vocis et plurimis flexibus serviunt, cum interim alios nervos dextra percurrunt, alios laeva trahunt continent praebent, ne pes quidem otiosus certam legem temporum servat - et haec pariter omnia? IV. Quid? nos agendi subita necessitate deprensi nonne alia dicimus alia providemus, cum pariter inventio rerum, electio verborum, compositio gestus pronuntiatio vultus motus desiderentur? Quae si velut sub uno conatu tam diversa parent simul, cur non pluribus curis horas partiamurcum praesertim reficiat animos ac reparet varietas ipsa, contraque sit aliquanto difficilius in labore uno perseverare? Ideo et stilus lectione requiescit et ipsius lectionis taedium vicibus levatur; V. quamlibet multa egerimus, quodam tamen modo recentes sumus ad id quod incipimus. Quis non optundi possit si per totum diem cuiuscumque artis unum magistrum ferat? Mutatione recreabitur sicut in cibis, quorum diversitate reficitur stomachus et pluribus minore fastidio alitur. VI. Aut dicant isti mihi quae sit alia ratio discendi. Grammatico soli deserviamus, deinde geometrae tantum, omittamus interim quod didicimus? mox transeamus ad musicum, excidant priora? Et cum Latinis studebimus litteris, non respiciamus ad Graecas? Et, ut semel finiam, nihil faciamus nisi novissimum? VII. cur non idem suademus agricolis, ne arva simul et vineta et oleas et arbustum colant? ne pratis et pecoribus et hortis et alvearibus avibusque accommodent curam? cur ipsi aliquid forensibus negotiis, aliquid desideriis amicorum, aliquid rationibus domesticis, aliquid curae corporis, nonnihil voluptatibus cotidie damus? Quarum nos una res quaelibet nihil intermittentis fatigaret: adeo facilius est multa facere quam diu.

VIII. Illud quidem minime verendum est, ne laborem studiorum pueri difficilius tolerent; neque enim ulla aetas minus fatigatur. Mirum sit forsitan, sed experimentis deprehendas; nam et dociliora sunt ingenia priusquam obduruerunt IX. (id vel hoc argumento patet, quod intra biennium quam verba recte formare potuerunt quamvis nullo instante omnia fere locuntur: at noviciis nostris per quot annos sermo Latinus repugnat! Magis scias si quem iam robustum instituere litteris coeperis non sine causa dici paidomatheis eos

qui in sua quidque arte optime faciant) X. et patientior est laboris natura pueris quam iuvenibus. Videlicet ut corpora infantium nec casus, quo in terram totiens deferuntur, tam graviter adfligit nec illa per manus et genua reptatio nec post breve tempus continui lusus et totius diei discursus, quia pondus illis abest nec se ipsi gravant: sic animi quoque, credo quia minore conatu moventur nec suo nisu studiis insistunt sed formandos se tantummodo praestant, non similiter fatigantur. XI. Praeterea secundum aliam aetatis illius facilitatem velut simplicius docentis secuntur nec quae iam egerint metiuntur: abest illis adhuc etiam laboris iudicium. Porro, ut frequenter experti sumus, minus adficit sensus fatigatio quam cogitatio.

XII. Sed ne temporis quidem umquam plus erit, quia his aetatibus omnis in audiendo profectus est. cum ad stilum secedet, cum generabit ipse aliquid atque componet, tum inchoare haec studia vel non vacabit vel non libebit. XIII. Ergo cum grammaticus totum diem occupare non possit, nec debeat ne discentis animum taedio avertat, quibus potius studiis haec temporum velut subsiciva donabimus? XIV. Nam nec ego consumi studentem in his artibus volo: nec moduletur aut musicis notis cantica excipiat, nec utique ad minutissima usque geometriae opera descendat; non comoedum in pronuntiando nec saltatorem in gestu facio. Quae si omnia exigerem, suppeditabat tamen tempus; longa est enim quae discit aetas, et ego non de tardis ingeniis loquor. XV. Denique cur in his omnibus quae discenda oratori futuro puto eminuit Plato? Qui non contentus disciplinis quas praestare poterant Athenae, non Pythagoreorum, ad quos in Italiam navigaverat, Aegypti quoque sacerdotes adiit atque eorum arcana perdidicit.

XVI. Difficultatis patrocinia praeteximus segnitiae; neque enim nobis operis amor est, nec quia sit honesta ac rerum pulcherrima eloquentia petitur ipsa, sed ad vilem usum et sordidum lucrum accingimur. XVII. Dicant sine his in foro multi et adquirant, dum sit locupletior aliquis sordidae mercis negotiator et plus voci suae debeat praeco. Ne velim quidem lectorem dari mihi quid studia referant computaturum. XVIII. Qui vero imaginem ipsam eloquentiae divina quadam mente conceperit, quique illam, ut ait non ignobilis tragicus, "reginam rerum orationem" ponet ante oculos, fructumque non ex stipe advocationum sed ex animo suo et contemplatione ac scientia petet perpetuum illum nec fortunae subiectum, facile persuadebit sibi ut tempora, quae spectaculis campo tesseris, otiosis denique sermonibus, ne dicam somno et conviviorum mora conteruntur, geometrae potius ac musico inpendat, quanto plus delectationis habiturus quam ex illis ineruditis voluptatibus. Dedit enim hoc providentia hominibus munus, ut honesta magis iuvarent. XIX. Sed nos haec ipsa dulcedo longius duxit. Hactenus ergo de studiis quibus antequam maiora capiat puer instituendus est: proximus liber velut novum sumet exordium et ad rhetoris officia transibit.

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER SECVNDVS

I. Quando rhetori tradendus est puer.

[1] Tenuit consuetudo, quae cotidie magis inualescit, ut praeceptoribus eloquentiae, Latinis quidem semper, sed etiam Graecis interim, discipuli serius quam ratio postulat traderentur. Eius rei duplex causa est, quod et rhetores utique nostri suas partis omiserunt et grammatici alienas [2] occupauerunt. Nam et illi declamare modo et scientiam declamandi ac facultatem tradere officii sui ducunt idque intra deliberatiuas iudicialisque materias (nam cetera ut professione sua minora despiciunt), et hi non satis credunt excepisse quae relicta erant (quo nomine gratia quoque iis habenda est), sed ad prosopopoeias usque [ad suasorias], in [3] quibus onus dicendi uel maximum est, inrumpunt. Hinc ergo accidit ut quae alterius artis prima erant opera facta sint alterius nouissima, et aetas altioribus iam disciplinis debita in schola minore subsidat ac rhetoricen apud grammaticos exerceat. Ita, quod est maxime ridiculum, non ante ad declamandi magistrum mittendus uidetur puer quam declamare sciat.

[4] Nos suum cuique professioni modum demus: et grammatice, quam in Latinum transferentes litteraturam uocauerunt, fines suos norit, praesertim tantum ab hac appellationis suae paupertate, intra quam primi illi constitere, prouecta; nam tenuis a fonte adsumptis historicorum criticorumque uiribus pleno iam satis alueo fluit, cum praeter rationem recte loquendi non parum alioqui copiosam prope [5] omnium maximarum artium scientiam amplexa sit: et rhetorice, cui nomen uis eloquendi dedit, officia sua non detrectet nec occupari gaudeat pertinentem ad se laborem: quae, dum opere cedit, iam paene possessione depulsa est. [6] Neque infitiabor aliquem ex his qui grammaticen profiteantur eo usque scientiae progredi posse ut ad haec quoque tradenda sufficiat. Sed cum id aget, rhetoris officio fungetur, non suo.

[7] Nos porro quaerimus quando iis quae rhetorice praecipit percipiendis puer maturus esse uideatur: in quo quidem non id est aestimandum, cuius quisque sit aetatis, sed quantum in studiis iam effecerit. Et ne diutius disseram quando sit rhetori tradendus, sic optime finiri credo: cum poterit. Sed [8] hoc ipsum ex superiore pendet quaestione. Nam si grammatices munus usque ad suasorias prorogatur, tardius rhetore opus est: si rhetor prima officia operis sui non recusat, a narrationibus statim et laudandi uituperandique opusculis cura [9] eius desideratur. An ignoramus antiquis hoc fuisse ad augendam eloquentiam genus exercitationis, ut thesis dicerent et communes locos et cetera citra complexum rerum personarumque quibus uerae fictaeque controuersiae continentur? Ex quo palam est quam turpiter deserat eam partem rhetorices [10] institutio quam et primam habuit et diu solam. Quid autem est ex his de quibus supra dixi quod non cum in alia quae sunt rhetorum propria, tum certe in illud iudiciale causae genus incidat? An non in foro narrandum est? Qua

[11] in parte nescio an sit uel plurimum. Non laus ac uituperatio certaminibus illis frequenter inseritur? Non communes loci, siue qui sunt in uitia derecti, quales legimus a Cicerone compositos, seu quibus quaestiones generaliter tractantur, quales sunt editi a Quinto quoque Hortensio, ut 'sitne paruis argumentis credendum' et 'pro testibus' et 'in testes', in mediis [12] litium medullis uersantur? Arma sunt haec quodam modo praeparanda semper, ut iis cum res poscet utaris. Quae qui pertinere ad orationem non putabit, is ne statuam quidem inchoari credet cum eius membra fundentur. Neque hanc, ut aliqui putabunt, festinationem meam sic quisquam calumnietur tamquam eum qui sit rhetori traditus abducendum [13] protinus a grammaticis putem. Dabuntur illis tum quoque tempora sua, neque erit uerendum ne binis praeceptoribus oneretur puer. Non enim crescet, sed diuidetur qui sub uno miscebatur labor, et erit sui quisque operis magister utilior: quod adhuc optinent Graeci, a Latinis omissum est, et fieri uidetur excusate, quia sunt qui labori isti successerint.

II. De moribus et officiis praeceptoris.

[1] Ergo cum ad eas in studiis uires peruenerit puer ut quae prima esse praecepta rhetorum diximus mente consequi possit, tradendus eius artis magistris erit. Quorum in primis [2] inspici mores oportebit: quod ego non idcirco potissimum in hac parte tractare sum adgressus quia non in ceteris quoque doctoribus idem hoc examinandum quam diligentissime putem, sicut testatus sum libro priore, sed quod magis necessariam [3] eius rei mentionem facit aetas ipsa discentium. Nam et adulti fere pueri ad hos praeceptores transferuntur et apud eos iuuenes etiam facti perseuerant, ideoque maior adhibenda tum cura est, ut et teneriores annos ab iniuria sanctitas docentis custodiat et ferociores a licentia grauitas deterreat. [4] Neque uero sat est summam praestare abstinentiam, nisi disciplinae seueritate conuenientium quoque ad se mores adstrinxerit.

Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animum, ac succedere se in eorum locum a quibus sibi liberi [5] tradantur existimet. Ipse nec habeat uitia nec ferat. Non austeritas eius tristis, non dissoluta sit comitas, ne inde odium, hinc contemptus oriatur. Plurimus ei de honesto ac bono sermo sit: nam quo saepius monuerit, hoc rarius castigabit; minime iracundus, nec tamen eorum quae emendanda erunt dissimulator, simplex in docendo, patiens laboris, adsiduus [6] potius quam inmodicus. Interrogantibus libenter respondeat, non interrogantes percontetur ultro. In laudandis discipulorum dictionibus nec malignus nec effusus, quia [7] res altera taedium laboris, altera securitatem parit. In emendando quae corrigenda erunt non acerbus minimeque conementumeliosus; nam id quidem multos a propo studendi [8] fugat, quod quidam sic obiurgant quasi oderint. Ipse aliquid, immo multa cotidie dicat quae secum auditores referant. Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen uiua illa, ut dicitur, uox alit plenius,

praesupcipueque praeceptoris quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant et uerentur. Vix autem dici potest quanto libentius imitemur eos quibus fauemus.

[9] Minime uero permittenda pueris, ut fit apud plerosque, adsurgendi exultandique in laudando licentia: quin etiam iuuenum modicum esse, cum audient, testimonium debet. Ita fiet ut ex iudicio praeceptoris discipulus pendeat, atque [10] id se dixisse recte quod ab eo probabitur credat. Illa uero uitiosissima, quae iam humanitas uocatur, inuicem qualiacumque laudandi cum est indecora et theatralis et seuere institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima hostis: superuacua enim uidentur cura ac labor parata quidquid [11] effuderint laude. Vultum igitur praeceptoris intueri tam qui audiunt debent quam ipse qui dicit: ita enim probanda atque improbanda discernent; sic stilo facultas conprotinget, [12] auditione iudicium. At nunc proni atque succincti ad omnem clausulam non exsurgunt modo uerum etiam excurrunt et cum indecora exultatione conclamant. Id mutuum est et ibi declamationis fortuna. Hinc tumor et uana de se persuasio usque adeo ut illo condiscipulorum tumultu inflati, si parum a praeceptore laudentur, ipsi de illo male sentiant. [13] Sed se quoque praeceptores intente ac modeste audiri uelint: non enim iudicio discipulorum dicere debet magister, sed discipulus magistri. Quin, si fieri potest, intendendus animus in hoc quoque, ut perspiciat quae quisque et quo modo laudet, et placere quae bene dicet non suo magis quam eorum nomine delectetur qui recte iudicabunt.

[14] Pueros adulescentibus permixtos sedere non placet mihi. Nam etiamsi uir talis qualem esse oportet studiis moribusque praepositum modestam habere potest etiam iuuentutem, tamen uel infirmitas a robustioribus separanda est, et carendum non solum crimine turpitudinis uerum etiam suspicione. [15] Haec notanda breuiter existimaui. Nam ut absit ab ultimis uitiis ipse ac schola ne praecipiendum quidem credo. Ac si quis est qui flagitia manifesta in eligendo filii praeceptore non uitet, iam hinc sciat cetera quoque, quae ad utilitatem iuuentutis componere conamur, esse sibi hac parte omissa superiuuenuacua.

III. An protinus praeceptore optimo sit utendum.

[1] Ne illorum quidem persuasio silentio transeunda est, qui, etiam cum idoneos rhetori pueros putauerunt, non tamen continuo tradendos eminentissimo credunt, sed apud minores aliquamdiu detinent, tamquam instituendis artibus magis sit apta mediocritas praeceptoris cum ad intellectum atque imitationem facilior, tum ad suscipiendas elementorum [2] molestias minus superba. Qua in re mihi non arbitror diu laborandum ut ostendam quanto sit melius optimis inbui, quanta in eluendis quae semel insederint uitiis difficultas consequatur, cum geminatum onus succedentis premat, et [3] quidem dedocendi grauius ac prius quam docendi: propter quod Timotheum clarum in arte tibiarum ferunt duplices ab iis quos alius instituisset solitum

exigere mercedes quam si rudes traderentur. Error tamen est in re duplex: unus, quod interim sufficere illos minores existimant et bono sane stomacho [4] contenti sunt: quae quamquam est ipsa reprensione digna securitas, tamen esset utcumque tolerabilis si eius modi praeceptores minus docerent, non peius; alter ille etiam frequentior, quod eos qui ampliorem dicendi facultatem sint consecuti non putant ad minora descendere, idque interim fieri quia fastidiant praestare hanc inferioribus curam, interim [5] quia omnino non possint. Ego porro eum qui nolit in numero praecipientium non habeo, posse autem maxime, si uelit, optimum quemque contendo: primum quod eum qui eloquentia ceteris praestet illa quoque per quae ad eloquentiam peruenitur diligentissime percepisse credibile est, [6] deinde quia plurimum in praecipiendo ualet ratio, quae doctissimo cuique plenissima est, postremo quia nemo sic in maioribus eminet ut eum minora deficiant: nisi forte Iouem quidem Phidias optime fecit, illa autem quae in ornamentum operis eius accedunt alius melius elaborasset, aut orator loqui nesciet aut leuiores morbos curare non poterit praestantissimus medicus.

[7] Quid ergo? non est quaedam eloquentia maior quam ut eam intellectu consequi puerilis infirmitas possit? Ego uero confiteor: sed hunc disertum praeceptorem prudentem quoque et non ignarum docendi esse oportebit, summittentem se ad mensuram discentis, ut uelocissimus quoque, si forte iter cum paruolo faciat, det manum et gradum suum [8] minuat nec procedat ultra quam comes possit. Quid si plerumque accidit ut faciliora sint ad intellegendum et lucidiora multo quae a doctissimo quoque dicuntur? Nam et prima est eloquentiae uirtus perspicuitas, et, quo quis ingenio minus ualet, hoc se magis attollere et dilatare conatur, ut statura [9] breues in digitos eriguntur et plura infirmi minantur. Nam tumidos et corruptos et tinnulos et quocumque alio cacozeliae genere peccantes certum habeo non uirium sed infirmitatis uitio laborare, ut corpora non robore sed ualetudine inflantur, et recto itinere lassi plerumque deuertunt. Erit ergo etiam obscurior quo quisque deterior.

[10] Non excidit mihi scripsisse me in libro priore, cum potiorem in scholis eruditionem esse quam domi dicerem, libentius se prima studia tenerosque profectus ad imitationem condiscipulorum, quae facilior esset, erigere: quod a quibusdam sic accipi potest tamquam haec quam nunc tueor sententia [11] priori diuersa sit. Id a me procul aberit; namque ea causa uel maxima est cur optimo cuique praeceptori sit tradendus puer, quod apud eum discipuli quoque melius instituti aut dicent quod inutile non sit imitari, aut, si quid errauerint, statim corrigentur: at indoctus ille etiam probabit fortasse [12] uitiosa et placere audientibus iudicio suo coget. Sit ergo tam eloquentia quam moribus praestantissimus qui ad Phoenicis Homerici exemplum dicere ac facere doceat.

IV. De primis apud rhetorem exercitationibus.

[1] Hinc iam quas primas in docendo partis rhetorum putem tradere incipiam, dilata parumper illa quae sola uulgo uocatur arte rhetorica: ac mihi oportunus maxime uidetur ingressus ab eo cuius aliquid simile apud grammaticos puer didicerit. [2] Et quia narrationum, excepta qua in causis utimur, tris accepimus species, fabulam, quae uersatur in tragoediis atque carminibus non a ueritate modo sed etiam a forma ueritatis remota, argumentum, quod falsum sed uero simile comoediae fingunt, historiam, in qua est gestae rei expositio, grammaticis autem poeticas dedimus: apud rhetorem [3] initium sit historica, tanto robustior quanto uerior. Sed narrandi quidem quae nobis optima ratio uideatur tum demonstrabimus cum de iudiciali parte dicemus: interim admonere illud sat est, ut sit ea neque arida prorsus atque ieiuna (nam quid opus erat tantum studiis laboris inpendere si res nudas atque inornatas indicare satis uideretur?), neque rursus sinuosa et arcessitis descriptionibus, in quas plerique [4] imitatione poeticae licentiae ducuntur, lasciuiat. Vitium utrumque, peius tamen illud quod ex inopia quam quod ex copia uenit. Nam in pueris oratio perfecta nec exigi nec sperari potest: melior autem indoles laeta generosique conatus et [5] uel plura iusto concipiens interim spiritus. Nec umquam me in his discentis annis offendat si quid superfuerit. Quin ipsis doctoribus hoc esse curae uelim, ut teneras adhuc mentes more nutricum mollius alant, et satiari uelut quodam iucundioris disciplinae lacte patiantur. Erit illud plenius interim [6] corpus, quod mox adulta aetas adstringat. Hinc spes roboris: maciem namque et infirmitatem in posterum minari solet protinus omnibus membris expressus infans. Audeat haec aetas plura et inueniat et inuentis gaudeat, sint licet illa non satis sicca interim ac seuera. Facile remedium est ubertatis, [7] sterilia nullo labore uincuntur. Illa mihi in pueris natura minimum spei dederit in qua ingenium iudicio praesumitur. Materiam esse primum uolo uel abundantiorem atque ultra quam oporteat fusam. Multum inde decoquent anni, multum ratio limabit, aliquid uelut usu ipso deteretur, sit modo unde excidi possit et quod exculpi; erit autem, si non ab initio tenuem nimium laminam duxerimus et quam caelatura [8] altior rumpat. Quod me de his aetatibus sentire minus mirabitur qui apud Ciceronem legerit: 'uolo enim se efferat in adulescente fecunditas'.

Quapropter in primis euitandus, et in pueris praecipue, magister aridus, non minus quam teneris adhuc plantis siccum [9] et sine umore ullo solum. Inde fiunt humiles statim et uelut terram spectantes, qui nihil supra cotidianum sermonem attollere audeant. Macies illis pro sanitate et iudicii loco infirmitas est, et, dum satis putant uitio carere, in id ipsum incidunt uitium, quod uirtutibus carent. Quare mihi ne maturitas quidem ipsa festinet nec musta in lacu statim austera sint: sic et annos ferent et uetustate proficient.

[10] Ne illud quidem quod admoneamus indignum est, ingenia puerorum nimia interim emendationis seueritate deficere; nam et desperant et dolent et nouissime oderunt et, quod [11] maxime nocet, dum omnia timent nihil conantur. Quod etiam rusticis notum est, qui frondibus teneris non putant

adhibendam esse falcem, quia reformidare ferrum uidentur [12] et nondum cicatricem pati posse. Iucundus ergo tum maxime debet esse praeceptor, ut remedia, quae alioqui natura sunt aspera, molli manu leniantur: laudare aliqua, ferre quaedam, mutare etiam reddita cur id fiat ratione, inluminare interponendo aliquid sui. Nonnumquam hoc quoque erit utile, totas ipsum dictare materias, quas et imitetur puer et interim [13] tamquam suas amet: at si tam neglegens ei stilus fuerit ut emendationem non recipiat, expertus sum prodesse quotiens eandem materiam rursus a me retractatam scribere de integro iuberem: posse enim eum adhuc melius: [14] quatenus nullo magis studia quam spe gaudent. Aliter autem alia aetas emendanda est, et pro modo uirium et exigendum et corrigendum opus. Solebam ego dicere pueris aliquid ausis licentius aut laetius laudare illud me adhuc, uenturum tempus quo idem non permitterem: ita et ingenio gaudebant et iudicio non fallebantur.

[15] Sed ut eo reuertar unde sum egressus: narrationes stilo componi quanta maxima possit adhibita diligentia uolo. Nam ut primo, cum sermo instituitur, dicere quae audierint utile est pueris ad loquendi facultatem, ideoque et retro agere expositionem et a media in utramque partem discurrere sane merito cogantur, sed ad gremium praeceptoris et dum non possunt et dum res ac uerba conectere incipiunt, ut protinus memoriam firment: ita cum iam formam rectae atque emendatae orationis accipient, extemporalis garrulitas nec expectata cogitatio et uix surgendi [16] mora circulatoriae uere iactationis est. Hinc parentium imperitorum inane gaudium, ipsis uero contemptus operis et inuerecunda frons et consuetudo pessime dicendi et malorum exercitatio et, quae magnos quoque profectus frequenter [17] perdidit, adrogans de se persuasio innascitur. Erit suum parandae facilitati tempus, nec a nobis neglegenter locus iste transibitur. Interim satis est si puer omni cura et summo, quantum illa aetas capit, labore aliquid probabile scripserit: in hoc adsuescat, huius sibi rei naturam faciat. Ille demum in id quod quaerimus aut ei proximum poterit euadere qui ante discet recte dicere quam cito.

[18] Narrationibus non inutiliter subiungitur opus destruendi confirmandique eas, quod *anaskeye* et *kataskeye* uocatur. Id porro non tantum in fabulosis et carmine traditis fieri potest, uerum etiam in ipsis annalium monumentis: ut, si quaeratur 'an sit credibile super caput Valeri pugnantis sedisse coruum, qui os oculosque hostis Galli rostro atque alis euerberaret', sit in utramque partem ingens ad dicendum [19] materia: aut de serpente, quo Scipio traditur genitus, et lupa Romuli et Egeria Numae; nam Graecis historiis plerumque poeticae similis licentia est. Saepe etiam quaeri solet de tempore, de loco, quo gesta res dicitur, nonnumquam de persona quoque, sicut Liuius frequentissime dubitat et alii ab aliis historici dissentiunt.

[20] Inde paulatim ad maiora tendere incipiet, laudare claros uiros et uituperare improbos: quod non simplicis utilitatis opus est. Namque et ingenium exercetur multiplici uariaque materia et animus contemplatione recti

prauique formatur, et multa inde cognitio rerum uenit exemplisque, quae sunt in omni genere causarum potentissima, iam tum [21] instruit cum res poscet usurum. Hinc illa quoque exercitatio subit comparationis, uter melior uterue deterior: quae quamquam uersatur in ratione simili, tamen et duplicat materiam et uirtutum uitiorumque non tantum naturam sed etiam modum tractat. Verum de ordine laudis contraque, quoniam tertia haec rhetorices pars est, praecipiemus suo tempore.

[22] Communes loci (de iis loquor quibus citra personas in ipsa uitia moris est perorare, ut in adulterum, aleatorem, petulantem) ex mediis sunt iudiciis et, si reum adicias, accusapetutiones: quamquam hi quoque ab illo generali tractatu ad quasdam deduci species solent, ut si ponatur adulter caecus, aleator pauper, petulans senex. Habent autem nonnumquam [23] etiam defensionem; nam et pro luxuria et pro amore dicimus, et leno interim parasitusque defenditur sic ut non homini patrocinemur sed crimini.

[24] Thesis autem quae sumuntur ex rerum comparatione (ut 'rusticane uita an urbana potior', 'iuris periti an militaris uiri laus maior') mire sunt ad exercitationem dicendi speciosae atque uberes, quae uel ad suadendi officium uel etiam ad iudiciorum disceptationem iuuant plurimum: nam posterior ex praedictis locus in causa Murenae copiosissime a [25] Cicerone tractatur. Sunt et illae paene totae ad deliberatiuum pertinentes genus: 'ducendane uxor', 'petendine sint magistratus'; namque et hae personis modo adiectis suasoriae erunt.

[26] Solebant praeceptores mei neque inutili et nobis etiam iucundo genere exercitationis praeparare nos coniecturalibus causis cum quaerere atque exequi iuberent 'cur armata apud Lacedaemonios Venus' et 'quid ita crederetur Cupido puer atque uolucer et sagittis ac face armatus' et similia, in quibus scrutabamur uoluntatem, cuius in controuersiis frequens quaestio est: quod genus chriae uideri potest.

[27] Nam locos quidem, quales sunt de testibus 'semperne his credendum' et de argumentis 'an habenda etiam paruis fides', adeo manifestum est ad forensis actiones pertinere ut quidam neque ignobiles in officiis ciuilibus scriptos eos memoriquiaeque diligentissime mandatos in promptu habuerint, ut, quotiens esset occasio, extemporales eorum dictiones his [28] uelut emblematis exornarentur: quo quidem (neque enim eius rei iudicium differre sustineo) summam uidebantur mihi infirmitatem de se confiteri. Nam quid hi possint in causis, quarum uaria et noua semper est facies, proprium inuenire, quo modo propositis ex parte aduersa respondere, altercationibus uelociter occurrere, testem rogare, qui etiam in iis quae sunt communia et in plurimis causis tractantur uulgatissimos sensus uerbis nisi tanto ante praeparatis prosequi [29] nequeant? Nec uero his, cum eadem iudiciis pluribus dicunt, aut fastidium moueant uelut frigidi et repositi cibi aut pudorem deprensa totiens audientium

memoria infelix supellex, quae sicut apud pauperes ambitiosos pluribus et [30] diuersis officiis conteratur: cum eo quidem, quod uix ullus est tam communis locus qui possit cohaerere cum causa nisi aliquo propriae quaestionis uinculo copulatus, appareatque [31] eum non tam insertum quam adplicitum, uel quod dissimilis est ceteris, uel quod plerumque adsumi etiam parum apte solet, non quia desideratur, sed quia paratus est, ut quidam sententiarum gratia uerbosissimos locos arcessunt, cum ex [32] locis debeat nasci sententia: ita sunt autem speciosa haec et utilia si oriuntur ex causa; ceterum quamlibet pulchra elocutio, nisi ad uictoriam tendit, utique superuacua, sed interim etiam contraria est. Verum hactenus euagari satis fuerit.

[33] Legum laus ac uituperatio iam maiores ac prope summis operibus suffecturas uires desiderant: quae quidem suasoriis an controuersiis magis accommodata sit exercitatio consuetudine et iure ciuitatium differt. Apud Graecos enim lator earum ad iudicem uocabatur, Romanis pro contione suadere ac dissuadere moris fuit; utroque autem modo pauca de his et fere certa dicuntur: nam et genera sunt tria sacri, [34] publici, priuati iuris. Quae diuisio ad laudem magis spectat, si quis eam per gradus augeat, quod lex, quod publica, quod ad religionem deum comparata sit. Ea quidem de quibus [35] quaeri solet communia omnibus. Aut enim de iure dubitari potest eius qui rogat, ut de P. Clodi, qui non rite creatus tribunus arguebatur: aut de ipsius rogationis, quod est uarium, siue non trino forte nundino promulgata siue non idoneo die siue contra intercessionem uel auspicia aliudue quid quod legitimis obstet dicitur lata esse uel ferri, siue alicui manentium [36] legum repugnare. Sed haec ad illas primas exercitamanentiones non pertinent: nam sunt eae citra complexum personarum temporum causarum. Reliqua eadem fere uero [37] fictoque certamine huius modi tractantur: nam uitium aut in uerbis aut in rebus est. In uerbis quaeritur satis significent an sit in iis aliquid ambiguum: in rebus, an lex sibi ipsa consentiat, an in praeteritum ferri debeat, an in singulos homines. Maxime uero commune est quaerere an sit honesta, [38] an utilis. Nec ignoro plures fieri a plerisque partes, sed nos iustum pium religiosum ceteraque his similia honesto complectimur. Iusti tamen species non simpliciter excuti solet. Aut enim de re ipsa quaeritur, ut dignane poena uel praemio sit, aut de modo praemii poenaeue, qui tam maior quam [39] minor culpari potest. Vtilitas quoque interim natura discernitur, interim tempore. Quaedam an optineri possint ambigi solet. Ne illud quidem ignorare oportet, leges aliquando totas, aliquando ex parte reprendi solere, cum exaliemplum rei utriusque nobis claris orationibus praebeatur. [40] Nec me fallit eas quoque leges esse quae non in perpetuum rogentur, sed de honoribus aut imperiis, qualis Manilia fuit, de qua Ciceronis oratio est. Sed de his nihil hoc loco praecipi potest: constant enim propria rerum de quibus agitur, non communi, qualitate.

[41] His fere ueteres facultatem dicendi exercuerunt, adsumpta tamen a dialecticis argumentandi ratione. Nam fictas ad imitationem fori consiliorumque materias apud Graecos dicere circa Demetrium Phalerea institutum fere constat. [42] An ab ipso id genus exercitationis sit inuentum, ut alio quoque libro sum confessus, parum comperi: sed ne ii quidem qui hoc fortissime adfirmant ullo satis idoneo auctore nituntur. Latinos uero dicendi praeceptores extremis L. Crassi temporibus coepisse Cicero auctor est: quorum insignis maxime Plotius fuit.

V. De lectione oratorum et historicorum apud rhetorem.

[1] Sed de ratione declamandi post paulo: interim, quia prima rhetorices rudimenta tractamus, non omittendum uidetur id quoque, ut moneam quantum sit conlaturus ad profectum discentium rhetor si, quem ad modum a grammaticis exigitur poetarum enarratio, ita ipse quoque hisgramtoriae atque etiam magis orationum lectione susceptos a se discipulos instruxerit. Quod nos in paucis, quorum id aetas exigebat et parentes utile esse crediderant, seruauimus: [2] ceterum sentientibus iam tum optima duae res impedimento fuerunt, quod et longa consuetudo aliter docendi fecerat legem, et robusti fere iuuenes nec hunc laborem desiderantes [3] exemplum nostrum sequebantur. Nec tamen, etiam si quid noui uel sero inuenissem, praecipere in posterum puderet: nunc uero scio id fieri apud Graecos, sed magis per adiutores, quia non uidentur tempora suffectura si legentibus singulis [4] praeire semper ipsi uelint. Et hercule praelectio quae in hoc adhibetur, ut facile atque distincte pueri scripta oculis sequantur, etiam illa quae uim cuiusque uerbi, si quod minus usitatum incidat, docet, multum infra rhetoris officium [5] existimanda est. At demonstrare uirtutes uel, si quando ita incidat, uitia, id professionis eius atque promissi quo se magistrum eloquentiae pollicetur maxime proprium est, eo quidem ualidius quod non utique hunc laborem docentium postulo, ut ad gremium reuocatis cuius quisque eorum uelit [6] libri lectione deseruiant. Nam mihi cum facilius, tum etiam multo uidetur magis utile facto silentio unum aliquem (quod ipsum imperari per uices optimum est) constituere lectorem, [7] ut protinus pronuntiationi quoque adsuescant: tum exposita causa in quam scripta legetur oratio (nam sic clarius quae dicentur intellegi poterunt), nihil otiosum pati quodque in inuentione quodque in elocutione adnotandum erit: quae in prohoemio conciliandi iudicis ratio, quae narrandi lux breuitas fides, quod aliquando consilium et quam occulta callidibreuitas [8] (namque ea sola in hoc ars est, quae intellegi nisi ab artifice non possit): quanta deinceps in diuidendo prudentia, quam subtilis et crebra argumentatio, quibus uiribus inspiret, qua iucunditate permulceat, quanta in maledictis asperitas, in iocis urbanitas, ut denique dominetur in adfectibus atque in pectora inrumpat animumque iudicum [9] similem iis quae dicit efficiat; tum, in ratione eloquendi, quod uerbum proprium ornatum sublime, ubi amplificatio laudanda, quae uirtus ei contraria, quid speciose tralatum, quae figura uerborum, quae leuis et quadrata, uirilis tamen compositio.

[10] Ne id quidem inutile, etiam corruptas aliquando et uitiosas orationes, quas tamen plerique iudiciorum prauitate mirentur, legi palam, ostendique in his quam multa inpropria obscura tumida humilia sordida lasciua effeminata sint: quae non laudantur modo a plerisque, sed, quod est peius, [11] propter hoc ipsum quod sunt praua laudantur. Nam sermo rectus et secundum naturam enuntiatus nihil habere ex ingenio uidetur; illa uero quae utcumque deflexa sunt taminquam exquisitiora miramur non aliter quam distortis et quocumque modo prodigiosis corporibus apud quosdam maius est pretium quam iis quae nihil ex communis habitus [12] bonis perdiderunt, atque etiam qui specie capiuntur uulsis leuatisque et inustas comas acu comentibus et non suo colore nitidis plus esse formae putant quam possit tribuere incorrupta natura, ut pulchritudo corporis uenire uideatur ex malis morum.

[13] Neque solum haec ipse debebit docere praeceptor, sed frequenter interrogare et iudicium discipulorum experiri. Sic audientibus securitas aberit nec quae dicentur superfluent aures: simul ad id perducentur quod ex hoc quaeritur, ut inueniant ipsi et intellegant. Nam quid aliud agimus docendo [14] eos quam ne semper docendi sint? Hoc diligentiae genus ausim dicere plus conlaturum discentibus quam omnes omnium artes, quae iuuant sine dubio multum, sed latiore quadam comprensione per omnes quidem species rerum [15] cotidie paene nascentium ire qui possunt? Sicut de re militari quamquam sunt tradita quaedam praecepta communia, magis tamen proderit scire qua ducum quisque ratione in quali re tempore loco sit sapienter usus aut contra: nam in omnibus fere minus ualent praecepta quam experimenta. [16] An uero declamabit quidem praeceptor ut sit exemplo suis auditoribus: non plus contulerint lecti Cicero aut Demosthenes? Corrigetur palam si quid in declamando discipulus errauerit: non potentius erit emendare orationem, quin immo etiam iucundius? Aliena enim uitia reprendi quisque [17] mauult quam sua. Nec deerant plura quae dicerem: sed neminem haec utilitas fugit, atque utinam tam non pigeat facere istud quam non displicebit.

[18] Quod si potuerit optineri, non ita difficilis supererit quaestio, qui legendi sint incipientibus. Nam quidam illos minores, quia facilior eorum intellectus uidebatur, probauerunt, alii floridius genus, ut ad alenda primarum aetatium ingenia [19] magis accommodatum. Ego optimos quidem et statim et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime expositum uelim, ut Liuium a pueris magis quam Sallustium (et hic historiae maior est auctor, ad quem tamen [20] intellegendum iam profectu opus sit). Cicero, ut mihi quidem uidetur, et iucundus incipientibus quoque et apertus est satis, nec prodesse tantum sed etiam amari potest: tum, quem ad modum Liuius praecipit, ut quisque erit Ciceroni simillimus.

[21] Duo autem genera maxime cauenda pueris puto: unum, ne quis eos antiquitatis nimius admirator in Gracchorum Catonisque et aliorum similium lectione durescere uelit; fient enim horridi atque ieiuni: nam neque uim eorum

adhuc intellectu consequentur et elocutione, quae tum sine dubio erat optima, sed nostris temporibus aliena est, contenti, quod est pessimum, similes sibi magnis uiris uidebuntur. [22] Alterum, quod huic diuersum est, ne recentis huius lasciuiae flosculis capti uoluptate praua deleniantur, ut praedulce illud genus et puerilibus ingeniis hoc gratius quo propius est [23] adament. Firmis autem iudiciis iamque extra periculum positis suaserim et antiquos legere (ex quibus si adsumatur solida ac uirilis ingenii uis deterso rudis saeculi squalore, tum noster hic cultus clarius enitescet) et nouos, quibus et [24] ipsis multa uirtus adest: neque enim nos tarditatis natura damnauit, sed dicendi mutauimus genus et ultra nobis quam oportebat indulsimus: ita non tam ingenio illi nos superarunt quam proposito. Multa ergo licebit eligere, sed curandum [25] erit ne iis quibus permixta sunt inquinentur. Quosdam uero etiam quos totos imitari oporteat et fuisse nuper et nunc esse quidni libenter non concesserim modo uerum etiam contenderim? [26] Sed hi qui sint non cuiuscumque est pronuntiare. Tutius circa priores uel erratur, ideoque hanc nouorum distuli lectionem, ne imitatio iudicium antecederet.

VI. De divisione et parenchiresi.

[1] Fuit etiam in hoc diuersum praecipientium propositum, quod eorum quidam materias quas discipulis ad dicendum dabant, non contenti diuisione derigere, latius dicendo prosequebantur, nec solum probationibus implebant sed etiam [2] adfectibus: alii, cum primas modo lineas duxissent, post declamationes quid omisisset quisque tractabant, quosdam uero locos non minore cura quam cum ad dicendum ipsi surgerent excolebant. Vtile utrumque, et ideo neutrum ab altero separo; sed si facere tantum alterum necesse sit, plus proderit demonstrasse rectam protinus uiam quam reuocare [3] ab errore iam lapsos: primum quia emendationem auribus modo accipiunt, diuisionem uero ad cogitationem etiam et stilum perferunt; deinde quod libentius praecipientem audiunt quam reprehendentem. Si qui uero paulo sunt uiuaciores, in his praesertim moribus, etiam irascuntur admonitioni [4] et taciti repugnant. Neque ideo tamen minus uitia aperte coarguenda sunt: habenda enim ratio ceterorum, qui recta esse quae praeceptor non emendauerit credent. Vtraque autem ratio miscenda est et ita tractanda ut ipsae res postulabunt. [5] Namque incipientibus danda erit uelut praeformata materia secundum cuiusque uires. At cum satis composuisse se ad exemplum uidebuntur, breuia quaedam demonstranda uestigia, quae persecuti iam suis uiribus sine adminiculo [6] progredi possint. Nonnumquam credi sibi ipsos oportebit, ne mala consuetudine semper alienum laborem sequendi nihil per se conari et quaerere sciant. Quodsi satis prudenter dicenda uiderint, iam prope consummata fuerit praecipientis opera: si quid errauerint adhuc, erunt ad ducem reducendi. [7] Cui rei simile quiddam facientes aues cernimus, quae teneris infirmisque fetibus cibos ore suo conlatos partiuntur: at cum uisi sunt adulti, paulum egredi nidis et circumuolare sedem illam praecedentes ipsae docent: tum expertas uires libero caelo suaeque ipsorum fiduciae permittunt.

VII. De ediscendo.

[1] Illud ex consuetudine mutandum prorsus existimo in iis de quibus nunc disserimus aetatibus, ne omnia quae scripserint ediscant et certa, ut moris est, die dicant: quod quidem maxime patres exigunt, atque ita demum studere liberos suos si quam frequentissime declamauerint credunt, [2] cum profectus praecipue diligentia constet. Nam ut scribere pueros plurimumque esse in hoc opere plane uelim, sic ediscere electos ex orationibus uel historiis alioue quo genere dignorum ea cura uoluminum locos multo magis suadeam. [3] Nam et exercebitur acrius memoria aliena complectendo quam sua, et qui erunt in difficiliore huius laboris genere uersati sine molestia quae ipsi composuerint iam familiaria animo suo adfigent, et adsuescent optimis, semperque habebunt intra se quod imitentur, et iam non sentientes formam orationis illam quam mente penitus acceperint exprimet. [4] Abundabunt autem copia uerborum optimorum et compositione ac figuris iam non quaesitis sed sponte et ex reposito uelut thesauro se offerentibus. Accedit his et iucunda in sermone bene a quoque dictorum relatio et in causis utilis. Nam et plus auctoritatis adferunt ea quae non praesentis gratia litis sunt comparata, et laudem saepe maiorem quam si [5] nostra sint conciliant. Aliquando tamen permittendum quae ipsi scripserint dicere, ut laboris sui fructum etiam ex illa quae maxime petitur laude plurium capiant. Verum id quoque tum fieri oportebit cum aliquid commodius elimauerint, ut eo uelut praemio studii sui donentur ac se meruisse ut dicerent gaudeant.

VIII. An secundum sui quisque ingenii naturam docendus est.

[1] Virtus praeceptoris haberi solet, nec inmerito, diligenter in iis quos erudiendos susceperit notare discrimina indiligengeniorum, et quo quemque natura maxime ferat scire. Nam est in hoc incredibilis quaedam uarietas, nec pauciores animorum [2] paene quam corporum formae. Quod intellegi etiam ex ipsis oratoribus potest, qui tantum inter se distant genere dicendi ut nemo sit alteri similis, quamuis plurimi se ad [3] eorum quos probabant imitationem composuerint. Vtile deinde plerisque uisum est ita quemque instituere ut propria naturae bona doctrina fouerent, et in id potissimum ingenia quo tenderent adiuuarentur: ut si quis palaestrae peritus, cum in aliquod plenum pueris gymnasium uenerit, expertus eorum omni modo corpus animumque discernat cui quisque [4] certamini praeparandus sit, ita praeceptorem eloquentiae, cum sagaciter fuerit intuitus cuius ingenium presso limatoque genere dicendi, cuius acri graui dulci aspero nitido urbano maxime gaudeat, ita se commodaturum singulis ut [5] in eo quo quisque eminet prouehatur, quod et adiuta cura natura magis eualescat et qui in diuersa ducatur neque in iis quibus minus aptus est satis possit efficere et ea in quae [6] natus uidetur deserendo faciat infirmiora. Quod mihi (libera enim uel contra receptas persuasiones rationem sequenti sententia est) in parte uerum uidetur: nam proprietates insengeniorum [7] dispicere prorsus necessarium est. In his

quoque certum studiorum facere dilectum nemo dissuaserit. Namque erit alius historiae magis idoneus, alius compositus ad carmen, alius utilis studio iuris, ut nonnulli rus fortasse mittendi: sic discernet haec dicendi magister quomodo palaestricus ille cursorem faciet aut pugilem aut luctatorem aliudue quid [8] ex iis quae sunt sacrorum certaminum. Verum ei qui foro destinabitur non in unam partem aliquam sed in omnia quae sunt eius operis, etiam si qua difficiliora discenti uidebuntur, elaborandum est; nam et omnino superuacua erat doctrina [9] si natura sufficeret. An si quis ingenio corruptus ac tumidus, ut plerique sunt, inciderit, in hoc eum ire patiemur? Aridum atque ieiunum non alemus et quasi uestiemus? Nam si quaedam detrahere necessarium est, cur non sit adicere [10] concessum? Neque ego contra naturam pugno: non enim deserendum id bonum, si quod ingenitum est, existimo, sed [11] augendum, addendumque quod cessat. An uero clarissimus ille praeceptor Isocrates, quem non magis libri bene dixisse quam discipuli bene docuisse testantur, cum de Ephoro atque Theopompo sic iudicaret ut alteri frenis, alteri calcaribus opus esse diceret, aut in illo lentiore tarditatem aut in illo paene praecipiti concitationem adiuuandam docendo existimauit, cum alterum alterius natura miscendum arbitraretur? [12] Inbecillis tamen ingeniis sane sic obsequendum sit ut tantum in id quo uocat natura ducantur; ita enim quod solum possunt melius efficient. Si uero liberalior materia contigerit et in qua merito ad spem oratoris simus adgressi, [13] nulla dicendi uirtus omittenda est. Nam licet sit aliquam in partem pronior, ut necesse est, ceteris tamen non repugnabit, atque ea cura paria faciet iis in quibus eminebat, sicut ille, ne ab eodem exemplo recedamus, exercendi corpora peritus non, si docendum pancratiasten susceperit, pugno ferire uel calce tantum aut nexus modo atque in iis certos aliquos docebit, sed omnia quae sunt eius certaminis. Erit qui ex iis aliqua non possit: in id maxime quod poterit incumbet. [14] Nam sunt haec duo uitanda prorsus: unum, ne temptes quod effici non possit, alterum, ne ab eo quod quis optime facit in aliud cui minus est idoneus transferas. At si fuerit qui docebitur ille, quem adulescentes senem uidimus, Nicostratus, omnibus in eo docendi partibus similiter utetur, efficietque illum, qualis hic fuit, luctando pugnandoque, quorum utroque certamine isdem diebus coronabatur, inuictum. [15] Et quanto id magis oratoris futuri magistro prouidendum erit! Non enim satis est dicere presse tantum aut subtiliter aut aspere, non magis quam phonasco acutis tantum aut mediis aut grauibus sonis aut horum etiam particulis excellere. Nam sicut cithara, ita oratio perfecta non est nisi ab imo ad summum omnibus intenta neruis consentiat.

IX. De officio discipulorum.

[1] Plura de officiis docentium locutus discipulos id unum interim moneo, ut praeceptores suos non minus quam ipsa studia ament et parentes esse non quidem corporum, sed [2] mentium credant. Multum haec pietas conferet studio; nam ita et libenter audient et dictis credent et esse similes concupiscent, in ipsos denique coetus scholarum laeti alacres conuenient,

emendati non irascentur, laudati gaudebunt, ut [3] sint carissimi studio merebuntur. Nam ut illorum officium est docere, sic horum praebere se dociles: alioqui neutrum sine altero sufficit; et sicut hominis ortus ex utroque gignentium confertur, et frustra sparseris semina nisi illa praegignenmollitus fouerit sulcus, ita eloquentia coalescere nequit nisi sociata tradentis accipientisque concordia.

X. De utilitate et ratione declamandi.

[1] In his primis operibus, quae non ipsa parua sunt sed maiorum quasi membra atque partes, bene instituto ac satis exercitato iam fere tempus adpetet adgrediendi suasorias iudicialesque materias: quarum antequam uiam ingredior, pauca mihi de ipsa declamandi ratione dicenda sunt, quae quidem ut ex omnibus nouissime inuenta, ita multo est [2] utilissima. Nam et cuncta illa de quibus diximus in se fere continet et ueritati proximam imaginem reddit, ideoque ita est celebrata ut plerisque uideretur ad formandam eloquentiam uel sola sufficere. Neque enim uirtus ulla perpetuae dumtaxat orationis reperiri potest quae non sit cum hac [3] dicendi meditatione communis. Eo quidem res ista culpa docentium reccidit ut inter praecipuas quae corrumperent eloquentiam causas licentia atque inscitia declamantium [4] fuerit: sed eo quod natura bonum est bene uti licet. Sint ergo et ipsae materiae quae fingentur quam simillimae ueritati, et declamatio, in quantum maxime potest, imitetur eas [5] actiones in quarum exercitationem reperta est. Nam magos et pestilentiam et responsa et saeuiores tragicis nouercas aliaque magis adhuc fabulosa frustra inter sponsiones et interdicta quaeremus. Quid ergo? numquam haec supra fidem et poetica, ut uere dixerim, themata iuuenibus tractare permittamus, ut expatientur et gaudeant materia et quasi in [6] corpus eant? Erat optimum, sed certe sint grandia et tumida, non stulta etiam et acrioribus oculis intuenti ridicula, ut, si iam cedendum est, impleat se declamator aliquando, dum sciat, ut quadrupedes, cum uiridi pabulo distentae sunt, sanguinis detractione curantur et sic ad cibos uiribus consersanuandis idoneos redeunt, ita sibi quoque tenuandas adipes, et quidquid umoris corrupti contraxerit emittendum si esse [7] sanus ac robustus uolet. Alioqui tumor ille inanis primo cuiuscumque ueri operis conatu deprehendetur. Totum autem declamandi opus qui diuersum omni modo a forensibus causis existimant, hi profecto ne rationem quidem qua [8] ista exercitatio inuenta sit peruident; nam si foro non praeparat, aut scaenicae ostentationi aut furiosae uociferationi simillimum est. Quid enim attinet iudicem praeparare qui nullus est, narrare quod omnes sciant falsum, probationes adhibere causae de qua nemo sit pronuntiaturus? Et haec quidem otiosa tantum: adfici uero et ira uel luctu permoueri cuius est lubidrii nisi quibusdam pugnae simulacris ad uerum [9] discrimen aciemque iustam consuescimus! Nihil ergo inter forense genus dicendi atque hoc declamatorium intererit? Si profectus gratia dicimus, nihil. Vtinamque adici ad consuetudinem posset ut nominibus uteremur et perplexae magis et longioris aliquando actus controuersiae fingerentur et uerba in usu

cotidiano posita minus timeremus et iocos inserere moris esset: quae nos, quamlibet per alia in scholis [10] exercitati simus, tirones in foro inueniunt. Si uero in ostentationem comparetur declamatio, sane paulum aliquid inostenclinare [11] ad uoluptatem audientium debemus. Nam et iis actionibus quae in aliqua sine dubio ueritate uersantur, sed sunt ad popularem aptatae delectationem, quales legimus panegyricos totumque hoc demonstratiuum genus, permittitur adhibere plus cultus, omnemque artem, quae latere plerumque in iudiciis debet, non confiteri modo sed ostentare [12] etiam hominibus in hoc aduocatis. Quare declamatio, quoniam est iudiciorum consiliorumque imago, similis esse debet ueritati, quoniam autem aliquid in se habet *epideiktikon*, [13] nonnihil sibi nitoris adsumere. Quod faciunt actores comici, qui neque ita prorsus ut nos uulgo loquimur pronuntiant, quod esset sine arte, neque procul tamen a natura recedunt, quo uitio periret imitatio, sed morem communis [14] huius sermonis decore quodam scaenico exornant. Sic quoque aliqua nos incommoda ex iis quas finxerimus materiis consequentur, in eo praecipue quod multa in iis relincuntur incerta, quae sumimus ut uidetur, aetates facultates liberi parentes, urbium ipsarum uires iura mores, alia his similia: [15] quin aliquando etiam argumenta ex ipsis positionum uitiis ducimus. Sed haec suo quoque loco. Quamuis enim omne propositum operis a nobis destinati eo spectet ut orator instituatur, tamen, ne quid studiosi requirant, etiam si quid erit quod ad scholas proprie pertineat in transitu non omittemus.

XI. An artis necessaria cognitio.

[1] Iam hinc ergo nobis inchoanda est ea pars artis ex qua capere initium solent qui priora omiserunt: quamquam uideo quosdam in ipso statim limine obstaturos mihi, qui nihil egere eius modi praeceptis eloquentiam putent, sed natura sua et uulgari modo scholarum exercitatione contenti rideant etiam diligentiam nostram exemplo magni quoque nominis professorum, quorum aliquis, ut opinor, interrogatus quid esset *schema* et *noema*, nescire se quidem, sed si ad rem [2] pertineret esse in sua declamatione respondit. Alius percontanti Theodoreus an Apollodoreus esset, 'ego' inquit 'parpermularius'. Nec sane potuit urbanius ex confessione inscitiae suae elabi. Porro hi, quia et beneficio ingenii praestantes sunt habiti et multa etiam memoria digna exclamauerunt, plurimos habent similes neglegentiae suae, paucissimos naturae. [3] Igitur impetu dicere se et uiribus uti gloriantur: neque enim opus esse probatione aut dispositione in rebus fictis, sed, cuius rei gratia plenum sit auditorium, sententiis grandibus, [4] quarum optima quaeque a periculo petatur. Quin etiam in cogitando nulla ratione adhibita aut tectum intuentes magnum aliquid quod ultro se offerat pluribus saepe diebus expectant, aut murmure incerto uelut classico instincti concitatissimum corporis motum non enuntiandis sed quaerendis [5] uerbis accommodant. Nonnulli certa sibi initia priusquam sensum inuenerint destinant, quibus aliquid diserti subiungendum sit: eaque diu secum ipsi clareque meditati desperata conectendi facultate

deserunt et ad alia deinceps atque inde alia non minus communia ac nota deuertunt. [6] Qui plurimum uidentur habere rationis non in causas tamen laborem suum sed in locos intendunt, atque in iis non corpori prospiciunt, sed abrupta quaedam, ut forte ad manum [7] uenere, iaculantur. Vnde fit ut dissoluta et ex diuersis congesta oratio cohaerere non possit, similisque sit commentariis puerorum in quos ea quae aliis declamantibus laudata sunt regerunt. Magnas tamen sententias et res bonas (ita enim gloriari solent) elidunt: nam et barbari et serui, et, si hoc sat est, nulla est ratio dicendi.

XII. Quare ineruditi ingeniosiores vulgo habebantur.

[1] Ne hoc quidem negauerim, sequi plerumque hanc opinionem, ut fortius dicere uideantur indocti, primum uitio male iudicantium, qui maiorem habere uim credunt ea quae non habent artem, ut effringere quam aperire, rumpere quam [2] soluere, trahere quam ducere putant robustius. Nam et gladiator qui armorum inscius in rixam ruit et luctator qui totius corporis nisu in id quod semel inuasit incumbit fortior ab his uocatur, cum interim et hic frequenter suis uiribus ipse prosternitur et illum uehementis impetus excipit aduersarii [3] mollis articulus. Sed sunt in hac parte quae imperitos etiam naturaliter fallant; nam et diuisio, cum plurimum ualeat in causis, speciem uirium minuit, et rudia politis [4] maiora et sparsa compositis numerosiora creduntur. Est praeterea quaedam uirtutum uitiorumque uicinia, qua maledicus pro libero, temerarius pro forti, effusus pro copioso accipitur. Maledicit autem ineruditus apertius et saepius uel cum periculo suscepti litigatoris, frequenter etiam suo. [5] Adfert et ista res opinionem, quia libentissime homines audiunt ea quae dicere ipsi noluissent. Illud quoque alterum quod est in elocutione ipsa periculum minus uitat, conaturque perdite, unde euenit nonnumquam ut aliquid grande inueniat qui semper quaerit quod nimium est: uerum id et raro prouenit et cetera uitia non pensat.

[6] Propter hoc quoque interdum uidentur indocti copiam habere maiorem, quod dicunt omnia, doctis est et electio et modus. His accedit quod a cura docendi quod intenderint recedunt: itaque illud quaestionum et argumentorum apud corrupta iudicia frigus euitant, nihilque aliud quam quod uel prauis uoluptatibus aures adsistentium permulceat [7] quaerunt. Sententiae quoque ipsae, quas solas petunt, magis eminent cum omnia circa illas sordida et abiecta sunt, ut lumina non inter umbras, quem ad modum Cicero dicit, sed plane in tenebris clariora sunt. Itaque ingeniosi uocentur, ut libet, dum tamen constet contumeliose sic laudari disertum. [8] Nihilo minus confitendum est etiam detrahere doctrinam aliquid, ut limam rudibus et cotes hebetibus et uino uetustatem, sed uitia detrahit, atque eo solo minus est quod litterae perpolierunt quo melius.

[9] Verum hi pronuntiatione quoque famam dicendi fortius quaerunt; nam et clamant ubique et omnia leuata, ut ipsi uocant, manu emugiunt, multo

discursu anhelitu, iactatione [10] gestus, motu capitis furentes. Iam collidere manus, terrae pedem incutere, femur pectus frontem caedere, mire ad pullatum circulum facit: cum ille eruditus, ut in oratione multa summittere uariare disponere, ita etiam in pronuntiando suum cuique eorum quae dicet colori accommodare actum sciat, et, si quid sit perpetua obseruatione dignum, modestus [11] et esse et uideri malit. At illi hanc uim appellant quae est potius uiolentia: cum interim non actores modo aliquos inuenias sed, quod est turpius, praeceptores etiam qui, breuem dicendi exercitationem consecuti, omissa ratione ut tulit impetus passim tumultuentur, eosque qui plus honoris litteris tribuerunt ineptos et ieiunos et tepidos et infirmos, ut quodque [12] uerbum contumeliosissimum occurrit, appellent. Verum illis quidem gratulemur sine labore, sine ratione, sine disciplina disertis: nos, quando et praecipiendi munus iam pridem deprecati sumus et in foro quoque dicendi, quia honestissimum finem putabamus desinere dum desideraremur, inquirendo scribendoque talia consolemur otium nostrum quae futura usui bonae mentis iuuenibus arbitramur, nobis certe sunt uoluptati.

XIII. Quis modus in arte.

[1] Nemo autem a me exigat id praeceptorum genus quod est a plerisque scriptoribus artium traditum, ut quasi quasdam leges inmutabili necessitate constrictas studiosis dicendi feram: utique prohoemium et id quale, proxima huic narratio, quae lex deinde narrandi, propositio post hanc uel, ut quibusdam placuit, excursio, tum certus ordo quaestionum, ceteraque quae, uelut si aliter facere fas non sit, quidam [2] tamquam iussi secuntur. Erat enim rhetorice res prorsus facilis ac parua si uno et breui praescripto contineretur: sed mutantur pleraque causis temporibus occasione necessitate. Atque ideo res in oratore praecipua consilium est, quia uarie [3] et ad rerum momenta conuertitur. Quid si enim praecipias imperatori, quotiens aciem instruet derigat frontem, cornua utrimque promoueat, equites pro cornibus locet? Erit haec quidem rectissima fortasse ratio quotiens licebit, sed mutabitur natura loci, si mons occurret, si flumen obstabit, collimutabus [4] siluis asperitate alia prohibebitur. Mutabit hostium genus, mutabit praesentis condicio discriminis: nunc acie derecta, nunc cuneis, nunc auxiliis, nunc legione pugnabitur, nonnumquam terga etiam dedisse simulata fuga proderit. [5] Ita prohoemium necessarium an superuacuum, breue an longius, ad iudicem omni sermone derecto an aliquando auerso per aliquam figuram dicendum sit, constricta an latius fusa narratio, continua an diuisa, recta an ordine permutato, [6] causae docebunt, itemque de quaestionum ordine, cum in eadem controuersia aliud alii parti prius quaeri frequenter expediat. Neque enim rogationibus plebisue scitis sancta sunt ista praecepta, sed hoc quidquid est utilitas excogitauit. [7] Non negabo autem sic utile esse plerumque, alioqui nec scriberem. Verum si eadem illa nobis aliud suadebit utilitas, [8] hanc relictis magistrorum auctoritatibus sequemur. Equidem id maxime praecipiam ac 'repetens iterumque iterumque monebo': res duas in omni actu spectet orator, quid

deceat, quid expediat. Expedit autem saepe mutare ex illo constituto traditoque ordine aliqua, et interim decet, ut in statuis [9] atque picturis uidemus uariari habitus uultus status; nam recti quidem corporis uel minima gratia est: nempe enim aduersa sit facies et demissa bracchia et iuncti pedes et a summis ad ima rigens opus. Flexus ille et, ut sic dixerim, motus dat actum quendam et adfectum: ideo nec ad unum [10] modum formatae manus et in uultu mille species; cursum habent quaedam et impetum, sedent alia uel incumbunt, nuda haec, illa uelata sunt, quaedam mixta ex utroque. Quid tam distortum et elaboratum quam est ille discobolos Myronis? Si quis tamen ut parum rectum improbet opus, nonne ab intellectu artis afuerit, in qua uel praecipue laudabilis [11] est ipsa illa nouitas ac difficultas? Quam quidem gralaudatiam et delectationem adferunt figurae, quaeque in sensibus quaeque in uerbis sunt. Mutant enim aliquid a recto, atque hanc prae se uirtutem ferunt, quod a consuetudine uulgari [12] recesserunt. Habet in pictura speciem tota facies: Apelles tamen imaginem Antigoni latere tantum altero ostendit, ut amissi oculi deformitas lateret. Quid? non in oratione operienda sunt quaedam, siue ostendi non debent siue exprimi [13] pro dignitate non possunt? Vt fecit Timanthes, opinor, Cythnius in ea tabula qua Coloten Teium uicit. Nam cum in Iphigeniae immolatione pinxisset tristem Calchantem, tristiorem Vlixem, addidisset Menelao quem summum poterat ars efficere maerorem: consumptis adfectibus non reperiens quo digne modo patris uultum posset exprimere, uelauit eius caput et suo cuique animo dedit aestimandum. [14] Nonne huic simile est illud Sallustianum: 'nam de Carthagine tacere satius puto quam parum dicere'? Propter quae mihi semper moris fuit quam minime alligare me ad praecepta quae *katholika* uocitant, id est, ut dicamus quo modo possumus, uniuersalia uel perpetualia; raro enim reperitur hoc genus, ut non labefactari parte aliqua et subrui possit. [15] Sed de his plenius suo quidque loco tractabimus: interim nolo se iuuenes satis instructos si quem ex iis qui breues plerumque circumferuntur artis libellum edidicerint et uelut decretis technicorum tutos putent. Multo labore, adsiduo studio, uaria exercitatione, plurimis experimentis, altissima [16] prudentia, praesentissimo consilio constat ars dicendi. Sed adiuuatur his quoque, si tamen rectam uiam, non unam orbitam monstrent: qua declinare qui crediderit nefas, patiatur necesse est illam per funes ingredientium tarditatem. Itaque et stratum militari labore iter saepe deserimus compendio ducti, et si rectum limitem rupti torrentibus pontes inciderint circumire cogemur, et si ianua tenebitur incendio [17] per parietem exibimus. Late fusum opus est et multiplex et prope cotidie nouum et de quo numquam dicta erunt omnia. Quae sint tamen tradita, quid ex his optimum, et si qua mutari adici detrahi melius uidebitur, dicere experiar.

XIV. Divisio totius operis.

[1] Rhetoricen in Latinum transferentes tum oratoriam, tum oratricem nominauerunt. Quos equidem non fraudauerim debita laude quod copiam Romani sermonis augere temptarint: sed non omnia nos ducentes ex Graeco

secuntur, sicut ne illos quidem quotiens utique suis uerbis signare [2] nostra uoluerunt. Et haec interpretatio non minus dura est quam illa Plauti 'essentia' et 'queentia', sed ne propria quidem; nam oratoria sic effertur ut elocutoria, oratrix ut elocutrix, illa autem de qua loquimur rhetorice talis est qualis eloquentia. Nec dubie apud Graecos quoque duplicem [3] intellectum habet; namque uno modo fit adpositum ars rhetorica, ut nauis piratica, altero nomen rei, qualis est philosophia, amicitia. Nos ipsam nunc uolumus significare subphilostantiam, ut grammatice litteratura est, non litteratrix quem ad modum oratrix, nec litteratoria quem ad modum oratoria: [4] uerum id in rhetorice non fit. Ne pugnemus igitur, cum praesertim plurimis alioqui Graecis sit utendum; nam certe et philosophos et musicos et geometras dicam nec uim adferam nominibus his indecora in Latinum sermonem mutatione: denique cum M. Tullius etiam ipsis librorum quos hac de re primum scripserat titulis Graeco nomine utatur, profecto non est uerendum ne temere uideamur oratori maximo de nomine artis suae credidisse.

[5] Igitur rhetorice (iam enim sine metu cauillationis utemur hac appellatione) sic, ut opinor, optime diuidetur ut de arte, de artifice, de opere dicamus. Ars erit quae disciplina percipi debet: ea est bene dicendi scientia. Artifex est qui percepit hanc artem: id est orator, cuius est summa bene dicere. Opus, quod efficitur ab artifice: id est bona oratio. Haec omnia rursus diducuntur in species: sed illa sequentia suo loco, nunc quae de prima parte tractanda sunt ordiar.

XV. Quid sit rhetorice et quis eius finis.

[1] Ante omnia, quid sit rhetorice. Quae finitur quidem uarie, sed quaestionem habet duplicem: aut enim de qualitate ipsius rei aut de comprensione uerborum dissensio est. Prima atque praecipua opinionum circa hoc differentia, quod alii malos quoque uiros posse oratores dici putant, alii, quorum nos sententiae accedimus, nomen hoc artemque de [2] qua loquimur bonis demum tribui uolunt. Eorum autem qui dicendi facultatem a maiore ac magis expetenda uitae laude secernunt, quidam rhetoricen uim tantum, quidam scientiam sed non uirtutem, quidam usum, quidam artem quidem sed a scientia et uirtute diiunctam, quidam etiam prauitatem [3] quandam artis, id est *kakotekhnian*, nominauerunt. Hi fere aut in persuadendo aut in dicendo apte ad persuadendum positum orandi munus sunt arbitrati: id enim fieri potest ab eo quoque qui uir bonus non sit. Est igitur frequentissimus finis: 'rhetoricen esse uim persuadendi'. Quod ego uim appello, plerique potestatem, nonnulli facultatem uocant: quae res ne quid adferat ambiguitatis, uim dico [4] *dynamin*. Haec opinio originem ab Isocrate, si tamen re uera ars quae circumfertur eius est, duxit. Qui cum longe sit a uoluntate infamantium oratoris officia, finem artis temere comprendit dicens esse rhetoricen persuadendi opificem, id est *peithois demiourgon*: neque enim mihi permiserim eadem uti declinatione qua Ennius M. Cethegum 'suadae [5]

medullam' uocat. Apud Platonem quoque Gorgias in libro qui nomine eius inscriptus est idem fere dicit, sed hanc Plato illius opinionem uult accipi, non suam. Cicero pluribus locis scripsit officium oratoris esse dicere adposite ad persuadendum, [6] in rhetoricis etiam, quos sine dubio ipse non probat, finem facit persuadere. Verum et pecunia persuadet et gratia et auctoritas dicentis et dignitas, postremo aspectus etiam ipse sine uoce, quo uel recordatio meritorum cuiusque uel facies aliqua miserabilis uel formae pulchritudo sententiam [7] dictat. Nam et Manium Aquilium defendens Antonius, cum scissa ueste cicatrices quas is pro patria pectore aduerso suscepisset ostendit, non orationis habuit fiduciam, sed oculis populi Romani uim attulit: quem illo ipso aspectu maxime motum in hoc, ut absolueret reum, creditum est. [8] Seruium quidem Galbam miseratione sola, qua non suos modo liberos paruolos in contione produxerat, sed Galli etiam Sulpici filium suis ipse manibus circumtulerat, elapsum esse cum aliorum monumentis, tum Catonis oratione [9] testatum est. Et Phrynen non Hyperidis actione quamquam admirabili, sed conspectu corporis, quod illa speciosissimum alioqui diducta nudauerat tunica, putant periculo liberatam. Quae si omnia persuadent, non est hic de quo locuti [10] sumus idoneus finis. Ideoque diligentiores sunt uisi sibi qui, cum de rhetorice idem sentirent, existimarunt eam uim dicendo persuadendi. Quem finem Gorgias in eodem de quo supra diximus libro uelut coactus a Socrate facit; a quo non dissentit Theodectes, siue ipsius id opus est quod de rhetorice nomine eius inscribitur, siue, ut creditum est, Aristorhetelis: in quo est finem esse rhetorices: 'ducere homines [11] dicendo in id quod actor uelit'. Sed ne hoc quidem satis est comprehensum: persuadent enim dicendo uel ducunt in id quod uolunt alii quoque, ut meretrices adulatores corruptores. At contra non persuadet semper orator, ut interim non sit proprius hic finis eius, interim sit communis cum iis [12] qui ab oratore procul absunt. Atqui non multum ab hoc fine abest Apollodorus dicens iudicialis orationis primum et super omnia esse persuadere iudici et sententiam eius ducere in id quod uelit. Nam et ipse oratorem fortunae subicit, ut, si non [13] persuaserit, nomen suum retinere non possit. Quidam recesserunt ab euentu, sicut Aristoteles dicit: 'rhetorice est uis inueniendi omnia in oratione persuasibilia'. Qui finis et illud uitium de quo supra diximus habet, et insuper quod nihil nisi inuentionem complectitur, quae sine elocutione non est [14] oratio. Hermagorae, qui finem eius esse ait persuasibiliter dicere, et aliis qui eandem sententiam, non isdem tantum uerbis explicant ac finem esse demonstrant dicere quae oporteat omnia ad persuadendum, satis responsum est cum [15] persuadere non tantum oratoris esse conuicimus. Addita sunt his alia uarie. Quidam enim circa res omnes, quidam circa ciuiles modo uersari rhetoricen putauerunt: quorum uerius utrum sit, in eo loco qui huius quaestionis proprius est dicam. [16] Omnia subiecisse oratori uidetur Aristoteles cum dixit uim esse uidendi quid in quaque re possit esse persuasibile, et Iatrocles, qui non quidem adicit 'in quaque re', sed nihil excipiendo idem ostendit: uim enim uocat inueniendi quod sit in oratione persuasibile. Qui fines et ipsi solam complectuntur inuentionem. Quod uitium fugiens Eudorus uim putat

inueniendi et eloquendi cum ornatu credibilia in omni [17] oratione. Sed cum eodem modo credibilia quo persuasibilia etiam non orator inueniat, adiciendo 'in omni oratione' magis quam superiores concedit scelera quoque suadentibus pulcherrimae [18] rei nomen. Gorgias apud Platonem suadendi se artificem in iudiciis et aliis coetibus esse ait, de iustis quoque et iniustis tractare: cui Socrates persuadendi, non docendi [19] concedit facultatem. Qui uero non omnia subiciebant oratori, sollicitius ac uerbosius, ut necesse erat, adhibuerunt discrimina, quorum fuit Ariston, Critolai Peripatetici discipulus, cuius hic finis est: 'scientia uidendi et agendi in quaediscistionibus [20] ciuilibus per orationem popularis persuasionis'. Hic scientiam, quia Peripateticus est, non ut Stoici uirtutis loco ponit: popularem autem comprendendo persuasionem etiam contumeliosus est aduersus artem orandi, quam nihil putat doctis persuasuram. Illud de omnibus qui circa ciuiles demum quaestiones oratorem iudicant uersari dictum sit, excludi ab iis plurima oratoris officia, illam certe laudatiuam [21] totam, quae est rhetorices pars tertia. Cautius Theodorus Gadareus, ut iam ad eos ueniamus qui artem quidem esse eam, sed non uirtutem putauerunt. Ita enim dicit, ut ipsis eorum uerbis utar qui haec ex Graeco transtulerunt: 'ars inuentrix et iudicatrix et enuntiatrix, decente ornatu secundum mensionem, eius quod in quoque potest sumi persuasisecunbile, [22] in materia ciuili'. Itemque Cornelius Celsus, qui finem rhetorices ait 'dicere persuasibiliter in dubia ciuili materia'. Quibus sunt non dissimiles qui ab aliis traduntur, qualis est ille: 'uis uidendi et eloquendi de rebus ciuilibus subiectis sibi cum quadam persuasione et quodam corporis habitu et [23] eorum quae dicet pronuntiatione'. Mille alia, sed aut eadem aut ex isdem composita, quibus item cum de materia rhetorices dicendum erit respondebimus. Quidam eam neque uim neque scientiam neque artem putauerunt, sed Critolaus usum dicendi (nam hoc *tribe* significat), Athenaeus fallendi [24] artem.

Plerique autem, dum pauca ex Gorgia Platonis a prioribus imperite excerpta legere contenti neque hoc totum neque alia eius uolumina euoluunt, in maximum errorem inciderunt, creduntque eum in hac esse opinione, ut rhetoricen non artem sed 'peritiam quandam gratiae ac uoluptatis' [25] existimet, et alio loco 'ciuilitatis particulae simulacrum et quartam partem adulationis', quod duas partes ciuilitatis corpori adsignet, medicinam et quam interpretantur exercitatricem, duas animo, legalem atque iustitiam, adulationem autem medicinae uocet cocorum artificium, exercitaadulatricis mangonum, qui colorem fuco et uerum robur inani sagina mentiantur, legalis cauillatricem, iustitiae rhetoricen. [26] Quae omnia sunt quidem scripta in hoc libro dictaque a Socrate, cuius persona uidetur Plato significare quid sentiat: sed alii sunt eius sermones ad coarguendos qui contra disputant compositi, quos *elegktikous* uocant, alii ad praecipiendum, [27]
qui *dogmatikoi* appellantur. Socrates autem seu Plato eam quidem quae tum exercebatur rhetoricen talem putat (nam et dicit his uerbis *touton ton tropon, on hymeis politeyesthe*), ueram autem et honestam intellegit; itaque disputatio

illa contra Gorgian ita cluditur: *oukoun anagke ton rhetotikon dikaion einai, ton de* [28] *dikaion boulesthai dikaia pratiein*. Ad quod ille quidem conticescit, sed sermonem suscipit Polus iuuenili calore inconsideratior, contra quem illa de simulacro et adulatione dicuntur. Tum Callicles adhuc concitatior, qui tamen ad hanc perducitur clausulam: *ton mellonta orthos rhetorikon esethai, dikaion ara dei einai kai epistemona ton dikaion*, ut appareat Platoni non rhetoricen uideri malum, [29] sed eam ueram nisi iusto ac bono non contingere. Adhuc autem in Phaedro manifestius facit hanc artem consummari citra iustitiae quoque scientiam non posse: cui opinioni nos quoque accedimus. An aliter defensionem Socratis et eorum qui pro patria ceciderant laudem scripsisset? Quae certe [30] sunt oratoris opera. Sed in illud hominum genus quod facilitate dicendi male utebatur inuectus est. Nam et Socrates inhonestam sibi credidit orationem quam ei Lysias reo composuerat, et tum maxime scribere litigatoribus quae illi pro se ipsi dicerent erat moris, atque ita iuri quo non licebat pro [31] altero agere fraus adhibebatur. Doctores quoque eius artis parum idonei Platoni uidebantur, qui rhetoricen a iustitia separarent et ueris credibilia praeferrent; nam id quoque [32] dicit in Phaedro. Consensisse autem illis superioribus uideri potest etiam Cornelius Celsus, cuius haec uerba sunt: 'orator simile tantum ueri petit', deinde paulo post: 'non enim bona conscientia sed uictoria litigantis est praemium': quae si uera essent, pessimorum hominum foret haec tam perniciosa nocentissimis moribus dare instrumenta et nequitiam praeceptis adiuuare. Sed illi rationem opinionis suae uiderint.

[33] Nos autem ingressi formare perfectum oratorem, quem in primis esse uirum bonum uolumus, ad eos qui de hoc opere melius sentiunt reuertamur. Rhetoricen autem quidam eandem ciuilitatem esse iudicauerunt, Cicero scientiae ciuilis partem uocat (ciuilis autem scientia idem quod sapientia est), quidam eandem philosophiam, quorum est Isocrates. [34] Huic eius substantiae maxime conueniet finitio rhetoricen esse bene dicendi scientiam. Nam et orationis omnes uirtutes semel complectitur et protinus etiam mores oratoris, cum bene dicere non possit nisi bonus. Idem ualet Chrysippi finis [35] ille ductus a Cleanthe, 'scientia recte dicendi'. Sunt plures eiusdem, sed ad alias quaestiones magis pertinent. Idem sentiret finis hoc modo comprensus: 'persuadere quod oporteat', [36] nisi quod artem ad exitum alligat. Bene Areus: 'dicere secundum uirtutem orationis'. Excludunt a rhetorice malos et illi qui scientiam ciuilium officiorum eam putauerunt, si scientiam uirtutem iudicant, sed anguste intra ciuiles quaestiones coercent. Albucius non obscurus professor atque aucquaestor scientiam bene dicendi esse consentit, sed exceptionibus peccat adiciendo 'circa ciuiles quaestiones et credibiliter': [37] quarum iam utrique responsum est. Probabilis et illi uoluntatis qui recte sentire et dicere rhetorices putauerunt.

Hi sunt fere fines maxime inlustres et de quibus praecipue disputatur. Nam omnis quidem persequi neque attinet neque possum, cum prauum quoddam, ut

arbitror, studium circa scriptores artium extiterit nihil isdem uerbis quae prior aliquis occupasset finiendi: quae ambitio procul aberit a me. [38] Dicam enim non utique quae inuenero, sed quae placebunt, sicut hoc: rhetoricen esse bene dicendi scientiam, cum, reperto quod est optimum, qui quaerit aliud peius uelit. His adprobatis simul manifestum est illud quoque, quem finem uel quid summum et ultimum habeat rhetorice, quod *telos* dicitur, ad quod omnis ars tendit: nam si est ipsa bene dicendi scientia, finis eius et summum est bene dicere.

XVI. An utilis.

[1] Sequitur quaestio an utilis rhetorice. Nam quidam uehementer in eam inuehi solent, et, quod sit indignissimum, [2] in accusationem orationis utuntur orandi uiribus: eloquentiam esse quae poenis eripiat scelestos, cuius fraude damneneloquentur interim boni, consilia ducantur in peius, nec seditiones modo turbaeque populares sed bella etiam inexpiabilia excitentur, cuius denique tum maximus sit usus cum pro falsis [3] contra ueritatem ualet. Nam et Socrati obiciunt comici docere eum quo modo peiorem causam meliorem faciat, et [4] contra Tisian et Gorgian similia dicit polliceri Plato. Et his adiciunt exempla Graecorum Romanorumque, et enumerant qui perniciosa non singulis tantum sed rebus etiam publicis usi eloquentia turbauerint ciuitatium status uel euerterint, eoque et Lacedaemoniorum ciuitate expulsam et Athenis quoque, ubi actor mouere adfectus uetabatur, uelut recisam [5] orandi potestatem. Quo quidem modo nec duces erunt utiles nec magistratus nec medicina nec denique ipsa sapientia: nam et dux Flaminius et Gracchi Saturnini Glauciae magistratus, et in medicis uenena, et in iis qui philosophorum nomine male utuntur grauissima nonnumquam flagitia deprehensa [6] sunt. Cibos aspernemur: attulerunt saepe ualetudedinis causas; numquam tecta subeamus: super habitantes aliquando procumbunt; non fabricetur militi gladius: potest uti eodem ferro latro. Quis nescit ignes aquas, sine quibus nulla sit uita, et, ne terrenis inmorer, solem lunamque praecipua siderum aliquando et nocere?

[7] Num igitur negabitur deformem Pyrrhi pacem Caecus ille Appius dicendi uiribus diremisse? Aut non diuina M. Tulli eloquentia et contra leges agrarias popularis fuit et Catilinae fregit audaciam et supplicationes, qui maximus [8] honor uictoribus bello ducibus datur, in toga meruit? Non perterritos militum animos frequenter a metu reuocat oratio et tot pugnandi pericula ineuntibus laudem uita potiorem esse persuadet? Neque uero me Lacedaemonii atque Athenienses magis mouerint quam populus Romanus, apud quem [9] summa semper oratoribus dignitas fuit. Equidem nec urbium conditores reor aliter effecturos fuisse ut uaga illa multitudo coiret in populos nisi docta uoce commota, nec legum repertores sine summa ui orandi consecutos ut se ipsi homines [10] ad seruitutem iuris adstringerent. Quin ipsa uitae praecepta, etiam si natura sunt honesta, plus tamen ad formandas mentes ualent quotiens

pulchritudinem rerum claritas orationis inluminat. Quare, etiam si in utramque partem ualent arma facundiae, non est tamen aecum id haberi malum quo bene uti licet.

[11] Verum haec apud eos forsitan quaerantur qui summam rhetorices ad persuadendi uim rettulerunt. Si uero est bene dicendi scientia, quem nos finem sequimur, ut sit orator in [12] primis uir bonus, utilem certe esse eam confitendum est. Et hercule deus ille princeps, parens rerum fabricatorque mundi, nullo magis hominem separauit a ceteris, quae quidem [13] mortalia essent, animalibus quam dicendi facultate. Nam corpora quidem magnitudine uiribus firmitate patientia uelocitate praestantiora in illis mutis uidemus, eadem minus egere adquisitae extrinsecus opis; nam et ingredi citius et [14] pasci et tranare aquas citra docentem natura ipsa sciunt, et pleraque contra frigus ex suo corpore uestiuntur et arma iis ingenita quaedam et ex obuio fere uictus, circa quae omnia multus hominibus labor est. Rationem igitur nobis praecipuam dedit eiusque nos socios esse cum dis inmortalibus [15] uoluit. Sed ipsa ratio neque tam nos iuuaret neque tam esset in nobis manifesta nisi quae concepissemus mente promere etiam loquendo possemus: quod magis deesse ceteris animalibus quam intellectum et cogitationem quandam uideanimus. [16] Nam et mollire cubilia et nidos texere et educare fetus et excludere, quin etiam reponere in hiemem alimenta, opera quaedam nobis inimitabilia, qualia sunt cerarum ac mellis, efficere nonnullius fortasse rationis est; sed, quia carent sermone quae id faciunt, muta atque inrationalia uocantur. [17] Denique homines quibus negata uox est quantulum adiuuat animus ille caelestis? Quare si nihil a dis oratione melius accepimus, quid tam dignum cultu ac labore ducamus aut in quo malimus praestare hominibus quam quo ipsi homines [18] ceteris animalibus praestant: eo quidem magis quod nulla in parte plenius labor gratiam refert? Id adeo manifestum erit si cogitauerimus unde et quo usque iam prouecta sit orandi [19] facultas: et adhuc augeri potest. Nam ut omittam defendere amicos, regere consiliis senatum, populum exercitum in quae uelit ducere, quam sit utile conueniatque bono uiro: nonne pulchrum uel hoc ipsum est, ex communi intellectu uerbisque quibus utuntur omnes tantum adsequi laudis et gloriae ut non loqui et orare, sed, quod Pericli contigit, fulgere ac tonare uidearis? **XVII. An ars.**

[1] Finis non erit si expatiari parte in hac et indulgere uoluptati uelim. Transeamus igitur ad eam quaestionem [2] quae sequitur, an rhetorice ars sit. Quod quidem adeo ex iis qui praecepta dicendi tradiderunt nemo dubitauit ut etiam ipsis librorum titulis testatum sit scriptos eos de arte rhetorica, Cicero uero etiam quae rhetorice uocetur esse artificiosam eloquentiam dicat. Quod non oratores tantum uindicarunt, ut studiis aliquid suis praestitisse uideantur, sed cum iis philosophi et Stoici et Peripatetici plerique consentiunt. [3] Ac me dubitasse confiteor an hanc partem quaestionis tractandam putarem; nam quis est adeo non ab eruditione modo sed a sensu remotus hominis ut fabricandi quidem et texendi et luto uasa ducendi artem putet, rhetoricen autem

maximum ac pulcherrimum, ut supra diximus, opus in tam [4] sublime fastigium existimet sine arte uenisse? Equidem illos qui contra disputauerunt non tam id sensisse quod dicerent quam exercere ingenia materiae difficultate credo uoluisse, sicut Polycraten, cum Busirim laudaret et Clytaemestram: quamquam is, quod his dissimile non esset, composuisse orationem quae est habita contra Socraten dicitur.

[5] Quidam naturalem esse rhetoricen uolunt et tamen adiuuari exercitatione non diffitentur, ut in libris Ciceronis de Oratore dicit Antonius obseruationem quandam esse, non artem. [6] Quod non ideo ut pro uero accipiamus est positum, sed ut Antoni persona seruetur, qui dissimulator artis fuit: hanc autem opinionem habuisse Lysias uidetur. Cuius sententiae talis defensio est, quod indocti et barbari et serui, pro se cum locuntur, aliquid dicant simile principio, narrent, probent, refutent et, quod uim habeat epilogi, deprecentur. [7] Deinde adiciunt illas uerborum cauillationes, nihil quod ex arte fiat ante artem fuisse: atqui dixisse homines pro se et in alios semper: doctores artis sero et circa Tisian et Coraca primum repertos: orationem igitur ante artem fuisse eoque [8] artem non esse. Nos porro quando coeperit huius rei doctrina non laboramus, quamquam apud Homerum et praeceptorem Phoenicem cum agendi tum etiam loquendi, et oratores plures, et omne in tribus ducibus orationis genus, et certamina quoque proposita eloquentiae inter iuuenes inuenimus, [9] quin in caelatura clipei Achillis et lites sunt et actores. Illud enim admonere satis est, omnia quae ars consummauerit a natura initia duxisse: aut tollatur medicina, quae ex obseruatione salubrium atque his contrariorum reperta est et, ut quibusdam placet, tota constat experimentis (nam et uulnus deligauit aliquis antequam haec ars esset, et febrem quiete et abstinentia, non quia rationem uidebat, sed quia id ualetudo [10] ipsa coegerat, mitigauit), nec fabrica sit ars (casas enim primi illi sine arte fecerunt), nec musica (cantatur ac saltatur per omnis gentes aliquo modo). Ita, si rhetorice uocari debet sermo quicumque, fuisse eam antequam esset ars confitebor: [11] si uero non quisquis loquitur orator est, et tum non tamquam oratores loquebantur, necesse est oratorem factum arte nec ante artem fuisse fateantur. Quo illud quoque excluditur quod dicunt, non esse artis id quod faciat qui non didicerit: [12] dicere autem homines et qui non didicerint. Ad cuius rei confirmationem adferunt Demaden remigem et Aeschinen hypocriten oratores fuisse. Falso: nam neque orator esse qui non didicit potest, et hos sero potius quam numquam didicisse quis dixerit, quamquam Aeschines ab initio sit uersatus in litteris, quas pater eius etiam docebat, Demaden neque non didicisse certum sit et continua dicendi exercitatio potuerit tantum quantuscumque postea fuit fecisse; nam id [13] potentissimum discendi genus est. Sed et praestantiorem si didicisset futurum fuisse dicere licet: neque enim orationes scribere est ausus, ut eum multum ualuisse in dicendo sciamus.

[14] Aristoteles, ut solet, quaerendi gratia quaedam subtilitatis suae argumenta excogitauit in Grylo: sed idem et de arte rhetorica tris libros scripsit, et in

eorum primo non artem solum eam fatetur, sed ei particulam ciuilitatis sicut dialectices [15] adsignat. Multa Critolaus contra, multa Rhodius Athenodorus. Agnon quidem detraxit sibi inscriptione ipsa fidem, qua rhetorices accusationem professus est. Nam de [16] Epicuro, qui disciplinas omnes fugit, nihil miror. Hi complura dicunt, sed ex paucis locis ducta: itaque potentissimis eorum breuiter occurram, ne in infinitum quaestio euadat. [17] Prima iis argumentatio ex materia est. Omnis enim artes aiunt habere materiam, quod est uerum: rhetorices nullam esse propriam, quod esse falsum in sequentibus probabo. [18] Altera est calumnia nullam artem falsis adsentiri opinionibus, quia constitui sine perceptione non possit, quae semper uera sit: rhetoricen adsentiri falsis: non esse igitur artem. [19] Ego rhetoricen nonnumquam dicere falsa pro ueris confitebor, sed non ideo in falsa quoque esse opinione concedam, quia longe diuersum est ipsi quid uideri et ut alii uideatur efficere. Nam et imperator falsis utitur saepe: ut Hannibal, cum inclusus a Fabio, sarmentis circum cornua boum deligatis incensisque, per noctem in aduersos montes agens armenta speciem hosti abeuntis exercitus dedit: sed illum [20] fefellit, ipse quid uerum esset non ignorauit. Nec uero Theopompus Lacedaemonius, cum permutato cum uxore habitu e custodia ut mulier euasit, falsam de se opinionem habuit, sed custodibus praebuit. Item orator, cum falso utitur pro uero, scit esse falsum eoque se pro uero uti: non ergo falsam [21] habet ipse opinionem, sed fallit alium. Nec Cicero, cum se tenebras offudisse iudicibus in causa Cluenti gloriatus est, nihil ipse uidit. Et pictor, cum ui artis suae efficit ut quaedam eminere in opere, quaedam recessisse credamus, ipse ea [22] plana esse non nescit. Aiunt etiam omnes artes habere finem aliquem propositum ad quem tendant: hunc modo nullum esse in rhetorice, modo non praestari eum qui promittatur. Mentiuntur: nos enim esse finem iam ostendimus et quis [23] esset diximus; et praestabit hunc semper orator: semper enim bene dicet. Firmum autem hoc quod opponitur aduersus eos fortasse sit qui persuadere finem putauerunt: noster orator arsque a nobis finita non sunt posita in euentu; tendit quidem ad uictoriam qui dicit, sed cum bene dixit, etiam si [24] non uincat, id quod arte continetur effecit. Nam et gubernator uult salua naue in portum peruenire: si tamen tempestate fuerit abreptus, non ideo minus erit gubernator dicetque [25] notum illud: 'dum clauum rectum teneam'; et medicus sanitatem aegri petit: si tamen aut ualetudinis ui aut intemperantia aegri alioue quo casu summa non contingit, dum ipse omnia secundum rationem fecerit, medicinae fine non excidet. Ita oratori bene dixisse finis est. Nam est ars ea, ut post paulum clarius ostendemus, in actu posita, non in [26] effectu. Ita falsum erit illud quoque quod dicitur, artes scire quando sint finem consecutae, rhetoricen nescire: nam se quisque bene dicere intelleget. Vti etiam uitiis rhetoricen, quod ars nulla faciat, criminantur, quia et falsum dicat et [27] adfectus moueat. Quorum neutrum est turpe, cum ex bona ratione proficiscitur, ideoque nec uitium; nam et mendacium dicere etiam sapienti aliquando concessum est, et adfectus, si aliter ad aequitatem perduci iudex non poterit, necessario mouebit orator: imperiti enim iudicant et qui frequenter in [28] hoc ipsum fallendi sint, ne

errent. Nam si mihi sapientes iudices dentur, sapientium contiones atque omne consilium, nihil inuidia ualeat, nihil gratia, nihil opinio praesumpta falsique testes, perquam sit exiguus eloquentiae locus et [29] prope in sola delectatione ponatur. Sin et audientium mobiles animi et tot malis obnoxia ueritas, arte pugnandum est et adhibenda quae prosunt: neque enim qui recta uia depulsus est reduci ad eam nisi alio flexu potest.

[30] Plurima uero ex hoc contra rhetoricen cauillatio est, quod ex utraque causae parte dicatur. Inde haec: nullam esse artem contrariam sibi, rhetoricen esse contrariam sibi; nullam artem destruere quod effecerit, accidere hoc rhetorices operi. Item aut dicenda eam docere aut non dicenda: ita uel per hoc non esse artem, quod non dicenda praecipiat, uel per hoc, quod, cum dicenda praeceperit, etiam contraria his [31] doceat. Quae omnia apparet de ea rhetorice dici quae sit a bono uiro atque ab ipsa uirtute seiuncta: alioqui ubi iniusta causa est, ibi rhetorice non est, adeo ut uix admirabili quodam casu possit accidere ut ex utraque parte orator, id est [32] uir bonus, dicat. Tamen quoniam hoc quoque in rerum naturam cadit, ut duos sapientes aliquando iustae causae in diuersum trahant, quando etiam pugnaturos eos inter se, si ratio ita duxerit, credunt, respondebo propositis, atque ita quidem ut appareat haec aduersus eos quoque frustra excogitata [33] qui malis moribus nomen oratoris indulgent. Nam rhetorice non est contraria sibi: causa enim cum causa, non illa secum ipsa componitur. Nec, si pugnent inter se qui idem didicerunt, idcirco ars, quae utrique tradita est, non erit: alioqui nec armorum quia saepe gladiatores sub eodem [34] magistro eruditi inter se componuntur, nec gubernandi quia naualibus proeliis gubernator est gubernatori aduersus, nec imperatoria quia imperator cum imperatore contendit. Item non euertit opus rhetorice quod efficit: neque enim positum a se argumentum soluit orator; sed ne rhetorice quidem, quia apud eos qui in persuadendo finem putant, aut si quis, ut dixi, casus duos inter se bonos uiros composuerit, ueri similia quaerentur: non autem, si quid est altero credibilius, [35] id ei contrarium est quod fuit credibile. Nam ut candido candidius et dulci dulcius non est aduersum, ita nec probabili probabilius. Neque praecipit umquam non dicenda nec dicendis [36] contraria, sed quae in quaque causa dicenda sunt. Non semdicenper autem ei, etiamsi frequentissime, tuenda ueritas erit, sed aliquando exigit communis utilitas ut etiam falsa defendat.

Ponuntur hae quoque in secundo Ciceronis de Oratore libro contradictiones: artem earum rerum esse quae sciantur: oratoris omnem actionem opinione, non scientia contineri, quia et apud eos dicat qui nesciant, et ipse dicat aliquando [37] quod nesciat. Ex his alterum, id est an sciat iudex de quo dicatur, nihil ad oratoris artem; alteri respondendum. 'Ars earum rerum est quae sciuntur'. Rhetorice ars est bene [38] dicendi, bene autem dicere scit orator. 'Sed nescit an uerum sit quod dicit.' Ne ii quidem qui ignem aut aquam aut quattuor elementa aut corpora insecabilia esse ex quibus res omnes initium duxerint tradunt, nec qui interualla siderum et mensuras solis ac terrae

colligunt: disciplinam tamen suam artem uocant. Quodsi ratio efficit ut haec non opinari sed propter uim probationum scire uideantur, eadem ratio [39] idem praestare oratori potest. 'Sed an causa uera sit nescit.' Ne medicus quidem an dolorem capitis habeat qui hoc se pati dicet: curabit tamen tamquam id uerum sit, et erit ars medicina. Quid quod rhetorice non utique propositum habet semper uera dicendi, sed semper ueri similia? Scit autem [40] esse ueri similia quae dicit. Adiciunt his qui contra sentiunt quod saepe, quae in aliis litibus inpugnarunt actores causarum, eadem in aliis defendant. Quod non artis sed hominis est uitium. Haec sunt praecipua quae contra rhetoricen dicantur, alia et minora et tamen ex his fontibus deriuata.

[41] Confirmatur autem esse artem eam breuiter. Nam siue, ut Cleanthes uoluit, ars est potestas uia, id est ordine, efficiens, esse certe uiam atque ordinem in bene dicendo nemo dubitauerit, siue ille ab omnibus fere probatus finis obseruatur, artem constare ex perceptionibus consentientibus et coexercitatis ad finem utilem uitae, iam ostendimus nihil non [42] horum in rhetorice inesse. Quid quod et inspectione et exercitatione, ut artes ceterae, constat? Nec potest ars non esse si est ars dialectice (quod fere constat), cum ab ea specie magis quam genere differat. Sed nec illa omittenda sunt: qua in re alius se inartificialiter, alius artificialiter gerat, in ea esse artem, et in eo quod qui didicerit melius faciat quam [43] qui non didicerit esse artem. Atqui non solum doctus indoctum sed etiam doctior doctum in rhetorices opere superabit, neque essent eius aliter tam multa praecepta tamque magni qui docerent. Idque cum omnibus confitendum est, tum nobis praecipue, qui rationem dicendi a bono uiro non separamus.

XVIII. Ex quibus artibus.

[1] Cum sint autem artium aliae positae in inspectione, id est cognitione et aestimatione rerum, qualis est astrologia nullum exigens actum, sed ipso rei cuius studium habet intellectu contenta, quae *theoretice* uocatur, aliae in agendo, quarum in hoc finis est et ipso actu perficitur nihilque post actum operis relinquit, quae *praktike* dicitur, qualis saltatio [2] est, aliae in effectu, quae operis quod oculis subicitur consummatione finem accipiunt, quam *poietiken* appellamus, qualis est pictura: fere iudicandum est rhetoricen in actu consistere: hoc enim quod est officii sui perficit; atque ita ab [3] omnibus dictum est. Mihi autem uidetur etiam ex illis ceteris artibus multum adsumere. Nam et potest aliquando ipsa per se inspectione esse contenta. Erit enim rhetorice in oratore etiam tacente, et si desierit agere uel proposito uel aliquo casu impeditus, non magis desinet esse orator quam [4] medicus qui curandi fecerit finem. Nam est aliquis ac nescio an maximus etiam ex secretis studiis fructus, ac tum pura uoluptas litterarum cum ab actu, id est opera, recesserunt [5] et contemplatione sui fruuntur. Sed effectiuae quoque aliquid simile scriptis orationibus uel historiis, quod ipsum opus in parte oratoria merito ponimus, consequetur. Si tamen una ex tribus artibus habenda sit, quia

maximus eius usus actu continetur atque est in eo frequentissima, dicatur actiua uel administratiua; nam et hoc eiusdem rei nomen est.

XIX. Natura an doctrina plus ei conferat.

[1] Scio quaeri etiam naturane plus ad eloquentiam conferat an doctrina. Quod ad propositum quidem operis nostri nihil pertinet (neque enim consummatus orator nisi ex utroque fieri potest), plurimum tamen referre arbitror quam [2] esse in hoc loco quaestionem uelimus. Nam si parti utrilibet omnino alteram detrahas, natura etiam sine doctrina multum ualebit, doctrina nulla esse sine natura poterit. Sin ex pari coeant, in mediocribus quidem utrisque maius adhuc naturae credam esse momentum, consummatos autem plus doctrinae debere quam naturae putabo; sicut terrae nullam fertilitatem habenti nihil optimus agricola profuerit: e terra uberi utile aliquid etiam nullo colente nascetur: at in solo [3] fecundo plus cultor quam ipsa per se bonitas soli efficiet. Et si Praxiteles signum aliquod ex molari lapide conatus esset exculpere, Parium marmor mallem rude: at si illud idem artifex expolisset, plus in manibus fuisset quam in marmore. Denique natura materia doctrinae est: haec fingit, illa fingitur. Nihil ars sine materia, materiae etiam sine arte pretium est; ars summa materia optima melior.

XX. An virtus rhetorice.

[1] Illa quaestio est maior, ex mediis artibus, quae neque laudari per se nec uituperari possunt, sed utiles aut secus secundum mores utentium fiunt, habenda sit rhetorice, an sit, ut compluribus etiam philosophorum placet, uirtus. [2] Equidem illud quod in studiis dicendi plerique exercuerunt et exercent aut nullam artem, quae *atekhnia* nominatur, puto (multos enim uideo sine ratione, sine litteris, qua uel impudentia uel fames duxit ruentes), aut malam quasi artem, quam *kakotekhnian* dicimus: nam et fuisse multos et esse nonnullos existimo qui facultatem dicendi ad hominum perniciem [3] conuerterint. *Mataiotekhnia* quoque est quaedam, id est superuacua artis imitatio, quae nihil sane neque boni neque mali habeat, sed uanum laborem, qualis illius fuit qui grana ciceris ex spatio distante missa in acum continuo et sine frustratione inserebat; quem cum spectasset Alexander, donasse dicitur eiusdem leguminis modio, quod quidem [4] praemium fuit illo opere dignissimum. His ego comparandos existimo qui in declamationibus, quas esse ueritati dissimillimas uolunt, aetatem multo studio ac labore consumunt. Verum haec quam instituere conamur et cuius imaginem animo concepimus, quae bono uiro conuenit quaeque est [5] uere rhetorice, uirtus erit. Quod philosophi quidem multis et acutis conclusionibus colligunt, mihi uero etiam planiore hac proprieque nostra probatione uidetur esse perspicuum.

Ab illis haec dicuntur. Si consonare sibi in faciendis ac non faciendis uirtutis est (quae pars eius prudentia uocatur), [6] eadem in dicendis ac non dicendis

erit. Et si uirtutes sunt ad quas nobis, etiam ante quam doceremur, initia quaedam ac semina sunt concessa natura, ut ad iustitiam, cuius rusticis quoque ac barbaris apparet aliqua imago, nos certe sic esse ab initio formatos ut possemus orare pro nobis, etiamsi non perfecte tamen ut inessent quaedam, ut dixi, semina eius [7] facultatis, manifestum est. Non eadem autem iis natura artibus est quae a uirtute sunt remotae. Itaque cum duo sint genera orationis, altera perpetua, quae rhetorice dicitur, altera concisa, quae dialectice, quas quidem Zenon adeo coniunxit ut hanc compressae in pugnum manus, illam explicatae diceret similem, etiam disputatrix uirtus erit: adeo de hac, quae speciosior atque apertior tanto est, nihil dubitabitur.

[8] Sed plenius hoc idem atque apertius intueri ex ipsis operibus uolo. Nam quid orator in laudando faciet nisi honestorum et turpium peritus? aut in suadendo nisi utilitate perspecta? aut in iudiciis si iustitiae sit ignarus? Quid? non fortitudinem postulat res eadem, cum saepe contra turbulentas populi minas, saepe cum periculosa potentium offensa, nonnumquam, ut iudicio Miloniano, inter circumfusa militum arma dicendum sit: ut, si uirtus non est, ne perfecta quidem [9] esse possit oratio? Quod si ea in quoque animalium est uirtus qua praestat cetera uel pleraque, ut in leone impetus, in equo uelocitas, hominem porro ratione atque oratione excellere ceteris certum est: cur non tam in eloquentia quam in ratione uirtutem eius esse credamus, recteque hoc apud Ciceronem dixerit Crassus: 'est enim eloquentia una quaedam de summis uirtutibus', et ipse Cicero sua persona cum ad Brutum in epistulis tum aliis etiam locis uirtutem eam [10] appellet? At prohoemium aliquando ac narrationem dicet malus homo et argumenta sic ut nihil sit in iis requirendum. Nam et latro pugnabit acriter, uirtus tamen erit fortitudo, et tormenta sine gemitu feret malus seruus, tolerantia tamen doloris laude sua non carebit. Multa fiunt eadem, sed aliter. Sufficiant igitur haec, quia de utilitate supra tractauimus.

XXI. Quae materia eius.

[21] Materiam rhetorices quidam dixerunt esse orationem: qua in sententia ponitur apud Platonem Gorgias. Quae si ita accipitur ut sermo quacumque de re compositus dicatur oratio, non materia sed opus est, ut statuarii statua; nam et oratio efficitur arte sicut statua. Sin hac appellatione uerba ipsa significari putamus, nihil haec sine rerum substantia faciunt. Quidam argumenta persuasibilia: quae et ipsa in parte sunt operis et arte fiunt et materia egent. [2] Quidam ciuiles quaestiones: quorum opinio non qualitate sed modo errauit; est enim haec materia rhetorices, sed non [3] sola. Quidam, quia uirtus sit rhetorice, materiam eius totam uitam uocant. Alii, quia non omnium uirtutum materia sit tota uita, sed pleraeque earum uersentur in partibus, sicut iustitia fortitudo continentia propriis officiis et suo fine intelleguntur, rhetoricen quoque dicunt in una aliqua parte ponendam, eique locum in *ethike* negotialem adsignant, id est *pragmatikon*.

[4] Ego (neque id sine auctoribus) materiam esse rhetorices iudico omnes res quaecumque ei ad dicendum subiectae erunt. Nam Socrates apud Platonem dicere Gorgiae uidetur non in uerbis esse materiam sed in rebus, et in Phaedro palam non in iudiciis modo et contionibus sed in rebus etiam priuatis ac domesticis rhetoricen esse demonstrat: quo manifestum [5] est hanc opinionem ipsius Platonis fuisse. Et Cicero quodam loco materiam rhetorices uocat res quae subiectae sint ei, sed certas demum putat esse subiectas: alio uero de omnibus rebus oratori dicendum arbitratur his quidem uerbis: 'quamquam uis oratoris professioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri uidetur, ut omni de re quaecumque [6] sit proposita ornate ab eo copioseque dicatur'. Atque adhuc alibi: 'uero enim oratori quae sunt in hominum uita, quandoquidem in ea uersatur orator atque ea est ei subiecta materies, omnia quaesita audita lecta disputata tracsubtata agitata esse debent'.

[7] Hanc autem quam nos materiam uocamus, id est res subiectas, quidam modo infinitam, modo non propriam rhetorices esse dixerunt, eamque artem circumcurrentem uocarheuerunt, [8] quod in omni materia diceret. Cum quibus mihi minima pugna est; nam de omni materia dicere eam fatentur, propriam habere materiam quia multiplicem habeat negant. Sed neque infinita est, etiamsi est multiplex, et aliae quoque artes minores habent multiplicem materiam, uelut architectonice (namque ea in omnibus quae sunt aedificio [9] utilia uersatur) et caelatura, quae auro argento aere ferro opera efficit. Nam scalptura etiam lignum ebur marmor uitrum gemmas praeter ea quae supra dixi complectitur. [10] Neque protinus non est materia rhetorices si in eadem uersatur et alius. Nam si quaeram quae sit materia statuarii, dicetur aes: si quaeram quae sit excusoris, id est fabricae eius quam Graeci *khalkeutiken* uocant, similiter aes esse [11] respondeant: atqui plurimum statuis differunt uasa. Nec medicina ideo non erit ars quia unctio et exercitatio cum palaestrica, ciborum uero qualitas etiam cum cocorum ei sit arte communis.

[12] Quod uero de bono utili iusto disserere philosophiae officium esse dicunt, non obstat; nam cum philosophum dicunt, hoc accipi uolunt uirum bonum. Quare igitur oratorem, quem a bono uiro non separo, in eadem materia uersari [13] mirer; cum praesertim primo libro iam ostenderim philosophos omissam hanc ab oratoribus partem occupasse, quae rhetorices propria semper fuisset, ut illi potius in nostra materia uersentur. Denique cum sit dialectices materia de rebus subiectis disputare, sit autem dialectice oratio concisa, cur non eadem perpetuae quoque materia uideatur?

[14] Solet a quibusdam et illud opponi: omnium igitur artium peritus erit orator si de omnibus ei dicendum est. Possem hic Ciceronis respondere uerbis, apud quem hoc inuenio: 'mea quidem sententia nemo esse poterit omni laude cumulatus orator nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus': sed mihi satis est eius esse oratorem [15] rei de qua dicet non

inscium. Neque enim omnis causas nouit, et debet posse de omnibus dicere. De quibus ergo dicet? De quibus didicit. Similiter de artibus quoque de quibus dicendum erit interim discet, et de quibus didicerit dicet.

[16] Quid ergo? non faber de fabrica melius aut de musice musicus? Si nesciat orator quid sit de quo quaeratur, plane melius; nam et litigator rusticus inlitteratusque de causa sua melius quam orator qui nesciet quid in lite sit: sed accepta a musico, a fabro, sicut a litigatore, melius orator [17] quam ipse qui docuerit. Verum et faber, cum de fabrica, et musicus, cum de musica, si quid confirmationem desiderauerit, dicet: non erit quidem orator, sed faciet illud quasi orator, sicut, cum uulnus imperitus deligabit, non erit medicus, [18] sed faciet ut medicus. An huius modi res neque in laudem neque in deliberationem neque in iudicium ueniunt? Ergo cum de faciendo portu Ostiensi deliberatum est, non debuit dicere sententiam orator? Atqui opus erat ratione [19] architectorum. Liuores et tumores in corpore cruditatis an ueneni signa sint non tractat orator? At est id ex ratione medicinae. Circa mensuras et numeros non uersabitur? Dicamus has geometriae esse partes. Equidem omnia fere posse credo casu aliquo uenire in officium oratoris: quod si non accidet, non erunt ei subiecta.

[20] Ita sic quoque recte diximus materiam rhetorices esse omnis res ad dicendum ei subiectas: quod quidem probat etiam sermo communis; nam cum aliquid de quo dicamus accepimus, positam nobis esse materiam frequenter etiam [21] praefatione testamur. Gorgias quidem adeo rhetori de omnibus putauit esse dicendum ut se in auditoriis interrogari pateretur qua quisque de re uellet. Hermagoras quoque dicendo materiam esse in causa et in quaestionibus omnes [22] res subiectas erat complexus: sed quaestiones si negat ad rhetoricen pertinere, dissentit a nobis; si autem ad rhetoricen pertinent, ab hoc quoque adiuuamur: nihil est enim [23] quod non in causam aut quaestionem cadat. Aristoteles tris faciendo partes orationis, iudicialem deliberatiuam demonstratiuam, paene et ipse oratori subiecit omnia: nihil enim non in haec cadit.

[24] Quaesitum a paucissimis et de instrumento est. Instrumentum uoco sine quo formari materia in id quod uelimus effici opus non possit. Verum hoc ego non artem credo egere, sed artificem. Neque enim scientia desiderat instrumentum, quae potest esse consummata etiam si nihil faciat, sed ille opifex, ut caelator caelum et pictor penicilla. Itaque haec in eum locum quo de oratore dicturi sumus differamus.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER TERTIVS

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

[1] I. Quoniam in libro secundo quaesitum est quid esset rhetorice et quis finis eius, artem quoque esse eam et utilem et virtutem, ut vires nostrae tulerunt, ostendimus, materiamque ei res omnes de quibus dicere oporteret subiecimus: iam hinc unde coeperit, quibus constet, quo quaeque in ea modo invenienda atque tractanda sint exsequar: intra quem modum plerique scriptores artium constiterunt, adeo ut Apollodorus contentus solis iudicialibus fuerit. II. Nec sum ignarus hoc a me praecipue quod hic liber inchoat opus studiosos eius desiderasse, ut inquisitione opinionum, quae diversissimae fuerunt, longe difficillimum, ita nescio an minimae legentibus futurum voluptati, quippe quod prope nudam praeceptorum traditionem desideret. III. In ceteris enim admiscere temptavimus aliquid nitoris, non iactandi ingenii gratia (namque in id eligi materia poterat uberior), sed ut hoc ipso adliceremus magis iuventutem ad cognitionem eorum quae necessaria studiis arbitrabamur, si ducti iucunditate aliqua lectionis libentius discerent ea quorum ne ieiuna atque arida traditio averteret animos et aures praesertim tam delicatas raderet verebamur. IV. Qua ratione se Lucretius dicit praecepta philosophiae carmine esse complexum; namque hac, ut est notum, similitudine utitur:

> ac veluti pueris absinthia taetra medentes
> cum dare conantur, prius oras pocula circum
> adspirant mellis dulci flavoque liquore

et quae secuntur. V. Sed nos veremur ne parum hic liber mellis et absinthii multum habere videatur, sitque salubrior studiis quam dulcior. Quin etiam hoc timeo, ne ex eo minorem gratiam ineat, quod pleraque non inventa per me sed ab allis tradita continebit, habeat etiam quosdam qui contra sentiant et adversentur, propterea quod plurimi auctores, quamvis eodem tenderent, diversas tamen vias munierunt atque in suam quisque induxit sequentes. VI. Illi autem probant qualecumque ingressi sunt iter, nec facile inculcatas pueris persuasiones mutaveris, quia nemo non didicisse mavult quam discere. VII. Est autem, ut procedente libro patebit, infinita dissensio auctorum, primo ad ea quae rudia atque inperfecta adhuc erant adicientibus quod invenissent scriptoribus, mox, ut aliquid sui viderentur adferre, etiam recta mutantibus.

VIII. Nam primus post eos quos poetae tradiderunt movisse aliqua circa rhetoricen Empedocles dicitur. Artium autem scriptores antiquissimi Corax et Tisias Siculi, quos insecutus est vir eiusdem insulae Gorgias Leontinus, Empedoclis, ut traditur, discipulus. IX. Is beneficio longissimae aetatis (nam centum et novem vixit annos) cum multis simul floruit, ideoque et illorum de quibus supra dixi fuit aemulus et ultra Socraten usque duravit. X. Thrasymachus Calchedonius cum hoc et Prodicus Cius et Abderites Protagoras, a quo decem milibus denariorum didicisse artem quam edidit Evathlus dicitur, et Hippias Elius, et, quem Palameden Plato appellat, Alcidamas Elaites. XI. Antiphon quoque, qui et orationem primus omnium scripsit et nihilo minus artem et ipse composuit et pro se dixisse optime est

creditus. Etiam Polycrates, a quo scriptam in Socraten diximus orationem, et Theodorus Byzantius, ex iis et ipse quos Plato appellat logodaedalos. XII. Horum primi communis locos tractasse dicuntur Protagoras, Gorgias, adfectus Prodicus, Hippias et idem Protagoras et Thrasymachus. Cicero in Bruto negat ante Periclea scriptum quicquam quod ornatum oratorium habeat: eius aliqua ferri. Equidem non reperio quicquam tanta eloquentiae fama dignum, ideoque minus miror esse qui nihil ab eo scriptum putent, haec autem quae feruntur ab aliis esse composita. XIII. His successere multi, sed clarissimus Gorgiae auditor Isocrates (quamquam de praeceptore eius inter auctores non convenit: nos tamen Aristoteli credimus). XIV. Hinc velut diversae secari coeperunt viae. Nam et Isocratis praestantissimi discipuli fuerunt in omni studiorum genere, eoque iam seniore (octavum enim et nonagesimum implevit annum) postmeridianis scholis Aristoteles praecipere artem oratoriam coepit, noto quidem illo, ut traditur, versu ex Philocteta frequenter usus: "turpe esse tacere et Isocraten pati dicere". Ars est utriusque, sed pluribus eam libris Aristoteles complexus est. Eodem tempore Theodectes fuit, de cuius opere supra dictum est. XV. Theophrastus quoque, Aristotelis discipulus, de rhetorice diligenter scripsit, atque hinc vel studiosius philosophi quam rhetores praecipueque Stoicorum ac Peripateticorum principes. XVI. Fecit deinde velut propriam Hermagoras viam, quam plurimi sunt secuti. Cui maxime par atque aemulus videtur Athenaeus fuisse. Multa post Apollonius Molon, multa Areus, multa Caecilius et Halicarnasseus Dionysius. XVII. Praecipue tamen in se converterunt studia Apollodorus Pergamenus, qui praeceptor Apolloniae Caesaris Augusti fuit, et Theodorus Gadareus, qui se dici maluit Rhodium: quem studiose audisse cum in eam insulam secessisset dicitur Tiberius Caesar. XVIII. Hi diversas opiniones tradiderunt appellatique inde Apollodorei ac Theodorei ad morem certas in philosophia sectas sequendi. Sed Apollodori praecepta magis ex discipulis cognoscas, quorum diligentissimus in tradendo fuit Latine C. Valgius, Graece Atticus. Nam ipsius sola videtur ars edita ad Matium, quia ceteras missa ad Domitium epistula non agnoscit. Plura scripsit Theodorus, cuius auditorem Hermagoran sunt qui viderint.

XIX. Romanorum primus, quantum ego quidem sciam, condidit aliqua in hanc materiam M. Cato, post M. Antonius [ille censorius] inchoavit: nam hoc solum opus eius atque id ipsum inperfectum manet. Secuti minus celebres, quorum memoriam, si quo loco res poscet, non omittam. XX. Praecipuum vero lumen sicut eloquentiae, ita praeceptis quoque eius dedit unicum apud nos specimen orandi docendique oratorias artes M. Tullius, post quem tacere modestissimum foret, nisi et rhetoricos suos ipse adulescenti sibi elapsos diceret, et in oratoriis haec minora, quae plerumque desiderantur, sciens omisisset. XXI. Scripsit de eadem materia non pauca Cornificius, aliqua Stertinius, non nihil pater Gallio, accuratius vero priores Gallione Celsus et Laenas et aetatis nostrae Verginius Plinius tutilius. sunt et hodie clari eiusdem operis auctores, qui si omnia complexi forent, consuluissent labori meo: sed

parco nominibus viventium; veniet eorum laudi suum tempus: ad posteros enim virtus durabit, non perveniet invidia.

XXII. Non tamen post tot ac tantos auctores pigebit meam quibusdam locis posuisse sententiam. Neque enim me cuiusquam sectae velut quadam superstitione inbutus addixi, et electuris quae volent facienda copia fuit, sicut ipse plurium in unum confero inventa, ubicumque ingenio non erit locus curae testimonium meruisse contentus.

[2] I. Nec diu nos moretur quaestio quae rhetorices origo sit. Nam cui dubium est quin sermonem ab ipsa rerum natura geniti protinus homines acceperint (quod certe principium est eius rei), huic studium et incrementum dederit utilitas, summam ratio et exercitatio? II. Nec video quare curam dicendi putent quidam inde coepisse, quod ii qui in discrimen aliquod vocabantur accuratius loqui defendendi sui gratia instituerint. Haec enim ut honestior causa, ita non utique prior est, cum praesertim accusatio praecedat defensionem, nisi quis dicet etiam gladium fabricatum ab eo prius qui ferrum in tutelam sui quam qui in perniciem alterius compararit. III. Initium ergo dicendi dedit natura, initium artis observatio. Homines enim sicut in medicina, cum viderent alia salubria, alia insalubria, ex observatione eorum effecerunt artem, ita cum in dicendo alia utilia, alia inutilia deprenderent, notarunt ea ad imitandum vitandumque, et quaedam secundum rationem eorum adiecerunt ipsi quoque: haec confirmata sunt usu. Tum quae sciebat quisque docuit. IV. Cicero quidem initium orandi conditoribus urbium ac legum latoribus dedit, in quibus fuisse vim dicendi necesse est: cur tamen hanc primam originem putet non video, cum sint adhuc quaedam vagae et sine urbibus ac sine legibus gentes, et tamen qui sunt in iis nati et legationibus fungantur et accusent aliqua atque defendant et denique alium alio melius loqui credant.

[3] I. Omnis autem orandi ratio, ut plurimi maximique auctores tradiderunt, quinque partibus constat: inventione, dispositione, elocutione, memoria, pronuntiatione sive actione (utroque enim modo dicitur). Omnis vero sermo, quo quidem voluntas aliqua enuntiatur, habeat necesse est rem et verba. II. Ac si est brevis et una conclusione finitus, nihil fortasse ultra desideret: at oratio longior plura exigit. Non enim tantum refert quid et quo modo dicamus, sed etiam quo loco: opus ergo est et dispositione. Sed neque omnia quae res postulat dicere neque suo quaeque loco poterimus nisi adiuvante memoria, quapropter ea quoque pars quarta erit. III. Verum haec cuncta corrumpit ac propemodum perdit indecora vel voce vel gestu pronuntiatio: huic quoque igitur tribuendus est necessario quintus locus.

IV. Nec audiendi quidam, quorum est Albucius, qui tris modo primas esse partis volunt quoniam memoria atque actio natura, non arte contingant: quarum nos praecepta suo loco dabimus; licet Thrasymachus quoque idem de actione crediderit. V. His adiecerunt quidam sextam partem, ita ut inventioni

iudicium subnecterent, quia primum esset invenire, deinde iudicare. Ego porro ne invenisse quidem credo eum qui non iudicavit; neque enim contraria communia stulta invenisse dicitur quisquam, sed non vitasse. VI. Et Cicero quidem in rhetoricis iudicium subiecit inventioni: mihi autem adeo tribus primis partibus videtur esse permixtum (nam neque dispositio sine eo neque elocutio fuerit) ut pronuntiationem quoque vel plurimum ex eo mutuari putem. VII. Quod hoc audacius dixerim quod in Partitionibus Oratoriis ad easdem de quibus supra dictum est quinque pervenit partes. Nam cum dupliciter primum divisisset in inventionem atque elocutionem, res ac dispositionem inventioni, verba et pronuntiationem elocutioni dedit, quintamque constituit communem ac velut custodem omnium memoriam; idem in Oratore quinque rebus constare eloquentiam dicit: in quibus postea scriptis certior eius sententia est. VIII. Non minus mihi cupidi novitatis alicuius videntur fuisse qui adiecerunt ordinem cum dispositionem dixissent, quasi aliud sit dispositio quam rerum ordine quam optimo conlocatio. Dion inventionem modo et dispositionem tradidit, sed utramque duplicem rerum et verborum, ut sit elocutio inventionis, pronuntiatio dispositionis, his quinta pars memoriae accedat. Theodorei fere inventionem duplicem rerum atque elocutionis, deinde tris ceteras partes. IX. Hermagoras iudicium partitionem ordinem quaeque sunt elocutionis subicit oeconomiae, quae Graece appellata ex cura rerum domesticarum et hic per abusionem posita nomine Latino caret.

X. Est et circa hoc quaestio, quod memoriam in ordine partium quidam inventioni, quidam dispositioni subiunxerunt: nobis quartus eius locus maxime placet. Non enim tantum inventa tenere ut disponamus, nec disposita ut eloquamur, sed etiam verbis formata memoriae mandare debemus; hac enim omnia quaecumque in orationem conlata sunt continentur.

XI. Fuerunt etiam in hac opinione non pauci, ut has non rhetorices partis esse existimarent, sed opera oratoris; eius enim esse invenire disponere eloqui et cetera. Quod si accipimus, nihil arti relinquemus. XII. Nam bene dicere est oratoris, rhetorice tamen erit bene dicendi scientia: vel (ut alli putant) artificis est persuadere, vis autem persuadendi artis. Ita invenire quidem et disponere oratoris, inventio autem et dispositio rhetorices propria videri potest. XIII. In eo plures dissenserunt, utrumne hae partes essent rhetorices an eiusdem opera an, ut Athenaeus credit, elementa, quae vocant stoicheia. Sed neque elementa recte quis dixerit: alioqui tantum initia erunt, ut mundi vel umor vel ignis vel materia vel corpora insecabilia; nec operum recte nomen accipient quae non ab aliis perficiuntur, sed aliud ipsa perficiunt; partes igitur. XIV. Nam cum sit ex his rhetorice, fieri non potest ut, cum totum ex partibus constet, non sint partes totius ex quibus constat. Videntur autem mihi qui haec opera dixerant eo quoque moti, quod in alia rursus divisione nollent in idem nomen incidere; partes enim rhetorices esse dicebant laudativam deliberativam iudicialem. Quae si partes sunt, materiae sunt potius quam artis. XV. Namque in his singulis rhetorice tota est, quia et inventionem et dispositionem et elocutionem

et memoriam et pronuntiationem quaecumque earum desiderat. Itaque quidam genera tria rhetorices dicere maluerunt, optime autem ii quos secutus est Cicero, genera causarum.

[4] I. Sed tria an plura sint ambigitur. Nec dubie prope omnes utique summae apud antiquos auctoritatis scriptores Aristotelen secuti, qui nomine tantum alio contionalem pro deliberativa appellat, hac partitione contenti fuerunt. II. Verum et tum leviter est temptatum, cum apud Graecos quosdam tum apud Ciceronem in libris de Oratore, et nunc maximo temporum nostrorum auctore prope inpulsum, ut non modo plura haec genera sed paene innumerabilia videantur. III. Nam si laudandi ac vituperandi officium in parte tertia ponimus, in quo genere versari videbimur cum querimur consolamur mitigamus concitamus terremus confirmamus praecipimus, obscure dicta interpretamur, narramus deprecamur, gratias agimus, gratulamur obiurgamus maledicimus describimus mandamus renuntiamus optamus opinamur, plurima alia? IV. Vt mihi in illa vetere persuasione permanenti velut petenda sit venia, quaerendumque quo moti priores rem tam late fusam tam breviter adstrinxerint. Quos qui errasse putant, hoc secutos arbitrantur, quod in his fere versari tum oratores videbant; V. nam laudes ac vituperationes scribebantur, et epitaphious dicere erat moris, et plurimum in consiliis ac iudiciis insumebatur operae, ut scriptores artium pro solis comprenderint frequentissima. VI. Qui vero defendunt, tria faciunt genera auditorum: unum quod ad delectationem conveniat, alterum quod consilium accipiat, tertium quod de causis iudicet. Mihi cuncta rimanti et talis quaedam ratio succurrit, quod omne orationis officium aut in iudiciis est aut extra iudicia. VII. Eorum de quibus iudicio quaeritur manifestum est genus: ea quae ad iudicem non veniunt aut praeteritum habent tempus aut futurum: praeterita laudamus aut vituperamus, de futuris deliberamus. VIII. Item omnia de quibus dicendum est aut certa sint necesse est aut dubia. Certa ut cuique est animus laudat aut culpat; ex dubiis partim nobis ipsis ad electionem sunt libera: de his deliberatur; partim aliorum sententiae commissa: de his lite contenditur. IX. Anaximenes iudicialem et contionalem generalis partes esse voluit, septem autem species: hortandi dehortandi laudandi vituperandi accusandi defendendi exquirendi (quod exetastikon dicit): quarum duae primae deliberativi, duae sequentes demonstrativi, tres ultimae iudicialis generis sunt partes. X. Protagoran transeo, qui interrogandi respondendi mandandi precandi (quod eucholen dixit) partes solas putat. Plato in Sophiste iudiciali et contionali tertiam adiecit prosomiletiken, quam sane permittamus nobis dicere. sermocinatricem: quae a forensi ratione diiungitur et est accommodata privatis disputationibus, cuius vis eadem profecto est quae dialecticae. XI. Isocrates in omni genere inesse laudem ac vituperationem existimavit.

XII. Nobis et tutissimum est auctores plurimos sequi et ita videtur ratio dictare. Est igitur, ut dixi, unum genus, quo laus ac vituperatio continetur, sed est appellatum a parte meliore laudativum: idem alii demonstrativum vocant.

Vtrumque nomen ex Graeco creditur fluxisse; nam enkomiastikon aut epideiktikon dicunt. XIII. Sed mihi epideiktikon non tam demonstrationis vim habere quam ostentationis videtur et multum ab illo enkomiastikoi differre; nam ut continet laudativum in se genus, ita non intra hoc solum consistit. XIV. An quisquam negaverit panegyricos epideiktikous esse? Atqui formam suadendi habent et plerumque de utilitatibus Graeciae locuntur: ut causarum quidem genera tria sint, sed ea tum in negotiis, tum in ostentatione posita. Nisi forte non ex Graeco mutantes demonstrativum vocant, verum id secuntur, quod laus ac vituperatio quale sit quidque demonstrat. XV. Alterum est deliberativum, tertium iudiciale. Ceterae species in haec tria incident genera: nec invenietur ex his ulla in qua non laudare aut vituperare, suadere aut dissuadere, intendere quid vel depellere debeamus. Illa quoque sunt communia, conciliare narrare docere augere minuere, concitandis componendisve adfectibus animos audientium fingere. XVI. Ne iis quidem accesserim, qui laudativam materiam honestorum, deliberativam utilium, iudicialem iustorum quaestione contineri putant, celeri magis ac rutunda usi distributione quam vera. Stant enim quodam modo mutuis auxiliis omnia; nam et in laude iustitia utilitasque tractatur et in consiliis honestas, et raro iudicialem inveneris causam in cuius non parte aliquid eorum quae supra diximus reperiatur.

[5] I. Omnis autem oratio constat aut ex iis quae significantur aut ex iis quae significant, id est rebus et verbis. Facultas orandi consummatur natura arte exercitatione, cui partem quartam adiciunt quidam imitationis, quam nos arti subicimus. II. Tria sunt item quae praestare debeat orator, ut doceat moveat delectet. Haec enim clarior divisio quam eorum qui totum opus in res et in adfectus partiuntur. Non semper autem omnia in eam quae tractabitur materiam cadent. Erunt enim quaedam remotae ab adfectibus, qui ut non ubique habent locum, ita quocumque inruperunt plurimum valent. III. Praestantissimis auctoribus placet alia in rhetorice esse quae probationem desiderent, alia quae non desiderent, cum quibus ipse consentio. Quidam vero, ut Celsus, de nulla re dicturum oratorem nisi de qua quaeratur existimant: cui cum maxima pars scriptorum repugnat, tum etiam ipsa partitio, nisi forte laudare quae constet esse honesta et vituperare quae ex confesso sint turpia non est oratoris officium.

IV. Illud iam omnes fatentur, esse quaestiones aut in scripto aut in non scripto. In scripto sunt de iure, in non scripto de re: illud rationale, hoc legale genus Hermagoras atque eum secuti vocant, id est nomikon et logikon. V. Idem sentiunt qui s omnem quaestionem ponunt in rebus et verbis. Item convenit quaestiones esse aut infinitas aut finitas. Infinitae sunt quae remotis personis et temporibus et locis ceterisque similibus in utramque partem tractantur, quod Graeci thesin dicunt, Cicero propositum, alii quaestiones universales civiles, alii quaestiones philosopho convenientis, Athenaeus partem causae appellat. VI. Hoc genus Cicero scientia et actione distinguit, ut sit scientiae "an

providentia mundus regatur", actionis "an accedendum ad rem publicam administrandam". Prius trium generum, "an sit", "quid sit", "quale sit": omnia enim haec ignorari possunt; sequens duorum, "quo modo adipiscamur", "quo modo utamur". VII. Finitae autem sunt ex complexu rerum personarum temporum ceterorumque: hae hypotheseis a Graecis dicuntur, causae a nostris. In his omnis quaestio videtur circa res personasque consistere. VIII. Amplior est semper infinita, inde enim finita descendit. Quod ut exemplo pateat, infinita est: "an uxor ducenda", finita: "an Catoni ducenda" ideoque esse suasoria potest. Sed etiam remotae a personis propriis ad aliquid referri solent. Est enim simplex: "an res publica administranda"; refertur ad aliquid: "an in tyrannide administranda". IX. Sed hic quoque subest velut latens persona tyrannus enim geminat quaestionem), subestque et temporis et qualitatis tacita vis: nondum tamen hoc proprie dixeris causam. Hae autem quas infinitas voco et generales appellantur: quod si est verum, finitae speciales erunt. In omni autem speciali utique inest generalis, ut quae sit prior. X. Ac nescio an in causis quoque quidquid in quaestionem venit qualitatis generale sit. Milo Clodium occidit, iure occidit insidiatorem: nonne hoc quaeritur, an sit ius insidiatorem occidendi? Quid in coniecturis? non illa generalia: "an causa sceleris odium, cupiditas", "an tormentis credendum", "testibus an argumentis maior fides habenda"? Nam finitione quidem comprendi nihil non in universum certum erit. XI. Quidam putant etiam eas theseis posse aliquando nominari quae personis causisque contineantur, aliter tantummodo positas, ut causa sit cum Orestes accusatur, thesis an Orestes recte sit absolutus: cuius generis est: "an Cato recte Marciam Hortensio tradiderit". Hi thesin a causa sic distingunt ut illa sit spectativae partis, haec activae: illic enim veritatis tantum gratia disputari, hic negotium agi.

XII. Quamquam inutiles quidam orationi putant universales quaestiones, quia nihil prosit quod constet ducendam esse uxorem vel administrandam rem publicam si quis vel aetate vel valetudine impediatur. Sed non omnibus eius modi quaestionibus sic occurri potest, ut illis: "sitne virtus finis", "regaturne providentia mundus". XIII. Quin etiam in iis quae ad personam referuntur, ut non est satis generalem tractasse quaestionem, ita perveniri ad speciem nisi illa prius excussa non potest. Nam quo modo an sibi uxor ducenda sit deliberabit Cato nisi constiterit uxores esse ducendas? Et quo modo an ducere debeat Marciam quaeretur nisi Catoni ducenda uxor est? XIV. sunt tamen inscripti nomine Hermagorae libri qui confirment illam opinionem, sive falsus est titulus sive alius hic Hermagoras fuit. Nam eiusdem esse quo modo possunt, qui de hac arte mirabiliter multa composuit, cum, sicut ex Ciceronis quoque rhetorico primo manifestum est, materiam rhetorices in thesis et causas diviserit? Quod reprehendit Cicero ac thesin nihil ad oratorem pertinere contendit totumque hoc genus quaestionis ad philosophos refert. XV. Sed me liberavit respondendi verecundia et quod ipse hos libros improbat, et quod in Oratore atque iis quos de Oratore scripsit et Topicis praecipit ut a propriis personis atque temporibus avocemus controversiam quia latius dicere liceat de

genere quam de specie, et quod in universo probatum sit in parte probatum esse necesse sit.

XVI. Status autem in hoc omne genus materiae idem qui in causas cadunt. Adhuc adicitur alias esse quaestiones in rebus ipsis, alias quae ad aliquid referantur, illud: "an uxor ducenda", hoc: "an seni ducenda"; illud: "an fortis", hoc: "an fortior", et similia.

XVII. Causam finit Apollodorus,ut interpretatione,Valgi discipuli eius utar, ita: "causa est negotium omnibus suis partibus spectans ad quaestionem", aut: "causa est negotium cuius finis est controversia." Ipsum deinde negotium sic finit: "negotium est congregatio personarum locorum temporum causarum modorum casuum factorum instrumentorum sermonum scriptorum et non scriptorum". XVIII. Causam nunc intellegamus hypothesin negotium peristasin. Sed et ipsam causam quidam similiter finierunt ut Apollodorus negotium. Isocrates autem causam esse ait quaestionem finitam civilem aut rem controversam in personarum finitarum complexu, Cicero his verbis: "causa certis personis locis temporibus actionibus negotiis cernitur, aut in omnibus aut in plerisque eorum".

[6] I. Ergo cum omnis causa contineatur aliquo statu, prius quam dicere adgredior quo modo genus quodque causae sit tractandum, id quod est commune omnibus, quid sit status et unde ducatur et quot et qui sint intuendum puto. Quamquam id nonnulli ad iudiciales tantum pertinere materias putaverunt, quorum inscitiam, cum omnia tria genera fuero exsecutus, res ipsa deprendet. II. Quod nos statum, id quidam constitutionem vocant, alii quaestionem, alii quod ex quaestione appareat, Theodorus caput [id est kephalaion genikotaton] ad quod referantur omnia, quorum diversa appellatio, vis eadem est, nec interest discentium quibus quidque nominibus appelletur dum res ipsa manifesta sit. III. Statum Graeci stasin vocant, quod nomen non primum ab Hermagora traditum putant, sed alii a Naucrate Isocratis discipulo, alii a Zopyro Clazomenio; quamquam videtur Aeschines quoque in oratione contra Ctesiphontem uti hoc verbo, cum a iudicibus petit ne Demostheni permittant evagari sed eum dicere de ipso causae statu cogant. IV. Quae appellatio dicitur ducta vel ex eo quod ibi sit primus causae congressus, vel quod in hoc causa consistat. Et nominis quidem haec origo: nunc quid sit. Statum quidam dixerunt primam causarum conflictionem: quos recte sensisse, parum elocutos puto. V. Non enim est status prima conflictio: "fecisti", "non feci", sed quod ex prima conflictione nascitur, id est genus quaestionis: "fecisti", "non feci", "an fecerit": "hoc fecisti", "non hoc feci", "quid fecerit". Quia ex his apparet illud coniectura, hoc finitione quaerendum atque in eo pars utraque insistit, erit quaestio coniecturalis vel finitivi status. VI. Quid si enim dicat quis: "sonus est duorum inter se corporum conflictio"? Erret, ut opinor; non enim sonus est conflictio, sed ex conflictione. Et hoc levius (intellegitur enim utcumque dictum): inde vero ingens male

interpretantibus innatus est error, qui, quia primam conflictionem legerant, crediderunt statum semper ex prima quaestione ducendum, quod est vitiosissimum. VII. Nam quaestio nulla non habet utique statum (constat enim ex intentione et depulsione), sed aliae sunt propriae causarum de quibus ferenda sententia est, aliae adductae extrinsecus, aliquid tamen ad summam causae conferentes velut auxilia quaedam: quo fit ut in controversia una plures quaestiones esse dicantur. VIII. Harum porro plerumque levissima quaeque primo loco fungitur. Namque et illud frequens est, ut ea quibus minus confidimus, cum tractata sunt, omittamus, interim sponte nostra velut donantes, interim ad ea quae sunt potentiora gradum ex iis fecisse contenti. IX. Simplex autem causa, etiamsi varie defenditur, non potest habere plus uno de quo pronuntietur, atque inde erit status causae, quod et orator praecipue sibi optinendum et iudex spectandum maxime intellegit; in hoc enim causa consistet. X. Ceterum quaestionum possunt esse diversi. Quod ut brevissimo pateat exemplo, cum dicit reus: "etiam si feci, recte feci", qualitatis utitur statu; cum adicit: "sed non feci", coniecturam movet. Semper autem firmius est non fecisse, ideoque in eo statum esse iudicabo quod dicerem si mihi plus quam unum dicere non liceret. XI. Recte igitur est appellata causarum prima conflictio, non quaestionum. Nam et pro Rabirio Postumo Cicero primam partem orationis in hoc intendit? ut actionem competere in equitem Romanum neget, secunda nullam ad eum pecuniam pervenisse confirmat: statum tamen in eo dicam fuisse quod est potentius. XII. Nec in causa Milonis circa primas quaestiones, quae sunt +ante prohoemium+ positae, iudicabo conflixisse causam, sed ubi totis viribus insidiator Clodius ideoque iure interfectus ostenditur. Et hoc est quod ante omnia constituere in animo suo debeat orator, etiam si pro causa plura dicturus est: quid maxime liquere iudici velit. Quod tamen ut primum cogitandum, ita non utique primum dicendum erit.

XIII. Alii statum crediderunt primam eius cum quo ageretur deprecationem. Quam sententiam his verbis Cicero complectitur: "in quo primum insistit quasi ad repugnandum congressa defensio". Vnde rursus alia quaestio, an eum semper is faciat qui respondet. cui rei praecipue repugnat Cornelius Celsus, dicens non a depulsione sumi, sed ab eo qui propositionem suam confirmet ut, si hominem occisum reus negat, status ab accusatore nascatur, quia is velit probare; si iure occisum reus dicit, tralata probationis necessitate idem a reo fiat et sit eius intentio. XIV. cui non accedo equidem. Nam est vero propius quod contra dicitur, nullam esse litem si is cum quo agatur nihil respondeat, ideoque fieri statum a respondente. XV. Mea tamen sententia varium id est et accidit pro condicione causarum, quia et videri potest propositio aliquando statum facere, ut in coniecturalibus causis (utitur enim coniectura magis qui agit, quo moti quidam eundem a reo infitialem esse dixerunt) et in syllogismo tota ratiocinatio ab eo est qui intendit. XVI. Sed quia videtur illis quoque necessitatem hos status exsequendi facere qui negat (is enim .gi dicat: "non feci", coget adversarium coniectura uti, et si dicat: "non habes legem", syllogismo), concedamus ex depulsione nasci statum. Nihilo minus enim res

eo revertetur ut modo is qui agit, modo is cum quo agitur statum faciat. XVII. Sit enim accusatoris intentio: "hominem occidisti"; si negat reus, faciat statum qui negat. Quid si confitetur, sed iure a se adulterum dicit occisum (nempe legem esse certum est quae permittat)? Nisi aliquid accusator respondet, nulla lis est. "Non fuit" inquit "adulter": ergo depulsio incipit esse actoris, ille statum faciet. Ita erit quidem status ex prima depulsione, sed ea fiet ab accusatore, non a reo. XVIII. Quid quod eadem quaestio potest eundem vel accusatorem facere vel reum? "Qui artem ludicram exercuerit, in quattuordecim primis ordinibus ne sedeat: qui se praetori in hortis ostenderat neque erat productus, sedit in quattuordecim ordinibus". XIX. Nempe intentio est: "artem ludicram exercuisti", depulsio: "non exercui artem ludicram", quaestio: "quid sit artem ludicram exercere". Si accusabitur theatrali lege, depulsio erit rei; si excitatus fuerit de spectaculis et aget iniuriarum, depulsio erit accusatoris. XX. Frequentius tamen illud accidet quod est a plurimis traditum. Effugerunt has quaestiones qui dixerunt statum esse id quod appareat ex intentione et depulsione, ut: "fecisti"; "non feci" aut "recte feci". XXI. Viderimus tamen utrum id sit status an in eo status. Hermagoras statum vocat per quem subiecta res intellegatur et ad quem probationes etiam partium referantur. Nostra opinio semper haec fuit, cum essent frequenter in causa diversi quaestionum status, in eo credere statum causae quod esset in ea potentissimum et in quo maxime res verteretur. Id si quis generalem quaestionem vel caput generale dicere malet, cum hoc mihi non erit pugna, non magis quam si aliud adhuc quo idem intellegatur eius rei nomen invenerit, quamquam tota volumina in hanc disputationem inpendisse multos sciam: nobis statum dici placet.

XXII. Sed cum in aliis omnibus inter scriptores summa dissensio est, tum in hoc praecipue videtur mihi studium quoque diversa tradendi fuisse: adeo nec qui sit numerus nec quae nomina nec qui generales quive speciales sint status convenit. XXIII. Ac primum Aristoteles elementa decem constituit, circa quae versari videatur omnis quaestio: ousian, quam Plautus essentiam vocat (neque sane aliud est eius nomen Latinum), sed ea quaeritur "an sit": qualitatem, cuius apertus intellectus est: quantitatem, quae dupliciter a posterioribus divisa est, quam magnum et quam multum sit: ad aliquid, unde ductae tralatio et comparatio: post haec ubi et quando: XXIV. deinde facere pati habere (quod est quasi armatum esse, vestitum esse): novissime keisthai, quod est compositum esse quodam modo, ut iacere stare [irasci]. Sed ex his omnibus prima quattuor ad status pertinere, cetera ad quosdam locos argumentorum videntur. XXV. Alli novem elementa posuerunt: personam, in qua de animo, corpore, extra positis quaeratur, quod pertinere ad coniecturae et qualitatis instrumenta video: tempus, quod chronon vocant, ex quo questio an is quem dum addicta est mater peperit servus sit natus: locum, unde controversia videtur an fas fuerit tyrannum in templo occidere, an exulaverit qui domi latuit: tempus iterum, XXVI. quod kairon appellant - hanc autem videri volunt speciem illius temporis, ut aestatem vel hiemem; huic subicitur ille in

pestilentia comissator: actum, id est praxin quod eo referunt, sciens commiserit an insciens, necessitate an casu, et talia: numerum, qui cadit in speciem quantitatis, an Thrasybulo triginta praemia debeantur, qui tot tyrannos sustulerit: XXVII. causam, cui plurimae subiacent lites, quotiens factum non negatur, sed quia iusta ratione sit factum defenditur: tropon, cum id, quod alio modo fieri licet, alio dicitur factum; hinc est adulter loris caesus vel fame necatus: occasionem factorum, quod est apertius quam ut vel interpretandum vel exemplo sit demonstrandum; tamen aphormas ergon vocant. XXVIII. Hi quoque nullam quaestionem extra haec putant. Quidam detrahunt duas partis, numerum et occasionem, et pro illo quem dixi actu subiciunt res, id est pragmata. Quae ne praeterisse viderer, satis habui attingere. Ceterum his nec status satis ostendi nec omnis contineri locos credo, quod apparebit diligentius legentibus quae de utraque re dicam; erunt enim plura multo quam quae his elementis comprehenduntur.

XXIX. Apud plures auctores legi placuisse quibusdam unum omnino statum esse coniecturalem, sed quibus placuerit neque illi tradiderunt neque ego usquam reperire potui. Rationem tamen hanc secuti dicuntur, quod res omnis signis colligeretur. Quo modo licet qualitatis quoque solum statum faciant, quia ubique qualis sit cuiusque rei natura quaeri potest. Sed utrocumque modo sequetur summa confusio. XXX. Neque interest unum quis statum faciat an nullum, si omnes causae sunt condicionis eiusdem. Coniectura dicta est a coniectu, id est directione quadam rationis ad veritatem, unde etiam somniorum atque ominum interpretes coniectores vocantur. Appellatum tamen est hoc genus varie, sicut sequentibus apparebit.

XXXI. Fuerunt qui duos status facerent: Archedemus coniecturalem et finitivum exclusa qualitate, quia sic de ea quaeri existimabat: "quid esset inicum", "quid iniustum", "quid dicto audientem non esse". Quod vocat de eodem et alio. XXXII. huic diversa sententia eorum fuit qui duos quidem status esse voluerunt, sed unum infitialem, alterum iuridicialem. Infitialis est quem dicimus coniecturalem, cui ab infitiando nomen alii in totum dederunt, alii in partem, qui accusatorem coniectura, reum infitiatione uti putaverunt. XXXIII. Iuridicialis est qui Graece dicitur dikaiologikos. Sed quem ad modum ab Archedemo qualitas exclusa est, sic ab his repudiata finitio. Nam subiciunt eam iuridiciali, quaerendumque arbitrantur iustumne sit sacrilegium appellari quod obiciatur vel furtum vel amentiam. XXXIV. Qua in opinione Pamphilus fuit, sed qualitatem in plura partitus est. Plurimi deinceps, mutatis tantum nominibus, in rem de qua non constet et in rem de qua constet. Nam est verum nec aliter fieri potest quam ut aut certum sit factum esse quid aut non sit; si non est certum, coniectura sit, si certum est, reliqui status. XXXV. Nam idem dicit Apollodorus, cum quaestionem aut in rebus extra positis, quibus coniectura explicatur, aut in nostris opinionibus existimat positam, quorum illud pragmatikon, hoc peri ennoias vocat: idem, qui aprolempton et prolemptikon dicunt, id est dubium et praesumptum, quo significatur de quo

liquet. XXXVI. Idem Theodorus, qui de eo an sit et de accidentibus ei quod esse constat, id est peri ousias kai symbebekoton, existimat quaeri. Nam in his omnibus prius genus coniecturam habet, sequens reliqua. Sed haec reliqua Apollodorus duo vult esse, qualitatem et de nomine, id est finitivam: Theodorus, quid, quale, quantum, ad aliquid. XXXVII. sunt et qui de eodem et de alio modo qualitatem esse, modo finitionem velint. In duo et Posidonius dividit, vocem et res. In voce quaeri putat an significet, quid, quam multa, quo modo: rebus coniecturam, quod kat'aisthesin vocat, et qualitatem et finitionem, cui nomen dat kat'ennoian, et ad aliquid. Vnde et illa divisio est, alia esse scripta, alia inscripta. XXXVIII. Celsus Cornelius duos et ipse fecit status generales: an sit, quale sit. Priori subiecit finitionem, quia aeque quaeratur an sit sacrilegus qui nihil se sustulisse de templo dicit et qui privatam pecuniam confitetur sustulisse. Qualitatem in rem et scriptum dividit. Scripto quattuor partes legales exclusa tralatione, quantitatem et mentis quaestionem coniecturae subiecit. XXXIX. Est etiam illa in duos dividendi status ratio, quae docet aut de substantia controversiam esse aut de qualitate, ipsam porro qualitatem aut in summo genere consistere aut in succedentibus. XL. De substantia est coniectura; quaestio enim tractatur rei, an facta sit, an fiat, an futura sit, interdum etiam mentis: idque melius quam quod iis placuit qui statum eundem facti nominaverunt, tamquam de praeterito tantum et tantum de facto quaereretur. XLI. Pars qualitatis quae est de summo genere raro in iudicium venit, quale est "idne sit honestum quod vulgo laudatur". succedentium autem aliae de communi appellatione, ut "sitne sacrilegus qui pecuniam privatam ex templo furatus est", aut de re denominata, ubi et factum esse certum est nec dubitatur quid sit quod factum est. cui subiacent omnes de honestis iustis utilibus quaestiones. XLII. His etiam ceteri status contineri dicuntur, quia et quantitas modo ad coniecturam referatur, ut: "maiorne sol quam terra", modo ad qualitatem: "quanta poena quempiam quantove praemio sit adfici iustum", et tralatio versetur circa qualitatem et definitio pars sit tralationis, XLIII. quin et contrariae leges et ratiocinativus status, id est syllogismos, et plerumque scripti et voluntatis aequo nitantur, nisi quod hic tertius aliquando coniecturam accipit: "quid senserit legis constitutor", ambiguitatem vero semper coniectura explicari necesse sit, quia, cum sit manifestum verborum intellectum esse duplicem, de sola quaeritur voluntate.

XLIV. A plurimis tres sunt facti generales status, quibus et Cicero in Oratore utitur et omnia quae aut in controversiam aut in contentionem veniant contineri putat: sitne, quid sit, quale sit. Quorum nomina apertiora sunt quam ut dicenda sint. XLV. Idem Iatrocles sentit. Tres fecit et M. Antonius his quidem verbis: "paucae res sunt quibus ex rebus omnes orationes nascuntur, factum non factum, ius iniuria, bonum malum". Sed quoniam quod iure dicimur fecisse non hunc solum intellectum habet, ut lege, sed illum quoque, ut iuste fecisse videamur, secuti Antonium apertius voluerunt eosdem status distinguere, itaque dixerunt coniecturalem, legalem, iuridicialem: qui et

Verginio placent. XLVI. Horum deinde fecerunt species, ita ut legali subicerent finitionem et alios qui ex scripto ducuntur, legum contrariarum, quae antinomia dicitur, et scripti et sententiae vel voluntatis, id est kata rheton kai dianoian, et metalempsin, quam nos varie tralativam, transumptivam, transpositivam vocamus, sillogismon, quem accipimus ratiocinativum vel collectivum ambiguitatis, quae amphibolia nominatur: quos posui quia et ipsi a plerisque status appellantur, cum quibusdam legales potius quaestiones eas dici placuerit.

XLVII. Quattuor fecit Athenaeus, protreptiken stasin vel parormetiken, id est exhortativum, qui suasoriae est proprius, synteliken, qua coniecturam significari magis ex his quae secuntur quam ex ipso nomine apparet, hypallaktiken (ea finitio est, mutatione enim nominis constat), iuridicialem, eadem appellatione Graeca qua ceteri usus; nam est, ut dixi, multa in nominibus differentia. XLVIII. sunt qui hypallaktiken tralationem esse existiment, secuti hanc mutationis significationem. Fecerunt alii totidem status, sed alios, an sit, quid sit, quale sit, quantum sit, ut Caecilius et Theon. XLIX. Aristoteles in rhetoricis an sit, quale, quantum et quam multum sit quaerendum putat. Quodam tamen loco finitionis quoque vim intellegit, quo dicit quaedam sic defendi: "sustuli, sed non furtum feci", "percussi, sed non iniuriam feci". L. Posuerat et Cicero in libris rhetoricis facti, nominis, generis, actionis, ut in facto coniectura, in nomine finitio, in genere qualitas, in actione ius intellegeretur: iuri subiecerat tralationem. Veram hic legales quoque quaestiones alio loco tractat ut species actionis.

LI. Fuerunt qui facerent quinque: coniecturam, finitionem, qualitatem, quantitatem, ad aliquid. Theodorus quoque, ut dixi, isdem generalibus capitibus utitur: an sit, quid sit, quale sit, quantum sit, ad aliquid. Hoc ultimum maxime in comparativo genere versari putat, quoniam melius ac peius, maius et minus nisi alio relata non intelleguntur; LII. sed in illas quoque tralativas, ut supra significavi, quaestiones incidit: "an huic ius agendi sit" vel "facere aliquid conveniat", "an contra hunc", "an hoc tempore", "an sic". Omnia enim ista referri ad aliquid necesse est. LIII. Alii sex status putant: coniecturam, quam genesin vocant, et qualitatem et proprietatem, id est idioteta, quo verbo finitio ostenditur, et quantitatem, quam axeian dicunt, et comparationem et tralationem, cuius adhuc novum nomen inventum est metastasin, novum tamquam in statu, alioqui ab Hermagora inter species iuridicialis usitatum. LIV. Aliis septem esse placuit, a quibus nec tralatio nec quantitas nec comparatio recepta est, sed in horum trium locum subditae quattuor legales adiectaeque tribus illis rationalibus. LV. Alii pervenerunt usque ad octo tralatione ad septem superiores adiecta. A quibusdam deinde divisa ratio est, ut status rationales appellarent, quaestiones, quem ad modum supra dixi, legales, in illis de re, in his de scripto quaereretur. Quidam in diversum hos status esse, illas quaestiones maluerunt. LVI. Sed alii rationales tres putaverunt, an sit, quid sit, quale sit, Hermagoras solus quattuor,

coniecturam, proprietatem, tralationem, qualitatem, quam per accidentia, id est kata symbebekos, vocat hac interpretatione: "an illi accidat viro bono esse vel malo". Hanc ita dividit: de adpetendis et fugiendis, quae est pars deliberativa; de persona (ea ostenditur laudativa); LVII. negotialem (pragmatiken vocat), in qua de rebus ipsis quaeritur remoto personarum complexu, ut "sitne liber qui est in adsertione", "an divitiae superbiam pariant", "an iustum quid, an bonum sit"; iuridicialem, in qua fere eadem, sed certis destinatisque personis quaerantur: "an ille iuste hoc fecerit vel bene".

LVIII. Nec me fallit in primo Ciceronis rhetorico aliam esse loci negotialis interpretationem, cum ita scriptum sit: "negotialis est in qua quid iuris ex civili more et aequitate sit consideratur: cui diligentiae praeesse apud nos iure consulti existimantur". LIX. Sed quod ipsius de his libris iudicium fuerit supra dixi. sunt enim velut regestae in hos commentarios quos adulescens deduxerat scholae, et si qua est in his culpa, tradentis est, sive eum movit quod Hermagoras prima in hoc loco posuit exempla ex quaestionibus iuris, sive quod Graeci pragmatikous vocant iuris interpretes. LX. Sed Cicero quidem his pulcherrimos illos de Oratore substituit, ideoque culpari tamquam falsa praecipiat non potest. Nos ad Hermagoran. Tralationem hic primus omnium tradidit, quamquam semina eius quaedam citra nomen ipsum apud Aristotelen reperiuntur. LXI. Legales autem quaestiones has fecit: scripti et voluntatis (quam ipse vocat kata rheton kai hypexairesin, id est dictum et exceptionem: quorum prius ei cum omnibus commune est, exceptionis nomen minus usitatum), ratiocinativum, ambiguitatis, legum contrariarum. LXII. Albucius eadem divisione usus detrahit tralationem, subiciens eam iuridiciali. In legalibus quoque quaestionibus nullum putat esse qui dicatur ratiocinativus. Scio plura inventuros adhuc qui legere antiquos studiosius volent, sed ne haec quoque excesserint modum vereor. LXIII. Ipse me paulum in alia quam prius habuerim opinione nunc esse confiteor. Et fortasse tutissimum erat famae modo studenti nihil ex eo mutare quod multis annis non sensissem modo verum etiam adprobassem. LXIV. Sed non sustineo esse conscius mihi dissimulati, in eo praesertim opere quod ad bonorum iuvenum aliquam utilitatem componimus, in ulla parte iudicii meI. Nam et Hippocrates clarus arte medicinae videtur honestissime fecisse quod quosdam errores suos, ne posteri errarent, confessus est, et M. tullius non dubitavit aliquos iam editos libros aliis postea scriptis ipse damnare, sicut Catulum atque Lucullum et hos ipsos de quibus modo sum locutus, artis rhetoricae. LXV. Etenim supervacuus foret in studiis longior labor si nihil liceret melius invenire praeteritis. Neque tamen quicquam ex iis quae tum praecepi supervacuum fuit; ad easdem enim particulas haec quoque quae nunc praecipiam revertentur. Ita neminem didicisse paeniteat: colligere tantum eadem ac disponere paulo significantius conor. Omnibus autem satis factum volo non me hoc serius demonstrare aliis quam mihi ipse persuaserim. LXVI. Secundum plurimos auctores servabam tris rationales status: coniecturam, qualitatem, finitionem, unum legalem. Hi mihi status generales erant. Legalem in quinque species partiebar: scripti et

voluntatis, legum contrariarum, covectivum, ambiguitatis, tralationis. LXVII. Nunc quartum ex generalibus intellego posse removeri; sufficit enim prima divisio, qua diximus alios rationales, alios legales esse: ita non erit status, sed quaestionum genus; alioqui et rationalis status esset. LXVIII. Ex iis etiam quos speciales vocabam removi tralationem, frequenter quidem (sicut omnes qui me secuti sunt meminisse possunt) testatus, et in ipsis etiam illis sermonibus me nolente vulgatis hoc tamen complexus, vix in una controversia tralationis statum posse reperiri ut non et alius in eadem recte dici videretur, ideoque a quibusdam eum exclusum. LXIX. Neque ignoro multa transferri, cum in omnibus fere causis in quibus cecidisse quis formula dicitur hae sint quaestiones: "an huic, an cum hoc, an hac lege, an apud hunc, an hoc tempore liceat agere", et si qua sunt talia. LXX. Sed personae tempora actiones ceteraque propter aliquam causam transferuntur: ita non est in tralatione quaestio, sed in eo propter quod transferuntur. "Non debes apud praetorem petere fidei commissum, sed apud consules: maior enim praetoria cognitione summa est". Quaeritur an maior summa sit: facti controversia est. LXXI. "Non licet tibi agere mecum: cognitor enim fieri non potuisti": iudicatio an potuerit. "Non debuisti interdicere, sed petere": an recte interdictum sit ambigitur. Quae omnia succidunt legitimis quaestionibus. LXXII. An non praescriptiones etiam, in quibus maxime videtur manifesta tralatio, easdem omnes species habent quas eae leges quibus agitur, ut aut de nomine aut scripto et sententia vel ratiocinatione quaeratur? Deinde status ex quaestione oritur: tralatio non habet quaestionem de qua contendit orator, sed propter quam contendit. LXXIII. Hoc apertius: "occidisti hominem:" "non occidi": quaestio an occiderit, status coniectura. Non est tale "habeo ius actionis": "non habes", ut sit quaestio an habeat, et inde status. Accipiat enim actionem necne ad eventum pertinet, non ad causam, et ad id quod pronuntiat iudex, non id propter quod pronuntiat. LXXIV. Hoc illi simile est "puniendus es": "non sum": videbit iudex an puniendus sit, sed non hic erit quaestio nec hic status. Vbi ergo? "Puniendus es, hominem occidisti": "non occidi": an occiderit. "Honorandus sum": "non es" num statum habet? Non, ut puto. "Honorandus sum quia tyrannum occidi": "non occidisti": quaestio et status. Similiter "non recte agis": "recte ago" non habet statum. LXXV. Vbi est ergo? "Non recte agis ignominiosus". Quaeritur an ignominiosus sit, aut an agere ignominioso liceat: quaestiones et status. Ergo tralativum genus causae, ut comparativum et mutuae accusationis. LXXVI. At enim simile est illi "habeo ius": "non habes" "occidisti": "recte occidi". Non nego, sed nec haec res statum facit: non enim sunt hae propositiones (alioqui causa non explicabitur), sed cum suis rationibus. "Scelus commisit Horatius, sororem enim occidit": "non commisit, debuit enim occidere eam quae hostis morte maerebat": quaestio an haec iusta causa; ita qualitas. LXXVII. Ac similiter in tralatione: "non habes ius abdicandi, quia ignominioso non est actio": "habeo ius, quia abdicatio actio non est": quaeritur quid sit actio; finiemus. +Non licet abdicare syllogismo.+ Item cetera per omnes et rationales et legales status. LXXVIII. Nec ignoro fuisse quosdam qui tralationem in rationali quoque genere ponerent hoc modo:

"hominem occidi iussus ab imperatore": "dona templi cogenti tyranno dedi": "deserui tempestatibus, fluminibus, valetudine impeditus", id est, non per me stetit, sed per illud. LXXIX. A quibus etiam liberius dissentio; non enim actio transfertur, sed causa facti, quod accidit paene in omni defensione. Deinde is qui tali utitur patrocinio non recedit a forma qualitatis; dicit enim se culpa vacare, ut magis qualitatis duplex ratio facienda sit, altera qua et factum defenditur, altera qua tantum reus.

LXXX. Credendum est igitur iis quorum auctoritatem secutus est Cicero, tria esse quae in omni disputatione quaerantur: an sit, quid sit, quale sit; quod ipsa nobis etiam natura praescribit: nam primum oportet subesse aliquid de quo ambigitur, quod quid sit et quale sit certe non potest aestimari nisi prius esse constiterit; ideoque ea prima quaestio. LXXXI. Sed non statim, quod esse manifestum est, etiam quid sit apparet. Hoc quoque constituto novissima qualitas superest, neque his exploratis aliud est ultra. His infinitae quaestiones, his finitae continentur; horum aliqua in demonstrativa deliberativa iudiciali materia utique tractatur; LXXXII. haec rursus iudicialis causas et rationali parte et legali continent: neque enim ulla iuris disceptatio nisi finitione qualitate coniectura potest explicari. LXXXIII. Sed instituentibus rudes non erit inutilis latius primo fusa ratio, et, si non statim rectissima linea tensa, facilior tamen et apertior via. Discant igitur ante omnia quadripertitam in omnibus causis esse rationem, quam primam intueri debeat qui acturus est. Nam ut a defensore potissimum incipiam, longe fortissima tuendi se ratio est si quod obicitur negari potest: proxima, si non id quod obicitur factum esse dicitur: tertia honestissima, qua recte factum defenditur. Quibus si deficiamur, ultima quidem, sed iam sola superest salus aliquo iuris adiutorio elabendi ex crimine quod rieque negari neque defendi potest, ut non videatur iure actio intendi: LXXXIV. hinc illae quaestiones sive actionis sive tralationis. sunt enim quaedam non laudabilia natura, sed iure concessa, ut in duodecim tabulis debitoris corpus inter creditores dividi licuit, quam legem mos publicus repudiavit: et aliquid aecum, sed prohibitum iure, ut libertas testamentorum. LXXXV. Accusatori nihilo plura intuenda sunt, ut probet factum esse, hoc esse factum, non recte factum, iure se intendere. Ita circa species easdem lis omnis versabitur, tralatis tantum aliquando partibus, ut in causis quibus de praemio agitur recte factum petitor probat.

LXXXVI. Haec quattuor velut proposita formaeque actionis, quae tum generales status vocabam, in duo, ut ostendi, genera discedunt, rationale et legale. Rationale simplicius est, quia ipsius tantum naturae contemplatione constat: itaque in eo satis est ostendisse coniecturam finitionem qualitatem. LXXXVII. Legalium plures sint species necesse est, propterea quod multae sunt leges et varias habent formas. Alia est cuius verbis nitimur, alia cuius voluntate: alias nobis, cum ipsi nullam habeamus, adiungimus, alias inter se comparamus, alias in diversum interpretamur. LXXXVIII. Sic nascuntur haec velut simulacra ex illis tribus, interim simplicia, interim et mixta, propriam

tamen faciem ostendentia, ut scripti et voluntatis, quae sine dubio aut qualitate aut coniectura continentur, et sillogismos, qui est maxime qualitatis, et leges contrariae, quae isdem quibus scriptum et voluntas constant, et amphibolia, quae semper coniectura explicatur. LXXXIX. Finitio quoque utrique generi, quodque rerum quodque scripti contemplatione constat, communis est. Haec omnia, etiamsi in illos tres status veniunt, tamen, quia, ut dixi, habent aliquid velut proprium, videntur demonstranda discentibus, et permittendum ea dicere vel status legales vel quaestiones vel capita quaedam minora, dum sciant nihil ne in his quidem praeter tria quae praediximus quaeri. XC. At quantum et quam multum et ad aliquid et, ut nonnulli putarunt, comparativus non eandem rationem habent: sunt enim haec non ad varietatem iuris, sed ad solam rationem referenda. Ideoque semper in parte aut coniecturae aut qualitatis ponenda sunt, ut "qua mente?" et "quo tempore?" et "quo loco?"

XCI. Sed de singulis dicemus quaestionibus cum tractare praecepta divisionis coeperimus. Hoc inter omnes convenit, in causis simplicibus singulos status esse causarum, quaestionum autem, quae velut subiacent his et ad illud quo iudicium continetur, referuntur, saepe in unam cadere plures posse; XCII. (etiam credo aliquando dubitari quo statu sit utendum cum adversus unam intentionem plura opponuntur, et sicut in colore dicitur narrationis eum esse optimum quem actor optime tueatur, ita hic quoque posse dici eum statum esse faciendum in quo tuendo plurimum adhibere virium possit orator; XCIII. ideoque pro Milone aliud Ciceroni agenti placuit, aliud Bruto cum exercitationis gratia componeret orationem, cum ille iure tamquam insidiatorem occisum et tamen non Milonis consilio dixerit, ille etiam gloriatus sit occiso malo cive): XCIV. in coniunctis vero posse duos et tris inveniri, vel diversos, ut si quis aliud se non fecisse, aliud recte fecisse defendat, vel generis eiusdem, ut si quis duo crimina vel omnia neget. XCV. Quod accidit etiam si de una re quaeratur aliqua, sed eam plures petant, vel eodem iure, ut proximitatis, vel diverso, ut cum hic testamento, ille proximitate nitetur. Quotiens autem aliud alii petitori opponitur, dissimilis esse status necesse est, ut in illa controversia: XCVI. "testamenta legibus facta rata sint: intestatorum parentium liberi heredes sint: abdicatus ne quid de bonis patris capiat: nothus ante legitimum natus legitimus filius sit, post legitimum natus tantum civis: in adoptionem dare liceat: in adoptionem dato redire in familiam liceat si pater naturalis sine liberis decesserit. XCVII. Qui ex duobus legitimis alterum in adoptionem dederat, alterum abdicaverat, sustulit nothum: instituto herede abdicato decessit. Tres omnes de bonis contendunt". Nothum qui non sit legitimus Graeci vocant, Latinum rei nomen, ut Cato quoque in oratione quadam testatus est, non habemus, ideoque utimur peregrino; sed ad propositum. XCVIII. Heredi scripto opponitur lex: "abdicatus ne quid de bonis patris capiat"; fit status scripti et voluntatis, an ullo modo capere possit, an ex voluntate patris, an heres scriptus. Notho duplex fit quaestio, quod post legitimos natus sit et quod non sit ante legitimum natus. XCIX. Pior sillogismon habet, an pro non natis sint habendi

qui a familia sunt alienati; altera scripti et voluntatis: non esse enim hunc natum ante legitimum convenit, sed voluntate legis se tuebitur, quam dicet talem fuisse ut legitimus esset nothus tum natus cum alius legitimus in domo non esset. C. Scriptum quoque legis excludet, dicens non utique si postea legitimus natus non sit notho nocere, uteturque hoc argumento: "Finge solum natum nothum, cuius condicionis erit? Tantum civis? Atqui non erit post legitimum natus. An filius? Atqui non erit ante legitimum natus. Quare si verbis legis stari non potest, voluntate standum est". CI. Nec quemquam turbet quod ex una lege duo status fiant: duplex est, ita vim duarum habet. Redire in familiam volenti dicitur ab altero primum: "ut tibi redire liceat, heres sum". Idem status qui in petitione abdicati: quaeretur enim an possit esse heres abdicatus. CII. Adicitur communiter a duobus: "redire tibi in familiam non licet; non enim pater sine liberis decessit". Sed in hoc propria quisque eorum quaestione nitetur. Alter enim dicet abdicatum quoque inter liberos esse, et argumentum ducet ex ipsa qua repellitur lege; supervacuum enim fuisse prohiberi patris bonis abdicatum si esset numero alienorum: nunc, quia filii iure futurus fuerit intestati heres, oppositam esse legem, quae tamen non id efficiat ne filius sit, sed ne heres sit. CIII. Status finitivus: quid sit filius. Rursus nothus eisdem colligit argumentis non sine liberis patrem decessisse quibus in petitione usus est ut probaret esse se filium, nisi forte et hic finitionem movet: an liberi sint etiam non legitimI. Cadent ergo in unam controversiam vel specialiter duo legitimi status, scripti et voluntatis et syllogismos, et praeterea finitio, vel tres illi qui natura soli sunt, coniectura in scripto et voluntate, qualitas in syllogismo et, quae per se est aperta, finitio.

CIV. Causa quoque et iudicatio et continens est in omni genere causarum. Nihil enim dicitur cui non insit ratio et quo iudicium referatur et quod rem maxime contineat. Sed quia magis haec variantur in litibus et fere tradita sunt ab iis qui de iudicialibus causis aliqua composuerunt, in illam partem differantur. Nunc, quia in tria genera causas divisi, ordinem sequar.

[7] I. Ac potissimum incipiam ab ea quae constat laude ac vituperatione. Quod genus videtur Aristoteles atque eum secutus Theophrastus a parte negotiali, hoc est pragmatikei, removisse totamque ad solos auditores relegasse; et id eius nominis quod ab ostentatione ducitur proprium est. II. Sed mos Romanus etiam negotiis hoc munus inservit. Nam et funebres laudationes pendent frequenter ex aliquo publico officio atque ex senatus consulto magistratibus saepe mandantur, et laudare testem vel contra pertinet ad momentum iudiciorum, et ipsis etiam reis dare laudatores licet, et editi in competitores, in L. Pisonem, in Clodium et curionem libri vituperationem continent et tamen in senatu loco sunt habiti sententiae. III. Neque infitias eo quasdam esse ex hoc genere materias ad solam compositas ostentationem, ut laudes deorum virorumque quos priora tempora tulerunt. Quo solvitur quaestio supra tractata manifestumque est errare eos qui numquam oratorem dicturum nisi de re

dubia putaverunt. IV. An laudes Capitolini Iovis, perpetua sacri certaminis materia, vel dubiae sunt vel non oratorio genere tractantur?

Vt desiderat autem laus quae negotiis adhibetur probationem, sic etiam illa quae ostentationi componitur habet interim aliquam speciem probationis, V. ut qui Romulum Martis filium educatumque a lupa dicat in argumentum caelestis ortus utatur his, quod abiectus in profluentem non potuerit extingui, quod omnia sic egerit ut genitum praeside bellorum deo incredibile non esset, quod ipsum quoque caelo receptum temporis eius homines non dubitaverint. VI. Quaedam vero etiam in defensionis speciem cadent, ut si in laude Herculis permutatum cum regina Lydiae habitum et imperata, ut traditur, pensa orator excuset. Sed proprium laudis est res amplificare et ornare.

Quae materia praecipue quidem in deos et homines cadit, est tamen et aliorum animalium, et etiam carentium anima. VII. Verum in deis generaliter primum maiestatem ipsius eorum naturae venerabimur, deinde proprie vim cuiusque et inventa quae utile aliquid hominibus attulerint. VIII. Vis ostendetur ut in Iove regendorum omnium, in Marte belli, in Neptuno maris: inventa, ut artium in Minerva, Mercurio litterarum, medicinae Apolline, Cerere frugum, Libero vinI. tum si qua ab iis acta vetustas tradidit, commemoranda. Addunt etiam dis honorem parentes, ut si quis sit filius Iovis, addit antiquitas, ut iis qui sunt ex Chao, progenies quoque, ut Apollo ac Diana Latonae. IX. Laudandum in quibusdam quod geniti inmortales, quibusdam quod inmortalitatem virtute sint consecuti: quod pietas principis nostri praesentium quoque temporum decus fecit.

X. Magis est varia laus hominum. Nam primum dividitur in tempora, quodque ante eos fuit quoque ipsi vixerunt, in iis autem qui fato sunt functi etiam quod est insecutum. Ante hominem patria ac parentes maioresque erunt, quorum duplex tractatus est: aut enim respondisse nobilitati pulchrum erit aut humilius genus inlustrasse factis. XI. Illa quoque interim ex eo quod ante ipsum fuit tempore trahentur quae responsis vel auguriis futuram claritatem promiserint, ut eum qui ex Thetide natus esset maiorem patre suo futurum cecinisse dicuntur oracula. XII. Ipsius vero laus hominis ex animo et corpore et extra positis peti debet. Et corporis quidem fortuitorumque cum levior, tum non uno modo tractanda est. Nam et pulchritudinem interim roburque prosequimur honore verborum, ut Homerus in Agamemnone atque Achille, interim confert admirationi multum etiam infirmitas, ut cum idem Tydea parvum sed bellatorem dicit fuisse. XIII. Fortuna vero tum dignitatem adfert, ut in regibus principibusque (namque est haec materia ostendendae virtutis uberior), tum quo minores opes fuerunt, maiorem benefactis gloriam parit. Sed omnia quae extra nos bona sunt quaeque hominibus forte optigerunt non ideo laudantur quod habuerit quis ea, sed quod iis honeste sit usus. XIV. Nam divitiae et potentia et gratia, cum plurimum virium dent, in utramque partem certissimum faciunt morum experimentum: aut enim meliores propter haec aut peiores

sumus. XV. Animi semper vera laus, sed non una per hoc opus via ducitur. Namque alias aetatis gradus gestarumque rerum ordinem sequi speciosius fuit, ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinae, post hoc operum (id est factorum dictorumque) contextus, alias in species virtutum dividere laudem, fortitudinis iustitiae continentiae ceterarumque, ac singulis adsignare quae secundum quamque earum gesta erunt. XVI. Vtra sit autem harum via utilior cum materia deliberabimus, dum sciamus gratiora esse audientibus quae solus quis aut primus aut certe cum paucis fecisse dicetur, si quid praeterea supra spem aut expectationem, praecipue quod aliena potius causa quam sua. XVII. Tempus quod finem hominis insequitur non semper tractare contingit, non solum quod viventes aliquando laudamus, sed quod rara haec occasio est, ut referri possint divini honores et decreta et publice statuae constitutae. XVIII. Inter quae numeraverim ingeniorum monumenta quae saeculis probarentur; nam quidam sicut Menander iustiora posterorum quam suae aetatis iudicia sunt consecuti. Adferunt laudem liberi parentibus, urbes conditoribus, leges latoribus, artes inventoribus, nec non instituta quoque auctoribus, ut a Numa traditum deos colere, a publicola fasces populo summittere.

XIX. Qui omnis etiam in vituperatione ordo constabit, tantum in diversum. Nam et turpitudo generis opprobrio multis fuit et quosdam claritas ipsa notiores circa vitia et invisos magis fecit, et in quibusdam, ut in Paride traditur, est praedicta pernicies, et corporis ac fortunae quibusdam mala contemptum, sicut Thersitae atque Iro, quibusdam bona vitiis corrupta odium attulerunt, XX. ut Nirea inbellem, Plisthenen inpudicum a poetis accepimus, et animi totidem vitia quot virtutes sunt, nec minus quam in laudibus duplici ratione tractantur; et post mortem adiecta quibusdam ignominia est, ut Maelio, cuius domus solo aequata, Marcoque Manlio, cuius praenomen e familia in posterum exemptum est. XXI. Et parentes malorum odimus: et est conditoribus urbium infame contraxisse aliquam perniciosam ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis auctor: et Gracchorum leges invisae: et si quod est exemplum deforme posteris traditum, quale libidinis vir Perses in muliere Samia instituere ausus dicitur primus. XXII. Sed in viventibus quoque iudicia hominum velut argumenta sunt morum, et honos aut ignominia veram esse laudem vel vituperationem probat.

XXIII. Interesse tamen Aristoteles putat ubi quidque laudetur aut vituperetur. Nam plurimum refert qui sint audientium mores, quae publice recepta persuasio, ut illa maxime quae probant esse in eo qui laudabitur credant, aut in eo contra quem dicemus ea quae oderunt: ita non dubium erit iudicium quod orationem praecesserit. XXIV. Ipsorum etiam permiscenda laus semper (nam id benivolos facit), quotiens autem fieri poterit, cum materiae utilitate iungenda. Minus Lacedaemone studia litterarum quam Athenis honoris merebuntur, plus patientia ac fortitudo. Rapto vivere quibusdam honestum, aliis cura legum. Frugalitas apud Sybaritas forsitan odio foret, veteribus Romanis summum luxuria crimen. Eadem in singulis differentia. XXV.

Maxime favet iudex qui sibi dicentem adsentari putat. Idem praecipit illud quoque, quod mox Cornelius Celsus prope supra modum invasit, quia sit quaedam virtutibus ac vitiis vicinitas, utendum proxima derivatione verborum, ut pro temerario fortem, prodigo liberalem, avaro parcum vocemus: quae eadem etiam contra valent. Quod quidem orator, id est vir bonus, numquam faciet, nisi forte communi utilitate ducetur.

XXVI. Laudantur autem urbes similiter atque homines. Nam pro parente est conditor, et multum auctoritatis adfert vetustas, ut iis qui terra dicuntur orti, et virtutes ac vitia circa res gestas eadem quae in singulis: illa propria quae ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut hominibus liberi sunt decori. XXVII. Est laus et operum, in quibus honor utilitas pulchritudo auctor spectari solet: honor ut in templis, utilitas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrubique. Est et locorum, qualis Siciliae apud Ciceronem: in quibus similiter speciem et utilitatem intuemur, speciem maritimis planis amoenis, utilitatem salubribus fertilibus. Erit et dictorum honestorum factorumque laus generalis, erit et rerum omnis modi. XXVIII. Nam et somni et mortis scriptae laudes et quorundam a medicis ciborum.

Itaque, ut non consensi hoc laudativum genus circa solam versari honesti quaestionem, sic qualitate maxime contineri puto, quamquam tres status omnes cadere in hoc opus possint, iisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero. Totum autem habet aliquid simile suasoriis, quia plerumque eadem illic suaderi, hic laudari solent.

[8] I. Deliberativas quoque miror a quibusdam sola utilitate finitas. Ac si quid in his unum sequi oporteret, potior fuisset apud me Ciceronis sententia, qui hoc materiae genus dignitate maxime contineri putat. Nec dubito quin ii qui sunt in illa priore sententia secundum opinionem pulcherrimam ne utile quidem nisi quod honestum esset existimarint. II. Et est haec ratio verissima, si consilium contingat semper bonorum atque sapientium. Verum apud imperitos, apud quos frequenter dicenda sententia est, populumque praecipue, qui ex pluribus constat indoctis, discernenda sunt haec et secundum communes magis intellectus loquendum. III. sunt enim multi qui etiam quae credunt honesta non tamen satis eadem utilia quoque existiment, quae turpia esse dubitare non possunt utilitatis specie ducti probent, ut foedus Numantinum iugumque Caudinum.

IV. Ne qualitatis quidem statu, in quo et honestorum et utilium quaestio est, complecti eas satis est. Nam frequenter in his etiam coniecturae locus est: nonnumquam tractatur aliqua finitio, aliquando etiam legales possunt incidere tractatus, in privata maxime consilia, si quando ambigetur an liceat. V. De coniectura paulo post pluribus. Interim est finitio apud Demosthenen "det Halonnesum Philippus an reddat", apud Ciceronem in Philippicis "quid sit tumultus". Quid? non illa similis iudicialium quaestio de statua Servi Sulpici,

"an iis demum ponenda sit qui in legatione ferro sunt interempti"? VI. Ergo pars deliberativa, quae eadem suasoria dicitur, de tempore futuro consultans quaerit etiam de praeterito. Officiis constat duobus suadendi ac dissuadendi. Prohoemio quale est in iudicialibus non ubique eget, quia conciliatus est ei quisque quem consulit. Initium tamen quodcumque debet habere aliquam prohoemii speciem; neque enim abrupte nec unde libuit incipiendum, quia est aliquid in omni materia naturaliter primum. VII. In senatu et utique in contionibus eadem ratio quae apud iudices adquirendae sibi plerumque eorum apud quos dicendum sit benivolentiae. Nec mirum, cum etiam in panegyricis petatur audientium favor, ubi emolumentum non utilitate aliqua, sed in sola laude consistit. VIII. Aristoteles quidem, nec sine causa, putat et a nostra et ab eius qui dissentiet persona duci frequenter in consiliis exordium, quasi mutuantibus hoc nobis a iudiciali genere, nonnumquam etiam ut minor res maiorve videatur: in demonstrativis vero prohoemia esse maxime libera existimat: IX. nam et longe a materia duci, ut in Helenae laude Isocrates fecerit, et ex aliqua rei vicinia, ut idem in Panegyrico, cum queritur plus honoris corporum quam animorum virtutibus dari, et Gorgias in Olympico laudans eos qui primi tales instituerint conventus. Quos secutus videlicet C. Sallustius in bello Iugurthino et Catilinae nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

X. Sed nunc ad suasoriam: in qua, etiam cum prohoemio utemur, breviore tamen et velut quodam capite tantum et initio debebimus esse contenti. Narrationem vero numquam exigit privata deliberatio, eius dumtaxat rei de qua dicenda sententia est, quia nemo ignorat id de quo consulit. XI. Extrinsecus possunt pertinentia ad deliberationem multa narrari. In contionibus saepe est etiam illa quae ordinem rei docet necessaria. XII. Adfectus ut quae maxime postulat: nam et concitanda et lenienda frequenter est ira, et ad metum cupiditatem odium conciliationem inpellendi animI. Nonnumquam etiam movenda miseratio, sive ut auxilium obsessis feratur suadere oportebit, sive sociae civitatis eversionem deflebimus. Valet autem in consiliis auctoritas plurimum. XIII. Nam et prudentissimus esse haberique et optimus debet qui sententiae suae de utilibus atque honestis credere omnes velit. In iudiciis enim vulgo fas habetur indulgere aliquid studio suo: consilia nemo est qui neget secundum mores dari.

XIV. Graecorum quidem plurimi omne hoc officium contionale esse iudicaverunt et in sola rei publicae administratione posuerunt; quin et Cicero in hac maxime parte versatur. Ideoque suasuris de pace bello copiis operibus vectigalibus haec duo esse praecipue nota voluit, vires civitatis et mores, ut ex natura cum ipsarum rerum, tum audientium ratio suadendi duceretur. XV. Nobis maior in re videtur varietas; nam et consultantium et consiliorum plura sunt genera.

Quare in suadendo ac dissuadendo tria primum spectanda erunt: quid sit de quo deliberetur, qui sint qui deliberent, qui sit qui suadeat. XVI. Rem de qua deliberatur aut certum est posse fieri aut incertum. Si incertum, haec erit quaestio sola aut potentissima; saepe enim accidet ut prius dicamus ne si possit quidem fieri esse faciendum, deinde fieri non posse. cum autem de hoc quaeritur, coniectura est: an Isthmos intercidi, an siccari palus Pomptina, an portus fieri Ostiae possit, an Alexander terras ultra Oceanum sit inventurus. XVII. Sed in iis quoque quae constabit posse fieri coniectura aliquando erit, si quaeretur an utique futurum sit ut Carthaginem superent Romani, ut redeat Hannibal si Scipio exercitum in Africam transtulerit, ut servent fidem Samnites si Romani arma deposuerint. Quaedam et fieri posse et futura esse credibile est, sed aut alio tempore aut alio loco aut alio modo.

XVIII. Vbi coniecturae non erit locus, alia sunt intuenda. Et primum aut propter ipsam rem de qua sententiae rogantur consultabitur, aut propter alias intervenientes extrinsecus causas. Propter ipsam: "deliberant patres conscripti an stipendium militi constituant". XIX. Haec materia simplex erit. Accedunt causae aut faciendi (ut "deliberant patres conscripti an Fabios dedant Gallis bellum minitantibus") aut non faciendi: "deliberat C. Caesar an perseveret in Germaniam ire cum milites passim testamenta facerent". XX. Hae suasoriae duplices sunt. Nam et illic causa deliberandi est quod bellum Galli minitentur, esse tamen potest quaestio dedendine fuerint etiam citra hanc denuntiationem qui contra fas, cum legati missi essent, proelium inierint, regemque ad quem mandata acceperant trucidarint: XXI. et hic nihil Caesar sine dubio deliberaret nisi propter hanc militum perturbationem, est tamen locus quaerendi an citra hunc quoque casum penetrandum in Germaniam fuerit. Semper autem de eo prius loquemur de quo deliberari etiam detractis sequentibus possit.

XXII. Partes suadendi quidam putaverunt honestum utile necessarium. Ego non invenio huic tertiae locum. Quantalibet enim vis ingruat, aliquid fortasse pati necesse sit, nihil facere, de faciendo autem deliberatur. XXIII. Quod si hanc vocant necessitatem in quam homines graviorum metu coguntur, utilitatis erit quaestio, ut si obsessi et inpares et aqua ciboque defecti de facienda ad hostem deditione deliberent et dicatur "necesse est"; nempe sequitur ut hoc subiciatur: "alioqui pereundum est": ita propter id ipsum non est necesse, quia perire potius licet; denique non fecerunt Saguntini nec in rate Opitergina circumventi. XXIV. Igitur in his quoque causis aut de sola utilitate ambigetur aut quaestio inter utile atque honestum habet ducere uxorem. Quis dubitat? Sed ei qui pater vult fieri liqueat necesse est uxorem esse ducendam. XXV. Itaque mihi ne consilium quidem videtur ubi necessitas est, non magis quam ubi constat quid fieri non posse: omnis enim deliberatio de dubiis est. Melius igitur qui tertiam partem duxerunt dynaton, quod nostri "possibile" nominant: quae ut dura videatur appellatio, tamen sola est. XXVI. Quas partes non omnes in omnem cadere suasoriam manifestius est quam ut docendum dum sit. Tamen apud plerosque earum numerus augetur: a quibus ponuntur ut

partes quae superiorum species sunt partium. Nam fas iustum pium aecum, mansuetum quoque (sic enim sunt interpretati to hemeron), et si qua adhuc adicere quis eiusdem generis velit, subici possunt honestati. XXVII. An sit autem facile, magnum, iuctindum, sine periculo, ad quaestionem pertinet utilitatis. Qui loci oriuntur ex contradictione: est quidem utile sed difficile parvum iniucundum periculosum. XXVIII. Tamen quibusdam videtur esse nonnumquam de iucunditate sola consultatio, ut si de aedificando theatro, instituendis ludis deliberetur. Sed neminem adeo solutum luxu puto ut nihil in causa suadendi sequatur praeter voluptatem. XXIX. Praecedat enim semper aliquid necesse est, ut in ludis honor deorum, in theatro non inutilis laborum remissio, deformis et incommoda turbae, si id non sit, conflictatio, et nihilo minus eadem illa religio, cum theatrum veluti quoddam illius sacri templum vocabimus. XXX. Saepe vero et utilitatem despiciendam esse dicimus ut honesta faciamus (ut cum illis Opiterginis damus consilium ne se hostibus dedant, quamquam perituri sint nisi fecerint) et utilia honestis praeferimus, ut cum suademus ut bello punico servi armentur. XXXI. Sed tamen neque hic plane concedendum est esse id inhonestum (liberos enim natura omnis et isdem constare elementis, et fortasse antiquis etiam nobilibus ortos dici potest), et illic, ubi manifestum periculum est, opponenda alia, ut crudelius etiam perituros adfirmemus si se dediderint, sive hostis non servarit fidem, sive Caesar vicerit, quod est vero similius. XXXII. Haec autem quae tantum inter se pugnant plerumque nominibus deflecti solent. Nam et utilitas ipsa expugnatur ab iis qui dicunt non solum potiora esse honesta quam utilia, sed ne utilia quidem esse quae non sint honesta: et contra, quod nos honestum, illi vanum, ambitiosum, stolidum verbis quam re probabilius vocant. XXXIII. Nec tantum inutilibus comparantur utilia, sed inter se quoque ipsa, ut si ex duobus eligamus, in altero quid sit magis, in altero quid sit minus. Crescit hoc adhuc; nam interim triplices etiam suasoriae incidunt, ut cum Pompeius deliberabat Parthos an Africam an Aegyptum peteret. Ita non tantum utrum melius sed quid sit optimum quaeritur, itemque contra. XXXIV. Nec umquam incidet in hoc genere materiae dubitatio rei quae undique secundum nos sit; nam ubi contradictioni locus non est, quae potest esse causa dubitandi? Ita fere omnis suasoria nihil est aliud quam comparatio, videndumque quid consecuturi simus et per quid, ut aestimari possit plus in eo quod petimus sit commodi, an vero in eo per quod petimus incommodi. XXXV. Est utilitatis et in tempore quaestio: "expedit, sed non nunc", et in loco: "non hic", et in persona: "non nobis", "non contra hos", et in genere agendi: "non sic", et in modo: "non in tantum".

Sed personam saepius decoris gratia intuemur: quae et in nobis et in iis qui deliberant spectanda est. XXXVI. Itaque quamvis exempla plurimum in consiliis possint, quia facillime ad consentiendum homines ducuntur experimentis, refert tamen quorum auctoritas et quibus adhibeatur: diversi sunt enim deliberantium animi, duplex condicio. XXXVII. Nam consultant aut plures aut singuli, sed in utrisque differentia, quia et in pluribus multum

interest senatus sit an populus, Romani an Fidenates, Graeci an barbari, et in singulis Catoni petendos honores suadeamus an C. Mario, de ratione belli Scipio prior an Fabius deliberet. XXXVIII. Proinde intuenda sexus dignitas aetas; sed mores praecipue discrimen dabunt. Et honesta quidem honestis suadere facillimum est; si vero apud turpes recta optinere conabimur, ne videamur exprobrare diversam vitae sectam cavendum, XXXIX. et animus deliberantis non ipsa honesti natura, quam ille non respicit, permovendus, sed laude, vulgi opinione, et, si parum proficiet haec vanitas, secutura ex his utilitate, aliquanto vero magis obiciendo aliquos, si diversa fecerint, metus. XL. Nam praeter id, quod his levissimi cuiusque animus facillime terretur nescio an etiam naturaliter apud plurimos plus valeat malorum timor quam spes bonorum, sicut facilior eisdem turpium quam honestorum intellectus est. XLI. Aliquando bonis quoque suadentur parum decora, dantur parum bonis consilia in quibus ipsorum qui consulunt spectatur utilitas. Nec me fallit quae statim cogitatio subire possit legentem: hoc ergo praecipis et hoc fas putas? XLII. Poterat me liberare Cicero, qui ita scribit ad Brutum, praepositis plurimis quae honeste suaderi Caesari possint: "Simne bonus vir si haec suadeam? Minime. suasoris enim finis est utilitas eius cui quisque suadet. At recta sunt: quis negat? Sed non est semper rectis in suadendo locus". Sed quia est altior quaestio nec tantum ad suasorias pertinet, destinatus est mihi hic locus duodecimo, qui summus futurus est, libro. XLIII. Nec ego quicquam fieri turpiter velim. Verum interim haec vel ad scholarum exercitationes pertinere credantur: nam et iniquorum ratio noscenda est, ut melius aequa tueamur. XLIV. Interim si quis bono inhonesta suadebit, meminerit non suadere tamquam inhonesta, ut quidam declamatores Sextum Pompeium ad piraticam propter hoc ipsum, quod turpis et crudelis sit, inpellunt, sed dandus illis deformibus color idque etiam apud malos: neque enim quisquam est tam malus ut videri velit. XLV. Sic Catilina apud Sallustium loquitur ut rem scelestissimam non malitia sed indignatione videatur audere, sic Atreus apud Varium "iam fero" inquit "infandissima, iam facere cogor". Quanto magis eis quibus cura famae fuit conservandus est hic vel ambitus. XLVI. Quare et cum Ciceroni dabimus consilium ut Antonium roget, vel etiam ut Philippicas, ita vitam pollicente eo, exurat, non cupiditatem lucis adlegabimus (haec enim si valet in animo eius, tacentibus quoque nobis valet), XLVII. sed ut se rei publicae servet hortabimur - hac illi opus est occasione, ne eum talium precum pudeat: et C. Caesari suadentes regnum adfirmabimus stare iam rem publicam nisi uno regente non posse. Nam qui de re nefaria deliberat id solum quaerit, quo modo quam minimum peccare videatur.

XLVIII. Multum refert etiam quae sit persona suadentis, quia, ante acta vita si inlustris fuit aut clarius genus aut aetas aut fortuna adfert expectationem, providendum est ne quae dicuntur ab eo qui dicit dissentiant. At his contraria summissiorem quendam modum postulant. Nam quae in aliis libertas est, in aliis licentia vocatur, et quibusdam sufficit auctoritas, quosdam ratio ipsa aegre tuetur.

XLIX. Ideoque longe mihi difficillimae videntur prosopopoeiae, in quibus ad relicum suasoriae laborem accedit etiam personae difficultas: namque idem illud aliter Caesar, aliter Cicero, aliter Cato suadere debebit. Vtilissima vero haec exercitatio, vel quod duplicis est operis vel quod poetis quoque aut historiarum futuris scriptoribus plurimum confert: verum et oratoribus necessaria. L. Nam sunt multae a Graecis Latinisque compositae orationes quibus alii uterentur, ad quorum condicionem vitamque aptanda quae dicebantur fuerunt. An eodem modo cogitavit aut eandem personam induit Cicero cum scriberet Cn. Pompeio et cum T. Ampio ceterisve, ac non unius cuiusque eorum fortunam, dignitatem, res gestas intuitus omnium quibus vocem dabat etiam imaginem expressit, ut melius quidem sed tamen ipsi dicere viderentur? LI. Neque enim minus vitiosa est oratio si ab homine quam si a re cui accommodari debuit dissidet. Ideoque Lysias optime videtur in iis quae scribebat indoctis servasse veritatis fidem. Enimvero praecipue declamatoribus considerandum est quid cuique personae conveniat, qui paucissimas controversias ita dicunt ut advocati: plerumque filii patres divites senes asperi lenes avari, denique superstitiosi timidi derisores fiunt, ut vix comoediarum actoribus plures habitus in pronuntiando concipiendi sint quam his in dicendo. LII. Quae omnia possunt videri prosopopoeiae, quam ego suasoriis subieci quia nullo alio ab his quam persona distat: quamquam haec aliquando etiam in controversias ducitur quae ex historiis compositae certis agentium nominibus continentur. LIII. Neque ignoro plerumque exercitationis gratia poni et poeticas et historicas, ut Priami verba apud Achillem aut sullae dictaturam deponentis in contione. Sed haec in partem cedent trium generum in quae causas divisimus. Nam et rogare, indicare, rationem reddere et alia de quibus supra dictum est varie atque ut res tulit in materia iudiciali deliberativa demonstrativa solemus, LIV. frequentissime vero in his utimur ficta personarum quas ipsi substituimus oratione: ut apud Ciceronem pro Caelio Clodiam et Caecus Appius et Clodius frater, ille in castigationem, hic in exhortationem vitiorum compositus, adloquitur.

LV. Solent in scholis fingi materiae ad deliberandum similiores controversiis et ex utroque genere commixtae, ut cum apud C. Caesarem consultatio de poena Theodoti ponitur; constat enim accusatione et defensione causa eius, quod est iudicialium proprium, LVI. permixta tamen est et utilitatis ratio: an pro Caesare fuerit occidi Pompeium, an timendum a rege bellum si Theodotus sit occisus, an id minime opportunum hoc tempore et periculosum et certe longum sit futurum. Quaeritur et de honesto: LVII. deceatne Caesarem ultio Pompei, an sit verendum ne peiorem faciat suarum partitun causam si Pompeium indignum morte fateatur. LVIII. Quod genus accidere etiam veritati potest.

Non simplex autem circa suasorias error in plerisque declamatoribus in totum illi iudiciali contrarium esse existimaverunt. Nam et principia abrupta et concitatam semper orationem et in verbis effusiorem, ut ipsi vocant, cultum

adfectaverunt, et earum breviores utique commentarios quam legalis materiae facere elaborarunt. LIX. Ego porro ut prohoemio video non utique opus esse suasoriis propter quas dixi supra causas, ita cur initio furioso sit exclamandum non intellego, cum proposita consultatione rogatus sententiam, si modo est sanus, non quiritet, sed quam maxime potest civili et humano ingressu mereri adsensum deliberantis velit. LX. cur autem torrens et utique aequaliter concitata sit in ea dicentis oratio cum vel praecipue moderationem rationemque consilia desiderent? Neque ego negaverim saepius subsidere in controversiis impetum dicendi prohoemio narratione argumentis, quae si detrahas id fere supererit quo suasoriae constant, verum id quoque aequalius erit, non tumultuosius atque turbidius. LXI. Verborum autem magnificentia non validius est adfectanda suasorias declamantibus, sed contingit magis. Nam et personae fere magnae fingentibus placent, regum principum senatus populi, et res ampliores: ita cum verba rebus aptentur, ipso materiae nitore clarescunt. LXII. Alia veri consilii ratio est, ideoque Theophrastus quam maxime remotum ab omni adfectatione in deliberativo genere voluit esse sermonem, secutus in hoc auctoritatem praeceptoris sui, quamquam dissentire ab eo non timide solet. LXIII. Namque Aristoteles idoneam maxime ad scribendum demonstrativam proximamque ab ea iudicialem putavit, videlicet quoniam prior illa tota esset ostentationis, haec secunda egeret artis vel ad fallendum, si ita poposcisset utilitas, consilia fide prudentiaque constarent. LXIV. Quibus in demonstrativa consentio (nam et omnes alii scriptores idem tradiderunt), in iudiciis autem consiliisque secundum condicionem ipsius quae tractabitur rei accommodandam dicendi credo rationem. LXV. Nam et Philippicas Demosthenis isdem quibus habitas in iudiciis orationes video eminere virtutibus, et Ciceronis sententiae et contiones non minus clarum quam est in accusationibus ac defensionibus eloquentiae lumen ostendunt. Dicit tamen idem de suasoria hoc modo: "tota autem oratio simplex et gravis et sententiis debet ornatior esse quam verbis". LXVI. Vsum exemplorum nulli materiae magis convenire merito fere omnes consentiunt, cum plerumque videantur respondere futura praeteritis habeaturque experimentum velut quoddam rationis testimonium. LXVII. Brevitas quoque aut copia non genere materiae sed modo constat; nam ut in consiliis plerumque simplicior quaestio est, ita saepe in causis minor.

Quae omnia vera esse sciet si quis non orationes modo sed historias etiam (namque in his contiones atque sententiae plerumque suadendi ac dissuadendi funguntur officio) legere maluerit quam in commentariis rhetorum consenescere; LXVIII. inveniet enim nec in consiliis abrupta initia et concitatius saepe in iudiciis dictum et verba aptata rebus in utroque genere et breviores aliquando causarum orationes quam sententiarum. LXIX. Ne illa quidem in iis vitia deprendet, quibus quidam declamatores laborant, quod et contra sentientibus inhumane conviciantur et ita plerumque dicunt tamquam ab iis qui deliberat utique dissentiat: ideoque obiurgantibus similiores sunt quam suadentibus. LXX. Haec adulescentes sibi scripta sciant, ne aliter quam

dicturi sunt exerceri velint et in desuescendis morentur. Ceterum cum advocari coeperint in consilia amicorum, dicere sententiam in senatu, suadere si quid consulet princeps, quod praeceptis fortasse non credant usu docebuntur.

[9] I. Nunc de iudiciali genere, quod est praecipue multiplex sed officiis constat duobus, intentionis ac depulsionis. cuius partes, ut plurimis auctoribus placuit, quinque sunt: prohoemium narratio probatio refutatio peroratio. His adiecerunt quidam partitionem propositionem excessum; quorum priores duae probationi succidunt. II. Nam proponere quidem quae sis probaturus necesse est, sed et concludere: cur igitur, si illa pars causae est, non et haec sit? Partitio vero dispositionis est species, ipsa dispositio pars rhetorices et per omnis materias totumque earum corpus aequaliter fusa, sicut inventio elocutio: III. ideoque eam non orationis totius partem unam esse credendum est, sed quaestionum etiam singularum. Quae est enim quaestio in qua non promittere possit orator quid primo, quid secundo, quid tertio sit loco dicturus? Quod est proprium partitionis. Quam ergo ridiculum est quaestionem quidem speciem esse probationis, partitionem autem, quae sit species quaestionis, partem totius orationis vocari! IV. Egressio vero vel, quod usitatius esse coepit, excessus, sive est extra causam, non potest esse pars causae, sive est in causa, adiutorium vel ornamentum partium est earum ex quibus egreditur. Nam si quidquid in causa est pars causae vocabitur, cur non argumentum, similitudo, locus communis, adfectus, exempla partes vocentur? V. Tamen nec iis adsentior qui detrahunt refutationem tamquam probationi subiectam, ut Aristoteles. Haec enim est quae constituat, illa quae destruat. Hoc quoque idem aliquatenus novat, quod prohoemio non narrationem subiungit sed propositionem; verum id facit quia propositio ei genus, narratio species videtur, et hac non semper, illa semper et ubique credit opus esse.

VI. Verum ex his quas constitui partibus non ut quidque primum dicendum ita primum cogitandum est, sed ante omnia intueri oportet quod sit genus causae, quid in ea quaeratur, quae prosint, quae noceant, deinde quid confirmandum sit ac refellendum, tum quo modo narrandum: VII. expositio enim probationum est praeparatio nec esse utilis potest nisi prius constituerit quid debeat de probatione promittere. Postremo intuendum quem ad modum iudex sit conciliandus; neque enim nisi totis causae partibus diligenter inspectis scire possumus qualem nobis facere animum cognoscentis expediat, severum an mitem, concitatum an remissum, adversum gratiae an obnoxium.

VIII. Neque ideo tamen eos probaverim qui scribendum quoque prohoemium novissime putant. Nam ut conferri materiam omnem et quid quoque (loco) sit opus constare debet antequam dicere aut scribere ordiamur, ita incipiendum ab iis quae prima sunt. IX. Nam nec pingere quisquam aut fingere coepit a pedibus, nec denique ars ulla consummatur ibi unde ordiendum est. Quid fiet alioqui si spatium componendi orationem stilo non fuerit? Nonne nos haec

inversa consuetudo deceperit? Inspicienda igitur materia.est quo praecepimus ordine, scribenda quo dicimus.

[10] I. Ceterum causa omnis in qua pars altera agentis est, altera recusantis, aut unius rei controversia constat aut plurium: haec simplex dicitur, illa coniuncta. Vna controversia est per se furti, per se adulterii. Plures aut eiusdem generis, ut in pecuniis repetundis, aut diversi, ut si quis sacrilegii et homicidii simul accusetur. Quod nunc in publicis iudiciis non accidit, quoniam praetor certa lege sortitur, principum autem et senatus cognitionibus frequens est et populi fuit. Privata quoque iudicia saepe unum iudicem habere multis et diversis formulis solent. II. Nec aliae species erunt etiam si unus a duobus dumtaxat eandem rem atque ex eadem causa petet, aut duo ab uno, aut plures a pluribus (quod accidere in hereditariis litibus interim scimus): quia, quamvis in multis personis, causa tamen una est, nisi si condicio personarum quaestiones variaverit.

III. Diversum his tertium genus, quod dicitur comparativum. cuius rei tractatus in parte causae frequens est, ut cum apud centumviros post alia quaeritur et hoc, uter dignior hereditate sit. Rarum est autem ut in foro iudicia propter id solum constituantur, sicut divinationes, quae fiunt de accusatore constituendo, et nonnumquam inter delatores, uter praemium meruerit. IV. Adiecerunt quidam numero mutuam accusationem (antikategoria vocatur), aliis videlicet succidere hanc quoque comparativo generi existimantibus. Cui similis erit petitionum invicem diversarum: quod accidit vel frequentissime. Id si et ipsum vocari debet antikategoria (nam proprio caret nomine), duo genera erunt eius: alterum quo litigatores idem crimen invicem intentant, alterum quo aliud atque aliud: cui et petitionum condicio par est.

V. Cum apparuerit genus causae, tum intuebimur negeturne factum quod intenditur, an defendatur, an alio nomine appelletur, an a genere actionis repellatur: unde sunt status.

[11] I. His inventis intuendum deinceps Hermagorae videtur quid sit quaestio ratio iudicatio continens (vel, ut alii vocant, firmamentum). Quaestio latius intellegitur omnis de qua in utramque partem vel in plures dici credibiliter potest. II. In iudiciali autem materia dupliciter accipienda est: altero modo quo dicimus multas quaestiones habere controversiam, quo etiam minores omnis complectimur, altero quo significamus summam illam in qua causa vertitur. De hac nunc loquor, ex qua nascitur status, an factum sit, quid factum sit, an recte factum sit. III. Has Hermagoras et Apollodorus et alii plurimi scriptores proprie quaestiones vocant, Theodorus, ut dixi, capita generalia, sicut illas minores aut ex illis pendentes specialia: nam et quaestionem ex quaestione nasci et speciem in species dividi convenit. IV. Hanc igitur quaestionem veluti principalem vocant zetema. Ratio autem est qua id quod factum esse constat defenditur. Et cur non utamur eodem quo sunt usi omnes fere exemplo?

Orestes matrem occidit: hoc constat. Dicit se iuste fecisse: status erit qualitatis, quaestio an iuste fecerit, ratio quod Clytaemestra maritum suum, patrem Orestis, occidit: hoc aition dicitur, krinomenon autem iudicatio an oportuerit vel nocentem matrem a filio occidi. V. Quidam diviserunt aition et aitian, ut esset altera propter quam iudicium constitutum est, ut occisa Clytaemestra, altera qua factum defenditur, ut occisus Agamemnon. Sed tanta est circa verba dissensio ut alii aitian causam iudicii, aition autem facti vocent, alii eadem in contrarium vertant. Latinorum quidam haec initium et rationem vocaverunt, quidam utrumque eodem nomine appellant. VI. Causa quoque ex causa, id est aition ex aitiou, nasci videtur, quale est: occidit Agamemnonem Clytaemestra quia ille filiam communem immolaverat et captivam paelicem adducebat. Idem putant et sub una quaestione esse plures rationes, ut si Orestes et alteram adferat causam matris necatae, quod responsis sit inpulsus: quot autem causas faciendi, totidem iudicationes; nam et haec erit iudicatio, an responsis parere debuerit. VII. Sed et una causa plures habere quaestiones et iudicationes, ut ego arbitror, potest: ut in eo qui, cum adulteram deprensam occidisset, adulterum, qui tum effugerat, postea in foro occidit; causa enim est una: adulter fuit. Quaestiones et iudicationes an illo tempore, an illo loco licuerit occidere. VIII. Sed sicut, cum sint plures quaestiones omnesque suos status habeant, causae tamen status unus est ad quem referuntur omnia, ita iudicatio maxime propria de qua pronuntiatur. IX. Synechon autem, quod, ut dixi, continens alii, firmamentum alii putant, Cicero firmissimam argumentationem defensoris et adpositissimam ad iudicationem, quibusdam id videtur esse post quod nihil quaeritur, quibusdam id quod ad iudicationem firmissimum adfertur. X. Causa facti non in omnis controversias cadit; nam quae fuerit causa faciendi ubi factum negatur? At ubi causa tractetur, negant eodem loco esse iudicationem quo quaestionem, idque et in rhetoricis Cicero et in Partitionibus dicit. XI. Nam in coniectura est quaestio ex illo: factum, non factum, an factum sit. Ibi ergo iudicatio ubi quaestio, quia in eadem re prima quaestio et extrema disceptatio. At in qualitate: matrem Orestes occidit recte, non recte, an recte occiderit quaestio, nec statim iudicatio. Quando ergo? "Illa patrem meum occiderat." "Sed non ideo tu matrem debuisti occidere." An debuerit: hic iudicatio. XII. Firmamentum autem verbis ipsius ponam: "si velit Orestes dicere eius modi animum matris suae fuisse in patrem suum, in se ipsum ac sorores, in regnum, in famam generis et familiae, ut ab ea poenas liberi potissimum sui petere debuerint." XIII. Vtuntur alii et talibus exemplis: "qui bona paterna consumpserit, ne contionetur: in opera publica consumpsit": quaestio an quisquis consumpserit prohibendus sit, iudicatio an qui sic. XIV. Vel in causa militis Arrunti, qui Lusium tribunum vim sibi inferentem interfecit, quaestio an iure fecerit, ratio quod is vim adferebat, iudicatio an indemnatum, an tribunum a milite occidi oportuerit. XV. Alterius etiam status quaestionem, alterius iudicationem putant. Quaestio qualitatis, an recte Clodium Milo occiderit, iudicatio coniecturalis, an Clodius insidias fecerit. XVI. Ponunt et illud, saepe causam in aliquam rem dimitti quae non sit propria quaestionis, et de ea iudicari. A quibus multum dissentio. Nam et illa

quaestio "an omnes qui paterna bona consumpserint contione sint prohibendi" habeat oportet suam iudicationem. Ergo non alia quaestio, aba iudicatio erit, sed plures quaestiones et plures iudicationes. XVII. Quid? non in causa Milonis ipsa coniectura refertur ad qualitatem? Nam si est insidiatus Clodius, sequitur ut recte sit occisus. cum vero in aliquam rem missa causa est, recessum est a quaestione quae erat, et hic constituta quaestio ubi iudicatio est.

XVIII. Paulum in his secum etiam Cicero dissentit. Nam in rhetoricis, quem ad modum supra dixi, Hermagoran est secutus: in Topicis ex statu effectam contentionem krinomenon existimat, idque Trebatio, qui iuris erat consultus, adludens "qua de re agitur" appellat: quibus id contineatur "continentia", "quasi firmamenta defensionis, quibus sublatis defensio nulla sit". XIX. At in Partitionibus Oratoriis firmamentum quod opponitur defensioni, quia continens, quod primum sit, ab accusatore dicatur, ratio a reo, ex rationis et firmamenti quaestione disceptatio sit iudicationum.

Verius igitur et brevius qui statum et continens et iudicationem esse voluerunt: continens autem id esse quo sublato lis esse non possit. XX. Hoc mihi videntur utramque causam complexi, et quod Orestes matrem et quod Clytaemestra Agamemnonem occiderit. Idem iudicationem et statum consentire semper existimarunt: neque enim aliud eorum rationi conveniens fuisset.

XXI. Verum haec adfectata subtilitas circa nomina rerum ambitiose laboret, a nobis in hoc adsumpta solum, ne param diligenter inquisisse de opere quod adgressi sumus videremur. Simplicius autem instituenti non est necesse per tam minutas rerum particulas rationem docendi concidere. XXII. Quo vitio multi quidem laborarunt, praecipue tamen Hermagoras, vir alioqui subtilis et in plurimis admirandus, tantum diligentiae nimium sollicitae, ut ipsa eius reprehensio laude aliqua non indigna sit. XXIII. Haec autem brevior et vel ideo lucidior multo via neque discentem per ambages fatigabit, nec corpus orationis in parva momenta diducendo consumet. Nam qui viderit quid sit quod in controversiam veniat, quid in eo et per quae velit efficere pars diversa, quid nostra, quod in primis est intuendum, nihil eorum ignorare de quibus supra diximus poterit. XXIV. Neque est fere quisquam, modo non stultus atque ab omni prorsus usu dicendi remotus, quin sciat et quid litem faciat (quod ab illis causa vel continens dicitur), et quae sit inter litigantes quaestio, et de quo iudicari oporteat: quae omnia,idem sunt. Nam et de eo quaestio est quod in controversiam venit, et de eo iudicatur de quo quaestio est. XXV. Sed non perpetuo intendimus in haec animum et cupiditate laudis utcumque adquirendae vel dicendi voluptate evagamur, quando uberior semper extra causam materia est, quia in controversia pauca sunt, extra omnia, et hic dicitur de iis quae accepimus, illic de quibus volumus. XXVI. Nec tam hoc praecipiendum est, ut quaestionem continens iudicationem inveniamus (nam

id quidem facile est), quam ut intueamur semper, aut certe, si digressi fuerimus, saltem respiciamus, ne plausum adfectantibus arma excidant.

XXVII. Theodori schola, ut dixi, omnia refert ad capita. His plura intelleguntur, uno modo summa quaestio item ut status, altero ceterae quae ad summam referuntur, tertio propositio cum adfirmatione, ut dicimus "caput rei est" et apud Menandrum Kephalaion estin. In universum autem quidquid probandum est erit caput, sed id maius aut minus.

XXVIII. Et quoniam quae de his erant a scriptoribus artium tradita verbosius etiam quam necesse erat exposuimus, praeterea quae partes essent iudicialium causarum supra dictum est, proximus liber a prima, id est exordio, incipiet.

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER QVARTVS

I. Perfecto, Marceve Vitori, operis tibi dicati tertio libro et iam quarta fere laboris parte transacta, nova insuper mihi diligentiae causa et altior sollicitudo quale iudicium hominum eimererer accessit. Adhuc enim velut studia inter nos conferebamus, et si parum nostra institutio probaretur a ceteris, contenti fore domestico usu videbamur, ut tui meique filii formare disciplinam satis putaremus. II. cum vero mihi Domitianus Augustus sororis suae nepotum delegaverit curam, non satis honorem iudiciorum caelestium intellegam nisi ex hoc oneris quoque magnitudinem metiar. III. Quis enim mihi aut mores excolendi sit modus, ut eos non inmerito probaverit sanctissimus censor, aut studia, ne fefellisse in iis videar principem ut in omnibus, ita in eloquentia quoque eminentissimum? IV. Quod si nemo miratur poetas maximos saepe fecisse ut non solum initiis operum suorum Musas invocarent, sed provecti quoque longius, cum ad aliquem graviorem venissent locum, repeterent vota et velut nova precatione uterentur, V. mihi quoque profecto poterit ignosci si, quod initio quo primum hanc materiam inchoavi non feceram, nunc omnis in auxilium deos ipsumque in primis quo neque praesentius aliud nec studiis magis propitium numen est invocem, ut, quantum nobis exspectationis adiecit, tantum ingenii adspiret dexterque ac volens adsit et me qualem esse credidit faciat. VI. cuius mihi religionis non haec sola ratio quae maxima est, sed alioqui sic procedit ipsum opus ut maiora praeteritis ac magis ardua sint quae ingredior. Sequitur enim ut iudicialium causarum, quae sunt maxime variae atque multiplices, ordo explicetur: quod prohoemii sit officium, quae ratio narrandi, quae probationum fides, seu proposita confirmamus sive contra dicta dissolvimus, quanta vis in perorando, seu reficienda brevi repetitione rerum memoria est iudicis, sive adfectus, quod est longe potentissimum, commovendi. VII. De quibus partibus singulis quidam separatim scribere

maluerunt velut onus totius corporis veriti, et sic quoque compluris de una quaque earum libros ediderunt. Quas ego omnis ausus contexere prope infinitum laborem prospicio et ipsa cogitatione suscepti muneris fatigor. Sed durandum est, quia coepimus, et si viribus deficiemur, animo tamen perseverandum.

[1] I. Quod principium Latine vel exordium dicitur, maiore quadam ratione Graeci videntur prohoemium nominasse, quia a nostris initium modo significatur, illi satis clare partem hanc esse ante ingressum rei de qua dicendum sit ostendunt. II. Nam sive propterea quod oime cantus est et citharoedi pauca illa quae antequam legitimum certamen inchoent emerendi favoris gratia canunt prohoemium cognominaverunt, oratores quoque ea quae prius quam causam exordiantur ad conciliandos sibi iudicum animos praelocuntur eadem appellatione signarunt, III. sive, quod oimon idem Graeci viam appellant, id quod ante ingressum rei ponitur sic vocare est institutum: certe prohoemium est quod apud iudicem dici prius quam causam cognoverit possit, vitioseque in scholis facimus quod exordio semper sic utimur quasi causam iudex iam noverit. IV. cuius rei licentia ex hoc est, quod ante declamationem illa velut imago litis exponitur. Sed in foro quoque contingere istud principiorum genus secundis actionibus potest, primis quidem raro umquam, nisi forte apud eum cui res aliunde iam nota sit dicimus.

V. Causa principii nulla alia est quam ut auditorem quo sit nobis in ceteris partibus accommodatior praeparemus. Id fieri tribus maxime rebus inter auctores plurimos constat, si benivolum attentum docilem fecerimus, non quia ista non per totam actionem sint custodienda, sed quia initiis praecipue necessaria, per quae in animum iudicis ut procedere ultra possimus admittimur.

VI. Benivolentiam aut a personis duci aut a causis accepimus. Sed personarum non est, ut plerique crediderunt, triplex ratio, ex litigatore et adversario et iudice: nam exordium duci nonnumquam etiam ab actore causae solet. VII. Quamquam enim pauciora de se ipso dicit et parcius, plurimum tamen ad omnia momenti est in hoc positum, si vir bonus creditur. Sic enim continget ut non studium advocati videatur adferre, sed paene testis fidem. Quare in primis existimetur venisse ad agendum ductus officio vel cognationis vel amicitiae, maximeque, si fieri poterit, rei publicae aut alicuius certe non mediocris exempli. Quod sine dubio multo magis ipsis litigatoribus faciendum est, ut ad agendum magna atque honesta ratione aut etiam necessitate accessisse videantur. VIII. Sed ut praecipua in hoc dicentis auctoritas, si omnis in subeundo negotio suspicio sordium aut odiorum aut ambitionis afuerit, ita quaedam in his quoque commendatio tacita, si nos infirmos, inparatos, inpares agentium contra ingeniis dixerimus, qualia sunt pleraque Messalae prohoemia. IX. Est enim naturalis favor pro laborantibus, et iudex religiosus libentissime patronum audit quem iustitiae suae minime timet. Inde illa veterum circa

occultandam eloquentiam simulatio, multum ab hac nostrorum temporum iactatione diversa. X. Vitandum etiam ne contumeliosi maligni superbi maledici in quemquam hominem ordinemve videamur, praecipueque eorum qui laedi nisi adversa iudicum voluntate non possint. XI. Nam in iudicem ne quid dicatur non modo palam sed quod omnino intellegi possit stultum erat monere, nisi fieret. Etiam partis adversae patronus dabit exordio materiam, interim cum honore, si eloquentiam eius et gratiam nos timere fingendo ut ea suspecta sint iudici fecerimus, interim per contumeliam, sed hoc perquam raro, ut Asinius pro Vrbiniae heredibus Labienum adversarii patronum inter argumenta causae malae posuit. XII. Negat haec prohoemia esse Cornelius Celsus quia sint extra litem: sed ego cum auctoritate summorum oratorum magis ducor, tum pertinere ad causam puto quidquid ad dicentem pertinet, cum sit naturale ut iudices iis quos libentius audiunt etiam facilius credant. XIII. Ipsius autem litigatoris persona tractanda varie est: nam tum dignitas eius adlegatur, tum commendatur infirmitas. Nonnumquam contingit relatio meritorum, de quibus verecundius dicendum erit sua quam aliena laudanti. Multum agit sexus aetas condicio, ut in feminis senibus pupillis, liberos parentis coniuges adlegantibus: XIV. nam sola rectum quoque iudicem inclinat miseratio. Degustanda tamen haec prohoemio, non consumenda. adversarii vero persona prope isdem omnibus sed e contrario ductis inpugnari solet. Nam et potentes sequitur invidia et humiles abiectosque contemptus et turpes ac nocentes odium, quae tria sunt ad alienandos iudicum animos potentissima. XV. Neque haec dicere sat est, quod datur etiam imperitis; pleraque augenda ac minuenda ut expediet: hoc enim oratoris est, illa causae.

XVI. Iudicem conciliabimus nobis non tantum laudando eum, quod et fieri cum modo debet et est tamen parti utrique commune, sed si laudem eius ad utilitatem causae nostrae coniunxerimus, ut adlegemus pro honestis dignitatem illi suam, pro humilibus iustitiam, pro infelicibus misericordiam, pro laesis severitatem, et similiter cetera. XVII. Mores quoque, si fieri potest, iudicis velim nosse. Nam prout asperi lenes, iucundi graves, duri remissi erant, aut adsumere in causam naturas eorum qua competent aut mitigare qua repugnabunt oportebit. XVIII. Accidit autem interim hoc quoque, ut aut nobis inimicus aut adversariis sit amicus qui iudicat: quae res utrique parti tractanda est ac nescio an etiam ei magis in quam videatur propensior. Est enim nonnumquam pravus hic ambitus, adversus amicos aut pro iis quibuscum simultates gerant pronuntiandi, faciendique iniuste ne fecisse videantur. XIX. fuerunt etiam quidam suarum rerum iudices. Nam et in libris observationum a Septimio editis adfuisse Ciceronem tali causae invenio, et ego pro regina Berenice apud ipsam eam dixi. Similis hic quoque superioribus ratio est: adversarius enim fiduciam partis suae iactat, patronus timet cognoscentis verecundiam. XX. Praeterea detrahenda vel confirmanda opinio, si quam praecipue domo videbitur iudex attulisse. Metus etiam nonnumquam est amovendus, ut Cicero pro Milone ne arma Pompei disposita contra se putarent laboravit, nonnumquam adhibendus, ut idem in Verrem facit. XXI. Sed

adhibendi modus alter ille frequens et favorabilis, ne male sentiat populus Romanus, ne iudicia transferantur, alter autem asper et rarus, quo minatur corruptis accusationem, et id quidem in consilio ampliore utcumque tutius (nam et mali inhibentur et boni gaudent), apud singulos vero numquam suaserim, nisi defecerint omnia. XXII. Quod si necessitas exiget, non erit iam ex arte oratoria, non magis quam appellare, etiamsi id quoque saepe utile est, aut antequam pronuntiet reum facere; nam et minari et deferre etiam non orator potest.

XXIII. Si causa conciliandi nobis iudicis materiam dabit, ex hac potissimum aliqua in usum principii quae maxime favorabilia videbuntur decerpi oportebit. Quo in loco Verginius fallitur, qui Theodoro placere tradit ut ex singulis quaestionibus singuli sensus in prohoemium conferantur. XXIV. Nam ille non hoc dicit, sed ad potentissimas quaestiones iudicem praeparandum: in quo vitii nihil erat, nisi in universum id praeciperet, quod nec omnis actio patitur nec omnis causa desiderat. Nam protinus a petitore primo loco, dum ignota iudici lis est, quo modo ex quaestionibus ducemus sententias? Nimirum res erunt indicandae prius. Demus aliquas (nam id exiget ratio nonnumquam): etiamne potentissimas omnis, id est totam causam? Sic erit in prohoemio peracta narratio. XXV. Quid vero si, ut frequenter accidit, paulo est durior causa? Non benivolentia iudicis petenda ex aliis partibus erit, sed, non ante conciliato eius animo, nuda quaestionum committetur asperitas: quae si recte semper initio dicendi tractarentur, nihil prohoemio opus esset. XXVI. Aliqua ergo nonnumquam quae erunt ad conciliandum nobis iudicem potentissima non inutiliter interim ex quaestionibus in exordio locabuntur. Quae sint porro in causis favorabilia enumerare non est necesse, quia et manifesta erunt cognita cuiusque controversiae condicione et omnia colligi in tanta litium varietate non possunt. XXVII. Vt autem haec invenire et augere, ita quod laedit aut omnino repellere aut certe minuere ex causa est. Miseratio quoque aliquando ex eadem venit, sive quid passi sumus grave sive passuri. XXVIII. Neque enim sum in hac opinione qua quidam, ut eo distare prohoemium ab epilogo credam, quod in hoc praeterita, in illo futura dicantur, sed quod in ingressu parcius et modestius praetemptanda sit iudicis misericordia, in epilogo vero liceat totos effundere adfectus, et fictam orationem induere personis et defunctos excitare et pignora reorum producere: quae minus in exordiis sunt usitata. XXIX. Sed haec quae supra dixi non movere tantum verum ex diverso amoliri quoque prohoemio opus est. Vt autem nostrum miserabilem si vincamur exitum, ita adversariorum superbum si vicerint utile est credi.

XXX. Sed ex iis quoque quae non sunt personarum nec causarum verum adiuncta personis et causis duci prohoemia solent. Personis adplicantur non pignora modo, de quibus supra dixi, sed propinquitates, amicitiae, interim regiones etiam civitatesque et si quid aliud eius quem defendimus casu laedi potest. XXXI. Ad causam extra pertinet tempus, unde principium pro Caelio,

locus, unde pro Deiotaro, habitus, unde pro Milone, opinio, unde in Verrem, deinceps, ne omnia enumerentur, fama iudiciorum, exspectatio vulgi: nihil enim horum in causa est, ad causam tamen pertinent. XXXII. Adicit Theophrastus ab +oratione+ principium, quale videtur esse Demosthenis pro Ctesiphonte ut sibi dicere suo potius arbitrio liceat rogantis quam eo modo quem accusator actione praescripserit.

XXXIII. Fiducia ipsa solet opinione adrogantiae laborare. Faciunt favorem et illa paene communia, non tamen omittenda vel ideo ne occupentur: optare, abominari, rogare, sollicitum agere, quia plerumque attentum iudicem facit si res agi videtur nova magna atrox, pertinens ad exemplum, praecipue tamen si iudex allit sua vice aut rei publicae commovetur: cuius animus spe metu admonitione precibus, vanitate denique, si id profuturum credemus, agitandus est. XXXIV. sunt et illa excitandis ad audiendum non inutilia, si nos neque diu moraturos neque extra causam dicturos existiment. Docilem sine dubio et haec ipsa praestat attentio, sed et illud, si breviter et dilucide summam rei de qua cognoscere debeat indicarimus (quod Homerus atque Vergilius operum suorum principiis faciunt): XXXV. nam is eius rei modus est ut propositioni similior sit quam expositioni, nec quo modo quidque sit actum sed de quibus dicturus sit orator ostendat. Nec video quod huius rei possit apud oratores reperiri melius exemplum quam Ciceronis pro A. Cluentio. XXXVI. "Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes: quarum altera mihi niti et magno opere confidere videbatur invidia iam inveterata iudicii Iuniani, altera tantum modo consuetudinis causa timide et diffidenter attingere rationem veneficii criminum, qua de re lege est haec quaestio constituta". Id tamen totum respondenti facilius est quam proponenti, quia hic admonendus iudex, illic docendus est. XXXVII. Nec me quamquam magni auctores in hoc duxerint, ut non semper facere attentum ac docilem iudicem velim: non quia nesciam, id quod ab illis dicitur, esse pro mala causa qualis ea sit non intellegi, verum quia istud non neglegentia iudicis contingit, sed errore. XXXVIII. Dixit enim adversarius et fortasse persuasit: nobis opus est eius diversa opinione, quae mutari non potest nisi illum fecerimus ad ea quae dicemus docilem et intentum. Quid ergo est? Inminuenda quaedam et elevanda et quasi contemnenda esse consentio ad remittendam intentionem iudicis quam adversario praestat, ut fecit pro Ligario Cicero. XXXIX. Quid enim agebat aliud ironia illa quam ut Caesar minus se in rem tamquam non novam intenderet? Quid pro Caelio, quam ut res exspectatione minor videretur?

XL. Verum ex iis quae proposuimus aliud in alio genere causae desiderari palam est. Genera porro causarum plurimi quinque fecerunt: honestum, humile, dubium vel anceps, admirabile, obscurum, id est endoxos, adoxos, anphidoxos, paradoxos, dysparakoloutheton: quibus recte videtur adici turpe, quod alii humili, alii admirabili subiciunt. XLI. Admirabile autem vocant quod est praeter opinionem hominum constitutum. In ancipiti maxime

benivolum iudicem, in obscuro docilem, in humili attentum parare debemus. Nam honestum quidem ad conciliationem satis per se valet: in admirabili et turpi remediis opus est. XLII. Et eo quidam exordium in duas dividunt partis, principium et insinuationem, ut sit in principiis recta benivolentiae et attentionis postulatio: quae quia esse in turpi causae genere non possit, insinuatio subrepat animis, maxime ubi frons causae non satis honesta est, vel quia res sit improba vel quia hominibus parum probetur, aut si facie quoque ipsa premitur vel invidiosa consistentis ex diverso patroni aut patris vel miserabili senis caeci infantis. XLIII. Et quidem quibus adversus haec modis sit medendum verbosius tradunt, materiasque ipsi sibi fingunt et ad morem actionum prosecuntur: sed hae, cum oriantur ex causis, quarum species consequi omnes non possumus,nisi generaliter comprenduntur in infinitum sunt extrahendae. XLIV. Quare singulis consilium ex propria ratione nascetur. Illud in universum praeceperim, ut ab iis quae laedunt ad ea quae prosunt refugiamus: si causa laborabimus, persona subueniat, si persona, causa; si nihil quod nos adiuvet erit, quaeramus quid adversarium laedat; nam ut optabile est plus favoris mereri, sic proximum odii minus. XLV. In iis quae negari non poterunt elaborandum ut aut minora quam dictum est aut alia mente facta aut nihil ad praesentem quaestionem pertinere aut emendari posse paenitentia aut satis iam punita videantur. Ideoque agere advocato quam litigatori facilius, quia et laudat sine adrogantiae crimine et aliquando utiliter etiam reprehendere potest. XLVI. Nam se quoque moveri interim finget, ut pro Rabirio Postumo Cicero, dum aditum sibi ad aures faciat et auctoritatem induat vera sentientis, quo magis credatur vel defendenti eadem vel neganti. Ideoque hoc primum intuemur, litigatoris an advocati persona sit utendum, quotiens utrumque fieri potest; nam id in schola liberum est, in foro rarum ut sit idoneus suae rei quisque defensor. XLVII. Declamaturus autem maxime positas in adfectibus causas propriis personis debet induere. Hi sunt enim qui mandari non possunt, nec eadem vi perfertur alieni animi qua sui motus. XLVIII. His etiam de causis insinuatione videtur opus esse si adversarii actio iudicum animos occupavit, si dicendum apud fatigatos est; quorum alterum promittendo nostras probationes et adversas eludendo vitabimus, alterum spe brevitatis et iis quibus attentum fieri iudicem docuimus. XLIX. Et urbanitas opportuna reficit animos et undecumque petita iudicis voluptas levat taedium. Non inutilis etiam est ratio occupandi quae videntur obstare, ut Cicero dicit scire se mirari quosdam quod is qui per tot annos defenderit multos, laeserit neminem, ad accusandum Verrem descenderit. Deinde ostendit hanc ipsam esse sociorum defensionem: quod schema prolempsin dicitur. L. Id cum sit utile aliquando, nunc a declamatoribus quibusdam paene semper adsumitur, qui fas non putant nisi a contrario incipere.

Negant Apollodorum secuti tris esse de quibus supra diximus praeparandi iudicis partes, sed multas species enumerant, ut ex moribus iudicis, ex opinionibus ad causam extra pertinentibus, ex opinione de ipsa causa, quae sunt prope infinitae, tum iis ex quibus omnes controversiae constant, personis

factis dictis causis temporibus locis occasionibus ceteris. LI. Quas veras esse fateor, sed in haec genera reccidere. Nam si iudicem benivolum attentum docilem habeo, quid amplius debeam optare non reperio: cum metus ipse, qui maxime videtur esse extra haec, et attentum iudicem faciat et ab adverso favore deterreat.

LII. Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus quae sint in ratione prohoemii, sed dicendum etiam quo modo perfici facillime possint, hoc adicio, ut dicturus intueatur cui, apud quem, pro quo, contra quem, quo tempore, quo loco, quo rerum statu, qua vulgi fama dicendum sit: quid iudicem sentire credibile sit antequam incipimus: tum quid aut desideremus aut deprecemur. Ipsa illum natura eo ducet ut sciat quid primum dicendum sit. LIII. At nunc omne quo coeperunt prohoemium putant, et ut quidque succurrit, utique si aliqua sententia blandiatur, exordium. Multa autem sine dubio sunt et aliis partibus causae communia, nihil tamen in quaque melius dicitur quam quod aeque bene dici alibi non possit. LIV. Multum gratiae exordio est quod ab actione diversae partis materiam trahit: hoc ipso quod non compositum domi sed ibi atque ex re natum et facilitate famam ingenii auget et facie simplicis sumptique ex proximo sermonis fidem quoque adquirit, adeo ut, etiam si reliqua scripta atque elaborata sint, tamen plerumque videatur tota extemporalis oratio cuius initium nihil praeparati habuisse manifestum est. LV. Frequentissime vero prohoemium decebit et sententiarum et compositionis et vocis et vultus modestia, adeo ut in genere causae etiam indubitabili fiducia se ipsa nimium exserere non debeat. Odit enim iudex fere litigantis securitatem, cumque ius suum intellegat tacitus reverentiam postulat. LVI. Nec minus diligenter ne suspecti simus ulla parte vitandum est, propter quod minime ostentari debet in principiis cura, quia videtur ars omnis dicentis contra iudicem adhiberi. LVII. Sed ipsum istud evitare summae artis; nam id sine dubio ab omnibus, et quidem optime, praeceptum est, verum aliquatenus temporum condicione mutatur, quia iam quibusdam in iudiciis, maximeque capitalibus aut apud centumviros, ipsi iudices exigunt sollicitas et accuratas actiones, contemnique se nisi in dicendo etiam diligentia appareat credunt, nec doceri tantum sed etiam delectari volunt. Et est difficilis huius rei moderatio: LVIII. quae tamen ita temperari potest ut videamur accurate, non callide dicere. Illud ex praeceptis veteribus manet, ne quod insolens verbum, ne audacius tralatum, ne aut ab obsoleta vetustate aut poetica licentia sumptum in principio deprehendatur. LIX. Nondum enim recepti sumus et custodit nos recens audientium intentio; magis conciliatis animis et iam calentibus haec libertas feretur, maximeque cum in locos fuerimus ingressi, quorum naturalis ubertas licentiam verbi notari circumfuso nitore non patitur. LX. Nec argumentis autem nec locis nec narrationi similis esse in prohoemio debet oratio, neque tamen deducta semper atque circumlita, sed saepe simplici atque inlaboratae similis nec verbis vultuque nimia promittens; dissimulata enim et, ut Graeci dicunt, anepiphantos actio melius saepe subrepit. Sed haec prout formari animum iudicum expediet.

LXI. Turbari memoria vel continuandi verba facultate destitui nusquam turpius, cum vitiosum prohoemium possit videri cicatricosa facies: et pessimus certe gubernator qui navem dum portu egreditur impegit. LXII. Modus autem principii pro causa; nam breve simplices, longius perplexae suspectaeque et infames desiderant. Ridendi vero qui velut legem prohoemiis omnibus dederunt ut intra quattuor sensus terminarentur. Nec minus evitanda est inmodica eius longitudo, ne in caput excrevisse videatur et quo praeparare debet fatiget. LXIII. Sermonem a persona iudicis aversum (apostrophe dicitur) quidam in totum a prohoemio summovent, nonnulla quidem in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus esse hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos adloquamur potissimum quos conciliare nobis studemus. LXIV. Interim tamen et est prohoemio necessarius sensus aliquis et hic acrior fit atque vehementior ad personam derectus alterius. Quod si accidat, quo iure aut qua tanta superstitione prohibeamur dare per hanc figuram sententiae vires? LXV. Neque enim istud scriptores artium quia non liceat sed quia non putent utile vetant. Ita, si vincet utilitas, propter eandem causam facere debebimus propter quam vetamur. LXVI. Et Demosthenes autem ad Aeschinen orationem in prohoemio convertit, et M. tullius cum pro aliis quibusdam ad quos ei visum est, tum pro Ligario ad tuberonem: LXVII. nam erat multo futura languidior si esset aliter figurata, quod facilius cognoscet si quis totam illam partem vehementissimam cuius haec forma est: "habes igitur, tubero, quod est accusatori maxime optandum" et cetera convertat ad iudicem: tum enim vere aversa videatur oratio et languescat vis omnis, dicentibus nobis: "habet igitur tubero quod est accusatori maxime optandum"; illo enim modo pressit atque institit, hoc tantum indicasset. LXVIII. Quod idem in Demosthene, si flexum illi mutaveris, accidet. Quid? non Sallustius derecto ad Ciceronem, in quem ipsum dicebat, usus est principio, et quidem protinus: "graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli": sicut Cicero fecerat in Catilinam: "quo usque tandem abutere"? LXIX. Ac ne quis apostrophen miretur, idem Cicero pro Scauro ambitus reo, quae causa est in commentariis (nam bis eundem defendit), prosopopoeia loquentis pro reo utitur, pro Rabirio vero Postumo eodemque Scauro reo repetundarum etiam exemplis, pro Cluentio, ut modo ostendi, partitione. LXX. Non tamen haec, quia possunt bene aliquando fieri, passim facienda sunt, sed quotiens praeceptum vicerit ratio: quo modo et similitudine, dum brevi, et tralatione atque aliis tropis, quae omnia cauti illi ac diligentes prohibent, utemur interim, nisi cui divina illa pro Ligario ironia, de qua paulo ante dixeram, displicet.

LXXI. Alia exordiorum vitia verius tradiderunt. Quod in pluris causas accommodari potest, vulgare dicitur: id minus favorabile aliquando tamen non inutiliter adsumimus, magnis saepe oratoribus non evitatum; quo et adversarius uti potest, commune appellatur: quod adversarius in suam utilitatem deflectere potest, commutabile: quod causae non cohaeret, separatum: quod aliunde trahitur, tralatum: praeterea quod longum, quod

contra praecepta est: quorum pleraque non principii modo sunt vitia sed totius orationis.

LXXII. Haec de prohoemio, quotiens erit eius usus. Non semper autem est; - nam et supervacuum aliquando est, si sit praeparatus satis etiam sine hoc iudex aut si res praeparatione non egeat. Aristoteles quidem in totum id necessarium apud bonos iudices negat. Aliquando tamen uti nec si velimus eo licet, cum iudex occupatus, cum angusta sunt tempora, cum maior potestas ab ipsa re cogit incipere. LXXIII. Contraque est interim prohoemii vis etiam non exordio; nam iudices et in narratione nonnumquam et in argumentis ut attendant et ut faveant rogamus, quo Prodicus velut dormitantes eos excitari putabat, quale est: LXXIV. "tum C. Varenus, qui a familia Anchariana occisus est - hoc quaeso, iudices, diligenter attendite." Vtique si multiplex causa est, sua quibusque partibus danda praefatio est, ut "audite nunc reliqua" et "transeo nunc illuc". LXXV. Sed in ipsis etiam probationibus multa funguntur prohoemii vice, ut facit Cicero pro Cluentio dicturus contra censores, pro Murena cum se Servio excusat. Verum id frequentius est quam ut exemplis confirmandum sit.

LXXVI. Quotiens autem prohoemio fuerimus usi, tum sive ad expositionem transibimus sive protinus ad probationem, id debebit in principio postremum esse cui commodissime iungi initium sequentium poterit. LXXVII. Illa vero frigida et puerilis est in scholis adfectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam utique sententiam et huius velut praestigiae plausum petat, ut Ovidius lascivire in Metamorphosesin solet; quem tamen excusare necessitas potest, res diversissimas in speciem unius corporis colligentem: LXXVIII. oratori vero quid est necesse surripere hanc transgressionem, et iudicem favere qui ut ordini rerum animum intendat etiam commonendus est? Peribit enim prima pars expositionis si iudex narrari nondum sciet. LXXIX. Quapropter, ut non abrupte cadere in narrationem, ita non obscure transcendere est optimum. Si vero longior sequetur ac perplexa magis expositio, ad eam ipsam praeparandus iudex erit, ut Cicero saepius, sed et hoc loco fecit: "paulo longius exordium rei demonstrandae repetam, quod quaeso, iudices, ne moleste patiamini; principiis enim cognitis multo facilius extrema intellegetis." Haec fere sunt mihi de exordio comperta.

[2] I. Maxime naturale est, et fieri frequentissime debet, ut praeparato per haec quae supra dicta sunt iudice res de qua pronuntiaturus est indicetur: ea est narratio. II. In qua sciens transcurram subtiles nimium divisiones quorundam plura eius genera facientium. Non enim solam volunt esse illam negotii de quo apud iudices quaeritur expositionem, sed personae, ut: "M. Lollius Palicanus, humili loco Picens, loquax magis quam facundus"; loci, ut: "oppidum est in Hellesponto, Lampsacum, iudices"; temporis, ut: "vere novo, gelidus canis cum montibus umor liquitur"; causarum, quibus historici frequentissime utuntur cum exponunt unde bellum seditio pestilentia. III. Praeter haec alias

perfectas, alias inperfectas vocant: quod quis ignorat? Adiciunt expositionem et praeteritorum esse temporum, quae est frequentissima, et praesentium, qualis est Ciceronis de discursu amicorum Chrysogoni, postquam est nominatus, et futurorum, quae solis dari vaticinantibus potest: nam hypotyposis non est habenda narratio. Sed nos potioribus vacemus.

IV. Plerique semper narrandum putaverunt: quod falsum esse pluribus coarguitur. sunt enim ante omnia quaedam tam breves causae ut propositionem potius habeant quam narrationem. V. Id accidit aliquando utrique parti, cum vel nulla expositio est, vel de re constat de iure quaeritur, ut apud centumviros: "filius an frater debeat esse intestatae heres", "pubertas annis an habitu corporis aestimetur": aut cum est quidem in re narrationi locus, sed aut ante iudici nota sunt omnia aut priore loco recte exposita. VI. Accidit aliquando alteri, et saepius ab actore, vel quia satis est proponere vel quia sic magis expedit. Satis est dixisse: "certam creditam pecuniam peto ex stipulatione", "legatum peto ex testamento". Diversae partis expositio est cur ea non debeantur. VII. Et satis est actori et magis expedit sic indicare: "dico ab Horatio sororem suam interfectam". Namque et propositione iudex crimen omne cognoscit, et ordo et causa facti pro adversario magis est. VIII. Reus contra tunc narrationem subtrahet cum id quod obicitur neque negari neque excusari poterit, sed in sola iuris quaestione consistet. Vt in eo qui, cum pecuniam privatam ex aede sacra surripuerit, sacrilegii reus est confessio verecundior est quam expositio: "non negamus pecuniam de templo esse sublatam, calumniatur tamen accusator actione sacrilegii, cum privata fuerit, non sacra: vos autem de hoc cognoscitis, an sacrilegium sit admissum".

IX. Sed ut has aliquando non narrandi causas puto, sic ab illis dissentio qui non existimant esse narrationem cum reus quod obicitur tantum negat: in qua est opinione Cornelius Celsus, qui condicionis huius esse arbitratur plerasque caedis causas et omnis ambitus ac repetundarum. X. Non enim putat esse narrationem nisi quae summam criminis de quo iudicium est contineat, deinde fatetur ipse pro Rabirio Postumo narrasse Ciceronem: atqui ille et negavit pervenisse ad Rabirium pecuniam, qua de re erat quaestio constituta, et in hac narratione nihil de crimine exposuit. XI. Ego autem magnos alioqui secutus auctores duas esse in iudiciis narrationum species existimo, alteram ipsius causae, alteram in rerum ad causam pertinentium expositione. XII. "Non occidi hominem": nulla narratio est; convenit: sed erit aliqua et interim etiam longa contra argumenta eius criminis, de ante acta vita, de causis propter quas innocens in periculum deducatur, aliis quibus incredibile id quod obicitur fiat. XIII. Neque enim accusator tantum hoc dicit "occidisti", sed quibus id probet narrat: ut in tragoediis, cum Teucer Vlixem reum facit Aiacis occisi, dicens inventum eum in solitudine iuxta exanime corpus inimici cum gladio cruento, non id modo Vlixes respondet, non esse a se id facinus admissum, sed sibi nullas cum Aiace inimicitias fuisse, de laude inter ipsos certatum: deinde subiungit quo modo in eam solitudinem venerit, iacentem exanimem sit

conspicatus, gladium e vulnere extraxerit. XIV. His subtexitur argumentatio. Sed ne illud quidem sine narratione est, dicente accusatore: "fuisti in eo loco in quo tuus inimicus occisus est": "non fui"; dicendum enim ubi fuerit. Quare ambitus quoque causae et repetundarum hoc etiam plures huiusmodi narrationes habere poterunt quo plura crimina: in quibus ipsa quidem neganda sunt, sed argumentis expositione contraria resistendum est, interdum singulis, interdum universis. XV. An reus ambitus male narrabit quos parentes habuerit, quem ad modum ipse vixerit, quibus meritis fretus ad petitionem descenderit? Aut qui repetundarum insimulabitur, non et ante actam vitam et quibus de causis [per] provinciam universam vel accusatorem aut testem offenderit non inutiliter exponet? XVI. Quae si narratio non est, ne illa quidem Ciceronis pro Cluentio prima, cuius est initium: "A. Cluentius Habitus". Nihil enim hic de veneficio sed de causis quibus ei mater inimica sit dicit. XVII. Illae quoque sunt pertinentes ad causam sed non ipsius causae narrationes, vel exempli gratia, ut in Verrem de L. Domitio, qui pastorem, quod is aprum, quem ipsi muneri optulerat, exceptum esse a se venabulo confessus esset, in crucem sustulit: XVIII. vel discutiendi alicuius extrinsecus criminis, ut pro Rabirio Postumo: "nam ut ventum Alexandream est, iudices, haec una ratio a rege proposita Postumo est servandae pecuniae, si curationem et quasi dispensationem regiam suscepisset": vel augendi, ut describitur iter Verris. XIX. Ficta interim narratio introduci.solet, vel ad concitandos iudices, ut pro Roscio circa Chrysogonum, cuius paulo ante habui mentionem, vel ad resolvendos aliqua urbanitate, ut pro Cluentio circa fratres Caepasios, interdum per digressionem decoris gratia, qualis rursus in Verrem de Proserpina: "in his quondam locis mater filiam quaesisse dicitur".

Quae omnia eo pertinent ut appareat non utique non narrare eum qui negat, sed illud ipsum non narrare quod negat.

XX. Ne hoc quidem simpliciter accipiendum, quod est a me positum, supervacuam esse narrationem rei quam iudex noverit: quod sic intellegi volo, si non modo factum quid sit sciet, sed ita factum etiam ut nobis expedit opinabitur. XXI. Neque enim narratio in hoc reperta est, ut tantum cognoscat iudex, sed aliquanto magis ut consentiat. Quare etiam si non erit docendus sed aliquo modo adficiendus narrabimus, cum praeparatione quadam: scire quidem eum in summam quid acti sit, tamen rationem quoque facti cuiusque cognoscere ne gravetur. XXII. Interim propter aliquem in consilium adhibitum nos repetere illa simulemus, interim ut rei quae ex adverso proponatur iniquitatem omnes etiam circumstantes intellegant. In quo genere plurimis figuris erit varianda expositio ad effugiendum taedium nota audientis, sicut "meministi" et "fortasse supervacuum fuerit hic commorari", "sed quid ego diutius cum tu optime noris?", "illud quale sit tu scias", et his similia. XXIII. Alioqui, si apud iudicem cui nota causa est narratio semper videtur supervacua, potest videri non semper esse etiam ipsa actio necessaria.

XXIV. Alterum est de quo frequentius quaeritur, an sit utique narratio prohoemio subicienda: quod qui opinantur non possunt videri nulla ratione ducti. Nam cum prohoemium idcirco comparatum sit ut iudex ad rem accipiendam fiat conciliatior docilior intentior, et probatio nisi causa prius cognita non possit adhiberi, protinus iudex notitia rerum instruendus videtur. XXV. Sed hoc quoque interim mutat condicio causarum, nisi forte M. tullius in oratione pulcherrima quam pro Milone scriptam reliquit male distulisse narrationem videtur tribus praepositis quaestionibus, aut profuisset exponere quo modo insidias Miloni fecisset Clodius si reum qui a se hominem occisum fateretur defendi omnino fas non fuisset, aut si iam praeiudicio senatus damnatus esset Milo, aut si Cn. Pompeius, qui praeter aliam gratiam iudicium etiam militibus armatis cluserat, tamquam adversus ei timeretur. XXVI. Ergo hae quoque quaestiones vim prohoemii optinebant, cum omnes iudicem praepararent. Sed pro Vareno quoque postea narravit quam obiecta diluit. Quod fiet utiliter quotiens non repellendum tantum erit crimen, sed etiam transferendum, ut his prius defensis velut initium sit alium culpandi narratio, ut in armorum ratione antiquior cavendi quam ictum inferendi cura est. XXVII. Erunt quaedam causae, neque id raro, crimine quidem de quo cognitio est faciles ad diluendum, sed multis ante actae vitae flagitiis et gravibus oneratae, quae prius amovenda sunt, ut propitius iudex defensionem ipsius negotii cuius propria quaestio est audiat. Vt si defendendus sit M. Caelius, nonne optime patronus occurrat prius conviciis luxuriae petulantiae inpudicitiae veneficii, in quibus solis omnis Ciceronis versatur oratio: tum deinde narret de bonis Pallae totamque de vi explicet causam, quae est ipsius actione defensa? XXVIII. Sed nos ducit scholarum consuetudo, in quibus certa quaedam ponuntur (quae themata dicimus) praeter quae nihil est diluendum, ideoque narratio prohoemio semper subiungitur. Inde libertas declamatoribus, ut etiam secundo partis suae loco narrare videantur. XXIX. Nam cum pro petitore dicunt, et expositione tamquam priores agant uti solent et contradictione tamquam respondeant, idque fit recte. Nam cum sit declamatio forensium actionum meditatio, cur non in utrumque protinus locum exerceat? cuius rationis ignari ex more cui adsuerunt nihil in foro putant esse mutandum. XXX. Sed in scholasticis quoque nonnumquam evenit ut pro narratione sit propositio. Nam quid exponet quae zelotypum malae tractationis accusat aut qui Cynicum apud censores reum de moribus facit, cum totum crimen uno verbo in qualibet actionis parte posito satis indicetur? Sed haec hactenus.

XXXI. Nunc quae sit narrandi ratio subiungam. Narratio est rei factae aut ut factae utilis ad persuadendum expositio, vel, ut Apollodorus finit, oratio docens auditorem quid in controversia sit. Eam plerique scriptores maximeque qui sunt ab Isocrate volunt esse lucidam brevem veri similem. Neque enim refert an pro lucida perspicuam, pro veri simili probabilem credibilemve dicamus. XXXII. Eadem nobis placet divisio, quamquam et Aristoteles ab Isocrate parte in una dissenserit, praeceptum brevitatis inridens tamquam

necesse sit longam esse aut brevem expositionem nec liceat ire per medium, Theodorei quoque solam relinquant ultimam partem, quia nec breviter utique nec dilucide semper sit utile exponere. XXXIII. Quo diligentius distinguenda sunt singula, ut quid quoque loco prosit ostendam.

Narratio est aut tota pro nobis aut tota pro adversariis aut mixta ex utrisque. Si erit tota pro nobis, contenti sumus his tribus partibus, per quas efficitur quo facilius iudex intellegat meminerit credat. XXXIV. Nec quisquam reprehensione dignum putet quod proposuerim eam quae sit tota pro nobis debere esse veri similem cum vera sit. sunt enim plurima vera quidem, sed parum credibilia, sicut falsa quoque frequenter veri similia. Quare non minus laborandum est ut iudex quae vere dicimus quam quae fingimus credat. XXXV. sunt quidem hae quas supra retuli virtutes aliarum quoque partium; nam et per totam actionem vitanda est obscuritas, et modus ubique custodiendus, et credibilia esse oportet omnia quae dicuntur. Maxime tamen haec in ea parte custodienda sunt quae prima iudicem docet: in qua si acciderit ut aut non intellegat aut non meminerit aut non credat, frustra in reliquis laborabimus. XXXVI.

Erit autem narratio aperta ac dilucida si fuerit primum exposita verbis propriis et significantibus et non sordidis quidem, non tamen exquisitis et ab usu remotis, tum distincta rebus personis temporibus locis causis, ipsa etiam pronuntiatione in hoc accommodata, ut iudex quae dicentur quam facillime accipiat. XXXVII. Quae quidem virtus neglegitur a plurimis, qui ad clamorem dispositae vel etiam forte circumfusae multitudinis compositi non ferunt illud intentionis silentium, nec sibi diserti videntur nisi omnia tumultu et vociferatione concusserint: rem indicare sermonis cotidiani et in quemcumque etiam indoctorum cadentis existimant, cum interim quod tamquam facile contemnunt nescias praestare minus velint an possint. XXXVIII. Neque enim aliud in eloquentia cuncta experti difficilius reperient quam id quod se dicturos fuisse omnes putant postquam audierunt, quia non bona iudicant esse illa, sed vera: tum autem optime dicit orator cum videtur vera dicere. XXXIX. At nunc velut campum nacti expositionis hic potissimum et vocem flectunt et cervicem reponunt et bracchium in latus iactant totoque et rerum et verborum et compositionis genere lasciviunt: deinde, quod sit monstro simile, placet actio, causa non intellegitur. Verum haec omittamus, ne minus gratiae praecipiendo recta quam offensae reprendendo prava mereamur.

XL. Brevis erit narratio ante omnia si inde coeperimus rem exponere unde ad iudicem pertinet, deinde si nihil extra causam dixerimus, tum etiam si reciderimus omnia quibus sublatis neque cognitioni quicquam neque utilitati detrahatur; solet enim quaedam esse partium brevitas, XLI. quae longam tamen efficit summam. "In portum veni, navem prospexi, quanti veheret interrogavi, de pretio convenit, conscendi, sublatae sunt ancorae, solvimus oram, profecti sumus". Nihil horum dici celerius potest, sed sufficit dicere: "e

portu navigavi"; et quotiens exitus rei satis ostendit priora, debemus hoc esse contenti quo reliqua intelleguntur. XLII. Quare, cum dicere liceat: "est mihi filius iuvenis", omnia illa supervacua: "cupidus ego liberorum uxorem duxi, natum filium sustuli, educavi, in adulescentiam perduxi". Ideoque Graecorum aliqui aliud circumcisam expositionem, id est syntomon, aliud brevem putaverunt, quod illa supervacuis careret, haec posset aliquid ex necessariis desiderare. XLIII. Nos autem brevitatem in hoc ponimus, non ut minus sed ne plus dicatur quam oporteat. Nam iterationes quidem et tautologias et perissologias, quas in narratione vitandas quidam scriptores artium tradiderunt, transeo: sunt enim haec vitia non tantum brevitatis gratia refugienda. XLIV. Non minus autem cavenda erit, quae nimium corripientes omnia sequitur, obscuritas, satiusque aliquid narrationi superesse quam deesse: nam supervacua cum taedio dicuntur, necessaria cum periculo subtrahuntur. XLV. Quare vitanda est etiam illa Sallustiana (quamquam in ipso virtutis optinet locum) brevitas et abruptum sermonis genus: quod otiosum fortasse lectorem minus fallat, audientem transvolat, nec dum repetatur exspectat, cum praesertim lector non fere sit nisi eruditus, iudicem rura plerumque in decurias mittant de eo pronuntiaturum quod intellexerit, ut fortasse ubique, in narratione tamen praecipue media haec tenenda sit via dicendi: "quantum opus est et quantum satis est". XLVI. Quantum opus est autem non ita solum accipi volo, quantum ad indicandum sufficit, quia non inornata debet esse brevitas, alioqui sit indocta; nam et fallit voluptas, et minus longa quae delectant videntur, ut amoenum ac molle iter, etiamsi est spatii amplioris, minus fatigat quam durum aridumque compendium. XLVII. Neque mihi umquam tanta fuerit cura brevitatis ut non ea quae credibilem faciunt expositionem inseri velim. Simplex enim et undique praecisa non tam narratio vocari potest quam confessio. sunt porro multae condicione ipsa rei longae narrationes. Quibus extrema, ut praecepi, prohoemii parte ad intentionem praeparandus est iudex, deinde curandum ut omni arte vel ex spatio eius detrahamus aliquid vel ex taedio. XLVIII. Vt minus longa sit efficiemus quae poterimus differendo, non tamen sine mentione eorum quae differemus: "quas causas occidendi habuerit, quos adsumpserit conscios, quem ad modum disposuerit insidias, probationis loco dicam." XLIX. Quaedam vero ex ordine praetermittenda, quale est apud Ciceronem: "moritur fulcinius; multa enim quae sunt in re, quia remota sunt a causa, praetermittam". Et partitio taedium levat: "dicam quae acta sint ante ipsum rei contractum, dicam quae in re ipsa, dicam quae postea"; L. ita tres potius modicae narrationes videbuntur quam una longa. Interim expediet expositionem brevi interfatione distinguere: "audistis quae ante acta sunt: accipite nunc quae insecuntur". Reficietur enim iudex priorum fine et se velut ad novum rursus initium praeparabit. LI. Si tamen adhibitis quoque his artibus in longum exierit ordo rerum, erit non inutilis in extrema parte commonitio, quod Cicero etiam in brevi narratione fecit: "adhuc, Caesar, Q. Ligarius omni culpa caret: domo est egressus non modo nullum ad bellum, sed ne ad minimam quidem belli suspicionem", et cetera.

LII. Credibilis autem erit narratio ante omnia si prius consuluerimus nostrum animum ne quid naturae dicamus adversum, deinde si causas ac rationes factis praeposuerimus, non omnibus, sed de quibus quaeritur, si personas convenientes iis quae facta credi volemus constituerimus, ut furti reum cupidum, adulterii libidinosum, homicidii temerarium, vel his contraria si defendemus: praeterea loca, tempora, et similia. LIII. Est autem quidam et ductus rei credibilis, qualis in comoediis etiam et in mimis. Aliqua enim naturaliter secuntur et cohaerent, ut si bene priora narraveris iudex ipse quod postea sis narraturus exspectet. LIV. Ne illud quidem fuerit inutile, semina quaedam probationum spargere, verum sic ut narrationem esse meminerimus, non probationem. Nonnumquam tamen etiam argumento aliquo confirmabimus quod proposuerimus, sed simplici et brevi, ut in veneficiis: sanus bibit, statim concidit, livor ac tumor confestim est insecutus. LV. Hoc faciunt et illae praeparationes, cum reus dicitur robustus armatus (paratus) contra infirmos inermis securos. Omnia denique quae probatione tractaturi sumus, personam causam locum tempus instrumentum occasionem, narratione delibabimus. LVI. Aliquando, si destituti fuerimus his, etiam fatebimur vix esse credibile, sed verum, et hoc maius habendum scelus: nescire nos quo modo factum sit aut quare, mirari, sed probaturos. LVII. Optimae vero praeparationes erunt quae latuerint. Vt a Cicerone sunt quidem utilissime praedicta omnia per quae Miloni Clodius, non Clodio Milo insidiatus esse videatur, plurimum tamen facit illa callidissima simplicitatis imitatio: "Milo autem, cum in senatu fuisset eo die quoad senatus est dimissus, domum venit, calceos et vestimenta mutavit, paulisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est." LVIII. Quam nihil festinato, nihil praeparato fecisse videtur Milo! Quod non solum rebus ipsis vir eloquentissimus, quibus moras et lentum profectionis ordinem ducit, sed verbis etiam vulgaribus et cotidianis et arte occulta consecutus est: quae si aliter dicta essent, strepitu ipso iudicem ad custodiendum patronum excitassent. LIX. Frigida videntur ista plerisque, sed hoc ipso manifestum est quo modo iudicem fefellerit, quod vix a lectore deprenditur. Haec sunt quae credibilem faciant expositionem. LX. Nam id quidem, ne qua contraria aut repugnantia in narratione dicamus? Si cui praecipiendum est, is reliqua frustra docetur, etiam si quidam scriptores artium hoc quoque tamquam occultum et a se prudenter erutum tradunt.

LXI. His tribus narrandi virtutibus adiciunt quidam magnificentiam, quam megaloprepeian vocant, quae neque in omnes causas cadit (nam quid in plerisque iudiciis privatis de certa credita, locato et conducto, interdictis habere loci potest supra modum se tollens oratio?), neque semper est utilis, ut vel proximo exemplo Miloniano patet. LXII. Et meminerimus multas esse causas in quibus confitendum excusandum summittendum sit quod exponimus: quibus omnibus aliena est illa magnificentiae virtus. Quare non magis proprium narrationis est magnifice dicere quam miserabiliter invidiose graviter dulciter urbane: quae cum suo quoque loco sint laudabilia, non sunt huic parti proprie adsignata et velut dedita.

LXIII. Illa quoque ut narrationi apta, ita ceteris quoque partibus communis est virtus quam Theodectes huic uni proprie dedit; non enim magnificam modo vult esse verum etiam iucundam expositionem. sunt qui adiciant his evidentiam, quae enargeia Graece vocatur. LXIV. Neque ego quemquam deceperim ut dissimulem Ciceroni quoque plures partes placere. Nam praeterquam planam et brevem et credibilem vult esse evidentem, moratam, cum dignitate. Sed in oratione morata debent esse omnia, cum dignitate quae poterunt: evidentia in narratione, quantum ego intellego, est quidem magna virtus, cum quid veri non dicendum sed quodammodo etiam ostendendum est, sed subici perspicuitati potest. Quam quidam etiam contrariam interim putaverunt, quia in quibusdam causis obscuranda veritas esset. Quod est ridiculum; LXV. nam qui obscurare vult narrat falsa pro veris, et in iis quae narrat debet laborare ut videantur quam evidentissima.

LVI. Sed quatenus etiam forte quadam pervenimus ad difficilius narrationum genus, iam de iis loquamur in quibus res contra nos erit: quo loco nonnulli praetereundam narrationem putaverunt. Et sane nihil est facilius nisi prorsus totam causam omnino non agere. Sed si aliqua iusta ratione huiusmodi susceperis litem, cuius artis est malam esse causam silentio confiteri? Nisi forte tam hebes futurus est iudex ut secundum id pronuntiet quod sciet narrare te noluisse. LXVII. Neque infitias eo in narratione ut aliqua neganda, aliqua adicienda, aliqua mutanda, sic aliqua etiam tacenda: sed tacenda quae tacere oportebit et liberum erit. Quod fit nonnumquam brevitatis quoque gratia, quale illud est: "respondit quae ei visum est". LXVIII. Distinguamus igitur genera causarum. Namque in iis in quibus non de culpa quaeretur sed de actione, etiam si erunt contra nos themata confiteri nobis licebit: "pecuniam de templo sustulit, sed privatam, ideoque sacrilegus non est"; "virginem rapuit, non tamen optio patri dabitur"; "ingenuum stupravit et stupratus se suspendit: LXIX. non tamen ideo stuprator capite ut causa mortis punietur, sed decem milia, quae poena stupratori constituta est, dabit". Verum in his quoque confessionibus est aliquid quo invidia quam expositio adversarii fecit detrahi possit, cum etiam servi nostri de peccatis suis mollius loquantur. LXX. Quaedam enim quasi non +narrantes+ mitigabimus: "Non quidem, ut adversarius dicit, consilium furti in templum attulit nec diu captavit eius rei tempus, sed occasione et absentia custodum corruptus et pecunia, quae nimium in animis hominum potest, victus est. Sed quid refert? Peccavit et fur est: nihil attinet id defendere cuius poenam non recusamus". LXXI. Interim quasi damnemus ipsi: "Vis te dicam vino inpulsum, errore lapsum, nocte deceptum? Vera sunt ista fortasse: tu tamen ingenuum stuprasti, solve decem milia." Nonnumquam propositione praemuniri potest causa, deinde exponi. LXXII. Contraria sunt omnia tribus filiis qui in mortem patris coniurarant; sortiti nocte singuli per ordinem cum ferro cubiculum intrarunt patre dormiente: cum occidere eum nemo potuisset, excitato omnia indicarunt. LXXIII. Si tamen pater, qui divisit patrimonium et reos parricidii defendit, sic agat: "Quod contra legem sufficit, parricidium obicitur iuvenibus quorum

pater vivit atque etiam liberis suis adest. Ordinem rei narrare quid necesse est cum ad legem nihil pertineat? Sed si confessionem culpae meae exigitis, ego fui pater durus, et patrimonii quod iam melius ab his administrari poterat tenax custos", LXXIV. deinde subiciat stimulatos ab iis quorum indulgentiores parentes erant semper tamen eum habuisse animum qui sit eventu deprensus, ut occidere patrem non possent; neque enim iure iurando opus fuisse si alioqui hoc mentis habuissent, nec sorte nisi quod se quisque eximi voluerit: omnia haec qualiacumque placidioribus animis accipientur illa brevi primae propositionis defensione mollita.

LXXV. At cum quaeritur an factum sit vel quale factum sit, licet omnia contra nos sint, quo modo tamen evitare expositionem salva causae ratione possumus? Narravit accusator, neque ita ut quae essent acta tantum indicaret, sed adiecit invidiam, rem verbis exasperavit: accesserunt probationes, peroratio incendit et plenos irae reliquit. LXXVI. Exspectat naturaliter iudex quid narretur a nobis. Si nihil exponimus, illa esse quae adversarius dixit et talia qualia dixit credat necesse est. Quid ergo? Eadem exponemus? Si de qualitate agetur, cuius tum demum quaestio est cum de re constat, eadem, sed non eodem modo: alias causas, aliam mentem, aliam rationem dabo. LXXVII. Verbis elevare quaedam licebit: luxuria liberalitatis, avaritia parsimoniae, neglegentia simplicitatis nomine lenietur, vultu denique voce habitu vel favoris aliquid vel miserationis merebor: solet nonnumquam movere lacrimas ipsa confessio. Atque ego libenter interrogem, sint illa defensuri quae non narraverint necne? LXXVIII. Nam si neque defenderint neque narraverint, tota causa prodetur; at si defensuri sunt, proponere certe plerumque id quod confirmaturi sumus oportet. cur ergo non exponamus quod et dilui potest et, ut hoc contingat, utique indicandum est? LXXIX. Aut quid inter probationem et narrationem interest nisi quod narratio est probationis continua propositio, rursus probatio narrationi congruens confirmatio? Videamus ergo num expositio haec longior demum esse debeat et paulo verbosior praeparatione et quibusdam argumentis (argumentis dico, non argumentatione); cui tamen plurimum conferet frequens adfirmatio effecturos nos quod dicimus: non posse vim rerum ostendi prima expositione: exspectent et opiniones suas differant et bene sperent. LXXX. Denique utique narrandum est quidquid aliter quam adversarius exposuit narrari potest, aut etiam prohoemia sunt in his causis supervacua: quae quid magis agunt quam ut cognitioni rerum accommodatiorem iudicem faciant? Atqui constabit nusquam esse eorum maiorem usum quam ubi animus iudicis ab aliqua contra nos insita opinione flectendus est.

LXXXI. Coniecturales autem causae, in quibus de facto quaeritur, non tam saepe rei de qua iudicium est quam eorum per quae res colligenda est expositionem habent. Quae cum accusator suspiciose narret, reus levare suspicionem debeat, aliter ab hoc atque ab illo ad iudicem perferri oportet.

LXXXII. At enim quaedam argumenta turba valent,diducta leviora sunt. Id quidem non eo pertinet ut quaeratur an narrandum, sed quo modo narrandum sit. Nam et congerere plura in expositione quid prohibet, si id utile est causae, et promittere, sed et dividere narrationem et probationes subiungere partibus atque ita transire ad sequentia? LXXXIII. Namque ne iis quidem accedo qui semper eo putant ordine quo quid actum sit esse narrandum, sed eo malo narrare quo expedit. Quod fieri plurimis figuris licet. Nam et aliquando nobis excidisse simulamus cum quid utiliore loco reducimus, et interim nos reddituros relicum ordinem testamur quia sic futura sit causa lucidior: LXXXIV. interim re exposita subiungimus causas quae antecesserunt. Neque enim est una lex defensionis certumque praescriptum: pro re, pro tempore intuenda quae prosint, atque ut erit vulnus, ita vel curandum protinus vel, si curatio differri potest, interim deligandum. LXXXV. Nec saepius narrare duxerim nefas, quod Cicero pro Cluentio fecit, estque non concessum modo sed aliquando etiam necessarium, ut in causis repetundarum omnibusque quae simplices non sunt; amentis est enim superstitione praeceptorum contra rationem causae trahi. LXXXVI. Narrationem ideo ante probationes ponere est institutum ne iudex qua de re quaeratur ignoret. cur igitur, si singula probanda aut refellenda erunt, non singula etiam narrentur? Me certe, quantacumque nostris experimentis habenda est fides, fecisse hoc in foro quotiens ita desiderabat utilitas, probantibus et eruditis et iis qui iudicabant, scio: et (quod non adroganter dixerim, quia sunt plurimi quibuscum egi qui me refellere possint si mentiar) fere ponendae a me causae officium exigebatur. LXXXVII. Neque ideo tamen non saepius id facere oportebit ut rerum ordinem sequamur. Quaedam vero etiam turpiter convertuntur, ut si peperisse narres, deinde concepisse, apertum testamentum, deinde signatum, in quibus si id quod posterius est dixeris, de priore tacere optimum; palam est enim praecessisse.

LXXXVIII. Sunt quaedam et falsae expositiones, quarum in foro duplex genus est: alterum quod instrumentis adiuvatur, ut P. Clodius fiducia testium qua nocte incestum Romae commiserat Interamnae se fuisse dicebat: alterum quod est tuendum dicentis ingenio. Id interim ad solam verecundiam pertinet, unde etiam mihi videtur dici color, interim ad quaestionem. LXXXIX. Sed utrumcumque erit, prima sit curarum ut id quod fingemus fieri possit, deinde ut et personae et loco et tempori congruat et credibilem rationem et ordinem habeat: si continget, etiam verae alicui rei cohaereat, aut argumento quod sit in causa confirmetur; nam quae tota extra rem petita sunt mentiendi licentiam produnt. XC. curandum praecipue, quod fingentibus frequenter excidit, ne qua inter se pugnent; quaedam enim partibus blandiuntur, sed in summam non consentiunt: praeterea ne iis quae vera esse constabit adversa sint: in schola etiam ne color extra themata quaeratur. XCI. Vtrubique autem orator meminisse debebit actione tota quid finxerit, quoniam solent excidere quae falsa sunt: verumque est illud quod vulgo dicitur, mendacem memorem esse oportere. XCII. Sciamus autem, si de nostro facto quaeratur, unum nobis

aliquid esse dicendum: si de alieno, mittere in plura suspiciones licere. Est tamen quibusdam scholasticis controversiis, in quibus ponitur aliquem non respondere quod interrogatur, libertas omnia enumerandi quae responderi potuissent. XCIII. Fingenda vero meminerimus ea quae non cadant in testem: sunt autem haec quae a nostro ducuntur animo, cuius ipsi tantum conscii sumus, item quod a defunctis (nec hoc enim est qui neget) itemque ab eo cui idem expediet (is enim non negabit), ab adversario quoque qua non est habiturus in negando fidem. XCIV. Somniorum et superstitionum colores ipsa iam facilitate auctoritatem perdiderunt. Non est autem satis in narratione uti coloribus nisi per totam actionem consentiant, cum praesertim quorundam probatio sola sit in adseveratione et perseverantia: XCV. ut ille parasitus qui ter abdicatum a divite iuvenem et absolutum tamquam suum filium adserit, habebit quidem colorem quo dicat et paupertatem sibi causam exponendi fuisse, et ideo a se parasiti personam esse susceptam quia in illa domo filium haberet, et ideo illum innocentem ter abdicatum quia filius abdicantis non esset; XCVI. nisi tamen in omnibus verbis et amorem patrium atque hunc quidem ardentissimum ostenderit et odium divitis et metum pro iuvene, quem periculose mansurum in illa domo in qua tam invisus sit sciat, suspicione subiecti petitoris non carebit.

XCVII. Evenit aliquando in scholasticis controversiis, quod in foro an possit accidere dubito, ut eodem colore utraque pars utatur, deinde eum pro se quaeque defendat, ut in illa controversia: XCVIII. "uxor marito dixit appellatam se de stupro a privigno et sibi constitutum tempus et locum: eadem contra filius detulit de noverca, edito tantum alio tempore ac loco: pater in eo quem uxor praedixerat filium invenit, in eo quem filius uxorem: illam repudiavit: qua tacente filium abdicat". XCIX. Nihil dici potest pro iuvene quod non idem sit pro noverca; ponentur tamen etiam communia, deinde ex personarum comparatione et indicii ordine et silentio repudiatae argumenta ducentur. C. Ne illud quidem ignorare oportet, quaedam esse quae colorem non recipiant sed tantum defendenda sint, qualis est ille dives qui statuam pauperis inimici flagellis cecidit et reus est iniuriarum: nam factum eius modestum esse nemo dixerit, fortasse ut sit tutum optinebit.

CI. Quod si pars expositionis pro nobis, pars contra nos erit, miscenda sit an separanda narratio cum ipsa causae condicione deliberandum est. Nam si plura sunt quae nocent, quae prosunt obruentur. Itaque tunc dividere optimum erit, et iis quae partem nostram adiuvabunt expositis et confirmatis adversus reliqua uti remediis de quibus supra dictum est. CII. Si plura proderunt, etiam coniungere licebit, ut quae obstant in mediis velut auxiliis nostris posita minus habeant virium. Quae tamen non erunt nuda ponenda, sed ut et nostra aliqua argumentatione firmemus et diversa cur credibilia non sint adiciamus, quia nisi distinxerimus verendum est ne bona nostra permixtis malis inquinentur.

CIII. Illa quoque de narratione praecipi solent, ne qua ex ea fiat excursio, ne avertatur a iudice sermo, ne alienae personae vocem demus, ne argumentemur; adiciunt quidam etiam, ne utamur adfectibus: quorum pleraque sunt frequentissime custodienda, immo numquam nisi ratio coegerit mutanda. CIV. Vt sit expositio perspicua et brevis, nihil quidem tam raro poterit habere rationem quam excursio: nec umquam debebit esse nisi brevis et talis ut vi quadam videamur adfectus velut recto itinere depulsi, CV. qualis est Ciceronis circa nuptias Sasiae: "O mulieris scelus incredibile et praeter hanc unam in omni vita inauditum! O libidinem effrenatam et indomitam! O audaciam singularem! Nonne timuisse, si minus vim deorum hominumque famam, at illam ipsam noctem facesque illas nuptiales, non limen cubiculi, non cubile filiae, non parietes denique ipsos, superiorum testes nuptiarum?" CVI. Sermo vero aversus a iudice et brevius indicat interim et coarguit magis: qua de re idem quod in prohoemio dixeram sentio, sicut de prosopopoeia quoque, qua tamen non Servius modo sulpicius utitur pro Aufidia: "somnone te languidum an gravi lethargo putem pressum?", sed M. quoque tullius circa navarchos (nam ea quoque rei expositio est): "ut adeas, tantum dabis" et reliqua. CVII. Quid? pro Cluentio Staieni Bulbique conloquium nonne ad celeritatem plurimum et ad fidem confert? Quae ne fecisse inobservantia quadam videatur, quamquam hoc in illo credibile non est, in Partitionibus praecipit ut habeat narratio suavitatem, admirationes, exspectationes, exitus inopinatos, conloquia personarum, omnes adfectus. CVIII. Argumentabimur in narratione, ut dixi, numquam: argumentum ponemus aliquando, quod facit pro Ligario Cicero cum dicit sic eum provinciae praefuisse ut ei pacem esse expediret. Inseremus expositioni et brevem cum res poscet defensionem et rationem factorum; neque enim narrandum est tamquam testi, CIX. sed tamquam patrono. Rei ordo per se talis est: "Q. Ligarius legatus C. Considio profectus". Quid ergo M. Tullius? "Q. enim" inquit "Ligarius, cum esset nulla belli suspicio, legatus in Africam C. Considio profectus est"; CX. et alibi: "non modo nullum ad bellum, sed ne ad minimam quidem suspicionem belli". Et cum esset indicaturo satis "Q. Ligarius nullo se inplicari negotio passus est", adiecit "domum spectans, ad suos redire cupiens". Ita quod exponebat et ratione fecit credibile et adfectu quoque implevit.

CXI. Quo magis miror eos qui non putant utendum in narratione adfectibus. Qui si hoc dicunt "non diu neque ut in epilogo", mecum sentiunt: effugiendae sunt enim morae. Ceterum cur ego iudicem nolim dum doceo etiam movere? cur, CXII. quod in summa sum actionis petiturus, non in primo statim rerum ingressu, si fieri potest, consequar? cum praesertim etiam in probationibus faciliorem sim animum eius habiturus occupatum vel ira vel miseratione. CXIII. An non M. tullius circa verbera civis Romani omnis brevissime movit adfectus, non solum condicione ipsius, loco iniuriae, genere verberum, sed animi quoque commendatione? summum enim virum ostendit, qui cum virgis caederetur non ingemuerit, non rogaverit, sed tantum civem se Romanum esse cum invidia caedentis et fiducia iuris clamaverit. CXIV. Quid? Philodami

casum nonne cum per totam expositionem incendit invidia tum in supplicio ipso lacrimis implevit, cum flentis non tam narraret quam ostenderet patrem de morte filii, filium de patris? Quid ulli epilogi possunt magis habere miserabile? CXV. Serum est enim advocare iis rebus adfectum in peroratione quas securus narraveris: adsuevit illis iudex iamque eas sine motu mentis accipit quibus commotus novis non est; et difficile est mutare habitum animi semel constitutum.

CXVI. Ego vero (neque enim dissimulabo iudicium meum, quamquam id quod sum dicturus exemplis magis quam praeceptis ullis continetur) narrationem, ut si ullam partem orationis, omni qua potest gratia et venere exornandam puto. Sed plurimum refert quae sit natura eius rei quam exponimus. CXVII. In parvis ergo, quales sunt fere privatae, sit ille pressus et velut adplicitus rei cultus, in verbis summa diligentia: quae in locis impetu feruntur et circumiectae orationis copia latent, hic expressa et, ut vult Zenon, "sensu tincta" esse debebunt: compositio dissimulata quidem, sed tamen quam iucundissima: CXVIII. figurae non illae poeticae et contra rationem loquendi auctoritate veterum receptae (nam debet esse quam purissimus sermo), sed quae varietate taedium effugiant et mutationibus animum levent, ne in eundem casum, similem compositionem, pares elocutionum tractus incidamus. Caret enim ceteris lenociniis expositio et, nisi commendetur hac venustate, iaceat necesse est. CXIX. Nec in ulla parte intentior est iudex, eoque nihil recte dictum perit. Praeterea nescio quo modo etiam credit facilius quae audienti iucunda sunt, et voluptate ad fidem ducitur. CXX. Vbi vero maior res erit, et atrocia invidiose et tristia miserabiliter dicere licebit, non ut consumantur adfectus sed ut tamen velut primis lineis designentur, ut plane qualis futura sit imago rei statim appareat. CXXI. Ne sententia quidem velut fatigatum intentione stomachum iudicis reficere dissuaserim, maxime quidem brevi interiectione, qualis est illa: "fecerunt servi Milonis quod suos quisque servos in tali re facere voluisset", interim paulo liberiore, qualis est illa: "nubit genero socrus nullis auspicibus, nullis auctoribus, funestis ominibus omnium". CXXII. Quod cum sit factum iis quoque temporibus quibus omnis ad utilitatem potius quam ostentationem componebatur oratio et erant adhuc severiora iudicia, quanto nunc faciendum magis, cum in ipsa capitis aut fortunarum pericula inrupit voluptas? cui hominum desiderio quantum dari debeat alio loco dicam: interim aliquid indulgendum esse confiteor. CXXIII. Multum confert adiecta veris credibilis rerum imago, quae velut in rem praesentem perducere audientis videtur, qualis est illa M. Caeli in Antonium descriptio: "namque ipsum offendunt temulento sopore profligatum, totis praecordiis stertentem ructuosos spiritus geminare, praeclarasque contubernales ab omnibus spondis transversas incubare et reliquas circum iacere passim: CXXIV. quae tamen exanimatae terrore, hostium adventu percepto, excitare Antonium conabantur, nomen inclamabant, frustra a cervicibus tollebant, blandius alia ad aurem invocabat, vehementius etiam nonnulla, feriebat: quarum cum omnium vocem tactumque noscitaret,

proximae cuiusque collum amplexu petebat: neque dormire excitatus neque vigilare ebrius poterat, sed semisomno sopore inter manus centurionum concubinarumque iactabatur". Nihil his neque credibilius fingi neque vehementius exprobrari neque manifestius ostendi potest.

CXXV. Ne illud quidem praeteribo, quantam adferat fidem expositioni narrantis auctoritas, quam mereri debemus ante omnia quidem vita, sed et ipso genere orationis: quod quo fuerit gravius ac sanctius, hoc plus habeat necesse est in adfirmando ponderis. CXXVI. Effugienda igitur in hac praecipue parte omnis calliditatis suspicio, neque enim se usquam custodit magis iudex: nihil videatur fictum, nihil sollicitum: omnia potius a causa quam ab oratore profecta credantur. At hoc pati non possumus, CXXVII. et perire artem putamus nisi appareat, cum desinat ars esse si apparet. Pendemus ex laude atque hanc laboris nostri ducimus summam: ita quae circumstantibus ostentare volumus, iudicibus prodimus.

CXXVIII. Est quaedam etiam repetita narratio, quae epidiegesis dicitur, sane res declamatoria magis quam forensis, ideo autem reperta ut, quia narratio brevis esse debet, fusius et ornatius res posset exponi, quod fit vel invidiae gratia vel miserationis. Id et raro faciendum iudico neque sic umquam ut totus ordo repetatur; licet enim per partes idem consequi. Ceterum qui uti epidiegesei volet, narrationis loco rem stringat, et, contentus indicare quid facti sit, quo sit modo factum plenius se loco suo expositurum esse promittat.

CXXIX. Initium narrationis quidam utique faciendum a persona putant, eamque si nostra sit ornandam, si aliena infamandam statim. Hoc sane frequentissimum est, quia personae sunt inter quas litigatur. CXXX. Sed hae quoque interim cum suis accidentibus ponendae, cum id profuturum est, ut: "A. Cluentius Habitus fuit pater huiusce, iudices, homo non solum municipii Larinatis, ex quo erat, sed regionis illius et vicinitatis virtute existimatione nobilitate princeps"; CXXXI. interim sine his ut: "Q. enim Ligarius cum esset"; frequenter vero et a re, sicut pro tullio Cicero: "fundum habet in agro Thurino M. tullius paternum", Demosthenes pro Ctesiphonte: tou gar phokikou systantos polemou.

CXXXII. De fine narrationis cum iis contentio est qui perduci expositionem volunt eo unde quaestio oritur: "his rebus ita gestis P. Dolabella praetor interdixit, ut est consuetudo, de vi hominibus armatis, sine ulla exceptione, tantum ut unde deiecisset restitueret": deinde: "restituisse se dixit: sponsio facta est: hac de sponsione vobis iudicandum est". Id a petitore semper fieri potest, a defensore non semper.

[3] I. Ordine ipso narrationem sequitur confirmatio; probanda sunt enim quae propter hoc exposuimus. Sed priusquam ingrediar hanc partem, pauca mihi de quorundam opinione dicenda sunt. Plerisque moris est, prolato rerum ordine,

protinus utique in aliquem laetum ac plausibilem locum quam maxime possint favorabiliter excurrere. II. Quod quidem natum ab ostentatione declamatoria iam in forum venit, postquam agere causas non ad utilitatem litigatorum sed ad patronorum iactationem repertum est, ne, si pressae illi qualis saepius desideratur narrationis gracilitati coniuncta argumentorum pugnacitas fuerit, dilatis diutius dicendi voluptatibus oratio refrigescat. III. In quo vitium illud est, quod sine discrimine causarum atque utilitatis hoc tamquam semper expediat aut etiam necesse sit faciunt, eoque sumptas ex iis partibus quarum alius erat locus sententias in hanc congerunt, ut plurima aut iterum dicenda sint aut, quia [alia] alieno loco dicta sunt, dici suo non possint. IV. Ego autem confiteor hoc exspatiandi genus non modo narrationi sed etiam quaestionibus vel universis vel interim singulis opportune posse subiungi cum res postulat aut certe permittit, atque eo vel maxime inlustrari ornarique orationem, sed si cohaeret et sequitur, non si per vim cuneatur et quae natura iuncta erant distrahit. V. Nihil enim tam est consequens quam narrationi probatio, nisi excursus ille vel quasi finis narrationis vel quasi initium probationis est. Erit ergo illi nonnumquam locus, ut, si expositio circa finem atrox fuerit, prosequamur eam velut erumpente protinus indignatione. VI. Quod tamen ita fieri oportebit si res dubitationem non habebit: alioqui prius est quod obicias verum efficere quam magnum, quia criminum invidia pro reo est priusquam probatur; difficillima est enim gravissimi cuiusque sceleris fides. VII. Item fieri non inutiliter potest ut, si merita in adversarium aliqua exposueris, in ingratum inveharis, aut, si varietatem criminum narratione demonstraveris, quantum ob ea periculum intentetur ostendas. VIII. Verum haec breviter omnia; iudex enim ordine audito festinat ad probationem et quam primum certus esse sententiae cupit. Praeterea cavendum est ne ipsa expositio vanescat, aversis in aliud animis et inani mora fatigatis.

IX. Sed ut non semper est necessaria post narrationem illa procursio, ita frequenter utilis ante quaestionem praeparatio, utique si prima specie minus erit favorabilis, si legem asperam tuebimur aut poenarias actiones inferemus. Est hic locus velut sequentis exordii ad conciliandum probationibus nostris iudicem, mitigandum, concitandum. Quod liberius Hic et vehementius fieri potest quia iudici nota iam causa est. X. His igitur velut fomentis, si quid erit asperum,praemolliemus, quo facilius aures iudicum quae post dicturi erimus admittant, ne ius nostrum oderint; nihil enim facile persuadetur invitis. XI. Quo loco iudicis quoque noscenda natura est, iuri magis an aequo sit adpositus: proinde enim magis aut minus erit hoc necessarium. Ceterum res eadem et post quaestionem perorationis vice fungitur.

XII. Hanc partem parekbasin vocant Graeci, Latini egressum vel egressionem. Sed hae sunt plures, ut dixi, quae per totam causam varios habent excursus, ut laus hominum locorumque, ut descriptio regionum, expositio quarundam rerum gestarum vel etiam fabulosarum. XIII. Quo ex genere est in orationibus contra Verrem compositis Siciliae laus, Proserpinae raptus, pro C. Cornelio

popularis illa virtutum Cn. Pompei commemoratio: in quam in ille divinus orator, veluti nomine ipso ducis cursus dicendi teneretur, abrupto quem inchoaverat sermone devertit actutum. XIV. Parekbasis est, ut mea quidem fert opinio, alicuius rei, sed ad utilitatem causae pertinentis, extra ordinem excurrens tractatio. Quapropter non video cur hunc ei potissimum locum adsignent qui rerum ordinem sequitur, non magis quam illud, cur hoc nomen ita demum proprium putent si aliquid in digressu sit exponendum, cum tot modis a recto itinere declinet oratio. XV. Nam quidquid dicitur praeter illas quinque quas fecimus partes egressio est: indignatio, miseratio, invidia, convicium, excusatio, conciliatio, maledictorum refutatio, similia his, quae non sunt in quaestione: omnis amplificatio, minutio, omne adfectus genus: atque ea quae maxime iucundam et ornatam faciunt orationem, de luxuria, de avaritia, de religione, de officiis; quae cum sunt argumentis subiecta similium rerum, quia cohaerent egredi non videntur: XVI. sed plurima sunt quae rebus nihil secum cohaerentibus inseruntur, quibus iudex reficitur admonetur placatur rogatur laudatur. Innumerabilia sunt haec, quorum alia sic praeparata adferimus, quaedam ex occasione vel necessitate ducimus si quid nobis agentibus novi accidit, interpellatio, interventus alicuius, tumultus. XVII. Vnde Ciceroni quoque in prohoemio, cum diceret pro Milone, degredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula qua usus est patet. Potest autem paulo longius exire qui praeparat aliquid ante quaestionem et qui finitae probationi velut commendationem adicit: at qui ex media erumpit, cito ad id redire debet unde devertit.

[4] I. Sunt qui narrationi propositionem subiungant tamquam partem iudicialis materiae: cui opinioni respondimus. Mihi autem propositio videtur omnis confirmationis initium: quod non modo in ostendenda quaestione principali, sed nonnumquam etiam in singulis argumentis poni solet, maximeque in iis quae epicheiremata vocantur. II. Sed nunc de priore loquimur. Ea non semper uti necesse est. Aliquando enim sine propositione quoque satis manifestum est quid in quaestione versetur, utique si narratio ibi finem habet ubi initium quaestio, adeo ut aliquando subiungatur expositioni quae solet in argumentis esse summa conectio: "haec si ut exposui gesta sunt, iudices, insidiator superatus est, vi victa vis vel potius oppressa virtute audacia est". III. Nonnumquam valde est utilis, praecipue ubi res defendi non potest et de iure quaeritur, ut pro eo qui pecuniam privatam de templo sustulit: "sacrilegii agitur, de sacrilegio cognoscitis", ut iudex intellegat id unum esse officii sui quaerere, an id quod obicitur sacrilegium sit. IV. Item in causis obscuris aut multiplicibus, nec semper propter hoc solum, ut sit causa lucidior, sed aliquando etiam ut magis moveat. Movet autem si protinus subtexantur aliqua quae prosint: "lex aperte scripta est, ut peregrinus qui murum ascenderit morte multetur: peregrinum te esse certum est: quin ascenderis murum non quaeritur: quid superest nisi ut te puniri oporteat?" Haec enim propositio confessionem adversarii premit et quodam modo iudicandi moram tollit, nec indicat quaestionem, sed adiuvat. V. sunt autem propositiones et simplices et

duplices vel multiplices: quod accidit non uno modo. Nam et plura crimina iunguntur, ut cum Socrates accusatus est quod corrumperet iuventutem et novas superstitiones introduceret: et singula ex pluribus colliguntur, ut cum legatio male gesta obicitur Aeschini quod mentitus sit, quod nil ex mandatis fecerit, quod moratus sit, quod munera acceperit. VI. Recusatio quoque pluris interim propositiones habet, ut contra petitionem pecuniae: "male petis: procuratorem enim tibi esse non licuit: sed neque illi cuius nomine litigas habere procuratorem; sed neque est heres eius a quo accepisse mutuam dicor; sed nec ipsi debui". VII. Multiplicari haec in quantum libet possunt, sed rem ostendisse satis est. Hae si ponantur singulae subiectis probationibus, plures sunt propositiones: si coniungantur, in partitionem cadunt. VIII. Est et nuda propositio, qualis fere in coniecturalibus: "caedis ago", "furtum obicio"; est ratione subiecta, ut: "maiestatem minuit C. Cornelius; nam codicem tribunus plebis ipse pro contione legit". Praeter haec utimur propositione aut nostra, ut: "adulterium obicio", aut adversarii, ut: "adulterii mecum agitur", aut communi, ut: "inter me et adversarium quaestio est uter sit intestato propior". Nonnumquam diversas quoque iungimus: "ego hoc dico, adversarius hoc". IX. Habet interim vim propositionis, etiamsi per se non est propositio, cum exposito rerum ordine subicimus: "de his cognoscitis", ut sit haec commonitio iudicis, quo se ad quaestionem acrius intendat et velut quodam tactu excitatus finem esse, narrationis et initium probationis intellegat, et nobis confirmationem ingredientibus ipse quoque quodam modo novum audiendi sumat exordium.

[5] I. Partitio est nostrarum aut adversarii propositionum aut utrarumque ordine conlocata enumeratio. Hac quidam utendum semper putant, quod ea fiat causa lucidior et iudex intentior ac docilior si scierit et de quo dicimus et de quo dicturi postea sumus. II. Rursus quidam periculosum id oratori arbitrantur duabus ex causis: quod nonnumquam et excidere soleant quae promisimus et si qua in partiendo praeterimus occurrere: quod quidem nemini accidet nisi qui plane vel nullo fuerit ingenio vel ad agendum nihil cogitati praemeditatique detulerit. III. Alioqui quae tam manifesta et lucida est ratio quam rectae partitionis? Sequitur enim naturam ducem adeo ut memoriae id maximum sit auxilium, via dicendi non decedere. Quapropter ne illos quidem probaverim qui partitionem vetant ultra tris propositiones extendere: quae sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet memoriam iudicis et turbabit intentionem, hoc tamen numero velut lege non est alliganda, cum possit causa pluris desiderare. IV. Alia sunt magis propter quae partitione non semper sit utendum: primum quia pleraque gratiora sunt si inventa subito nec domo allata sed inter dicendum ex re ipsa nata videantur, unde illa non iniucunda schemata: "paene excidit mihi" et "fugerat me" et "recte admones"; propositis enim probationibus omnis in relicum gratia novitatis praecerpitur. V. Interim vero etiam fallendus est iudex et variis artibus subeundus ut aliud agi quam quod petimus putet. Nam est nonnumquam dura propositio, quam iudex si providit non aliter praeformidat quam qui ferrum medici prius quam curetur

aspexit: at si re non ante proposita securum ac nulla denuntiatione in se conversum intrarit oratio, efficiet quod promittenti non crederetur. VI. Interim refugienda non modo distinctio quaestionum est, sed omnino tractatio: adfectibus turbandus et ab intentione auferendus auditor. Non enim solum oratoris est docere, sed plus eloquentia circa movendum valet. Cui rei contraria est maxime tenuis illa et scrupulose in partis secta divisionis diligentia eo tempore quo cognoscenti iudicium conamur auferre. VII. Quid quod interim quae per se levia sunt et infirma, turba valent, ideoque congerenda sunt potius, et velut eruptione pugnandum? Quod tamen rarum esse debet et ex necessitate demum, cum hoc ipsum quod dissimile rationi est coegerit ratio.

VIII. Praeter haec in omni partitione est utique aliquid potentissimum, quod cum audivit iudex cetera tamquam supervacua gravari solet. Itaque, si plura vel obicienda sunt vel diluenda, et utilis et iucunda partitio est, ut quo quaque de re dicturi sumus ordine appareat; at, si unum crimen varie defendemus, supervacua. IX. Vt si ita partiamur: "dicam non talem esse hunc quem tueor reum ut in eo credibile videri possit homicidium, dicam occidendi causam huic non fuisse, dicam hunc eo tempore quo homo occisus est trans mare fuisse": omnia quae ante id quod ultimum est exsequeris inania videri necesse est. X. Festinat enim iudex ad id quod potentissimum est, et velut obligatum promisso patronum, si est patientior, tacitus appellat: si vel occupatus vel in aliqua potestate vel etiam sic moribus compositus, cum convicio efflagitat. XI. Itaque non defuerunt qui Ciceronis illam pro Cluentio partitionem improbarent, qua se dicturum esse promisit primum neminem maioribus criminibus, gravioribus testibus in iudicium vocatum quam Oppianicum: deinde praeiudicia esse facta ab ipsis iudicibus a quibus condemnatus sit: postremo iudicium pecunia temptatum non a Cluentio, sed contra Cluentium: quia, si probari posset quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere priora. XII. Rursus nemo tam erit aut iniustus aut stultus quin eum fateatur optime pro Murena esse partitum: "intellego, iudices, tris totius accusationis partis fuisse, et earum unam in reprehensione vitae, alteram in contentione dignitatis, tertiam in criminibus ambitus esse versatam". Nam sic et ostendit lucidissime causam et nihil fecit altero supervacuum.

XIII. De illo quoque genere defensionis plerique dubitant: "si occidi, recte feci, sed non occidi"; quo enim pertinere prius si sequens firmum sit? Haec invicem obstare et utroque utentibus in neutro haberi fidem. Quod sane in parte verum est, et illo sequenti, si modo indubitabile est, [sit) solo utendum; at si quid in eo quod est fortius timebimus, XIV. utraque probatione nitemur. Alius enim alio moveri solet; et qui factum putabit, iustum credere potest, qui tamquam iusto non movebitur, factum fortasse non credet: ut certa manus uno telo potest esse contenta, incerta plura spargenda sunt, ut sit et fortunae locus. XV. Egregie vero Cicero pro Milone insidiatorem primum Clodium ostendit, tum addidit ex abundanti, etiam si id non fuisset, talem tamen civem cum

summa virtute interfectoris et gloria necari potuisse. XVI. Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnaverim, quia quaedam, etiam si ipsa sunt dura, in id tamen valent, ut ea molliant quae sequentur. Nec omnino sine ratione est quod vulgo dicitur: inicum petendum ut aecum feras. XVII. Quod tamen nemo sic accipiat ut omnia credat audenda. Recte enim Graeci praecipiunt non temptanda quae effici omnino non possint. Sed quotiens hac de qua loquor duplici defensione utemur, id laborandum est, ut in illam partem sequentem fides ex priore ducatur; potest enim videri qui tuto etiam confessurus fuit mentiendi causam in negando non habere. XVIII. Et illud utique faciendum est, ut, quotiens suspicabimur iudici aliam probationem desiderari quam de qua loquimur, promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos, praecipueque si de pudore agetur. XIX. Frequenter autem accidit ut causa parum verecunda iure tuta sit; de quo ne inviti iudices audiant et adversi, frequentius sunt admonendi secuturam defensionem probitatis ac dignitatis: exspectent paulum et agi ordine sinant. XX. Quaedam interim nos et invitis litigatoribus simulandum est dicere, quod Cicero pro Cluentio facit circa iudiciariam legem: nonnumquam quasi interpellemur ab iis subsistere: saepe avertenda ad ipsos oratio, hortandi ut sinant nos uti nostro consilio. Ita subrepetur animo iudicis, et, dum sperat probationem pudoris, asperioribus illis minus repugnabit. XXI. Quae cum receperit, etiam verecundiae defensioni facilior erit. Sic utraque res invicem iuvabit eritque iudex circa ius nostrum spe modestiae attentior, circa modestiam iuris probatione proclivior. XXII. Sed ut non semper necessaria aut utilis etiam partitio est, ita opportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiae confert. Neque enim solum id efficit, ut clariora fiant quae dicuntur, rebus velut ex turba extractis et in conspectu iudicum positis, sed reficit quoque audientem certo singularum partium fine, non aliter quam facientibus iter multum detrahunt fatigationis notata inscriptis lapidibus spatia. XXIII. Nam et exhausti laboris nosse mensuram voluptati est, et hortatur ad reliqua fortius exsequenda scire quantum supersit. Nihil enim longum videri necesse est in quo quid ultimum sit certum est. XXIV. Nec inmerito multum ex diligentia partiendi tulit laudis Q. Hortensius, cuius tamen divisionem in digitos diductam nonnumquam Cicero leviter eludit. Nam est suus et in gestu modus et vitanda utique maxime concisa nimium et velut articulosa partitio. XXV. Nam et auctoritati plurimum detrahunt minuta illa nec iam membra sed frusta: et huius gloriae cupidi, quo subtilius et copiosius divisisse videantur, et supervacua adsumunt et quae natura singularia sunt secant, nec tam plura faciunt quam minora: deinde cum fecerunt mille particulas, in eandem incidunt obscuritatem contra quam partitio inventa est.

XXVI. Et divisa autem et simplex propositio, quotiens utiliter adhiberi potest, primum debet esse aperta atque lucida (nam quid sit turpius quam id esse obscurum ipsum quod in eum solum adhibetur usum ne sint cetera obscura?), tum brevis nec ullo supervacuo onerata verbo; non enim quid dicamus sed de quo dicturi simus ostendimus. XXVII. Optinendum etiam ne quid in ea desit,

ne quid supersit. superest autem sic fere, cum aut in species partimur quod in genera partiri sit satis, aut genere posito subicitur species, ut "dicam de virtute iustitia continentia", cum iustitia atque continentia virtutis sint species. XXVIII. Partitio prima est, quid sit de quo conveniat, quid de quo ambigatur. In eo quod convenit, quid adversarius fateatur, quid nos: in eo quo de ambigitur, [quae dicturi sumus] quae nostrae propositiones, quae partis adversae. turpissimum vero non eodem ordine exsequi quo quidque proposueris.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER QVINTVS

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

I. Fuerant et clari quidem auctores quibus solum videretur oratoris officium docere (namque et adfectus duplici ratione excludendos putabant, primum quia vitium esset omnis animi perturbatio, deinde quia iudicem a veritate depelli misericordia gratia ira similibusque non oporteret: et voluptatem audientium petere, cum vincendi tantum gratia diceretur, non modo agenti supervacuum, sed vix etiam viro dignum arbitrabantur), II. plures vero qui nec ab illis sine dubio partibus rationem orandi summoverent, hoc tamen proprium atque praecipuum crederent opus, sua confirmare et quae (ex) adverso proponerentur refutare. III. Vtrumcumque est (neque enim hoc loco meam interpono sententiam), hic erit liber illorum opinione maxime necessarius, quo toto haec sola tractantur: quibus sane et ea quae de iudicialibus causis iam dicta sunt serviunt. IV. Nam neque prohoemii neque narrationis est alius usus quam ut huic iudicem praeparent, et status nosse atque ea de quibus supra scripsimus intueri supervacuum foret nisi ad hanc perveniremus. V. Denique ex quinque quas iudicialis materiae fecimus partibus quaecumque alia potest aliquando necessaria causae non esse: lis nulla est cui probatione opus non sit. Eius praecepta sic optime divisuri videmur ut prius quae in commune ad omnis quaestiones pertinent ostendamus, deinde quae in quoque causae genere propria sunt exsequamur.

[1] I. Ac prima quidem illa partitio ab Aristotele tradita consensum fere omnium meruit, alias esse probationes quas extra dicendi rationem acciperet orator, alias quas ex causa traheret ipse et quodam modo gigneret; ideoque illas atechnous, id est inartificiales, has entechnous id est artificiales, vocaverunt. II. Ex illo priore genere sunt praeiudicia, rumores, tormenta, tabulae, ius iurandum, testes, in quibus pars maxima contentionum forensium consistit. Sed ut ipsa per se carent arte, ita summis eloquentiae viribus et adlevanda sunt plerumque et refellenda. Quare mihi videntur magnopere damnandi qui totum hoc genus a praeceptis removerant. III. Nec tamen in animo est omnia quae pro his aut contra dici solent complecti. Non enim

communes locos tradere destinamus, quod esset operis infiniti, sed viam quandam atque rationem. Quibus demonstratis non modo in exsequendo suas quisque vires debet adhibere, sed etiam inveniendo similia, ut quaeque condicio litium poscet. Neque enim de omnibus causis dicere quisquam potest saltem praeteritis, ut taceam de futuris.

[2] I. Iam praeiudiciorum vis omnis tribus in generibus versatur: rebus quae aliquando ex paribus causis sunt iudicatae, quae exempla rectius dicuntur, ut de rescissis patrum testamentis vel contra filios confirmatis: iudiciis ad ipsam causam pertinentibus, unde etiam nomen ductum est, qualia in Oppianicum facta dicuntur et a senatu adversus Milonem: aut cum de eadem causa pronuntiatum est, ut in reis deportatis et adsertione secunda et partibus centumviralium quae in duas hastas divisae sunt. II. Confirmantur praecipue duobus: auctoritate eorum qui pronuntiaverunt, et similitudine rerum de quibus quaeritur; refelluntur autem raro per contumeliam iudicum, nisi forte manifesta in iis culpa erit; vult enim cognoscentium quisque firmam esse alterius sententiam, et ipse pronuntiaturus, nec libenter exemplum quod in se fortasse reccidat facit. III. Confugiendum ergo est in duobus superioribus, si res feret, ad aliquam dissimilitudinem causae, vix autem ulla est per omnia alteri similis. Si id non continget aut eadem causa erit, actionum incusanda neglegentia aut de infirmitate personarum querendum contra quas erit iudicatum, aut de gratia quae testes corruperit, aut de invidia aut de ignorantia, aut inveniendum quod causae postea accesserit. IV. Quorum si nihil erit, licet tamen dicere multos iudiciorum casus ad inique pronuntiandum valere, ideoque damnatum Rutilium, absolutos Clodium atque Catilinam, rogandi etiam iudices ut rem potius intueantur ipsam quam iuri iurando alieno suum donent. V. adversus consulta autem senatus et decreta principum vel magistratuum remedium nullum est, nisi aut inventa quantulacumque causae differentia aut aliqua vel,eorundem vel eiusdem potestatis hominum posterior constitutio quae sit priori contraria: quae si deerunt, lis non erit.

[3] I. Famam atque rumores pars altera consensum civitatis et velut publicum testimonium vocat, altera sermonem sine ullo certo auctore dispersum, cui malignitas initium dederit, incrementum credulitas, quod nulli non etiam innocentissimo possit accidere fraude inimicorum falsa vulgantium. Exempla utrimque non deerunt:

[4] I. sicut in tormentis quoque, qui est locus frequentissimus, cum pars altera quaestionem vera fatendi necessitatem vocet, altera saepe etiam causam falsa dicendi, quod aliis patientia facile mendacium faciat, aliis infirmitas necessarium. Quid attinet de his plura? Plenae sunt orationes veterum ac novorum. II. Quaedam tamen in hac parte erunt propria cuiusque litis. Nam sive de habenda quaestione agetur, plurimum intererit quis et quem postulet aut offerat et in quem et ex qua causa: sive iam erit habita, quis ei praefuerit, quis et quo modo sit tortus, an credibilia dixerit, an inter se constantia,

perseveraverit in eo quod coeperat an aliquid dolore mutarit, prima parte quaestionis an procedente cruciatu. Quae utrimque tam infinita sunt quam ipsa rerum varietas.

[5] I. Contra tabulas quoque saepe dicendum est, cum eas non solum refelli sed etiam accusari sciamus usitatum esse. cum sit autem in his aut scelus signatorum aut ignorantia, tutius ac facilius id quod secundo loco diximus tractatur, quod pauciores rei fiunt. II. Sed hoc ipsum argumenta ex causa trahit, si forte aut incredibile est id actum esse quod tabulae continent, aut, ut frequentius evenit, aliis probationibus aeque inartificialibus solvitur, si aut is in quem signatum est aut aliquis signator dicitur afuisse vel prius esse defunctus, si tempora non congruunt, si vel antecedentia vel insequentia tabulis repugnant. Inspectio etiam ipsa saepe falsum deprendit.

[6] I. Ius iurandum litigatores aut offerunt suum aut non recipiunt oblatum aut ab adversario exigunt aut recusant cum ab ipsis exigatur. Offerre suum sine illa condicione ut vel adversarius iuret fere improbum est. II. Qui tamen id faciet, aut vita se tuebitur, ut eum non sit credibile peieraturum, aut ipsa vi religionis (in qua plus fidei consequitur si id egerit ut non cupide ad hoc descendere, sed ne hoc quidem recusare videatur), aut, si causa patietur, modo litis, propter quam devoturus se ipse non fuerit: aut praeter alia causae instrumenta adiciet ex abundanti hanc quoque conscientiae suae fiduciam. III. Qui non recipiet condicionem et a multis contemni iuris iurandi metum dicet, cum etiam philosophi quidam sint reperti qui deos agere <curam> rerum humanarum negarent: eum vero qui nullo deferente iurare sit paratus et ipsum velle de causa sua pronuntiare et quam id quod offert leve ac facile credat ostendere. IV. At is qui defert alioqui agere modeste videtur, cum litis adversarium iudicem faciat, et eum cuius cognitio est onere liberat, qui profecto alieno iure iurando stari quam suo mavult. V. Quo difficilior recusatio est, nisi forte res est ea quam credibile sit notam ipsi non esse. Quae excusatio si deerit, hoc unum relinquetur, ut invidiam sibi quaeri ab adversario dicat, atque id agi ut in causa in qua vincere non possit queri possit. Itaque hominem quidem malum occupaturum hanc condicionem fuisse, se autem probare malle quae adfirmet quam dubium cuiquam relinquere an peierarit. VI. Sed nobis adulescentibus seniores in agendo facti praecipere solebant ne umquam ius iurandum deferremus, sicut neque optio iudicis adversario esset permittenda nec ex advocatis partis adversae iudex eligendus. Nam si dicere contraria turpe advocato videretur, certe turpius habendum facere quod noceat.

[7] I. Maximus tamen patronis circa testimonia sudor est. Ea dicuntur aut per tabulas aut a praesentibus. Simplicior contra tabulas pugna; nam et minus obstitisse videtur pudor inter paucos signatores et pro diffidentia premitur absentia. Si reprehensionem non capit ipsa persona, infamare signatores licet. II. Tacita praeterea quaedam cogitatio refragatur his omnibus, quod nemo per

tabulas dat testimonium nisi sua voluntate, quo ipso non esse amicum ei se contra quem dicit fatetur. Neque tamen protinus cesserit orator quo minus et amicus pro amico et inimicus contra inimicum possit verum, si integra sit ei fides, dicere. Sed late locus uterque tractatur.

III. cum praesentibus vero ingens dimicatio est, ideoque velut duplici contra eos proque iis acie confligitur actionum et interrogationum. In actionibus primum generaliter pro testibus atque in testis dici solet. IV. Est hic communis locus, cum pars altera nullam firmiorem probationem esse contendit quam quae sit hominum scientia nixa, altera ad detrahendam illis fidem omnia per quae fieri soleant falsa testimonia enumerat. V. Sequens ratio est cum specialiter quidem sed tamen multos pariter invadere patroni solent. Nam et gentium simul universarum elevata testimonia ab oratoribus scimus et tota genera testimoniorum: ut de auditionibus (non enim ipsos esse testes sed iniuratorum adferre voces), ut in causis repetundarum (qui se reo numerasse pecunias iurant, litigatorum, non testium habendos loco). VI. Interim adversus singulos derigitur actio, quod insectationis genus et permixtum defensioni legimus in orationibus plurimis et separatim editum, sicut in Vatinium testem. Totum igitur excutiamus locum, quando universam institutionem adgressi sumus. VII. sufficiebant alioqui libri duo a Domitio Afro in hanc rem compositi, quem adulescentulus senem colui, ut non lecta mihi tantum ea, sed pleraque ex ipso sint cognita. Is verissime praecepit primum esse in hac parte officium oratoris ut totam causam familiariter norit: quod sine dubio ad omnia pertinet; VIII. quomodo contingat explicabimus cum ad destinatum huic parti locum venerimus. Ea res suggeret materiam interrogationi et veluti tela ad manum subministrabit, eadem docebit ad quae iudicis animus actione sit praeparandus. Debet enim vel fieri vel detrahi testibus fides oratione perpetua, quia sic quisque dictis movetur ut est ad credendum vel non credendum ante formatus.

IX. Et quoniam duo genera sunt testium, aut voluntariorum aut eorum quibus (in) iudiciis publicis lege denuntiari solet, quorum altero pars utraque utitur, alterum accusatoribus tantum concessum est: separemus officium dantis testes et refellentis.

X. Qui voluntarium producit scire quid is dicturus sit potest, ideoque faciliorem videtur in rogando habere rationem. Sed haec quoque pars acumen ac vigilantiam poscit, providendumque ne timidus, ne inconstans, ne inprudens testis sit: XI. turbantur enim et a patronis diversae partis inducuntur in laqueos et plus deprensi nocent quam firmi et interriti profuissent. Multum igitur domi ante versandi, variis percontationibus, quales haberi ab adversario possunt, explorandi sunt. Sic fit ut aut constent sibi aut, si quid titubaverint, oportuna rursus eius a quo producti sunt interrogatione velut in gradum reponantur. XII. In iis quoque adhuc qui constiterint sibi vitandae insidiae; nam frequenter subici ab adversario solent et omnia profutura polliciti diversa

respondent, et auctoritatem habent non arguentium illa sed confitentium. XIII. Explorandum igitur quas causas laedendi adversarium adferant, nec id sat est inimicos fuisse, sed an desierint, an per hoc ipsum reconciliari velint, ne corrupti sint, ne paenitentia propositum mutaverint. Quod cum in iis quoque qui ea quae dicturi videntur [re] vera sciunt necessarium est praecavere, (tum) multo magis in iis qui se dicturos quae falsa sunt pollicentur. XIV. Nam et frequentior eorum paenitentia est et promissum suspectius et, si perseverarint, reprensio facilior.

XI [De exemplo, similitudine, analogia, auctoritate.]

[1] Tertium genus, ex iis quae extrinsecus adducuntur in causam, Graeci uocant παράδειγμα, quo nomine et generaliter usi sunt in omni similium adpositione et specialiter in iis quae rerum gestarum auctoritate nituntur. Nostri fere similitudinem uocare maluerunt quod ab illis parabole dicitur, hoc alterum exemplum, quamquam et hoc simile est, illud exemplum. [2] Nos, quo facilius propositum explicemus, utrumque παράδειγμα esse credamus et ipsi appellemus exemplum. Nec uereor ne uidear repugnare Ciceroni, quamquam conlationem separat ab exemplo. Nam idem omnem argumentationem diuidit in duas partes, inductionem et ratiocinationem, ut plerique Graecorum in παραδείγματα et ἐπιχειρήματα, dixeruntque παράδειγμα ῥητορικὴν ἐπαγωγήν. [3] Nam illa, qua plurimum est Socrates usus, hanc habuit uiam, , cum plura interrogasset quae fateri aduersario necesse esset, nouissime id de quo quaerebatur inferret ut simile concessis. [Id est inductio.] Hoc in oratione fieri non potest, sed quod illic interrogatur, hic fere sumitur. [4] Sit igitur illa interrogatio talis: 'Quod est pomum generosissimum? Nonne quod optimum?' Concedetur. 'Quid? equus qui generosissimus? Nonne qui optimus?' Et plura in eundum modum. Deinde, cuius rei gratia rogatum est: 'quid? homo nonne is generosissimus qui optimus?' Fatendum erit. [5] Hoc in testium interrogatione ualet plurimum, in oratione perpetua dissimile est: aut enim sibi ipse respondet orator: 'Quod pomum generosissimum? Puto quod optimum. Et equus? Qui uelocissimus. Ita hominum non qui claritate nascendi, sed qui uirtute maxime excellet' *

Omnia igitur ex hoc genere sumpta necesse est aut similia esse aut dissimilia aut contraria. Similitudo adsumitur interim et ad orationis ornatum; sed illa cum res exiget, nunc ea quae ad probationem pertinent exequar. [6] Potentissimum autem est inter ea quae sunt huius generis quod proprie uocamus exemplum, id est rei gestae aut ut gestae utilis ad persuadendum id quod intenderis commemoratio. Intuendum igitur est totum simile sit an ex parte, ut aut omnia ex eo sumamus aut quae utilia erunt. Simile est: 'iure occisus est Saturninus sicut Gracchi'. Dissimile: [7] 'Brutus occidit liberos proditionem molientis, Manlius uirtutem filii morte multauit'. Contrarium: 'Marcellus ornamenta Syracusanis hostibus restituit, Verres eadem sociis abstulit'. Et probandorum et culpandorum ex his confirmatio eosdem gradus

habet. [8] Etiam in iis quae futura dicemus utilis similium admonitio est, ut si quis dicens Dionysium idcirco petere custodes salutis suae ut eorum adiutus armis tyrannidem occupet, hoc referat exemplum, eadem ratione Pisistratum ad dominationem peruenisse.

[9] Sed ut sunt exempla interim tota similia, ut hoc proximum, sic interim ex maioribus ad minora, ex minoribus ad maiora ducuntur. 'Si propter matrimonia uiolata urbes euersae sunt, quid fieri adultero par est?' 'Tibicines, cum ab urbe discessissent, publice reuocati sunt: quanto magis principes ciuitatis uiri et bene de re publica meriti, cum inuidiae cesserint, ab exilio reducendi!' Ad exhortationem uero praecipue ualent inparia. [10] Admirabilior in femina quam in uiro uirtus. Quare, si ad fortiter faciendum accendatur aliquis, non tantum adferent momenti Horatius et Torquatus quantum illa mulier cuius manu Pyrrhus est interfectus, et ad moriendum non tam Cato et Scipio quam Lucretia: quod ipsum est ex maioribus ad minora. [11] Singula igitur horum generum ex Cicerone (nam unde potius?) exempla ponamus. Simile est hoc pro Murena: 'etenim mihi ipsi accidit ut cum duobus patriciis, altero improbissimo [atque audacissimo], altero modestissimo atque optimo uiro, peterem: superaui tamen dignitate Catilinam, gratia Galbam'. [12] Maius minoris pro Milone: 'Negant intueri lucem esse fas ei qui a se hominem occisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant? Nempe in ea quae primum iudicium de capite uidit M. Horati, fortissimi uiri, qui nondum libera ciuitate tamen populi Romani comitiis liberatus est, cum sua manu sororem esse interfectam fateretur'. Minus maioris: 'occidi, occidi, non Spurium Maelium, qui annona leuanda iacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem uidebatur, in suspicionem incidit regni adpetendi' et cetera, deinde: 'sed eum (auderet enim dicere, cum patriam periculo liberasset) cuius nefandum adulterium in puluinaribus', et totus in Clodium locus.

[13] Dissimile pluris casus habet. Fit enim genere modo tempore loco ceteris, per quae fere omnia Cicero praeiudicia quae de Cluentio uidebantur facta subuertit: contrario uero exemplo censoriam notam, laudando censorem Africanum, qui eum quem peierasse conceptis uerbis palam dixisset, testimonium etiam pollicitus si quis contra diceret, nullo accusante traducere equum passus esset: quae quia erant longiora non suis uerbis exposui. [14] Breue autem apud Vergilium contrarii exemplum est:

at non ille, satum quo te mentiris, Achilles
talis in hoste fuit Priamo

[15] Quaedam autem ex iis quae gesta sunt tota narrabimus, ut Cicero pro Milone: 'pudicitiam cum eriperet militi tribunus militaris in exercitu C. Mari, propincus eius imperatoris, interfectus ab eo est cui uim adferebat: facere enim probus adulescens periculose quam perpeti turpiter maluit: atque hunc ille summus uir scelere solutum periculo liberauit'; [16] quaedam significare

satis erit, ut idem ac pro eodem: 'neque enim posset Ahala ille Seruilius aut P. Nasica aut L. Opimius aut me consule senatus non nefarius haberi, si sceleratos interfici nefas esset'. Haec ita dicentur prout nota erunt uel utilitas causae aut decor postulabit.

[17] Eadem ratio est eorum quae ex poeticis fabulis ducuntur, nisi quod iis minus adfirmationis adhibetur: cuius usus qualis esse deberet, idem optimus auctor ac magister eloquentiae ostendit. [18] Nam huius quoque generis eadem in oratione reperietur exemplum: 'itaque hoc, iudices, non sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriae prodiderunt, eum qui patris ulciscendi causa matrem necauisset, uariatis hominum sententiis, non solum diuina sed sapientissimae deae sententia liberatum'. [19] Illae quoque fabellae quae, etiam si originem non ab Aesopo acceperunt (nam uidetur earum primus auctor Hesiodus), nomine tamen Aesopi maxime celebrantur, ducere animos solent praecipue rusticorum et imperitorum, qui et simplicius quae ficta sunt audiunt, et capti uoluptate facile iis quibus delectantur consentiunt: si quidem et Menenius Agrippa plebem cum patribus in gratiam traditur reduxisse nota illa de membris humanis aduersus uentrem discordantibus fabula, [20] et Horatius ne in poemate quidem humilem generis huius usum putauit in illis uersibus:

quod dixit uulpes aegroto cauta leon.

Αἶνον Graeci uocant et αἰσωπείους, ut dixi, λόγους et λιβυκούς, nostrorum quidam, non sane recepto in usum nomine, apologationem. [21] Cui confine est παροιμίας genus illud quod est uelut fabella breuior et per allegorian accipitur: 'non nostrum' inquit "onus: bos clitellas".

[22] Proximas exemplo uires habet similitudo, praecipueque illa quae ducitur citra ullam tralationum mixturam ex rebus paene paribus: 'ut qui accipere in campo consuerunt iis candidatis quorum nummos suppressos esse putant inimicissimi solent esse: sic eius modi iudices infesti tum reo uenerant.' [23] Nam parabole, quam Cicero conlationem uocat, longius res quae comparentur repetere solet. Nec hominum modo inter se opera similia spectantur (ut Cicero pro Murena facit: 'quod si e portu soluentibus qui iam in portum ex alto inuehuntur praecipere summo studio solent et tempestatum rationem et praedonum et locorum, quod natura adfert ut iis faueamus qui eadem pericula quibus nos perfuncti sumus ingrediantur: quo tandem me animo esse oportet, prope iam ex magna iactatione terram uidentem, in hunc, cui uideo maximas tempestates esse subeundas?') sed et a mutis atque etiam inanimis interim * huius modi ducitur. [24] Et quoniam similium alia facies in alia ratione, admonendum est rarius esse in oratione illud genus, quod εἰκόνα Graeci uocant, quo exprimitur rerum aut personarum imago, – ut Cassius:

'quis istam faciem planipedis senis torquens?'

– quam id quo probabilius fit quod intendimus: ut, si animum dicas excolendum, similitudine utaris terrae, quae neglecta sentes ac dumos, culta fructus creat: aut, si ad curam rei publicae horteris, ostendas apes etiam formicasque, non modo muta sed etiam parua animalia, in commune tamen laborare. [25] Ex hoc genere dictum illud est Ciceronis: 'ut corpora nostra sine mente, ita ciuitas sine lege suis partibus, ut neruis ac sanguine et membris, uti non potest'. Sed ut hac corporis humani pro Cluentio, ita pro Cornelio equorum, pro Archia saxorum quoque usus est similitudine. [26] Illa, ut dixi, propiora: 'ut remiges sine gubernatore, sic milites sine imperatore nihil ualere'. Solent tamen fallere similitudinum species, ideoque adhibendum est eis iudicium. Neque enim ut nauis utilior noua quam uetus, sic amicitia, uel ut laudanda quae pecuniam suam pluribus largitur, ita quae formam. Verba sunt in his similia uetustatis et largitionis, uis quidem longe diuersa [pecuniae et pudicitiae]. [27] Itaque in hoc genere maxime quaeritur an simile sit quod infertur. Etiam in illis interrogationibus Socraticis, quarum paulo ante feci mentionem, cauendum ne incaute respondeas, ut apud Aeschinen Socraticum male respondit Aspasiae Xenophontis uxor, quod Cicero his uerbis transfert: [28] 'Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor, si uicina tua melius habeat aurum quam tu habes, utrumne illud inquit. Quid? si uestem et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat quam tu, tuumne an illius uero. Age sis, inquit, si uirum illa meliorem habeat quam tu habes, utrumne tuum uirum malis an illius?' [29] Hic mulier erubuit, merito: male enim responderat se malle alienum aurum quam suum; nam est id improbum. At si respondisset malle se aurum suum tale esse quale illud esset, potuisset pudice respondere malle se uirum suum talem esse qualis melior esset.

[30] Scio quosdam inani diligentia per minutissimas ista partis secuisse, et esse aliquid minus simile, ut simia homini et [ut] marmora deformata prima manu, aliquid plus, ut illud 'non ouum tam simile ouo', et dissimilibus inesse simile, ut formicae et elephanto genus, quia sunt animalia, et similibus dissimile, ut 'canibus catulos et matribus haedos', differunt enim aetate: [31] contrariorum quoque aliter accipi opposita, ut noctem luci, aliter noxia, ut frigidam febri, aliter repugnantia, ut uerum falso, aliter separata, ut dura non duris: sed quid haec ad praesens propositum magnopere pertineant, non reperio.

[32] Illud est adnotandum magis, argumenta duci ex iure simili, ut Cicero in Topicis: 'eum cui domus usus fructus relictus sit non restituturum heredi si corruerit, quia non restituat seruum si is decesserit'; ex contrario: 'nihil obstat quo minus iustum matrimonium sit mente coeuntium, etiam si tabulae signatae non fuerint: nihil enim proderit signasse tabulas si mentem matrimonii non fuisse constabit'; [33] ex dissimili, quale est Ciceronis pro Caecina: 'ut si qui me exire domo coegisset armis, haberem actionem, si qui introire prohibuisset, non haberem?' Dissimilia sic deprenduntur: 'non si, qui

argentum omne legauit, uideri potest signatam quoque pecuniam reliquisse, ideo etiam quod est in nominibus dari uoluisse creditur'.

[34] Ἀναλογίαν quidam a simili separauerunt, nos eam subiectam huic generi putamus. Nam ut unum ad decem, et decem ad centum simile certe est, et ut hostis sic malus ciuis. Quamquam haec ulterius quoque procedere solent: 'si turpis dominae consuetudo cum seruo, turpis domino cum ancilla: si mutis animalibus finis uoluptas, idem homini'. [35] Cui rei facillime occurrit ex dissimilibus argumentatio: 'non idem est dominum cum ancilla coisse quod dominam cum seruo, nec, si mutis finis uoluptas, rationalibus quoque': immo ex contrario: 'quia mutis, ideo non rationalibus'. [36] Adhibebitur extrinsecus in causam et auctoritas. Haec secuti Graecos, a quibus κρίσεις dicuntur, iudicia aut iudicationes uocant, de quibus ex causa dicta sententia est (nam ea quidem in exemplorum locum cedunt), sed si quid ita uisum gentibus, populis, sapientibus uiris, claris ciuibus, inlustribus poetis referri potest. [37] Ne haec quidem uulgo dicta et recepta persuasione populari sine usu fuerint. Testimonia sunt enim quodam modo, uel potentiora etiam quod non causis accommodata sunt, sed liberis odio et gratia mentibus ideo tantum dicta factaque quia aut honestissima aut uerissima uidebantur. [38] An uero me de incommodis uitae disserentem non adiuuabit earum persuasio nationum quae fletibus natos, laetitia defunctos prosecuntur? Aut si misericordiam commendabo iudici, nihil proderit quod prudentissima ciuitas Atheniensium non eam pro adfectu sed pro numine accepit? [39] Iam illa septem praecepta sapientium nonne quasdam uitae leges existimamus? Si causam ueneficii dicat adultera, non M. Catonis iudicio damnanda uideatur, qui nullam adulteram non eandem esse ueneficam dixit? Nam sententiis quidem poetarum non orationes modo sunt refertae, sed libri etiam philosophorum, qui quamquam inferiora omnia praeceptis suis ac litteris credunt, repetere tamen auctoritatem a plurimis uersibus non fastidierunt. [40] Neque est ignobile exemplum Megarios ab Atheniensibus, cum de Salamine contenderent, uictos Homeri uersu, qui tamen ipse non in omni editione reperitur, significans Aiacem naues suas Atheniensibus iunxisse. [41] Ea quoque quae uulgo recepta sunt hoc ipso, quod incertum auctorem habent, uelut omnium fiunt, quale est: 'ubi amici, ibi opes', et 'conscientia mille testes', et apud Ciceronem: 'pares autem, ut est in uetere prouerbio, cum paribus maxime congregantur'; neque enim durassent haec in aeternum nisi uera omnibus uiderentur. [42] Ponitur a quibusdam, et quidem in parte prima, deorum auctoritas, quae est ex responsis, ut 'Socraten esse sapientissimum'. Id rarum est, non sine usu tamen. Vtitur eo Cicero in libro de haruspicum responsis et in contione contra Catilinam, cum signum Iouis columnae inpositum populo ostendit, et pro Ligario, cum C. Caesaris meliorem quia hoc di iudicauerint confitetur. Quae cum propria causae sunt, diuina testimonia uocantur, cum aliunde arcessuntur, argumenta. [43] Nonnumquam contingit iudicis quoque aut aduersarii aut eius qui ex diuerso agit dictum aliquod aut factum adsumere ad eorum quae intendimus fidem. Propter quod fuerunt qui exempla et has auctoritates inartificialium

probationum esse arbitrarentur, quod ea non inueniret orator, sed acciperet. [44] Plurimum autem refert; nam testis et quaestio et his similia de ipsa re quae in iudicio est pronuntiant: extra petita, nisi ad aliquam praesentis disceptationis utilitatem ingenio adplicantur, nihil per se ualent.

XV. Eorum vero quibus denuntiatur pars testium est quae reum laedere velit, pars quae nolit, idque interim scit accusator, interim nescit. Fingamus in praesentia scire; in utroque tamen genere summis artibus interrogantis opus est. XVI. Nam si habet testem cupidum laedendi, cavere debet hoc ipsum, ne cupiditas eius appareat, nec statim de eo quod in iudicium venit rogare, sed aliquo circumitu ad id pervenire, ut illi quod maxime dicere voluit videatur expressum: nec nimium instare interrogationi, ne omnia respondendo testis fidem suam minuat, sed in tantum evocare eum quantum sumere ex uno satis sit. XVII. At in eo qui verum invitus dicturus est, prima felicitas interrogantis extorquere quod is noluerit. Hoc non alio modo fieri potest quam longius interrogatione repetita. Respondebit enim quae nocere causae non arbitrabitur, ex pluribus deinde quae confessus erit eo perducetur ut quod dicere non vult negare non possit. XVIII. Nam ut in oratione sparsa plerumque colligimus argumenta, quae per se nihil reum adgravare videantur, congregatione deinde eorum factum convincimus: ita huius modi testis multa de ante actis, multa de insecutis, loco tempore persona ceteris est interrogandus, ut in aliquod responsum incidat post quod illi vel fateri quae volumus necesse sit vel iis quae iam dixerit repugnare. XIX. Id si non contingit, relicum erit ut eum nolle dicere manifestum sit, protrahendusque ut in aliquo, quod vel extra causam sit, deprehendatur, tenendus etiam diutius, ut omnia ac plura quam res desiderat pro reo dicendo suspectus iudici fiat: quo non minus nocebit quam si vera in reum dixisset. XX. At si, quod secundo loco diximus, nesciet actor quid propositi testis attulerit, paulatim et, ut dicitur, pedetemptim interrogando experietur animum eius, et ad id responsum quod eliciendum erit per gradus ducet. XXI. Sed quia nonnumquam sunt hae quoque testium artes, ut primo ad voluntatem respondeant, quo maiore fide diversa postea dicant, est actoris suspectum testem dum prodest dimittere.

XXII. Patronorum in parte expeditior, in parte difficilior interrogatio est. Difficilior hoc, quod raro umquam possunt ante iudicium scire quid testis dicturus sit, expeditior, quod cum interrogandus est sciunt quid dixerit. XXIII. Itaque, quod in eo incertum est, cura et inquisitione opus est, quis reum premat, quas et quibus ex causis inimicitias habeat, eaque in oratione praedicenda atque amolienda sunt, sive odio conflatos testes sive invidia sive gratia sive pecunia videri volumus. Et si deficietur numero pars diversa, paucitatem, si abundabit, conspirationem, si humiles producet, vilitatem, si potentes, gratiam oportebit incessere. XXIV. Plus tamen proderit causas propter quas reum laedant exponere: quae sunt variae et pro condicione cuiusque litis aut litigatoris. Nam contra illa quae supra diximus simili ratione responderi locis communibus solet, quia et in paucis atque humilibus

accusator simplicitate gloriari potest, quod neminem praeter eos qui possint scire quaesierit, et multos atque honestos commendare aliquanto est facilius. XXV. Verum interim et singulos ut exornare, ita destruere contingit aut recitatis in actione <testimoniis> aut testibus nominatis, quod iis temporibus quibus testis non post finitas actiones rogabatur facilius et frequentius fuit. Quid autem in quemque testium dicendum sit, sumi nisi ex ipsorum personis non potest.

XXVI. Reliquae interrogandi sunt partes: qua in re primum est nosse testem. Nam timidus terreri, stultus decipi, iracundus concitari, ambitiosus inflari, longus protrahi potest, prudens vero et constans vel tamquam inimicus et pervicax dimittendus statim, vel non interrogatione sed brevi interlocutione patroni refutandus est, aut aliquo, si continget, urbane dicto refrigerandus, aut, si quid in eius vitam dici poterit, infamia, criminum destruendus. XXVII. Probos quosdam et verecundos non aspere incessere profuit; nam saepe qui adversus insectantem pugnassent modestia mitigantur. Omnis autem interrogatio aut in causa est aut extra causam. In causa, sicut accusatori praecepimus, patronus quoque altius et unde nihil suspecti sit repetita percontatione, priora sequentibus adplicando saepe eo perducit homines ut invitis quod prosit extorqueat. XXVIII. Eius rei sine dubio neque disciplina una in scholis neque exercitatio traditur, et naturali magis acumine aut usu contingit haec virtus. Si quod tamen exemplum ad imitationem demonstrandum sit, solum est quod ex dialogis Socraticorum maximeque Platonis duci potest: in quibus adeo scitae sunt interrogationes ut, cum plerisque bene respondeatur, res tamen ad id quod volunt efficere perveniat. XXIX. Illud fortuna interim praestat, ut aliquid quod inter se parum consentiat a teste dicatur, interim, quod saepius evenit, ut testis testi diversa dicat. Acuta autem interrogatio ad hoc quod casu fieri solet etiam ratione perducet. XXX. Extra causam quoque multa quae prosint rogari solent, de vita testium aliorum, de sua quisque, si turpitudo, si humilitas, si amicitia accusatoris, si inimicitiae cum reo: in quibus aut dicant aliquid quod prosit, aut in mendacio vel cupiditate laedendi deprendantur. XXXI. Sed in primis interrogatio cum debet esse circumspecta, quia multa contra patronos venuste testes saepe respondent eique praecipue rei vulgo favetur, tum verbis quam maxime ex medio sumptis, ut qui rogatur (is autem saepius est imperitus) intellegat, aut ne intellegere se neget, quod interrogantis non leve frigus est. XXXII. Illae vero pessimae artes, testem subornatum in subsellia adversarii mittere, ut inde excitatus plus noceat vel dicendo contra reum cum quo sederit, vel, cum adiuvisse testimonio videbitur, faciendo ex industria multa inmodeste atque intemperanter, per quae non a se tantum dictis detrahat fidem, sed ceteris quoque qui profuerant auferat utilitatem: quorum mentionem habui non ut fierent sed ut vitarentur.

Saepe inter se collidi solent inde testatio, hinc testes. Locus utrimque: haec enim se pars iure iurando, illa consensu signantium tuetur. XXXIII. Saepe

inter testes et argumenta quaesitum est. Inde scientiam in testibus et religionem, ingenia esse in argumentis dicitur: hinc testem gratia metu pecunia ira odio amicitia ambitu fieri, argumenta ex natura duci, in his iudicem sibi, in illis alii credere. XXXIV. Communia haec pluribus causis, multumque iactata sunt, semper tamen iactabuntur. Aliquando utrimque sunt testes, et quaestio sequitur ex ipsis, utri meliores viri, ex causis, utri magis credibilia dixerint, ex litigatoribus, utri gratia magis valuerint. XXXV. His adicere si qui volet ea quae divina testimonia vocant, ex responsis oraculis ominibus, duplicem sciat esse eorum tractatum: generalem alterum, in quo inter Stoicos et Epicuri sectam secutos pugna perpetua est regaturne providentia mundus, specialem alterum circa partis divinationum, ut quaeque in quaestionem cadet. XXXVI. Aliter enim oraculorum, aliter haruspicum augurum coniectorum mathematicorum fides confirmari aut refelli potest, cum sit rerum ipsarum ratio diversa. Circa eius modi quoque instrumenta firmanda vel destruenda multum habet operis oratio, si quae sunt voces per vinum somnum dementiam emissae, vel excepta parvolorum indicia, quos pars altera nihil fingere, altera nihil iudicare dictura est.

XXXVII. Nec tantum praestari hoc genus potenter, sed etiam ubi non est desiderari solet: "Pecuniam dedisti: quis numeravit? ubi? unde?" "Venenum arguis: ubi emi? a quo? quanti? per quem dedi? quo conscio?" Quae fere omnia pro Cluentio Cicero in crimine veneficii excutit.

Haec de inartificialibus quam brevissime potui.

[8] I. Pars altera probationum, quae est tota in arte constatque rebus ad faciendam fidem adpositis, plerumque aut omnino neglegitur aut levissime attingitur ab iis qui argumenta velut horrida et confragosa vitantes amoenioribus locis desident, neque aliter quam ii qui traduntur a poetis gustu cuiusdam apud Lotophagos graminis et Sirenum cantu deleniti voluptatem saluti praetulisse, dum laudis falsam imaginem persecuntur ipsa propter quam dicitur victoria cedunt. II. Atqui cetera, quae continuo magis orationis tractu decurrunt, in auxilium atque ornamentum argumentorum comparantur, nervisque illis quibus causa continetur adiciunt inducti super corporis speciem: ut, si forte quid factum ira vel metu vel cupiditate dicatur, latius quae cuiusque adfectus natura sit prosequamur. Isdem laudamus incusamus augemus minuimus describimus deterremus querimur consolamur hortamur. III. Sed horum esse opera in rebus aut certis aut de quibus tamquam certis loquimur potest. Nec abnuerim esse aliquid in delectatione, multum vero in commovendis adfectibus: sed haec ipsa plus valent cum se didicisse iudex putat, quod consequi nisi argumentatione aliaque omni fide rerum non possumus.

IV. Quorum priusquam partior species, indicandum est esse quaedam in omni probationum genere communia. Nam neque ulla quaestio est quae non sit aut

in re aut in persona, neque esse argumentorum loci possunt nisi in iis quae rebus aut personis accidunt, V. eaque aut per se inspici solent aut ad aliud referri, neque ulla confirmatio nisi aut ex consequentibus aut ex pugnantibus, et haec necesse est aut ex praeterito tempore aut ex coniuncto aut ex insequenti petere, nec ulla res probari nisi ex alia potest eaque sit oportet aut maior aut par aut minor. VI. Argumenta vero reperiuntur aut in quaestionibus, quae etiam separatae a complexu rerum personarumque spectari per se possint, aut in ipsa causa, cum invenitur aliquid in ea non ex communi ratione ductum sed eius iudicii de quo cognoscitur proprium. Probationum praeterea omnium aliae sunt necessariae, aliae credibiles, aliae non repugnantes. VII. Et adhuc omnium probationum quadruplex ratio est, ut vel quia est aliquid, aliud non sit, ut: "dies est, nox non est", vel quia est aliquid, et aliud sit: "sol est super terram, dies est", vel quia aliquid non est, aliud sit: "non est nox, dies est", vel quia aliquid non est, nec aliud sit: "non est rationalis, nec homo est". His in universum praedictis partes subiciam.

[9] I. Omnis igitur probatio artificialis constat aut signis aut argumentis aut exemplis. Nec ignoro plerisque videri signa partem argumentorum. Quae mihi separandi ratio haec fuit prima, quod sunt paene ex illis inartificialibus (cruenta enim vestis et clamor et livor et talia sunt instrumenta, qualia tabulae, rumores, testes, nec inveniuntur ab oratore, sed ad eum cum ipsa causa deferuntur), II. altera, quod signa, sive indubitata sunt, non sunt argumenta, quia ubi illa sunt quaestio non est, argumento autem nisi in re controversa locus esse non potest, sive dubia, non sunt argumenta sed ipsa argumentis egent.

III. Dividuntur autem in has primas duas species, quod eorum alia sunt, ut dixi, quae necessaria (sunt, alia quae non necessaria). Priora illa sunt quae aliter habere se non possunt, quae Graeci tecmeria vocant. +Quae sunt+ alyta semia: quae mihi vix pertinere ad praecepta artis videntur; nam ubi est signum insolubile, ibi ne lis quidem est. IV. Id autem accidit cum quid aut necesse est fieri factumve esse, aut omnino non potest fieri vel esse factum: quo in causis posito non est lis [nisi] facti. Hoc genus per omnia tempora perpendi solet: nam et coisse eam cum viro quae peperit, V. quod est praeteriti, et fluctus esse cum magna vis venti in mare incubuit, quod coniuncti, et eum mori cuius cor est vulneratum, quod futuri, necesse est. Nec fieri potest ut ibi messis sit ubi satum non est, ut quis Romae sit cum est Athenis, ut sit ferro vulneratus qui sine cicatrice est. VI. Sed quaedam et retrorsum idem valent, ut vivere hominem qui spirat et spirare qui vivit, quaedam in contrarium non recurrunt: nec enim, quia movetur qui ingreditur, etiam ingreditur qui movetur. VII. Quare potest et coisse cum viro quae non peperit, et non esse ventus in mari cum est fluctus, neque utique cor eius vulneratum esse qui perit. Ac similiter satum fuisse potest ubi non fuit messis, nec fuisse Romae qui non fuit Athenis, nec fuisse ferro vulneratus qui habet cicatricem.

VIII. Alia sunt signa non necessaria, quae eikota Graeci vocant: quae etiam si ad tollendam dubitationem sola non sufficiunt, tamen adiuta ceteris plurimum valent. IX. Signum vocatur, ut dixi, semeion (quamquam id quidam indicium, quidam vestigium nominaverunt): per quod alia res intellegitur, ut per sanguinem caedes. At sanguis vel ex hostia respersisse vestem potest vel e naribus profluxisse: non utique qui vestem cruentam habuerit homicidium fecerit. X. Sed ut per se non sufficit, ita ceteris adiunctum testimonii loco ducitur, si inimicus, si minatus ante, si eodem in loco fuit: quibus signum cum accessit, efficit ut quae suspecta erant certa videantur. XI. Alioqui sunt quaedam signa utrique parti communia, ut livores tumores (nam videri possunt et veneficii et cruditatis), et vulnus in pectore sua manu et aliena perisse dicentibus in aequo est. Haec proinde firma habentur atque extrinsecus adiuvantur.

XII. Eorum autem quae signa sunt quidem sed non necessaria genus Hermagoras putat non esse virginem Atalanten quia cum iuvenibus per silvas vagetur. Quod si receperimus, vereor ne omnia quae ex facto ducuntur signa faciamus. XIII. Eadem tamen ratione qua signa tractantur. Nec mihi videntur Ariopagitae, cum damnaverint puerum, coturnicum oculos eruentem, aliud iudicasse quam id signum esse perniciosissimae mentis multisque malo futurae si adolevisset. Vnde Spuri Maeli Marcique Manli popularitas signum adfectati regni est existimatum. XIV. Sed vereor ne longe nimium nos ducat haec via. Nam si est signum adulterae lavari cum viris, erit et convivere cum adulescentibus, deinde etiam familiariter alicuius amicitia uti: fortasse corpus vulsum, fractum incessum, vestem muliebrem dixerit mollis et parum viri signa, si cui (cum signum id proprie sit quod ex eo de quo quaeritur natum sub oculos venit) ut sanguis e caede, ita illa ex inpudicitia fluere videantur. XV. Ea quoque quae, quia plerumque observata sunt, vulgo signa creduntur, ut prognostica: "vento rubet aurea Phoebe" et "cornix plena pluviam vocat improba voce", si causas ex qualitate caeli trahunt, sane ita appellentur. Nam si vento rubet luna, signum venti est rubor: et si, ut idem poeta colligit, XVI. densatus et laxatus aer facit ut sit inde "ille avium concentus", idem sentiemus. sunt autem signa etiam parva magnorum, ut vel haec ipsa cornix; nam maiora minorum esse nemo miratur.

[10] I. Nunc de argumentis: hoc enim nomine complectimur omnia quae Graeci enthymemata, epichiremata, apodixis vocant, quamquam apud illos est aliqua horum nominum differentia, etiam si vis eodem fere tendit. Nam enthymema (quod nos commentum sane aut commentationem interpretemur, quia aliter non possumus, Graeco melius usuri) unum intellectum habet quo omnia mente concepta significat (sed nunc non de eo loquimur), II. alterum quo sententiam cum ratione, tertium quo certam quandam argumenti conclusionem vel ex consequentibus vel ex repugnantibus: quamquam de hoc parum convenit. sunt enim qui illud prius epichirema dicant, pluresque invenias in ea opinione ut id demum quod pugna constat enthymema accipi

velint, et ideo illud Cornificius contrarium appellat. III. hunc alii rhetoricum syllogismum, alii inperfectum syllogismum vocaverunt, quia (nec) distinctis nec totidem partibus concluderetur: quod sane non utique ab oratore desideratur. IV. Epichirema Valgius adgressionem vocat; verius autem iudico non nostram administrationem, sed ipsam rem quam adgredimur, id est argumentum quo aliquid probaturi sumus, etiam si nondum verbis explanatum, iam tamen mente conceptum, epichirema dici. V. Aliis videtur non destinata vel inchoata sed perfecta probatio hoc nomen accipere ultima specie, ideoque propria eius appellatione et maxime in usu posita significatur certa quaedam sententiae comprensio, quae ex tribus minime partibus constat. VI. Quidam epichirema rationem appellarunt, Cicero melius ratiocinationem, quamquam et ille nomen hoc duxisse magis a syllogismo videtur: nam et statum syllogisticum ratiocinativum appellat (et) exemplis utitur philosophorum. Et quoniam est quaedam inter syllogismum et epichirema vicinitas, potest videri hoc nomine recte abusus. VII. Apodeixis est evidens probatio, ideoque apud geometras grammikai apodeixeis dicuntur. Hanc et ab epichiremate Caecilius putat differre solo genere conclusionis et esse apodixin inperfectum epichirema eadem causa qua diximus enthymema a syllogismo distare; nam et enthymema syllogismi pars est. Quidam inesse epichiremati apodixin putant et esse partem eius confirmantem. VIII. Vtrumque autem quamquam diversi auctores eodem modo finiunt, ut sit ratio per ea quae certa sunt fidem dubiis adferens: quae natura est omnium argumentorum, neque enim certa incertis declarantur. Haec omnia generaliter pistis appellant, quod etiam si propria interpretatione dicere fidem possumus, apertius tamen probationem interpretabimur. IX. Sed argumentum quoque plura significat. Nam et fabulae ad actum scaenarum compositae argumenta dicuntur, et (cum) orationum Ciceronis velut thema (ipse] exponit Pedianus inquit: "argumentum tale est", et ipse Cicero ad Brutum ita scribit: "veritus fortasse ne nos in Catonem nostrum transferremus illim aliquid, etsi argumentum simile non erat". Quo apparet omnem ad scribendum destinatam materiam ita appellari. X. Nec mirum, cum id inter opifices quoque sit vulgatum, unde Vergili "argumentum ingens", vulgoque paulo numerosius opus dicitur argumentosum. Sed nunc de eo dicendum argumento est quod ad ... probationem indicium fidem adgressionem eiusdem rei nomina facit, parum distincte, ut arbitror. XI. Nam probatio et fides efficitur non tantum per haec, quae sunt rationis, sed etiam per inartificialia. Signum autem, quod ille indicium vocat, ab argumentis iam separavi. Ergo cum sit argumentum ratio probationem praestans, qua colligitur aliud per aliud, et quae quod est dubium per id quod dubium non est confirmat, necesse est esse aliquid in causa quod probatione non egeat. XII. Alioqui nihil erit quo probemus, nisi fuerit quod aut sit verum aut videatur, ex quo dubiis fides fiat. Pro certis autem habemus primum quae sensibus percipiuntur, ut quae videmus audimus, qualia sunt signa, deinde ea (in) quae communi opinione consensum est: XIII. "deos esse", "praestandam pietatem parentibus", praeterea quae legibus cauta sunt, quae persuasione etiam si non omnium hominum, eius tamen civitatis aut

gentis in qua res agitur in mores recepta sunt, ut pleraque in iure non legibus sed moribus constant: si quid inter utramque partem convenit, si quid probatum est, denique cuicumque adversarius non contradicit. XIV. Sic enim fiet argumentum: "cum providentia mundus regatur, administranda, res publica est: sequitur ut administranda res publica sit, si liquebit mundum providentia regi". XV. Debet etiam nota esse recte argumenta tractaturo vis et natura omnium rerum, et quid quaeque earum plerumque efficiat: hinc enim sunt quae icota dicuntur. XVI. Credibilium autem genera sunt tria: unum firmissimum, quia fere accidit, ut "liberos a parentibus amari", alterum velut propensius: "eum qui recte valeat in crastinum perventurum", tertium tantum non repugnans: "in domo furtum factum ab eo qui domi fuit". XVII. Ideoque Aristoteles in secundo de arte rhetorica libro diligentissime est exsecutus quid cuique rei et quid cuique homini soleret accidere, et quas res quosque homines quibus rebus aut hominibus vel conciliasset vel alienasset ipsa natura, ut divitias quid sequatur aut ambitum aut superstitionem, quid boni probent, quid mali petant, quid milites, quid rustici, quo quaeque modo res vitari vel adpeti soleat. XVIII. Verum hoc exsequi mitto: non enim longum tantum, sed etiam inpossibile ac potius infinitum est, praeterea positum in communi omnium intellectu. Si quis tamen desideraverit, a quo peteret ostendi. XIX. Omnia autem credibilia, in quibus pars maxima consistit argumentationis, ex huius rhodi fontibus fluunt: "an credibile sit a filio patrem occisum, incestum cum filia commissum", et contra veneficium in noverca, adulterium in luxurioso: illa quoque, "an scelus palam factum", "an falsum propter exiguam summam", quia suos quidque horum velut mores habet, plerumque tamen, non semper: alioqui indubitata essent, non argumenta.

XX. Excutiamus nunc argumentorum locos, quamquam quibusdam hi quoque de quibus supra dixi videntur. Locos appello non, ut vulgo nunc intelleguntur, in luxuriem et adulterium et similia, sed sedes argumentorum, in quibus latent, ex quibus sunt petenda. XXI. Nam ut in terra non omni generantur omnia, nec avem aut feram reperias, ubi quaeque nasci aut morari soleat ignaras, et piscium quoque genera alia planis gaudent, alia saxosis, regionibus etiam litoribusque discreta sunt, nec helopem nostro mari aut scarum ducas: ita non omne argumentum undique venit ideoque non passim quaerendum est. XXII. Multus alioqui error est: exhausto labore, quod non ratione scrutabimur non poterimus invenire nisi casu. At si scierimus ubi quodque nascatur, cum ad locum ventum erit facile quod in eo est pervidebimus.

XXIII. In primis igitur argumenta saepe a persona ducenda sunt, cum sit, ut dixi, divisio ut omnia in haec duo partiamur, res atque personas: ut causa tempus locus occasio instrumentum modus et cetera rerum sint accidentia. Personis autem non quidquid accidit exsequendum mihi est, ut plerique fecerunt, sed unde argumenta sumi possunt. XXIV. Ea porro sunt: genus, nam similes parentibus ac maioribus suis plerumque creduntur, et nonnumquam ad honeste turpiterque vivendum inde causae fluunt: natio, nam et gentibus

proprii mores sunt nec idem in barbaro, Romano, Graeco probabile est: XXV. patria, quia similiter etiam civitatium leges instituta opiniones habent differentiam: sexus, ut latrocinium facilius in viro, veneficium in femina credas: aetas, quia aliud aliis annis magis convenit: educatio et disciplina, quoniam refert a quibus et quo quisque modo sit institutus: XXVI. habitus corporis, ducitur enim frequenter in argumentum species libidinis, robur petulantiae, his contraria in diversum: fortuna, neque enim idem credibile est in divite ac paupere, propinquis amicis clientibus abundante et his omnibus destituto (condicionis etiam distantia est: nam clarus an obscurus, magistratus an privatus, pater an filius, civis an peregrinus, liber an servus, maritus an caelebs, parens liberorum an orbus sit, plurimum distat): XXVII. animi natura, etenim avaritia iracundia misericordia crudelitas severitas aliaque his similia adferunt fidem frequenter aut detrahunt, sicut victus luxuriosus an frugi an sordidus quaeritur: studia quoque, nam rusticus forensis negotiator miles navigator medicus aliud atque aliud efficiunt. XXVIII. Intuendum etiam quid adfectet quisque, locuples videri an disertus, iustus an potens. Spectantur ante acta dictaque; ex praeteritis enim aestimari solent praesentia. His adiciunt quidam commotionem: hanc accipi volunt temporarium animi motum, sicut iram pavorem. XXIX. Consilia autem et praeteriti et praesentis et futuri temporis: quae mihi, etiam si personis accidunt, referenda tamen ad illam partem argumentorum videntur quam ex causis ducimus, sicut habitus quidam animi, quo tractatur amicus (an) inimicus. XXX. Ponunt in persona et nomen: quod quidem accidere ei necesse est, sed in argumentum raro cadit, nisi cum aut ex causa datum est, ut Sapiens, Magnus, Pius, aut et ipsum alicuius cogitationis attulit causam, ut Lentulo coniurationis, quod libris Sibyllinis haruspicumque responsis dominatio dari tribus Corneliis dicebatur, seque eum tertium esse credebat post sullam Cinnamque quia et ipse Cornelius erat. XXXI. Nam et illud apud Euripiden frigidum sane, quod nomen Polynicis ut argumentum morum frater incessit. Iocorum tamen ex eo frequens materia, qua Cicero in Verrem non semel usus est. Haec fere circa personas sunt aut his similia; neque enim complecti omnia vel hac in parte vel in ceteris possumus, contenti rationem plura quaesituris ostendere.

XXXII. Nunc ad res transeo, in quibus maxime sunt personis iuncta quae agimus, ideoque prima tractanda. In omnibus porro quae fiunt quaeritur aut quare aut ubi aut quando aut quo modo aut per quae facta sunt. XXXIII. ducuntur igitur argumenta ex causis factorum vel futurorum: quarum materiam, +quam quidam hylen, alii dynamin nominaverunt+, in duo genera sed quaternas utriusque dividunt species. Nam fere versatur ratio faciendi circa bonorum adeptionem incrementum conservationem usum aut malorum evitationem liberationem inminutionem tolerantiam: quae et in deliberando plurimum valent. XXXIV. Sed has causas habent recta, prava contra ex falsis opinionibus veniunt. Nam est his initium ex iis quae credunt bona aut mala, inde errores existunt et pessimi adfectus, in quibus sunt ira odium invidia cupiditas spes ambitus audacia metus, cetera generis eiusdem. Accedunt

aliquando fortuita, ebrietas, ignorantia, quae interim ad veniam valent, interim ad probationem criminis, ut si quis dum alii insidiatur alium dicitur interemisse. XXXV. Causae porro non ad convincendum modo quod obicitur, sed ad defendendum quoque excuti solent, cum quis se recte fecisse, id est honesta causa, contendit: qua de re latius in tertio libro dictum est. XXXVI. Finitionis quoque quaestiones ex causis interim pendent: an tyrannicida qui tyrannum a quo deprensus in adulterio fuerat occidit, an sacrilegus sacrilegus qui ut hostes urbe expelleret arma templo adfixa detraxit. XXXVII. Ducuntur argumenta et ex loco. Spectatur enim ad fidem probationis montanus an planus, maritimus an mediterraneus, consitus an incultus, frequens an desertus, propincus an remotus, oportunus consiliis an aduersus: quam partem uidemus uehementissime pro Milone tractasse Ciceronem. XXXVIII. Et haec quidem ac similia ad coniecturam frequentius pertinent, sed interim ad ius quoque: priuatus an publicus, sacer an profanus, noster an alienus, ut in persona magistratus, pater, peregrinus. XXXIX. Hinc enim quaestiones oriuntur: 'Priuatam pecuniam sustulisti, uerum, quia de templo, non furtum sed sacrilegium est'. 'Occidisti adulteros, quod lex permittit, sed quia in lupanari, caedes est'. 'Iniuriam fecisti, sed quia magistratui, maiestatis actio est'. XL. Vel contra: 'licuit quia pater eram, quia magistratus'. Sed circa facti controuersiam argumenta praestant, circa iuris lites materiam quaestionum. Ad qualitatem quoque frequenter pertinet locus; neque enim ubique idem aut licet aut decorum est: quin etiam in qua quidque ciuitate quaeratur interest; moribus enim et legibus distant. XLI. Ad commendationem quoque et inuidiam ualet; nam et Aiax apud Ouidium 'ante rates' inquit 'agimus causam, et mecum confertur Vlixes!' et Miloni inter cetera obiectum est quod Clodius in monumentis ab eo maiorum suorum esset occisus. XLII. Ad suadendi momenta idem ualet, sicut tempus, cuius tractatum subiungam. Eius autem, ut alio loco iam dixi, duplex significatio est: generaliter enim et specialiter accipitur. Prius illud est 'nunc', 'olim', 'sub Alexandro', 'cum apud Ilium pugnatum est', denique praeteritum, instans, futurum. Hoc sequens habet et constituta discrimina: 'aestate', 'hieme', 'noctu', 'interdiu', et fortuita: 'in pestilentia', 'in bello', 'in conuiuio'. XLIII. Latinorum quidam satis significari putauerunt si illud generale 'tempus', hoc speciale 'tempora' uocarent. Quorum utrorumque ratio et in consiliis quidem et in illo demonstratiuo genere uersatur, sed in iudiciis frequentissima est. XLIV. Nam et iuris quaestiones facit et qualitatem distinguit et ad coniecturam plurimum confert, ut cum interim probationes inexpugnabiles adferat, quales sunt si dicatur, ut supra posui, signator qui ante diem tabularum decessit, aut commisisse aliquid uel cum infans esset uel cum omnino natus non esset: XLV. praeter id quod omnia facile argumenta aut ex iis quae ante rem facta sunt aut ex coniunctis rei aut insequentibus ducuntur. Ex antecedentibus: 'mortem minatus es, noctu existi, proficiscentem antecessisti'. XLVI. Causae quoque factorum praeteriti sunt temporis. Secundum tempus subtilius quidam quam necesse erat diuiserunt, ut esset iuncti 'sonus auditus est', adhaerentis 'clamor sublatus est'. Insequentis sunt illa: 'latuisti', 'profugisti', 'liuores et tumores apparuerunt'.

Isdem temporum gradibus defensor utetur ad detrahendam ei quod obicitur fidem. XLVII. In his omnis factorum dictorumque ratio uersatur, sed dupliciter. Nam fiunt quaedam quia aliud postea futurum est, quaedam quia aliud antea factum est: ut cum obicitur reo lenocinii, speciosae marito, quod adulterii damnatam quandam emerit, aut parricidii reo luxurioso quod dixerit patri: 'non amplius me obiurgabis'. Nam et ille non quia emit leno est, sed quia leno erat emit, nec hic quia sic erat locutus occidit, sed quia erat occisurus sic locutus est. XLVIII. Casus autem, qui et ipse praestat argumentis locum, sine dubio est ex insequentibus, sed quadam proprietate distinguitur, ut si dicam: 'melior dux Scipio quam Hannibal, uicit Hannibalem': 'bonus gubernator, numquam fecit naufragium': 'bonus agricola, magnos sustulit fructus'. Et contra: 'sumptuosus fuit, patrimonium exhausit': 'turpiter uixit, [uel] omnibus inuisus est'. XLIX. Intuendae sunt praecipueque in coniecturis et facultates; credibilius est enim occisos a pluribus pauciores, a firmioribus inbecilliores, a uigilantibus dormientis, a praeparatis inopinatos: quorum contraria in diuersum ualent. L. Haec et in deliberando intuemur et in iudiciis ad duas res solemus referre, an uoluerit quis, an potuerit; nam et uoluntatem spes facit. Hinc illa apud Ciceronem coniectura: 'insidiatus est Clodius Miloni, non Milo Clodio: ille cum seruis robustis, hic cum mulierum comitatu, ille equis, hic in raeda, ille expeditus, hic paenula inretitus'. LI. Facultati autem licet instrumentum coniungere; sunt enim in parte facultatis et copiae. Sed ex instrumento aliquando etiam signa nascuntur, ut spiculum in corpore inuentum. LII. His adicitur modus, quem trÒpon dicunt, quo quaeritur quem ad modum quid sit factum. Idque tum ad qualitatem scriptumque pertinet, ut si negemus adulterum ueneno licuisse occidere, tum ad coniecturas quoque, ut si dicam: 'bona mente factum, ideo palam', 'mala, ideo ex insidiis, nocte, in solitudine'.

LIII. In rebus autem omnibus de quarum ui ac natura quaeritur quasque etiam citra complexum personarum ceterorumque ex quibus fit causa per se intueri possumus, tria sine dubio rursus spectanda sunt: an sit, quid sit, quale sit. Sed quia sunt quidam loci argumentorum omnibus communes, diuidi haec tria genera non possunt, ideoque locis potius, ut in quosque incurrent, subicienda sunt.

LIV. Ducuntur ergo argumenta ex finitione seu fine; nam utroque modo traditur. Eius duplex ratio est: aut enim praecedente finitione quaeritur sitne hoc uirtus, aut simpliciter quid sit uirtus. Id aut uniuersum uerbis complectimur, ut 'rhetorice est bene dicendi scientia', aut per partes, ut 'rhetorice est inueniendi recte et disponendi et eloquendi cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia'. LV. Praeterea finimus aut ui, sicut superiora, aut §tumolog¤&, ut si assiduum ab aere dando et locupletem a locorum, pecuniosum a pecorum copia. Finitioni subiecta maxime uidentur genus species differens proprium: ex iis omnibus argumenta ducuntur. LVI. Genus ad probandam speciem minimum ualet, plurimum ad refellendam.

Itaque non quia est arbor platanus est, at quod non est arbor utique platanus non est: nec quod uirtus est utique iustitia est, at quod non est uirtus, utique non potest esse iustitia. Itaque a genere perueniendum est ad ultimam speciem, ut 'homo est animal' non est satis, id enim genus est: 'mortale'++etiam si est species, cum aliis tamen communis finitio: 'rationale'++nihil supererit ad demonstrandum quod uelis. LVII. Contra species firmam probationem habet generis, infirmam refutationem. Nam quod iustitia est, utique uirtus est: quod non est iustitia, potest esse uirtus, si est fortitudo, constantia, continentia. Numquam itaque tolletur a specie genus, nisi ut omnes species quae sunt generi subiectae remoueantur, hoc modo: 'quod neque inmortale est neque mortale, animal non est'. LVIII. His adiciunt propria et differentia. Propriis confirmatur finitio, differentibus soluitur. Proprium autem est aut quod soli accidit, ut homini sermo, risus, aut quidquid utique accidit, sed non soli, ut igni calfacere. Et sunt eiusdem rei plura propria, ut ipsius ignis lucere, calere. Ita quodcumque proprium deerit soluet finitionem, non utique quodcumque erit confirmabit. LIX. Saepissime autem quid sit proprium cuiusque quaeretur, ut, si per §tumolog¤an dicatur: 'tyrannicidae proprium est tyrannum occidere', negemus: non enim si traditum sibi eum carnifex occiderit tyrannicida dicatur; nec si inprudens uel inuitus. LX. Quod autem proprium non erit, differens erit, ut aliud est seruum esse, aliud seruire, qualis esse in addictis quaestio solet: 'qui seruus est si manu mittatur, fit libertinus, non item addictus', et plura, de quibus alio loco. LXI. Illud quoque differens uocant, cum genere in speciem deducto species ipsa discernitur. Animal genus, mortale species, terrenum uel bipes differens; nondum enim proprium est, sed iam differt a marino uel quadrupede: quod non tam ad argumentum pertinet quam ad diligentem finitionis comprensionem. LXII. Cicero genus et speciem, quam eandem formam uocat, a finitione diducit, et iis quae ad aliquid sunt subicit: ut, si is cui argentum omne legatum est petat signatum quoque, utatur genere: at si quis, cum legatum sit ei quae uiro mater familias esset, neget deberi ei quae in manum non conuenerit, specie, quoniam duae formae sint matrimoniorum. LXIII. Diuisione autem adiuuari finitionem docet, eamque differre a partitione quod haec sit totius in partis, illa generis in formas. Partis incertas esse, ut 'quibus constet res publica', formas certas, ut 'quot sint species rerum publicarum', quas tris accepimus: quae populi, quae paucorum, quae unius potestate regerentur. LXIV. Et ille quidem non iis exemplis utitur, quia scribens ad Trebatium ex iure ducere ea maluit: ego apertiora posui. Propria uero ad coniecturae quoque pertinent partem, ut, quia proprium est boni recte facere, iracundi uerbis <aut manu male facere, facta haec ab ipsis> esse credantur, aut contra. Nam ut quaedam in quibusdam utique <sunt, ita quaedam in quibusdam utique> non sunt, et ratio, quamuis [ita] ex diuerso, eadem est.

Diuisio et ad probandum simili uia ualet et ad refellendum. LXV. Probationi interim satis est unum habere, hoc modo: 'ut sit ciuis, aut natus sit oportet aut factus'; utrumque tollendum est: 'nec natus nec factus est'. LXVI. Fit hoc et

multiplex, idque est argumentorum genus ex remotione, quo modo efficitur totum falsum, modo id quod relinquitur uerum. Totum falsum est hoc modo: 'Pecuniam credidisse te dicis: aut habuisti ipse aut ab aliquo accepisti aut inuenisti aut surripuisti. Si neque domi habuisti neque ab aliquo accepisti et cetera, non credidisti'. LXVII. Relicum fit uerum sic: 'hic seruus quem tibi uindicas aut uerna tuus est aut emptus aut donatus aut testamento relictus aut ex hoste captus aut alienus': deinde remotis prioribus supererit 'alienus'. Periculosum et cum cura intuendum genus, quia, si in proponendo unum quodlibet omiserimus, cum risu quoque tota res soluitur. LXVIII. Tutius quod Cicero pro Caecina facit, cum interrogat, si haec actio non sit, quae sit (simul enim remouentur omnia): uel cum duo ponentur inter se contraria, quorum tenuisse utrumlibet sufficiet, quale Ciceronis est: 'unum quidem certe nemo erit tam inimicus Cluentio qui mihi non concedat, si constet corruptum illud esse iudicium, aut ab Habito aut ab Oppianico esse corruptum: si doceo non ab Habito, uinco ab Oppianico, si ostendo ab Oppianico, purgo Habitum'. LXIX. Fit etiam ex duobus, quorum necesse est <esse> alterum uerum, eligendi aduersario potestas, efficiturque ut utrum elegerit noceat. Facit hoc Cicero pro Oppio: 'utrum cum Cottam adpetisset an cum ipse se conaretur occidere telum e manibus ereptum est?' et pro Vareno: 'optio uobis datur, utrum uelitis casu illo itinere Varenum usum esse an huius persuasu et inductu': deinde utraque facit accusatori contraria. LXX.Interim duo ita proponuntur ut utrumlibet electum idem efficiat, quale est: 'philosophandum <est, etiam si non est philosophandum'>, et illud uulgatum: 'quo schema, si intellegitur? quo, si non intellegitur?' et 'mentietur in tormentis qui dolorem pati potest, mentietur qui non potest'.

LXXI.Vt sunt autem tria tempora, ita ordo rerum tribus momentis consertus est: habent enim omnia <initium>, incrementum, summam, ut iurgium, deinde <rixa, tum> caedes. Est ergo hic argumentorum quoque locus inuicem probantium; nam et ex initiis summa colligitur, quale est: 'non possum togam praetextam sperare cum exordium pullum uideam', et contra: 'non dominationis causa Sullam arma sumpsisse, argumentum est dictatura deposita'. LXXII. Similiter ex incremento in utramque partem ducitur ratio cum in coniectura, tum etiam in tractatu aequitatis, an ad initium summa referenda sit, id est, an ei caedes inputanda sit a quo iurgium coepit.

LXXIII. Est argumentorum locus ex similibus: 'si continentia uirtus, utique et abstinentia': 'si fidem debet tutor, et procurator'. Hoc est ex eo genere quod §pagvgÆn Graeci uocant, Cicero inductionem. Ex dissimilibus: 'non si laetitia bonum, et uoluptas': 'non quod mulieri, idem pupillo'. Ex contrariis: 'frugalitas bonum, luxuria enim malum': 'si malorum causa bellum est, erit emendatio pax': 'si ueniam meretur qui inprudens nocuit, non meretur praemium qui inprudens profuit'. LXXIV. Ex pugnantibus: 'qui est sapiens, stultus non est'. Ex consequentibus siue adiunctis: 'si est bonum iustitia, recte iudicandum': 'si malum perfidia, non est fallendum': idem retro. Nec sunt his dissimilia

ideoque huic loco subicienda, cum et ipsa naturaliter congruant: 'quod quis non habuit, non perdidit': 'quem quis amat, sciens non laedit': 'quem quis heredem suum esse uoluit, carum habuit, habet, habebit'. Sed cum sint indubitata, uim habent paene signorum inmutabilium. LXXV. Sed haec consequentia dico, acolutha (est enim consequens sapientiae bonitas), illa insequentia, parepomena, quae postea facta sunt aut futura. Nec sum de nominibus anxius; uocet enim ut uoluerit quisque, dum uis rerum ipsa manifesta sit appareatque hoc temporis, illud esse naturae. LXXVI. Itaque non dubito haec quoque <uocare> consequentia, quamuis ex prioribus dent argumentum ad ea quae secuntur, quorum duas quidam species esse uoluerunt, actionis (ut pro Oppio: 'quos educere inuitos in prouinciam non potuit, eos inuitos retinere qui potuit?'), temporis, in Verrem: 'si finem praetoris edicto adferunt Kalendae Ian., cur non initium quoque edicti nascatur a Kalendis Ian.?' LXXVII. Quod utrumque exemplum tale est ut idem in diuersum, si retro agas, ualeat; consequens enim est eos, qui inuiti duci non potuerint, inuitos non potuisse retineri. LXXVIII. Illa quoque quae ex rebus mutuam confirmationem praestantibus ducuntur (quae proprii generis uideri quidam uolunt et uocant §k t'n prÚw êllhla, Cicero ex rebus sub eandem rationem uenientibus) fortiter consequentibus iunxerim: 'si portorium Rhodiis locare honestum est, et Hermocreonti conducere', et: 'quod discere honestum, et docere'. LXXIX. Vnde illa non hac ratione dicta sed efficiens idem Domiti Afri sententia est pulchra: 'ego accusaui, uos damnastis'. Est inuicem consequens et quod ex diuersis idem ostendit, ut qui mundum nasci dicit per hoc ipsum et deficere significet, quia deficit omne quod nascitur.

LXXX. Simillima est his argumentatio qua colligi solent ex iis quae faciunt ea quae efficiuntur, aut contra, quod genus a causis uocant: haec interim necessario fiunt, interim plerumque sed non necessario. Nam corpus in lumine utique umbram facit, et umbra, ubicumque est, ibi esse corpus ostendit. LXXXI. Alia sunt, ut dixi, non necessaria, uel utrimque uel ex altera parte: 'sol colorat: non utique qui est coloratus a sole est': 'iter puluerulentum facit, sed neque omne iter puluerem mouet, nec quisquis est puluerulentus ex itinere est'. LXXXII. Quae utique fiunt, talia sunt: 'si sapientia bonum uirum facit, bonus uir est utique sapiens', itemque: 'boni est honeste facere, mali turpiter, et qui honeste faciunt, boni, qui turpiter, mali iudicantur': recte. At [exercitatio plerumque robustum corpus facit, sed non quisquis est robustus exercitatus, nec quisquis exercitatus robustus est] nec, quia fortitudo praestat ne mortem timeamus, quisquis mortem non timuerit uir fortis erit existimandus, nec si capitis dolorem facit inutilis hominibus sol est. LXXXIII. Haec ad exhortatiuum maxime genus pertinent: 'uirtus facit laudem, sequenda igitur: at uoluptas infamiam, fugienda igitur'. Recte autem monemur causas non utique ab ultimo esse repetendas, LXXXIV. ut Medea: 'utinam ne in nemore Pelio', quasi uero id eam fecerit miseram aut nocentem quod illic ceciderint abiegnae ad terram trabes: et Philocteta Paridi: 'si inpar esses tibi, ego nunc non essem miser': quo modo peruenire quolibet retro causas legentibus licet. LXXXV.

Illud his adicere ridiculum putarem nisi eo Cicero uteretur, quod coniugatum uocant, ut 'eos qui rem iustam faciunt iuste facere', quod certe non eget probatione: 'quod compascuum est, compascere licere'. LXXXVI. Quidam haec, quae uel ex causis uel ex efficientibus diximus, alieno nomine uocant ecbasis, id est exitus; nam nec hic aliud tractatur quam quid ex quoque eueniat.

LXXXVII. Adposita uel comparatiua dicuntur quae minora ex maioribus, maiora ex minoribus, paria ex paribus probant. Confirmatur coniectura ex maiore: 'si quis sacrilegium facit, faciet et furtum'; ex minore: 'qui facile ac palam mentitur, peierabit'; ex pari: 'qui ob rem iudicandam pecuniam accepit, et ob dicendum falsum testimonium accipiet'. LXXXVIII. Iuris confirmatio est eius modi; ex maiore: 'si adulterum occidere licet, et loris caedere'; ex minore: 'si furem nocturnum occidere licet, quid latronem?'; ex pari: 'quae poena aduersus interfectorem patris iusta est, eadem aduersus matris'; quorum omnium tractatus uersatur in syllogismis. LXXXIX. Illa magis finitionibus aut qualitatibus prosunt: ~'si robur corporibus bonum non est, minus sanitas';~ 'si furtum scelus, magis sacrilegium'; 'si abstinentia uirtus, et continentia'; 'si mundus prouidentia regitur, administranda res publica'; 'si domus aedificari sine ratione non potest, quid * '; '~agenda si~ naualium cura, et armorum.' XC. Ac mihi quidem sufficeret hoc genus, sed in species secatur. Nam et ex pluribus ad unum et ex uno ad plura (unde est 'quod semel, et saepius') et ex parte ad totum <et> ex genere ad speciem <et> ex eo quod continet ad id quod continetur, aut ex difficilioribus ad faciliora et ex longe positis ad propiora, et ad omnia quae contra haec sunt, eadem ratione argumenta ducuntur. XCI. Sunt enim et haec maiora et minora aut certe uim similem optinent. Quae si persequamur, nullus erit ea concidendi modus: infinita est enim rerum comparatio++iucundiora grauiora, magis necessaria <minus necessaria>, honestiora utiliora: XCII. sed mittamus plura, ne in eam ipsam quam uito loquacitatem incidam. Exemplorum quoque ad haec infinitus est numerus, sed paucissima attingam. Ex maiore pro Caecina: 'quod exercitus armatos mouet, id aduocationem non uidebitur mouisse?' Ex faciliore in Clodium et Curionem: 'ac uide an facile fieri tu potueris, cum is factus non sit cui tu concessisti'. XCIII. Ex difficiliore: 'uide quaeso, Tubero, ut qui de meo facto non dubitem de Ligari audeam dicere'; et alibi: 'an sperandi Ligario causa non sit cum mihi apud te locus sit etiam pro altero deprecandi?' Ex minore pro Caecina: 'itane? scire esse armatos sat est ut uim factam probes, in manus eorum incidere non est satis?' XCIV. Ergo, ut breuiter contraham summam, ducuntur argumenta a personis causis locis tempore (cuius tres partes diximus, praecedens coniunctum insequens), facultatibus (quibus instrumentum subiecimus), modo (id est, ut quidque sit factum), finitione, genere specie differentibus propriis, remotione, diuisione, initio incremento summa, similibus dissimilibus, pugnantibus, consequentibus, efficientibus, effectis, euentis, iugatis, comparatione (quae in pluris diducitur species).

XCV. Illud adiciendum uidetur, duci argumenta non a confessis tantum sed etiam a fictione, quod Graeci cat' hypothesin uocant, et quidem ex omnibus isdem locis quibus superiora, quia totidem species esse possunt fictae quot uerae. XCVI. Nam fingere hoc loco [hoc] est proponere aliquid quod, si uerum sit, aut soluat quaestionem aut adiuuet, deinde id de quo quaeritur facere illi simile. Id quo facilius accipiant iuuenes nondum scholam egressi, primo familiaribus magis ei aetati exemplis ostendam. XCVII. Lex: 'qui parentes non aluerit, uinciatur'. Non alit quis, et uincula nihilo minus recusat. Vtitur fictione, si miles, si infans sit, si rei publicae causa absit. Et illa contra optionem fortium: 'si tyrannidem petas, si templorum euersionem'. XCVIII. Plurimum ea res uirium habet contra scriptum. Vtitur his Cicero pro Caecina: 'Vnde tu aut familia aut procurator tuus. Si me uilicus tuus solus deiecisset . . . si uero ne habeas quidem seruum praeter eum qui me deiecerit', et alia in eodem libro plurima. XCIX. Verum eadem fictio ualet et ad qualitates: 'si L. Catilina cum suo consilio nefariorum hominum quos secum eduxit hac de re posset iudicare, condemnaret L. Murenam'; et <ad> amplificationem: 'si hoc tibi inter cenam et in illis inmanibus poculis tuis accidisset'. Sic et: 'si res publica uocem haberet'.

C. Has fere sedes accepimus probationum in uniuersum, quas neque generatim tradere sat est, cum ex qualibet earum innumerabilis argumentorum copia oriatur, neque per singulas species exequi patitur natura rerum: quod qui sunt facere conati, duo pariter subierunt incommoda, ut et nimium dicerent nec tamen totum. CI. Vnde plurimi, cum in hos inexplicabiles laqueos inciderunt, omnem, etiam quem ex ingenio suo potuerant habere, conatum uelut adstricti certis legum uinculis perdiderunt et magistrum respicientes naturam ducem sequi desierunt. CII. Nam ut per se non sufficiet scire omnes probationes aut a personis aut a rebus peti, quia utrumque in plura diuiditur, ita ex antecedentibus et iunctis et insequentibus trahenda esse argumenta qui acceperit num protinus in hoc sit instructus, ut quid in quaque causa ducendum sit ex his sciat?++CIII. praesertim cum plurimae probationes in ipso causarum complexu reperiantur, ita ut sint cum alia lite nulla communes, eaeque sint et potentissimae et minime obuiae, quia communia ex praeceptis accepimus, propria inuenienda sunt. CIV. Hoc genus argumentorum sane dicamus ex circumstantia, quia per¤stasin dicere aliter non possumus, uel ex iis quae cuiusque causae propria sunt: ut in illo adultero sacerdote, qui lege qua unius seruandi potestatem habebat se ipse seruare uoluit, proprium controuersiae est dicere: 'non unum nocentem seruabas, quia te dimisso adulteram occidere non licebat'; hoc enim argumentum lex facit, quae prohibet adulteram sine adultero occidere. CV. Et illa, in qua lex est ut argentarii dimidium ex eo quod debebant soluerent, creditum suum totum exigerent. Argentarius ab argentario solidum petit. Proprium ex materia est argumentum creditoris, idcirco adiectum esse in lege ut argentarius totum exigeret: aduersus alios enim non opus fuisse lege, cum omnes praeterquam ab argentariis totum exigendi ius haberent. CVI. Cum multa autem nouantur in

omni genere materiae, tum praecipue in iis quaestionibus quae scripto constant, quia uocum et in singulis ambiguitas frequens et adhuc in coniunctis magis. CVII. Et haec ipsa plurium legum aliorumue scriptorum uel congruentium uel repugnantium complexu uarientur necesse est, cum res rei aut ius iuris quasi signum est. 'Non debui tibi pecuniam: numquam me appellasti, usuram non accepisti, ultro a me mutuatus es'. 'Lex est: qui patri proditionis reo non adfuerit, exheres sit. Negat filius, nisi si pater absolutus sit'. Quid signi? Lex altera: 'proditionis damnatus cum aduocato exulet'. CVIII. 'Cicero pro Cluentio P. Popilium et Tiberium Guttam dicit non iudicii corrupti sed ambitus esse damnatos'. Quid signi? Quod accusatores eorum, qui erant ipsi ambitus damnati, e lege sint post hanc uictoriam restituti. CIX. Nec minus in hoc curae debet adhiberi, quid proponendum, quam quo modo sit quod proposueris probandum: hic immo uis inuentionis maior, certe prior. Nam ut tela superuacua sunt nescienti quid petat, sic argumenta, nisi prouideris cui rei adhibenda sint. Hoc est quod comprendi arte non possit. CX. Ideoque, cum plures eadem didicerint, generibus argumentorum similibus utentur: alius alio plura quibus utatur inueniet. Sit exempli gratia proposita controuersia quae minime communes cum aliis quaestiones habet: CXI. 'Cum Thebas euertisset Alexander, inuenit tabulas quibus centum talenta mutua Thessalis dedisse Thebanos continebatur. Has, quia erat usus commilitio Thessalorum, donauit his ultro: postea restituti a Casandro Thebani reposcunt Thessalos. Apud Amphictyonas agitur'. Centum talenta et credidisse eos constat et non recepisse. CXII. Lis omnis ex eo quod Alexander ea Thessalis donasse dicitur pendet. Constat illud quoque, non esse iis ab Alexandro pecuniam datam: quaeritur ergo, an proinde sit quod datum est ac si pecuniam dederit? Quid proderunt argumentorum loci nisi haec prius uidero, nihil eum egisse donando, non potuisse donare, non donasse? Et prima quidem actio facilis ac fauorabilis repetentium iure quod ui sit ablatum: sed hinc aspera et uehemens quaestio exoritur de iure belli, dicentibus Thessalis hoc regna, populos, fines gentium atque urbium contineri. CXIV. Inueniendum contra est quo distet haec causa a ceteris quae in potestatem uictoris uenirent, nec circa probationem res haeret, sed circa propositionem. Dicamus in primis: in eo quod in iudicium deduci potest nihil ualere ius belli, nec armis erepta nisi armis posse retineri. Itaque, ubi illa ualeant, non esse iudicem: ubi iudex sit, illa nihil ualere. CXV. Hoc inueniendum est, ut adhiberi possit argumentum: ideo captiuos, si in patriam suam redierint, liberos esse quia bello parta non nisi eadem ui possideantur. Proprium et illud causae, quod Amphictyones iudicant, ut alia apud centumuiros, alia apud priuatum iudicem in isdem quaestionibus ratio. CXVI. Tum secundo gradu, non potuisse donari a uictore ius, quia id demum sit eius quod teneat: ius, quod sit incorporale, adprendi manu non posse. Hoc reperire est difficilius quam cum inueneris argumentis adiuuare, ut alia sit condicio heredis, alia uictoris, quia ad illum ius, ad hunc res transeat. CXVII. Proprium deinde materiae, ius publici crediti transire ad uictorem non potuisse, quia quod populus crediderit omnibus debeatur, et, quamdiu quilibet unus superfuerit, esse eum totius summae creditorem,

Thebanos autem non omnis in Alexandri manu fuisse. CXVIII. Hoc non extrinsecus probatur, quae uis est argumenti, sed ipsum per se ualet. Tertii loci pars prior magis uulgaris, non in tabulis esse ius, itaque multis argumentis defendi potest. Mens quoque Alexandri duci debet in dubium, honorarit eos an deceperit. Illud iam rursus proprium materiae et uelut nouae controuersiae, quod restitutione recepisse ius, etiam si quod amiserint, Thebani uidentur. Hic et quid Casander uelit quaeritur. Sed uel potentissima apud Amphictyonas aequi tractatio est.

CXIX. Haec non idcirco dico quod inutilem horum locorum ex quibus argumenta ducuntur cognitionem putem, alioqui nec tradidissem, sed ne se qui cognouerint ista, si cetera neglegant, perfectos protinus atque consummatos putent et nisi in ceteris quae mox praecipienda sunt elaborauerint mutam quandam scientiam consecutos intellegant. CXX. Neque enim artibus editis factum est ut argumenta inueniremus, sed dicta sunt omnia antequam praeciperentur, mox ea scriptores obseruata et collecta ediderunt. Cuius rei probatio est quod exemplis eorum ueteribus utuntur et ab oratoribus illa repetunt, ipsi nullum nouum et quod dictum non sit inueniunt. CXXI. Artifices ergo illi qui dixerunt. Sed habenda his quoque gratia est, per quos labor nobis detractus est. Nam quae priores beneficio ingenii singula inuenerunt, nobis et non sunt requirenda et notata omnia. Sed non magis hoc sat est quam palaestram didicisse nisi corpus exercitatione, continentia, cibis, ante omnia natura iuuatur, sicut contra ne illa quidem satis sine arte profuerint. CXXII. Illud quoque studiosi eloquentiae cogitent, neque omnibus in causis ea quae demonstrauimus cuncta posse reperiri, neque, cum proposita fuerit materia dicendi, scrutanda singula et uelut ostiatim pulsanda, ut sciant an ad probandum id quod intendimus forte respondeant: nisi cum discunt et adhuc usu carent. CXXIII. Infinitam enim faciat ista res dicendi tarditatem, si semper necesse sit ut, temptantes unum quodque eorum, quod sit aptum atque conueniens experiendo noscamus: nescio an etiam impedimento futura sit nisi et animi quaedam ingenita natura et studio exercitata uelocitas recta nos ad ea quae conueniant causae ferant. CXXIV. Nam ut cantus uocis plurimum iuuat sociata neruorum concordia, si tamen tardior manus, nisi inspectis dimensisque singulis, quibus quaeque uox fidibus iungenda sit dubitet, potius fuerit esse contentum eo quo simplex canendi natura tulerit: ita huius modi praeceptis debet quidem aptata esse et citharae modo intenta ratio doctrinae, sed hoc exercitatione multa consequendum, CXXV. ut, quem ad modum illorum artificum, etiam si alio spectant, manus tamen ipsa consuetudine ad grauis, acutos, mediosque horum sonos fertur, sic oratoris cogitationem nihil moretur haec uarietas argumentorum et copia, sed quasi offerat se et occurrat, et, ut litterae syllabaeque scribentium cogitationem non exigunt, sic orationem sponte quadam sequantur.

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER SEXTVS

I. Haec, Marcelle Vitori, ex tua voluntate maxime ingressus, tum si qua ex nobis ad iuvenes bonos pervenire posset utilitas, novissime paene etiam necessitate quadam officii delegati mihi sedulo laborabam, respiciens tamen illam curam meae voluptatis, quod filio, cuius eminens ingenium sollicitam quoque parentis diligentiam merebatur, hanc optimam partem relicturus hereditatis videbar, ut, si me, quod aecum et optabile fuit, fata intercepissent, praeceptore tamen patre uteretur. II. At me fortuna id agentem diebus ac noctibus festinantemque metu meae mortalitatis ita subito prostravit ut laboris mei fructus ad neminem minus quam ad me pertineret. Illum enim de quo summa conceperam, et in quo spem unicam senectutis reponebam, repetito vulnere orbitatis amisi. III. Quid nunc agam? aut quem ultra esse usum mei dis repugnantibus credam? Nam ita forte accidit ut eum quoque librum quem de causis corruptae eloquentiae emisi iam scribere adgressus ictu simili ferirer. Vnum igitur optimum fuit, infaustum opus et quidquid hoc est in me infelicium litterarum super inmaturum funus consumpturis viscera mea flammis inicere neque hanc impiam vivacitatem novis insuper curis fatigare. IV. Quis enim mihi bonus parens ignoscat si studere amplius possum, ac non oderit hanc animi mei firmitatem si quis in me alius usus vocis quam ut incusem deos superstes omnium meorum, nullam in terras despicere providentiam tester? - si non meo casu, cui tamen nihil obici nisi quod vivam potest, at illorum certe quos utique inmeritos mors acerba damnavit, erepta prius mihi matre eorundem, quae nondum expleto aetatis undevicesimo anno duos enixa filios, quamvis acerbissimis rapta fatis,(non) infelix decessit. V. Ego vel hoc uno malo sic eram adflictus ut me iam nulla fortuna posset efficere felicem. Nam cum, omni virtute quae in feminas cadit functa, insanabilem attulit marito dolorem, tum aetate tam puellari, praesertim meae comparata, potest et ipsa numerari inter vulnera orbitatis. VI. Liberis tamen superstitibus et - quod nefas erat [sera] sed optabat ipsa - me salvo, maximos cruciatus praecipiti via effugit. Mihi filius minor quintum egressus annum prior alterum ex duobus eruit lumen. VII. Non sum ambitiosus in malis nec augere lacrimarum causas volo, utinamque esset ratio minuendi: sed dissimulare qui possum quid ille gratiae in vultu, quid iucunditatis in sermone, quos ingenii igniculos, quam substantiam placidae et (quod scio vix posse credi) iam tum altae mentis ostenderit: qualis amorem quicumque alienus infans mereretur. VIII. Illud vero insidiantis quo me validius cruciaret fortunae fuit, ut ille mihi blandissimus me suis nutricibus, me aviae educanti, me omnibus qui sollicitare illas aetates solent anteferret. IX. Quapropter illi dolori quem ex matre optima atque omnem laudem supergressa paucos ante menses ceperam gratulor. Minus enim est quod flendum meo nomine quam quod illius gaudendum est. Vna post haec Quintiliani mei spe ac voluptate nitebar, et poterat sufficere solacio. X. Non enim flosculos, sicut prior, sed iam decimum aetatis ingressus annum certos ac deformatos fructus ostenderat. Iuro per mala mea, per infelicem conscientiam, per illos manes, numina mei

doloris, has me in illo vidisse virtutes, non ingenii modo ad percipiendas disciplinas, quo nihil praestantius cognovi plurima expertus, studiique iam tum non coacti (sciunt praeceptores), sed probitatis pietatis humanitatis liberalitatis, ut prorsus posset hinc esse tanti fulminis metus, quod observatum fere est celerius occidere festinatam maturitatem, et esse nescio quam quae spes tantas decerpat invidiam, ne videlicet ultra quam homini datum est nostra provehantur. XI. Etiam illa fortuita aderant omnia, vocis iucunditas claritasque, oris suavitas et in utracumque lingua, tamquam ad eam demum natus esset, expressa proprietas omnium litterarum. Sed hae spes adhuc: illa matura, constantia, gravitas, contra dolores etiam ac metus robur. Nam quo ille animo, qua medicorum admiratione mensum octo valetudinem tulit! Vt me in supremis consolatus est! Quam etiam deficiens iamque non noster ipsum illum alienatae mentis errorem circa scholas, litteras habuit! XII. tuosne ego, o meae spes inanes, labentis oculos, tuum fugientem spiritum vidi? tuum corpus frigidum exsangue complexus, animam recipere auramque communem haurire amplius potui, dignus his cruciatibus quos fero, dignus his cogitationibus? XIII. Tene consulari nuper adoptione ad omnium spes honorum propius admotum, te avunculo praetori generum destinatum, te [omnium spes] avitae eloquentiae candidatum, superstes parens tantum in, poenas: et si non cupido lucis, certe patientia vindicet te reliqua mea aetate; nam frustra mala omnia ad crimen fortunae relegamus. Nemo nisi sua culpa diu dolet. XIV. Sed vivimus et aliqua vivendi ratio quaerenda est, credendumque doctissimis hominibus, qui unicum adversorum solacium litteras putaverunt. Si quando tamen ita resederit praesens impetus ut aliqua tot luctibus alia cogitatio inseri possit, non iniuste petierim morae veniam. Quis enim dilata studia miretur quae potius non abrupta esse mirandum est? XV. tum si qua fuerint minus effecta iis quae levius adhuc adflicti coeperamus, imperitanti fortunae remittantur, quae si quid mediocrium alioqui in nostro ingenio virium fuit, ut non extinxerit, debilitavit tamen. Sed vel propter hoc nos contumacius erigamus, quod illam ut perferre nobis difficile est, ita facile contemnere. Nihil enim sibi adversus me reliquit, et infelicem quidem sed certissimam tamen attulit mihi ex his malis securitatem. XVI. Boni autem consulere nostrum laborem vel propter hoc aequum est, quod in nullum iam proprium usum perseveramus, sed omnis haec cura alienas utilitates, si modo quid utile scribi, spectat. Nos miseri sicut facultates patrimonii nostri, ita hoc opus aliis praeparabamus, aliis relinquemus.

[1] I. Peroratio sequebatur, quam cumulum quidam, conclusionem alii vocant. Eius duplex ratio est, posita aut in rebus aut in adfectibus. Rerum repetitio et congregatio, quae Graece dicitur anakephalaiosis, a quibusdam Latinorum enumeratio, et memoriam iudicis reficit et totam simul causam ponit ante oculos, et, etiam si per singula minus moverat, turba valet. II. In hac quae repetemus quam brevissime dicenda sunt, et, quod Graeco verbo patet, decurrendum per capita. Nam si morabimur, non iam enumeratio, sed quasi altera fiet oratio. Quae autem enumeranda videntur, cum pondere aliquo

dicenda sunt et aptis excitanda sententiis et figuris utique varianda: alioqui nihil est odiosius recta illa repetitione velut memoriae iudicum diffidentis. III. sunt autem innumerabiles, optimeque in Verrem Cicero: "si pater ipse iudicaret, quid diceret cum haec probarentur? " et deinde subiecit enumerationem; aut cum idem et in eundem per invocationem deorum spoliata a praetore templa dinumerat. Licet et dubitare num quid nos fugerit, et quid responsurus sit adversarius his et his, aut quam spem accusator habeat omnibus ita.defensis. IV. Illa vero iucundissima, si contingat aliquo ex adversario ducere argumentum, ut si dicas: "reliquit hanc partem causae", aut "invidia premere maluit", aut "ad preces confugit merito, cum sciret haec et haec". V. Sed non sunt singulae species persequendae, ne sola videantur quae forte to nunc dixero, cum occasiones et ex causis et ex dictis adversariorum et ex quibusdam fortuitis quoque oriantur. Nec referenda modo nostra, sed postulandum etiam ab adversariis ut ad quaedam respondeant:VI. id autem si et actionis supererit locus et ea proposuerimus quae refelli non possint; nam provocare quae inde sint fortia non arguentis est sed monentis. VII. Id unum epilogi genus visum est plerisque Atticorum, et philosophis fere omnibus qui de arte oratoria scriptum aliquid reliquerunt. Id sensisse Atticos credo quia Athenis adfectus movere etiam per praeconem prohibebatur orator. Philosophos minus miror, apud quos vitii loco est adfici, nec boni moris videtur sic a vero iudicem averti, nec convenire bono viro vitiis uti. Necessarios tamen adfectus fatebuntur si aliter optineri vera et iusta et in commune profutura non possint. VIII. Ceterum illud constitit inter omnes, etiam in aliis partibus actionis, si multiplex causa sit et pluribus argumentis defensa, utiliter anakephalaiosin fieri solere, sicut nemo dubitaverit multas esse causas in quibus nullo loco sit necessaria, si breves et simplices fuerint. Haec pars perorationis accusatori patronoque ex aequo communis est.

IX. Adfectibus quoque isdem fere utuntur, sed aliis hic, aliis ille saepius ac magis; nam huic concitare iudices, illi flectere convenit. Verum et accusator habet interim lacrimas ex miseratione eius [rei] quem ulciscitur, et reus de indignitate calumniae conspirationis vehementius interim queritur. Dividere igitur haec officia commodissimum, quae plerumque sunt, ut dixi, prohoemio similia, sed liberiora plenioraque. X. Inclinatio enim iudicum ad nos petitur initio parcius, cum admitti satis est et oratio tota superest: in epilogo vero est qualem animum iudex in consilium ferat, et iam nihil amplius dicturi sumus, nec restat quo reservemus. XI. Est igitur utrisque commune conciliare sibi, avertere ab adversario iudicem, concitare adfectus et componere. Et brevissimum quidem hoc praeceptum dari utrique parti potest, ut totas causae suae vires orator ponat ante oculos, et cum viderit quid invidiosum favorabile invisum miserabile aut sit in rebus aut videri possit, ea dicat quibus, si iudex esset, ipse maxime moveretur. Sed certius est ire per singula.

XII. Et quae concilient quidem accusatorem in praeceptis exordii iam diximus. Quaedam tamen, quae illic ostendere sat est, in peroratione implenda sunt

magis, si contra inpotentem invisum perniciosum suscepta causa est, si iudicibus ipsis aut gloriae damnatio rei aut deformitati futura absolutio. XIII. Nam egregie in Vatinium Calvus "factum" inquit "ambitum scitis omnes, et hoc vos scire omnes sciunt". Cicero quidem in Verrem etiam emendari posse infamiam iudiciorum damnato reo dicit, quod est unum ex supra dictis. Metus etiam, si est adhibendus, ut facit idem, hunc habet locum fortiorem quam in prohoemio. Qua de re quid sentirem, alio iam libro exposui. XIV. Concitare quoque invidiam odium iram liberius in peroratione contingit: quorum invidiam gratia, odium turpitudo, iram offensio iudici facit, si contumax adrogans securus sit: quae non ex facto modo dictove aliquo sed vultu habitu aspectu moveri solet, egregieque nobis adulescentibus dixisse accusator Cossutiani Capitonis videbatur, Graece quidem, sed in hunc sensum: "erubescis Caesarem timere". XV. summa tamen concitandi adfectus accusatori in hoc est, ut id quod obiecit aut quam atrocissimum aut etiam, si fieri potest, quam maxime miserabile esse videatur. Atrocitas crescit ex his: quid factum sit, a quo, in quem, quo animo, quo tempore, quo loco, quo modo; quae omnia infinitos tractatus habent. XVI. pulsatum querimur: de re primum ipsa dicendum, tum si senex, si puer, si magistratus, si probus, si bene de re publica meritus, etiam si percussus sit a vili aliquo contemptoque vel ex contrario a potente nimium vel ab eo quo minime oportuit, et si die forte sollemni aut iis temporibus cum iudicia eius rei maxime exercerentur, aut in sollicito civitatis statu, item in theatro, in templo, in contione; XVII. crescit invidia et si non errore nec ira, vel etiam, si forte ira, sed iniqua, quod patri adfuisset, quod respondisset, quod honores contra peteret, et si plus etiam videri potest voluisse quam fecit; plurimum tamen adfert atrocitatis modus, si graviter, si contumeliose, ut Demosthenes ex parte percussi corporis, ex vultu ferientis, ex habitu invidiam Midiae quaerit. XVIII. Occisum queror: ferro an igne an veneno, uno vulnere an pluribus, subito an exspectatione tortus, ad hanc partem maxime pertinet. Vtitur frequenter accusator et miseratione, cum aut eius casum quem ulciscitur aut liberorum ac parentium solitudinem conqueritur. XIX. Etiam futuri temporis imagine iudices movet, quae maneant eos qui de vi et iniuria questi sunt nisi vindicentur: fugiendum de civitate, cedendum bonis, aut omnia quaecumque inimicus fecerit perferenda. XX. Sed saepius id est accusatoris, avertere iudicem a miseratione qua reus sit usurus, atque ad fortiter [ad] iudicandum concitare. cuius loci est etiam occupare quae dicturum facturumve adversarium putes. Nam et cautiores ad custodiam suae religionis iudices facit, et gratiam responsuris aufert cum ea (quae) praedicta sunt ab accusatore iam, si pro reo repetentur, non sint nova, ut +Servius sulpicius contra Aufidiam+ ne signatorum, ne ipsius discrimen obiciatur sibi praemonet. Nec non ab Aeschine quali sit usurus Demosthenes actione praedictum est. Docendi quoque interim iudices quid rogantibus respondere debeant, quod est unum repetitionis genus.

XXI. Periclitantem vero commendat dignitas et studia fortia et susceptae bello cicatrices et nobilitas et merita maiorum. Hoc quod proxime dixi Cicero atque

Asinius certatim sunt usi, pro Scauro patre hic, ille pro filio. XXII. Commendat et causa periculi, si suscepisse inimicitias ob aliquod factum honestum videtur, praecipue bonitas humanitas misericordia; iustius enim petere ea quisque videtur a iudice quae aliis ipse praestiterit. Referenda pars haec quoque ad utilitatem rei publicae, ad iudicum gloriam, ad exemplum, ad memoriam posteritatis. XXIII. Plurimum tamen valet miseratio, quae iudicem non flecti tantum cogit, sed motum quoque animi sui lacrimis confiteri. Haec petetur aut ex iis quae passus est reus, aut iis quae [quam] cum maxime patitur, aut iis quae damnatum manent: quae et ipsa duplicantur cum dicimus ex qua illi fortuna et in quam reccidendum sit. XXIV. Adfert in his momentum et aetas et sexus et pignora, liberi, dico, et parentes et propinqui. Quae omnia tractari varie solent. Nonnumquam etiam ipse patronus has partes subit (ut Cicero pro Milone: "O me miserum! O te infelicem! Revocare me tu in patriam, Milo, potuisti per hos, ego te in patria per eosdem retinere non potero?") maximeque si, ut tum accidit, non conveniunt ei qui accusatur preces; XXV. nam quis ferret Milonem pro capite suo supplicantem qui a se virum nobilem interfectum quia id fieri oportuisset fateretur? Ergo et illi captavit ex ipsa praestantia animi favorem et in locum lacrimarum eius ipse successit.

His praecipue locis utiles sunt prosopopoeiae, id est fictae alienarum personarum orationes. +Quale litigatore dicit patronum nudae tantum res movent: at cum ipsos loqui fingimus, ex personis quoque trahitur adfectus. XXVI. Non enim audire iudex videtur aliena mala deflentis, sed sensum ac vocem auribus accipere miserorum, quorum etiam mutus aspectus lacrimas movet: quantoque essent miserabiliora si ea dicerent ipsi, tanto sunt quadam portione ad adficiendum potentiora cum velut ipsorum ore dicuntur, ut scaenicis actoribus eadem vox eademque pronuntiatio plus ad movendos adfectus sub persona valet. XXVII. Itaque idem Cicero, quamquam preces non dat Miloni eumque potius animi praestantia commendat, accommodavit tamen ei verba, convenientis etiam forti viro conquestiones: "Frustra" inquit "mei suscepti labores! O spes fallaces! O cogitationes inanes meas!"

Numquam tamen debet longa esse miseratio. Nec sine causa dictum est nihil facilius quam lacrimas inarescere. XXVIII. Nam cum etiam veros dolores mitiget tempus, citius evanescat necesse est illa quam dicendo effinximus imago: in qua si moramur, fatigatur lacrimis auditor et requiescit et ab illo quem ceperat impetu ad rationem redit. XXIX. Non patiamur igitur frigescere hoc opus, et adfectum cum ad summum perduxerimus relinquamus, nec speremus fore ut aliena mala quisquam diu ploret, ideoque cum in aliis, tum in hac maxime parte crescere debet oratio, quia quidquid non adicit prioribus etiam detrahere videtur, et facile deficit adfectus qui descendit.

XXX. Non solum autem dicendo, sed etiam faciendo quaedam lacrimas movemus, unde et producere ipsos qui periclitentur squalidos atque deformes

et liberos eorum ac parentis institutum, et ab accusatoribus cruentum gladium ostendi et lecta e vulneribus ossa et vestes sanguine perfusas videmus, et vulnera resolvi, verberata corpora nudari. XXXI. Quarum rerum ingens plerumque vis est velut in rem praesentem animos hominum ducentium, ut populum Romanum egit in furorem praetexta C. Caesaris praelata in funere cruenta. Sciebatur interfectum eum, corpus denique ipsum impositum lecto erat, [at] vestis tamen illa sanguine madens ita repraesentavit imaginem sceleris ut non occisus esse Caesar sed tum maxime occidi videretur. XXXII. Sed non ideo probaverim, quod factum et lego et ipse aliquando vidi, depictam in tabula sipariove imaginem rei cuius atrocitate iudex erat commovendus: quae enim est actoris infantia qui mutam illam effigiem magis quam orationem pro se putet locuturam? XXXIII. At sordes et squalorem et propinquorum quoque similem habitum scio profuisse, et magnum ad salutem momentum preces attulisse; quare et obsecratio illa iudicum per carissima pignora, utique si et reo sint liberi coniux parentes, utilis erit, et deorum etiam invocatio velut ex bona conscientia profecta videri solet;XXXIV. stratum denique iacere et genua complecti, nisi si tamen persona nos et ante acta vita et rei condicio prohibebit; quaedam enim tam fortiter tuenda quam facta sunt. Verum sic habenda est auctoritatis ratio ne sit invisa securitas. XXXV. fuit quondam inter haec omnia potentissimum quo L. Murenam Cicero accusantibus clarissimis viris eripuisse praecipue videtur, persuasitque nihil esse ad praesentem rerum statum utilius quam duos kal. Ian. ingredi consulatum. Quod genus nostris temporibus totum paene sublatum est, cum omnia curae tutelaeque unius innixa periclitari nullo iudicii exitu possint.

XXXVI. De accusatoribus et reis sum locutus quia in periculis maxime versatur adfectus. Sed privatae quoque causae utrumque habent perorationis genus, et illud quod est ex enumeratione probationum et hoc quod ex lacrimis, si aut statu periclitari aut opinione litigator videtur. Nam in parvis quidem litibus has tragoedias movere tale est quasi si personam Herculis et coturnos aptare infantibus velis.

XXXVII. Ne illud quidem indignum est admonitione, ingens in epilogis meo iudicio verti discrimen quo modo se dicenti qui excitatur accommodet. Nam et imperitia et rusticitas et rigor et deformitas adferunt interim frigus, diligenterque sunt haec actori providenda. XXXVIII. Equidem repugnantis patrono et nihil vultu commotos et intempestive residentis et facto aliquo vel ipso vultu risum etiam moventis saepe vidi, praecipue vero cum aliqua velut scaenice fiunt [aliam cadunt]. XXXIX. Transtulit aliquando patronus puellam, quae soror esse adversarii dicebatur (nam de hoc lis erat), in adversa subsellia, tamquam in gremio fratris relicturus; at is a nobis praemonitus discesserat. tum ille, alioqui vir facundus, inopinatae rei casu obmutuit et infantem suam frigidissime reportavit. XL. Alius imaginem mariti pro rea proferre magni putavit, at ea risum saepius fecit. Nam et ii quorum officii erat ut traderent eam, ignari qui esset epilogus, quotiens respexisset patronus offerebant palam,

et prolata novissime deformitate ipsa (nam senis cadaveri cera erat infusa) praeteritam quoque orationis gratiam perdidit. XLI. Nec ignotum quid Glyconi, cui Spiridion fuit cognomen, acciderit. huic puer, quem is productum quid fleret interrogabat, a paedagogo se vellicari respondit. Sed nihil illa circa Caepasios Ciceronis fabula efficacius ad pericula epilogorum. XLII. Omnia tamen haec tolerabilia iis quibus actionem mutare facile est: at qui a stilo non recedunt aut conticescunt ad hos casus aut frequentissime falsa dicunt. Inde est enim "tendit ad genua vestra supplices manus" et "haeret in complexu liberorum miser" et "revocat ecce me" etiam si nihil horum is de quo dicitur faciat. XLIII. Ex scholis haec vitia, in quibus omnia libere fingimus et inpune, quia pro facto est quidquid voluimus; non admittit hoc idem veritas, egregieque Cassius dicenti adulescentulo: "quid me torvo vultu intueris, Severe?" "non mehercule" inquit "faciebam, sed sic scripsisti: ecce!" et quam potuit truculentissime eum aspexit. XLIV. Illud praecipue monendum, ne qui nisi summis ingenii viribus ad movendas lacrimas adgredi audeat; nam ut est longe vehementissimus hic cum invaluit adfectus, ita si nil efficit tepet; quem melius infirmus actor tacitis iudicum cogitationibus reliquisset. XLV. Nam et vultus et vox et ipsa illa excitati rei facies ludibrio etiam plerumque sunt hominibus quos non permoverunt. Quare metiatur ac diligenter aestimet vires suas actor, et quantum onus subiturus sit intellegat: nihil habet ista res medium, sed aut lacrimas meretur aut risum.

XLVI. Non autem commovere tantum miserationem sed etiam discutere epilogi est proprium, cum oratione continua, quae motos lacrimis iudices ad iustitiam reducat, tum etiam quibusdam urbane dictis, quale est "date puero panem, ne ploret", XLVII. et corpulento litigatori, cuius adversarius, item puer, circa iudices erat ab advocato latus: "Quid faciam? Ego te baiulare non possum". Sed haec tamen non debent esse nimica. Itaque nec illum probaverim, quamquam inter clarissimos sui temporis oratores fuit, qui pueris in epilogum productis talos iecit in medium, quos illi diripere coeperunt; namque haec ipsa discriminis sui ignorantia potuit esse miserabilis: XLVIII. neque illum qui, cum esset cruentus gladius ab accusatore prolatus, quo is hominem probabat occisum, subito ex subsellis ut territus fugit, et capite ex parte velato, cum ad tagendumt ex tarba prospexisset, interrogavit an iam ille cum gladio recessisset. Fecit enim risum, sed ridiculus fuit. XLIX. Discutiendae tamen oratione eius modi scaenae, egregieque Cicero, qui contra imaginem Saturnini pro Rabirio graviter, et contra iuvenem cuius subinde vulnus in iudicio resolvebatur pro Vareno multa dixit urbane.

L. sunt et illi leniores epilogi, quibus adversario satisfacimus, si forte sit eius persona talis ut illi debeatur reverentia, aut cum amice aliquid commonemus et ad concordiam hortamur. Quod est genus egregie tractatum a Passieno, cum in Domitiae uxoris suae pecuniaria lite adversus fratrem eius Aenobarbum ageret; nam cum de necessitudine multa dixisset, de fortuna quoque, qua uterque abundabat, adiecit: "nihil vobis minus deest quam de quo contenditis".

LI. Omnis autem hos adfectus, etiam si quibusdam videntur in prohoemio atque in epilogo sedem habere, in quibus sane sint frequentissimi, tamen aliae quoque partes recipiunt, sed breviores, ut cum ex iis plurima sint reservanda. At hic, si usquam, totos eloquentiae aperire fontes licet. LII. Nam et, si bene diximus reliqua, possidebimus iam iudicum animos, et e confragosis atque asperis evecti tota pandere possumus vela, et, cum sit maxima pars epilogi amplificatio, verbis atque sententiis uti licet magnificis et ornatis. tunc est commovendum theatrum cum ventum est ad ipsum illud quo veteres tragoediae comoediaeque cluduntur "plodite".

LIII. In aliis autem partibus tractandus erit adfectus ut quisque nascetur; nam neque exponi sine hoc res atroces et miserabiles debent, cum de qualitate alicuius rei quaestio est, et probationibus unius cuiusque rei recte subiungitur. LIV. Vbi vero coniunctam ex pluribus causam agimus, etiam necesse erit uti pluribus quasi epilogis, ut in Verrem Cicero fecit; nam et Philodamo et navarchis et cruci civis Romani et aliis plurimis suas lacrimas dedit. LV. Sunt qui hos merikous epilogous vocent, quo partitam perorationem significant. Mihi non tam partes eius quam species videntur, si quidem et epilogi et perorationis nomina ipsa aperte satis ostendunt hanc esse consummationem orationis.

[2] I. Quamvis autem pars haec iudicialium causarum summe praecipueque constet adfectibus et aliqua de iis necessario dixerim, non tamen potui ac ne debui quidem istum locum in unam speciem concludere. Quare adhuc opus superest cum ad optinenda quae volumus potentissimum, tum supra dictis multo difficilius, movendi iudicum animos atque in eum quem volumus habitum formandi et velut transfigurandi. II. Qua de re pauca quae postulabat materia sic attigi ut magis quid oporteret fieri quam quo id modo consequi possemus ostenderem. Nunc altius omnis rei repetenda ratio est.

Nam et per totam, ut diximus, causam locus est adfectibus, et eorum non simplex natura nec in transitu tractanda. III. Quo nihil adferre maius vis orandi potest: nam cetera forsitan tenuis quoque et angusta ingeni vena, si modo vel doctrina vel usu sit adiuta, generare atque ad frugem aliquam perducere queat: certe sunt semperque fuerunt non parum qui satis perite quae essent probationibus utilia reperirent. Quos equidem non contemno, sed hactenus utiles credo, ne quid per eos iudici sit ignotum, atque (ut dicam quod sentio) dignos a quibus causam diserti docerentur: qui vero iudicem rapere et in quem vellet habitum animi posset perducere, quo dicente flendum irascendum esset, rarus fuit. IV. Atqui hoc est quod dominetur in iudiciis: hic eloquentia regnat. Namque argumenta plerumque nascuntur ex causa, et pro meliore parte plura sunt semper, ut qui per haec vicit tantum non defuisse sibi advocatum sciat:V. ubi vero animis iudicum vis adferenda est et ab ipsa veri contemplatione abducenda mens, ibi proprium oratoris opus est. Hoc non docet litigator, hoc causarum libellis non continetur. Probationes enim efficiant sane ut causam

nostram meliorem esse iudices putent, adfectus praestant ut etiam velint; sed id quod volunt credunt quoque. VI. Nam cum irasci favere odisse misereri coeperunt, agi iam rem suam existimant, et, sicut amantes de forma iudicare non possunt quia sensum oculorum praecipit animus, ita omnem veritatis inquirendae rationem iudex omittit occupatus adfectibus: aestu fertur et velut rapido flumini obsequitur. VII. Ita argumenta ac testes quid egerint pronuntiatio ostendit, commotus autem ab oratore iudex quid sentiat sedens adhuc atque audiens confitetur. An cum ille qui plerisque perorationibus petitur fletus erupit, non palam dicta sententia est? huc igitur incumbat orator, hoc opus eius, hic labor est, sine quo cetera nuda ieiuna infirma ingrata sunt: adeo velut spiritus operis huius atque animus est in adfectibus.

VIII. Horum autem, sicut antiquitus traditum accepimus, duae sunt species: alteram Graeci pathos vocant, quod nos vertentes recte ac proprie adfectum dicimus, alteram ethos, cuius nomine, ut ego quidem sentio, caret sermo Romanus: mores appellantur, atque inde pars quoque illa philosophiae ethike moralis est dicta. IX. Sed ipsam rei naturam spectanti mihi non tam mores significari videntur quam morum quaedam proprietas; nam ipsis quidem omnis habitus mentis continetur. Cautiores voluntatem complecti quam nomina interpretari maluerunt. Adfectus igitur hos concitatos, illos mites atque compositos esse dixerunt: in altero vehementes motus, in altero lenes, denique hos imperare, illos persuadere, hos ad perturbationem, illos ad benivolentiam praevalere. X. Adiciunt quidam ethos perpetuum, pathos temporale esse. Quod ut accidere frequentius fateor, ita nonnullas credo esse materias quae continuum desiderent adfectum. Nec tamen minus artis aut usus hi leniores habent, virium atque impetus non tantundem exigunt. In causis vero etiam pluribus versantur, immo secundum quendam intellectum in omnibus. XI. Nam +cum ex illo et hoc loco nihil non ab oratore tractetur+, quidio quid de honestis et utilibus, denique faciendis ac non faciendis dicitur, ethos vocari potest. Quidam commendationem atque excusationem propria huius officii putaverunt, nec abnuo esse ista in hac parte, sed non concedo ut sola sint. XII. Quin illud adhuc adicio, pathos atque ethos esse interim ex eadem natura, ita ut illud maius sit, hoc minus, ut amor pathos, caritas ethos, interdum diversa inter se, sicut in epilogis; nam quae pathos concitavit, ethos solet mitigare. Proprie tamen mihi huius nominis exprimenda natura est, quatenus appellatione ipsa non satis significari videtur. XIII. Ethos, quod intellegimus quodque a dicentibus desideramus, id erit quod ante omnia bonitate commendabitur, non solum mite ac placidum, sed plerumque blandum et humanum et audientibus amabile atque iucundum, in quo exprimendo summa virtus ea est, ut fluere omnia ex natura rerum hominumque videantur, quo mores dicentis ex oratione perluceant et quodam modo agnoscantur. XIV. Quod est sine dubio inter coniunctas maxime personas, quotiens ferimus ignoscimus satisfacimus monemus, procul ab ira, procul ab odio. Sed tamen alia patris adversus filium, tutoris adversus pupillum, mariti adversus uxorem moderatio est (hi enim praeferunt eorum

ipsorum a quibus laeduntur caritatem, neque alio modo invisos eos faciunt quam quod amare ipsi videntur), alia cum senex adulescentis alieni convicium, honestus inferioris fert; hic enim tantum concitari, illic etiam adfici debet. XV. sunt et illa ex eadem natura, sed motus adhuc minoris, veniam petere adulescentiae, defendere amores. Nonnumquam etiam lenis caloris affeni derisus ex hac forma venit, sed is non ex iocis tantum. Verum aliquanto magis propria fuerit virtutis simulatio satisfaciendi rogandi, et eironeia, quae diversum ei quod dicit intellectum petit. XVI. Hinc etiam ille maior ad concitandum odium nasci adfectus solet, cum hoc ipso quod nos adversariis summittimus intellegitur tacita inpotentiae exprobratio: namque eos gravis et intolerabiles id ipsum demonstrat, quod cedimus. Et ignorant cupidi maledicendi aut adfectatores libertatis plus invidiam quam convicium posse; nam invidia adversarios, convicium nos invisos facit. XVII. Ille iam paene medius adfectus est ex amoribus, ex desideriis amicorum et necessariorum; nam et hoc maior est et ino minor. Non parum significanter etiam illa in scholis ethe dixerimus, quibus plerumque rusticos superstitiosos avaros timidos secundum condicionem positionum effingimus; nam si mores ethe sunt, cum hos imitamur ex his ducimus orationem.

XVIII. Denique ethos omne bonum et comem virum poscit. Quas virtutes cum etiam in litigatore debeat orator, si fieri potest, adprobare, utique ipse aut habeat aut habere credatur. Sic proderit plurimum causis, quibus ex sua bonitate faciet fidem. Nam qui dum dicit malus videtur utique male dicit [non enim videtur iusta dicere, alioqui ethos non videretur). XIX. Quare ipsum etiam dicendi genus in hoc placidum esse debet ac mite, nihil superbum, nihil elatum saltem ac sublime desiderat: proprie iucunde credibiliter dicere sat est, ideoque ei medius ille orationis modus maxime convenit. XX. Diversum est huic quod pathos dicitur quodque nos adfectum proprie vocamus, et, ut proxime utriusque differentiam signem, illud comoediae, hoc tragoediae magis simile. Haec pars circa iram odium metum invidiam miserationem fere tota versatur, quae quibus ex locis ducenda sint et manifestum omnibus et a nobis in ratione prohoemii atque epilogi dictum est. XXI. Et metum tamen duplicem intellegi volo, quem patimur et quem facimus, et invidiam: namque altera invidum, altera invidiosum facit. Hoc autem hominis, illud rei est, in quo +et plus+ habet operis oratio. Nam quaedam videntur gravia per se, parricidium caedes veneficium, quaedam efficienda sunt. XXII. Id autem contingit cum magnis alioqui malis gravius esse id quod passi sumus ostenditur, quale est apud Vergilium:"o felix una ante alias Priameia virgo,hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altisiussa mori" -quam miser enim casus Andromachae si comparata ei felix Polyxena:XXIII. aut cum ita exaggeramus iniuriam nostram ut etiam quae multo minora sunt intoleranda dicamus: "si pulsasses, defendi non poteras: vulnerasti". Sed haec diligentius cum de amplificatione dicemus. Interim notasse contentus sum non id solum agere adfectus, ut quae sunt ostendantur acerba ac luctuosa, sed etiam ut quae toleranda haberi solent gravia videantur, ut cum in maledicto plus iniuriae

quam in manu, in infamia plus poenae dicimus quam in morte. XXIV. Namque in hoc eloquentiae vis est, ut iudicem non in id tantum compellat in quod ipsa rei natura ducetur, sed aut qui non est aut maiorem quam est faciat adfectum. Haec est illa quae dinosis vocatur, rebus indignis asperis invidiosis addens vim oratio, qua virtute praeter alias plurimum Demosthenes valuit.

XXV. Quod si tradita mihi sequi praecepta sufficeret, satisfeceram huic parti nihil eorum quae legi vel didici, quod modo probabile fuit, omittendo: sed promere in animo est quae latent et penitus ipsa huius loci aperire penetralia, quae quidem non aliquo tradente sed experimento meo ac natura ipsa duce accepi. XXVI. summa enim, quantum ego quidem sentio, circa movendos adfectus in hoc posita est, ut moveamur ipsi. Nam et luctus et irae et indignationis aliquando etiam ridicula fuerit imitatio, si verba vultumque tantum, non etiam animum accommodarimus. Quid enim aliud est causae ut lugentes utique in recenti dolore disertissime quaedam exclamare videantur, et ira nonnumquam indoctis quoque eloquentiam faciat, quam quod illis inest vis mentis et veritas ipsa morum? XXVII. Quare, in iis quae esse veri similia volemus, simus ipsi similes eorum qui vere patiuntur adfectibus, et a tali animo proficiscatur oratio qualem facere iudici volet. An ire dolebit qui audiet me, qui in hoc dicam, non dolentem? Irascetur, si nihil ipse qui in iram concitat ei quod exigit simile patietur? Siccis agentis oculis lacrimas dabit? Fieri non potest:XXVIII. nec incendit nisi ignis nec madescimus nisi umore "nec res ura dat alteri colorem quem non ipsa habet". Primum est igitur ut apud nos valeant ea quae valere apud iudicem volumus, adficiamurque antequam adficere conemur. XXIX. At quo modo fiet ut adficiamur? Neque enim sunt motus in nostra potestate. Temptabo etiam de hoc dicere. Quas phantasias Graeci vocant (nos sane visiones appellemus),per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur animo ut eas cernere oculis ac praesentes habere videamur, has quisquis bene ceperit is erit in adfectibus potentissimus. XXX. [Has] Quidam dicunt euphantasioton qui sibi res voces actus secundum verum optime finget: quod quidem nobis volentibus facile continget; nisi vero inter otie animorum et spes inanes et velut somnia quaedam vigilantium ita nos hae de quibus loquor imagines prosecuntur ut peregrinari navigare proeliari, populos adloqui, divitiarum quas non habemus usum videamur disponere, nec cogitare sed facere: hoc animi vitium ad utilitatem non transferemus. XXXI. [Ad] Hominem occisum queror: non omnia quae in re praesenti accidisse credibile est in oculis habebo? non percussor ille subitus erumpet? non expavescet circumventus, exclamabit vel rogabit vel fugiet? non ferientem, non concidenten videbo? non animo sanguis et pallor et gemitus, extremus denique exspirantis hiatus insident? XXXII. Insequentur enargeia, quae a Cicerone inlustratio et evidentia nominatur, quae non tam dicere videtur quam ostendere, et adfectus non aliter quam si rebus ipsis intersimus sequentur. An non ex his visionibus illa sunt:"excussi manibus radii revolutaque pensa","levique patens in pectore vulnus",equus ille in funere Pallantis "positis insignibus"? XXXIII. Quid? non idem poeta penitus ultimi

fati cepit imaginem, ut diceret:"et dulcis moriens reminiscitur Argos"? XXXIV. Vbi vero miseratione opus erit, nobis ea de quibus queremur accidisse credamus, atque id animo nostro persuadeamus. nec agamus rem quasi alienam, sed adsumamus parumper illum dolorem: ita dicemus quae in nostro simili casu dicturi essemus. XXXV. Vidi ego saepe histriones atque comoedos, cum ex aliquo graviore actu personam deposuissent, flentes adhuc egredi. Quod si in alienis scriptis sola pronuntiatio ita falsis accendit adfectibus, quid nos faciemus, qui illa cogitare debemus ut moveri periclitantium vice possimus? XXXVI. Sed in schola quoque rebus ipsis adfici convenit, easque veras sibi fingere, hoc magis quod illic <ut> litigatores loquimur frequentius quam ut advocati: orbum agimus et naufragum et periclitantem, quorum induere personas quid attinet nisi adfectus adsumimus?

Haec dissimulanda mihi non fuerunt, quibus ipse, quantuscumque sum aut fui, pervenisse me ad aliquod nomen ingeni credo: frequenter motus sum ut me non lacrimae solum deprenderent, sed paror et veri similis dolor.

[3] I. huic diversa virtus quae risum iudicis movendo et illos tristes solvit adfectus et animum ab intentione rerum frequenter avertit et aliquando etiam reficit et a satietate vel a fatigatione renovat. Quanta sit autem in ea difficultas vel duo maximi oratores, alter Graecae, alter Latinae eloquentiae princeps, docent:II. nam plerique Demostheni facultatem defuisse huius rei credunt, Ciceroni modum. Nec videri potest noluisse Demosthenes, cuius pauca admodum dicta nec sane ceteris eius virtutibus respondentia palam ostendunt non displicuisse illi iocos sed non contigisse. III. Noster vero non solum extra iudicia sed in ipsis etiam orationibus habitus est nimius risus adfectator. Mihi quidem, sive id recte iudico sive amore inmodico praecipui in eloquentia viri labor, mira quaedam in eo videtur fuisse urbanitas. IV. Nam et in sermone cotidiano multa et in altercationibus et interrogandis testibus plura quam quisquam dixit facete, et illa ipsa quae sunt in Verrem dicta frigidius aliis adsignavit et testimonii loco posuit, ut, quo sunt magis vulgaria, eo sit credibilius illa non ab oratore ficta sed passim esse iactata. V. Vtinamque libertus eius Tiro, aut alius, quisquis fuit, qui tris hac de re libros edidit, parcius dictorum numero indulsissent et plus iudicii in eligendis quam in congerendis studii adhibuissent: minus obiectus calumniantibus foret, qui tamen nunc quoque, ut in invenient. VI. Adfert autem rei summam difficultatem primum quod ridiculum dictum plerumque falsum est [hoc semper humile], saepe ex industria depravatum, praeterea numquam honorificum: tum varia hominum iudicia in eo quod non ratione aliqua sed motu animi quodam nescio an enarrabili iudicatur. VII. Neque enim ab ullo satis explicari puto, licet multi temptaverint, unde risus, qui non solum facto aliquo dictove, sed interdum quodam etiam corporis tactu lacessitur. Praeterea non una ratione moveri solet: neque enim acute tantum ac venuste, sed stulte iracunde timide dicta ac facta ridentur, ideoque anceps eius rei ratio est, quod a derisu non procul abest risus. VIII. Habet enim, ut Cicero dicit, sedem in

deformitate aliqua et turpitudine: quae cum in aliis demonstrantur, urbanitas, cum in ipsos dicentis reccidunt, stultitia vocatur.

Cum videatur autem res levis, et quae a scurris, miniis, insipientibus denique saepe moveatur, tamen habet vim nescio an imperiosissimam et cui repugnari minime potest. IX. Erumpit etiam invitis saepe, nec vultus modo ac vocis exprimit confessionem, sed totum corpus vi sua concutit. Rerum autem saepe, ut dixi, maximarum momenta vertit, ut cum odium iramque frequentissime frangat. X. Documento sunt iuvenes Tarentini, qui multa de rege Pyrrho sequius inter cenam locuti, cum rationem facti reposcerentur et neque negari res neque defendi posset, risu sunt et oportuno ioco elapsi. Namque unus ex iis "immo", inquit, "nisi lagona defecisset, occidissemus te", eaque urbanitate tota est invidia dissoluta.

XI. Verum hoc quidquid est, ut non ausim dicere carere omnino arte, quia nonnullam observationem habet suntque ad id pertinentia et a Graecis et a Latinis composita praecepta, ita plane adfirmo praecipue positum esse in natura et in occasione. XII. Porro natura non tantum in hoc valet, ut acutior quis atque habilior sit ad inveniendum (nam id sane doctrina possit augeri), sed inest proprius quibusdam decor in habitu ac vultu, ut eadem illa minus alio dicente urbana esse videantur. XIII. Occasio vero et in rebus est, (cuius est) tanta vis ut saepe adiuti ea non indocti modo sed etiam rustici salse dicant, et in eo, quid aliquis dixerit prior; sunt enim longe venustiora omnia in respondendo quam in provocando. XIV. Accedit difficultati quod eius rei nulla exercitatio est, nulli praeceptores. Itaque in conviviis et sermonibus multi dicaces, quia in hoc usu cotidiano proficimus: oratoria urbanitas rara, nec ex arte propria sed ad hanc consuetudine commodata. XV. Nihil autem vetabat et componi materias in hoc idoneas, ut controversiae permixtis salibus fingerentur, vel res proponi singulas ad iuvenum talem exercitationem. XVI. Quin ipsae illae (dicta sunt ac vocantur) quas certis diebus festae licentiae dicere solebamus, si paulum adhibita ratione fingerentur aut aliquid in his senum quoque esset admixtum, plurimum poterant utilitatis adferre: quae nunc iuvenum vel sibi ludentium exercitatio est.

XVII. Pluribus autem nominibus in eadem re vulgo utimur: quae tamen si diducas, suam quandam propriam vim ostendent. Nam et urbanitas dicitur, qua quidem significari video sermonem praeferentem in verbis et sono et usu proprium quendam gustum urbis et sumptam ex conversatione doctorum tacitam eruditionem, denique cui contraria sit rusticitas. XVIII. Venustum esse quod cum gratia quadam et venere dicatur apparet. Salsum in consuetudine pro ridiculo tantum accipimus: natura non utique hoc est, quamquam et ridicula esse oporteat salsa. Nam et Cicero omne quod salsum sit ait esse Atticorum non quia sunt maxime ad risum compositi, et Catullus, cum dicit:"nulla est in corpore mica salis",non hoc dicit, nihil in corpore eius esse ridiculum. XIX. Salsum igitur erit quod non erit insulsum, velut quoddam

simplex orationis condimentum, quod sentitur latente iudicio velut palato, excitatque et a taedio defendit orationem. Sales enim, ut ille in cibis paulo liberalius adspersus, si tamen non sit inmodicus, adfert aliquid propriae voluptatis, ita hi quoque in dicendo habent quiddam quod nobis faciat audiendi sitim. XX. Facetum quoque non tantum circa ridicula opinor consistere; neque enim diceret Horatius facetum carminis genus natura concessum esse Vergilio. Decoris hanc magis et excultae cuiusdam elegantiae appellationem puto. Ideoque in epistulis Cicero haec Bruti refert verba: "ne illi sunt pedes faceti ac *deliciis ingredienti mollius".+ Quod convenit cum illo Horatiano:"molle atque facetum Vergilio". XXI. Iocum vero id accipimus quod est contrarium serio: nam et fingere et terrere et promittere interim iocus est. Dicacitas sine dubio a dicendo, quod est omni generi commune, ducta ist, proprie tamen significat sermonem cum risu aliquos incessentem. Ideo Demosthenen urbanum fuisse dicunt, dicacem negant.

XXII. Proprium autem materiae de qua nunc loquimur est ridiculum, ideoque haec tota disputatio a Graecis peri geloion inscribitur. Eius prima divisio traditur eadem quae est omnis orationis, ut sit positum in rebus ac verbis. XXIII. Vsus autem maxime triplex: aut enim ex aliis risum petimus aut ex nobis aut ex rebus mediis. Aliena aut reprendimus aut refutamus aut elevamus aut repercutimus aut eludimus. Nostra ridicule indicamus et, ut verbo Ciceronis utar, dicimus aliqua subabsurda. Namque eadem quae si inprudentibus excidant stulta sunt, si simulamus venusta creduntur. XXIV. Tertium est genus, ut idem dicit, in decipiendis exspectationibus, dictis aliter accipiendis, ceteris, quae neutram personam contingunt ideoque a me media dicuntur. XXV. Item ridicula aut facimus aut dicimus. Facto risus conciliatur interim admixta gravitate, ut M. Caelius praetor, cum senam eius curulem consul Isauricus fregisset, alteram posuit loris intentam (dicebatur autem consul a patre flagris aliquando caesus): interim sine respectu pudoris, ut in illa pyxide Caeliana, quod neque oratori neque ulli viro gravi conveniat. XXVI. Idem autem de vultu gestuque ridiculo dictum sit: in quibus est quidem sua gratia, sed maior cum captare risum non videntur; nihil enim est iis quae +dicenti+ salsa dicuntur insulsius. Quamquam autem gratiae plurimum dicentis severitas adfert, fitque ridiculum id ipsum, quod qui dicit illa non ridet, est tamen interim et aspectus et habitus oris et gestus non inurbanus, cum iis modus contingit. XXVII. Id porro quod dicitur aut est lascivum et hilare, qualia Gabbae pleraque, aut contumeliosum, qualia nuper Iuni Bassi, aut asperum, qualia Cassi Severi, aut lene, qualia Domiti Afri. XXVIII. Refert his ubi quis utatur. Nam in convictibus et cotidiano sermone lasciva humilibus, hilaria omnibus convenient. Laedere numquam velimus, longeque absit illud propositum, potius amicum quam dictum perdendi. In hac quidem pugna forensi malim mihi lenibus uti licere. Nonnumquam et contumeliose et aspere dicere in adversarios permissum est, cum accusare etiam palam et caput alterius iuste petere concessum sit. Sed hic quoque tamen inhumana videri solet fortunae insectatio, vel quod culpa caret vel quod redire etiam in

ipsos qui obiecerunt potest. Primum itaque considerandum est et quis et in qua causa et apud quem et in quem et quid dicat. XXIX. Oratori minime convenit distortus vultus gestusque, quae in mimis rideri solent. Dicacitas etiam scurrilis et scaenica huic personae alienissima est: obscenitas vero non a verbis tantum abesse debet, sed etiam a significatione. Nam si quando obici potest, non in ioco exprobranda est. XXX. Oratorem praeterea ut dicere urbane volo, ita videri adfectare id plane nolo. Quapropter ne dicet quidem salse quotiens poterit, et dictum potius aliquando perdet quam minuet auctoritatem. XXXI. Nec accusatorem autem atroci in causa nec patronum in miserabili iocantem feret quisquam. sunt etiam iudices quidam tristiores quam ut risum libenter patiantur. XXXII. Solet interim accidere ut id quod in adversarium dicimus aut in iudicem conveniat aut in nostrum quoque litigatorem, quamquam aliqui reperiuntur qui ne id quidem quod in ipsos reccidere possit evitent. Quod fecit Longus sulpicius, qui, cum ipse foedissimus esset, ait eum contra quem iudicio liberali aderat ne faciem quidem habere liberi hominis: cui respondens Domitius Afer "ex tui" inquit "animi sententia, Longe, qui malam faciem habet liber non est?" XXXIII. Vitandum etiam ne petulans, ne superbum, ne loco, ne tempore alienum, ne praeparatum et domo ablatum videatur quod dicimus: nam adversus miseros, Sicut supra dixeram, inhumanus est iocus. Sed quidam ita sunt receptae auctoritatis ac notae verecundiae ut nocitura sit in eos dicendi petulantia; nam de amicis iam praeceptum est. XXXIV. Illud non ad oratoris consilium, sed ad hominis pertinet: lacessat hoc modo quem laedere sit periculosum, ne aut inimicitiae graves insequantur aut turpis satisfactio. Male etiam dicitur quod in pluris convenit, si aut nationes totae incessantur aut ordines aut condicio aut studia multorum. XXXV. Ea quae dicet vir bonus omnia salva dignitate ac verecundia dicet: nimium enim risus pretium est si probitatis inpendio constat.

Vnde autem concilietur risus et quibus ex locis peti soleat, difficillimum dicere. Nam si species omnis persequi velimus, nec modum reperiemus et frustra laborabimus. XXXVI. Neque enim minus numerosi sunt loci ex quibus haec dicta quam illi ex quibus eae quas sententias vocamus ducuntur, neque alii. Nam hic quoque est inventio et elocutio, atque ipsius elocutionis vis aba in verbis, alia in figuris. XXXVII. Risus igitur oriuntur aut ex corpore eius in quem dicimus, aut ex animo, qui factis ab eo dictisque colligitur, aut ex iis quae sunt extra posita; intra haec enim est omnis vituperatio: quae si gravius posita sit, severa est, si levius, ridicula. Haec aut ostenduntur aut narrantur aut dicto notantur. XXXVIII. Rarum est ut oculis subicere contingat, ut fecit C. Iulius: qui cum Helvio Manciae saepius obstrepenti sibi diceret: "iam ostendam qualis sis", isque plane instaret interrogatione qualem tandem se ostensurus esset, digito demonstravit imaginem Galli in scuto Cimbrico pictam, cui Mancia tum simillimus est visus: tabernae autem erant circa forum ac scutum illud signi gratia positum. XXXIX. Narrare quae salsa sint in primis est subtile et oratorium, ut Cicero pro Cluentio narrat de Caepasio atque Fabricio aut M. Caelius de illa D. Laeli collegaeque eius in provinciam

festinantium contentione. Sed in his omnibus cum elegans et venusta exigitur tota expositio, tum id festivissimum est quod adicit orator. XL. Nam et a Cicerone sic est Fabrici fuga illa condita: "itaque cum callidissime se putaret dicere et cum illa verba gravissima ex intimo artificio deprompsisset: "respicite, iudices, hominum fortunas, respicite C. Fabrici senectutem", cum hoc "respicite" ornandae orationis causa saepe dixisset, respexit ipse: at Fabricius a subselliis demisso capite discesserat", et cetera quae adiecit (nam est notus locus), cum in re hoc solum esset, Fabricium a iudicio recessisse;XLI. et Caelius cum omnia venustissime finxit, tum illud ultimum: "hic subsecutus quo modo transierit, utrum rati an piscatorio navigio, nemo sciebat: Siculi quidem, ut sunt lascivi et dicaces, aiebant in delphino sedisse et sic tamquam Ariona transvectum". XLII. In narrando autem Cicero consistere facetias putat, dicacitatem in iaciendo. Mire fuit in hoc genere venustus Afer Domitius, cuius orationibus complures huius modi narrationes insertae reperiuntur, sed dictorum quoque ab eodem urbane sunt editi libri. XLIII. Illud quoque genus est, positum non in hac veluti iaculatione dictorum et inclusa breviter urbanitate, sed in quodam longiore actu, quod de L. Crasso contra Brutum Cicero in secundo de Oratore libro et aliis quibusdam locis narrat. XLIV. Nam cum Brutus in accusatione C. Planci excitatis duobus lectoribus ostendisset contraria L. Crassum patronum eius in oratione quam de colonia Narbonensi habuerat suasisse iis quae de lege Servilia dixerit, tris excitavit et ipse lectores, iisque patris eius dialogos dedit legendos; quorum cum in Privernati unus, alter in Albano, tertius in Tiburti sermonem habitum complecteretur, requirebat ubi essent eae possessiones. Omnis autem illas Brutus vendiderat, et tum paterna emancupare praedia turpius habebatur. Similis in apologis quoque et quibusdam interim etiam historiis exponendis gratia consequi solet.

XLV. Sed acutior est illa atque velocior in urbanitate brevitas, cuius quidem duplex forma est, dicendi ac respondendi, sed ratio communis in parte; nihil enim, quod in lacessendo dici potest, non etiam in repercutiendo: at quaedam propria sunt respondentium. XLVI. Illa meditata atque cogitata adferri solent, haec plerumque in altercatione aut in rogandis testibus reperiuntur. cum sint autem loci plures ex quibus dicta ridicula ducantur, repetendum est mihi non omnis eos oratoribus convenire,XLVII. in primis ex amphibolia, neque illa obscura quae Atellanio more captant, nec qualia vulgo iactantur a vilissimo quoque, conversa in maledictum fere ambiguitate: ne illa quidem quae Ciceroni aliquando sed non in agendo exciderunt, ut dixit, cum is candidatus qui coci filius habebatur coram eo suffragium ab alio peteret: "ego quoque tibi favebo";XLVIII. non quia excludenda sint omnino verba duos sensus significantia, sed quia raro belle respondeant, nisi cum prorsus rebus ipsis adiuvantur. Quare [non] hoc [modo] paene et ipsum scurrile Ciceronis est in eundem de quo supra dixi Isauricum: "miror quid sit quod pater homo constantissimus, te nobis varium reliquit". XLIX. Sed illud ex eodem genere praeclarum: cum obiceret Miloni accusator, in argumentum factarum Clodio

insidiarum, quod Bovillas ante horam nonam devertisset, ut exspectaret dum Clodius a villa sua exiret, et identidem interrogaret quo tempore Clodius occisus esset, respondit "sero": quod vel solum sufficit ut hoc genus non totum repudietur. L. Nec plura modo significari solent, sed etiam diversa, ut Nero de servo pessimo dixit: "nulli plus apud se fidei haberi, nihil ei nec clusum neque signatum esse". LI. pervenit res usque ad aenigma, quale est Ciceronis in Plaetorium Fontei accusatorem, cuius matrem dixit dum vixisset ludum, postquam mortua esset magistros habuisse (dicebantur autem, dum vixit, infames feminae convenire ad eam solitae, post mortem bona eius venierant): quamquam hic "ludus" per tralationem dictum est, "magistri" per ambiguitatem. LII. In metalempsin quoque cadit eadem ratio dictorum, ut Fabius Maximus, incusans Augusti congiariorum quae amicis dabantur exiguitatem, heminaria esse dixit (nam congiarium commune liberalitatis atque mensurae) a mensura ducta inminutione rerum. LIII. Haec tam frigida quam est nominum fictio adiectis detractis mutatis litteris, ut Acisculum, quia esset pactus, "Pacisculum", et Placidum nomine, quod is acerbus natura esset, "Acidum", et turium, cum fur esset, "Tollium" dictos invenio. LIV. Sed haec eadem genera commodius in rebus quam in nominibus respondent. Afer enim venuste Manlium suram multum in agendo discursantem salientem, manus iactantem, togam deicientem et reponentem, non agere dixit sed satagere. Est enim dictum per se urbanum "satagere", etiam si nulla subsit alterius verbi similitudo. LV. Fiunt et adiecta et detracta adspiratione et divisis coniunctisque verbis similiter saepius frigida, aliquando tamen recipienda: eademque condicio est in iis quae a nominibus trahuntur. Multa ex hoc (genere) Cicero in Verrem, sed ut ab aliis dicta: modo futurum ut omnia verreret [cum diceretur Verres], modo Herculi, quem expilaverat, molestiorem quam aprum Erymanthium fuisse, modo malum sacerdotem qui tam nequam verrem reliquisset, quia Sacerdoti Verres successerat. LVI. Praebet tamen aliquando occasionem quaedam felicitas hoc quoque bene utendi, ut pro Caecina Cicero in testem Sex. Clodium Phormionem: "nec minus niger" inquit "nec minus confidens quam est ille Terentianus Phormio".

LVII. Acriora igitur sunt et elegantiora quae trahuntur ex vi rerum. In iis maxime valet similitudo, si tamen ad aliquid inferius leviusque referatur: qualia veteres illi iocabantur, qui Lentulum "Spintherem" et Scipionem "Serapionem" esse dixerunt. Sed ea non ab hominibus modo petitur, verum etiam ab animalibus, ut nobis pueris Iunius Bassus, homo in primis dicax,LVIII. "asinus albus" vocabatur, et Sarmentus ... +seu P. Blessius+ Iulium, hominem nigrum et macrum et pandum, "fibulam ferream" dixit. Quod nunc risus petendi genus frequentissimum est. LIX. Adhibetur autem similitudo interim palam, interim +solet parabolae+: cuius est generis <illud> Augusti, qui militi libellum timide porrigenti "noh" inquit "tamquam assem elephanto des". LX. sunt quaedam +vi+ similia, unde Vatinius dixit hoc dictum, cum reus agente in eum Calvo frontem candido sudario tergeret idque ipsum accusator in invidiam vocaret: "quamvis reus sum", inquit, "et panem

tamen candidum edo". LXI. Adhuc est subtilior illa ex simili tralatio, cum quod in alia re fieri solet in aliam mutuamur; ea dicatur sane fictio: ut Chrysippus, cum in triumpho Caesaris eborea oppida essent tralata et post dies paucos Fabi Maximi lignea, thecas esse oppidorum Caesaris dixit. Et Pedo de myrmillone qui retiarium consequebatur nec feriebat "vivum" inquit "capere vult". LXII. Iungitur amphiboliae similitudo, ut a L. Galba, qui pilam neglegenter petenti "sic" inquit "petis tamquam Caesaris candidatus". Nam illud "petis" ambiguum est, securitas similis. Quod hactenus ostendisse satis est. LXIII. Ceterum frequentissima aliorum generum cum aliis mixtura est, eaque optima quae ex pluribus constat. Eadem dissimilium ratio est. Hinc eques Romanus, ad quem in spectaculis bibentem cum misisset Augustus qui ei diceret: "ego si prandere volo, domum eo", "tu enim" inquit "non times ne locum perdas". LXIV. Ex contrario non una species. Neque enim eodem modo dixit Augustus praefecto quem ignominia mittebat, subinde interponenti precibus: "quid respondebo patri meo?" "dic me tibi displicuisse", quo Gabba paenulam roganti: "non possum commodare, domi maneo", cum cenaculum eius perplueret. Tertium adhuc illud, nisi quod ut ne auctorem ponam verecundia ipsius facit: "libidinosior es quam ullus spado", quo sine dubio et opinio decipitur, sed ex contrario. Et hoc ex eodem loco est, sed nulli priorum simile, quod dixit M. Vestinus cum ei nuntiatum esset ... "aliquando desinet putere". LXV. Onerabo librum exemplis, similemque iis qui risus gratia componuntur efficiam, si persequi voluero singula veterum.

Ex omnibus argumentorum locis eadem occasio est. Nam et finitione usus est Augustus de pantomimis duobus qui alternis gestibus contendebant, cum eorum alterum saltatorem dixit, LXVI. alterum interpellatorem, et partitione Gabba, cum paenulam roganti respondit: "non pluit, non opus est tibi: si pluet, ipse utar". Proinde genere specie propriis differentibus iugatis adiunctis consequentibus antecedentibus repugnantibus causis effectis, comparatione parium maiorum minorum similis materia praebetur, sicut in tropos quoque omnis cadit. LXVII. An non plurima dicuntur (per hyperbolen? ut) quod refert Cicero de homine praelongo, caput eum ad fornicem Fabium offendisse, et quod P. Oppius dixit de genere Lentulorum, cum assidue minores parentibus liberi essent, nascendo interiturum. LXVIII. Quid ironia? nonne etiam quae severissime fit ioci paene genus est? Qua urbane usus zo est Afer, cum Didio Gallo, qui provinciam ambitiosissime petierat, deinde, impetrata ea, tamquam coactus querebatur: "age" inquit "aliquid et rei publicae causa". Metaphora quoque Cicero lusit, cum Vatini morte nuntiata, cuius parum certus dicebatur auctor: "interim" inquit "usura fruar". LXIX. Idem per allegorian M. Caelium, melius obicientem crimina quam defendentem, bonam dextram, malam sinistram habere dicebat. Emphasi A. Vivius dixit ferrum in tuccium incidisse.

LXX. Figuras quoque mentis, quae schemata dianoias dicuntur, res eadem recipit omnis, in quas nonnulli diviserunt species dictorum. Nam et interrogamus et dubitamus et adfirmamus et minamur et optamus; quaedam ut

miserantes, quaedam ut irascentes dicimus. Ridiculum est autem omne quod aperte fingitur. LXXI. Stulta reprehendere facillimum est, nam per se sunt ridicula; sed rem urbanam facit aliqua ex nobis adiectio. Stulte interrogaverat exeuntem de theatro Campatium Titius Maximus an spectasset. Fecit Campatius dubitationem eius stultiorem dicendo: "(non), sed in orchestra pila lusi".

LXXII. Refutatio cum sit in negando redarguendo defendendo elevando, ridicule negavit Manius curius; nam cum eius accusator in sipario omnibus locis aut nudum eum in nervo aut ab amicis redemptum ex alea pinxisset, "ergo ego" inquit "numquam vici". LXXIII. Redarguimus interim aperte, ut Cicero Vibium curium multum de annis aetatis suae mentientem: "tum ergo cum una declamabamus non eras natus", interim et simulata adsensione, ut idem Fabia Dolabellae dicente triginta se annos habere: "verum est", inquit, "nam hoc illam iam viginti annis audio". LXXIV. Belle interim subicitur pro eo quod neges aliud mordacius, ut Iunius Bassus, querente Domitia Passieni quod incusans eius sordes calceos eam veteres diceret vendere solere,"non mehercules" inquit "hoc umquam dixi, sed dixi emere te solere". Defensionem imitatus est eques Romanus, qui obicienti Augusto quod patrimonium comedisset,"meum" inquit "putavi". LXXV. Elevandi ratio est duplex, ut aut nimiam quis iactantiam minuat (quem ad modum C. Caesar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpiciana, quod is se passum pro Caesare pugnantem gloriabatur, "numquam fugiens respexeris" inquit) aut crimen obiectum, ut Cicero obiurgantibus quod sexagenarius publiliam virginem duxisset "cras mulier erit" inquit. LXXVI. Hoc genus dicti consequens vocant quidam, estque illi simile quod Cicero curionem, semper ab excusatione aetatis incipientem, facilius cotidie prohoemium habere dixit, quia ista natura sequi et cohaerere videantur. LXXVII. Sed elevandi genus est etiam causarum relatio, qua Cicero est usus in Vatinium. Qui pedibus aeger cum vellet videri commodioris valetudinis factus et diceret se iam bina milia passuum ambulare, "dies enim" inquit "longiores sunt". Et Augustus, nuntiantibus Terraconensibus palmam in ara eius enatam, "apparet" inquit "quam saepe accendatis". LXXVIII. Transtulit crimen Cassius Severus; nam cum obiurgaretur a praetore quod advocati eius L. Vaxo Epicurio, Caesaris amico, convicium fecissent, "nescio" inquit "qui conviciati sint, et puto Stoicos fuisse".

Repercutiendi multa sunt genera, venustissimum quod etiam similitudine aliqua verbi adiuvatur, ut, Trachalus dicenti suelio "si hoc ita est, is in exilium", "si non est ita, redis" inquit. LXXIX. Elusit Cassius Severus, obiciente quodam quod ei domo sua Proculeius interdixisset, respondendo "numquid ergo illuc accedo?" Sed eluditur et ridiculum ridiculo (ut divus Augustus, cum ei Galli torquem aureum centum pondo dedissent, et Dolabella per iocum, temptans tamen ioci sui eventum, dixisset: "imperator, torque me dona", "malo" inquit "te civica donare"), LXXX. mendacium quoque

mendacio, ut Gabba, dicente quodam victoriato se uno in Sicilia quinque pedes longam murenam emisse, "nihil" inquit "mirum; am ibi tam longae nascuntur ut iis piscatores pro restibus cingantur". LXXXI. Contraria est neganti confessionis simulatio, sed ipsa quoque multum habet urbanitatis. Sic Afer, cum ageret contra libertum Claudi Caesaris et ex diverso quidam condicionis eiusdem cuius erat litigator exclamasset: "praeterea tu semper in libertos Caesaris dicis", "nec mehercule" inquit "quicquam proficio". cui vicinum est non negare quod obicitur, cum et id palam falsum est et inde materia bene respondendi datur, ut Catulus dicenti Philippo: "quid latras?" "furem video" inquit. LXXXII. In se dicere non fere est nisi scurrarum et in oratore utique minime probabile: quod fieri totidem modis quot in alios potest, ideoque hoc, quamvis frequens sit, transeo. LXXXIII. Illud vero, etiam si ridiculum est, indignum tamen est homine liberali, quod aut turpiter aut potenter dicitur: quod fecisse quendam scio qui humiliori libere adversus se loquenti "colaphum" inquit "tibi ducam, et formulam scribes quod caput durum habeas". Hic enim dubium est utrum ridere audientes an indignari debuerint.

LXXXIV. superest genus decipiendi opinionem aut dicta a intellegendi, quae sunt in omni hac materia vel venustissima. Inopinatum et a lacessente poni solet, quale est quod refert Cicero: "quid huic abest nisi res et virtus?" aut illud Afri: "homo in agendis causis optime vestitus": et in occurrendo, ut Cicero audita falsa Vatini morte, cum obvium libertum eius interrogasset "rectene omnia?" dicenti "recte" "mortuus est!" inquit. LXXXV. Plurimus autem circa simulationem <et dissimulationem> risus est, quae sunt vicina et prope eadem, sed simulatio est certam opinionem animi sui imitantis, dissimulatio aliena se parum intellegere fingentis. Simulavit Afer cum in causa subinde dicentibus Celsinam de re cognovisse (quae erat potens femina) "quis est" inquit "iste?" Celsinam enim videri sibi virum finxit. LXXXVI. Dissimulavit Cicero cum Sex. Annalis testis reum laesisset et instaret identidem accusator: "dic, M. tulli, si quid potes de Sexto Annali"; versus enim dicere coepit de libro Enni annali sexto: "quis potis ingentis causas evolvere belli?" LXXXVII. cui sine dubio frequentissimam dat occasionem ambiguitas, ut Cascellio, qui consultatori dicenti "navem dividere volo" "perdes" inquit. Sed averti intellectus et a solet, cum ab asperioribus ad leniora deflectitur: ut qui, interrogatus quid sentiret de eo qui in adulterio deprehensus esset, tardum fuisse respondit. LXXXVIII. Ei confine est quod dicitur per suspicionem, quale illud apud Ciceronem querenti quod uxor sua ex fico se suspendisset: "rogo des mihi surculum ex illa arbore ut inseram"; intellegitur enim quod non dicitur. LXXXIX. Et hercule omnis salse dicendi ratio in eo est, ut aliter quam est rectum verumque dicatur: quod fit totum fingendis aut nostris aut alienis persuasionibus aut dicendo quod fieri non potest. XC. Alienam finxit Iuba, qui querenti quod ab equo suo esset adspersus "quid? tu" inquit "me Hippocentaurum putas?" suam C. Cassius, qui militi sine gladio decurrenti "heus, commilito, pugno bene uteris" inquit, et Gabba de piscibus,

qui, cum pridie ex parte adesi et versati postera die positi essent, "festinemus, alii subcenant" inquit. Tertium illud Cicero, ut dixi, adversus curium; fieri enim certe non poterat ut cum declamaret natus non esset. XCI. Est et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Caesar. Nam cum testis diceret a reo femina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare voluisset, "quid enim faceret", inquit, "cum tu galeam et loricam haberes?" XCII. Vel optima est autem simulatio contra simulantem, qualis illa Domiti Afri fuit. Vetus habebat testamentum, et unus ex amicis recentioribus, sperans aliquid ex mutatione tabularum, falsam fabulam intulerat, consulens eum an primipilari seni intestato suaderet ordinare suprema iudicia: "noli" inquit "facere; offendis illum."

XCIII. Iucundissima sunt autem ex his omnibus lenta et, ut sic dixerim, boni stomachi: ut Afer idem ingrato litigatori conspectum eius in foro vitanti per nomenclatorem missum ad eum "amas me", inquit, "quod te non vidi?" et dispensatori, qui, cum reliqua non reponeret, dicebat subinde "non comedi; pane et aqua vivo", "passer, redde quod debes": quae +hypo to ethos+ vocant. XCIV. Est gratus iocus qui minus exprobrat quam potest, ut idem dicenti candidato "semper domum tuam colui", cum posset palam negare, "credo", inquit, +"et verum".+ Interim de se dicere ridiculum est: et, quod in alium si absentem diceretur urbanum non erat, quoniam ipsi palam exprobratur movet risum; XCV. quale Augusti est cum ab eo miles nescio quid improbe peteret et veniret contra Marcianus, quem suspicabatur et ipsum aliquid iniuste rogaturum: "non magis" inquit "faciam, commilito, quod petis quam quod Marcianus a me petiturus est".

XCVI. Adiuvant urbanitatem et versus commode positi, seu toti ut sunt (quod adeo facile est ut Ovidius ex tetrastichon Macri carmine librum in malos poetas composuerit), quod fit gratius si qua etiam ambiguitate conditur, ut Cicero in Lartium, hominem callidum et versutum, cum is in quadam causa suspectus esset:"nisi si qua Vlixes lintre evasit Lartius": XCVII. seu verbis ex parte mutatis, ut in eum qui, cum antea stultissimus esset habitus, post acceptam hereditatem primus sententiam rogabatur: "hereditas est quam vocant sapientiam"pro illo "felicitas est": seu ficti notis versibus similes quae paroidia dicitur:XCVIII. et proverbia oportune aptata, ut homini nequam lapso et ut adlevaretur roganti "tollat te qui non novit". Ex historia etiam ducere urbanitatem eruditum est, ut Cicero fecit cum ei testem in iudicio Verris roganti dixisset Hortensius: "non intellego haec aenigmata"; "atqui debes", inquit, "cum Sphingem domi habeas"; acceperat autem ille a Verre Sphingem aeneam magnae pecuniae.

XCIX. subabsurda illa constant stulti simulatione: [et] quae nisi fingantur stulta sunt, ut qui mirantibus quod humile candelabrum emisset "pransorium erit" inquit. Sed illa similia absurdis sunt acria quae tamquam sine ratione dicta feruntur, ut servus Dolabellae, cum interrogaretur an dominus eius

auctionem proposuisset, "domum" inquit "vendidit". C. Deprensi interim pudorem suum ridiculo aliquo explicant, ut qui testem dicentem a reo vulneratum interrogaverat an cicatricem haberet, cum ille ingentem in femine ostendisset, "latus" inquit "oportuit". Contumeliis quoque uti belle datur: ut Hispo +obicientibus arbore+ crimina accusatori "me ex te metiris?" inquit. Et fulvius propincus legatario interroganti an in tabulis quas proferebat chirographus esset "et verus", inquit, "domine".

CI. Has aut accepi species aut inveni frequentissimas ex quibus ridicula ducerentur; sed repetam necesse est infinitas esse tam salse dicendi quam severe, quas praestat persona locus tempus, casus denique, qui est maxime varius. CII. Itaque haec ne omisisse viderer attigi: illa autem quae de usu ipso et modo iocandi complexus sum adfirmarim esse plane necessaria.

His adicit Domitius Marsus, qui de urbanitate diligentissime scripsit, quaedam non ridicula, sed cuilibet severissimae orationi convenientia eleganter dicta et proprio quodam lepore iucunda: quae sunt quidem urbana, sed risum tamen non habent. CIII. Neque enim ei de risu sed de urbanitate est opus institutum, quam propriam esse nostrae civitatis et sero sic intellegi coeptam, postquam urbis appellatione, etiam si nomen proprium non adiceretur, Romam tamen accipi sit receptum. CIV. Eamque sic finit: "urbanitas est virtus quaedam in breve dictum coacta et apta ad delectandos movendosque homines in omnem adfectum animi, maxime idonea ad resistendum vel lacessendum, prout quaeque res ac persona desiderat". cui si brevitatis exceptionem detraxeris, omnis orationis virtutes complexa sit. Nam si constat rebus et personis, quod in utrisque oporteat dicere perfectae eloquentiae est. CV. cur autem brevem esse eam voluerit, nescio, cum idem atque in eodem libro dicat fuisse et in multis narrandi urbanitatem. Paulo post ita finit, Catonis, ut ait, opinionem secutus: "Vrbanus homo [non] erit cuius multa bene dicta responsaque erunt, et qui in sermonibus circulis conviviis, item in contionibus, omni denique loco ridicule commodeque dicet. Risus erit quicumque haec faciet orator". CVI. Quas si recipimus finitiones, quidquid bene dicetur et urbane dicti nomen accipiet. Ceterum illi qui hoc proposuerat consentanea fuit illa divisio, ut dictorum urbanorum alia seria, alia iocosa, alia media faceret: nam est eadem omnium bene dictorum. Verum mihi etiam iocosa quaedam videntur posse in non satis urbana referri. CVII. Nam meo quidem iudicio illa est urbanitas, in qua nihil absonum, nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum neque sensu neque verbis neque ore gestuve possit deprendi, ut non tam sit in singulis dictis quam in toto colore dicendi, qualis apud Graecos atticismos ille reddens Athenarum proprium saporem. CVIII. Ne tamen iudicium Marsi, hominis eruditissimi, subtraham, seria partitur in tria genera, honorificum contumeliosum medium. Et honorifici ponit exemplum Ciceronis pro Q. Ligario apud Caesarem: "qui nihil soles oblivisci nisi iniurias",CIX. et contumeliosi quod Attico scripsit de Pompeio et Caesare: "habeo quem fugiam, quem sequar non habeo", et medii, quod apophthegmatikon vocat +et

est ita cum dixerit+ neque gravem mortem accidere viro forti posse nec immaturam consulari nec miseram sapienti. Quae omnia sunt optime dicta, sed cur proprie nomen urbanitatis accipiant non video. CX. Quod si non totius, ut mihi videtur, orationis color meretur, sed etiam singulis dictis tribuendum est, illa potius urbana esse dixerim, quae sunt generis eiusdem ex quo ridicula ducuntur et tamen ridicula non sunt, ut de Pollione Asinio seriis iocisque pariter accommodato dictum est esse eum omnium horarum,CXI. et de actore facile dicente ex tempore, ingenium eum in numerato habere: etiam Pompei, quod refert Marsus, in Ciceronem diffidentem partibus: "transi ad Caesarem, me timebis". Erat enim, si de re minore aut alio animo aut denique non ab ipso dictum fuisset, quod posset inter ridicula numerari. CXII. Etiam illud quod Cicero Caerelliae scripsit, reddens rationem cur illa C. Caesaris tempora tam patienter toleraret: "haec aut animo Catonis ferenda sunt aut Ciceronis stomacho"; stomachus enim ille habet aliquid ioco simile. Haec quae monebam dissimulanda mihi non fuerunt: in quibus ut erraverim, legentis tamen non decepi, indicata et diversa opinione, quam sequi magis probantibus liberum est.

[4] I. Altercationis praecepta poterant videri tunc inchoanda cum omnia quae ad continuam orationem pertinent peregissem: nam est usus eius ordine ultimus; sed cum sit posita in sola inventione neque habere dispositionem possit nec elocutionis ornamenta magnopere desideret aut circa memoriam et pronuntiationem laboret, prius quam secundam quinque partium hanc quae tota ex prima pendet tractaturus non alieno loco videor. Quam scriptores alii fortasse ideo reliquerunt quia satis ceteris praeceptis in hanc quoque videbatur esse prospectum. II. Constat enim aut intentione aut depulsione, de quibus satis traditum est, quia quidquid in actione perpetua circa probationes utile est, idem in hac brevi atque concisa prosit necesse est. Neque alia dicuntur in altercatione, sed aliter, aut interrogando aut respondendo. cuius rei fere omnis observatio in illo testium loco excussa nobis est. III. Tamen quia latius hoc opus adgressi sumus neque perfectus orator sine hac virtute dici potest, paulum inpendamus huic quoque peculiaris operae, quae quidem in quibusdam causis ad victoriam vel plurimum valet. IV. Nam ut in qualitate generali, in qua rectene factum quid an contra sit quaeritur, perpetua dominatur oratio, et quaestionem finitionis actiones plerumque satis explicant et omnia paene in quibus de facto constat aut coniectura artificiali ratione colligitur: ita in iis causis, quae sunt frequentissimae, quae vel solis extra artem probationibus vel mixtis continentur, asperrima in hac parte dimicatio est, nec alibi dixeris magis mucrone pugnari. V. Nam et firmissima quaeque memoriae iudicis inculcanda sunt et praestandum quidquid in actione promisimus et referenda mendacia: nusquam est denique qui cognoscit intentior. Nec inmerito quidam quamquam in dicendo mediocres hac tamen altercandi praestantia meruerunt nomen patronorum. VI. At quidam, litigatoribus suis illum modo ambitiosum declamandi sudorem praestitisse contenti, cum turba laudantium destituunt subsellia, pugnamque illam

decretoriam imperitis ac saepe pullatae turbae relincunt. Itaque videas alios plerumque in iudiciis privatis ad actiones advocari, alios ad probationem. VII. Quae si dividenda sunt officia, hoc certe magis necessarium est, pudendumque dictu si plus litigantibus prosunt minores. In publicis certe iudiciis vox illa praeconis +praeter patronos+ ipsum qui egerit citat.

VIII. Opus est igitur in primis ingenio veloci ac mobili, animo praesenti et acri. Non enim cogitandum, sed dicendum statim est et prope sub conatu adversarii manus exigenda. Quare cum in omni parte huiusce officii plurimum facit totas non diligenter modo sed etiam familiariter [nos] nosse causas, tum in altercatione maxime necessarium est omnium personarum instrumentorum temporum locorum habere notitiam: alioqui et tacendum erit saepe et aliis subicientibus (plerumque autem studio loquendi fatue modo monent) accedendum: quo nonnumquam accidit ut nostra credulitate aliena stultitia erubescamus. IX. Neque tamen cum his ipsis monitoribus clam res erit: quidam faciunt ut aperte quoque rixemur. Videas enim plerosque ira percitos exclamantis, ut iudex audiat contrarium id esse quod admoneant, sciatque ille qui pronuntiaturus est in causa malum quod tacetur. X. Quare bonus altercator vitio iracundiae careat; nullus enim rationi magis obstat adfectus et fert extra causam plerumque et deformia convicia facere ac mereri cogit et in ipsos nonnumquam iudices incitat. Melior moderatio ac nonnumquam etiam patientia; neque enim refutanda tantum quae ex contrario dicuntur, sed contemnenda elevanda ridenda sunt, nec usquam plus loci recipit urbanitas. Hoc, dum ordo est et pudor: contra turbantis audendum et impudentiae fortiter resistendum. XI. sunt enim quidam praeduri in hoc oris, ut obstrepant ingenti clamore et medios sermones intercipiant et omnia tumultu confundant, quos ut non imitari, sic acriter propulsare oportebit, et ipsorum improbitatem retundendo, et iudices vel praesidentis magistratus appellando frequentius ut loquendi vices serventur. Non est res animi iacentis et mollis supra modum frontis, fallitque plerumque quod probitas vocatur quae est inbecillitas. XII. Valet autem in altercatione plurimum acumen, quod sine dubio ex arte non venit (natura enim non docetur), arte tamen adiuvatur. XIII. In qua praecipuum est semper id in oculis habere de quo quaeritur et quod volumus efficere: quod propositum tenentes nec in rixam ibimus nec causae debita tempora conviciando conteremus, gaudebimusque si hoc adversarius facit.

XIV. Omnia +tempore+ fere parata sunt meditatis diligenter quae [quid] aut ex adverso dici aut responderi a nobis possunt. Nonnumquam tamen solet hoc quoque esse artis genus, ut quaedam in actione dissimulata subito in altercando proferantur (est inopinatis eruptionibus aut incursioni ex insidiis factae simillimum); id autem tum faciendum est cum (est) aliquid cui responderi non statim possit, potuerit autem si tempus ad disponendum fuisset. Nam quod fideliter firmum est, a primis statim actionibus arripere optimum est, quo saepius diutiusque dicatur. XV. Illud vix saltem praecipiendum videtur, ne turbidus et clamosus tantum sit altercator, et quales

fere sunt qui litteras nesciunt. Nam improbitas, licet adversario molesta sit, iudici invisa est. Nocet etiam diu pugnare in iis quae optinere non possis. XVI. Nam ubi vinci necesse est, expedit cedere, quia, sive plura sunt de quibus quaeritur, facilior erit in ceteris fides, sive unum, mitior solet poena inrogari verecundiae. Nam culpam, praesertim deprensam, pertinaciter tueri culpa altera est.

XVII. dum stat acies, multi res consilii atque artis est ut errantem adversarium trahas et ire quam longissime cogas, ut vana interim spe exultet. Ideo quaedam bene dissimulantur instrumenta; instant enim et saepe discrimen omne committunt quod deesse nobis putant et faciunt probationibus nostris auctoritatem postulando. XVIII. Expedit etiam dare aliquid adversario quod pro se putet, quod adprehendens maius aliquid cogatur dimittere: duas interim res proponere quarum utramlibet male sit electurus, quod in altercatione fit potentius quam in actione, quia in illa nobis ipsi respondemus, in hac adversarium quasi confessum tenemus. XIX. Est in primis acuti videre quo iudex dicto moveatur, quid respuat: quod et vultu saepissime et aliquando etiam dicto aliquo factove eius deprehenditur. Et instare proficientibus et ab iis quae non adiuvent quam mollissime pedem oportet referre. Faciunt hoc medici quoque, ut remedia proinde perseverent adhibere vel desinant ut illa recipi ime pedem oportet vident. XX. Nonnumquam, si rem evolvere propositam facile non sit, inferenda est alia quaestio, atque in eam iudex, si fieri potest, avocandus. Quid enim, cum respondere non possis, agendum est nisi ut aliud invenias cui adversarius respondere non possit? XXI. In plerisque idem est, ut dixi, qui circa testes locus, et personis modo distat, quod hic patronorum inter se certamen, illic pugna inter testem et patronum.

Exercitatio vero huius rei longe facilior. Nam est utilissimum frequenter cum aliquo qui sit studiorum eorundem sumere materiam vel verae vel etiam fictae controversiae et diversas partes altercationis modo tueri: quod idem etiam in simplici genere quaestionum fieri potest. XXII. Ne illud quidem ignorare advocatum volo, quo quaeque ordine probatio sit apud iudicem proferenda, cuius rei eadem quae in argumentis ratio est, ut potentissima prima et summa ponantur; illa enim ad credendum praeparant iudicem, haec ad pronuntiandum.

[5] I. His pro nostra facultate tractatis non dubitassem transire protinus ad dispositionem, quae ordine ipso sequitur, nisi vererer ne, quoniam fuerunt qui iudicium inventioni subiungerent, praeterisse hunc locum quibusdam viderer: qui mea quidem opinione adeo partibus operis huius omnibus conexus ac mixtus est ut ne a sententiis quidem aut verbis saltem singulis possit separari, nec magis arte traditur quam gustus aut odor. II. Ideoque nos quid in quaque re sequendum cavendumque sit docemus ac deinceps docebimus, ut ad ea iudicium derigatur. Praecipiam igitur ne quod effici non potest adgrediamur,

ut contraria vitemus et communia, ne quid in eloquendo corruptum obscurum sit? Referatur oportet ad sensus, qui non docentur.

III. Nec multum a iudicio credo distare consilium, nisi quod illud ostendentibus se rebus adhibetur, hoc latentibus et aut omnino nondum repertis aut dubiis: et iudicium frequentissime certum est, consilium vero ratio est quaedam alte petita et plerumque plura perpendens et comparans habensque in se et inventionem et iudicationem. IV. Sed ne de hoc quidem praecepta in universum exspectanda sunt: nam ex re sumitur; cuius locus ante actionem est frequenter (nam Cicero summo consilio videtur in Verrem vel contrahere tempora dicendi maluisse quam in eum annum quo erat Q. Hortensius consul futurus incidere),V. et in ipsis actionibus primum ac potentissimum optinet locum: nam quid dicendum, quid tacendum, quid differendum sit exigere consilii est: negare sit satius an defendere, ubi prohoemio utendum et quali, narrandumne et quo modo, iure prius pugnandum an aequo, qui sit ordo utilissimus, tum omnes colores, aspere an leniter an etiam summisse loqui expediat. VI. Sed haec quoque ut quisque passus est locus monuimus, idemque in reliqua parte faciemus, pauca tamen exempli gratia ponam, quibus manifestius appareat quid sit quod demonstrari posse praeceptis non arbitror. VII. Laudatur consilium Demosthenis, quod, cum suaderet bellum Atheniensibus parum id prospere expertis, nihil adhuc factum esse ratione monstravit: poterat enim emendari neglegentia, at si nihil esset erratum, melioris in posterum spei non erat ratio. VIII. Idem cum offensam vereretur si obiurgaret populi segnitiam in adserenda libertate rei publicae, maiorum laude uti maluit, qui rem publicam fortissime administrassent; nam et faciles habuit aures et natura sequebatur ut meliora probantis peiorum paeniteret. IX. Ciceronis quidem vel una pro Cluentio quamlibet multis exemplis sufficiet oratio. Nam quod in eo consilium maxime mirer? primamne expositionem, qua matri, cuius filium premebat auctoritas, abstulit fidem? an quod iudicii corrupti crimen transferre in adversarium maluit quam negare propter inveteratam, ut ipse dicit, infamiam? an quod in re invidiosa legis auxilio novissime est usus? - quo genere defensionis etiam offendisset nondum praemonitas iudicum mentes; an quod se ipsum invito Cluentio facere testatus est? Quid pro Milone? X. quod non ante narravit quam praeiudiciis omnibus reum liberaret? quod insidiarum invidiam in Clodium vertit, quamquam re vera fuerat pugna fortuita? quod factum et laudavit et tamen a voluntate Milonis removit? quod illi preces non dedit et in earum locum ipse successit? Infinitum est enumerare ut Cottae detraxerit auctoritatem, ut pro Ligario se opposuerit, Cornelium ipsa confessionis fiducia eripuerit. XI. Illud dicere satis habeo, nihil esse non modo in orando sed in omni vita prius consilio, frustraque sine eo tradi ceteras artis, plusque vel sine doctrina prudentiam quam sine prudentia facere doctrinam. Aptare etiam orationem locis temporibus personis est eiusdem virtutis. Sed hic quia latius fusus est locus mixtusque cum elocutione, tractabitur cum praecipere de apte dicendo coeperimus.

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER SEPTIMVS

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

PROHOEMIVM De inventione, ut arbitror, satis dictum est: neque enim ea demum quae ad docendum pertinent exsecuti sumus, verum etiam motus animorum tractavimus. Sed ut opera exstruentibus satis non est saxa atque materiam et cetera aedificanti utilia congerere nisi disponendis eis conlocandisque artificium manus adhibeatur: sic in dicendo quamlibet abundans rerum copia cumulum tantum habeat atque conio gestum nisi illas eadem dispositio in ordinem digestas atque inter se commissas devinxerit. Nec inmerito secunda quinque partium posita est, cum sine ea prior nihil valeat. Neque enim quamquam fusis omnibus membris statua sit nisi conlocetur; et si quam in corporibus nostris aliorumve animalium partem permutes et transferas, licet habeat eadem omnia, prodigium sit tamen: et artus etiam leviter loco moti perdunt quo viguerunt usum, et turbati exercitus sibi ipsi sunt impedimento. Nec mihi videntur errare qui ipsam rerum naturam stare ordine putant, quo confuso peritura sint omnia. Sic oratio carens hac virtute tumultuetur necesse est et sine rectore fluitet nec cohaereat sibi, multa repetat, multa transeat, velut nocte in ignotis locis errans, nec initio nec fine proposito casum potius quam consilium sequatur. Quapropter totus hic liber serviat divisioni, quae quidem, si certa aliqua via tradi in omnis materias ullo modo posset, non tam paucis contigisset. Sed cum infinitae litium formae fuerint futuraeque sint et tot saeculis nulla reperta sit causa quae esset tota alteri similis, sapiat oportet actor et vigilet et inveniat et iudicet et consilium a se ipso petat. Neque infitias eo quaedam esse quae demonstrari possint, eaque non omittam.

[1] I. Sit igitur, ut supra significavi, divisio rerum plurium in singulas, partitio singularum in partis discretio, ordo recta quaedam conlocatio prioribus sequentia adnectens, dispositio utilis rerum ac partium in locos distributio. Sed meminerimus ipsam dispositionem plerumque utilitate mutari, nec eandem semper primam quaestionem ex utraque parte tractandam. Cuius rei, ut cetera exempla praeteream, Demosthenes quoque atque Aeschines possunt esse documento, in iudicio Ctesiphontis diversum secuti ordinem, cum accusator a iure, quo videbatur potentior, coeperit, patronus omnia paene ante ius posuerit, quibus iudicem quaestioni legum praepararet. Aliud enim alii docere prius expedit, alioqui semper petitoris arbitrio diceretur: denique in accusatione mutua, cum se uterque defendat priusquam adversarium arguat, omnium rerum necesse est ordinem esse diversum. Igitur quid ipse sim secutus, quod partim praeceptis partim usu partim ratione cognoveram, promam nec umquam dissimulavi.

Erat mihi curae in controversiis forensibus nosse omnia quae in causa versarentur: nam in schola certa sunt et pauca et ante declamationem exponuntur, quae themata Graeci vocant, Cicero proposita. cum haec in conspectu quodam modo conlocaveram, non minus pro adversa parte quam pro mea cogitabam. Et primum, quod non difficile dictu est sed tamen ante omnia intuendum, constituebam quid utraque pars vellet efficere, tum per quid, hoc modo. Cogitabam quid primum petitor diceret. Id aut confessum erat aut controversum. Si confessum, non poterat ibi esse quaestio. Transibam ergo ad responsum partis alterius, idem intuebar: nonnumquam etiam quod inde optinebatur confessum erat. Vbi primum coeperat non convenire, quaestio oriebatur. Id tale est: "occidisti hominem", "occidi". Convenit, transeo. Rationem reddere debet reus quare occiderit. "Adulterum" inquit "cum adultera occidere licet". Legem esse certum est. Tertium iam aliquid videndum est in quo pugna consistat. "Non fuerunt adulteri": "fuerunt"; quaestio: de facto ambigitur, coniectura est. Interim et hoc tertium confessum est, adulteros fuisse: "sed tibi" inquit accusator "illos non licuit occidere: exul enim eras" aut "ignominiosus". De iure quaeritur. At si protinus dicenti "occidisti" respondeatur "non occidi", statim pugna est.

Si explorandum est ubi controversia incipiat, considerari debet quae sit intentio quae primam quaestionem facit. Intentio simplex: "occidit Saturninum Rabirius", coniuncta: "lege de sicariis commisit L. Varenus: nam et C. Varenum occidendum et Cn. Varenum vulnerandum et Salarium item occidendum curavit" - nam sic diversae propositiones erunt: quod idem de petitionibus dictum sit. Verum ex coniuncta propositione plures esse quaestiones ac status possunt, si aliud negat reus, aliud defendit, aliud a iure actionis excludit. In quo genere est agenti dispiciendum quid quoque loco diluat.

Quod pertinet ad actorem, non plane dissentio a Celso, qui sine dubio Ciceronem secutus instat tamen huic parti vehementius, ut putet primo firmum aliquid esse ponendum, summo firmissimum, inbecilliora media, quia et initio movendus sit iudex et summo inpellendus. At pro reo plerumque gravissimum quidque primum movendum est, ne illud spectans iudex reliquorum defensioni sit aversior. Interim tamen et hoc mutabitur, si leviora illa palam falsa erunt, gravissimi defensio difficilior, ut detracta prius accusatoribus fide adgrediamur ultimum, iam iudicibus omnia esse vana credentibus. Opus erit tamen praefatione, qua et ratio reddatur dilati criminis et promittatur defensio, ne id quod non statim diluemus timere videamur. Ante actae vitae crimina plerumque prima purganda sunt, ut id de quo laturus est sententiam iudex audire propitius incipiat. Sed hoc quoque pro Vareno Cicero in ultimum distulit, non quid frequentissime sed quid tum expediret intuitus.

Cum simplex intentio erit, videndum est unum aliquid respondeamus an plura. Si unum, in re quaestionem instituamus an in scripto: si in re, negandum sit

quod obicitur an tuendum: si scripto, in qua specie iuris pugna sit, et in ea de verbis an de voluntate quaeratur. Id ita consequemur si intuiti fuerimus quae sit lex quae litem faciat, hoc est, qua iudicium sit constitutum. Nam quaedam in scholasticis ponuntur ad coniungendam modo actae rei seriem, ut puta: "Expositum qui agnoverit, solutis alimentis recipiat: minus dicto audientem filium liceat abdicare. Qui expositum recepit, imperat ei nuptias locupletis propinquae: ille deducere vult filiam pauperis educatoris". Lex de expositis ad adfectum pertinet: iudicium pendet ex lege abdicationis. Nec tamen semper ex una lege quaestio est, ut in antinomia. is spectatis apparebit circa quod pugna sit.

Coniuncta defensio est, qualis pro Rabirio: "si occidisset, recte fecisset, sed non occidit". Vbi vero multa contra unam propositionem dicimus, cogitandum est primum quidquid dici potest, tum ex his quo quidque loco dici expediat aestimandum. In quo non idem sentio quod de propositionibus paulo ante quodque de argumentis probationum loco concessi, posse aliquando nos incipere a firmioribus. Nam vis quaestionum semper crescere debet et ad potentissima ab infirmissimis pervenire, sive sunt eiusdem generis sive diversi. Iuris autem quaestiones solent esse nonnumquam ex aliis atque aliis conflictionibus, facti semper idem spectant. In utroque genere similis ordo est; sed prius de dissimilibus: ex quibus infirmissimum quidque primum tractari oportet, ideo quod quasdam quaestiones exsecuti donare solemus et concedere: neque enim transire ad alias possumus nisi omissis prioribus. Quod ipsum ita fieri oportet non ut damnasse eas videamur, sed omisisse quia possimus etiam sine eis vincere. Procurator alicuius pecuniam petit ex faenore hereditario: potest incidere quaestio, an huic esse procuratorem liceat. Finge nos, postquam tractavimus eam, remittere vel etiam convinci: quaeretur an ei cuius nomine litigatur procuratorem habendi sit ius. Discedamus hinc quoque: recipit natura quaestionem an ille cuius nomine agitur heres sit faeneratoris, an ex asse heres. Haec quoque concessa sint: quaeretur an debeatur. Contra nemo tam demens fuerit ut, cum id quod firmissimum duxerit se habere tractaverit, remittat illud et ad leviora transcendat. Huic in schola simile est: "non abdicabis adoptatum: ut hunc quoque, non virum fortem: ut et fortem, non quicumque voluntati tuae non paruerit: ut in alia omnia subiectus sit, non propter optionem: ut propter optionem, non propter talem optionem". Haec iuris quaestionum differentia est. In factis autem ad idem tendentia sunt plura, ex quibus aliqua citra summam quaestionem remitti solent, ut si is cum quo furti agitur dicat: "proba te habuisse, proba perdidisse, proba furto perdidisse, proba mea fraude". Priora enim remitti possunt, ultimum non potest.

Solebam et hoc facere [praecipere], ut vel ab ultima specie (nam ea fere est quae continet causam) retrorsum quaererem usque ad primam generalem quaestionem, vel a genere ad extremam speciem descenderem: etiam in suasoriis, ut deliberat Numa an regnum offerentibus Romanis recipiat. Primum, id est genus, an regnandum, tum an in civitate aliena, an Romae, an

laturi sint Romani talem regem. Similiter in controversiis. Optet enim vir fortis alienam uxorem. Vltima species est an optare possit alienam uxorem. Generale est an quidquid optarit accipere debeat; deinde, an ex privato, an nuptias, an maritum habentis. Sed hoc non quem ad modum dicitur ita et quaeritur. Primum enim occurrit fere quod est ultimum dicendum, ut hoc: "non debes alienam uxorem optare", ideoque divisionem perdit festinatio. Non oportet igitur offerentibus se contentum esse: quaere aliquid ultra, sic: "ne viduam quidem"; adhuc plus +si+ "nihil ex privato": ultimum retrorsum, quod idem a capite primum est, "nihil inicum". Itaque propositione visa, quod est facillimum, cogitemus, si fieri potest, quid naturale sit primum responderi. Id si tamquam res agatur et nobis ipsis respondendi necessitas sit intueri voluerimus, occurrit. Si id non contigerit, seponamus id quod primum se optulerit, et ipsi nobiscum sic loquamur: quid si hoc non esset? Id iterum et tertium et dum nihil sit reliqui; itaque inferiora quoque scrutabimur, quae tractata faciliorem nobis iudicem in summa quaestione facient. Non dissimile huic est et illud praeceptum, ut a communibus ad propria veniamus: fere enim communia generalia sunt. Commune: "tyrannum occidit", proprium: "+tamen+ tyrannum occidit", "mulier occidit", "uxor occidit".

Solebam et excerpere quid mihi cum adversario conveniret, si modo id pro me erat, nec solum premere confessionem sed partiendo multiplicare, ut in illa controversia: "Dux qui competitorem patrem in suffragiis vicerat captus est: euntes ad redimendum eum legati obvium habuerunt patrem revertentem ab hostibus. Is legatis dixit: sero itis. Excusserunt illi patrem et aurum in sinu eius invenerunt: ipsi perseverarunt ire quo intenderant, invenerunt ducem cruci fixum, cuius vox fuit: cavete proditorem. Reus est pater". Quid convenit? "Proditio nobis praedicta est et praedicta a duce": quaerimus proditorem. "Te isse ad hostes fateris et isse clam et ab his incolumem redisse, aurum retulisse et aurum occultum habuisse". Nam quod +fecit+, id nonnumquam potentius fit in propositione: quae si animos occupavit, prope aures ipsae defensioni praecluduntur. In totum autem congregatio criminum accusantem adiuvat, separatio defendentem.

Solebam id, quod fieri et in argumentis dixi, in tota facere materia, ut propositis extra quae nihil esset omnibus, deinde ceteris remotis, solum id superesset quod credi volebam, ut in praevaricationum criminibus: "Vt absolvatur reus, aut innocentia ipsius fit aut interveniente aliqua potestate aut vi aut corrupto iudicio aut difficultate probationis aut praevaricatione. Nocentem fuisse confiteris: nulla potestas obstitit, nulla vis, corruptum iudicium non quereris, nulla probandi difficultas fuit: quid superest nisi ut praevaricatio fuerit"? Si omnia amoliri non poteram, plura amoliebar. "Hominem occisum esse constat, non in solitudine, ut a latronibus suspicer, non praedae gratia, quia inspoliatus est, non hereditatis spe, quia pauper fuit: odium igitur in causa. Quis inimicus"? Quae res autem faciliorem divisioni viam praestat, eadem inventioni quoque: excutere quidquid dici potest et velut

reiectione facta ad optimum pervenire. "Accusatur Milo quod Clodium occiderit". Aut fecit aut non: optimum erat negare, sed non potest; occidit ergo. Aut iure aut iniuria: utique iure; aut voluntate aut necessitate (nam ignorantia praetendi non potest): voluntas anceps est, sed, quia ita homines putant, attingenda defensio ut id pro re publica fuerit. Necessitate? Subita igitur pugna, non praeparata: alter igitur insidiatus est. Vter? Profecto Clodius. Videsne ut ipsa rerum necessitas diducat defensionem? Adhuc: aut utique voluit occidere insidiatorem Clodium aut non. Tutius si noluit: fecerunt ergo servi Milonis neque iubente neque sciente Milone. At haec tam timida defensio detrahit auctoritatem illi qua recte dicebamus occisum; adicietur: "quod suos quisque servos in tali re facere voluisset". Hoc eo est utilius quod saepe nihil placet et aliquid dicendum est. Intueamur ergo omnia: ita apparebit aut id quod optimum est aut id quod minime malum. Propositione aliquando adversarii utendum et esse nonnumquam communem eam suo loco dictum est.

Multis milibus versuum scio apud quosdam esse quaesitum quo modo inveniremus utra pars deberet prior dicere, quod in foro vel atrocitate formularum vel modo petitionum vel novissime sorte diiudicatur. In schola quaeri nihil attinet, cum in declamationibus isdem narrare et contradictiones solvere tam ab actore quam a possessore concessum sit. Sed in plurimis controversiis ne inveniri quidem potest, ut in illa: "Qui tris liberos habebat, oratorem philosophum medicum, testamento quattuor partes fecit et singulas singulis dedit, unam eius esse voluit qui esset utilissimus civitati. Contendunt". Quis primus dicat incertum est, propositio tamen certa: ab eo enim cuius persona utemur incipiendum erit. Et haec quidem de dividendo in universum praecipi possunt.

At quo modo inveniemus etiam illas occultiores quaestiones? Scilicet quo modo sententias verba figuras colores: ingenio cura exercitatione. Non tamen fere umquam nisi inprudentem fugerint, si, ut dixi, naturam sequi ducem velit. Sed plerique eloquentiae famam adfectantes contenti sunt locis speciosis modo vel nihil ad probationem conferentibus: alii nihil ultra ea quae in oculos incurrunt exquirendum putant. Quod quo facilius appareat, unam de schola controversiam, non ita sane difficilem aut novam, proponam in exemplum. "Qui reo proditionis patri non adfuerit, exheres sit: proditionis damnatus cum advocato exulet. Reo proditionis patri disertus filius adfuit, rusticus non adfuit: damnatus abiit cum advocato in exilium. Rusticus cum fortiter fecisset, praemii nomine impetravit restitutionem patris et fratris. Pater reversus intestatus decessit: petit rusticus partem bonorum, orator totum vindicat sibi". Hic illi eloquentes, quibusque nos circa lites raras sollicitiores ridiculi videmur, invadent personas favorabiles: actio pro rustico contra disertum, pro viro forti contra inbellem, pro restitutore contra ingratum, pro eo qui parte contentus sit contra eum qui fratri nihil dare ex paternis velit. Quae omnia sunt in materia et multum iuvant, victoriam tamen non trahunt. In hac quaerentur sententiae, si fieri poterit, praecipites vel obscurae (nam ea nunc virtus est), et

pulchre fuerit cum materia tumultu et clamore transactum. Illi vero quibus propositum quidem melius sed cura in proximo est haec velut innatantia videbunt: excusatum esse rusticum quod non interfuerit iudicio nihil conlaturus patri: sed ne disertum quidem habere quod inputet reo, cum is damnatus sit; dignum esse hereditate restitutorem: avarum impium ingratum qui dividere nolit cum fratre eoque sic merito: quaestionem quoque illam primam scripti et voluntatis, qua non expugnata non sit sequentibus locus. At qui naturam sequetur, illa cogitabit profecto, primo hoc dicturum rusticum: "pater intestatus duos nos filios reliquit, partem iure gentium peto". Quis tam imperitus, quis tam procul a litteris quin sic incipiat, etiam si nescierit quid sit propositio? Hanc communem omnium legem leviter adornabit ut iustam. Nempe sequetur ut quaeramus quid huic tam aequae postulationi respondeatur. At id manifestum est: "lex est quae iubet exheredem esse eum qui patri proditionis reo non adfuerit, tu autem non adfuisti". Hanc propositionem necessaria sequitur legis laudatio et eius qui non adfuerit vituperatio. Adhuc versamur in confessis; redeat animus ad petitorem: numquid non hoc cogitet necesse est nisi qui sit plane hebes: "si lex obstat, nulla lis est, inane iudicium est: atqui et legem esse et hoc quod ea puniat a rustico factum extra dubitationem est". Quid ergo dicimus? "Rusticus eram". Si lex [eram] omnis complectitur, nihil proderit: quaeramus ergo num infirmari in aliquam partem lex possit. Quid aliud (saepius dicam) natura permittit quam ut cum verba contra sint de voluntate quaeratur? Generalis igitur quaestio, verbis an voluntate sit standum; sed hoc in commune de iure omni disputandum semper nec umquam satis iudicatum est. Quaerendum igitur in hac ipsa qua consistimus, an aliquid inveniri possit quod scripto adversetur. "Ergo quisquis non adfuerit, exheres erit? quisquis sine exceptione"? Iam se illa vel ultro offerent argumenta: "et infans"? (filius enim est et non adfuit): "et qui aberat et qui militabat et qui in legatione erat"? Iam multum acti est: potest aliquis non adfuisse et heres esse. Transeat nunc idem ille qui hoc cogitavit, ut ait Cicero, tibicinis Latini modo ad disertum: "ut ista concedam, tu nec infans es nec afuisti nec militasti". Num aliud occurrit quam illud: "sed rusticus sum"? Contra quod palam est dici: "ut agere non potueris, adsidere potuisti", et verum est. Quare redeundum rustico ad animum legum latoris: "impietatem punire voluit, ego autem impius non sum". Contra quod disertus "tum impie fecisti" inquit "cum exheredationem meruisti, licet te postea vel paenitentia vel ambitus ad hoc genus optionis adduxerit". Praeterea "propter te damnatus est pater, videbaris enim de causa pronuntiasse". Ad haec rusticus: "tu vero in causa damnationis fuisti, multos offenderas, inimicitias domui contraxeras". Haec coniecturalia: illud quoque, quod coloris loco rusticus dicit, patris fuisse tale consilium, ne universam domum periculo subiceret. Haec prima quaestione scripti et voluntatis continentur. Intendamus ultra animum, videamusque an aliquid inveniri praeterea possit. Quo id modo fiet? Sedulo imitor quaerentem, ut quaerere doceam, et omisso speciosiore stili genere ad utilitatem me submitto discentium.

Omnes adhuc quaestiones ex persona petitoris ipsius duximus: cur non aliquid circa patrem quaerimus? Dictum enim est: "quisquis non adfuerit, exheres erit". Cur non conamur et sic quaerere: "num cuicumque non adfuerit"? Facimus hoc saepe in iis controversiis in quibus petuntur in vincula qui parentis suos non alunt, ut eam quae testimonium in filium peregrinitatis reum dixit, eum qui filium lenoni vendidit. In hoc de quo loquimur patre quid adprendi potest? Damnatus est. Numquid igitur lex ad absolutos tantum patres pertinet? Dura prima fronte quaestio. Non desperemus: credibile est hoc voluisse legum latorem, ne auxilia liberorum innocentibus deessent. Sed hoc dicere rustico verecundum est, quia innocentem fuisse patrem fatetur. Dat aliud argumentum controversia: "damnatus proditionis cum advocato exulet". Vix videtur posse fieri ut poena filio in eodem patre et si adfuerit et si non adfuerit constituta sit. Praeterea lex ad exules nulla pertinet; non ergo credibile est de advocato damnati scriptum: an possint enim bona esse ulla exulis? Rusticus in utramque partem dubium facit: disertus et verbis inhaerebit, in quibus nulla exceptio est, et propter hoc ipsum poenam esse constitutam eis qui non adfuerint, ne periculo exilii deterreantur advocatione, et rusticum innocenti non adfuisse dicet. Illud protinus non [id] indignum quod adnotetur, posse ex uno statu duas generales quaestiones fieri: an quisquis, an cuicumque. Haec ex duabus personis quaesita sunt. Ex tertia autem, quae est adversarii, nulla oriri quaestio potest, quia nulla fit ei de sua parte controversia. Nondum tamen cura deficiat: ista enim omnia dici possent etiam non restituto patre. Nec statim eo tendamus quod occurrit ultro, a rustico restitutum. Qui subtiliter quaeret, aliquid spectabit ultra: nam, ut genus species sequitur, ita genus speciem praecedit. Fingamus ergo ab alio restitutum: ratiocinativa seu collectiva quaestio orietur, an restitutio pro sublatione iudicii sit et proinde valeat ac si iudicium non fuisset? Vbi temptabit rusticus dicere ne impetrare quidem aliter potuisse suorum restitutionem uno praemio nisi patre proinde ac si accusatus non esset revocato, quae res advocati quoque poenam, tamquam is non adfuisset, remiserit. Tum venimus ad id quod primum occurrebat, a rustico esse restitutum patrem: ubi rursus ratiocinamur an restitutor accipi debeat pro advocato, quando id praestiterit quod advocatus petit, nec improbum sit pro simili accipi quod plus est. Reliqua iam aequitatis, utrius iustius sit desiderium. Id ipsum adhuc dividitur: etiam si uterque totum sibi vindicaret, nunc utique, cum alter semissem, alter universa fratre excluso. Sed his tractatis etiam habet magnum momentum apud iudices patris memoria, cum praesertim de bonis eius quaeratur. Erit ergo coniectura qua mente pater intestatus decesserit; sed ea pertinet ad qualitatem: alterius status instrumentum est. Plerumque autem in fine causarum de aequitate tractabitur, quia nihil libentius iudices audiunt. Aliquando tamen hunc ordinem mutabit utilitas, ut, si in iure minus fiduciae erit, aequitate iudicem praeparemus.

Nihil habui amplius quod in universum praeciperem. Nunc eamus per singulas causarum iudicialium partes, quas ut persequi ad ultimam speciem, id est ad singulas lites controversiasque, non possum, ita in generalibus scribere licet ut

quae in quemque statum frequentissime incidant tradam. Et quia natura prima quaestio est factumne sit, ab hoc ordiar.

[2] I. Coniectura omnis aut de re aut de animo est. Vtriusque tria tempora, praeteritum praesens futurum. De re et generales quaestiones sunt et definitae, id est, et quae non continentur personis et quae continentur. De animo quaeri non potest nisi ubi persona est et de facto constat. Ergo cum de re agitur aut quid factum sit in dubium venit aut quid fiat aut quid sit futurum, ut in generalibus "an atomorum concursu mundus sit effectus, an providentia regatur, an sit aliquando casurus": in definitis "an parricidium commiserit Roscius", "an regnum adfectet Manlius", "an recte Verrem sit accusaturus Q. Caecilius". In iudiciis praeteritum tempus maxime valet, nemo enim accusat nisi quae facta sunt: nam quae fiant et quae futura sint ex praeteritis colliguntur.

Quaeritur et unde quid ortum, ut "pestilentia ira deum an intemperie caeli an corruptis aquis an noxio terrae halitu", et quae causa facti, ut "quare ad Troiam quinquaginta reges navigaverint, iure iurando adacti an exemplo moti an gratificantes Atridis". Quae duo genera non multum inter se distant. Ea vero quae sunt praesentis temporis, si non argumentis, quae necesse est praecessisse, sed oculis deprehendenda sunt, non egent coniectura, ut si apud Lacedaemonios quaeratur an Athenis muri fiant. Est et illud, quod potest videri extra haec positum, coniecturae genus, cum de aliquo homine quaeritur quis sit, ut est quaesitum contra Vrbiniae heredes is qui tamquam filius petebat bona Figulus esset an Sosipater. Nam et substantia eius sub oculos venit, ut non possit quaeri an sit, quo modo an ultra oceanum, nec quid sit nec quale sit sed quis sit. Verum hoc quoque genus litis ex praeterito pendet: "an hic sit ex Vrbinia natus Clusinius Figulus". Fuerunt autem tales etiam nostris temporibus controversiae atque aliquae in meum quoque patrocinium inciderunt. Animi coniectura non dubie in omnia tempora cadit: "qua mente Ligarius in Africa fuerit", "qua mente Pyrrhus foedus petat", "quo modo laturus sit Caesar si Ptolomaeus Pompeium occiderit". Quaeritur per coniecturam et qualitatem circa modum speciem numerum: "an sol maior quam terra, luna globosa an plana an acuta, unus mundus an plures". Itemque extra naturales quaestiones: "maius bellum Troianum an Peloponnesium", "qualis clipeus Achillis", "an unus Hercules".

In iis autem quae accusatione ac defensione constant, unum est genus in quo quaeritur et de facto et de auctore: quod interim coniunctam quaestionem habet et utrumque pariter negatur, interim separatam, cum et factum sit necne et, si de facto constet, a quo factum sit ambigitur. Ipsum quoque factum aliquando simplicem quaestionem habet, an homo perierit, aliquando duplicem, veneno an cruditate perierit. Alterum est genus de facto tantum, cum, si id certum sit, non potest de auctore dubitari: tertium de auctore tantum, cum factum constat sed a quo sit factum in controversiam venit. Et

hoc quod tertio loco posui non est simplex. Aut enim reus fecisse tantum modo se negat aut alium fecisse dicit. Sed ne in alterum quidem transferendi criminis una forma est. Interdum enim substituitur mutua accusatio, quam Graeci anticategorian vocant, nostrorum quidam "concertativam": interdum in aliquam personam quae extra discrimen iudicii est transfertur, et alias certam, alias incertam: et cum certam, aut in extrariam [vitam] aut in ipsius qui perit voluntatem. In quibus similis atque in antikategoriai personarum causarum ceterorum comparatio est, ut Cicero pro Vareno in familiam Ancharianam, pro Scauro circa mortem Bostaris in matrem avertens crimen facit. Est etiam illud huic contrarium comparationis genus, in quo uterque a se factum esse dicit, et illud in quo non personae inter se sed res ipsae colliduntur, id est non uter fecerit, sed utrum factum sit. cum de facto et de auctore constat, de animo quaeri potest.

Nunc de singulis. cum pariter negatur, hoc modo: "adulterium non commisi", "tyrannidem non adfectavi". In caedis ac veneficii causis frequens est illa divisio: "non est factum, et si factum est ego non feci". Sed cum dicimus "proba hominem occisum", accusatoris tantum partes sunt, a reo nihil dici contra praeter aliquas fortasse suspiciones potest: quas spargere quam maxime varie oportebit, quia, si unum aliquid adfirmaris, probandum est aut causa periclitandum. Nam cum inter id quod ab adversario et id quod a nobis propositum est quaeritur, videtur utique alterum verum; ita everso quo defendimur relicum est quo premimur: ut cum quaerimus de ambiguis signis cruditatis et veneni, nihil tertium est, ideoque utraque pars quod proposuit tuetur. Interim autem ex re quaeritur veneficium fuerit an cruditas, cum aliqua ex ipsa citra personam quoque argumenta ducuntur. Refert enim convivium praecesserit an tristitia, labor an otium, vigilia an quies. Aetas quoque eius qui perit discrimen facit. Interest subito defecerit an longiore valetudine consumptus sit: liberior adhuc in utramque partem disputatio si tantum subita mors in quaestionem venit. Interim ex persona probatio rei petitur, ut propterea credibile sit venenum fuisse quia credibile est ab hoc factum veneficium, vel contra. cum vero de reo et de facto quaeritur, naturalis ordo est ut prius factum esse accusator probet, deinde a reo factum. Si tamen plures in persona probationes habuerit, convertit hunc ordinem. Defensor autem semper prius negabit esse factum, quia si in hac parte vicerit reliqua non necesse habet dicere: victo superest ut tueri se possit.

Illic quoque ubi de facto tantum controversia est, quod si probetur non possit de auctore dubitari, similiter argumenta et ex persona et ex re ducuntur, sed in unam facti quaestionem, sicut in illa controversia (utendum est enim et hic exemplis quae sunt discentibus magis familiaria): "Abdicatus medicinae studuit. cum pater eius aegrotaret, desperantibus de eo ceteris medicis adhibitus sanaturum se dixit si is potionem a se datam bibisset. Pater acceptae potionis epota parte dixit venenum sibi datum, filius quod relicum erat exhausit: pater decessit, ille parricidii reus est". Manifestum quis potionem

dederit: quae si veneni fuit, nulla quaestio de auctore; tamen an venenum fuerit ex argumentis a persona ductis colligetur.

Superest tertium in quo factum esse constat aliquid, a quo sit factum quaeritur. cuius rei supervacuum est ponere exemplum, cum plurima sint huius modi iudicia, ut hominem occisum esse manifestum sit vel sacrilegium commissum, is autem qui arguitur fecisse neget. Ex hoc nascitur anticategoria: utique enim factum esse convenit, quod duo invicem obiciunt. In quo quidem genere causarum admonet Celsus fieri id in foro non posse, quod neminem ignorare arbitror: de uno enim reo consilium cogitur, et etiamsi qui sunt qui invicem accusent, alterum iudicium praeferre necesse est. Apollodorus quoque anticategorian duas esse controversias dixit, et sunt re vera secundum forense ius duae lites. Potest tamen hoc genus in cognitionem venire senatus aut principis. Sed in iudicio quoque nihil interest actionum utrum simul de utroque pronuntietur an etiamsi de uno fertur. Quo in genere semper prior debebit esse defensio, primum quia natura potior est salus nostra quam adversarii pernicies, deinde quod plus habebimus in accusatione auctoritatis si prius de innocentia nostra constiterit, postremum quod ita demum duplex causa erit. Nam qui dicit "ego non occidi", habet reliquam partem ut dicat "tu occidisti": at qui dicit "tu occidisti", supervacuum habet postea dicere "ego non occidi".

Hae porro actiones constant comparatione: ipsa comparatio non una via ducitur. Aut enim totam causam nostram cum tota adversarii causa componimus aut singula argumenta cum singulis. Quorum utrum sit faciendum non potest nisi ex ipsius litis utilitate cognosci. Cicero singula pro Vareno comparat in primo crimine: est enim superior* enim persona alieni cum persona matris temere compararetur. Quare optimum est, si fieri poterit, ut singula vincantur a singulis: sed si quando in partibus laborabimus, universitate pugnandum est. Et sive invicem accusant, sive crimen reus citra accusationem in adversarium vertit, ut Roscius in accusatores suos, quamvis reos non fecisset, sive in ipsos quos sua manu perisse dicemus factum deflectitur, non aliter quam in iis quae mutuam accusationem habent utriusque partis argumenta inter se comparantur. Id autem genus de quo novissime dixi non solum in scholis saepe tractatur, sed etiam in foro. Nam id est in causa Naevi Arpiniani solum quaesitum, praecipitata esset ab eo uxor an se ipsa sua sponte iecisset. cuius actionem et quidem solam in hoc tempus emiseram, quod ipsum me fecisse ductum iuvenali cupiditate gloriae fateor. Nam ceterae quae sub nomine meo feruntur neglegentia excipientium in quaestum notariorum corruptae minimam partem mei habent.

Est et alia duplex coniectura, huic anticategoriae diversa, de praemiis, ut in illa controversia: "Tyrannus suspicatus a medico suo datum sibi venenum torsit eum, et cum is dedisse se pernegaret arcessit alterum medicum: ille datum ei venenum dixit sed se antidotum daturum, et dedit potionem ei, qua

epota tyrannus decessit. De praemio duo medici contendunt". Nam ut illic factum in adversarium transferentium, ita hic sibi vindicantium personae causae facultates tempora instrumenta testimonia comparantur. Illud quoque, etiam si non est anticategoria, simili tamen ratione tractatur in quo citra accusationem quaeritur utrum factum sit. Vtraque enim pars suam expositionem habet atque eam tuetur, ut in lite Vrbiniana petitor dicit Clusinium Figulum filium Vrbiniae acie victa in qua steterat fugisse, iactatumque casibus variis, retentum etiam a rege, tandem in Italiam ac patriam suam marginos venisse atque ibi agnosci: Pollio contra servisse eum Pisauri dominis duobus, medicinam factitasse, manu missum alienae se familiae venali inmiscuisse, a se rogantem ut ei serviret emptum. Nonne tota lis constat duarum causarum comparatione et coniectura duplici atque diversa? Quae autem accusantium ac defendentium, eadem petentium et infitiantium ratio est.

Ducitur coniectura primum a praeteritis: in his sunt personae causae consilia. Nam is ordo est, ut facere voluerit potuerit fecerit. Ideoque intuendum ante omnia qualis sit de quo agitur. Accusatoris autem est efficere ut si quid obiecerit non solum turpe sit, sed etiam crimini de quo iudicium est quam maxime conveniat. Nam si reum caedis inpudicum vel adulterum vocet, laedat quidem infamia, minus tamen hoc ad fidem valeat quam si audacem petulantem crudelem temerarium ostenderit. Patrono, si fieri poterit, id agendum est ut obiecta vel neget vel defendat vel minuat: proximum est ut a praesenti quaestione separet. sunt enim pleraque non solum [et] dissimilia sed etiam aliquando contraria, ut si reus furti prodigus dicatur aut neglegens: neque enim videtur in eundem et contemptus pecuniae et cupiditas cadere. Si deerunt haec remedia, ad illa declinandum est, non de hoc quaeri, nec eum qui aliqua peccaverit utique commisisse omnia, et hanc fiduciam fuisse accusatoribus falsa obiciendi, quod laesum et vulneratum reum speraverint hac invidia opprimi posse. Alii a propositione accusatoris contraque eam loci oriuntur. Saepe a persona prior ducit argumenta defensor, et interim generaliter: incredibile esse a filio patrem occisum, ab imperatore proditam hostibus patriam. Facile respondetur, vel quod omnia scelera in malos cadant ideoque saepe deprensa sint, vel quod indignum sit crimina ipsa atrocitate defendi. Interim proprie, quod est varium: nam dignitas et tuetur reum et nonnumquam ipsa in argumentum facti convertitur, tamquam inde fuerit spes inpunitatis: proinde paupertas humilitas opes, ut cuique ingenio vis est, in diversum trahuntur. Probi vero mores et ante actae vitae integritas numquam non plurimum profuerint. Si nihil obicietur, patronus quidem in hoc vehementer incumbet, accusator autem ad praesentem quaestionem de qua sola iudicium sit cognitionem alligabit, dicens neminem non aliquando coepisse peccare, nec pro +encenia+ ducendum scelus primum. Haec in respondendo: sic autem praeparabit actione prima iudicum animos ut noluisse potius obicere quam non potuisse credatur. Eoque satius est omni se ante actae vitae abstinere convicio quam levibus aut frivolis aut manifesto falsis reum

incessere, quia fides ceteris detrahitur: et qui nihil obicit omisisse credi potest maledicta tamquam supervacua, qui vana congerit confitetur unum in ante actis argumentum, in quibus vinci quam tacere maluerit. Cetera quae a personis duci solent in argumentorum locis exposuimus.

Proxima est ex causis probatio, in quibus haec maxime spectantur: ira odium metus cupiditas spes: nam reliqua in horum species cadunt. Quorum si quid in reum conveniet, accusatoris est efficere +ad quidquid+ faciendum causae valere videantur, easque quas in argumentum sumet augere: si minus, illuc conferenda est oratio, aut aliquas fortasse latentes fuisse, aut nihil ad rem pertinere cur fecerit si fecit, aut etiam dignius esse odio scelus quod non habuerit causam. Patronus vero, quotiens poterit, instabit huic loco, ut nihil credibile sit factum esse sine causa. Quod Cicero vehementissime in multis orationibus tractat, praecipue tamen pro Vareno, qui omnibus aliis premebatur (nam et damnatus est). At si proponitur cur factum sit, aut falsam causam aut levem aut ignotam reo dicet. Possunt autem esse aliquae interim ignotae: an heredem habuerit, an accusaturus fuerit eum a quo dicetur occisus. Si alia defecerint, non utique spectandas esse causas, nam quem posse reperiri qui non metuat oderit speret, plurimos tamen haec salva innocentia facere. Neque illud est omittendum, non omnis causas in omnibus personis valere: nam ut alicui sit furandi causa paupertas, non erit idem in curio Fabricioque momentum.

De causa prius an de persona dicendum sit quaeritur, varieque est ab oratoribus factum, a Cicerone etiam praelatae frequenter causae. Mihi si neutro litis condicio praeponderet secundum naturam videtur incipere a persona. Nam hoc magis generale est rectiorque divisio: an ullum crimen credibile, an hoc. Potest tamen id ipsum, sicut pleraque, vertere utilitas. Nec tantum causae voluntatis sunt quaerendae, sed interim et erroris, ut ebrietas ignorantia. Nam ut haec in qualitate crimen elevant, ita in coniectura premunt. Et persona quidem nescio an umquam, utique in vero actu rei, possit incidere de qua neutra pars dicat: de causis frequenter quaeri nihil attinet, ut in adulteriis, ut in furtis, quia illas per se ipsa crimina secum habent.

Post haec intuenda videntur et consilia, quae late patent: an credibile sit reum sperasse id a se scelus effici posse; an ignorari cum fecisset; an etiam si ignoratum non esset absolvi vel poena levi transigi vel tardiore vel ex qua minus incommodi consecuturus quam ex facto gaudii videretur; an etiam tanti putaverit poenam subire? Post haec, an alio tempore et aliter facere vel facilius vel securius potuerit, ut dicit Cicero pro Milone enumerans plurimas occasiones quibus ab eo Clodius inpune occidi potuerit. Praeterea cur potissimum illo loco, illo tempore, illo modo sit adgressus, qui et ipse diligentissime tractatur pro eodem locus, an etiam, si nulla ratione ductus est, impetu raptus sit et absque sententia (nam vulgo dicitur scelera non habere consilium), an etiam consuetudine peccandi sit ablatus.

Excussa prima parte "an voluerit", sequitur "an potuerit". Hic tractatur locus tempus, ut furtum in loco cluso frequenti, tempore vel diurno, cum testes plures, vel nocturno, cum maior difficultas. Inspiciuntur itaque difficultatis occasiones, quae sunt plurimae ideoque exemplis non egent. Hic sequens locus talis est ut si fieri non potuit sublata sit lis, si potuit sequatur quaestio an fecerit. Sed haec etiam ad animi coniecturam pertinent: nam et ex his colligitur an speraverit. Ideo spectari debent et instrumenta, ut Clodi ac Milonis comitatus.

Quaestio "an fecerit" incipit a secundo tempore, id est praesenti aut [deinde] coniuncto, quorum sunt sonus clamor gemitus: deinde insequentis latitatio metus, similia. His accedunt signa, de quibus tractatum est, verba etiam et facta, quaeque antecesserunt quaeque insecuta sunt. Haec aut nostra sunt aut aliena. Sed verba nobis magis nocent et minus [magis] prosunt nostra quam aliena, magis prosunt et minus nocent aliena quam nostra. Facta autem interim magis prosunt nostra, interim aliena, ut si quid quod pro nobis sit adversarius fecit: semper vero magis nocent nostra quam aliena. Est et illa in verbis differentia, quod aut aperta sunt aut dubia. Seu nostra seu aliena sunt, infirmiora in utrumque sint necesse dubia: tamen nostra saepe nobis nocent, ut in illa controversia: "interrogatus filius ubi esset pater, dixit: ubicumque est, bibit; at ille in puteo mortuus est inventus". Aliena quae sunt dubia numquam possunt nocere nisi aut incerto auctore aut mortuo. "Nocte audita vox est: cavete tyrannidem", et "interrogatus cuius veneno moreretur respondit: non expedit tibi scire". Nam si est qui possit interrogari, solvet ambiguitatem. cum autem dicta factaque nostra defendi solo animo possint, aliena varie refutantur.

De uno quidem maximo genere coniecturalium controversiarum locuti videmur, sed in omnis aliquid ex his cadit. Nam furti, depositi, creditae pecuniae et a facultatibus argumenta veniunt ("an fuerit quod deponeretur") et a personis ("an ullum deposuisse apud hunc vel huic credidisse credibile sit, an petitorem calumniari, an reum infitiatorem esse vel furem"). Sed etiam in furti reo sicut in caedis quaeritur de facto et de auctore. Crediti et depositi duae quaestiones, sed numquam iunctae, an datum sit, an redditum. Habent aliquid proprii adulterii causae, quod plerumque duorum discrimen est et de utriusque vita dicendum, quamquam et id quaeritur, an utrumque pariter defendi oporteat. cuius rei consilium nascetur ex causa: nam si adiuvabit pars altera, coniungam, si nocebit, separabo. Ne quis autem mihi putet temere excidisse quod plerumque duorum crimen esse adulterium, non semper dixerim, potest accusari sola mulier incerti adulterii: "munera domi inventa sunt, pecunia cuius auctor non exstat, codicilli dubium ad quem scripti". In falso quoque ratio similis: aut enim plures in culpam vocantur aut unus. Et scriptor quidem semper tueri signatorem necesse habet, signator scriptorem non semper, nam et decipi potuit. Is autem qui hos adhibuisse et cui id factum

dicitur et scriptorem et signatores defendet. Idem argumentorum loci in causis proditionis et adfectatae tyrannidis.

Verum illa scholarum consuetudo ituris in forum potest nocere, quod omnia quae in themate non sunt pro nobis ducimus. Adulterium obicis: "quis testis? quis index"? Proditionem: "quod pretium? quis conscius"? Venenum: "ubi emi? a quo? quando? quanti? per quem dedi"? Pro reo tyrannidis adfectatae: "ubi sunt arma? quos contraxi satellites"? LV. Neque haec nego esse dicenda et ipsis utendum pro parte suscepta: nam et in foro aliqua, quando adversarius probare non poterit, desiderabo. Sed in foro tantam illam facilitatem olim desideravimus, ubi non fere causa agitur ut non aliquid ex his aut plura ponantur. LVI. huic simile est quod in epilogis quidam quibus volunt liberos parentes nutrices accommodant: nisi quod magis concesseris ea quae non sint posita desiderare quam dicere. De animo quo modo quaeratur satis dictum est, cum ita diviserimus: an voluerit, an potuerit, an fecerit. Nam qua via tractatur an voluerit, eadem quo animo fecerit: id enim est, an male facere voluerit. LVII. Ordo quoque rerum aut adfert aut detrahit fidem: multo scilicet magis res prout ponuntur congruunt aut repugnant. Sed haec nisi in ipso complexu causarum non deprehenduntur. Quaerendum tamen semper quid cuique conectatur et quid consentiat.

[3] I. Sequitur coniecturam finitio; nam qui non potest dicere nihil fecisse, proximum habebit ut dicat non id fecisse quod obiciatur. Itaque pluribus in legibus isdem quibus coniectura versatur, defensionis tantum genere mutato, ut in furtis depositis adulteriis. Nam quem ad modum dicimus "non feci furtum", "non accepi depositum", "non commisi adulterium", ita "non est hoc furtum", "non est hoc infitiatio", "non est hoc adulterium". Interim a qualitate ad finitionem descenditur ut in actionibus dementiae, malae tractationis, rei publicae laesae: in quibus si recte facta esse quae obiciuntur dici non potest, illud succurrit: "non est hoc dementem esse, male tractare, rem publicam [verbis] laedere". Finitio igitur est rei propositae propria et dilucida et breviter comprensa verbis enuntiatio. Constat maxime, sicut est dictum, genere specie differentibus propriis: ut si finias equum (noto enim maxime utar exemplo), genus est animal, species mortale, differens inrationale (nam et homo mortale erat), proprium hinniens. Haec adhibetur orationi pluribus causis. Nam tum est certum de nomine sed quaeritur quae res ei subicienda sit, tum res est manifesta sed quod * nomine constat, de re dubium est, interim coniectura est, ut si quaeratur quid sit deus. Nam qui neget deum esse spiritum omnibus partibus inmixtum, non hoc dicat, falsam esse divinae illius naturae appellationem, sicut Epicurus, qui humanam ei formam locumque inter mundos dedit. Nomine uterque uno utitur, utrum sit in re coniectat. Interim qualitas tractatur, ut "quid sit rhetorice, vis persuadendi an bene dicendi scientia". Quod genus est in iudiciis frequentissimum. Sic enim quaeritur an deprehensus in lupanari cum aliena uxore adulter sit: quia non de appellatione sed de vi facti eius ambigitur, an omnino peccaverit; nam si peccavit, non

potest esse aliud quam adulter. Diversum est genus cum controversia consistis in nomine quod pendet ex scripto, nec versatur in iudiciis nisi propter verba quae litem faciunt: an qui se interficit homicida sit, an qui tyrannum in mortem compulit tyrannicida, an carmina magorum veneficium. Res enim manifesta est sciturque non idem esse occidere se quod alium, non idem occidere tyrannum quod compellere ad mortem, non idem carmina ac mortiferam potionem, quaeritur tamen an eodem nomine appellanda sint.

Quamquam autem dissentire vix audeo a Cicerone, qui multos secutus auctores dicit finitionem esse de eodem et de altero (semper enim neganti aliquod esse nomen dicendum quod sit potius), tamen equidem tris habeo velut species. Nam interim convenit solum quaerere an hoc sit, ut an adulterium in lupanari. cum hoc negamus, non necesse est dicere quid id vocetur, quia totum crimen infitiamur. Interim quaeritur hoc an hoc: furtum an sacrilegium (non quin sufficiat non esse sacrilegium, sed quia satius sit dicere quid sit aliud); quo in loco utrumque finiendum est. Interim quaeritur in rebus specie diversis, an et hoc et hoc eodem modo sit appellandum, cum res utraque habet suum nomen, ut amatorium, venenum. In omnibus autem huius generis litibus quaeritur an etiam hoc, quia nomen de quo ambigitur utique in alia re certum est. "Sacrilegium est rem sacram de templo surripere: an et privatam"? "Adulterium cum aliena uxore domi coire: an et in lupanari"? "Tyrannicidium occidere tyrannum: an et in mortem compellere"? Ideoque syllogismos, de quo postea dicam, velut infirmior est finitio, quia in hac quaeritur an idem sit huius rei nomen quod alterius, illo an proinde habenda sit haec [autem] atque illa. Est et talis finitionum diversitas, ut quae idem sentiunt non isdem verbis comprehendantur, ut "rhetorice est bene dicendi scientia", et eadem "bene inveniendi" et "bene enuntiandi" et "dicendi secundum virtutem orationis" et "dicendi quod sit officii": atque providendum +ut sit officii+ sensu non pugnant comprehensione dissentiant. Sed de his disputatur, non litigatur. Opus est aliquando finitione obscurioribus et ignotioribus verbis: quid sit clarigatio, erctum citum, interim notis nomine [videbis]: quid sit penus, quid litus.

Quae varietas effecit ut eam quidam coniecturae, quidam qualitati, quidam legitimis quaestionibus subicerent. Quibusdam ne placuit quidem omnino subtilis haec et ad morem dialecticorum formata conclusio, ut in disputationibus potius arguta verborum cavillatrix quam in oratoris officio multum allatura momenti. Licet enim valeat in sermone tantum ut constrictum vinculis suis eum qui responsurus est vel tacere vel etiam invitum id quod sit contra cogat fateri, non eadem est tamen eius in causis utilitas. Persuadendum enim iudici est, qui, etiam si verbis devictus est, tamen nisi ipsi rei accesserit tacitus dissentiet. Agenti vero quae tanta est huius praecisae comprehensionis necessitas? An, si non dixero "homo est animal mortale rationale", non potero, expositis tot corporis animique proprietatibus, latius oratione ducta vel a dis eum vel a mutis discernere? Quid quod +nec uno modo+ definitur res eadem

(ut facit Cicero: "Quid est enim vulgo? Vniversos"), et latiore varioque tractatu, ut omnes oratores plerumque fecerunt: rarissime enim apud eos reperitur illa ex consuetudine philosophorum ducta servitus (est certe servitus) ad certa se verba adstringendi, idque faciendum in libris Ciceronis de Oratore vetat M. Antonius. Nam est etiam periculosum, cum, si uno verbo sit erratum, tota causa cecidisse videamur, optimaque est media illa via, qua utitur Cicero pro Caecina, ut res proponatur, verba non periclitentur: "etenim, recuperatores, non ea sola vis est quae ad corpus nostrum vitamque pervenit, sed etiam multo maior ea quae periculo mortis iniecto formidine animum perterritum loco saepe et certo statu demovet"; aut cum finitionem praecedit probatio, ut in Philippicis Cicero Servium sulpicium occisum ab Antonio colligit et in clausula demum ita finit: "is enim profecto mortem attulit qui causa mortis fuit". Non negaverim tamen haec quoque ut expediet causae esse facienda, et si quando firme comprehendi poterit brevi complexu verborum finitio, esse id tum elegans, tum etiam fortissimum, si modo erit illa inexpugnabilis.

Eius certus ordo est: quid sit, an hoc sit, et in hoc fere labor maior est, ut finitionem confirmes, quam ut rei finitionem adplices. In eo "quid sit" duplex opus est: nam et nostra confirmanda est et adversae partis destruenda finitio. Ideoque in schola, ubi nobis ipsi fingimus contradictionem, duos ponere debemus fines quales utrimque esse optimi poterunt. At in foro providendum num forte supervacua et nihil ad causam pertinens an ambigua an contraria an communis sit finitio, quorum nihil accidere nisi agentis culpa potest. Vt recte autem finiamus ita fiet si prius in animo constituerimus quid velimus efficere: sic enim accommodari ad voluntatem verba poterunt. Atque ut a notissimo exemplo, quo sit res lucidior, non recedamus: "qui privatam pecuniam de templo surripuit, sacrilegii reus est": culpa manifesta est, quaestio [est] an huic crimini nomen quod est in lege conveniat. Ergo ambigitur an hoc sacrilegium sit. Accusator, quia de templo surrepta sit pecunia, utitur hoc nomine: reus, quia privatam surripuerit, negat esse sacrilegium, sed furtum fatetur. Actor ergo ita finiet: "sacrilegium est surripere aliquid de sacro"; reus: "sacrilegium est surripere aliquid sacri". Vterque finitionem alterius inpugnat. Ea duobus generibus evertitur, si aut falsa est aut parum plena. Nam illud tertium nisi stultis non accidit, ut nihil ad quaestionem pertineat. [Falsa est si dicas "equus est animal rationale": nam est equus animal, sed inrationale. Quod autem commune cum alio est desinet esse proprium]. Hic reus falsam dicit esse finitionem accusatoris, accusator autem non potest dicere falsam rei, nam est sacrilegium surripere aliquid sacri, sed dicit parum plenam, adiciendum enim "aut ex sacro". Maximus autem usus in adprobando refellendoque fine propriorum ac differentium, nonnumquam etiam etymologias. Quae tamen omnia, sicut in ceteris, confirmat aequitas, nonnumquam et coniectura mentis. "Etymologia maxime rara est: "quid enim est aliud tumultus nisi perturbatio tanta ut maior timor oriatur? unde etiam nomen ductum est tumultus". Circa propria ac differentia magna subtilitas, ut cum quaeritur an addictus, quem lex

servire donec solverit iubet, servus sit. Altera pars finit ita: "servus est qui est iure in servitute", altera: "qui in servitute est eo iure quo servus", aut, ut antiqui dixerunt, "qui servitutem servit". Quae finitio, etiam si distat aliquo, nisi tamen propriis et differentibus adiuvatur, inanis est. Dicet enim adversarius servire eum servitutem aut eo iure quo servum. Videamus ergo propria et differentia, quae libro quinto leviter in transitu attigeram. Servus cum manu mittitur fit libertinus, addictus recepta libertate ingenuus: servus invito domino libertatem non consequetur, addictus * consequetur: ad servum nulla lex pertinet, addictus legem habet: propria liberi, quod nemo habet nisi liber, praenomen nomen cognomen tribum; habet haec addictus.

Excusso "quid sit", prope peracta est quaestio "an hoc sit": id enim agimus, ut sit causae nostrae conveniens finitio. Potentissima est autem in ea qualitas: an amor insania. huc pertinebunt probationes quas Cicero dicit proprias esse finitionis, ex antecedentibus consequentibus adiunctis repugnantibus causis effectis, similibus, de quorum argumentorum natura dictum est. Breviter autem pro Caecina Cicero initia causas effecta antecedentia consequentia complexus est: "Quid igitur fugiebant? Propter metum. Quid metuebant? Vim videlicet. Potestis igitur principia negare cum extrema concedatis"? Sed similitudine quoque usus est: "quae vis in bello appellatur, ea in otio non appellabitur"? Sed etiam ex contrario argumenta ducuntur, ut si quaeratur [an] amatorium venenum sit necne, quia venenum amatorium non sit.

Illud alterum genus quo sit manifestius adulescentibus meis (meos enim semper adulescentes putabo), hic quoque fictae controversiae utar exemplo. Iuvenes qui convivere solebant constituerunt ut in litore cenarent: unius, qui cenae defuerat, nomen tumulo quem exstruxerant inscripserunt. Pater eius, a transmarina peregrinatione cum ad litus idem adpulisset, lecto nomine suspendit se. Dicuntur ii causa mortis fuisse. Hic finitio est accusatoris: "per quem factum est ut quis periret, causa mortis est", rei: "qui fecit quid sciens per quod perire homini necesse esset". Remota finitione accusatori sat est dicere: "causa mortis fuistis, per vos enim factum est ut homo periret: quia nisi vos illud fecissetis viveret". Contra: "Non statim per quem factum est ut quis periret is damnari debet, ut accusator, testis, iudex rei capitalis. Nec undecumque causa fluxit, ibi culpa est: ut si quis profectionem suaserit aut amicum arcessierit trans mare et is naufragio perierit, ad cenam invitarit et is cruditate illic contracta decesserit. Nec fuerit in causa mortis solum adulescentium factum, sed credulitas senis, in dolore ferendo infirmitas: denique si fortior fuisset aut prudentior viveret. Nec mala mente fecerunt, et ille potuit vel ex loco tumuli vel ex opere tumultuario suspicari non esse monumentum. Qui ergo puniri debent in quibus omnia sunt homicidae praeter manum"?

Est interim certa finitio, de qua inter utramque partem convenit, ut Cicero dicit: "maiestas est in imperi atque in nominis populi Romani dignitate":

quaeritur tamen an maiestas minuta sit, ut in causa Corneli quaesitum est. Sed hic, etiam si videri potest finitiva, tamen quia de finitione non ambigitur iudicatio est qualitatis, atque ad eum potius statum reducenda: ad cuius forte quidem venimus mentionem, sed erat ordine proximus locus.

[4] I. Est autem qualitas alia de summo genere atque ea quidem non simplex. Nam et qualis sit cuiusque rei natura et quae forma quaeritur: an inmortalis anima, an humana specie deus, et de magnitudine ac numero: quantus sol, [et] an unus mundus. Quae omnia coniectura quidem colliguntur, quaestionem tamen habent in eo, qualia sint. Haec et in suasoriis aliquando tractari solent, ut, si Caesar deliberet an Britanniam inpugnet, quae sit Oceani natura, an Britannia insula (nam tum ignorabatur), quanta in ea terra, quo numero militum adgredienda in consilium ferendum sit. Eidem qualitati succedunt facienda ac non facienda, adpetenda vitanda: quae in suasorias quidem maxime cadunt, sed in controversiis quoque sunt frequentia, hac sola differentia, quod illic de futuris, hic de factis agitur. Item demonstrativae partis omnia sunt in hoc statu: factum esse constat, quale sit factum quaeritur. Lis est omnis aut de praemio aut de poena aut de quantitate eorum. Genus causae aut simplex aut comparativum: illic quid aequum, hic quid aequius aut quid aequissimum sit excutitur. cum de poena iudicium est, a parte eius qui causam dicit aut defensio est criminis aut inminutio aut excusatio aut, ut quidam putant, deprecatio.

Defensio longe potentissima est qua ipsum [et] factum quod obicitur dicimus honestum esse. Abdicatur aliquis quod invito patre militarit, honores petierit, uxorem duxerit: tuemur quod fecimus. Hanc partem vocant Hermagorei kat'antilempsin, ad intellectum id nomen referentes: Latine ad verbum tralatam non invenio, absoluta appellatur. Est enim de re sola quaestio, iusta sit ea necne. Iustum omne continetur natura vel constitutione. Natura, quod fit secundum cuiusque rei dignitatem. Hinc sunt pietas fides continentia et alia. Adiciunt et id quod sit par. Verum id non temere intuendum est: nam et vis contra vim et talio nihil habent adversum eum qui prior fecit iniusti, et non, quoniam res pares sunt, etiam id est iustum quod antecessit. Illa utrimque iusta: eadem lex, eadem condicio; ac forsitan ne sint quidem paria quae ulla parte sunt dissimilia. Constitutio est in lege more iudicato pacto. Alterum est defensionis genus in quo factum per se inprobabile adsumptis extrinsecus auxiliis tuemur: id vocant kat'antithesin. Latine hoc quoque non ad verbum transferunt, adsumptiva enim dicitur causa. In quo genere fortissimum est si crimen causa facti tuemur, qualis est defensio Orestis Horati Milonis. Antenklema dicitur, quia omnis nostra defensio constat eius accusatione qui vindicatur: "occisus est sed latro", "excaecatus sed raptor". Est et illa ex causis facti ducta defensio priori contraria, in qua neque factum ipsum per se, ut in absoluta quaestione, defenditur, neque ex contrario facto, sed in aliqua utilitate aut rei publicae aut hominum multorum aut etiam ipsius adversarii, nonnumquam et nostra si modo id erit quod facere nostra causa fas sit: quod

sub extrario accusatore et legibus agente prodesse numquam potest, in domesticis disceptationibus potest. Nam et filius patri in iudicio abdicationis et maritus uxori si malae tractationis accusabitur et pater filio si dementiae causa erit non inverecunde dicet multum sua interfuisse. In quo tamen incommoda vitantis melior quam commoda petentis est causa. Quibus similia etiam in vera rerum quaestione tractantur. Nam quae in scholis abdicatorum, haec in foro exheredatorum a parentibus et bona apud centumviros repetentium ratio est: quae illic malae tractationis, hic rei uxoriae, cum quaeritur utrius culpa divortium factum sit: quae illic dementiae, hic petendi curatoris. subiacet utilitati etiam illa defensio, si peius aliquid futurum fuit. Nam in comparatione malorum boni locum optinet levius, ut si Mancinus foedus Numantinum sic defendat, quod periturus nisi id factum esset fuerit exercitus. Hoc genus antistasis Graece nominatur, comparativum nostri vocant.

Haec circa defensionem facti: quae si neque per se ipsa nec adhibitis auxiliis dabitur, proximum est in alium transferre crimen, si possumus. Ideoque etiam in hos qui citra scriptum sunt status visa est cadere tralatio. Interdum ergo culpa in hominem relegatur, ut si TI. Gracchus reus foederis Numantini (cuius metu leges populares tulisse in tribunatu videtur) missum se ab imperatore suo diceret; interim derivatur in rem, ut si is qui testamento quid iussus non fecerit dicat per leges id fieri non potuisse. Hoc metastasin dicunt.

Hinc quoque exclusis excusatio superest. Ea est aut ignorantiae, ut si quis fugitivo stigmata scripserit eoque ingenuo iudicato neget se liberum esse eum scisse: aut necessitatis, ut cum miles ad commeatus diem non adfuit et dicit se fluminibus interclusum aut valetudine. XV. Fortuna quoque saepe substituitur culpae. Nonnumquam male fecisse nos sed bono animo dicimus. Vtriusque rei multa et manifesta exempla sunt: idcirco non est eorum necessaria expositio.

Si omnia quae supra scripta sunt deerunt, videndum an inminui culpa possit. Hic est ille qui a quibusdam fieri solet status quantitatis. Sed ea cum sit aut poenae aut honoris, ex qualitate facti constituitur, eoque nobis sub hoc esse statu videtur sicut eius quoque quae ad numerum refertur a Graecis. Nam et pelicoteta et posoteta dicunt, nos utrumque appellatione una complectimur.

Vltima est deprecatio, quod genus causae plerique negarunt in iudicium umquam venire. Quin Cicero quoque pro Q. Ligario idem testari videtur, cum dicit: "causas, Caesar, egi multas et quidem tecum, dum te in foro tenuit ratio honorum tuorum, certe numquam hoc modo: ignoscite, iudices: erravit, lapsus est, non putavit, si umquam posthac", et cetera. In senatu vero et apud populum et apud principem et ubicumque sui iuris clementia est, habet locum deprecatio. In qua plurimum valent ex ipso qui reus est haec tria: vita praecedens si innocens, si bene meritus; spes in futurum innocenter victuri et in aliquo usu futuri; praeterea, si vel aliis incommodis vel praesenti periculo

vel paenitentia videatur satis poenarum dedisse. Extra nobilitas dignitas, propinqui amici. In eo tamen qui cognoscit plurimum ponendum est; laus enim misericordis potius quam reprensio dissoluti consecutura est. Verum et in iudiciis etiam si non toto genere causae, tamen ex parte magna hic locus saepe tractatur. Nam et divisio frequens est: etiam si fecisset, ignoscendum fuisse, idque in causis dubiis saepe praevaluit, et epilogi omnes in eadem fere materia versari solent. Sed nonnumquam etiam rei totius hic summa constituta. An vero si exheredatum a se filium pater testatus fuerit elogio propterea quod is meretricem amaverit, non omnis hic erit quaestio, an huic delicto pater debuerit ignoscere et centumviri tribuere debeant veniam? Sed etiam in formulis, cum poenariae sunt actiones, ita causam partimur: an commissa sit poena, an exigi debeat. Id autem, quod illi viderunt, verum est, reum a iudicibus hoc defensionis modo liberari non posse.

De praemiis autem quaeruntur duo: an ullo sit dignus qui petit, an tanto; ex duobus, uter dignior, ex pluribus, quis dignissimus. Quorum tractatus ex ipso meritorum genere ducuntur. Et intuebimur non rem tantum, sive adleganda sive comparanda erit, sed personam quoque (nam et multum interest, tyrannum iuvenis occiderit an senex, vir an femina, alienus an coniunctus) et locum multipliciter (in civitate tyrannis adsueta an libera semper, in arce an domi) et quo modo factum sit (ferro an veneno) ut quo tempore (bello an pace, cum depositurus esset eam potestatem an cum aliquid novi sceleris ausurus.) Habent in meritis gratiam periculum quoque et difficultas. Similiter liberalitas a quo profecta sit refert: nam in paupere gratior quam in divite, dante beneficium quam reddente, patre quam orbo. Item in quam rem dederit et quo tempore et quo animo, id est, num in aliquam spem suam: similiter alia. Et ideo qualitas maxime oratoris recipit operam, quia in utramque partem plurimum est ingenio loci, nec usquam tantum adfectus valent. Nam coniectura extrinsecus quoque adductas frequenter probationes habet et argumenta ex materia sumit; quale quidque videatur, eloquentiae est opus: hic regnat, hic imperat, hic sola vincit.

Huic parti subiungit Verginius causas abdicationis, dementiae, malae tractationis, orbarum nuptias indicentium. Nam et fere sic accidit, inventique sunt qui has materias officiorum vocarent. Sed alios quoque nonnumquam leges hae recipiunt status: nam et coniectura est aliquando in plerisque horum (cum se vel non fecisse vel bona mente fecisse contendunt: cuius generis exempla sunt multa) et quid sit dementia ac mala tractatio finitur. Nam iuris leges plerumque quaestiones praecurrere solent, et ex quibus causae non fiat status; quod tamen facto defendi non poterit, iure nitetur: et quot et quibus causis abdicare non liceat, et in quae crimina malae tractationis actio non detur, et cui accusare dementiae non permittatur.

Abdicationum formae sunt duae: altera criminis perfecti, ut si abdicetur raptor adulter, altera velut pendentis et adhuc in condicione positi, quales sunt in

quibus abdicatur filius quia non pareat patri. Illa semper asperam abdicantis actionem habet (inmutabile est enim quod factum est), haec ex parte blandam et suadenti similem (mavult enim pater corrigere quam abdicare); at pro filiis in utroque genere summissa est et ad satis faciendum composita. A quo dissensuros scio qui libenter patres figura laedunt: quod non ausim dicere numquam esse faciendum - potest enim materia incidere quae hoc exigat: certe vitandum est quotiens aliter agi potest; sed de figuris alio libro tractabimus. Non dissimiles autem abdicationum actionibus sunt malae tractationis [actionis]: nam et ipsae habent eandem in accusationibus moderationem. Dementiae quoque iudicia aut propter id quod factum est aut propter id quod adhuc fieri vel non fieri potest instituuntur. Et actor in eo quod factum est liberum habet impetum, sic tamen ut factum accuset, ipsius patris tamquam valetudine lapsi misereatur: in eo vero cuius libera mutatio est diu roget et suadeat et novissime dementiam rationi queratur obstare non mores: quos quanto magis in praeteritum laudaverit, tanto facilius probabit morbo esse mutatos. Reus, quotiens causa patietur, debebit esse in defensione moderatus, quia fere ira et concitatio furori sunt similia. Omnibus his commune est quod rei non semper defensione facti, sed excusatione ac venia frequenter utuntur. Est enim domestica disceptatio, in qua et semel peccasse et per errorem et levius quam obiciatur absolutioni nonnumquam sufficit.

Sed alia quoque multa controversiarum genera in qualitatem cadunt. Iniuriarum: quamquam enim reus aliquando fecisse negat, plerumque tamen haec actio facto atque animo continetur. De accusatore constituendo, quae iudicia divinationes vocantur: in quo genere Cicero quidem, qui mandantibus sociis Verrem deferebat, hac usus est divisione: spectandum a quo maxime agi velint ii quorum de ultione quaeritur, a quo minime velit is qui accusatur. Frequentissimae tamen hae sunt quaestiones, uter maiores causas habeat, iter plus industriae aut virium sit allaturus ad accusandum, uter id fide meliore facturus. tutelae praeterea: in quo iudicio solet quaeri an alia de re quam de calculis cognosci oporteat, an fidem praestare debeat tantum, non etiam consilium et eventum. cui simile est male gestae procurationis, quae in foro negotiorum gestorum: nam et mandati actio est. Praeter haec finguntur in scholis et inscripti maleficii, in quibus aut hoc quaeritur, an inscriptum sit, aut hoc, an maleficium sit, raro utrumque. Male gestae legationis apud Graecos et veris causis frequens, ubi iuris loco quaeri solet an omnino aliter agere quam mandatum sit liceat, et quo usque sit legatus (quoniam aliae in nuntiando, aliae in renuntiando sunt), ut in Heio, qui testimonium in Verrem dixerat post perlatam legationem. Plurimum tamen est in eo, quale sit factum. Rei publicae laesae: hic moventur quidem illae iuris cavillationes: "quid sit rem publicam laedere" et "laeserit an non profuerit" et "ab ipso an propter ipsum laesa sit": in facto tamen plurimum est. Ingrati quoque: in quo genere quaeritur an is cum quo agitur acceperit beneficium (quod raro negandum est: ingratus est enim qui negat), quantum acceperit, an reddiderit; an protinus qui non reddidit ingratus sit, an potuerit reddere, an id quod exigebatur praestare debuerit, quo

animo datum sit. Simpliciores illae iniusti repudii, sub qua lege controversiae illud proprium habent, quod a parte accusantis defensio est et defendentis accusatio. Praeterea, cum quis rationem mortis in senatu reddit, ubi una quaestio est iuris, an is demum prohibendus sit qui mori vult ut se legum actionibus subtrahat, cetera qualitatis. Finguntur et testamenta, in quibus de sola qualitate quaeratur, ut in controversia quam supra exposui, in qua de parte patrimonii quarta quam pater dignissimo ex filiis reliquerat contendunt philosophus medicus orator. Quod idem accidit si orbae nuptias indicant pares gradu et si inter propinquos de idoneo quaeratur. Sed mihi nec omnes persequi materias in animo est (fingi enim adhuc possunt), nec omnis earum quaestiones, quia positionibus mutantur; hoc tantum admiror, Flavum, cuius apud me summa est auctoritas, cum artem scholae tantum componeret, tam anguste materiam qualitatis terminasse.

Quantitas quoque, ut dixi, etiam si non semper, plerumque tamen eidem subiacet, seu modi est seu numeri. Sed modus aliquando constat aestimatione facti, quanta sit culpa quantumve beneficium, aliquando iure, cum id in controversiam venit, qua quis lege puniendus vel honorandus sit: stuprator decem milia dare debeat, quae poena huic crimini constituta est, an, quia se stupratus suspendit, capite puniri tamquam causa mortis. Quo in genere falluntur qui ita dicunt tamquam inter duas leges quaeratur: nam de decem milibus nulla controversia est, quae non petuntur; iudicium redditur an reus causa sit mortis. In coniecturam quoque eadem species cadit, cum perpetuo an quinquennali sit exilio multandus in controversiam venerit: nam an prudens caedem commiserit quaeritur. Illa quoque quae ex numero ducitur pendet ex iure: "an Thrasybulo triginta praemia debeantur" et "cum duo fures pecuniam abstulerint, separatim quadruplum quisque an duplum debeat". Sed hic quoque factum aestimatur; et tamen ius ipsum pendet ex qualitate.

[5] I. Qui neque fecisse se negabit neque aliud esse quod fecerit dicet neque factum defendet, necesse est in suo iure consistat, in quo plerumque actionis est quaestio. Ea non semper, ut quidam putaverunt, iudicium antecedit, qualia sunt praetorum curiosa consilia cum de iure accusatoris ambigitur, sed in ipsis frequentissime iudiciis versatur. Est enim duplex eius disceptationis condicio, quod aut intentio aut praescriptio habet controversiam. Ac fuerunt qui praescriptionis statum facerent, tamquam ea non isdem omnibus quibus ceterae leges quaestionibus contineretur. cum ex praescriptione lis pendet, de ipsa re quaeri non est necesse. Ignominioso filius praescribit: de eo solo iudicatio est, an liceat. Quotiens tamen poterimus, efficiendum est ut de re quoque iudex bene sentiat; sic enim iuri nostro libentius indulgebit: ut in sponsionibus quae ex interdictis fiunt etiam si non proprietatis est quaestio sed tantum possessionis, tamen non solum possedisse nos sed etiam nostrum possedisse docere oportebit. Sed frequentius etiam quaeritur de intentione. "Vir fortis optet quod volet": nego illi dandum quidquid optaverit: non habeo

praescriptionem, sed tamen voluntate contra verba praescriptionis modo utor. In utroque autem genere status idem sunt.

Porro lex omnis aut tribuit aut adimit, aut honorat aut punit, aut iubet aut vetat aut permittit. Litem habet aut propter se ipsam aut propter alteram, quaestionem aut in scripto aut in voluntate. Scriptum aut apertum est aut obscurum aut ambiguum. Quod de legibus dico, idem accipi volo de testamentis pactis stipulationibus, omni denique scripto: quod de scripto, idem de voce. Et quoniam quattuor eius generis quaestiones vel status fecimus, singulos percurram.

[6] I. Scripti et voluntatis frequentissima inter consultos quaestio est, et pars magna controversi iuris hinc pendet. Quo minus id accidere in scholis mirum est: ibi etiam ex industria fingitur. Eius genus unum est in quo et de scripto et de voluntate quaeritur. Id tum accidit cum est in lege aliqua obscuritas. In ea aut uterque suam interpretationem confirmat, adversarii subuertit, ut hic: "fur quadruplum solvat: duo surripuerunt pariter decem milia: petuntur ab utroque quadragena, illi postulant ut vicena conferant". Nam et actor dicit hoc esse quadruplum quod petat, et rei hoc quod offerant: voluntas quoque utrimque defenditur. Aut cum de altero intellectu certum est, de altero dubium: "ex meretrice natus ne contionetur: quae filium habebat prostare coepit: prohibetur adulescens contione". Nam de eius filio quae ante partum meretrix fuit certum est: an eadem huius causa sit dubium est, quamquam ex hac natus est, et haec meretrix est. Solet et illud quaeri, quo referatur quod scriptum est: "bis de eadem re ne sit actio": id est, hoc "bis" ad actorem an actionem. Haec ex iure obscuro.

Alterum genus est ex manifesto: quod qui solum viderunt, hunc statum plani et voluntatis appellarunt. In hoc altera pars scripto nititur, altera voluntate. V. Sed contra scriptum tribus generibus occurritur. Vnum est in quo ipso patet semper id servari non posse: "liberi parentis alant aut vinciantur": non enim alligabitur infans. Hinc erit ad alia transitus et divisio: "num quisquis non aluerit? num hic"? Propter hoc quidam tale genus controversiarum in quo nullum argumentum est quod ex lege ipsa peti possit, sed de eo tantum de quo lis est quaerendum est. "Peregrinus si murum escenderit capite puniatur. cum hostes murum escendissent, peregrinus eos depulit: petitur ad supplicium". Non erunt hic separatae quaestiones: "an quisquis, an hic", quia nullum potest adferri argumentum contra scriptum vehementius eo quod in lite est, sed hoc tantum, an ne servandae quidem civitatis causa. Ergo aequitate et voluntate pugnandum. Fieri tamen potest ut ex aliis legibus exempla ducamus, per quae appareat semper stari scripto non posse, ut Cicero pro Caecina fecit. Tertium cum in ipsis verbis legis reperimus aliquid per quod probemus aliud legum latorem voluisse, ut in hac controversia: "qui nocte cum ferro deprensus fuerit, alligetur: cum anulo ferreo inventum magistratus alligavit"; hic, quia est

verbum in lege "deprensus", satis etiam significatum videtur non contineri lege nisi noxium ferrum.

Sed ut qui voluntate nitetur scriptum quotiens poterit infirmare debebit, ita qui scriptum tuebitur adiuvare se etiam voluntate temptabit. In testamentis et illa accidunt, ut voluntas manifesta sit, scriptum nihil sit, ut in iudicio curiano, in quo nota L. Crassi et Scaevolae fuit contentio. substitutus heres erat si postumus ante tutelae suae annos decessisset: non est natus: propinqui bona sibi vindicabant. Quis dubitaret quin ea voluntas fuisset testantis ut is non nato filio heres esset qui mortuo? Sed hoc non scripserat. Id quoque quod huic contrarium est accidit nuper, ut esset scriptum quod apparet scriptorem noluisse. Qui sestertium nummum quinque milia legaverat, cum emendaret testamentum, sublatis sestertiis nummis "argenti pondo" posuit, "quinque milia" manserunt. Apparuit tamen "quinque pondo" dari voluisse, quia ille in argento legati modus et inauditus erat et incredibilis. sub hoc statu generales sunt quaestiones, scripto an voluntate standum sit, quae fuerit scribentis voluntas: tractatus omnes qualitatis aut coniecturae, de quibus satis dictum arbitror.

[7] I. Proximum est de legibus contrariis dicere, quia inter omnes artium scriptores constitit in antinomia duos esse scripti et voluntatis status: neque inmerito, quia, cum lex legi obstat, utrimque contra scriptum dicitur et quaestio est de voluntate; in utraque id ambigitur, an utique illa lege sit utendum. Omnibus autem manifestum est numquam esse legem legi contrariam iure ipso, quia, si diversum ius esset, alterum altero abrogaretur, sed eas casu collidi et eventu.

Colliduntur autem aut pares inter se, ut si optio tyrannicidae et viri fortis comparentur, utrique data quod velit petendi potestate: hic meritorum temporis praemii conlatio est: aut secum ipsae, ut duorum fortium, duorum tyrannicidarum, duarum raptarum, in quibus non potest esse alia quaestio quam temporis, utra prior sit, aut qualitatis, utra iustior sit petitio. Diversae quoque leges confligunt aut similes aut inpares. Similium aliae quibus etiam citra adversam legem contradici possit, ut in hac controversia: "Magistratus ab arce ne discedat. Vir fortis * vel alia nulla obstante quaeri potest an quidquid optarit accipere debeat, et in magistratus multa dicentur quibus scriptum expugnatur, si incendium in arce fuerit, si in hostis decurrendum. Aliae contra quas nihil opponi potest nisi lex altera: "Tyrannicidae imago in gymnasio ponatur. Mulieris imago in gymnasio ne ponatur. Mulier tyrannum occidit". Nam neque mulieris imago ullo alio casu poni potest nec tyrannicidae ullo alio casu summoveri. VI. Inpares sunt cum alteri multa quae opponi possunt, alteri [si] nihil nisi quod in lite est, ut cum vir fortis inpunitatem desertoris petit. Nam contra legem viri fortis, ut supra ostendi, multa dicuntur, adversus desertores scripta non potest nisi optione subuerti.

VII. Item aut confessum ex utraque parte ius est aut dubium. Si confessum est, haec fere quaeruntur: utra lex potentior, ad deos pertineat an ad homines, rem publicam an privatos, de honore an de poena, de magnis rebus an de parvis, permittat an vetet an imperet. VIII. Solet tractari et utra sit antiquior: sed velut potentissimum utra minus perdat, ut in desertore et viro forti, quod illo non occiso lex tota tollatur, occiso sit reliqua viro forti alia optio. Plurimum tamen est in hoc, utrum fieri sit melius atque aequius: de quo nihil praecipi nisi proposita materia potest. IX. Si dubium, aut alteri aut invicem utrique de iure fit controversia, ut in re tali: "patri in filium, patrono in libertum manus iniectio sit, liberti heredem sequantur: liberti filium quidam fecit heredem: invicem petitur manus iniectio"; et pater * negat ius patris illi fuisse, quia ipse in manu patroni fuerit.

X. Duplices leges sicut duae colliduntur, ut "nothus ante legitimum natus legitimus sit, post legitimum tantum civis". Quod de legibus, idem de senatus consultis dictum sit. Quae aut inter se pugnent aut obstent legibus: non tamen aliud sit eius status nomen.

[8] I. Syllogismus habet aliquid simile scripto et voluntati, quia semper pars in eo altera scripto nititur; sed hoc interest, quod illic dicitur contra scriptum, hic supra scriptum: illic qui verba defendit hoc agit, ut fiat utique quod scriptum est, hic ne aliud quam scriptum est. Ei nonnulla etiam cum finitione coniunctio: nam saepe, si finitio infirma est, in syllogismum delabitur. II. Sit enim lex: "Venefica capite puniatur. Saepe se verberanti marito uxor amatorium dedit, eundem repudiavit: per propinquos rogata ut rediret non est reversa: suspendit se maritus. Mulier veneficii rea est". Fortissima est actio dicentis amatorium venenum esse: id erit finitio. Quod si parum valebit, fiet syllogismus, ad quem velut remissa priore contentione veniemus: an proinde puniri debeat ac si virum veneno necasset.

III. Ergo hic status ducit ex eo quod scriptum est id quod incertum est: quod quoniam ratione colligitur, ratiocinativus dicitur. In has autem fere species venit: an quod semel ius est, idem et saepius: "incesti damnata et praecipitata de saxo vixit: repetitur". An quod in uno, et in pluribus: "qui duos uno tempore tyrannos occidit, duo praemia petit". An quod ante, et postea: "raptor profugit, rapta nupsit, reverso illo petit optionem". IV. An quod in toto, idem in parte: "aratrum accipere pignori non licet; vomerem accepit". An quod in parte, idem in toto: "lanas evehere Tarento non licet; oves evexit". V. In his syllogismus et scripto nititur: nam satis cautum esse dicit. "Postulo ut praecipitetur incesta: lex est", et "rapta optionem petit", et "in ove lanae sunt", similiter alia. VI. Sed quia responderi potest: "non est scriptum ut bis praecipitetur damnata, ut quandoque rapta optet, ut tyrannicida duo praemia accipiat: nihil de vomere cautum, nihil de ovibus", ex eo quod manifestum est colligitur quod dubium est. Maioris pugnae est ex scripto ducere quod scriptum non est: an quia hoc, et hoc: "qui patrem occiderit, culleo insuatur:

matrem occidit"; "ex domo in ius educere ne liceat: ex tabernaculo eduxit". VII. In hoc genere haec quaeruntur: an, quotiens propria lex non est, simili sit utendum, an id de quo agitur ei de quo scriptum est simile sit. Simile autem et maius est et par et minus. In illo priore, an satis lege cautum sit, an, etsi parum cautum est, et hoc sit utendum. In utroque de voluntate legum latoris. Sed de aequo tractatus potentissimi.

[9] I. Amphiboliae species sunt innumerabiles, adeo ut philosophorum quibusdam nullum videatur esse verbum quod non plura significet; genera admodum pauca: aut enim vocibus accidit singulis aut coniunctis.

II. Singula adferunt errorem cum pluribus rebus aut hominibus eadem appellatio est (omonymia dicitur), ut "gallus" avem an gentem an nomen an fortunam corporis significet incertum est, et "Aiax" Telamonius an Oilei filius. Verba quoque quaedam diversos intellectus habent, ut "cerno". III. Quae ambiguitas plurimis modis accidit. Vnde fere lites, praecipue ex testamentis, cum de libertate aut etiam hereditate contendunt ii quibus idem nomen est, aut quid sit legatum quaeritur. IV. Alterum est in quo alia integro verbo significatio est, alia diviso, ut ingenua et armamentum et Corvinum, ineptae sane cavillationis, ex qua tamen Graeci controversias ducunt: inde enim auletris illa vulgata, cum quaeritur utrum aula quae ter ceciderit an tibicina si ceciderit debeat publicari. V. Tertia est ex compositis, ut si quis corpus suum in culto loco poni iubeat, circaque monumentum multum agri ab heredibus in tutelam cinerum, ut solent, leget, sit litis occasio cultum locum dixerit an incultum. VI. Sic apud Graecos contendunt Leon et Pantaleon, cum scriptura dubia est, bona omnia Leonti an bona Pantaleonti relicta sint.

In coniunctis plus ambiguitatis est. Fit autem per casus, ut "aio te, Aeacida, Romanos vincere posse": VII. per conlocationem, ubi dubium est quid quo referri oporteat, ac frequentissime cum quod medium est utrimque possit trahi, ut de Troilo Vergilius "lora tenens tamen": hic utrum teneat tamen lora, an quamvis teneat tamen trahatur quaeri potest. VIII. Vnde controversia illa: "testamento quidam iussit poni statuam auream hastam tenentem; quaeritur statua hastam tenens aurea esse debeat, an hasta esse aurea in statua alterius materiae". Fit per flexum idem magis: "quinquaginta ubi erant centum inde occidit Achilles". IX. Saepe utri duorum antecedentium sermo subiunctus sit in dubio est, unde et controversia: "heres meus uxori meae dare damnas esto argenti quod elegerit pondo centum; uter eligat quaeritur".

Verum id quod ex his primum est mutatione casuum, sequens divisione verborum aut tralatione emendatur, tertium adiectione. X. Accusativi geminatione facta amphibolia solvitur ablativo, ut illud "Lachetem audivi percussisse Demean" fiat "a Lachete percussum Demean". Sed ablativo ipsi, ut in primo diximus, inest naturalis amphibolia: "caelo decurrit aperto": utrum per apertum caelum an cum apertum esset. XI. Divisio respiratione et mora

constat: "statuam", deinde "auream hastam", vel "statuam auream", deinde "hastam". Adiectio talis est: "argentum quod elegerit ipse", ut heres intellegatur, vel "ipsa", ut uxor. Adiectione facta amphibolia, qualis fit "hunc flentes illos deprendimus", detractione solvetur. XII. Pluribus verbis emendandum ubi est id quod quo referatur dubium est, et "ipse" est ambiguum: "heres meus dare illi damnas esto omnia sua". In quod genus incidit Cicero loquens de C. Fannio: "is soceri instituto, quem, quia cooptatus in augurum collegium non erat, non admodum diligebat, praesertim cum ille Q. Scaevolam sibi minorem natu generum praetulisset". XIII. Nam "sibi" et ad socerum referri et ad Fannium potest. Productio quoque in scripto et correptio in dubio relicta causa est ambiguitatis, ut in hoc "cato". Alium enim ostendit brevis secunda syllaba casu nominativo * Plurimae praeterea sunt aliae species, quas persequi nihil necesse est.

XIV. Nec refert quo modo sit facta amphibolia aut quo resolvatur. duas enim res significari manifestum est et, quod ad scriptum vocemve pertinet, in utramque partem par est. Ideoque frustra praecipitur ut in hoc statu vocem ipsam ad nostram partem conemur vertere: nam si id fieri potest amphibolia non est. XV. Amphiboliae autem omnis erit in his quaestio: aliquando uter sit secundum naturam magis sermo, semper utrum sit aequius, utrum is qui scripsit ac [sii] dixit voluerit. Quarum in utramque partem satis ex iis quae de coniectura et qualitate diximus praeceptum est.

[10] I. Est autem quaedam inter hos status cognatio. Nam et in finitione quae sit voluntas nominis quaeritur (ut in syllogismo, qui secundus a finitione status est, +quae spectatur+ quid voluerit scriptor) et contrarias leges duos esse scripti et voluntatis status apparet. Rursus et finitio quodam modo est amphibolia, cum in duas partes diducatur intellectus nominis, et scriptum et voluntas habet in verbis iuris quaestionem, quod idem antinomia petitur. II. Ideoque omnia haec quidam scriptum et voluntatem esse dixerunt, alii in scripto et voluntate amphiboliam esse quae facit quaestionem. Sed distincta sunt: aliud est enim obscurum ius, aliud ambiguum. III. Igitur finitio in natura ipsa nominis quaestionem habet generalem et quae esse etiam citra complexum causae possit: scriptum et voluntas de eo disputat iure quod est in lege, syllogismus de eo quod non est. Amphiboliae lis in diversum trahit, legum contrariarum ex diverso pugna est. IV. Neque inmerito et recepta est a doctissimis haec differentia et apud plurimos ac prudentissimos durat.

Et de hoc quidem genere dispositionis, etiam si non omnia, tradi tamen aliqua potuerunt. V. sunt alia quae nisi proposita de qua dicendum est materia viam docendi non praebeant. Non enim causa tantum universa in quaestiones ac locos diducenda est, sed hae ipsae partes habent rursus ordinem suum. Nam et in prohoemio primum est aliquid et secundum ac deinceps, et quaestio omnis ac locus habet suam dispositionem, ut thesis etiam simplices. VI. Nisi forte satis erit dividendi peritus qui controversiam in haec diduxerit, an omne

praemium viro forti dandum sit, an ex privato, an nuptiae, an eius quae nupta sit, an hae: deinde, cum fuerit de prima quaestione dicendum, passim et ut quidque in mentem veniet miscuerit, non primum in ea scierit esse tractandum verbis legis standum sit an voluntate, huius ipsius particulae aliquod initium fecerit, deinde proxima subnectens struxerit orationem, ut pars hominis est manus, eius digiti, illorum quoque articuli. VII. Hoc est quod scriptor demonstrare non possit nisi certa definitaque materia. VIII. Sed quid una faciet aut altera, quin immo centum ac mille in re infinita [que materia in se finita]? Praeceptoris est in alio atque alio genere cotidie ostendere quis ordo sit rerum et quae copulatio, ut paulatim fiat usus et ad similia transitus: tradi enim omnia quae ars efficit non possunt. IX. Nam quis pictor omnia quae in rerum natura sunt adumbrare didicit? Sed percepta semel imitandi ratione adsimulabit quidquid acceperit: quis non faber vasculum aliquod quale numquam viderat fecit?

X. Quaedam vero non docentium sunt sed discentium. Nam medicus quid in quoque valetudinis genere faciendum sit, quid quibusque signis providendum docebit: vim sentiendi pulsus venarum, caloris modos, spiritus meatum, coloris distantiam, quae sui cuiusque sunt ingenii, non dabit. Quare plurima petamus a nobis et cum causis deliberemus, cogitemusque homines ante invenisse artem quam docuisse. XI. Illa enim est potentissima quaeque vere dicitur oeconomia totius causae dispositio, quae nullo modo constitui nisi velut in re praesente potest: ubi adsumendum prohoemium, ubi omittendum: ubi utendum expositione continua, ubi partita: ubi ab initiis incipiendum, ubi more Homerico a mediis vel ultimis: XII. ubi omnino non exponendum: quando a nostris, quando ab adversariorum propositionibus incipiamus, quando a firmissimis probationibus, quando a levioribus: qua in causa proponendae prohoemiis quaestiones, qua praeparatione praemuniendae: quid iudicis animus accipere possit statim dictum, quo paulatim deducendus: singulis an universis opponenda refutatio: reservandi perorationi an per totam actionem diffundendi adfectus: de iure prius an de aequitate dicendum: ante acta crimina an de quibus iudicium est prius obicere vel diluere conveniat: XIII. si multiplices causae erunt, quis ordo faciendus, quae testimonia tabulaeve cuiusque generis in actione recitandae, quae reservandae. Haec est velut imperatoria virtus copias suas partim ad casus proeliorum retinentis, partim per castella tuenda custodiendasve urbes, petendos commeatus, obsidenda itinera, mari denique ac terra dividentis. XIV. Sed haec in oratione praestabit cui omnia adfuerint, natura doctrina studium. Quare nemo exspectet ut alieno tantum labore sit disertus: vigilandum (dicam iterum) enitendum pallendum est, facienda sua cuique vis, suus usus, sua ratio, non respiciendum ad haec, sed in promptu habenda, nec tamquam tradita sed tamquam innata. XV. Nam via demonstrari potest, velocitas sua cuique est; verum ars satis praestat si copias eloquentiae ponit in medio: nostrum est uti eis scire. XVI. Neque enim partium est demum dispositio, sed in his ipsis primus aliquis sensus et secundus et tertius: qui non modo ut sint ordine conlocati

laborandum est, sed ut inter se vincti atque ita cohaerentes ne commissura perluceat: corpus sit, non membra. XVII. Quod ita continget si et quid quoque loco conveniat viderimus et, ut verba verbis adplicamus non pugnantia sed quae invicem complectantur, ita res non diversae distantibus ex locis quasi invicem ignotae collidentur, sed aliqua societate cum prioribus ac sequentibus copulatae tenebunt, ac videbitur non solum composita oratio sed etiam continua. Verum longius fortasse progredior fallente transitu et a dispositione ad elocutionis praecepta labor, quae proximus liber inchoabit.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER OCTAVVS

1 2 3 4 5 6

[PROHOEMIVM] His fere, quae in proximos quinque libros conlata sunt, ratio inveniendi atque inventa disponendi continetur, quam ut per omnis numeros penitus cognoscere ad summam scientiae necessarium est, ita incipientibus brevius ac simplicius tradi magis convenit. II. Aut enim difficultate institutionis tam numerosae atque perplexae deterreri solent, aut eo tempore quo praecipue alenda ingenia atque indulgentia quadam enutrienda sunt asperiorum tractatu rerum atteruntur, aut si haec sola didicerunt satis se ad eloquentiam instructos arbitrantur, aut quasi ad certas quasdam dicendi leges alligati conatum omnem reformidant. III. Vnde existimant accidisse ut qui diligentissimi artium scriptores extiterint ab eloquentia longissime fuerint. Via tamen opus est incipientibus, sed ea plana et cum ad ingrediendum tum ad demonstrandum expedita. Eligat itaque peritus ille praeceptor ex omnibus optima et tradat ea demum in praesentia quae placet, remota refutandi cetera mora: sequentur enim discipuli quo duxeris. Mox cum robore dicendi crescet etiam eruditio. IV. Idem primo solum iter credant esse in quod inducentur, mox illud cogrituri etiam optimum. sunt autem neque obscura neque ad percipiendum difficilia, quae scriptores diversis opinionibus pertinaciter tuendis involverunt. V. Itaque in toto artis huiusce tractatu difficilius est iudicare quid doceas quam cum iudicaris docere, praecipueque in duabus his partibus perquam sunt pauca, circa quae si is qui instituitur non repugnaverit pronum ad cetera habiturus est cursum.

VI. Nempe enim plurimum in hoc laboris exhausimus, ut ostenderemus rhetoricen bene dicendi scientiam et utilem et artem et virtutem esse: materiam eius res omnis de quibus dicendum esset: eas in tribus fere generibus, demonstrativo deliberativo iudicialique, reperiri: orationem porro omnem constare rebus et verbis: in rebus intuendam inventionem, in verbis elocutionem, in utraque conlocationem, quae memoria complecteretur? actio commendaret. VII. Oratoris officium docendi movendi delectandi partibus contineri, ex quibus ad docendum expositio et argumentatio, ad movendum

adfectus pertinerent, quos per omnem quidem causam sed maxime tamen in ingressu ac fine dominari. Nam delectationem, quamvis in utroque sit eorum, magis tamen proprias in elocutione partes habere. VIII. Quaestiones alias infinitas, alias finitas, quae personis temporibus locis continerentur. In omni porro materia tria esse quaerenda, an sit, quid sit, quale sit. His adiciebamus demonstrativam laude ac vituperatione constare. In ea quae ab ipso de quo diceremus, quae post eum acta essent, intuendum. Hoc opus tractatu honestorum utiliumque constare. IX. suasoriis accedere tertiam partem ex coniectura, possetne fieri et an esset futurum de quo deliberaretur. Hic praecipue diximus spectandum quis, apud quem, quid diceret. Iudicialium causarum alias in singulis, alias in pluribus controversiis consistere, et in quibusdam intentionem modo: depulsionem porro omnem infitiatione duplici, factumne et an hoc factum esset, praeterea defensione ac tralatione constare. X. Quaestionem aut ex scripto esse aut ex facto: facto de rerum fide proprietate qualitate, scripto de verborum vi aut voluntate, in quibus vis tum causarum, tum actionum inspici soleat, quae aut scripti et voluntatis aut ratiocinativa aut ambiguitatis aut legum contrariarum specie continentur. XI. In omni porro causa iudiciali quinque esse partes, quarum exordio conciliari audientem, narratione doceri, probatione proposita confirmari, refutatione contra dicta dissolvi, peroratione aut memoriam refici aut animos moveri. XII. His argumentandi et adficiendi locos et quibus generibus concitari placari resolvi iudices oporteret adiecimus. Accessit ratio divisionis. Credere modo qui discet velit, certa quaedam via est, et in qua multa o etiam sine doctrina praestare debeat per se ipsa natura, ut haec de quibus dixi non tam inventa a praeceptoribus quam cum fierent observata esse videantur.

XIII. Plus exigunt laboris et curae quae secuntur. Hinc enim iam elocutionis rationem tractabimus, partem operis, ut inter omnis oratores convenit, difficillimam. Nam et M. Antonius, cuius supra mentionem habuimus, cum a se disertos visos esse multos ait, eloquentem neminem, diserto satis putat dicere quae oporteat, ornate autem dicere proprium esse eloquentis. XIV. Quae virtus si usque ad eum in nullo reperta est ac ne in ipso quidem aut L. Crasso, certum est et in his et in prioribus eam desideratam quia difficillima fuit. Et M. tullius inventionem quidem ac dispositionem prudentis hominis putat, eloquentiam oratoris, ideoque praecipue circa praecepta partis huius laboravit

XV. Quod eum merito fecisse etiam ipso rei de qua loquimur nomine palam declaratur. Eloqui enim [hoc] est omnia quae mente conceperis promere atque ad audientis perferre, sine quo supervacua sunt priora et similia gladio condito atque intra vaginam suam haerenti. XVI. Hoc itaque maxime docetur, hoc nullus nisi arte adsequi potest, hic studium plurimum adhibendum: hoc exercitatio petit, hoc imitatio, hic omnis aetas consumitur: hoc maxime orator oratore praestantior, hoc genera ipsa dicendi aliis alia potiora. XVII. Neque enim Asiani aut quocumque alio genere corrupti res non viderunt aut eas non

conlocaverunt, neque quos aridos vocamus stulti aut in causis caeci fuerunt, sed his iudicium in eloquendo ac modus, illis vires defuerunt, ut appareat in hoc et vitium et virtutem esse dicendi.

XVIII. Non ideo tamen sola est agenda cura verborum. Occurram enim necesse est et velut in vestibulo protinus adprehensuris hanc confessionem meam resistam iis qui omissa rerum, qui nervi sunt in causis, diligentia quodam inani circa voces studio senescunt, idque faciunt gratia decoris, qui est in dicendo mea quidem opinione pulcherrimus, sed cum sequitur, non cum adfectatur. XIX. Corpora sana et integri sanguinis et exercitatione firmata ex isdem his speciem accipiunt ex quibus vires, namque et colorata et adstricta et lacertis expressa sunt: sed eadem si quis vulsa atque fucata muliebriter comat, foedissima sint ipso formae labore. XX. Et cultus concessus atque magnificus addit hominibus, ut Graeco versu testatum est, auctoritatem: at muliebris et luxuriosus non corpus exornat, sed detegit mentem. Similiter illa translucida et versicolor quorundam elocutio res ipsas effeminat quae illo verborum habitu vestiuntur. curam ergo verborum, rerum volo esse sollicitudinem. XXI. Nam plerumque optima rebus cohaerent et cernuntur suo lumine: at nos quaerimus illa tamquam lateant semper seque subducant: ita numquam putamus circa id esse de quo dicendum est, sed ex aliis locis petimus et inventis vim adferimus. XXII. Maiore animo adgredienda eloquentia est, quae si toto corpore valet, unguis polire et capillum reponere non existimabit ad curam suam pertinere.

Sed evenit plerumque ut in hac diligentia deterior etiam fiat oratio: XXIII. primum, quia sunt optima minime arcessita et simplicibus atque ab ipsa veritate profectis similia. Nam illa quae curam fatentur et ficta atque composita videri etiam volunt nec gratiam consecuntur et fidem amittunt, praeter id quod sensus obumbrant et velut laeto gramine sata strangulant. XXIV. Nam et quod recte dici potest circumimus amore verborum, et quod satis dictum est repetimus, et quod uno verbo patet pluribus oneramus, et pleraque significare melius putamus quam dicere. Quid quod nihil iam proprium placet dum parum creditur disertum quod et alius dixisset? XXV. A corruptissimo quoque poetarum figuras seu tralationes mutuamur, tum demum ingeniosi scilicet si ad intellegendos nos opus sit ingenio. Atqui satis aperte Cicero praeceperat in dicendo vitium vel maximum esse a vulgari genere orationis atque a consuetudine communis sensus abhorrere. XXVI. Sed ille est durus atque ineruditus: nos melius, quibus sordet omne quod natura dictavit, qui non ornamenta quaerimus sed lenocinia, quasi vero sit ulla verborum nisi rei cohaerentium virtus: quae ut propria sint et dilucida et ornata et apte conlocentur si tota vita laborandum est, omnis studiorum fructus amissus est. XXVII. Atqui plerosque videas haerentis circa singula et dum inveniunt et dum inventa ponderant ac dimetiuntur. Quod si idcirco fieret ut semper optimis uterentur, abominanda tamen haec infelicitas erat, quae et cursum dicendi refrenat et calorem cogitationis extinguit mora et diffidentia. XXVIII. Miser enim et, ut sic dicam, pauper orator est qui nullum verbum aequo animo

perdere potest. Sed ne perdet quidem qui rationem loquendi primum cognoverit, tum lectione multa et idonea copiosam sibi verborum supellectilem compararit, huic adhibuerit artem conlocandi, deinde haec omnia exercitatione plurima roborarit, ut semper in promptu sint et ante oculos: XXIX. namque ei qui id fecerit sic res cum suis nominibus occurrent. Sed opus est studio praecedente et adquisita facultate et quasi reposita. Namque ista quaerendi iudicandi comparandi anxietas dum discimus adhibenda est, non dum dicimus. Alioqui sicut qui patrimonium non pararunt, sub diem quaerunt, ita in oratione +qui non satis laboravit+: XXX. sin praeparata dicendi vis fuerit, erunt in officio, non ut requisita respondere sed ut semper sensibus inhaerere videantur atque eos ut umbra corpus sequi. XXXI. Sed in hac ipsa cura est aliquid satis: nam cum Latina significantia ornata, cum apte sunt conlocata, quid amplius laboremus? Quibusdam tamen nullus est finis calumniandi se et cum singulis paene syllabis commorandi, qui etiam cum optima sunt reperta quaerunt aliquid quod sit magis antiquum remotum inopinatum, nec intellegunt iacere sensus in oratione in qua verba laudantur. XXXII. Sit igitur cura elocutionis quam maxima, dum sciamus tamen nihil verborum causa esse faciendum, cum verba ipsa rerum gratia sint reperta: quorum ea sunt maxime probabilia quae sensum animi nostri optime promunt, atque in animis iudicum quod nos volumus efficiunt. XXXIII. Ea debent praestare sine dubio et admirabilem et iucundam orationem, verum admirabilem non sic quo modo prodigia miramur, et iucundam non deformi voluptate sed cum laude ac dignitate coniuncta.

[1] I. Igitur quam Graeci phrasin vocant, Latine dicimus elocutionem. Ea spectatur verbis aut singulis aut coniunctis. In singulis intuendum est ut sint Latina, perspicua, ornata, ad id quod efficere volumus accommodata: in coniunctis ut emendata, ut apte conlocata, ut figurata. II. Sed ea quae de ratione Latine atque emendate loquendi fuerunt dicenda in libro primo, cum de grammatice loqueremur, exsecuti sumus. Verum illic tantum ne vitiosa essent praecepimus: hic non alienum est admonere ut sint quam minime peregrina et externa. Multos enim, quibus loquendi ratio non desit, invenias quos curiose potius loqui dixeris quam Latine, quo modo et illa Attica anus Theophrastum, hominem alioqui disertissimum, adnotata unius adfectatione verbi hospitem dixit, nec alio se id deprendisse interrogata respondit quam quod nimium Attice loqueretur: III. et in Tito Livio, mirae facundiae viro, putat inesse Pollio Asinius quandam Patavinitatem. Quare, si fieri potest, et verba omnia et vox huius alumnum urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur, non civitate donata.

[2] I. Perspicuitas in verbis praecipuam habet proprietatem, sed proprietas ipsa non simpliciter accipitur. Primus enim intellectus est sua cuiusque rei appellatio, qua non semper utemur. Nam et obscena vitabimus et sordida et humilia. II. sunt autem humilia infra dignitatem rerum aut ordinis. In quo vitio cavendo non mediocriter errare quidam solent, qui omnia quae sunt in usu,

etiam si causae necessitas postulet, reformidant: ut ille qui in actione Hibericas herbas se solo nequiquam intellegente dicebat, nisi inridens hanc vanitatem Cassius Severus spartum dicere eum vere indicasset. III. Nec video quare clarus orator duratos muria pisces nitidius esse crediderit quam ipsum id quod vitabat. In hac autem proprietatis specie, quae nominibus ipsis cuiusque rei utitur, nulla virtus est, at quod ei contrarium est vitium. Id apud nos inproprium, akyron apud Graecos vocatur, quale est "tantum sperare dolorem", aut, quod in oratione Dolabellae emendatum a Cicerone adnotavi, "mortem ferre", aut qualia nunc laudantur a quibusdam, quorum est "de cruce verba ceciderunt". IV. Non tamen quidquid non erit proprium protinus et inproprii vitio laborabit, quia primum omnium multa sunt et Graece et Latine non denominata. V. Nam et qui iaculum emittit iaculari dicitur, qui pilam aut sudem appellatione privatim sibi adsignata caret: et ut lapidare quid sit manifestum est, ita glebarum testarumque iactus non habet nomen. Vnde abusio, quae katachresis dicitur, necessaria. VI. Tralatio quoque, in qua vel maximus est orationis ornatus, verba non suis rebus accommodat. Quare proprietas non ad nomen sed ad vim significandi refertur, nec auditu sed intellectu perpendenda est. VII. Secundo modo dicitur proprium inter plura quae sunt eiusdem nominis id unde cetera ducta sunt, ut vertex est contorta in se aqua vel quidquid aliud similiter vertitur, inde propter flexum capillorum pars summa capitis, ex hoc id quod in montibus eminentissimum. Recte dixeris haec omnia vertices, proprie tamen unde initium est. VIII. Sic soleae et turdi pisces et cetera. Tertius est huic diversus modus cum res communis pluribus in uno aliquo habet nomen eximium, ut carmen funebre proprie "nenia" et tabernaculum ducis "augurale". Item quod commune est et aliis nomen intellectu alicui rei peculiariter tribuitur, ut "urbem" Romam accipimus et "venales" novicios et "Corinthia" aera, cum sint urbes aliae quoque et venalia multa et tam aurum et argentum quam aes Corinthium. Sed ne in his quidem virtus oratoris inspicitur. IX. At illud iam non mediocriter probandum, quod Hoc etiam laudari modo solet ut proprie dictum, id est, quo nihil inveniri possit significantius, ut Cato dixit C. Caesarem ad evertendam rem publicam sobrium accessisse, ut Vergilius "deductum carmen", et Horatius "acrem tibiam" "Hannibalemque dirum". X. In quo modo illud quoque est a quibusdam traditum proprii genus ex adpositis (epitheta dicuntur), ut "dulcis musti" et "cum dentibus albis". De quo genere alio loco dicendum est. XI. Etiam quae bene tralata sunt, propria dici solent. Interim autem quae sunt in quoque praecipua proprii locum accipiunt, ut Fabius inter plures imperatorias virtutes cunctator est appellatus. Possunt videri verba quae plus significant quam elocuntur in parte ponenda perspicuitatis: intellectum enim adiuvant; ego tamen libentius emphasim retulerim ad ornatum orationis, quia non ut intellegatur efficit sed ut plus intellegatur.

XII. At obscuritas fit verbis iam ab usu remotis, ut si commentarios quis pontificum et vetustissima foedera et exoletos scrutatus auctores id ipsum petat ex iis quae inde contraxerit, quod non intelleguntur. Hinc enim aliqui

famam eruditionis adfectant, ut quaedam soli scire videantur. XIII. Fallunt etiam verba vel regionibus quibusdam magis familiaria vel artium propria, ut "atabulus" ventus et navis "stlataria" et +inmalocosanum+. Quae vel vitanda apud iudicem ignarum significationum earum vel interpretanda sunt, sicut in iis quae homonyma vocantur, ut "taurus" animal sit an mons an signum in caelo an nomen hominis an radix arboris nisi distinctum non intellegetur.

XIV. Plus tamen est obscuritatis in contextu et continuatione sermonis, et plures modi. Quare nec sit tam longus ut eum prosequi non possit intentio, +nec transiectio intra modum hyperbato+ finis eius differatur. Quibus adhuc peior est mixtura verborum, qualis in illo versu: "saxa vocant Itali mediis quae in fluctibus aras". XV. Etiam interiectione, qua et oratores et historici frequenter utuntur ut medio sermone aliquem inserant sensum, impediri solet intellectus, nisi quod interponitur breve est. Nam Vergilius illo loco quo pullum equinum describit, cum dixisset "nec vanos horret strepitus", compluribus insertis alia figura quinto demum versu redit: "tum, si qua sonum procul arma dederunt, stare loco nescit". XVI. Vitanda in primis ambiguitas, non haec solum, de cuius genere supra dictum est, quae incertum intellectum facit, ut "Chremetem audivi percussisse Demean", sed illa quoque, quae etiam si turbare non potest sensum in idem tamen verborum vitium incidit, ut si quis dicat visum a se hominem librum scribentem. Nam etiam si librum ab homine scribi patet, male tamen composuerit, feceritque ambiguum quantum in ipso fuit. XVII. Est etiam in quibusdam turba inanium verborum, qui, dum communem loquendi morem reformidant, ducti specie nitoris circumeunt omnia copiosa loquacitate, eo quod dicere nolunt ipsa: deinde illam seriem cum alia simili iungentes miscentesque ultra quam ullus spiritus durare possit extendunt. XVIII. In hoc malum a quibusdam etiam laboratur: neque id novum vitium est, cum iam apud Titum Livium inveniam fuisse praeceptorem aliquem qui discipulos obscurare quae dicerent iuberet, Graeco verbo utens skotison. Vnde illa scilicet egregia laudatio: "tanto melior: ne ego quidem intellexi". XIX. Alii brevitatem aemulati necessaria quoque orationi subtrahunt verba, et, velut satis sit scire ipsos quid dicere velint, quantum ad alios pertineat nihili putant: at ego vitiosum sermonem dixerim quem auditor suo ingenio intellegit. Quidam, emutatis in perversum dicendi figuris, idem vitium consecuntur. XX. Pessima vero sunt adianoeta, hoc est quae verbis aperta occultos sensus habent, ut cum dictus est caecus "secundum vitam stare", et qui suos artus morsu lacerasse fingitur in scholis "supra se cubasse". XXI. Ingeniosa haec et fortia et ex ancipiti diserta creduntur, pervasitque iam multos ista persuasio, ut id [iam] demum eleganter atque exquisite dictum putent quod interpretandum sit. Sed auditoribus etiam nonnullis grata sunt haec, quae cum intellexerunt acumine suo delectantur, et gaudent non quasi audierint sed quasi invenerint.

XXII. Nobis prima sit virtus perspicuitas, propria verba, rectus ordo, non in longum dilata conclusio, nihil neque desit neque superfluat: ita sermo et doctis

probabilis et planus imperitis erit. Haec eloquendi observatio: nam rerum perspicuitas quo modo praestanda sit diximus in praeceptis narrationis. Similis autem ratio est in omnibus. XXIII. Nam si neque pauciora quam oportet neque plura neque inordinata aut indistincta dixerimus, erunt dilucida et neglegenter quoque audientibus aperta: quod et ipsum in consilio est habendum, non semper tam esse acrem iudicis intentionem ut obscuritatem apud se ipse discutiat et tenebris orationis inferat quoddam intellegentiae suae lumen, sed multis eum frequenter cogitationibus avocari, nisi tam clara fuerint quae dicemus ut in animum eius oratio, ut sol in oculos, etiam si in eam non intendatur incurrat. XXIV. Quare non ut intellegere possit sed ne omnino possit non intellegere curandum. Propter quod etiam repetimus saepe quae non satis percepisse eos qui cognoscunt putamus: "quae causa utique nostra, iudices, culpa dicta obscurius: ad planiora et communia magis verba descendimus", cum id ipsum optime fiat, quod nos aliquid non optime fecisse simulamus.

[3] I. Venio nunc ad ornatum, in quo sine dubio plus quam in ceteris dicendi partibus sibi indulget orator. Nam emendate quidem ac lucide dicentium tenue praemium est, magisque ut vitiis carere quam ut aliquam magnam virtutem adeptus esse videaris. II. inventio cum imperitis saepe communis, dispositio modicae doctrinae credi potest: si quae sunt artes altiores, plerumque occultantur ut artes sint; denique omnia haec ad utilitatem causarum solam referenda sunt. cultu vero atque ornatu se quoque commendat ipse qui dicit, et in ceteris iudicium doctorum, in hoc vero etiam popularem laudem petit, nec fortibus modo sed etiam fulgentibus armis proeliatur. III. An in causa C. Corneli Cicero consecutus esset docendo iudicem tantum et utiliter demum ac Latine perspicueque dicendo ut populus Romanus admirationem suam non adclamatione tantum sed etiam plausu confiteretur? sublimitas profecto et magnificentia et nitor et auctoritas expressit illum fragorem. IV. Nec tam insolita laus esset prosecuta dicentem si usitata et ceteris similis fuisset oratio. Atque ego illos credo qui aderant nec sensisse quid facerent nec sponte iudicioque plausisse, sed velut mente captos et quo essent in loco ignaros erupisse in hunc voluptatis adfectum.

V. Sed ne causae quidem parum conferet idem hic orationis ornatus. Nam qui libenter audiunt et magis attendunt et facilius credunt, plerumque ipsa delectatione capiuntur, nonnumquam admiratione auferuntur. Nam et ferrum adfert oculis terroris aliquid, et fulmina ipsa non tam nos confunderent si vis eorum tantum, non etiam ipse fulgor timeretur. VI. Recteque Cicero his ipsis ad Brutum verbis quadam in epistula scribit: "nam eloquentiam quae admirationem non habet nullam iudico". Eandem Aristoteles quoque petendam maxime putat.

Sed hic ornatus (repetam enim) virilis et fortis et sanctus sit nec effeminatam levitatem et fuco ementitum colorem amet: sanguine et viribus niteat. VII.

Hoc autem adeo verum est ut, cum in hac maxime parte sint vicina virtutibus vitia, etiam qui vitiis utuntur virtutum tamen iis nomen imponant. Quare nemo ex corruptis dicat me inimicum esse culte dicentibus: non hanc esse virtutem nego, sed illis eam non tribuo. VIII. An ego fundum cultiorem putem in quo mihi quis ostenderit lilia et violas et anemonas sponte surgentes quam ubi plena messis aut graves fructu vites erunt? sterilem platanum tonsasque myrtos quam maritam ulmum et uberes oleas praeoptaverim? Habeant illa divites licet: quid essent si aliud nihil haberent? IX. Nullusne ergo etiam frugiferis adhibendus est decor? Quis negat? Nam et in ordinem certaque intervalla redigam meas arbores. Quid illo quincunce speciosius, qui in quamcumque partem spectaveris rectus est? Sed protinus in id quoque prodest, ut terrae sucum aequaliter trahat. X. Fugientia in altum cacumina oleae ferro coercebo: in orbem se formosius fundet et protinus fructum ramis pluribus feret. Decentior equus cuius adstricta ilia, sed idem velocior. pulcher aspectu sit athleta cuius lacertos exercitatio expressit, idem certamini paratior. XI. Numquam vera species ab utilitate dividitur.

Sed hoc quidem discernere modici iudicii est: illud observatione dignius, quod hic ipse honestus ornatus materiae genere +decidit variatus+. Atque ut a prima divisione ordiar, non idem demonstrativis et deliberativis et iudicialibus causis conveniet. Namque illud genus ostentationi compositum solam petit audientium voluptatem, ideoque omnes dicendi artes aperit ornatumque orationis exponit, ut quod non insidietur nec ad victoriam sed ad solum finem laudis et gloriae tendat. XII. Quare quidquid erit sententiis populare, verbis nitidum, figuris iucundum, tralationibus magnificum, compositione elaboratum, velut institor quidam eloquentiae intuendum et paene pertractandum dabit: nam eventus ad ipsum, non ad causam refertur. XIII. At ubi res agitur et vera dimicatio est, ultimus sit famae locus. Praeterea ne decet quidem, ubi maxima rerum momenta versantur, de verbis esse sollicitum. Neque hoc eo pertinet, ut in his nullus sit ornatus, sed uti pressior et severior et minus confessus, praecipue materiae accommodatus. XIV. Nam et in suadendo sublimius aliquid senatus, concitatius populus, et in iudiciis publicae capitalesque causae poscunt accuratius dicendi genus. At privatum consilium causasque paucorum, ut frequenter accidit, calculorum purus sermo et dissimilis curae magis decuerit. An non pudeat certam creditam perihodis postulare aut circa stillicidia adfici aut in mancipii redhibitione sudare? Sed ad propositum.

XV. Et quoniam orationis tam ornatus quam perspicuitas aut in singulis verbis est aut in pluribus positus, quid separata, quid iuncta exigant consideremus. Quamquam enim rectissime traditum est perspicuitatem propriis, ornatum tralatis verbis magis egere, sciamus nihil ornatum esse quod sit inproprium. XVI. Sed cum idem frequentissime plura significent, quod synonymia vocatur, iam sunt aliis alia honestiora sublimiora nitidiora iucundiora vocaliora. Nam ut syllabae e litteris melius sonantibus clariores, ita verba e

syllabis magis vocalia, et quo plus quodque spiritus habet, auditu pulchrius. Et quod facit syllabarum, idem verborum quoque inter se copulatio, ut aliud alii iunctum melius sonet. XVII. Diversus tamen usus: nam rebus atrocibus verba etiam ipso auditu aspera magis convenient. In universum quidem optima simplicium creduntur quae aut maxime exclamant aut sono sunt iucundissima. Et honesta quidem turpibus potiora semper nec sordidis umquam in oratione erudita locus. XVIII. Clara illa atque sublimia plerumque materiae modo discernenda sunt: quod alibi magnificum tumidum alibi, et quae humilia circa res magnas apta circa minores videntur. Vt autem in oratione nitida notabile humilius verbum et velut macula, ita a sermone tenui sublime nitidumque discordat fitque corruptum quia in plano tumet. XIX. Quaedam non tam ratione quam sensu iudicantur, ut illud "caesa iungebant foedera porca" fecit elegans fictio nominis, quod si fuisset "porco" vile erat. In quibusdam ratio manifesta est. Risimus, et merito, nuper poetam qui dixerat: "praetextam in cista mures rosere camilli". XX. At Vergili miramur illud "saepe exiguus mus"; nam epitheton "exiguus" aptum et proprium effecit ne plus exspectaremus, et casus singularis magis decuit, et clausula ipsa unius syllabae non usitata addidit gratiam. Imitatus est itaque utrumque Horatius: "nascetur ridiculus mus". XXI. Nec augenda semper oratio, sed summittenda nonnumquam est. Vim rebus aliquando verborum ipsa humilitas adfert. An cum dicit in Pisonem Cicero "cum tibi tota cognatio serraco advehatur", incidisse videtur in sordidum nomen, non eo contemptum hominis quem destructum volebat auxisse? XXII. Et alibi: "caput opponis cum eo coruscans". Vnde interim grati idiotismi [de quo], qualis est ille apud M. tullium: "pusio qui cum maiore sorore cubitabat" et "Flavius qui cornicum oculos confixit", et pro Milone illud "heus tu Rufio", et "Erucius Antoniaster". Id tamen in declamatoribus est notabilius, laudarique me puero solebat "da patri panem", et in eodem "etiam canem pascis". XXIII. Res quidem praecipue in scholis anceps et frequenter causa risus, nunc utique cum haec exercitatio procul a veritate seiuncta laboret incredibili verborum fastidio ac sibi magnam partem sermonis absciderit.

XXIV. cum sint autem verba propria ficta tralata, propriis dignitatem dat antiquitas. Namque et sanctiorem et magis admirabilem faciunt orationem, quibus non quilibet fuerit usurus, eoque ornamento acerrimi iudicii P. Vergilius unice est usus. XXV. "Olli" enim et "quianam" et "moerus" et "pone" et "porricere" adspergunt illam, quae etiam in picturis est gravissima, vetustatis inimitabilem arti auctoritatem. Sed utendum modo nec ex ultimis tenebris repetenda. Satis est vetus "quaeso": quid necesse est "quaiso" dicere? "Oppido", quamquam usi sunt paulum tempore nostro superiores, vereor ut iam nos ferat quisquam: certe "antegerio", cuius eadem significatio est, nemo nisi ambitiosus utetur. XXVI. +Aerumnas+ quid opus est, tamquam parum sit si dicatur +quod horridum+? "Reor" tolerabile, "autumo" tragicum; "prolem" +dicendi versum ei+, "prosapiam" insulsum. Quid multa? totus prope mutatus est sermo. XXVII. Quaedam tamen adhuc vetera vetustate ipsa gratius nitent,

quaedam et necessario interim sumuntur, ut "nuncupare" et "fari": multa alia etiam audentius inseri possunt, sed ita demum si non appareat adfectatio, in quam mirifice Vergilius: XXVIII. "Corinthiorum amator iste verborum, Thucydides Britannus, Atticae febres, tau Gallicum, min et sphin +et male illisit+: ita omnia ista verba miscuit fratri". XXIX. Cimber hic fuit a quo fratrem necatum hoc Ciceronis dicto notatum est: "Germanum Cimber occidit". Nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur: "et verba antiqui multum furate Catonis, Crispe, Iugurthinae conditor historiae". XXX. Odiosa cura: nam et cuilibet facilis et hoc pessima, quod eius studiosus non verba rebus aptabit, sed res extrinsecus arcesset quibus haec verba conveniant.

Fingere, ut primo libro dixi, Graecis magis concessum est, qui sonis etiam quibusdam et adfectibus non dubitaverunt nomina aptare, non alia libertate quam qua illi primi homines rebus appellationes dederunt. XXXI. Nostri aut in iungendo aut in derivando paulum aliquid ausi vix in hoc satis recipiuntur. Nam memini iuvenis admodum inter Pomponium ac Senecam etiam praefationibus esse tractatum an "gradus eliminat" in tragoedia dici oportuisset. At veteres ne "expectorat" quidem timuerunt, et sane eiusdem notae est "exanimat". XXXII. At in tractu et declinatione talia sunt qualia apud Ciceronem "beatitas" et "beatitudo": quae dura quidem sentit esse, verum tamen usu putat posse molliri. Nec a verbis modo sed ab nominibus quoque derivata sunt quaedam, ut a Cicerone "sullaturit", Asinio "fimbriatum" et "figulatum". XXXIII. Multa ex Graeco formata nova, ac plurima a Sergio Plauto, quorum dura quaedam admodum videntur, ut [quae] "ens" et "essentia": quae cur tanto opere aspernemur nihil video, nisi quod iniqui iudices adversus nos sumus: ideoque paupertate sermonis laboramus. Quaedam tamen perdurant. XXXIV. Nam et quae vetera nunc sunt fuerunt olim nova, et quaedam sunt in usu perquam recentia, ut Messala primus "reatum", "munerarium" Augustus primus dixerunt [reatum nemo ante Messalam, munerarium nemo ante Augustum dixerat]. "Piraticam" quoque ut "musicam" et "fabricam" dici adhuc dubitabant mei praeceptores, "favorem" et "urbanum" Cicero nova credit. Nam et in epistula ad Brutum "eum" inquit "amorem et eum, ut hoc verbo utar, favorem in consilium advocabo": XXXV. et ad Appium Pulchrum: "te, hominem non solum sapientem verum etiam, ut nunc loquimur, urbanum". Idem putat a Terentio primum dictum esse "obsequium", [cincilius] a Sisenna "albenti caelo". "Cervicem" videtur Hortensius primus dixisse; nam veteres pluraliter appellabant. Audendum itaque: neque enim accedo Celso, qui ab oratore verba fingi vetat. XXXVI. Nam cum sint eorum alia, ut dicit Cicero, "nativa", id est, "quae significata sunt primo sensu", alia "reperta, quae ex his facta sunt": ut iam nobis ponere aliqua, quod illi rudes homines primique fecerunt, fas non sit, at derivare flectere coniungere, quod natis postea concessum est, quando desit licere? XXXVII. Sed si quid periculosius finxisse videbimur, quibusdam remediis praemuniendum est: "ut ita dicam", "si licet dicere", "quodam modo", "permittite mihi sic uti". Quod idem etiam in iis quae licentius tralata erunt

proderit, nihilque non tuto dici potest in quo non fari iudicium nostrum sollicitudine ipsa manifestum erit. Qua de re Graecum illud elegantissimum est, quo praecipitur proepiplessein tei hyperbolei.

XXXVIII. Tralata probari nisi in contextu sermonis non possunt. Itaque de singulis verbis satis dictum, quae, ut alio loco ostendi, per se nullam virtutem habent. Sed ne inornata [quae] sunt quidem, nisi cum sunt infra rei de qua loquendum est dignitatem, excepto si obscena nudis nominibus enuntientur. XXXIX. Quod viderint qui non putant esse vitanda quia nec sit vox ulla natura turpis, et, si qua est rei deformitas, alia quoque appellatione quacumque ad intellectum eundem nihilo minus perveniat. Ego Romani pudoris more contentus etiam respondendi talibus verecundiam silentio vindicabo.

XL. Iam hinc igitur ad rationem sermonis coniuncti transeamus. cuius ornatus in haec duo prima dividitur, quam concipiamus elocutionem, quo modo efferamus. Nam primum est ut liqueat augere quid velimus an minuere, concitate dicere an moderate, laete an severe, abundanter an presse, aspere an leniter, magnifice an subtiliter, graviter an urbane: tum quo tralationum genere, quibus figuris, qualibus sententiis, quo modo, qua postremo conlocatione id quod intendimus efficere possimus.

XLI. Ceterum dicturus quibus ornetur oratio, prius ea quae sunt huic laudi contraria attingam: nam prima virtus est vitio carere. XLII. Igitur ante omnia ne speremus ornatam orationem fore quae probabilis non erit. Probabile autem Cicero id genus dicit quod non nimis est comptum: non quia comi expolirique non debeat (nam et haec ornatus pars est), sed quia vitium est ubique quod nimium est. XLIII. Itaque vult esse auctoritatem in verbis, sententias vel graves vel aptas opinionibus hominum ac moribus. His enim salvis licet adsumere ea quibus inlustrem fieri orationem putat, delecta tralata supralata, ad nomen adiuncta, duplicia et idem significantia atque ab ipsa actione atque imitatione rerum non abhorrentia.

XLIV. Sed quoniam vitia prius demonstrare adgressi sumus, ab hoc initium sit quod cacemphaton vocatur: XLV. sive mala consuetudine in obscenum intellectum sermo detortus est, ut "ductare exercitus" et "patrare bella" apud Sallustium dicta sancte et antique ridentibus, si dis placet (quam culpam non scribentium quidem iudico sed legentium, tamen vitandam, quatenus verba honesta moribus perdidimus et vincentibus etiam vitiis cedendum est), sive iunctura deformiter sonat, ut, si cum hominibus notis loqui nos dicimus, nisi hoc ipsum "hominibus" medium sit, in praefanda videmur incidere, quia ultima prioris [ultimae] syllabae littera, quae exprimi nisi labris coeuntibus non potest, aut intersistere nos indecentissime cogit aut [non] continuata cum insequente in naturam eius corrumpitur. XLVI. Aliae quoque coniunctiones aliquid simile faciunt, quas persequi libenter est in eo vitio quod vitandum dicimus commorantis. Sed divisio quoque adfert eandem iniuriam pudori, ut si

"intercapedinis" nominativo casu quis utatur. XLVII. Nec scripto modo id accidit, sed etiam sensu plerique obscene intellegere, nisi caveris, cupiunt (ut apud Ovidium "quaeque latent meliora putant") et ex verbis quae longissime ab obscenitate absunt occasionem turpitudinis rapere. Siquidem Celsus cacemphaton apud Vergilium putat: "incipiunt agitata tumescere": quod si recipias, nihil loqui tutum est.

XLVIII. Deformitati proximum est humilitatis vitium (tapeinosin vocant), qua rei magnitudo vel dignitas minuitur, ut "saxea est verruca in summo montis vertice": cui natura contrarium sed errore par est parvis dare excedentia modum nomina, nisi cum ex industria risus inde captatur. Itaque nec parricidam "nequam" dixeris hominem nec deditum forte meretrici "nefarium", quia alterum parum, alterum nimium est. XLIX. Proinde quaedam hebes sordida ieiuna tristis ingrata vilis oratio est. Quae vitia facillime fient manifesta contrariis virtutibus. Nam primum acuto, secundum nitido, tertium copioso, deinceps hilari iucundo accurato diversum est.

L. Vitari debet et elleipsis, cum sermoni deest aliquid, quo minus plenus sit, quamquam id obscurae potius quam inornatae orationis est vitium. Sed hoc quoque, cum a prudentibus fit, schema dici solet, sicut tautologia, id est eiusdem verbi aut sermonis iteratio. LI.Haec enim, quamquam non magnopere a summis auctoribus vitata, interim vitium videri potest, in quod saepe incidit etiam Cicero securus tam parvae observationis, sicut hoc loco: "non solum igitur illud iudicium iudicii simile, iudices, non fuit". Interim mutato nomine epanalempsis dicitur, atque est et ipsum inter schemata, quorum exempla illo loco quaerenda quo virtutes erunt.

LII. Peior hac homoeideia; quae nulla varietatis gratia levat taedium atque est tota coloris unius, qua maxime deprehenditur carens arte oratio, eaque et in sententiis et in figuris et in compositione longe non animis solum sed etiam auribus est ingratissima. LIII. Vitanda macrologia, id est longior quam oportet sermo, ut apud T. Livium: "legati non impetrata pace retro domum, unde venerant, abierunt". Sed huic vicina periphrasis virtus habetur. Est et pleonasmos vitium, cum supervacuis verbis oratio oneratur: "ego oculis meis vidi" (sat est enim "vidi"). LIV. Emendavit hoc etiam urbane in Hirtio Cicero: cum is apud ipsum declamans filium a matre decem mensibus in utero latum esse dixisset, "quid? aliae" inquit "in perula solent ferre"? Nonnumquam tamen illud genus, cuius exemplum priore loco posui, adfirmationis gratia adhibetur: "vocemque his auribus hausi". LV. At vitium erit quotiens otiosum fuerit et supererit, non cum adicietur. Est etiam quae periergia vocatur, [cum] supervacua, ut sic dixerim, operositas, ut a diligenti curiosus et religione superstitio distat. Atque, ut semel finiam, verbum omne quod neque intellectum adiuvat neque ornatum vitiosum dici potest. LVI. Cacozelon, id est mala adfectatio, per omne dicendi genus peccat; nam et tumida et pusilla et praedulcia et abundantia et arcessita et exultantia sub idem nomen cadunt.

Denique cacozelon vocatur quidquid est ultra virtutem, quotiens ingenium iudicio caret et specie boni fallitur, omnium in eloquentia vitiorum pessimum: nam cetera parum vitantur, hoc petitur. LVII. Est autem totum in elocutione. Nam rerum vitia sunt stultum commune contrarium supervacuum: corrupta oratio in verbis maxime inpropriis, redundantibus, compressione obscura, compositione fracta, vocum similium aut ambiguarum puerili captatione consistit. LVIII. Est autem omne cacozelon utique falsum, etiam si non omne falsum cacozelon: +et] dicitur aliter quam se natura habet et quam oportet et quam sat est. Totidem autem generibus corrumpitur oratio quot ornatur. Sed de hac parte et in alio nobis opere plenius dictum est et in hoc saepe tractatur et adhuc spargetur omnibus locis. Loquentes enim de ornatu subinde quae sint vitanda similia virtutibus vitia dicemus.

LIX. sunt inornata et haec: quod male dispositum est, id anoiconometon, quod male figuratum, aschematiston, quod male conlocatum, id kakosyntheton vocant. Sed de dispositione diximus, de figuris et compositione dicemus. Sardismos quoque appellatur quaedam mixta ex varia ratione linguarum oratio, ut si Atticis Dorica et Aeolica et Ionica confundas. LX. cui simile vitium est apud nos si quis sublimia humilibus, vetera novis, poetica vulgaribus misceat - id enim tale monstrum quale Horatius in prima parte libri de arte poetica fingit: "humano capiti cervicem pictor equinam iungere si velit" et cetera ex diversis naturis subiciat.

LXI. Ornatum est quod perspicuo ac probabili plus est. Eius primi sunt gradus in eo quod velis +exprimendo+, tertius qui haec nitidiora faciat, quod proprie dixeris cultum. Itaque enargeian, cuius in praeceptis narrationis feci mentionem, quia plus est evidentia vel, ut alii dicunt, repraesentatio quam perspicuitas, et illud patet, hoc se quodam modo ostendit, inter ornamenta ponamus. LXII. Magna virtus res de quibus loquimur clare atque ut cerni videantur enuntiare. Non enim satis efficit neque, ut debet, plene dominatur oratio si usque ad aures valet, atque ea sibi iudex de quibus cognoscit narrari credit, non exprimi et oculis mentis ostendi. LXIII. Sed quoniam pluribus modis accipi solet, non equidem in omnis eam particulas secabo, quarum ambitiose a quibusdam numerus augetur, sed maxime necessarias attingam. Est igitur unum genus, quo tota rerum imago quodam modo verbis depingitur: "constitit in digitos extemplo arrectus uterque" et cetera, quae nobis illam pugilum congredientium faciem ita ostendunt ut non clarior futura fuerit spectantibus. LXIV. Plurimum in hoc genere sicut ceteris eminet Cicero: an quisquam tam procul a concipiendis imaginibus rerum abest ut non, cum illa in Verrem legit: "stetit soleatus praetor populi Romani cum pallio purpureo tunicaque talari muliercula nixus in litore", non solum ipsos intueri videatur et locum et habitum, sed quaedam etiam ex iis quae dicta non sunt sibi ipse adstruat? LXV. Ego certe mihi cernere videor et vultum et oculos et deformes utriusque blanditias et eorum qui aderant tacitam aversationem ac timidam verecundiam. LXVI. Interim ex pluribus efficitur illa quam conamur

exprimere facies, ut est apud eundem (namque ad omnium ornandi virtutum exemplum vel unus sufficit) in descriptione convivii luxuriosi: "Videbar videre alios intrantis, alios autem exeuntis, quosdam ex vino vacillantis, quosdam hesterna ex potatione oscitantis. humus erat inmunda, lutulenta vino, coronis languidulis et spinis cooperta piscium". LXVII. Quid plus videret qui intrasset? Sic et urbium captarum crescit miseratio. Sine dubio enim qui dicit expugnatam esse civitatem complectitur omnia quaecumque talis fortuna recipit, sed in adfectus minus penetrat brevis hic velut nuntius. LXVIII. At si aperias haec, quae verbo uno inclusa erant, apparebunt effusae per domus ac templa flammae et ruentium tectorum fragor et ex diversis clamoribus unus quidam sonus, aliorum fuga incerta, alii extremo complexu suorum cohaerentes et infantium feminarumque ploratus et male usque in illum diem servati fato senes: LXIX. tum illa profanorum sacrorumque direptio, efferentium praedas repetentiumque discursus, et acti ante suum quisque praedonem catenati, et conata retinere infantem suum mater, et sicubi maius lucrum est pugna inter victores. Licet enim haec omnia, ut dixi, complectatur "eversio", minus est tamen totum dicere quam omnia. LXX. Consequemur autem ut manifesta sint si fuerint veri similia, et licebit etiam falso adfingere quidquid fieri solet. Contingit eadem claritas etiam ex accidentibus: "mihi frigidus horror membra quatit gelidusque coit formidine sanguis" et "trepidae matres pressere ad pectora natos". LXXI. Atque huius summae iudicio quidem meo virtutis facillima est via: naturam intueamur, hanc sequamur. Omnis eloquentia circa opera vitae est, ad se refert quisque quae audit, et id facillime accipiunt animi quod agnoscunt.

LXXII. Praeclare vero ad inferendam rebus lucem repertae sunt similitudines: quarum aliae sunt quae probationis gratia inter argumenta ponuntur, aliae ad exprimendam rerum imaginem compositae, quod est huius loci proprium: "inde lupi ceu raptores atra in nebula" et "avi similis quae circum litora, circum piscosos scopulos humilis volat aequora iuxta". LXXIII. Quo in genere id est praecipue custodiendum, ne id quod similitudinis gratia adscivimus aut obscurum sit aut ignotum: debet enim quod inlustrandae alterius rei gratia adsumitur ipsum esse clarius eo quod inluminat. Quare poetis quidem permittamus sane eius modi exempla: "qualis ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta deserit aut Delum maternam invisit Apollo": non idem oratorem decebit, ut occultis aperta demonstret. LXXIV. Sed illud quoque de quo in argumentis diximus similitudinis genus ornat orationem, facitque sublimem floridam iucundam mirabilem. LXXV. Nam quo quaeque longius petita est, hoc plus adfert novitatis atque inexspectata magis est. Illa vulgaria videri possunt et utilia tantum ad conciliandum fidem: "ut terram cultu, sic animum disciplinis meliorem uberioremque fieri", et "ut medici abalienata morbis membra praecidant, ita turpes ac perniciosos, etiam si nobis sanguine cohaereant, amputandos". Iam sublimius illud pro Archia: "saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe inmanes cantu flectuntur atque consistunt" et cetera. LXXVI. Quod quidem genus a quibusdam declamatoria

maxime licentia corruptum est: nam et falsis utuntur, nec illa iis quibus similia videri volunt adplicant. Quorum utrumque in his est, quae me iuvene ubique cantari solebant: "magnorum fluminum navigabiles fontes sunt", et "generosioris arboris statim planta cum fructu est". LXXVII. In omni autem parabole aut praecedit similitudo, res sequitur, aut praecedit res et similitudo sequitur. Sed interim libera et separata est, interim, quod longe optimum est, cum re cuius est imago conectitur, conlatione invicem respondente, quod facit redditio contraria, quae antapodosis dicitur. LXXVIII. Praecedit similitudo illa cuius modo feci mentionem: "inde lupi ceu raptores atra in nebula". Sequitur in primo Georgicon post longam de bellis civilibus atque externis conquestionem: "ut, cum carceribus sese effudere quadrigae, addunt in spatia, et frustra retinacula tendens fertur equis auriga, neque audit currus habenas". Sed hae sunt sine antapodosi. LXXIX. Redditio autem illa rem utramque quam comparat velut subicit oculis et pariter ostendit. cuius praeclara apud Vergilium multa reperio exempla, sed oratoriis potius utendum est. Dicit Cicero pro Murena: "ut aiunt in Graecis artificibus eos auloedos esse qui citharoedi fieri non potuerint: sic nos videmus, qui oratores evadere non potuerint, eos ad iuris studium devenire". LXXX. Illud pro eodem iam paene poetico spiritu, sed tamen cum sua redditione, quod est ad ornatum accommodatius: "nam ut tempestates saepe certo aliquo caeli signo commoventur, saepe inproviso nulla ex certa ratione obscura aliqua ex causa concitantur: sic in hac comitiorum tempestate populari, saepe intellegas quo signo commota sit, saepe ita obscura est ut sine causa excitata videatur". LXXXI. sunt et illae breves: "vagi per silvas ritu ferarum", et illud Ciceronis in Clodium: "quo ex iudicio velut ex incendio nudus effugit". Quibus similia possunt cuicumque etiam ex cotidiano sermone succurrere. Huic subiacet virtus non solum aperte ponendi rem ante oculos, sed circumcise atque velociter. LXXXII. Ac merito laudatur brevitas integra. Sed ea minus praestat quotiens nihil dicit nisi quod necesse est (brachylogian vocant, quae reddetur inter schemata), est vero pulcherrima cum plura paucis complectimur, quale Sallusti est: "Mithridates corpore ingenti, perinde armatus". Hoc male imitantes sequitur obscuritas. LXXXIII. Vicina praedictae, sed amplior virtus est emphasis, altiorem praebens intellectum quam quem verba per se ipsa declarant. Eius duae sunt species: altera quae plus significat quam dicit, altera quae etiam id quod non dicit. LXXXIV. Prior est et apud Homerum, cum Menelaus Graios in equum "descendisse" ait - nam verbo uno magnitudinem eius ostendit, et apud Vergilium: "demissum lapsi per funem": nam sic quoque est demonstrata altitudo. Idem Cyclopa cum iacuisse dixit "per antrum", prodigiosum illud corpus spatio loci mensus est. LXXXV. Sequens positum in voce aut omnino suppressa aut etiam abscisa. supprimitur vox, ut fecit pro Ligario Cicero: "quod si in tanta fortuna bonitas tanta non esset quam tu per te, per te, inquam, optines: intellego quid loquar". Tacuit enim illud, quod nihilo minus accipimus, non deesse homines qui ad crudelitatem eum inpellant. Absciditur per aposiopesin, quae quoniam est figura reddetur suo loco. LXXXVI. Est in vulgaribus quoque verbis emphasis: "virum esse

oportet", et "homo est ille", et "vivendum est": adeo similis est arti plerumque natura.

Non tamen satis eloquenti est ea de quibus dicat clare atque evidenter ostendere, sed sunt multi ac varii excolendae orationis modi. LXXXVII. Nam ipsa illa apheleia simplex et inadfectata habet quendam purum, qualis etiam in feminis amatur, ornatum, et sunt quaedam [velute] tenui diligentia circa proprietatem significationemque munditiae. Alia copia locuples, alia floribus laeta. LXXXVIII. Virium non unum genus: nam quidquid in suo genere satis effectum est, valet. Praecipua tamen eius opera deinosis in exaggeranda indignitate et in ceteris altitudo quaedam, phantasia in concipiendis visionibus, exergasia in efficiendo velut opere proposito, cui adicitur epexergasia, repetitio probationis eiusdem et cumulus ex abundanti, energeia confinis his (est enim ab agendo ducta) et cuius propria sit virtus non esse quae dicuntur otiosa. LXXXIX. Est et amarum quiddam, quod fere in contumelia est positum, quale Cassi: "quid facies cum in bona tua invasero, hoc est, cum te docuero nescire maledicere"? et acre, ut illud Crassi: "ego te consulem putem, cum tu me non putes senatorem"? Sed vis oratoris omnis in augendo minuendoque consistit. Vtrique parti totidem modi, ex quibus praecipuos attingemus (reliqui similes erunt). sunt autem positi in rebus et verbis: sed quae sit rerum inventio ac ratio, tractavimus; XC. nunc quid elocutio attollat aut deprimat dicendum.

[4] I. Prima est igitur amplificandi vel minuendi species in ipso rei nomine, ut cum eum qui sit caesus "occisum", eum qui sit improbus "latronem", contraque eum qui pulsavit "attigisse", qui vulneravit "laesisse" dicimus. Vtriusque pariter exemplum est pro M. Caelio: "si vidua libere, proterva petulanter, dives effuse, libidinosa meretricio more viveret, adulterum ego putarem si qui hanc paulo liberius salutasset"? II. Nam et inpudicam meretricem vocavit et eum cui longus cum illa fuerat usus liberius salutasse. Hoc genus increscit ac fit manifestius si ampliora verba cum ipsis nominibus pro quibus ea posituri sumus conferantur, ut Cicero in Verrem: "non enim furem sed ereptorem, non adulterum sed expugnatorem pudicitiae, non sacrilegum sed hostem sacrorum religionumque, non sicarium sed crudelissimum carnificem civium sociorumque in vestrum iudicium adduximus". III. Illo enim modo ut sit multum, hoc etiam plus ut sit efficitur. Quattuor tamen maxime generibus video constare amplificationem, incremento comparatione ratiocinatione congerie.

Incrementum est potentissimum cum magna videntur etiam quae inferiora sunt. Id aut uno gradu fit aut pluribus, et pervenit non modo ad summum sed interim quodam modo supra summum. IV. Omnibus his sufficit vel unum Ciceronis exemplum: "facinus est vincire civem Romanum, scelus verberare, prope parricidium necare: quid dicam in crucem tollere"? Nam et si tantum verberatus esset uno gradu increverat, ponendo etiam id esse facinus quod erat

inferius, et si tantum occisus esset per plures gradus ascenderat: V. cum vero dixerit "prope parricidium necare", supra quod nihil est, adiecit "quid dicam in crucem tollere"? Ita cum id quod maximum est occupasset necesse erat in eo quod ultra est verba deficere. VI. Fit et aliter supra summum adiectio, ut apud Vergilium de Lauso: "quo pulchrior alter non fuit, excepto Laurentis corpore turni". Summum est enim "quo pulchrior alter non fuit", huic deinde aliquid superpositum. VII. Tertius quoque est modus, ad quem non per gradus itur, et quod non est plus quam maximum, sed quo nihil maius est. "Matrem tuam cecidisti: quid dicam amplius? Matrem tuam cecidisti". Nam et hoc augendi genus est, tantum aliquid efficere ut non possit augeri. VIII. Crescit oratio minus aperte, sed nescio an hoc ipso efficacius, cum citra distinctionem in contextu et cursu semper aliquid priore maius insequitur, ut de vomitu in Antonium Cicero: "in coetu vero populi Romani, negotium publicum gerens, magister equitum". Singula incrementum habent. Per se deforme vel non in coetu vomere, in coetu etiam, non populi, populi etiam, non Romani, vel si nullum negotium ageret vel si non publicum vel si non magister equitum. IX. Sed alius divideret haec et circa singulos gradus moraretur: hic in sublime etiam currit et ad summum non pervenit nisu, sed impetu.

Verum ut haec amplificatio in superiora tendit, ita quae fit per comparationem incrementum ex minoribus petit. Augendo enim quod est infra necesse est extollat id quod superpositum est, ut idem atque in eodem loco: X. "si hoc tibi inter cenam et in illis inmanibus poculis tuis accidisset, quis non turpe duceret? In coetu vero populi Romani". Et in Catilinam: "servi mehercule mei si me isto pacto metuerent ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem". XI. Interim proposito velut simili exemplo efficiendum est ut sit maius id quod a nobis exaggerandum est, ut idem pro Cluentio, cum exposuisset Milesiam quandam a secundis heredibus pro abortu pecuniam accepisse: "quanto est" inquit "Oppianicus in eadem iniuria maiore supplicio dignus! si quidem illa, cum suo corpori vim attulisset, se ipsa cruciavit, hic autem idem illud effecit per alieni corporis vim atque cruciatum". XII. Nec putet quisquam hoc, quamquam est simile illi ex argumentis loco quo maiora ex minoribus colliguntur, idem esse. Illic enim probatio petitur, hic amplificatio, sicut in Oppianico non id agitur hac comparatione, ut ille male fecerit, sed ut peius. Est tamen quamquam diversarum rerum quaedam vicinia: repetam itaque hic quoque idem quo sum illic usus exemplum, sed non in eundem usum. XIII. Nam hoc mihi ostendendum est, augendi gratia non tota modo totis sed etiam partes partibus comparari, sicut hoc loco: "an vero vir amplissimus P. Scipio pontifex maximus TI. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendio vastare cupientem nos consules perferemus"? XIV. Hic et Catilina Graccho et status rei publicae orbi terrarum et mediocris labefactatio caedi et incendiis et vastationi et privatus consulibus comparatur: quae si quis dilatare velit, plenos singula locos habent.

XV. Quas dixi per ratiocinationem fieri amplificationes viderimus an satis proprio verbo significaverim: nec sum in hoc sollicitus, dum res ipsa volentibus discere appareat; hoc sum tamen secutus, quod haec amplificatio alibi posita est, alibi valet: ut aliud crescat, aliud augetur, inde ad id quod extolli volumus ratione ducitur. XVI. Obiecturus Antonio Cicero merum et vomitum "tu" inquit "istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria totius corporis firmitate". Quid fauces et latera ad ebrietatem? Minime sunt otiosa: nam respicientes ad haec possumus aestimare quantum ille vini in Hippiae nuptiis exhauserit, quod ferre et coquere non posset illa corporis gladiatoria firmitate. Ergo, si ex alio colligitur aliud, nec inproprium nec inusitatum nomen est ratiocinationis, ut quod ex eadem causa inter status quoque habeamus. XVII. Sic et ex insequentibus amplificatio ducitur, si quidem tanta vis fuit vini erumpentis ut non casum adferret aut voluntatem sed necessitatem ubi minime deceret vomendi, et cibus non recens, ut accidere interim solet, redderetur, sed usque in posterum diem redundaret. XVIII. Idem hoc praestant quae antecesserunt: nam cum Aeolus a Iunone rogatus "cavum conversa cuspide montem impulit in latus, et venti velut agmine facto ruunt", apparet quanta sit futura tempestas. XIX. Quid? cum res atrocissimas quasque in summam ipsi extulimus invidiam elevamus consulto, quo graviora videantur quae secutura sunt, ut a Cicerone factum est cum illa diceret: "Levia sunt haec in hoc reo. Metum virgarum navarchus nobilis nobilissimae civitatis pretio redemit: humanum est; alius ne securi feriretur pecuniam dedit: usitatum est". XX. Nonne usus est ratione, qua colligerent audientes quantum illud esset quod inferebatur, cui comparata haec viderentur humana atque usitata? Sic quoque solet ex alio aliud augeri cum Hannibalis bellicis laudibus ampliatur virtus Scipionis, et fortitudinem Gallorum Germanorumque miramur quo sit maior C. Caesaris gloria. XXI. Illud quoque est ex relatione ad aliquid quod non eius rei gratia dictum videtur amplificationis genus. Non putant indignum Troiani principes Graios Troianosque propter Helenae speciem tot mala tanto temporis spatio sustinere: quaenam igitur illa forma credenda est? Non enim hoc dicit Paris, qui rapuit, non aliquis iuvenis aut unus e vulgo, sed senes et prudentissimi et Priamo adsidentes. XXII. Verum et ipse rex decenni bello exhaustus, amissis tot liberis, imminente summo discrimine, cui faciem illam, ex qua tot lacrimarum origo fluxisset, invisam atque abominandam esse oportebat, et audit haec et eam filiam appellans iuxta se locat et excusat etiam sibi atque esse malorum causam negat. XXIII. Nec mihi videtur in symposio Plato, cum Alcibiaden confitentem de se quid a Socrate pati voluerit narrat, ut illum culparet haec tradidisse, sed ut Socratis invictam continentiam ostenderet, quae corrumpi speciosissimi hominis tam obvia voluntate non posset. XXIV. Quin ex instrumento quoque heroum illorum magnitudo aestimanda nobis datur: huc pertinet clipeus Aiacis et pelias Achillis. Qua virtute egregie est usus in Cyclope Vergilius. Nam quod illud corpus mente concipiam cuius "trunca manum pinus regit"? XXV. Quid? cum vix loricam duo "multiplicem conixi umeris" ferunt, quantus Demoleos qui indutus ea "cursu palantis Troas agebat"? Quid? M. Tullius de M. Antoni luxuria tantum

fingere saltem potuisset quantum ostendit dicendo: "conchyliatis Cn. Pompei peristromatis servorum in cellis stratos lectos videres"? Conchyliata peristromata et Cn. Pompei terunt servi et in cellis: nihil dici potest ultra, et necesse est tamen infinito plus in domino cogitare. XXVI. Est hoc simile illi quod emphasis dicitur: sed illa ex verbo, hoc ex re coniecturam facit, tantoque plus valet quanto res ipsa verbis est firmior.

Potest adscribi amplificationi congeries quoque verborum ac sententiarum idem significantium. Nam etiam si non per gradus ascendant, tamen velut acervo quodam adlevantur: XXVII. "Quid enim tuus ille, tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat? cuius latus ille mucro petebat? Qui sensus erat armorum tuorum? Quae tua mens, oculi, manus, ardor animi? Quid cupiebas? Quid optabas"? Simile est hoc figurae quam synathroismon vocant, sed illic plurium rerum est congeries, hic unius multiplicatio. Haec etiam crescere solet verbis omnibus altius atque altius insurgentibus: "aderat ianitor carceris, carnifex praetoris, mors terrorque sociorum et civium Romanorum, lictor Sextius". XXVIII. Eadem fere est ratio minuendi: nam totidem sunt ascendentibus quot descendentibus gradus. Ideoque uno ero exemplo contentus, eius loci quo Cicero de oratione Rulli haec dicit: "pauci tamen qui proxumi adstiterant nescio quid illum de lege agraria voluisse dicere suspicabantur". Quod si ad intellectum referas, minutio est, si ad obscuritatem, incrementum.

XXIX. Scio posse videri quibusdam speciem amplificationis hyperbolen quoque: nam et haec in utramque partem valet; sed quia excedit hoc nomen, in tropos differenda est. Quos continuo subiungerem, nisi esset a ceteris separata ratio dicendi quae constat non propriis nec tralatis. Demus ergo breviter hoc desiderio iam paene publico, ne omittamus eum quem plerique praecipuum ac paene solum putant orationis ornatum.

[5] I. Sententiam veteres quod animo sensissent vocaverunt. Id cum est apud oratores frequentissimum, tum etiam in usu cotidiano quasdam reliquias habet: nam et iuraturi "ex animi nostri sententia" et gratulantes "ex sententia" dicimus. Non raro tamen et sic locuti sunt, ut "sensa" sua dicerent. Nam sensus corporis videbantur. II. Sed consuetudo iam tenuit ut mente concepta sensus vocaremus, lumina autem praecipueque in clausulis posita sententias; quae minus crebrae apud antiquos nostris temporibus modo carent. Ideoque mihi et de generibus earum et de usu arbitror pauca dicenda.

III. Antiquissimae sunt quae proprie, quamvis omnibus idem nomen sit, sententiae vocantur, quas Graeci gnomas appellant: utrumque autem nomen ex eo acceperunt quod similes sunt consiliis aut decretis. Est autem haec vox universalis, quae etiam citra complexum causae possit esse laudabilis, interim ad rem tantum relata ut "nihil est tam populare quam bonitas": interim ad personam, quale est Afri Domiti: "princeps qui vult omnia scire necesse habet

multa ignoscere". IV. Hanc quidam partem enthymematis, quidam initium aut clausulam epichirematis esse dixerunt, et est aliquando, non tamen semper. Illud verius, esse eam aliquando simplicem, ut ea quae supra dixi, aliquando ratione subiecta: "nam in omni certamine qui opulentior est, etiam si accipit iniuriam, tamen quia plus potest facere videtur": nonnumquam duplicem: "obsequium amicos, veritas odium parit". V. sunt etiam qui decem genera fecerint, sed eo modo quo fieri vel plura possunt: per interrogationem, per comparationem, infitiationem, similitudinem, admirationem et cetera huius modi - per omnes enim figuras tractari potest. Illud notabile ex diversis: "mors misera non est, aditus ad mortem est miser". VI. Ac rectae quidem sunt tales: "tam deest avaro quod habet quam quod non habet". Sed maiorem vim accipiunt et mutatione figurae, ut "usque adeone mori miserum est"? (acrius hoc enim quam per se "mors misera non est"), et tralatione a communi ad proprium. Nam cum sit rectum "nocere facile est, prodesse difficile", vehementius apud Ovidium Medea dicit: "servare potui: perdere an possim rogas"? VII. Vertit ad personam Cicero: "nihil habet, Caesar, nec fortuna tua maius quam ut possis, nec natura melius quam ut velis servare quam plurimos". Ita quae erant rerum, propria fecit hominis. In hoc genere custodiendum est et id, quod ubique, ne crebrae sint, ne palam falsae (quales frequenter ab iis dicuntur qui haec catholica vocant et quidquid pro causa videtur quasi indubitatum pronuntiant) et ne passim et a quocumque dicantur. VIII. Magis enim decet eos in quibus est auctoritas, ut rei pondus etiam persona confirmet. Quis enim ferat puerum aut adulescentulum aut etiam ignobilem si iudicet in dicendo et quodam modo praecipiat?

IX. Enthymema quoque est omne quod mente concepimus, proprie tamen dicitur quae est sententia ex contrariis, propterea quod eminere inter ceteras videtur, ut Homerus "poeta", "urbs" Roma. X. De hoc in argumentis satis dictum est. Non semper autem ad probationem adhibetur, sed aliquando ad ornatum: "quorum igitur inpunitas, Caesar, tuae clementiae laus est, eorum te ipsorum ad crudelitatem acuet oratio"? non quia sit ratio dissimilis, sed quia iam per alia ut id iniustum appareret effectum erat; XI. et addita in clausula est epiphonematis modo non tam probatio quam extrema quasi insultatio. Est enim epiphonema rei narratae vel probatae summa adclamatio: "tantae molis erat Romanam condere gentem!"; "facere enim probus adulescens periculose quam perpeti turpiter maluit". XII. Est et quod appellatur a novis noema, qua voce omnis intellectus accipi potest, sed hoc nomine donarunt ea quae non dicunt verum intellegi volunt, ut in eum quem saepius a ludo redemerat soror, agentem cum ea talionis quod ei pollicem dormienti recidisset: "eras dignus ut haberes integram manum": sic enim auditur "ut depugnares". XIII. Vocatur aliquid et clausula: quae si est quod conclusionem dicimus, et recta et quibusdam in partibus necessaria est: "quare prius de vestro facto fateamini necesse est quam Ligari culpam ullam reprehendatis". Sed nunc aliud volunt, ut omnis locus, omnis sensus in fine sermonis feriat aurem. XIV. turpe autem ac prope nefas ducunt respirare ullo loco qui adclamationem non petierit. Inde

minuti corruptique sensiculi et extra rem petiti: neque enim possunt tam multae bonae sententiae esse quam necesse est multae sint clausulae.

XV. Iam haec magis nova sententiarum genera: ex inopinato, ut dixit Vibius Crispus in eum qui, cum loricatus in foro ambularet, praetendebat id se metu facere: "quis tibi sic timere permisit"? Et insigniter Africanus apud Neronem de morte matris: "rogant te, Caesar, Galliae tuae ut felicitatem tuam fortiter feras". XVI. sunt et alio relata (ut Afer Domitius, cum Cloatillam defenderet, cui obiectum crimen quod virum qui inter rebellantis fuerat sepelisset, remiserat Claudius, in epilogo filios eius adloquens "matrem tamen" inquit "pueri sepelitote") et aliunde petita, id est in alium locum ex alio tralata: XVII. pro Spatale Crispus, quam qui heredem amator instituerat decessit cum haberet annos duodeviginti: "hominem divinum, qui sibi indulsit". XVIII. Facit quasdam sententias sola geminatio, qualis est Senecae in eo scripto quod Nero ad senatum misit occisa matre, cum se periclitatum videri vehet: "salvum me esse adhuc nec credo nec gaudeo". Melior cum ex contrariis valet: "habeo quem fugiam, quem sequar non habeo"; "quid quod miser, cum loqui non posset, tacere non poterat"? XIX. Ea vero fit pulcherrima cum aliqua comparatione clarescit. Trachalus contra Spatalen: "placet hoc ergo, leges, diligentissimae pudoris custodes, decimas uxoribus dari, quartas meretricibus"?

Sed horum quidem generum et bonae dici possunt et malae: XX. Illae semper vitiosae aut a verbo: "patres conscripti: sic enim incipiendum est mihi, ut memineritis patrum". Peius adhuc, quo magis falsum est et longius petitum, contra eandem sororem gladiatoris cuius modo feci mentionem: "ad digitum pugnavi". XXI. Est etiam generis eiusdem, nescio an vitiosissimum, quotiens verborum ambiguitas cum rerum falsa quadam similitudine iungitur. Clarum actorem iuvenis audivi cum lecta in capite cuiusdam ossa sententiae gratia tenenda matri dedisset: "infelicissima femina, nondum extulisti filium et iam ossa legisti". XXII. Ad hoc plerique minimis etiam inventiunculis gaudent, quae excussae risum habent, inventae facie ingenii blandiuntur. De eo qui naufragus et ante agrorum sterilitate vexatus in scholis fingitur se suspendisse: "quem neque terra recipit nec mare, pendeat". XXIII. huic simile in illo de quo supra dixi, cui pater sua membra laceranti venenum dedit: "qui haec edit, debet hoc bibere". Et in luxuriosum qui apocarteresin simulasse dicitur: "necte laqueum, habes quod faucibus tuis irascaris: sume venenum, decet luxuriosum bibendo mori". XXIV. Alia vana, ut suadentis purpuratis ut Alexandrum Babylonis incendio sepeliant: "Alexandrum sepelio: hoc quisquam spectabit a tecto"? - quasi vero id sit in re tota indignissimum. Alia nimia, ut de Germanis dicentem quendam audivi: "caput nescio ubi impositum", et de viro forti: "bella umbone propellit". XXV. Sed finis non erit si singulas corruptorum persequar formas: illud potius quod est magis necessarium.

Duae sunt diversae opiniones, aliorum sententias solas paene sectantium, aliorum omnino damnantium, quorum mihi neutrum admodum placet. XXVI. Densitas earum obstat invicem, ut in satis omnibus fructibusque arborum nihil ad iustam magnitudinem adolescere potest quod loco in quem crescat caret. Nec pictura in qua nihil circumlitum est eminet, ideoque artifices, etiam cum plura in unam tabulam opera contulerunt, spatiis distingunt, ne umbrae in corpora cadant. XXVII. Facit res eadem concisam quoque orationem: subsistit enim omnis sententia, ideoque post eam utique aliud est initium. Vnde soluta fere oratio et e singulis non membris sed frustis conlata structura caret, cum illa rutunda et undique circumcisa insistere invicem nequeant. XXVIII. Praeter hoc etiam color ipse dicendi quamlibet clarus multis tamen ac variis velut maculis conspergitur. Porro, ut adferunt lumen clavus et purpurae loco insertae, ita certe neminem deceat intertexta pluribus notis vestis. XXIX. Quare licet haec et nitere et aliquatenus extare videantur, tamen et lumina illa non flammae sed scintillis inter fumum emicantibus similia dixeris (quae ne apparent quidem ubi tota lucet oratio, ut in sole sidera ipsa desinunt cerni) et quae crebris parvisque conatibus se attollunt inaequalia tantum et velut confragosa nec admirationem consecuntur eminentium et planorum gratiam perdunt. XXX. Hoc quoque accedit, quod solas captanti sententias multas dicere necesse est leves frigidas ineptas: non enim potest esse delectus ubi numero laboratur. Itaque videas et divisionem pro sententia poni et argumentum, sit tantum in clausula et +male+ pronuntietur. XXXI. "Occidisti uxorem ipse adulter; non ferrem te etiam si repudiasses" divisio est. "Vis scire venenum esse amatorium? Viveret homo nisi illud bibisset" argumentum est. Nec multas plerique sententias dicunt, sed omnia tamquam sententias. XXXII. huic quibusdam contrarium studium, qui fugiunt ac reformidant omnem hanc in dicendo voluptatem, nihil probantes nisi planum et humile et sine conatu. Ita, dum timent ne aliquando cadant, semper iacent. Quod enim tantum in sententia bona crimen est? Non causae prodest? non iudicem movet? non dicentem commendat? XXXIII. "Sed est quoddam genus quo veteres non utebantur". Ad quam usque nos vocatis vetustatem? Nam si illam extremam, multa Demosthenes quae ante eum nemo. Quo modo potest probare Ciceronem qui nihil putet ex Catone Gracchisque mutandum? Sed ante hos simplicior adhuc ratio loquendi fuit. XXXIV. Ego vero haec lumina orationis velut oculos quosdam esse eloquentiae credo. Sed neque oculos esse toto corpore velim, ne cetera membra officium suum perdant, et, si necesse sit, veterem illum horrorem dicendi malim quam istam novam licentiam. Sed patet media quaedam via, sicut in cultu victuque accessit aliquis citra reprensionem nitor. Quare, sicut possumus, adiciamus virtutibus: prius tamen sit vitiis carere, ne, dum volumus esse meliores veteribus, simus tantum dissimiles.

XXXV. Reddam nunc quam proximam esse dixeram partem de tropis, quos motus clarissimi nostrorum auctores vocant. Horum tradere praecepta et grammatici solent; sed a me, cum de illorum officio loquerer, dilata pars haec

est, quia de ornatu orationis gravior videbatur locus et maiori operi reservandus.

[6] I. Tropos est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio. Circa quem inexplicabilis et grammaticis inter ipsos et philosophis pugna est quae sint genera, quae species, qui numerus, quis cuique subiciatur. II. Nos, omissis quae nihil ad instruendum oratorem pertinent cavillationibus, necessarios maxime atque in usum receptos exsequemur, haec modo in his adnotasse contenti, quosdam gratia significationis, quosdam decoris adsumi, et esse alios in verbis propriis, alios in tralatis, vertique formas non verborum modo sed et sensuum et compositionis. III. Quare mihi videntur errasse qui non alios crediderunt tropos quam in quibus verbum pro verbo poneretur. Neque illud ignoro, in isdem fere qui significandi gratia adhibentur esse et ornatum, sed non idem accidet contra, eruntque quidam tantum ad speciem accommodati.

IV. Incipiamus igitur ab eo qui cum frequentissimus est tum longe pulcherrimus, tralatione dico, quae metaphora Graece vocatur. Quae quidem cum ita est ab ipsa nobis concessa natura ut indocti quoque ac non sentientes ea frequenter utantur, tum ita iucunda atque nitida ut in oratione quamlibet clara proprio tamen lumine eluceat. V. Neque enim vulgaris esse neque humilis nec insuavis haec recte modo adscita potest. Copiam quoque sermonis auget permutando aut mutuando quae non habet, quodque est difficillimum, praestat ne ulli rei nomen deesse videatur. Transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco in quo proprium est in eum in quo aut proprium deest aut tralatum proprio melius est. VI. Id facimus aut quia necesse est aut quia significantius est aut, ut dixi, quia decentius. Vbi nihil horum praestabit quod transferetur, inproprium erit. Necessitate rustici "gemmam" in vitibus (quid enim dicerent aliud?) et "sitire segetes" et "fructus laborare", necessitate nos "durum hominem" aut "asperum": non enim proprium erat quod daremus his adfectibus nomen. VII. Iam "incensum ira" et "inflammatum cupiditate" et "lapsum errore" significandi gratia: nihil enim horum suis verbis quam his arcessitis magis proprium erit. Illa ad ornatum, "lumen orationis" et "generis claritatem" et "contionum procellas" et "eloquentiae fulmina", ut Cicero pro Milone Clodium "fontem gloriae eius" vocat et alio loco "segetem ac materiem". VIII. Quaedam etiam parum speciosa dictu per hanc explicantur: "hoc faciunt nimio ne luxu obtunsior usus sit genitali arvo et sulcos oblimet inertes". In totum autem metaphora brevior est similitudo, eoque distat quod illa comparatur rei quam volumus exprimere, haec pro ipsa re dicitur. IX. Comparatio est cum dico fecisse quid hominem "ut leonem", tralatio cum dico de homine "leo est". huius vis omnis quadruplex maxime videtur: cum in rebus animalibus aliud pro alio ponitur, ut de agitatore "gubernator magna contorsit equum vi", aut [ut Livius Scipionem a Catone "adlatrari" solitum refert] inanima pro aliis generis eiusdem sumuntur, ut "classique inmittit habenas", aut pro rebus animalibus inanima: X. "ferron an fato moerus

Argivom occidit"? aut contra: "sedet inscius alto accipiens sonitum saxi de vertice pastor". XI. Praecipueque ex his oritur mira sublimitas quae audaci et proxime periculum tralatione tolluntur, cum rebus sensu carentibus actum quendam et animos damus, qualis est "pontem indignatus Araxes" et illa Ciceronis: XII. "Quid enim tuus ille, tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat? cuius latus ille mucro petebat? Qui sensus erat armorum tuorum"? duplicatur interim haec virtus, ut apud Vergilium: "ferrumque armare veneno", nam et "veneno armare" et "ferrum armare" tralatio est. XIII. Secantur haec in pluris partis, ut a rationali ad rationale et idem de inrationalibus et haec invicem, quibus similis ratio est et a toto et a partibus. Sed iam non pueris praecipimus, ut accepto genere species intellegere non possint.

XIV. Vt modicus autem atque oportunus eius usus inlustrat orationem, ita frequens et obscurat et taedio complet, continuus vero in allegorian et aenigmata exit. sunt etiam quaedam et humiles tralationes, ut id de quo modo dixi,"saxea est verruca", et sordidae. XV. Non enim, si Cicero recte "sentinam rei publicae" dixit, foeditatem hominum significans, idcirco probem illud quoque veteris oratoris: "persecuisti rei publicae vomicas". Optimeque Cicero demonstrat cavendum ne sit deformis tralatio, qualis est (nam ipsis eius utar exemplis): "castratam morte Africani rem publicam", et "stercus curiae Glauciam": XVI. ne nimio maior aut, quod saepius accidit, minor, ne dissimilis. Quorum exempla nimium frequenter deprendet qui scierit haec vitia esse. Sed copia quoque modum egressa vitiosa est, praecipue in eadem specie. XVII. sunt et durae, id est a longinqua similitudine ductae, ut "capitis nives" et "Iuppiter hibernas cana nive conspuit Alpes". In illo vero plurimum erroris, quod ea quae poetis, qui et omnia ad voluptatem referunt et plurima vertere etiam ipsa metri necessitate coguntur, permissa sunt convenire quidam etiam prorsae putant. XVIII. At ego in agendo nec "pastorem populi" auctore Homero dixerim nec volucres per a‰ra "nare", licet hoc Vergilius in apibus ac Daedalo speciosissime sit usus. Metaphora enim aut vacantem locum occupare debet aut, si in alienum venit, plus valere eo quod expellit.

XIX. Quod [aliquando] paene iam magis de synecdoche dicam. Nam tralatio permovendis animis plerumque et signandis rebus ac sub oculos subiciendis reperta est: haec variare sermonem potest, ut ex uno pluris intellegamus, parte totum, specie genus, praecedentibus sequentia, vel omnia haec contra, liberior poetis quam oratoribus. XX. Nam prorsa, ut "mucronem" pro gladio et "tectum" pro domo recipiet, ita non "puppem" pro navi nec "abietem" pro tabellis, et rursus, ut pro gladio "ferrum", ita non pro equo "quadrupedem". Maxime autem in orando valebit numerorum illa libertas. Nam et Livius saepe sic dicit: "Romanus proelio victor", cum Romanos vicisse significat, et contra Cicero ad Brutum "populo" inquit "imposuimus et oratores visi sumus", cum de se tantum loqueretur. XXI. Quod genus non orationis modo ornatus sed etiam cotidiani sermonis usus recipit. Quidam synecdochen vocant et cum id

in contextu sermonis quod tacetur accipimus: verbum enim ex verbis intellegi, quod inter vitia ellipsis vocatur: "Arcades ad portas ruere". Mihi hanc figuram esse magis placet, illic ergo reddetur. XXII. Aliud etiam intellegitur ex alio: "aspice, aratra iugo referunt suspensa iuvenci", unde apparet noctem adpropinquare. Id nescio an oratori conveniat nisi in argumentando, cum rei signum est: sed hoc ab elocutionis ratione distat.

XXIII. Nec procul ab hoc genere discedit metonymia, quae est nominis pro nomine positio, [cuius vis est pro eo quod dicitur causam propter quam dicitur ponere] sed, ut ait Cicero, hypallagen rhetores dicunt. Haec inventas ab inventore et subiectas res ab optinentibus significat, ut "Cererem corruptam undis", et "receptus terra Neptunus classes aquilonibus arcet". XXIV. Quod fit retrorsum durius. Refert autem in quantum hic tropos oratorem sequatur. Nam ut "Vulcanum" pro igne vulgo audimus et "vario Marte pugnatum" eruditus est sermo et "Venerem" quam coitum dixisse magis decet, ita "Liberum et Cererem" pro vino et pane licentius quam ut fori severitas ferat. Sicut ex eo quod continet id quod continetur: usus recipit "bene moratas urbes" et "poculum epotum" et "saeculum felix", at id quod contra est raro audeat nisi poeta: XXV. "iam proximus ardet Vcalegon". Nisi forte hoc potius est a possessore quod possidetur, ut "hominem devorari", cuius patrimonium consumatur: quo modo fiunt innumerabiles species. XXVI. huius enim sunt generis cum "ab Hannibale" caesa [et apud tragicos aegialeo] apud Cannas sexaginta milia dicimus, et carmina Vergili "Vergilium", "venisse" commeatus qui adferantur, "sacrilegium" deprehensum, non sacrilegum, "armorum" scientiam habere, non artis. XXVII. Illud quoque et poetis et oratoribus frequens, quo id quod efficit ex eo quod efficitur ostendimus. Nam et carminum auctores "pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas", et pallentesque habitant morbi tristisque senectus", et orator "praecipitem iram", "hilarem adulescentiam", "segne otium" dicet. XXVIII. Est etiam huic tropo quaedam cum synecdoche vicinia; nam cum dico "vultus hominis" pro vultu, dico pluraliter quod singulare est: sed non id ago, ut unum ex multis intellegatur (nam id est manifestum), sed nomen inmuto: et cum aurata tecta "aurea", pusillum ab ea discedo, quia non est pars auratura. Quae singula persequi minutioris est curae etiam non oratorem instruentibus.

XXIX. Antonomasia, quae aliquid pro nomine ponit, poetis utroque modo frequentissima, et per epitheton, quod detracto eo cui adponitur valet pro nomine ("Tydides", "Pelides"), et ex iis quae in quoque sunt praecipua: "divum pater atque hominum rex". [Et ex factis quibus persona signatur: "thalamo quae fixa reliquit impius".] XXX. Oratoribus etiamsi rarus eius rei nonnullus tamen usus est. Nam ut "Tydiden" et "Peliden" non dixerint, ita dixerint "impium" et "parricidam": "eversorem" quoque "Carthaginis et Numantiae" pro Scipione et "Romanae eloquentiae principem" pro Cicerone posuisse non dubitent. Ipse certe usus est hac libertate: "non multa peccas,

inquit ille fortissimo viro senior magister": neutrum enim nomen est positum et utrumque intellegitur.

XXXI. Onomatopoeia quidem, id est fictio nominis, Graecis inter maximas habita virtutes, nobis vix permittitur. Et sunt plurima ita posita ab iis qui sermonem primi fecerunt, aptantes adfectibus vocem: nam "mugitus" et "sibilus" et "murmur" inde venerunt. XXXII. Deinde, tamquam consumpta sint omnia, nihil generare audemus ipsi, cum multa cotidie ab antiquis ficta moriantur. Vix illa, quae pepoiemena vocant, quae ex vocibus in usum receptis quocumque modo declinantur nobis permittimus, qualia sunt [ut] "sullaturit" et "proscripturit"; atque "laureati postes" pro illo "lauru coronati" ex eadem fictione sunt, sed hoc feliciter evaluit. XXXIII. +Adoinoia etvio eo+ ferimus in Graecis, Ovidius +ocoeludit+ "vinoeo bonoeo". Dure etiam iungere arquitenentem et dividere septentriones videmur.

XXXIV. Eo magis necessaria catachresis, quam recte dicimus abusionem, quae non habentibus nomen suum accommodat quod in proximo est, sic: "equum +ogra putant+ aedificant", XXXV. et apud tragicos "Aegialeo parentat pater". Mille sunt haec: "acetabula" quidquid habent et "pyxides" cuiuscumque materiae sunt et "parricida" matris quoque aut fratris interfector. Discernendumque est ab hoc totum tralationis istud genus, quod abusio est ubi nomen defuit, tralatio ubi aliud fuit. Nam poetae solent abusive etiam in iis rebus quibus nomina sua sunt vicinis potius uti, quod rarum in prorsa est. XXXVI. Illa quoque quidam catachresis volunt esse, cum pro temeritate "virtus" aut pro luxuria "liberalitas" dicitur. A quibus equidem dissentio: namque in his non verbum pro verbo ponitur, sed res pro re. Neque enim quisquam putat [et] "luxuriam" et "liberalitatem" idem significare, verum id quod fit alius luxuriam esse dicit, alius liberalitatem, quamvis neutri dubium sit haec esse diversa.

XXXVII. Superest ex his quae aliter significant metalempsis, id est transumptio, quae ex alio +tropo+ in alium velut viam praestat, * et rarissimus et improbissimus, Graecis tamen frequentior, qui Centaurum, qui Chiron est, Hessona et insulas oxeias thoas dicunt. Nos quis ferat si Verrem "suem" aut Aelium Catum "doctum" nominemus? XXXVIII. Est enim haec in metalempsi natura, ut inter id quod transfertur et id quo transfertur sit medius quidam gradus, nihil ipse significans sed praebens transitum: quem tropum magis adfectamus ut habere videamur quam ullo in loco desideramus. Nam id eius frequentissimum exemplum est: "cano canto", et "canto dico", ita "cano dico": interest medium illud "canto". XXXIX. Nec diutius in eo morandum: +innisi+ usus admodum video, +nihil+, ut dixi, in comoedis.

XL. Cetera iam non significandi gratia, sed ad ornandam +non+ augendam orationem adsumuntur. Ornat enim epitheton, quod recte dicimus adpositum, a nonnullis sequens dicitur. Eo poetae et frequentius et liberius utuntur. Namque

illis satis est convenire id verbo cui adponitur: itaque et "dentes albos" et "umida vina" in his non reprehendemus; apud oratorem, nisi aliquid efficitur, redundat: tum autem efficitur si sine illo id quod dicitur minus est, qualia sunt: "o scelus abominandum, o deformem libidinem". XLI. Exornatur autem res tota maxime tralationibus: "cupiditas effrenata" et "insanae substructiones". Et solet fieri aliis adiunctis [epitheton] tropis, ut apud Vergilium "turpis egestas" et "tristis senectus". Verumtamen talis est ratio huiusce virtutis ut sine adpositis nuda sit et velut incompta oratio, oneretur tamen multis. XLII. Nam fit longa et impedita +uti questionibus+ eam iungas similem agmini totidem lixas habenti quot milites, cui et numerus est duplex nec duplum virium. Quamquam non singula modo, sed etiam plura verba adponi solent, ut "coniugio Anchisa Veneris dignate superbo". XLIII. Sed hoc quocumque modo: duo vero uni adposita ne versum quidem decuerint. sunt autem quibus non videatur hic omnino tropos quia nihil vertat, nec est semper, sed cum id quod est adpositum, si a proprio diviseris, per se significat et facit antonomasian. Nam si dicas "ille qui Numantiam et Carthaginem evertit", antonomasia est, si adieceris "Scipio" adpositum: +non potest ergo esse iunctum+. XLIV. Allegoria, quam inversionem interpretantur, aut aliud verbis, aliud sensu ostendit, aut etiam interim contrarium. Prius fit genus plerumque continuat,is tralationibus, ut "O navis, referent in mare te novi fluctus: o quid agis? Fortiter occupa portum", totusque ille Horati locus, quo navem pro re publica, fluctus et tempestates pro bellis civilibus, portum pro pace atque concordia dicit. XLV. Tale Lucreti "avia Pieridum peragro loca", et Vergili "sed nos inmensum spatiis confecimus aequor, et iam tempus equum fumantia solvere colla". XLVI. Sine tralatione vero in Bucolicis: "certe equidem audieram, qua se subducere colles incipiunt mollique iugum demittere clivo, usque ad aquam et veteris iam fracta cacumina fagi, omnia carminibus vestrum servasse Menalcan". XLVII. Hoc enim loco praeter nomen cetera propriis decisa sunt verbis, verum non pastor Menalcas sed Vergilius est intellegendus. Habet usum talis allegoriae frequenter oratio, sed raro totius, plerumque apertis permixta est. Tota apud Ciceronem talis est: "hoc miror, hoc queror, quemquam hominem ita pessumdare alterum velle ut etiam navem perforet in qua ipse naviget". XLVIII. Illud commixtum frequentissimum: "equidem ceteras tempestates et procellas in illis dumtaxat fluctibus contionum semper Miloni putavi esse subeundas". Nisi adiecisset "dumtaxat contionum", esset allegoria: nunc eam miscuit. Quo in genere et species ex arcessitis verbis venit et intellectus ex propriis. XLIX. Illud vero longe speciosissimum genus orationis in quo trium permixta est gratia, similitudinis allegoriae tralationis: "Quod fretum, quem euripum tot motus, tantas, tam varias habere creditis agitationes commutationes fluctus, quantas perturbationes et quantos aestus habet ratio comitiorum? Dies intermissus unus aut nox interposita saepe [et] perturbat omnia et totam opinionem parva nonnumquam commutat aura rumoris". L. Nam id quoque in primis est custodiendum, ut, quo ex genere coeperis tralationis, hoc desinas. Multi autem, cum initium tempestatem sumpserunt, incendio aut ruina finiunt, quae

est inconsequentia rerum foedissima. LI. Ceterum allegoria parvis quoque ingeniis et cotidiano sermoni frequentissime servit. Nam illa in agendis causis iam detrita "pedem conferre" et "iugulum petere" et "sanguinem mittere" inde sunt, nec offendunt tamen: est enim grata in eloquendo novitas et emutatio, et magis inopinata delectant. Ideoque iam in his amisimus modum et gratiam rei nimia captatione consumpsimus. LII. Est in exemplis allegoria, si non praedicta ratione ponantur. Nam ut "Dionysium Corinthi esse", quo Graeci omnes utuntur, ita plurima similia dici possunt. Sed allegoria quae est obscurior "aenigma" dicitur, vitium meo quidem iudicio si quidem dicere dilucide virtus, quo tamen et poetae utuntur: "dic quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo, tris pateat caeli spatium non amplius ulnas"? et oratores nonnumquam, ut Caelius "quadrantariam Clytaemestram" et "in triclinio coam, in cubiculo nolam". LIII. Namque et nunc quidem solvuntur et tum erant notiora cum dicerentur: aenigmata sunt tamen; non et cetera, si quis interpretetur, intellegas?

LIV. In eo vero genere quo contraria ostenduntur ironia est (inlusionem vocant): quae aut pronuntiatione intellegitur aut persona aut rei natura; nam si qua earum verbis dissentit, apparet diversam esse orationi voluntatem. LV. Quamquam in plurimis id tropis accidit, ut intersit +quid de quoquo+ dicatur, quia quod dicitur alibi verum est. Et laudis autem simulatione detrahere et vituperationis laudare concessum est: "quod C. Verres, praetor urbanus, homo sanctus et diligens, subsortitionem eius in codice non haberet". Et contra: "oratores visi sumus et populo imposuimus". LVI. Aliquando cum inrisu quodam contraria dicuntur iis quae intellegi volunt, quale est in Clodium: "integritas tua te purgavit, mihi crede, pudor eripuit, vita ante acta servavit". LVII. Praeter haec usus est allegoriae ut tristia dicamus melioribus verbis urbanitatis gratia aut quaedam contrariis significemus * +aliut textum sp+ "exta cocta numerabimus". Haec si quis ignorat quibus Graeci nominibus appellent, sarkasmon, asteismon, antiphrasin, paroimian dici sciat. LVIII. sunt etiam qui haec non species allegoriae sed ipsa tropos dicant, acri quidem ratione, quod illa obscurior sit, in his omnibus aperte appareat quid velimus. cui accedit hoc quoque, quod genus, cum dividatur in species, nihil habet proprium, ut arbor pinus et olea et cupressus, et ipsius per se nulla proprietas, allegoria vero habet aliquid proprium. Quod quo modo fieri potest nisi ipsa species est? Sed utentium nihil refert. LIX. Adicitur his mycterismos, dissimulatus quidem sed non latens derisus.

Pluribus autem verbis cum id quod uno aut paucioribus certe dici potest explicatur, periphrasin vocant, circumitum quendam eloquendi, qui nonnumquam necessitatem habet, quotiens dictu deformia operit, ut Sallustius "ad requisita naturae", interim ornatum petit solum, qui est apud poetas frequentissimus: LX. "tempus erat quo prima quies mortalibus aegris incipit et dono divum gratissima serpit", et apud oratores non rarus, semper tamen adstrictior. LXI. Quidquid enim significari brevius potest et cum ornatu latius

ostenditur periphrasis est, cui nomen Latine datum est non sane aptum orationis virtuti circumlocutio. Verum hoc ut cum decorem habet periphrasis, ita cum in vitium incidit perissologia dicitur: obstat enim quidquid non adiuvat.

LXII. Hyperbaton quoque, id est verbi transgressionem, quoniam frequenter ratio compositionis et decor poscit, non inmerito inter virtutes habemus. Sit enim frequentissime aspera et dura et dissoluta et hians oratio si ad necessitatem ordinis sui verba redigantur, et ut quodque oritur ita proximis, etiam si vinciri non potest, alligetur. LXIII. Differenda igitur quaedam et praesumenda, atque ut in structuris lapidum inpolitorum loco quo convenit quodque ponendum. Non enim recidere ea nec polire possumus quo coagmentata se magis iungant, sed utendum iis qualia sunt, eligendaeque sedes. LXIV. Nec aliud potest sermonem facere numerosum quam oportuna ordinis permutatio, neque alio ceris Platonis inventa sunt quattuor illa verba, quibus in illo pulcherrimo operum in Piraeum se descendisse significat, plurimis modis scripta quam ut quo ordine quodque maxime faceret experiretur. LXV. Verum id cum in duobus verbis fit, anastrophe dicitur, reversio quaedam, qualia sunt vulgo "mecum", "secum", apud oratores et historicos "quibus de rebus". At cum decoris gratia traicitur longius verbum, proprie hyperbati tenet nomen: "animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partis". Nam "in duas partis divisam esse" rectum erat, sed durum et incomptum. LXVI. Poetae quidem etiam verborum divisione faciunt transgressionem: "Hyperboreo septem subiecta trioni," quod oratio nequaquam recipiet. At id quidem proprie dici tropos possit, quia componendus est e duobus intellectus: alioqui, ubi nihil ex significatione mutatum est et structura sola variatur, figura potius verborum dici potest, sicut multi existimarunt. LXVII. Longis autem hyperbatis et confusis quae vitia accidunt, suo loco diximus.

Hyperbolen audacioris ornatus summo loco posui. Est haec decens veri superiectio: virtus eius ex diverso par, augendi atque minuendi. LXVIII. Fit pluribus modis; aut enim plus facto dicimus: "vomens frustis esculentis gremium suum et totum tribunal implevit", et "geminique minantur in caelum scopuli", aut res per similitudinem attollimus: "credas innare revulsas Cycladas", aut per comparationem, ut "fulminis ocior alis", aut signis quasi quibusdam: LXIX. "illa vel intactae segetis per summa volaret gramina nec teneras cursu laesisset aristas", vel tralatione, ut ipsum illud "volaret". LXX. Crescit interim hyperbole alia insuper addita, ut Cicero in Antonium dicit: "Quae Charybdis tam vorax? Charybdin dico? Quae si fuit, fuit animal unum: Oceanus, medius fidius, vix videtur tot res, tam dissipatas, tam distantibus in locis positas tam cito absorbere potuisse". LXXI. Exquisitam vero figuram huius rei deprendisse apud principem lyricorum Pindarum videor in libro quem inscripsit Hymnus. Is namque Herculis impetum adversus Meropas, qui in insula Coo dicuntur habitasse, non igni nec ventis nec mari sed fulmini dicit

similem fuisse, ut illa minora, hoc par esset. LXXII. Quod imitatus Cicero illa composuit in Verrem: "Versabatur in Sicilia longo intervallo alter non Dionysius ille nec Phalaris (tulit enim illa quondam insula multos et crudelis tyrannos), sed quoddam novum monstrum ex vetere illa inmanitate quae in isdem versata locis dicitur. Non enim Charybdin tam infestam neque Scyllam navibus quam istum in eodem freto fuisse arbitror". LXXIII. Nec pauciora sunt genera minuendi: "vix ossibus haerent". Et quod Cicero [est] in quodam ioculari libello: "fundum +Vetto+ vocat quem possit mittere funda: ni tamen exciderit qua cava funda patet". Sed huius quoque rei servetur mensura quaedam. Quamvis enim est omnis hyperbole ultra fidem, non tamen esse debet ultra modum, nec alia via magis in cacozelian itur. LXXIV. Piget referre plurima hinc orta vitia, cum praesertim minime sint ignota et obscura. Monere satis est mentiri hyperbolen, nec ita ut mendacio facere velit. Quo magis intuendum est quo usque deceat extollere quod nobis non creditur. pervenit haec res frequentissime ad risum: qui si captatus est, urbanitatis, sin aliter, stultitiae nomen adsequitur. LXXV. Est autem in usu vulgo quoque et inter ineruditos et apud rusticos, videlicet quia natura est omnibus augendi res vel minuendi cupiditas insita nec quisquam vero contentus est: sed ignoscitur, quia non adfirmamus. LXXVI. tum est hyperbole virtus cum res ipsa de qua loquendum est naturalem modum excessit: conceditur enim amplius dicere, quia dici quantum est non potest, meliusque ultra quam citra stat oratio. Sed de hoc satis, quia eundem locum plenius in eo libro quo causas corruptae eloquentiae reddebamus tractavimus.

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER NONVS

[1] I. Cum sit proximo libro de tropis dictum, sequitur pertinens ad figuras (quae schemata Graece vocantur) locus ipsa rei natura coniunctus superiori. Nam plerique has tropos esse existimaverunt, quia, sive ex hoc duxerint nomen, quod sint formati quodam modo, sive ex eo, quod vertant orationem, unde et motus dicuntur, fatendum erit esse utrumque eorum etiam in figuris. II. Vsus quoque est idem: nam et vim rebus adiciunt et gratiam praestant. Nec desunt qui tropis figurarum nomen imponant, quorum est C. Artorius Proculus. III. Quin adeo similitudo manifesta est ut ea discernere non sit in promptu. Nam quo modo quaedam in his species plane distant, manente tamen generaliter illa societate, quod utraque res a derecta et simplici ratione cum aliqua dicendi virtute deflectitur: ita quaedam perquam tenui limite dividuntur, ut cum ironia tam inter figuras sententiae quam inter tropos reperiatur, periphrasin autem et hyperbaton et onomatopoiian clari quoque auctores figuras verborum potius quam tropos dixerint.

IV. Quo magis signanda est utriusque rei differentia. Est igitur tropos sermo a naturali et principali significatione tralatus ad aliam ornandae orationis gratia, vel, ut plerique grammatici finiunt, dictio ab eo loco in quo propria est tralata in eum in quo propria non est: "figura", sicut nomine ipso patet, conformatio quaedam orationis remota a communi et primum se offerente ratione. V. Quare in tropis ponuntur verba alia pro aliis, ut in metaphorai, metonymiai, antonomasiai, metalempsei, synekdochei, katachresei, allegoriai, plerumque hyperbolei: namque et rebus fit et verbis. Onomatopoiia fictio est nominis: ergo hoc quoque pro aliis ponitur, quibus usuri fuimus si illud non fingeremus. VI. Periphrasis, etiam si frequenter et id ipsum in cuius locum adsumitur nomen complecti solet, utitur tamen pluribus pro uno. Epitheton, quoniam plerumque habet antonomasiae partem, coniunctione eius fit tropos. In hyperbato commutatio est ordinis, ideoque multi tropis hoc genus eximunt: transfert tamen verbum aut partem eius a suo loco in alienum. VII. Horum nihil in figuras cadit: nam et propriis verbis et ordine conlocatis figura fieri potest. Quo modo autem ironia alia sit tropi, alia schematos, suo loco reddam: nomen enim fateor esse commune. Haec scio quam multiplicem habeant quamque scrupulosam disputationem, sed ea non pertinet ad praesens meum propositum. Nihil enim refert quo modo appelletur utrumlibet eorum, si quid orationi prosit apparet: nec mutatur vocabulis vis rerum. VIII. Et sicut homines, si aliud acceperunt quam quod habuerant nomen, idem sunt tamen, ita haec de quibus loquimur, sive tropi sive figurae dicentur, idem efficient. Non enim nominibus prosunt sed effectibus, ut statum coniecturalem an infitialem an facti an de substantia nominemus nihil interest, dum idem quaeri sciamus. IX. Optimum ergo in his sequi maxime recepta, et rem ipsam, quocumque appellabitur modo, intellegi. Illud tamen notandum, coire frequenter in easdem sententias et tropon et figuram: tam enim tralatis verbis quam propriis figuratur oratio.

X. Est autem non mediocris inter auctores dissensio et quae vis nominis eius et quot genera et quae quam multaeque sint species. Quare primum intuendum est quid accipere debeamus figuram. Nam duobus modis dicitur: uno qualiscumque forma sententiae, sicut in corporibus, quibus, quoquo modo sunt composita, utique habitus est aliquis: XI. altero, quo proprie schema dicitur, in sensu vel sermone aliqua a vulgari et simplici specie cum ratione mutatio, sicut nos sedemus, incumbimus, respicimus. Itaque cum in eosdem casus aut tempora aut numeros aut etiam pedes continuo quis aut certe nimium frequenter incurrit, praecipere solemus variandas figuras esse vitandae similitudinis gratia: XII. in quo ita loquimur tamquam omnis sermo habeat figuram. Itemque eadem figura dicitur "cursitare" qua "lectitare", id est eadem ratione declinari. Quare illo intellectu priore et communi nihil non figuratum est. Quo si contenti sumus, non inmerito Apollodorus, si tradenti Caecilio credimus, incomprensibilia partis huius praecepta existimavit. XIII. Sed si habitus quidam et quasi gestus sic appellandi sunt, id demum hoc loco accipi schema oportebit quod sit a simplici atque in promptu posito dicendi modo

poetice vel oratorie mutatum. Sic enim verum erit aliam esse orationem aschematiston, id est carentem figuris, quod vitium non inter minima est, aliam eschematismenen est figuratam. XIV. Verum id ipsum anguste Zoilus terminavit, qui id solum putaverit schema quo aliud simulatur dici quam dicitur, quod sane vulgo quoque sic accipi scio: unde et figuratae controversiae quaedam, de quibus post paulo dicam, vocantur. Ergo figura sit arte aliqua novata forma dicendi.

XV. Genus eius unum quidam putaverunt, in hoc ipso diversas opiniones secuti. Nam hi, quia verborum mutatio sensus quoque verteret, omnis figuras in verbis esse dixerunt, illi, quia verba rebus accommodarentur, omnis in sensibus. XVI. Quarum utraque manifesta cavillatio est. Nam et eadem dici solent aliter atque aliter manetque sensus elocutione mutata, et figura sententiae plures habere verborum figuras potest. Illa est enim posita in concipienda cogitatione, haec in enuntianda, sed frequentissime coeunt, ut in hoc: "iam, iam, Dolabella, neque me tui neque tuorum liberum -": nam oratio a iudice aversa in sententia, "iam iam" et "liberum" in verbis sunt schemata.

XVII. Inter plurimos enim, quod sciam, consensum est duas eius esse partes, dianoias, id est mentis vel sensus vel sententiarum (nam his omnibus modis dictum est), et lexeos, id est verborum vel dictionis vel elocutionis vel sermonis vel orationis: nam et variatur et nihil refert. XVIII. Cornelius tamen Celsus adicit verbis et sententiis figuras colorum, nimia profecto novitatis cupiditate ductus. Nam quis ignorasse eruditum alioqui virum credat colores et sententias sensus esse? Quare sicut omnem orationem, ita figuras quoque versari necesse est in sensu et in verbis.

XIX. Vt vero natura prius est concipere animo res quam enuntiare, ita de iis figuris ante est loquendum quae ad mentem pertinent: quarum quidem utilitas cum magna tum multiplex in nullo non orationis opere vel clarissime lucet. Nam etsi minime videtur pertinere ad probationem qua figura quidque dicatur, facit tamen credibilia quae dicimus, et in animos iudicum qua non observatur inrepit. XX. Namque ut in armorum certamine adversos ictus et rectas ac simplices manus cum videre tum etiam cavere ac propulsare facile est, aversae tectaeque minus sunt observabiles, et aliud ostendisse quam petas artis est: sic oratio, quae astu caret, pondere modo et inpulsu proeliatur, simulanti variantique conatus in latera atque in terga incurrere datur et arma avocare et velut nutu fallere. XXI. Iam vero adfectus nihil magis ducit. Nam si frons, oculi, manus multum ad motum animorum valent, quanto plus orationis ipsius vultus ad id quod efficere tendimus compositus? Plurimum tamen ad commendationem facit, sive in conciliandis agentis moribus sive ad promerendum actioni favorem sive ad levandum varietate fastidium sive ad quaedam vel decentius indicanda vel tutius.

XXII. Sed antequam quae cuique rei figura conveniat ostendo, dicendum est nequaquam eas esse tam multas quam sint a quibusdam constitutae: neque enim me movent nomina illa, quae fingere utique Graecis promptissimum est. XXIII. Ante omnia igitur illi qui totidem figuras putant quot adfectus repudiandi, non quia adfectus non sit quaedam qualitas mentis, sed quia figura, quam non communiter sed proprie nominamus, non sit simplex rei cuiuscumque enuntiatio. Quapropter in dicendo irasci dolere misereri timere confidere contemnere non sunt figurae, non magis quam suadere minari rogare excusare. XXIV. Sed fallit parum diligenter intuentes quod inveniunt in omnibus iis locis figuras et earum exempla ex orationibus excerpunt: neque enim pars una dicendi est quae non recipere eas possit. Sed aliud est admittere figuram, aliud figuram esse: neque enim verebor explicandae rei gratia frequentiorem eiusdem nominis repetitionem. XXV. Quare dabunt mihi aliquam in irascente deprecante miserante figuram; scio: sed non ideo irasci, misereri, deprecari figura erit. Cicero quidem omnia orationis lumina in hunc locum congerit, mediam quandam, ut arbitror, secutus viam: ut neque omnis sermo schema iudicaretur neque ea sola quae haberent aliquam remotam ab usu communi fictionem, sed quae essent clarissima et ad movendum auditorem valerent plurimum: quem duobus ab eo libris tractatum locum ad litteram subieci, ne fraudarem legentes iudicio maximi auctoris.

XXVI. In tertio de Oratore ita scriptum est: "In perpetua autem oratione, cum et coniunctionis levitatem et numerorum quam dixi rationem tenuerimus, tum est quasi luminibus distinguenda et frequentanda omnis oratio sententiarum atque verborum. XXVII. Nam et commoratio una in re permultum movet et inlustris explanatio rerumque quasi gerantur sub aspectum paene subiectio, quae in exponenda re plurimum valet, ad inlustrandum id quod exponitur, et ad amplificandum, ut iis qui audient illud quod augebimus, quantum efficere oratio poterit, tantum esse videatur: XXVIII. et huic contraria saepe percursio est et plus ad intellegendum quam dixeris significatio et distincte concisa brevitas et extenuatio, et huic adiuncta inlusio, a praeceptis Caesaris non abhorrens, et ab re digressio, in qua cum fuerit delectatio, tum reditus ad rem aptus et concinens esse debebit: propositioque quid sis dicturus et ab eo quod est dictum seiunctio et reditus ad propositum et iteratio et rationis apta conclusio: XXIX. tum augendi minuendive causa veritatis supralatio atque traiectio, et rogatio atque huic finitima quasi percontatio expositioque sententiae suae: tum illa, quae maxime quasi inrepit in hominum mentes, alia dicentis ac significantis dissimulatio, quae est periucunda cum [in] orationis non contentione sed sermone tractatur: XXX. deinde dubitatio, tum distributio, tum correctio vel ante vel post quam dixeris, vel cum aliquid a te ipso reicias. Praemunitio etiam est ad id quod adgrediare, et traiectio in alium: communicatio, quae est quasi cum iis ipsis apud quos dicas deliberatio: morum ac vitae imitatio vel in personis vel sine illis, magnum quoddam ornamentum orationis et aptum ad animos conciliandos vel maxime, saepe autem etiam ad commovendos: XXXI. personarum ficta inductio, vel

gravissimum lumen augendi: descriptio, erroris inductio, ad hilaritatem inpulsio, anteoccupatio: tum duo illa quae maxime movent, similitudo et exemplum: digestio, interpellatio, contentio, reticentia, commendatio: XXXII. vox quaedam libera atque etiam effrenatior augendi causa, iracundia, obiurgatio, promissio, deprecatio, obsecratio, declinatio brevis a proposito, non ut superior illa digressio, purgatio, conciliatio, laesio, optatio atque exsecratio. XXXIII. His fere luminibus inlustrant orationem sententiae. Orationis autem ipsius tamquam armorum est vel ad usum comminatio et quasi petitio vel ad venustatem ipsa tractatio. Nam et geminatio verborum habet interdum vim, leporem alias, et paulum inmutatum verbum atque deflexum, et eiusdem verbi crebra tum a primo repetitio, tum in extremum conversio, et in eadem verba impetus et concursio, et adiunctio et progressio, et eiusdem verbi crebrius positi quaedam distinctio, et revocatio verbi, et illa quae similiter desinunt aut quae cadunt similiter aut quae paribus paria referuntur aut quae sunt inter se similia. XXXIV. Est etiam gradatio quaedam et conversio et verborum concinna transgressio et contrarium et dissolutum et declinatio et reprehensio et exclamatio et inminutio et quod in multis casibus ponitur et quod de singulis rebus propositis ductum refertur ad singula, et ad propositum subiecta ratio et item in distributis supposita ratio, et permissio et rursus alia dubitatio et inprovisum quiddam, et dinumeratio et alia correctio et dissipatio, et continuatum et interruptum, et imago et sibi ipsi responsio et inmutatio et diiunctio et ordo et relatio et digressio et circumscriptio. XXXV. Haec enim sunt fere atque horum similia, vel plura etiam esse possunt, quae sententiis orationem verborumque conformationibus inluminent".

XXXVI. Eadem sunt in Oratore plurima, non omnia tamen et paulo magis distincta, quia post orationis et sententiarum figuras tertium quendam subiecit locum ad alias, ut ipse ait, quasi virtutes dicendi pertinentem: XXXVII. "Et reliqua ex conlocatione verborum quae sumuntur quasi lumina magnum adferunt ornatum orationI. sunt enim similia illis quae in amplo ornatu scaenae aut fori appellantur insignia, non quia sola ornent, sed quod excellant. XXXVIII. Eadem ratio est horum, quae sunt orationis lumina et quodam modo insignia, cum aut duplicantur iteranturque verba aut breviter commutata ponuntur, aut ab eodem verbo ducitur saepius oratio aut in idem conicitur aut utrumque, aut adiungitur idem iteratum aut idem ad extremum refertur, aut continenter unum verbum non eadem sententia ponitur, aut cum similiter vel cadunt verba vel desinunt, aut multis modis contrariis relata contraria, aut cum gradatim sursum versum reditur, aut cum demptis coniunctionibus dissolute plura dicuntur, aut cum aliquid praetereuntes cur id faciamus ostendimus, aut cum corrigimus nosmet ipsos quasi reprehendentes, aut si est aliqua exclamatio vel admirationis vel questionis, aut cum eiusdem nominis casus saepius commutantur. XXXIX. Sententiarum ornamenta maiora sunt: quibus quia frequentissime Demosthenes utatur, sunt qui putent idcirco eius eloquentiam maxime esse laudabilem. XL. Et vero nullus fere ab eo locus sine quadam conformatione sententiae dicitur, nec quicquam est aliud dicere nisi

omnes aut certe plerasque aliqua specie inluminare sententias. XLI. Quas cum tu optume, Brute, teneas, quid attinet nominibus uti aut exemplis? Tantum modo notetur locus. Sic igitur dicet ille quem expetimus ut verset saepe multis modis eadem et in una re haereat in eademque commoretur sententia: XLII. saepe etiam ut extenuet aliquid, saepe ut inrideat, ut declinet a proposito deflectatque sententiam, ut proponat quid dicturus sit, ut, cum transegerit iam aliquid, definiat, ut se ipse revocet, ut quod dixerit iteret, ut argumentum ratione concludat, ut interrogando urgeat, ut rursus quasi ad interrogata sibi ipse respondeat, ut contra ac dicat accipi et sentiri velit, XLIII. ut addubitet quid potius aut quo modo dicat, ut dividat in partis, ut aliquid relinquat et neglegat, ut ante praemuniat, ut in eo ipso in quo reprehendatur culpam in adversarium conferat, ut saepe cum iis qui audiunt, XLIV. nonnumquam etiam cum adversario quasi deliberet, ut hominum mores sermonesque describat, ut muta quaedam loquentia inducat, ut ab eo quod agitur avertat animos, ut saepe in hilaritatem risumve convertat, ut ante occupet quod videat opponi, ut comparet similitudines, ut utatur exemplis, ut aliud alii tribuens dispertiat, ut interpellatorem coerceat, ut aliquid reticere se dicat, ut denuntiet quid caveant, ut liberius quid audeat, ut irascatur etiam, ut obiurget aliquando, ut deprecetur, ut supplicet, ut medeatur, ut a proposito declinet aliquantum, ut optet, ut exsecretur, ut fiat iis apud quos dicet familiaris. XLV. Atque alias etiam dicendi quasi virtutes sequetur: brevitatem si res petet, saepe etiam rem dicendo subiciet oculis, saepe supra feret quam fieri possit: significatio saepe erit maior quam oratio, saepe hilaritas, saepe vitae naturarumque imitatio. Hoc in genere (nam quasi silvam vides) omnis eluceat oportet eloquentiae magnitudo".

[2] I. Ergo cui latius complecti conformationes verborum ac sententiarum placuerit habet quod sequatur, nec adfirmare ausim quicquam esse melius; sed haec ad propositi mei rationem legat: nam mihi de iis sententiarum figuris dicere in animo est quae ab illo simplici modo indicandi recedunt, quod idem multis doctissimis viris video placuisse. II. Omnia tamen illa, etiam quae sunt alterius modi lumina, adeo sunt virtutes orationis ut sine iis nulla intellegi vere possit oratio. Nam quo modo iudex doceri potest si desit inlustris explanatio, propositio, promissio, finitio, seiunctio, expositio sententiae suae, rationis apta conclusio, praemunitio, similitudo, exemplum, digestio, distributio, interpellatio, interpellantis coercitio, contentio, purgatio, laesio? III. Quid vero agit omnino eloquentia detractis amplificandi minuendique rationibus? Quarum prior desiderat illam plus quam dixeris significationem, id est emphasin, et supralationem veritatis et traiectionem, haec altera extenuationem et deprecationem. Qui adfectus erunt vel concitati detracta voce libera et effrenatiore, iracundia, obiurgatione, optatione, exsecratione? vel illi mitiores nisi adiuvantur commendatione, conciliatione, ad hilaritatem inpulsione? IV. Quae delectatio aut quod mediocriter saltem docti hominis indicium nisi alia repetitione, alia commoratione infigere, digredi a re et redire ad propositum suum scierit, removere a se, in alium traicere, quae

relinquenda, quae contemnenda sint iudicare? Motus est in his orationis atque actus, quibus detractis iacet et velut agitante corpus spiritu caret. V. Quae cum adesse debent, tum disponenda atque varianda sunt, ut auditorem, quod in fidibus fieri videmus, omni sono mulceant. Verum ea plerumque recta sunt, nec se fingunt sed confitentur. Admittunt autem, ut dixi, figuras, quod vel ex proxima doceri potest.

VI. Quid enim tam commune quam interrogare vel percontari? Nam utroque utimur indifferenter, quamquam alterum noscendi, alterum arguendi gratia videtur adhiberi. At ea res, utrocumque dicitur modo, etiam multiplex habet schema: incipiamus enim ab iis quibus acrior ac vehementior fit probatio, quod primo loco posuimus. VII. Simplex est sic rogare:

"sed vos qui tandem? quibus aut venistis ab oris?": figuratum autem quotiens non sciscitandi gratia adsumitur, sed instandi: "quid enim tuus ille, tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat?" et "quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?" et "patere tua consilia non sentis?" et totus denique hic locus. III. Quanto enim magis ardet quam si diceretur "diu abuteris patientia nostra", et "patent tua consilia". Interrogamus etiam quod negari non possit: "dixitne tandem causam C. Fidiculanius Falcula?" aut ubi respondendi difficilis est ratio, ut vulgo uti solemus: "quo modo? qui fieri potest?" aut invidiae gratia, ut Medea apud Senecam: "quas peti terras iubes?" IX. aut miserationis, ut Sinon apud Vergilium "heu quae me tellus", inquit, "quae me aequora possunt accipere?" aut instandi et auferendae dissimulationis, ut Asinius: "Audisne? furiosum, inquam, non inofficiosum testamentum reprendimus". X. Totum hoc plenum est varietatis: nam et indignationi convenit: "et quisquam numen Iunonis adoret?" et admirationi: "quid non mortalia pectora cogis, auri sacra fames?" XI. Est interim acrius imperandi genus: "non arma expedient totaque ex urbe sequentur?" Et ipsi nosmet rogamus, quale est illud Terentianum: "quid igitur faciam?" XII. Est aliqua etiam in respondendo figura, cum aliud interroganti ad aliud, quia sic utilius sit, occurritur, tum augendi criminis gratia, ut testis in reum, rogatus an ab reo fustibus vapulasset, "innocens", inquit: tum declinandi, quod est frequentissimum: "quaero an occideris hominem", respondetur "latronem": "an fundum occupaveris", respondetur "meum", ut confessionem praecedat defensio: XIII. ut apud Vergilium in Bucolicis dicenti "non ego te vidi Damonis, pessime, caprum excipere insidiis?" occurritur: "an mihi cantando victus non redderet ille?" XIV. cui est confinis dissimulatio, non alibi quam in risu posita ideoque tractata suo loco: nam serio si fiat, pro confessione est. Ceterum et interrogandi se ipsum et respondendi sibi solent esse non ingratae vices, ut Cicero pro Ligario: "Apud quem igitur hoc dico? Apud eum qui, cum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, rei publicae reddidit". XV. Aliter pro Caelio ficta interrogatione: "dicet aliquis: haec igitur est tua disciplina? sic tu instituis adulescentis?" et totus locus. Deinde: "ego, si qui, iudices, hoc robore animi atque hac indole virtutis ac continentiae fuit", et cetera. cui diversum

est, cum alium rogaveris, non exspectare responsum, sed statim subicere: "Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat? At egebas". Quod schema quidam "per suggestionem" vocant. XVI. Fit et comparatione: "uter igitur facilius suae sententiae rationem redderet?" et alis modis tum brevius tum latius, tum de una re tum de pluribus.

Mire vero in causis valet praesumptio, quae prolempsis dicitur, cum id quod obici potest occupamus. Id neque in aliis partibus rarum est et praecipue prohoemio convenit. XVII. Sed quamquam generis unius diversas species habet. Est enim quaedam praemunitio, qualis Ciceronis contra Q. Caecilium quod ad accusandum descendat qui semper defenderit: quaedam confessio, ut pro Rabirio Postumo, quem sua quoque sententia reprehendendum fatetur quod pecuniam regi crediderit: quaedam praedictio, ut "dicam enim non augendi criminis gratia": quaedam emendatio, ut "rogo ignoscatis mihi, si longius sum evectus": frequentissima praeparatio, cum pluribus verbis vel quare facturi quid simus vel quare fecerimus dici solet. XVIII. Verborum quoque vis ac proprietas confirmatur +vel praesumptione+: "quamquam illa non poena sed prohibitio sceleris fuit", aut reprehensione: "cives, inquam, si hoc eos nomine appellari fas est".

XIX. Adfert aliquam fidem veritatis et dubitatio, cum simulamus quaerere nos unde incipiendum, ubi desinendum, quid potissimum dicendum, an omnino dicendum sit. cuius modi exemplis plena sunt omnia, sed unum interim sufficit: "Equidem, quod ad me attinet, quo me vertam nescio. Negem fuisse infamiam illam iudicii corrupti?" et cetera. XX. Hoc etiam in praeteritum valet: nam et dubitasse nos fingimus.

A quo schemate non procul abest illa quae dicitur communicatio, cum aut ipsos adversarios consulimus, ut Domitius Afer pro Cloatilla: "nescit trepida quid liceat feminae, quid coniugem deceat: forte vos in illa solitudine obvios casus miserae mulieri optulit: tu, frater, vos, paterni amici, quod consilium datis?" XXI. aut cum iudicibus quasi deliberamus, quod est frequentissimum: "quid suadetis?" et "vos interrogo" et "quid tandem fieri oportuit?" ut Cato: "cedo, si vos in eo loco essetis, quid aliud fecissetis?" et alibi: "communem rem agi putatote ac vos huic rei praepositos esse". XXII. Sed non numquam communicantes aliquid inexspectatum subiungimus, quod et per se schema est, ut in Verrem Cicero: "quid deinde? quid censetis? furtum fortasse aut praedam aliquam?" deinde, cum diu suspendisset iudicum animos, subiecit quod multo esset improbius. Hoc Celsus sustentationem vocat. XXIII. Est autem duplex: nam et contra frequenter, cum exspectationem gravissimorum fecimus, ad aliquid quod sit leve aut nullo modo criminosum descendimus. Sed quia non tantum per communicationem fieri solet, paradoxon, alii nominarunt, id est inopinatum. XXIV. Illis non accedo qui schema esse existimant etiam si quid nobis ipsis dicamus inexspectatum accidisse, ut Pollio: "numquam fore credidi, iudices, ut reo Scauro ne quid in eius iudicio

gratia valeret precarer". XXV. Paene idem fons est illius quam "permissionem" vocant qui communicationis, cum aliqua ipsis iudicibus relinquimus aestimanda, aliqua nonnumquam adversariis quoque, ut Calvus Vatinio: "perfrica frontem et dic te digniorem qui praetor fieres quam Catonem".

XXVI. Quae vero sunt augendis adfectibus accommodatae figurae constant maxime simulatione. Namque et irasci nos et gaudere et timere et admirari et dolere et indignari et optare quaeque sunt similia his fingimus. Vnde sunt illa: "liberatus sum, respiravi", et "bene habet", et "quae amentia est haec?" et "o tempora, o mores!" et "miserum me! consumptis enim lacrimis infixus tamen pectori haeret dolor", et "magnae nunc hiscite terrae". XVII. Quod exclamationem quidam vocant ponuntque inter figuras orationis. Haec quotiens vera sunt, non sunt in ea forma de qua nunc loquimur: adsimulata et arte composita procul dubio schemata sunt existimanda. Quod idem dictum sit de oratione libera, quam Cornificius licentiam vocat, Graeci parrhesian. Quid enim minus figuratum quam vera libertas? XXVIII. Sed frequenter sub hac facie latet adulatio. Nam Cicero cum dicit pro Ligario: "suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex parte magna, nulla vi coactus consilio ac voluntate mea ad ea arma profectus sum quae erant sumpta contra te", non solum ad utilitatem Ligari respicit, sed magis laudare victoris clementiam non potest. XXIX. In illa vero sententia: "quid autem aliud egimus, tubero, nisi ut quod hic potest nos possemus?" admirabiliter utriusque partis facit bonam causam, sed hoc eum demeretur cuius mala fuerat.

Illa adhuc audaciora et maiorum, ut Cicero existimat, laterum, fictiones personarum, quae prosopopoiiai dicuntur: mire namque cum variant orationem tum excitant. XXX. His et adversariorum cogitationes velut secum loquentium protrahimus (qui tamen ita demum a fide non abhorrent si ea locutos finxerimus quae cogitasse eos non sit absurdum), et nostros cum aliis sermones et aliorum inter se credibiliter introducimus, et suadendo, obiurgando, querendo, laudando, miserando personas idoneas damus. XXXI. Quin deducere deos in hoc genere dicendi et inferos excitare concessum est. Vrbes etiam populique vocem accipiunt. Ac sunt quidam qui has demum prosopopoiias dicant in quibus et corpora et verba fingimus: sermones hominum adsimulatos dicere dialogous malunt, quod Latinorum quidam dixerunt sermocinationem. XXXII. Ego iam recepto more utrumque eodem modo appellavi: nam certe sermo fingi non potest ut non personae sermo fingatur. Sed in iis quae natura non permittit hoc modo mollior fit figura: "etenim si mecum patria mea, quae mihi vita mea multo est carior, si cuncta Italia, si omnis res publica sic loquatur: Marce tulli, quid agis"? Illud audacius genus: "quae tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita loquitur: nullum iam aliquot annis facinus extitit nisi per te". XXXIII. Commode etiam aut nobis aliquas ante oculos esse rerum personarum vocum imagines fingimus, aut eadem adversariis aut iudicibus non accidere miramur: qualia sunt "videtur

mihi" et "nonne videtur tibi?" Sed magna quaedam vis eloquentiae desideratur. Falsa enim et incredibilia natura necesse est aut magis moveant, quia supra vera sunt, aut pro vanis accipiantur, quia vera non sunt. XXXIV. Vt dicta autem quaedam, ita scripta quoque fingi solent, quod facit Asinius pro Liburnia: "mater mea, quae mihi cum carissima tum dulcissima fuit, quaeque mihi vixit bisque eodem die vitam dedit" et reliqua, deinde "exheres esto". Haec cum per se figura est, tum duplicatur quotiens, sicut in hac causa, ad imitationem alterius scripturae componitur. XXXV. Nam contra recitabatur testamentum: "P. Novanius Gallio, cui ego omnia meritissimo volo et debeo pro eius animi in me summa voluntate", et adiectis deinceps aliis "heres esto": incipit esse quodam modo parode, quod nomen ductum a canticis ad aliorum similitudinem modulatis abusive etiam in versificationis ac sermonum imitatione servatur. XXXVI. Sed formas quoque fingimus saepe, ut Famam Vergilius, ut Voluptatem ac Virtutem, quem ad modum a Xenophonte traditur, Prodicus, ut Mortem ac Vitam, quas contendentes in satura tradit, Ennius. Est et incerta persona ficta oratio: "hic aliquis" et "dicat aliquis". XXXVII. Est et iactus sine persona sermo: "hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles". Quod fit mixtura figurarum, cum prosopopoiiai accedit illa quae est orationis per detractionem: detractum est enim quis diceret. Vertitur interim prosopopoiia in speciem narrandi. Vnde apud historicos reperiuntur obliquae adlocutiones, ut in Titi Livi primo statim: "urbes quoque ut cetera ex infimo nasci, deinde, quas sua virtus ac di iuvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere".

XXXVIII. Aversus quoque a iudice sermo, qui dicitur apostrophe, mire movet, sive adversarios invadimus: "quid enim tuus ille, tubero, in acie Pharsalica?" sive ad invocationem aliquam convertimur: "vos enim iam ego, Albani tumuli atque luci", sive ad invidiosam inplorationem: "o leges Porciae legesque Semproniae! XXXIX. Sed illa quoque vocatur aversio quae a proposita quaestione abducit audientem: "non ego cum Danais Troianam excindere gentem Aulide iuravi". Quod fit et multis et variis figuris, cum aut aliud exspectasse nos aut maius aliquid timuisse simulamus aut plus videri posse ignorantibus, quale est prohoemium pro Caelio.

XL. Illa vero, ut ait Cicero, sub oculos subiectio tum fieri solet cum res non gesta indicatur sed ut sit gesta ostenditur, nec universa sed per partis: quem locum proximo libro subiecimus evidentiae. Et Celsus hoc nomen isti figurae dedit: ab aliis hypotyposis dicitur, proposita quaedam forma rerum ita expressa verbis ut cerni potius videantur quam audiri: "ipse inflammatus scelere et furore in forum venit, ardebant oculi, toto ex ore crudelitas eminebat". XLI. Nec solum quae facta sint aut fiant sed etiam quae futura sint aut futura fuerint imaginamur. Mire tractat hoc Cicero pro Milone, quae facturus fuerit Clodius si praeturam invasisset. Sed haec quidem tralatio temporum, quae proprie metastasis dicitur, in diatyposi verecundior apud priores fuit (praeponebant enim talia: "credite vos intueri", ut Cicero: "haec,

quae non vidistis oculis, animis cernere potestis"): XLII. novi vero et praecipue declamatores audacius nec mehercule sine motu quodam imaginantur, ut Seneca in controversia, cuius summa est quod pater filium et novercam inducente altero filio in adulterio deprensos occidit: "duc, sequor: accipe hanc senilem manum et quocumque vis inprime". XLIII. Et post paulo: "Aspice, inquit, quod diu non credidisti. Ego vero non video, nox oboritur et crassa caligo". Habet haec figura manifestius aliquid: non enim narrari res sed agi videtur. XLIV. Locorum quoque dilucida et significans descriptio eidem virtuti adsignatur a quibusdam, alii topographian dicunt.

Eironeian inveni qui dissimulationem vocaret: quo nomine quia parum totius huius figurae vires videntur ostendi, nimirum sicut in plerisque erimus Graeca appellatione contenti. Igitur eironeia quae est schema ab illa quae est tropos genere ipso nihil admodum distat (in utroque enim contrarium ei quod dicitur intellegendum est), species vero prudentius intuenti diversas esse facile est deprendere: XLV. primum quod tropos apertior est et, quamquam aliud dicit ac sentit, non aliud tamen simulat: nam et omnia circa fere recta sunt, ut illud in Catilinam: "a quo repudiatus ad sodalem tuum, virum optimum, Metellum demigrasti"; in duobus demum verbis est ironia. XLVI. Ergo etiam brevior est tropos. At in figura totius voluntatis fictio est, apparens magis quam confessa, ut illic verba sint verbis diversa, hic +sensus sermonis et loci+ et tota interim causae conformatio, cum etiam vita universa ironiam habere videatur, qualis est visa Socratis (nam ideo dictus eiron, agens imperitum et admiratorem aliorum tamquam sapientium), ut, quem ad modum allegorian facit continua metaphora, sic hoc schema faciat tropos ille contextus. XLVII. Quaedam vero genera huius figurae nullam cum tropis habent societatem, ut illa statim prima quae ducitur a negando, quam nonnulli antiphrasin vocant: "non agam tecum iure summo, non dicam quod forsitan optinerem", et: "quid ego istius decreta, quid rapinas, quid hereditatium possessiones datas, quid ereptas proferam?" et: "mitto illam primam libidinis iniuriam", et: "ne illa quidem testimonia recito quae dicta sunt de sestertiis sescentis milibus", et: "possum dicere". XLVIII. Quibus generibus per totas interim quaestiones decurrimus, ut Cicero: "hoc ego si sic agerem tamquam mihi crimen esset diluendum, haec pluribus dicerem". Eiponeia est et cum similes imperantibus vel permittentibus sumus: "i, sequere Italiam ventis", et cum ea quae nolumus videri in adversariis esse concedimus eis. XLIX. Id acrius fit cum eadem in nobis sunt et in adversario non sunt: "meque timoris argue tu, Drance, quando tot caedis acervos Teucrorum tua dextra dedit". Quod idem contra valet cum aut ea quae a nobis absunt aut etiam quae in adversarios reccidunt quasi fatemur: "me duce Dardanius Spartam expugnavit adulter". L. Nec in personis tantum sed et in rebus versatur haec contraria dicendi quam quae intellegi velis ratio, ut totum pro Q. Ligario prohoemium et illae elevationes: "videlicet, o di boni!", LI. "scilicet is superis labor est", et ille pro Oppio locus: "o amorem mirum! o benivolentiam singularem!" Non procul autem absunt ab hac simulatione res inter se similes, confessio nihil nocitura, qualis

est: "habes igitur, tubero, quod est accusatori maxime optandum, confitentem reum", et concessio, cum aliquid etiam inicum videmur causae fiducia pati: "metum virgarum navarchus nobilis nobilissimae civitatis pretio redemit: humanum est", et pro Cluentio de invidia: "dominetur in contionibus, iaceat in iudiciis": tertia consensio, ut pro eodem: "iudicium esse corruptum". LII. Hac evidentior figura est cum alicui rei adsentimur quae est futura pro nobis, verum id accidere sine adversarii vitio non potest. Quaedam etiam velut laudamus, ut Cicero in Verrem circa crimen Apolloni Drepanitani: "gaudeo etiam si quid ab eo abstulisti, et abs te nihil rectius factum esse dico". LIII. Interim augemus crimina quae ex facili aut diluere possimus aut negare, quod est frequentius quam ut exemplum desideret. Interim hoc ipso fidem detrahimus illis, quod sint tam gravia, ut pro Roscio Cicero, cum inmanitatem parricidii, quamquam per se manifestam, tamen etiam vi orationis exaggerat.

LIV. Aposiopesis, quam idem Cicero reticentiam, Celsus obticentiam, nonnulli interruptionem appellant, et ipsa ostendit adfectus, vel irae, ut "quos ego - sed motos praestat componere fluctus", vel sollicitudinis et quasi religionis: "An huius ille legis, quam Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, non dicam consule? De nostrum omnium - non audeo totum dicere" (cui simile est in prohoemio pro Ctesiphonte Demosthenis); vel alio transeundi gratia: "Cominius autem - tametsi ignoscite mihi, iudices". LV. In quo est et illa, si tamen inter schemata numerari debet, cum aliis etiam pars causae videatur, digressio; abit enim causa in laudes Cn. Pompei, idque fieri etiam sine aposiopesei potuit. LVI. Nam brevior illa, ut ait Cicero, a re digressio plurimis fit modis. Sed haec exempli gratia sufficient: "tum C. Varenus, is qui a familia Anchariana occisus est - hoc quaeso, iudices, diligenter attendite", et pro Milone: "et aspexit me illis quidem oculis quibus tum solebat cum omnibus omnia minabatur". LVII. Est alia non quidem reticentia, quae sit inperfecti sermonis, sed tamen praecisa velut ante legitimum finem oratio, ut illud: "nimis urgeo, commoveri videtur adulescens", et: "quid plura? ipsum adulescentem dicere audistis".

LVIII. Imitatio morum alienorum, quae ethopoiia vel, ut alii malunt, mimesis dicitur,iam inter leniores adfectus numerari potest: est enim posita fere in eludendo. Sed versatur et in factis et in dictis: in factis, quod est hypotyposei, vicinum, in dictis quale est apud Terentium: "Aut ego nescibam quorsum tu ires. Parvola hinc est abrepta, eduxit mater pro sua. Soror dicta est: cupio abducere, ut reddam suis". LIX. Sed nostrorum quoque dictorum factorumque similis imitatio est per relationem, nisi quod frequentius adseverat quam eludit: "dicebam habere eos actorem Q. Caecilium". sunt et illa iucunda et ad commendationem cum varietate tum etiam ipsa natura plurimum prosunt, quae simplicem quandam et non praeparatam ostendendo orationem minus nos suspectos iudici faciunt. LX. Hinc est quasi paenitentia dicti, ut pro Caelio: "sed quid ego ita gravem personam introduxi?" et quibus utimur

vulgo: "inprudens incidi"; vel cum quaerere nos quid dicamus fingimus: "quid relicum est?" et: "num quid omisi?" et cum ibidem invenire, ut ait Cicero: "unum etiam mihi relicum eius modi crimen est", et "aliud ex alio succurrit mihi" - unde etiam venusti transitus fiunt (non quia transitus ipse sit schema), ut Cicero narrato Pisonis exemplo, qui anulum sibi cudi ab aurifice in tribunali suo iusserat, velut hoc in memoriam inductus adiecit: LXI. "Hoc modo me commonuit Pisonis anulus quod totum effluxerat. Quam multis istum putatis hominibus honestis de digitis anulos aureos abstulisse?"; et cum aliqua velut ignoramus: "Sed earum rerum artificem quem? - quemnam? Recte admones, Polyclitum esse dicebant". LXII. Quod quidem non in hoc tantum valet; quibusdam enim, dum aliud agere videmur, aliud efficimus, sicut hic Cicero consequitur ne, cum morbum in signis atque tabulis obiciat Verri, ipse quoque earum rerum studiosus esse credatur. Et Demosthenes iurando per interfectos in Marathone et Salamine id agit ut minore invidia cladis apud Chaeroneam acceptae laboret. LXIII. Faciunt illa quoque iucundam orationem, aliqua mentione habita differre et deponere apud memoriam iudicis et reposcere quae deposueris et iterare quaedam schemate aliquo (non enim est ipsa per se iteratio schema) et excipere aliqua et dare actioni varios velut vultus. Gaudet enim res varietate, et sicut oculi diversarum aspectu rerum magis detinentur, ita semper animis praestat in quod se velut novum intendant.

LXIV. Est emphasis etiam inter figuras, cum ex aliquo dicto latens aliquid eruitur, ut apud Vergilium: "non licuit thalami expertem sine crimine vitam degere more ferae"; quamquam enim de matrimonio queritur Dido, tamen huc erumpit eius adfectus ut sine thalamis vitam non hominum putet sed ferarum. Aliud apud Ovidium genus, apud quem Zmyrna nutrici amorem patris sic confitetur: "o dixit, felicem coniuge matrem!"

LXV. huic vel confinis vel eadem est qua nunc utimur plurimum. Iam enim ad id genus quod et frequentissimum est et exspectari maxime credo veniendum est, in quo per quandam suspicionem quod non dicimus accipi volumus, non utique contrarium, ut in eironeiai, sed aliud latens et auditori quasi inveniendum. Quod, ut supra ostendi, iam fere solum schema a nostris vocatur, et unde controversiae figuratae dicuntur. LXVI. Eius triplex usus est: unus si dicere palam parum tutum est, alter si non decet, tertius qui venustatis modo gratia adhibetur et ipsa novitate ac varietate magis quam si relatio sit recta delectat.

LXVII. Ex his quod est primum frequens in scholis est. Nam et pactiones deponentium imperium tyrannorum et post bellum civile senatus consulta finguntur et capital est obicere ante acta, ut quod in foro non expedit illic nec liceat; sed schematum condicio non eadem est: quamlibet enim apertum, quod modo et aliter intellegi possit, in illos tyrannos bene dixeris, quia periculum tantum, non etiam offensa vitatur; LXVIII. quod si ambiguitate sententiae possit eludi, nemo non illi furto favet. Vera negotia numquam adhuc

habuerunt hanc silentii necessitatem, sed aliam huic similem verum multo ad agendum difficiliorem, cum personae potentes obstant sine quarum reprensione teneri causa non possit. Ideoque hoc parcius et circumspectius faciendum est, quia nihil interest quo modo offendas, et aperta figura perdit hoc ipsum quod figura est. LXIX. Ideoque a quibusdam tota res repudiatur, sive intellegatur sive non intellegatur. Sed licet modum adhibere, in primis ne sint manifestae. Non erunt autem si non ex verbis dubiis et quasi duplicibus petentur, quale est in suspecta nuru: "duxi uxorem quae patri placuit"; aut, quod est multo ineptius, compositionibus ambiguis, ut in illa controversia in qua infamis amore filiae virginis pater raptam eam interrogat a quo vitiata sit: LXX. "Quis te, inquit, rapuit? LXXI. tu, pater, nescis?" Res ipsae perducant iudicem ad suspicionem, et amoliamur cetera ut hoc solum supersit: in quo multum etiam adfectus iuvant et interrupta silentio dictio et cunctationes. Sic enim fiet ut iudex quaerat illud nescio quid ipse quod fortasse non crederet si audiret, et ei quod a se inventum existimat credat. LXXII. Sed ne si optimae quidem sint esse debent frequentes. Nam densitate ipsa figurae aperiuntur, nec offensae minus habent sed auctoritatis. Nec pudor videtur quod non palam obicias, sed diffidentia. In summa sic maxime iudex credit figuris si nos putat nolle dicere. LXXIII. Equidem et in personas incidi tales, et in rem quoque, quod est magis rarum, quae optineri nisi hac arte non posset. Ream tuebar quae subiecisse dicebatur mariti testamentum: et dicebantur chirographum marito exspiranti heredes dedisse, et verum erat. LXXIV. Nam, quia per leges institui uxor non poterat heres, id fuerat actum ut ad eam bona per hoc tacitum fideicommissum pervenirent. Et caput quidem tueri facile erat si hoc diceremus palam, sed peribat hereditas. Ita ergo fuit nobis agendum ut iudices illud intellegerent factum, delatores non possent adprendere ut dictum, et contigit utrumque. Quod non inservissem veritus opinionem iactantiae nisi probare voluissem in foro quoque esse his figuris locum. LXXV. Quaedam etiam quae probare non possis figura potius spargenda sunt. Haeret enim nonnumquam telum illud occultum, et hoc ipso quod non apparet eximi non potest: at si idem dicas palam, et defenditur et probandum est.

LXXVI. cum autem obstat nobis personae reverentia, quod secundum posuimus genus, tanto cautius dicendum est quanto validius bonos inhibet pudor quam metus. Hic vero tegere nos iudex quod sciamus et verba vi quadam veritatis erumpentia credat coercere. Nam +quo+ minus aut ipsi in quos dicimus aut iudices aut adsistentes oderint hanc maledicendi lasciviam si velle nos credant? LXXVII. Aut quid interest quo modo dicatur cum et res et animus intellegitur? Quid dicendo denique proficimus nisi ut palam sit facere nos quod ipsi sciamus non esse faciendum? Atqui praecipue prima quibus praecipere coeperam tempora hoc vitio laborarunt: dicebant enim libenter tales controversias. Quae difficultatis gratia placent, cum sint multo faciliores. LXXVIII. Nam rectum genus adprobari nisi maximis viribus non potest: haec deverticula et anfractus suffugia sunt infirmitatis, ut qui cursu parum valent, flexu eludant - cum haec quae adfectatur ratio sententiarum non procul a

ratione iocandi abhorreat. Adiuvat etiam quod auditor gaudet intellegere et favet ingenio suo et alio dicente se laudat. LXXIX. Itaque non solum si persona obstaret rectae orationi, quo in genere saepius modo quam figuris opus est, decurrebant ad schemata, sed faciebant illis locum etiam ubi inutiles ac nefariae essent, ut si pater qui infamem in matre filium secreto occidisset reus malae tractationis iacularetur in uxorem obliquis sententiis. LXXX. Nam quid impurius quam retinuisse talem? Quid porro tam contrarium quam eum, qui accusetur quia summum nefas suspicatus de uxore videatur, confirmare id ipsa defensione quod diluendum est? At si iudicum sumerent animum, scirent quam eius modi actionem laturi non fuissent, multoque etiam minus cum in parentis abominanda crimina spargentur.

LXXXI. Et quatenus huc incidimus, paulo plus scholis demus: nam et in his educatur orator, et in eo quo modo declametur positum est etiam quo modo agatur. Dicendum ergo de iis quoque in quibus non asperas figuras sed palam contrarias causae plerique fecerunt: "Tyrannidis adfectatae damnatus torqueatur ut conscios indicet: accusator eius optet quod volet. Patrem quidam dammavit, optat ne is torqueatur: pater ei contra dicit". LXXXII. Nemo se tenuit agens pro patre quin figuras in filium faceret, tamquam illum conscium in tormentis nominaturus. Quo quid stultius? Nam cum hoc iudices intellexerint, aut non torquebitur, cum ideo torqueri velit, aut torto non credetur. "At credibile est hoc eum velle". Fortasse: dissimulet ergo, ut efficiat. LXXXIII. "Sed nobis, declamatoribus dico, quid proderit hoc intellexisse nisi dixerimus?" Ergo, si vere ageretur, similiter consilium illud latens prodidissemus? Quid si neque utique verum est, et habere alias hic damnatus contradicendi causas potest, vel quod legem conservandam putet, vel quod nolit accusatori debere beneficium, vel, quod ego maxime sequerer, ut se in tormentis innocentem esse pertendat? LXXXIV. Quare ne illud quidem semper succurret sic dicentibus: "patrocinium hoc voluit qui controversiam finxit". Fortasse enim noluit, sed esto voluerit: continuone, si ille stulte cogitavit, nobis quoque stulte dicendum est? At ego in causis agendis frequenter non puto intuendum quid litigator velit. LXXXV. Est et ille in hoc genere frequens error, ut putent aliud quosdam dicere, aliud velle, praecipue cum in themate est aliquem ut sibi mori liceat postulare, ut in illa controversia: "Qui aliquando fortiter fecerat et alio bello petierat ut militia vacaret e lege, quod quinquagenarius esset, adversante filio ire in aciem coactus deseruit. Filius, qui fortiter eodem proelio fecerat, incolumitatem eius optat: contra dicit pater". Non enim, inquiunt, mori vult, sed invidiam filio facere. LXXXVI. Equidem rideo, quod [ipsi] sic timent tamquam ipsi morituri et in consilium suos metus ferunt, obliti tot exemplorum circa voluntariam mortem, causarum quoque quas habet factus ex viro forti desertor. LXXXVII. Sed de una controversia loqui supervacuum est: ego in universum neque oratoris puto esse umquam praevaricari, neque litem intellego in qua pars utraque idem velit, neque tam stultum quemquam qui, si vivere vult, mortem potius male petat quam omnino non petat. LXXXVIII. Non tamen nego esse

controversias huius modi figuratas, ut est illa: "reus parricidii quod fratrem occidisset damnatu iri videbatur: pater pro testimonio dixit eum se iubente fecisse; absolutum abdicat". Nam neque in totum filio parcit, nec quod priore iudicio adfirmavit mutare palam potest, et, ut non durat ultra poenam abdicationis, ita abdicat tamen: et alioqui figura in patrem plus facit quam licet, in filium minus. LXXXIX. Vt autem nemo contra id quod vult dicit, ita potest melius aliquid velle quam dicit: quo modo ille abdicatus, qui a patre ut filium expositum et ab eo educatum solutis alimentis recipiat postulat, revocari fortasse mavult, non tamen quod petit non vult. XC. Est latens et illa significatio qua, cum ius asperius petitur a iudice, fit [ei] tamen spes aliqua clementiae non palam, ne paciscamur, sed per quandam credibilem suspicionem, ut in multis controversiis, sed in hac quoque: "raptor nisi intra tricesimum diem et raptae patrem et suum exoraverit pereat: qui exorato raptae patre suum non exorat agit cum eo dementiae": XCI. nam si promittat hic pater, lis tollitur: si nullam spem faciat, ut non demens, crudelis certe videatur et a se iudicem avertat. Latro igitur optime: "Occides ergo? - Si potero". Remissius et pro suo ingenio pater Gallio: "dura, anime, dura: here fortior fuisti". XCII. Confinia sunt his celebrata apud Graecos schemata, per quae res asperas mollius significant. Nam Themistocles suasisse existimatur Atheniensibus ut urbem apud deos deponerent, quia durum erat dicere ut relinquerent; et qui Victorias aureas in usum belli conflari volebat ita declinavit victoriis utendum esse. Totum autem allegoriae simile est aliud dicere, aliud intellegi velle. Quaesitum etiam est quo modo responderi contra figuras oporteret.

XCIII. Et quidam semper ex diverso aperiendas putaverunt, sicut latentia vitia rescinduntur. Idque sane frequentissime faciendum est: aliter enim dilui obiecta non possunt, utique cum quaestio in eo consistit quod figurae petunt. At cum maledicta sunt tantum, et non intellegere interim bonae conscientiae est. XCIV. Atque etiam si fuerint crebriores figurae quam ut dissimulari possint, postulandum est ut nescio quid illud quod adversarii obliquis sententiis significare voluerint, si fiducia sit, obiciant palam, aut certe non exigant ut, quod ipsi non audent dicere, id iudices non is modo intellegant sed etiam credant. XCV. Vtilis aliquando etiam dissimulatio est, ut in eo (nota enim fabula est) qui, cum esset contra eum dictum "iura per patris tui cineres", paratum se esse respondit, et iudex condicione usus est, clamante multum advocato schemata de rerum natura tolli: ut protinus etiam praeceptum sit eius modi figuris utendum temere non esse.

XCVI. Tertium est genus in quo sola melius dicendi petitur occasio ideoque id Cicero non putat esse positum in contentione. Tale est illud quo idem utitur in Clodium: "quibus iste, qui omnia sacrificia nosset, facile ab se deos placari posse arbitrabatur". XCVII. Eironeia quoque in hoc genere materiae frequentissima est. Sed eruditissimum longe si per aliam rem alia indicetur, ut cum adversus tyrannum, qui sub pacto abolitionis dominationem deposuerat,

agit competitor: "mihi in te dicere non licet: tu in me dic, et potes; nuper te volui occidere". XCVIII. Frequens illud est nec magno opere captandum, quod petitur a iure iurando, ut pro exheredato: "ita mihi contingat herede filio mori". Nam et in totum iurare, nisi ubi necesse est, gravi viro parum convenit, et est a Seneca dictum eleganter non patronorum hoc esse sed testium. Nec meretur fidem qui sententiolae gratia iurat, nisi si potest tam bene quam Demosthenes, ut supra dixi. XCIX. Levissimum autem longe genus ex verbo, etiam si est apud Ciceronem in Clodiam: "praesertim quam omnes amicam omnium potius quam cuiusquam inimicam putaverunt".

C. Comparationem equidem video figuram non esse, cum sit interim probationis, interim etiam causae genus; et si talis eius forma qualis est pro Murena: "vigilas tu de nocte ut tuis consultoribus respondeas, ille ut eo quo contendit mature cum exercitu perveniat: te gallorum, illum bucinarum cantus exsuscitat" et cetera, nescio an orationis potius quam sententiae sit. CI. Id enim solum mutatur, quod non universa universis sed singula singulis opponuntur. Et Celsus tamen et non neglegens auctor Visellius in hac eam parte posuerunt, Rutilius quidem Lupus in utroque genere, idque antitheton vocat.

CII. Praeter illa vero quae Cicero inter lumina posuit sententiarum multa alia et idem Rutilius Gorgian secutus, non illum Leontinum, sed alium sui temporis, cuius quattuor libros in unum suum transtulit, et Celsus, videlicet Rutilio accedens, posuerunt schemata: CIII. consummationem, quam Graecus diallagen vocat, cum plura argumenta ad unum effectum deducuntur: consequens (ille epakolouthesin) de quo nos in argumentis diximus: collectionem, qui apud illum est syllogismos: minas, id est kataplexin: exhortationem, paraineticon. Quorum nihil non rectum est nisi cum aliquam ex iis de quibus locuti sumus figuram accipit. CIV. Praeter haec Celsus excludere, adseverare, detrectare, excitare iudicem, proverbiis uti et versibus et ioco, et invidia et invocatione intendere crimen, quod est deinosis, adulari, ignoscere, fastidire, admonere, satisfacere, precari, corripere figuras putat. CV. Partitionem quoque et propositionem et divisionem et rerum duarum cognationem, quod est ut idem valeant quae videntur esse diversa, ut non is demum sit veneficus qui vitam abstulit data potione, sed etiam qui mentem, quod est in parte finitionis. CVI. Rutilius sive Gorgias anankaion, anamnesin, anthypophoran, antirrhesin, parauxesin, proekthesin (quod est dicere quid fieri oportuerit, deinde quid factum sit), enantioteta (unde sint enthymemata kat'enantiosin), metalempsin etiam, quo statu Hermagoras utitur. CVII. Visellius quamquam paucissimas faciat figuras, epicheirema tamen, quod commentum vocat, et rationem appellans epicheirema inter eas habet. Quod quidem recipit quodam modo et Celsus: nam consequens an epichirema sit dubitat. Visellius adicit et sententiam. invenio qui adgregent his diaskevas, apagoreuseis, paradiegeseis. Sed ut haec non sunt schemata, sic alia vel sint

forsitan ac nos fugerint vel etiam nova fieri adhuc possint, eiusdem tamen naturae cuius sunt ea de quibus dictum est.

[3] I. Verborum vero figurae et mutatae sunt semper et utcumque valuit consuetudo mutantur. Itaque, si anticum sermonem nostro comparemus, paene iam quidquid loquimur figura est, ut "hac re invidere", non, ut omnes veteres et Cicero praecipue, "hanc rem", et "incumbere illi", non "in illum", et "plenum vino", non "vini", et "huic", non "hunc adulari" iam dicitur et mille alia, utinamque non peiora vincant. II. Verum schemata lexeos duorum sunt generum: alterum loquendi rationem novat, alterum maxime conlocatione exquisitum est. Quorum tametsi utrumque convenit orationi, tamen possis illud grammaticum, hoc rhetoricum magis dicere.

Prius fit isdem generibus quibus vitia: esset enim omne eiusmodi schema vitium si non peteretur sed accideret. III. Verum auctoritate vetustate consuetudine plerumque defenditur, saepe etiam ratione quadam. Ideoque, cum sit a simplici rectoque loquendi genere deflexa, virtus est si habet probabile aliquid quod sequatur. Vna tamen in re maxime utilis, ut et cotidiani ac semper eodem modo formati sermonis fastidium levet et nos a vulgari dicendi genere defendat. IV. Quod si quis parce et cum res poscet utetur, velut adsperso quodam condimento iucundior erit: at qui nimium adfectaverit, ipsam illam gratiam varietatis amittet. Quamquam sunt quaedam figurae ita receptae ut paene iam hoc ipsum nomen effugerint: quae etiam si fuerint crebriores, consuetas aures minus ferient. V. Nam secretae et extra vulgarem usum positae ideoque magis notabiles ut novitate aurem excitant, ita copia satiant, et se non obvias fuisse dicenti, sed conquisitas et ex omnibus latebris extractas congestasque declarant.

VI. Fiunt ergo et circa genus figurae in nominibus, nam et "oculis capti talpae" et "timidi dammae" dicuntur a Vergilio, sed subest ratio, quia sexus uterque altero significatur, tamque mares esse talpas dammasque quam feminas certum est: et in verbis, ut "fabricatus est gladium" et "inimicum poenitus es". VII. Quod minus mirum est quia in natura verborum est et quae facimus patiendi modo saepe dicere, ut "arbitror", "suspicor", et contra faciendi quae patimur, ut "vapulo": ideoque frequens permutatio est et pleraque utroque modo efferuntur: luxuriatur luxuriat, fluctuatur fluctuat, adsentior adsentio. VIII. Est figura et in numero, vel cum singulari pluralis subiungitur: "gladio pugnacissima gens Romani" (gens enim ex multis), vel ex diverso: "qui non risere parentes, nec deus hunc mensa dea nec dignata cubili est": ex illis enim "qui non risere" hic quem non dignata * in satura: IX. "et nostrum istud vivere triste aspexi," cum infinito verbo sit usus pro appellatione: nostram enim vitam vult intellegi. Vtimur et verbo pro participio: "magnum dat ferre talentum," tamquam "ferendum", et participio pro verbo: "volo datum". X. Interim etiam dubitari potest cui vitio simile sit schema, ut in hoc: "virtus est vitium fugere": aut enim partis orationis mutat

ex illo "virtus est fuga vitiorum", aut casus ex illo "virtutis est vitium fugere", multo tamen hoc utroque excitatius. Iunguntur interim schemata: "Sthenelus sciens pugnae": est enim "scitus pugnandi". XI. Transferuntur et tempora: "Timarchides negat esse ei periculum a securi" (praesens enim pro praeterito positum est) et status: "hoc Ithacus velit": et, ne morer, per omnia genera per quae fit soloecismus.

XII. Haec quoque est quam heteroiosin vocant, cui non dissimilis exallage dicitur, ut apud Sallustium "neque ea res falsum me habuit" et "duci probare". Ex quibus fere praeter novitatem brevitas etiam peti solet. Vnde eo usque processum est ut "non paeniturum" pro non acturo paenitentiam et "visuros" ad videndum missos idem auctor dixerit. XIII. Quae ille quidem fecerit schemata: an idem vocari possint videndum, quia recepta sunt. Nam in receptis etiam vulgo auctore contenti sumus, ut iam evaluit "rebus agentibus", quod Pollio in Labieno damnat, et "contumeliam fecit", quod a Cicerone reprehendi notum est: "adfici" enim "contumelia" dicebant. XIV. Alia commendatio vetustatis, cuius amator unice Vergilius fuit: "vel cum se pavidum contra mea iurgia iactat"; "progeniem sed enim Troiano a sanguine duci audierat". Quorum similia apud veteres tragicos comicosque sunt plurima. Illud et in consuetudine remansit "enimvero". XV. His amplius apud eundem: "nam quis te, iuvenum confidentissime", quo sermonis initium fit; et "tam magis illa tremens et tristibus effera flammis, quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae". Quod est versum ex illo: "quam magis aerumna urget, tam magis ad malefaciendum viget". XVI. Pleni talibus antiqui sunt. Initio Eunuchi Terentius "quid igitur faciam?" inquit. +Alius+: "ain tandem leno?" Catullus in epithalamio: "dum innupta manet, dum cara suis est", cum prius "dum" significet "quoad", sequens "usque eo". XVII. Ex Graeco vero tralata vel Sallusti plurima, quale est: [vulgus] "amat fieri", vel Horati, nam id maxime probat: "nec ciceris nec longae invidit avenae", vel Vergili: "Tyrrhenum navigat aequor", et iam vulgatum actis quoque: "saucius pectus". XVIII. Ex eadem parte figurarum (priore dico) et adiectio est illa quae videri potest supervacua, sed non sine gratia est: "nam neque Parnasi vobis iuga, nam neque Pindi" (potest enim deesse alterum "nam"): et apud Horatium illud: "Fabriciumque, hunc et intonsis curium capillis"; et detractiones quae in complexu sermonis aut vitium habent aut figuram: "accede ad ignem, iam calesces plus satis": "plus" enim "quam satis" est. XIX. Nam de altera quae * detractione pluribus dicendum est. Vtimur vulgo et comparativis pro absolutis, ut cum se quis infirmiorem esse dicet. duo inter se comparativa committimus: "si te, Catilina, comprehendi, si interfici iussero, credo erit verendum mihi ne potius hoc omnes boni serius a me quam quisquam crudelius factum esse dicat". XX. sunt et illa non similia soloecismo quidem, sed tamen numerum mutantia, quae et tropis adsignari solent, ut de uno pluraliter dicamus: "sed nos inmensum spatiis confecimus aequor", et de pluribus singulariter: "haud secus ac patriis acer Romanus in armis". XXI. Specie diversa sed genere eadem et haec sunt: "neve tibi ad solem vergant vineta cadentem"; "ne mihi

tum mollis sub divo carpere somnos, neu dorso nemoris libeat iacuisse per herbas": non enim nescio cui alii prius, nec postea sibi uni, sed omnibus praecipit. Et de nobis loquimur tamquam de aliis: "dicit Servius, negat tullius". XXII. Et nostra persona utimur pro aliena, et alios pro aliis fingimus. Vtriusque rei exemplum pro Caecina. Pisonem, adversae partis advocatum, adloquens Cicero dicit: "restituisse te dixti: nego me ex edicto praetoris restitutum esse": verum enim est illud: "restituisse" Aebutius dixit, "nego me" Caecina [ex edicto praetoris restitutum esse]: et ipsum "dixti", excussa syllaba, figura in verbo. XXIII. Illa quoque ex eodem genere possunt videri: unum quod interpositionem vel interclusionem dicimus, Graeci parenthesin sive paremptosin vocant, cum continuationi sermonis medius aliqui sensus intervenit: "ego cum te (mecum enim saepissime loquitur) patriae reddidissem": cui adiciunt hyperbaton qui id inter tropos esse noluerunt: XXIV. alterum quod est ei figurae sententiarum quae apostrophe dicitur simile, sed non sensum mutat verum formam eloquendi: "Decios Marios magnosque Camillos, Scipiadas duros bello et te, maxime Caesar". Acutius adhuc in Polydoro: XXV. "Fas omne abrumpit, Polydorum obtruncat et auro vi potitur. Quid non mortalia pectora cogis auri sacra fames?" Hoc, qui tam parva momenta nominibus discreverunt, metabasin vocant, quam et aliter fieri putant: "quid loquar? aut ubi sum?" XXVI. Coniunxit autem parenthesin et apostrophen Vergilius illo loco: "haud procul inde citae Mettum in diversa quadrigae distulerant (at tu dictis, Albane, maneres!) raptabatque viri mendacis viscera tullus". XVII. Haec schemata, aut his similia quae erunt per mutationem adiectionem detractionem ordinem, et convertunt in se auditorem nec languere patiuntur subinde aliqua notabili figura excitatum, et habent quandam ex illa vitii similitudine gratiam, ut in cibis interim acor ipse iucundus est. Quod continget si neque supra modum multae fuerint nec eiusdem generis aut iunctae aut frequentes, quia satietatem ut varietas earum, ita raritas effugit. XXVIII. Illud est acrius genus quod non tantum in ratione positum est loquendi, sed ipsis sensibus tum gratiam tum etiam vires accommodat. Ex quibus primum sit quod fit adiectione. Plura sunt genera. Nam et verba geminantur, vel amplificandi gratia, ut "occidi, occidi non Spurium Maelium" (alterum est enim quod indicat, alterum quod adfirmat), vel miserandi, ut "a Corydon, Corydon". XXIX. Quae eadem figura nonnumquam per ironian ad elevandum convertitur. Similis geminationis post aliquam interiectionem repetitio est, sed paulo etiam vehementior: "bona Cn. Pompei - miserum me! consumptis enim lacrimis infixus tamen pectori haeret dolor - bona, inquam, Cn. Pompei acerbissimae voci subiecta praeconis"; "vivis, et vivis non ad deponendam sed ad confirmandam audaciam". XXX. Et ab isdem verbis plura acriter et instanter incipiunt: "nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil consensus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt?" et in isdem desinunt: "Quis eos postulavit? Appius. Quis produxit? Appius". XXXI. Quamquam hoc exemplum ad aliud quoque schema pertinet, cuius et initia inter se et rursus inter se fines idem sunt

("quis" et "quis", "Appius" et "Appius") - quale est: "Qui sunt qui foedera saepe ruperunt? Carthaginienses. Qui sunt qui crudelissime bellum gesserunt? Carthaginienses. Qui sunt qui Italiam deformarunt? Carthaginienses. Qui sunt qui sibi ignosci postulant? Carthaginienses". XXXII. Etiam in contrapositis vel comparativis solet respondere primorum verborum alterna repetitio, quod modo huius [modi] esse loci potius dixi: "vigilas tu de nocte ut tuis consultoribus respondeas, ille ut eo quo intendit mature cum exercitu perveniat: te gallorum, illum bucinarum cantus exsuscitat: tu actionem instituis, ille aciem instruit: tu caves ne consultores tui, ire ne urbes aut castra capiantur". XXXIII. Sed hac gratia non fuit contentus orator; vertit in contrarium eandem figuram: "ille tenet et scit ut hostium copiae, tu ut aquae pluviae arceantur: ille exercitatus in propagandis finibus, tu in regendis". XXXIV. Possunt media quoque respondere vel primis, ut "te nemus Angitiae, vitrea te fucinus unda," vel ultimis, ut: "haec navis onusta praeda Siciliensi, cum et ipsa esset ex praeda". Nec quisquam dubitabit idem fieri posse iteratis utrimque mediis. Respondent primis et ultima: "multi et graves dolores inventi parentibus et propinquis, multi". XXXV. Est et illud repetendi genus quod semel proposita iterat et dividit: "Iphitus et Pelias mecum, quorum Iphitus aevo iam gravior, Pelias et vulnere tardus Vlixei". XXXVI. Epanodos dicitur Graece, nostri regressionem vocant. Nec solum in eodem sensu sed etiam in diverso eadem verba contra sumuntur: "principum dignitas erat paene par, non par fortasse eorum qui sequebantur". Interim variatur casibus haec et generibus retractatio: "magnus est dicendi labor, magna res". Est et apud Rutilium longa periodois, sed haec initia sententiarum sunt: "Pater hic tuus? Patrem nunc appellas? XXXVII. Patris tui filius es?" Fit casibus modo hoc schema (quod polyptoton vocant), constat et aliis etiam modis, ut pro Cluentio: "Quod autem tempus veneni dandi illo die, illa frequentia? Per quem porro datum? Vnde sumptum? Quae porro interceptio poculi? cur non de integro autem datum?" XXXVIII. Hanc rerum coniunctam diversitatem Caecilius metabolen vocat, qualis est pro Cluentio locus in Oppianicum: "illum tabulas publicas Larini censorias corrupisse decuriones universi iudicaverunt, cum illo nemo rationem, nemo rem ullam contrahebat, nemo illum ex tam multis cognatis et adfinibus tutorem umquam liberis suis scripsit", et deinceps adhuc multa. XXXIX. Vt haec in unum congeruntur, ita contra illa dispersa sunt, quae a Cicerone "dissupata" dici puto: "hic segetes, illic veniunt felicius uvae, arborei fetus alibi", et deinceps. XL. Illa vero apud Ciceronem mira figurarum mixtura deprehenditur, in qua et primo verbo longum post intervallum redditum est ultimum, et media primis et mediis ultima congruunt: "vestrum iam hic factum deprehenditur, patres conscripti, non meum, ac pulcherrimum quidem factum, verum, ut dixi, non meum, sed vestrum". XLI. Hanc frequentiorem repetitionem ploken vocant, quae fit et permixtis figuris, ut supra dixi, utque se habet epistula ad Brutum: "ego cum in gratiam redierim cum Appio Claudio, et redierim per Cn. Pompeium, [et] ego ergo cum redierim", et in isdem sententiis crebrioribus mutata declinationibus iteratione verborum, ut apud Persium: XLII. "usque adeone

scire tuum nihil est nisi te scire hoc sciat alter?" et apud Ciceronem: "+neque enim poterat indicio et his damnatis qui indicabantur". XLIII. Sed sensus quoque toti quem ad modum coeperunt desinunt: "Venit ex Asia. Hoc ipsum quam novum! Tribunus plebis venit ex Asia". In eadem tamen perihodo et verbum ultimum primo refertur, tertium iam sermone, adiectum est enim: "verumtamen venit". Interim sententia quidem repetitur, sed non eodem verborum ordine: "Quid Cleomenes facere potuit? Non enim possum quemquam insimulare falso. Quid, inquam, facere Cleomenes potuit?" XLIV. Prioris etiam sententiae verbum ultimum ac sequentis primum frequenter est idem, quo quidem schemate utuntur poetae saepius: "Pierides, vos haec facietis maxima Gallo, Gallo, cuius amor tantum mihi crescit in horas", sed ne oratores quidem raro: "hic tamen vivit: vivit? immo vero etiam in senatum venit". XLV. Aliquando, sicut in geminatione verborum diximus, initia quoque et clausulae sententiarum aliis sed non alio tendentibus verbis inter se consonant. Initia hoc modo: "dediderim periculis omnibus, optulerim insidiis, obiecerim invidiae". Rursus clausulae ibidem statim: "vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis". Hoc alii synonymian, alii diiunctionem vocant, utrumque, etiam si est diversum, recte: nam est nominum idem significantium separatio. Congregantur quoque verba idem significantia: "quae cum ita sint, Catilina, perge quo coepisti, egredere aliquando ex urbe: patent portae, proficiscere". XLVI. Et in eundem alio libro: "abiit excessit erupit evasit". Hoc Caecilio pleonasmos videtur, id est abundans super necessitatem oratio, sicut illa: "vidi oculos ante ipse meos": in illo enim "vidi" inest "ipse". Verum id, ut alio quoque loco dixi, cum supervacua oneratur adiectione, vitium est, cum auget aut manifestat sententiam, sicut hic, virtus: "vidi", "ipse", "ante oculos" totidem sunt adfectus. XLVII. cur tamen haec proprie nomine tali notarit non video: nam et geminatio et repetitio et qualiscumque adiectio pleonasmos videri potest. Nec verba modo sed sensus quoque idem facientes acervantur: "perturbatio istum mentis et quaedam scelerum offusa caligo et ardentes furiarum faces excitaverunt".

XLVIII. Congeruntur et diversa: "Mulier, tyranni saeva crudelitas, patris amor, ira praeceps, temeritatis dementia". Et apud Ovidium: "sed grave Nereidum numen, sed corniger Ammon, sed quae visceribus veniebat belua ponti exsaturanda meis". XLIX. inveni qui et hoc ploken vocaret: cui non adsentior, cum sit unius figurae. Mixta quoque et idem et diversum significantia, quod et ipsum diallagen vocant: "quaero ab inimicis, sintne haec investigata comperta id est patefacta sublata delata extincta per me?" Et "investigata comperta id est patefacta" aliud ostendunt, "sublata delata extincta": sunt inter se similia, sed non etiam prioribus. L. Et hoc autem exemplum et superius aliam quoque efficiunt figuram, quae quia coniunctionibus caret dissolutio vocatur, apta cum quid instantius dicimus: nam et singula inculcantur et quasi plura fiunt. Ideoque utimur hac figura non in singulis modo verbis, sed sententiis etiam, ut Cicero dicit contra contionem Metelli: "qui indicabantur, eos vocari, custodiri, ad senatum adduci iussi:

senatum si interposui", et totus hic locus talis est. Hoc genus et brachylogian vocant, quae potest esse copulata dissoluto. Contrarium [ut] est schema quod coniunctionibus abundat: illud asyndeton, hoc polysyndeton dicitur. LI. Sed hoc est vel isdem saepius repetitis, ut "tectumque laremque armaque Amyclaeumque canem Cressamque pharetram", vel diversis: LII. "arma virumque - multum ille et terris - multa quoque". LIII. Adverbia quoque et pronomina variantur: "hic illum vidi iuvenem - bis senos cui nostra dies - hic mihi responsum primus dedit ire petenti". Sed utrumque horum acervatio est aut iuncta aut dissoluta. LIV. Omnibus scriptores sua nomina dederunt, sed varia et ut cuique fingenti placuit: fons quidem unus, qui acriora facit et instantiora quae dicimus et vim quandam prae se ferentia velut saepius erumpentis adfectus.

Gradatio, quae dicitur climax, apertiorem habet artem et magis adfectatam, ideoque esse rarior debet. LV. Est autem ipsa quoque adiectionis: repetit enim quae dicta sunt, et priusquam ad aliud descendat in prioribus resistit. cuius exemplum ex Graeco notissimo transferatur: "non enim dixi quidem haec, sed non scripsi, nec scripsi quidem, sed non obii legationem, nec obii quidem legationem, sed non persuasi Thebanis". LVI. Sunt tamen tradita et Latina: "Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit". Et Calvi: "non ergo magis pecuniarum repetundarum quam maiestatis, neque maiestatis magis quam Plautiae legis, neque Plautiae legis magis quam ambitus, neque ambitus magis quam omnium legum". LVII. +Est+ invenitur apud poetas quoque, ut apud Homerum de sceptro, quod a Iove ad Agamemnonem usque deducit, et apud nostrum etiam tragicum: "Iove propagatus est, ut perhibent, Tantalus, ex Tantalo ortus Pelops, ex Pelope autem satus Atreus, qui nostrum porro propagat genus". LVIII. At quae per detractionem fiunt figurae, brevitatis novitatisque maxime gratiam petunt: quarum una est ea quam libro proximo in figuras ex synekdochei distuli, cum subtractum verbum aliquod satis ex ceteris intellegitur, ut Caelius in Antonium: "stupere gaudio Graecus": simul enim auditur "coepit"; Cicero ad Brutum: "Sermo nullus scilicet nisi de te; quid enim potius? tum Flavius, cras, inquit, tabellarii, et ego ibidem has inter cenam exaravi". LIX. cui similia sunt illa meo quidem iudicio, in quibus verba decenter pudoris gratia subtrahuntur: "novimus et qui te, transversa tuentibus hircis, et quo, sed faciles Nymphae risere, sacello". LX. Hanc quidam aposiopesin putant, frustra: nam illa quid taceat incertum est aut certe longiore sermone explicandum, hic unum verbum et manifestum quidem desideratum: quod si aposiopesis est, nihil non in quo deest aliquid idem appellabitur. LXI. Ego ne illud quidem aposiopesin semper voco, in quo res quaecumque relinquitur intellegenda, ut ea quae in epistulis Cicero: "data Lupercalibus, quo die Antonius Caesari". Non enim opticuit: lusit, quia nihil aliud intellegi poterat quam hoc: "diadema imposuit". LXII. Altera est per detractionem figura, de qua modo dictum est, cui coniunctiones eximuntur. Tertia, quae dicitur epezeugmenon, in qua unum ad verbum plures sententiae referuntur, quarum unaquaeque desiderasset illud si sola poneretur.

Id accidit aut praeposito verbo ad quod reliqua respiciant: "vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia", aut inlato quo plura cluduntur: "neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor umquam a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a furore revocaverit". LXIII. Medium quoque potest esse quod et prioribus et sequentibus sufficiat: iungit autem et diversos sexus, ut cum marem feminamque "filios" dicimus, et singularia pluralibus miscet. LXIV. Sed haec adeo sunt vulgaria ut sibi artem figurarum adserere non possint. Illud plane figura est, quo diversa sermonis forma coniungitur: "sociis tunc arma capessant edico, et dira bellum cum gente gerendum". Quamvis enim pars [bello] posterior participio insistat, utrique convenit illud "edico". Non utique detractionis gratia factam coniunctionem synoikeiosin vocant, quae duas res diversas colligat: "tam deest avaro quod habet quam quod non habet". LXV. huic diversam volunt esse distinctionem, cui dant nomen paradiastolen, qua similia discernuntur: "cum te pro astuto sapientem appelles, pro confidente fortem, pro inliberali diligentem". Quod totum pendet ex finitione, ideoque an figura sit dubito. cui contraria est ea qua fit ex vicino transitus ad diversa ut similia: "brevis esse laboro, obscurus fio" et quae secuntur.

LVI. Tertium est genus figurarum quod aut similitudine aliqua vocum aut paribus aut contrariis convertit in se aures et animos excitat. Hinc est paronomasia quae dicitur adnominatio. Ea non uno modo fieri solet: ex vicinia quadam praedicti nominis ducta, casibus declinatis, ut Domitius Afer pro Cloatilla: "mulier omnium rerum imperita, in omnibus rebus infelix," et cum verbo idem verbum plus significans subiungitur: LXVII. "quando homo hostis, homo". Quibus exemplis sum in aliud usus, +sed in uno phasis+ est geminatio. Paronomasiai contrarium est quod eodem verbo quasi falsum arguitur: "quae lex privatis hominibus esse lex non videbatur". LXVIII. cui confinis est quae antanaklasis dicitur, eiusdem verbi contraria significatio. cum Proculeius quereretur de filio quod is mortem suam exspectaret, et ille dixisset "se vero non exspectare", "immo", inquit, "rogo exspectes". Non ex eodem sed ex vicino diversum accipitur cum supplicio adficiendum dicas quem supplicatione dignum iudicaris. LXIX. Aliter quoque voces aut eaedem [aut] diversa in significatione ponuntur aut productione tantum vel correptione mutatae: quod etiam in iocis frigidum equidem tradi inter praecepta miror, eorumque exempla vitandi potius quam imitandi gratia pono: "amari iucundum est, si curetur ne quid insit amari", "avium dulcedo ad avium ducit", et apud Ovidium ludentem: LXX. "cur ego non dicam, furia, te furiam?" LXXI. Cornificius hanc traductionem vocat, videlicet alterius intellectus ad alterum. Sed elegantius quod est positum in distinguenda rei proprietate: "hanc rei publicae pestem paulisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse"; et quae praepositionibus in contrarium mutantur: "non emissus ex urbe, sed inmissus in urbem esse videatur". Melius atque acrius quod cum figura iucundum est, tum etiam sensu valet: "emit morte inmortalitatem". LXXII. Illa leviora: "non Pisonum sed pistorum" et "ex oratore arator".

Pessimum vero: "ne patres conscripti videantur circumscripti". Raro evenit, sed vehementer +venit sic+ contigit, ut aliqui sensus vehemens et acer venustatem aliquam +non eadem eo verbo non dissona accipit.+ LXXIII. Et cur me prohibeat pudor uti domestico exemplo? Pater meus contra eum qui se legationi inmoriturum dixerat, deinde vix paucis diebus insumptis re infecta redierat: "non exigo uti inmoriaris legationi: inmorare". Nam et valet sensus ipse et in verbis tantum distantibus iucunde consonat vox, praesertim non captata sed velut oblata, cum altero suo sit usus, alterum ab adversario acceperit. LXXIV. Magnae veteribus curae fuit gratiam dicendi et paribus et contrariis adquirere. Gorgias in hoc inmodicus: copiosus, aetate utique prima, Isocrates fuit. Delectatus est his etiam M. tullius, verum et modum adhibuit non ingratae nisi copia redundet voluptati, et rem alioqui levem sententiarum pondere implevit. Nam per se frigida et inanis adfectatio, cum in acris incidit sensus innatam gratiam videtur habere, non arcessitam.

LXXV. Similium fere quadruplex ratio est. Nam est primum quotiens verbum verbo aut non dissimile valde quaeritur, ut "puppesque tuae pubesque tuorum", et: "sic in hac calamitosa fama quasi in aliqua perniciosissima flamma", et: "non enim tam spes laudanda quam res est", aut certe par et extremis syllabis consonans: "non verbis sed armis". LXXVI. Et hoc quoque quotiens in sententias acris incidit pulchrum est: "quantum possis, in eo semper experire ut prosis". Hoc est parison, ut plerisque placuit; Theon Stoicus parison existimat quod sit e membris non dissimilibus. LXXVII. Secundum ut clausula similiter cadat, syllabis isdem in ultimam partem conlatis; homoioteleuton vocant, id est similem duarum sententiarum vel plurium finem: "non modo ad salutem eius extinguendam, sed etiam gloriam per tales viros infringendam". Ex quibus fere fiunt, non tamen ut semper utique ultimis consonent, quae trikola dicuntur: "vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia". In quaternas quoque ac plures haec ratio ire sententias potest. Fit etiam singulis verbis: "Hecuba hoc dolet pudet piget", et "abiit excessit erupit evasit". LXXVIII. Tertium est quod [non] in eosdem casus cadit: homoioptoton dicitur. Sed neque quod finem habet similem, utique in eundem venit finem homoioptoton, quia homoioptoton est tantum casu simile [est] etiam si dissimilia sint quae declinentur, nec tantum in fine deprehenditur, sed respondentibus vel primis inter se vel mediis vel extremis vel etiam permutatis his, ut media primis et summa mediis accommodentur; et quocumque modo accommodari potest: LXXIX. nec enim semper paribus syllabis constat, ut est apud Afrum: "amisso nuper infelicis +auleis+ non praesidio inter pericula, tamen solacio inter adversa". Eius fere videntur optima in quibus initia sententiarum et fines consentiunt (ut hic "praesidio, solacio" +pedem+) ut et similia sint verso bis et a paribus cadant et eodem modo desinant: LXXX. etiam ut sint, quod est quartum, membris aequalibus, quod isokolon dicitur. "Si, quantum in agro locisque desertis audacia potest, tantum in foro atque iudiciis impudentia valeret" isokolon est et homoioptoton habet; "non minus nunc in causa cederet Aulus Caecina Sexti Aebuti

impudentiae quam tum in vi facienda cessit audaciae" isokolon, homoioptoton, homoioteleuton. Accedit et ex illa figura gratia qua nomina dixi mutatis casibus repeti: "non minus cederet quam cessit". Adhuc homoioteleuton et paronomasia est "neminem alteri posse dare in matrimonium nisi penes quem sit patrimonium".

LXXXI. Contrapositum autem vel, ut quidam vocant, contentio (antitheton dicitur) non uno fit modo. Nam et [sic] singula singulis opponuntur, ut in eo quod modo dixi: "Vicit pudorem libido, timorem audacia", et bina binis: "non nostri ingeni, vestri auxili est", et sententiae sententiis: "dominetur in contionibus, iaceat in iudiciis". LXXXII. cui commodissime subiungitur et ea species quam distinctionem diximus: "odit populus Romanus privatam luxuriam, publicam magnificentiam diligit", et quae sunt simili casu dissimili sententia in ultimo locata: "ut quod in tempore mali fuit nihil obsit, quod in causa boni fuit prosit". LXXXIII. Nec semper contrapositum subiungitur, ut in hoc: "est igitur haec, iudices, non scripta sed nata lex", verum, sicut Cicero dicit, de singulis rebus propositis refertur ad singula, ut in eo quod sequitur: "quam non didicimus accepimus legimus, verum ex natura ipsa arripuimus hausimus expressimus". LXXXIV. Nec semper quod adversum est contra ponitur, quale est apud Rutilium: "nobis primis di immortales fruges dederunt, nos quod soli accepimus in omnes terras distribuimus". LXXXV. Fit etiam adsumpta illa figura qua verba declinata repetuntur, quod antimetabole dicitur: "non ut edam vivo, sed ut vivam edo". Et quod apud Ciceronem conversum ita est ut, cum mutationem casus habeat, etiam similiter desinat: "ut et sine invidia culpa plectatur et sine culpa invidia ponatur". LXXXVI. Et eodem eluditur verbo, ut quod dicit de [se] Roscio: "etenim cum artifex eius modi est ut solus videatur dignus esse * videatur qui non accedat". Est et in nominibus ex diverso conlocatis sua gratia: "si consul Antonius, Brutus hostis, si conservator rei publicae Brutus, hostis Antonius".

LXXXVII. Olim plura de figuris quam necesse erat, et adhuc erunt qui putant esse figuram "incredibile est quod dico sed verum" (anthypophoran vocant) et "aliquis hoc semel tulit, nemo bis, ego ter" (diexodon) et "longius evectus sum, sed redeo ad propositum" (aphodon). LXXXVIII. Quaedam verborum figurae paulum a figuris sententiarum declinantur, ut dubitatio. Nam cum est in re, priori parti adsignanda est, cum in verbo, sequenti: "sive me malitiam sive stultitiam dicere oportet". LXXXIX. Item correctionis eadem ratio est: nam quod illic dubitat, hic emendat. Etiam in personae fictione accidere quidam idem putaverunt, ut in verbis esset haec figura: "crudelitatis mater est avaritia", et apud Sallustium in Ciceronem "o Romule Arpinas": quale est apud Menandrum "Oedipus Thriasius". Haec omnia copiosius sunt exsecuti qui non ut partem operis transcurrerunt, sed proprie libros huic operi dedicaverunt, sicut Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius aliique non pauci (sed non minor erit eorum qui vivunt gloria). XC. Vt fateor autem verborum quoque figuras posse pluris reperiri a quibusdam, ita his,

quae ab auctoribus claris traduntur, meliores non adsentior. Nam in primis M. tullius multas in tertio de Oratore libro posuit quas in Oratore postea scripto transeundo videtur ipse damnasse: quarum pars est quae sententiarum potius quam verborum sit, ut inminutio, inprovisum, imago, sibi ipsi responsio, digressio, permissio, contrarium (hoc enim puto quod dicitur enantiotes), sumpta ex adverso probatio: XCI. quaedam omnino non sunt figurae, sicut ordo, dinumeratio, circumscriptio, sive hoc nomine significatur comprensa breviter sententia sive finitio: nam et hoc Cornificius atque Rutilius schema lexeos putant. Verborum autem concinna transgressio hyperbaton est, quod Caecilius quoque putat schema, a nobis est inter tropos posita. XCII. Sed mutatio, [et] si ea est quam Rutilius alloiosin vocat, dissimilitudinem ostendit hominum rerum factorum: quae si latius fiat, figura non est, si angustius, in antitheton cadet; si vero haec appellatio significat hypallagen, satis de ea dictum est. XCIII. Quod vero schema est ad propositum subiecta ratio, quod Rutilius aitiologian vocat? [utrum] Nam de illo dubitari possit, an schema sit in distributis subiecta ratio, quod apud eundem primo loco positum est: prosapodosin dicit, quae, ut maxime, servetur sane in pluribus propositis, quia aut singulis statim ratio subiciatur, ut est apud Gaium Antonium: XCIV. "sed neque accusatorem eum metuo, quod sum innocens, neque competitorem vereor, quod sum Antonius, neque consulem spero, quod est Cicero": aut positis duobus vel tribus eodem ordine singulis continua reddatur, quale apud Brutum de dictatura Cn. Pompei: XCV. "praestat enim nemini imperare quam alicui servire: sine illo enim vivere honeste licet, cum hoc vivendi nulla condicio est". XCVI. Sed et uni rei multiplex ratio subiungitur, ut apud Vergilium: "sive inde occultas vires et pabula terrae pinguia concipiunt, sive illis omne per ignem excoquitur vitium" et totus locus, "seu pluris calor ille vias ... seu durat magis". XCVII. Relationem quid accipi velit non liquet mihi: nam si antanaclasin aut epanodon aut antimetabolen dicit, de omnibus his locuti sumus. Sed quidquid est, nec hoc nec superiora in Oratore repetit. Sola est in eo libro posita inter figuras verborum exclamatio quam sententiae potius puto (adfectus enim est); [et] ceteris omnibus consentio. XCVIII. Adicit his Caecilius periphasin, de qua dixi, Cornificius interrogationem ratiocinationem subiectionem transitionem occultationem, praeterea sententiam membrum articulos interpretationem conclusionem. Quorum priora alterius generis sunt schemata sequentia schemata omnino non sunt. XCIX. Item Rutilius, praeter ea quae apud alios quoque sunt, paromologian, anagcaion, ethopoiian, dicaiologian, prolempsin, characterismon, brachylogian, parasiopesin, parresian, de quibus idem dico. Nam eos quidem auctores qui nullum prope finem fecerunt exquirendis nominibus praeteribo, qui etiam quae sunt argumentorum figuris adscripserunt.

C. Ego illud de iis etiam quae vere sunt adiciam breviter, sicut ornent orationem oportune positae, ita ineptissimas esse cum inmodice petantur. Sunt qui, neglecto rerum pondere et viribus sententiarum, si vel inania verba in hos modos depravarunt summos se iudicent artifices, ideoque non desinant eas

nectere, quas sine substantia sectari tam est ridiculum quam quaerere habitum gestumque sine corpore. CI. Sed ne eae quidem quae recte fiunt densandae sunt nimis: nam et vultus mutatio oculorumque coniectus multum in actu valet, sed si quis ducere os exquisitis modis et frontis ac luminum inconstantia trepidare non desinat, rideatur. Et oratio habet rectam quandam velut faciem, quae ut stupere inmobili rigore non debebit, ita saepius in ea quam natura dedit specie continenda est. CII. Sciendum vero in primis quid quisque in orando postulet locus, quid persona, quid tempus: maior enim pars harum figurarum posita est in delectatione. Vbi vero atrocitate invidia miseratione pugnandum est, quis ferat contrapositis et pariter cadentibus et consimilibus irascentem flentem rogantem? - cum nimia in his rebus cura verborum deroget adfectibus fidem, et ubicumque ars ostentatur, veritas abesse videatur.

[4] I. De compositione non equidem post M. tullium scribere auderem, cui nescio an ulla pars operis huius sit magis elaborata, nisi et eiusdem aetatis homines scriptis ad ipsum etiam litteris reprehendere id conlocandi genus ausi fuissent, et post eum plures multa ad eandem rem pertinentia memoriae tradidissent. Itaque accedam in plerisque Ciceroni, atque in his ero, quae indubitata sunt, brevior, in quibusdam paulum fortasse dissentiam. II. Nam etiam cum iudicium meum ostendero, suum tamen legentibus relinquam. III. Neque ignoro quosdam esse qui curam omnem compositionis excludant, atque illum horridum sermonem, ut forte fluxerit, modo magis naturalem, modo etiam magis virilem esse contendant. Qui si id demum naturale esse dicunt quod natura primum ortum est et quale ante cultum fuit, tota hic ars orandi subuertitur. IV. Neque enim locuti sunt ad hanc regulam et diligentiam primi homines, nec prohoemiis praeparare, docere expositione, argumentis probare, adfectibus commovere scierunt. Ergo his omnibus, non sola compositione caruerunt: quorum si fieri nihil melius licebat, ne domibus quidem casas aut vestibus pellium tegmina aut urbibus montes ac silvas mutari oportuit. V. Quae porro ars statim fuit? Quid non cultu mitescit? cur vites coercemus manu? cur eas fodimus? Rubos arvis excidimus: terra et hos generat. Mansuefacimus animalia: indomita nascuntur. Verum id est maxime naturale quod fieri natura optime patitur. VI. Fortius vero qui incompositum potest esse quam vinctum et bene conlocatum? Neque, si pravi pedes vim detrahunt rebus, ut sotadeorum et galliamborum et quorundam in oratione simili paene licentia lascivientium, id vitium compositionis est iudicandum. VII. Ceterum quanto vehementior fluminum cursus est prono alveo ac nullas moras obiciente quam inter obstantia saxa fractis aquis ac reluctantibus, tanto quae conexa est et totis viribus fluit fragosa atque interrupta melior oratio. cur ergo vires ipsa specie solvi putent, quando res nec ulla sine arte satis valeat et comitetur semper artem decor? VIII. An non eam quae missa optime est hastam speciosissime contortam ferri videmus, et arcu derigentium tela quo certior manus, hoc est habitus ipse formosior? Iam in certamine armorum atque in omni palaestra quid satis recte cavetur ac petitur cui non artifex motus et certi quidam pedes adsint? IX. Quare mihi compositione velut

ammentis quibusdam nervisve intendi et concitari sententiae videntur. Ideoque eruditissimo cuique persuasum est valere eam plurimum, non ad delectationem modo sed ad motum quoque animorum: X. primum quia nihil intrare potest in adfectus quod in aure velut quodam vestibulo statim offendit, deinde quod natura ducimur ad modos. Neque enim aliter eveniret ut illi quoque organorum soni, quamquam verba non exprimunt, in alios tamen atque alios motus ducerent auditorem. XI. In certaminibus sacris non eadem ratione concitant animos ac remittunt, non eosdem modos adhibent cum bellicum est canendum et cum posito genu supplicandum est, nec idem signorum concentus est procedente ad proelium exercitu, idem receptui carmen. XII. Pythagoreis certe moris fuit et cum evigilassent animos ad lyram excitare, quo essent ad agendum erectiores, et cum somnum peterent ad eandem prius lenire mentes, ut, si quid turbidiorum cogitationum, componerent. XIII. Quod si numeris ac modis inest quaedam tacita vis, in oratione ea vehementissima, quantumque interest sensus idem quibus verbis efferatur, tantum verba eadem qua compositione vel in textu iungantur vel in fine cludantur: nam quaedam et sententiis parva et elocutione modica virtus haec sola commendat. XIV. Denique quod cuique visum erit vehementer dulciter speciose dictum, solvat et turbet: abierit omnis vis iucunditas decor. Solvit quaedam sua in Oratore Cicero: "Neque me divitiae movent, quibus omnis Africanos, Laelios multi venalicii mercatoresque superarunt. Inmuta paululum, ut sit "multi superarunt mercatores venaliciique", et insequentis deinceps perihodos, quas si ad illum modum turbes, velut fracta aut transversa tela proieceris. XV. Idem corrigit quae a Graccho composita durius putat. Illum decet: nos hac sumus probatione contenti, quod in scribendo quae se nobis solutiora optulerunt componimus. Quid enim attinet eorum exempla quaerere quae sibi quisque experiri potest? Illud notasse satis habeo, quo pulchriora et sensu et elocutione dissolveris, hoc orationem magis deformem fore, quia neglegentia conlocationis ipsa verborum luce deprenditur. XVI. Itaque ut confiteor paene ultimam oratoribus artem compositionis, quae quidem perfecta sit, contigisse, ita illis quoque priscis habitam inter curas, in quantum adhuc profecerant, puto. Neque enim mihi quamlibet magnus auctor Cicero persuaserit, Lysian Herodotum Thucydiden parum studiosos eius fuisse. XVII. Genus fortasse sint secuti non idem quod Demosthenes aut Plato, quamquam et hi ipsi inter se dissimiles fuerunt. Nam neque illud in Lysia dicendi textum tenue atque rasum laetioribus numeris corrumpendum erat: perdidisset enim gratiam, quae in eo maxima est, simplicis atque inadfectati coloris, perdidisset fidem quoque. Nam scribebat aliis, non ipse dicebat, ut oporteret esse illa rudibus et incompositis similia: XVIII. quod ipsum compositio est. Et historiae, quae currere debet ac ferri, minus convenissent insistentes clausulae et debita actionibus respiratio et cludendi inchoandique sententias ratio. In contionibus quidem etiam similiter cadentia quaedam et contraposita deprehendas. In Herodoto vero cum omnia, ut ego quidem sentio, leniter fluunt, tum ipsa dialectos habet eam iucunditatem ut latentes in se numeros complexa videatur. XIX. Sed de propositorum

diversitate post paulum: nunc quae prius iis qui recte componere volent discenda sunt.

Est igitur ante omnia oratio alia vincta atque contexta, soluta alia, qualis in sermone et epistulis, nisi cum aliquid supra naturam suam tractant, ut de philosophia, de re publica similibusque. XX. Quod non eo dico quia non illud quoque solutum habeat suos quosdam et forsitan difficiliores etiam pedes: neque enim aut hiare semper vocalibus aut destitui temporibus volunt sermo atque epistula, sed non fluunt nec cohaerent nec verba verbis trahunt, ut potius laxiora in his vincla quam nulla sint. XXI. Nonnumquam in causis quoque minoribus decet eadem simplicitas, quae non nullis sed aliis utitur numeris, dissimulatque eos et tantum communit occultius.

XXII. At illa conexa series tris habet formas: incisa, quae commata dicuntur, membra, quae kola, periodon quae est vel ambitus vel circumductum vel continuatio vel conclusio. In omni porro compositione tria sunt genera necessaria: ordo, iunctura, numerus.

XXIII. Primum igitur de ordine. Eius observatio in verbis est singulis et contextis (singula sunt quae asyndeta diximus). In his cavendum ne decrescat oratio, et fortiori subiungatur aliquid infirmius, ut sacrilego fur aut latroni petulans: augeri enim debent sententiae et insurgere, et optime Cicero "tu", inquit, "istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria totius corporis firmitate": aliud enim maius alii supervenit. At si coepisset a toto corpore, non bene ad latera faucesque descenderet. Est et alius naturalis ordo, ut "viros ac feminas", "diem ac noctem", "ortum et occasum" dicas potius, quamquam et retrorsum. XXIV. Quaedam ordine permutato fiunt supervacua, ut "fratres gemini": nam si "gemini" praecesserint, "fratres" addere non est necesse. Illa nimia quorundam fuit observatio, ut vocabula verbis, verba rursus adverbiis, nomina adpositis et pronominibus essent priora: nam fit contra quoque frequenter non indecore. XXV. Nec non et illud nimiae superstitionis, uti quaeque sint tempore, ea facere etiam ordine priora, non quin frequenter sit hoc melius, sed quia interim plus valent ante gesta ideoque levioribus superponenda sunt. XXVI. Verbo sensum cludere multo, si compositio patiatur, optimum est: in verbis enim sermonis vis est. Si id asperum erit, cedet haec ratio numeris, ut fit apud summos Graecos Latinosque oratores frequentissime. Sine dubio erit omne quod non cludet hyperbaton, sed ipsum hoc inter tropos vel figuras, quae sunt virtutes, receptum est. XXVII. Non enim ad pedes verba dimensa sunt, ideoque ex loco transferuntur in locum, ut iungantur quo congruunt maxime, sicut in structura saxorum rudium etiam ipsa enormitas invenit cui adplicari et in quo possit insistere. Felicissimus tamen sermo est cui et rectus ordo et apta iunctura et cum his numerus oportune cadens contigit. XXVIII. Quaedam vero transgressiones et longae sunt nimis, ut superioribus diximus libris, et interim etiam compositione vitiosae, quae in hoc ipsum petuntur, ut exultent atque lasciviant, quales illae Maecenatis: "sole et aurora rubent

plurima"; "inter sacra movit aqua fraxinos"; "ne exsequias quidem unus inter miserrimos viderem meas" (quod inter haec pessimum est, quia in re tristi ludit compositio). XXIX. Saepe tamen est vehemens aliquis sensus in verbo, quod si in media parte sententiae latet, transire intentionem et obscurari circumiacentibus solet, in clausula positum adsignatur auditori et infigitur, quale illud est Ciceronis: "ut tibi necesse esset in conspectu populi Romani vomere postridie". XXX. Transfer hoc ultimum: minus valebit. Nam totius ductus hic est quasi mucro, ut per se foeda vomendi necessitas iam nihil ultra exspectantibus hanc quoque adiceret deformitatem, ut cibus teneri non posset postridie. XXXI. Solebat Afer Domitius traicere in clausulas verba tantum asperandae compositionis gratia, et maxime in prohoemiis, ut pro Cloatilla: "gratias agam continuo", et pro Laelia: "eis utrisque apud te iudicem periclitatur Laelia". Adeo refugit teneram delicatamque modulandi voluptatem ut currentibus per se numeris quod eos inhiberet [et] obiceret. XXXII. Amphiboliam quoque fieri vitiosa locatione verborum nemo est qui nesciat. Haec arbitror, ut in brevi, de ordine fuisse dicenda: qui si vitiosus est, licet et vincta ac sit apte cadens oratio, tamen merito incomposita dicatur.

Iunctura sequitur. Est in verbis, incisis, membris, perihodis: omnia namque ista et virtutes et vitia in complexu habent. XXXIII. Atque ut ordinem sequar, primum sunt quae imperitis quoque ad reprehensionem notabilia videntur, id est, quae commissis inter se verbis duobus ex ultima [fine] prioris ac prima sequentis syllaba deforme aliquod nomen efficiunt. tum vocalium concursus: quod cum accidit, hiat et intersistit et quasi laborat oratio. Pessime longae, quae easdem inter se litteras committunt, sonabunt; praecipuus tamen erit hiatus earum quae cavo aut patulo maxime ore efferuntur. XXXIV. E planior littera est, i angustior, ideoque obscurius in his vitium. Minus peccabit qui longis breves subiciet, et adhuc qui praeponet longae brevem. Minima est in duabus brevibus offensio. Atque cum aliae subiunguntur aliis, proinde asperiores aut leviores erunt prout oris habitu simili aut diverso pronuntiabuntur. XXXV. Non tamen id ut crimen ingens expavescendum est, ac nescio neglegentia in hoc an sollicitudo sit peior. Inhibeat enim necesse est hic Metus impetum dicendi et a potioribus avertat. Quare ut neglegentiae est pars hoc pati, ita humilitatis ubique perhorrescere, nimiosque non inmerito in hac cura putant omnis Isocraten secutos praecipueque Theopompum. XXXVI. At Demosthenes et Cicero modice respexerunt ad hanc partem. Nam et coeuntes litterae, quae synaliphai dicuntur, etiam leviorem faciunt orationem quam si omnia verba suo fine cludantur, et nonnumquam hiulca etiam decent faciuntque ampliora quaedam, ut "pulchra oratione +acta oratio iactatae+", cum longae per se et velut opimae syllabae aliquid etiam medii temporis inter vocales quasi intersistatur adsumunt. XXXVII. Qua de re utar Ciceronis potissimum verbis. "Habet" inquit "ille tamquam hiatus et concursus vocalium molle quiddam et quod indicet non ingratam neglegentiam de re hominis magis quam de verbis laborantis".

Ceterum consonantes quoque, earumque praecipue quae sunt asperiores, in commissura verborum rixantur, ut s ultima cum x proxima, quarum tristior etiam si binae collidantur stridor est, ut "ars studiorum". XXXVIII. Quae fuit causa et Servio sulpicio, ut dixi, subtrahendae s litterae quotiens ultima esset aliaque consonante susciperetur, quod reprehendit Luranius, Messala defendit. Nam neque Lucilium putat uti eadem ultima, cum dicit "Aeserninus fuit" et "dignus locoque", et Cicero in Oratore plures antiquorum tradit sic locutos. XXXIX. Inde "belligerare", "pos meridiem" et illa Censoris Catonis "dicae" "faciae"que, m littera in e mollita. Quae in veteribus libris reperta mutare imperiti solent, et dum librariorum insectari volunt inscientiam, suam confitentur. XL. Atqui eadem illa littera, quotiens ultima est et vocalem verbi sequentis ita contingit ut in eam transire possit, etiam si scribitur, tamen parum exprimitur, ut "multum ille" et "quantum erat", adeo ut paene cuiusdam novae litterae sonum reddat. Neque enim eximitur sed obscuratur, et tantum in hoc aliqua inter duas vocales velut nota est, ne ipsae coeant. XLI. Videndum etiam ne syllaba verbi prioris ultima et prima sequentis +ide nec+: quod ne quis praecipi miretur, Ciceroni in epistulis excidit: "res mihi invisae visae sunt, Brute", et in carmine: "o fortunatam natam me consule Romam". XLII. Etiam monosyllaba, si plura sunt, male continuabuntur, quia necesse est compositio multis clausulis concisa subsultet. Ideoque etiam brevium verborum ac nominum vitanda continuatio et ex diverso quoque longorum: adfert enim quandam dicendi tarditatem. Illa quoque vitia sunt eiusdem loci, si cadentia similiter et desinentia et eodem modo declinata multa iunguntur. XLIII. Ne verba quidem verbis aut nomina nominibus similiaque his continuari decet, cum virtutes etiam ipsae taedium pariant nisi gratia varietatis adiutae.

XLIV. Membrorum incisorumque iunctura non ea modo est observanda quae verborum, quamquam et in his extrema ac prima coeunt, sed plurimum refert compositionis quae quibus anteponas. Nam et "vomens frustis esculentis gremium suum et totum tribunal implevit" * et contra (nam frequentius utar isdem diversarum quoque rerum exemplis, quo sint magis familiaria) "saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe inmanes cantu flectuntur atque consistunt" magis insurgebat si verteretur: nam plus est saxa quam bestias commoveri; vicit tamen compositionis decor. Sed transeamus ad numeros.

XLV. Omnis structura ac dimensio et copulatio vocum constat aut numeris (numeros rythmous accipi volo) aut metrois, id est dimensione quadam. Quod, etiam si constat utrumque pedibus, habet tamen non simplicem differentiam. XLVI. Nam primum numeri spatio temporum constant, metra etiam ordine, ideoque alterum esse quantitatis videtur, alterum qualitatis. Rhythmos est aut par, ut dactylicus, una enim syllaba par est brevibus (est quidem vis eadem et aliis pedibus, sed nomen illud tenet: XLVII. longam esse duorum temporum, brevem unius etiam pueri sciunt) aut sescuplex, ut paeanicus: is est ex longa et

tribus brevibus (aut ex tribus brevibus) et longa (vel alio quoque modo, ut tempora tria ad duo relata sescuplum faciant) aut duplex, ut iambos (nam est ex brevi et longa) quique est ei contrarius. XLVIII. sunt hi et metrici pedes, sed hoc interest, quod rhythmo indifferens dactylicusne ille priores habeat breves an sequentes: tempus enim solum metitur, ut a sublatione ad positionem idem spatii sit. Proinde alia [ad] dimensio versuum: pro dactylico poni non poterit anapaestos aut spondius, nec paean eadem ratione brevibus incipiet ac desinet. XLIX. Neque solum alium pro alio pedem metrorum ratio non recipit, sed ne dactylum quidem aut forte spondium alterum pro altero. Itaque si quinque continuos dactylos, ut sunt in illo "panditur interea domus omnipotentis Olympi" confundas, solveris versum. L. sunt et illa discrimina, quod rhythmis libera spatia, metris finita sunt, et his certae clausulae, illi quo modo coeperant currunt usque ad metabolen, id est transitum ad aliud rhythmi genus, et quod metrum in verbis modo, rhythmos etiam in corporis motu est. LI. Inania quoque tempora rhythmi facilius accipient, quamquam haec et in metris accidunt. Maior tamen illic licentia est; ubi tempora [etiam animo] metiuntur et pedum et digitorum ictu, intervalla signant quibusdam notis, atque aestimant quot breves illud spatium habeat: inde tetrasemoe, pentasemoe, deinceps longiore sunt percussiones (nam semion tempus est unum).

LII. In compositione orationis certior et magis omnibus aperta servari debet dimensio. Est igitur in pedibus, et metricis quidem pedibus, qui adeo reperiuntur in oratione ut in ea frequenter non sentientibus nobis omnium generum excidant versus, et contra nihil quod est prorsa scriptum non redigi possit in quaedam versiculorum genera vel in membra, si in tam molestos incidimus grammaticos quam fuerunt qui lyricorum quorundam carmina in varias mensuras coegerunt. LIII. At Cicero frequentissime dicit totum hoc constare numeris, ideoque reprehenditur a quibusdam tamquam orationem ad rhythmos alliget. LIV. Nam sunt numeri rhythmoe, ut et ipse constituit et secuti eum Vergilius, cum dicit "numeros memini, si verba tenerem", et Horatius "numerisque fertur lege solutis". LV. Invadunt ergo hanc inter ceteras vocem: "neque enim Demosthenis fulmina tantopere vibratura" dicit "nisi numeris contorta ferrentur": in quo si hoc sentit: "rhythmis contorta", dissentio. Nam rhythmi, ut dixi, neque finem habent certum nec ullam in contextu varietatem, sed qua coeperunt sublatione latione ac positione ad finem usque decurrunt: oratio non descendet ad crepitum digitorum. LVI. Idque Cicero optime videt ac testatur frequenter se quod numerosum sit quaerere ut magis non arrhythmum, quod esset inscitum atque agreste, quam enrhythmum, quod poeticum est, esse compositionem velit: sicut etiam quos palaestritas esse nolumus, tamen esse nolumus eos qui dicuntur apalaestroe. LVII. Veram ea quae efficitur e pedibus apta conclusio nomen aliquod desiderat. Quid sit igitur potius quam "numerus", sed oratorius numerus, ut enthymema rhetoricus syllogismus? Ego certe, ne in calumniam cadam, qua

ne M. quidem tullius caruit, posco hoc mihi, ut, cum pro composito dixero numerum et ubicumque iam dixi, oratorium dicere intellegar.

LVIII. Conlocatio autem verba iam probata et electa et velut adsignata sibi debet conectere: nam vel dure inter se commissa potiora sunt inutilibus. Tamen et eligere quaedam, dum ex iis quae idem significent atque idem valeant, permiserim, et adicere dum. non otiosa, et detrahere dum non necessaria, et figuris mutare [et] casus atque numeros, quorum varietas frequenter gratia compositionis adscita etiam suo nomine solet esse iucunda. LIX. Etiam ubi aliud ratio, aliud consuetudo poscet, utrum volet sumat compositio, "vitavisse" vel "vitasse", "deprehendere" vel "deprendere". Coitus etiam syllabarum non negabo et quidquid sententiis aut elocutioni non nocebit. LX. Praecipuum tamen in hoc opus est, scire quod quoque loco verborum maxime quadret. Atque is optime componet qui hoc non solum componendi gratia facit.

Ratio vero pedum in oratione est multo quam in versu difficilior: primum quod versus paucis continetur, oratio longiores habet saepe circumitus, deinde quod versus semper similis sibi est et una ratione decurrit, orationis compositio, nisi varia est, et offendit similitudine et in adfectatione deprenditur. LXI. Et in omni quidem corpore totoque, ut ita dixerim, tractu numerus insertus est: neque enim loqui possum nisi e syllabis brevibus ac longis, ex quibus pedes fiunt. Magis tamen et desideratur in clausulis et apparet, primum quia sensus omnis habet suum finem, poscitque naturale intervallum quo a sequentis initio dividatur, deinde quod aures continuam vocem secutae, ductaeque velut prono decurrentis orationis flumine, tum magis iudicant cum ille impetus stetit et intuendi tempus dedit. LXII. Non igitur durum sit neque abruptum quo animi velut respirant ac reficiuntur. Haec est sedes orationis, hoc auditor exspectat, hic laus omnis +declamat+. Proximam clausulis diligentiam postulant initia: nam et in haec intentus auditor est. LXIII. Sed eorum facilior ratio est; non enim cohaerent aliis nec praecedentibus serviunt: exordium sumunt, +cum ea+ quamlibet sit enim composita ipsa, gratiam perdet si ad eam rupta via venerimus. Namque eo fit ut cum Demosthenis severa videatur compositio tois theois euchomai pasi cai pasais, et illa quae ab uno, quod sciam, Bruto minus probatur, ceteris placet kan mepo ballei mede toxevei, Ciceronem carpant in his "familiaris coeperat esse balneatori" et "non nimis dura archipiratae". LXIV. Nam "balneatori" et "archipiratae" idem finis est qui pasi kai pasais et qui mede toxevei sed priora sunt severiora. LXV. Est in eo quoque nonnihil, quod hic singulis verbis bini pedes continentur, quod etiam in carminibus est praemolle, nec solum ubi quinae, ut in his, syllabae nectuntur, "fortissima Tyndaridarum", sed etiam quaternae, cum versus cluditur "Appennino" et "armamentis" et "Orione". LXVI. Quare hic quoque vitandum est ne plurium syllabarum [his] verbis utamur in fine.

Mediis quoque non ea modo cura sit, ut inter se cohaereant, sed ne pigra, ne longa sint, ne, quod nunc maxime vitium est, brevium contextu resultent ac sonum reddant paene puerilium crepitaculorum. LXVII. Nam ut initia clausulaeque plurimum momenti habent, quotiens incipit sensus aut desinit, sic in mediis quoque sunt quidam conatus iique leviter insistunt, ut currentium pes, etiam si non moratur, tamen vestigium facit. Itaque non modo membra atque incisa bene incipere atque cludi decet, sed etiam in iis quae non dubie contexta sunt nec respiratione utuntur sunt illi vel occulti gradus. LXVIII. Quis enim dubitet unum sensum in hoc et unum spiritum esse: "animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partis"; tamen et duo prima verba et tria proxima et deinceps duo rursus ac tria suos quasi numeros habent: spiritum sustinemus +sic aput rimas aestimantur.+ LXIX. Hae particulae prout sunt graves acres, lentae celeres, remissae exsultantes, proinde id quod ex illis conficitur aut severum aut luxuriosum aut quadratum aut solutum erit. LXX. Quaedam etiam clausulae sunt claudae atque pendentes si relinquantur, sed sequentibus suscipi ac sustineri solent, eoque facto vitium quod erat in fine continuatio emendat. "Non vult populus Romanus obsoletis criminibus accusari Verrem" durum si desinas: sed cum est continuatum his quae secuntur, quamquam natura ipsa divisa sunt: "nova postulat, inaudita desiderat", salvus est cursus. LXXI. "Vt adeas, tantum dabis" male cluderet, nam et trimetri versus pars ultima est: excipit "ut tibi cibum vestitumque intro ferre liceat, tantum": praeceps adhuc firmatur ac sustinetur ultimo "nemo recusabat".

LXXII. Versum in oratione fieri multo foedissimum est totum, sed etiam in parte deforme, utique si pars posterior in clausula deprehendatur aut rursus prior in ingressu. Nam quod est contra saepe etiam decet, quia et cludit interim optime prima pars versus, dum intra paucas syllabas, praecipue senari atque octonari ("in Africa fuisse" initium senari est, primum pro Q. Ligario caput cludit; LXXIII. "esse videatur", iam nimis frequens, octonarium inchoat: talia sunt Demosthenis pasi kai pasais, pasin hymin et totum paene principium) et ultima versuum initio conveniunt orationis: LXXIV. "etsi vereor, iudices", et "animadverti, iudices". Sed initia initiis non convenient, ut T. Livius hexametri exordio coepit: "facturusne operae pretium sim" (nam ita editum est, [quod] melius quam quo modo emendatur), nec clausulae clausulis, ut Cicero: LXXV. "quo me vertam nescio", qui trimetri finis est. Trimetrum et senarium promiscue dicere licet: sex enim pedes, tres percussiones habet. Peius cludit finis hexametri, ut Brutus in epistulis: "neque illi malunt habere tutores aut defensores, quamquam sciunt placuisse Catoni". LXXVI. Illi minus sunt notabiles, quia hoc genus sermoni proximum est. Itaque et versus hic fere excidunt, quos Brutus ipso componendi durius studio saepissime facit, non raro Asinius, sed etiam Cicero nonnumquam, ut in principio statim orationis in L. Pisonem: "pro di inmortales, qui hic inluxit dies?" LXXVII. Non minore autem cura vitandum est quidquid est enrythmon, quale apud Sallustium: "falso queritur de natura sua". Quamvis

enim vincta sit, tamen soluta videri debet oratio. Atqui Plato, diligentissimus compositionis, in Timaeo prima statim parte vitare ista non potuit. LXXVIII. Nam et initium hexametri statim invenias, et anacreontion protinus colon efficies, et si velis trimetron, et quod duobus pedibus et parte penthemimeres a Graecis dicitur, et haec omnia in tribus versibus: et Thucydidi hyper hemisy Kares ephanesan ex mollissimo rhythmorum genere excidit.

LXXIX. Sed quia omnem oratoriam compositionem pedibus constare dixi, aliqua de his quoque: quorum nomina quia varie traduntur, constituendum est quo quemque appellemus. Equidem Ciceronem sequar (nam is eminentissimos Graecorum est secutus), excepto quod pes mihi tris syllabas non videtur excedere, quamquam ille paeane dochmioque, quorum prior in quattuor, secundus in quinque excurrit, utatur; LXXX. nec tamen ipse dissimulat quibusdam numeros videri, non pedes, neque inmerito: quidquid est enim supra tris syllabas, id est ex pluribus pedibus. Ergo cum constent quattuor pedes binis, octo ternis, spondion longis duabus, pyrrhichium, quem alii pariambum vocant, brevibus, iambum brevi longaque, huic contrarium e longa et brevi choreum, non ut alii trochaeum nominemus: LXXXI. ex iis vero qui ternas syllabas habent dactylum longa duabusque brevibus, huic temporibus parem sed retro actum appellari constat anapaeston. Media inter longas brevis faciet amphimacron (sed frequentius eius nomen est creticus); longa inter brevis amphibrachys. LXXXII. * huic adversus longis brevem praecedentibus palimbacchius erit. Tres breves trochaeum, quem tribrachyn dici volunt qui choreo trochaei nomen imponunt, tres longae molosson efficient. LXXXIII. Horum pedum nullus non in orationem venit, sed quo quique sunt temporibus pleniores longisque syllabis magis stabiles, his graviorem faciunt orationem, breves celerem ac mobilem. Vtrumque locis utile: nam et illud, ubi opus est velocitate, tardum et segne et hoc, ubi pondus exigitur, praeceps ac resultans merito damnetur. LXXXIV. Sit in hoc quoque aliquid fortasse momenti, quod et longis longiores et brevibus sunt breviores syllabae: ut, quamvis neque plus duobus temporibus neque uno minus habere videantur ideoque in metris omnes breves omnesque longae inter se ipsae sint pares, lateat tamen nescio quid quod supersit aut desit. Nam versuum propria condicio est, ideoque in his quaedam etiam communes; LXXXV. veritas vero qui patitur aeque brevem esse vel longam vocalem cum est sola quam cum eam consonantes una pluresve praecedunt? Certe in dimensione pedum syllaba quae est brevis, insequente alia vel brevi, quae tamen duas primas consonantes habeat, fit longa, ut "agrestem tenui musam": LXXXVI. nam "a" brevis, "gres" brevis, faciet tamen longam a priorem. Dat igitur illi aliquid ex suo tempore; quo modo, nisi habet plus quam quae brevissima, qualis ipsa esset detractis consonantibus? Nunc unum tempus accommodat priori et unum accipit a sequente: ita duae natura breves positione sunt temporum quattuor.

LXXXVII. Miror autem in hac opinione doctissimos homines fuisse, ut alios pedes ita eligerent aliosque damnarent quasi ullus esset quem non sit necesse

in oratione deprendi. Licet igitur paeana sequatur Ephorus, inventum a Thrasymacho, probatum ab Aristotele, dactylumque ut temperatos brevibus ac longis, fugiat * trochaeum, alterius tarditate nimia, alterius celeritate damnata, herous, qui est idem dactylus, Aristoteli amplior, iambus humilior videatur, trochaeum ut nimis currentem damnet eique cordacis nomen imponat, eademque dicant Theodectes ac Theophrastus, similia post eos Halicarnasseus Dionysius: LXXXVIII. inrumpent etiam ad invitos, nec semper illis heroo aut paeane suo, quem quia versum raro facit maxime laudant, uti licebit. LXXXIX. Vt sint tamen aliis alii crebriores non verba facient, quae neque augeri nec minui nec sicuti modulatione produci aut corripi possunt, sed transmutatio et conlocatio; XC. plerique enim ex commissuris eorum vel divisione fiunt pedes. Quo fit ut isdem verbis alii atque alii versus fiant, ut memini quendam non ignobilem poetam talis exarasse: "astra tenet caelum, mare classes, area messem". Hic retrorsum fit sotadeus, itemque sotadeus [adiu] retro trimetros: "caput exseruit mobile pinus repetita". XCI. Miscendi ergo sunt, curandumque ut sint plures qui placent et circumfusi bonis deteriores lateant. Nec vero in litteris syllabisque natura mutatur, sed refert quae cum quaque optime coeat. Plurimum igitur auctoritatis, ut dixi, et ponderis habent longae, celeritatis breves: quae si miscentur quibusdam longis, currunt, si continuantur, exsultant. XCII. Acres quae ex brevibus ad longas insurgunt, leviores quae a longis in breves descendunt. Optime incipitur a longis, recte aliquando a brevibus, ut "novum crimen": levius a duabus, ut "animadverti, iudices", sed hoc pro Cluentio recte quia initium eius partitionis simile est, quae celeritate gaudet. XCIII. Clausula quoque e longis firmissima est, sed venit et in breves, quamvis habeatur indifferens ultima. Neque enim ego ignoro in fine pro longa accipi brevem, quia videtur aliquid vacantis temporis ex eo quod insequitur accedere: aures tamen consulens meas intellego multum referre verene longa sit quae cludit an pro longa. Neque enim tam plenum est "dicere incipientem timere" quam illud "ausus est confiteri": atqui si nihil refert brevis an longa sit ultima, idem pes erit, verum nescio quo modo sedebit hoc, illud subsistet. XCIV. Quo moti quidam longae ultimae tria tempora dederunt, ut illud tempus quod brevis e loco accipit huic quoque accederet. Nec solum refert quis cludat pes, sed cludentem quis antecedat. XCV. Retrorsum autem neque plus tribus, iique si non ternas syllabas habebunt, repetendi erunt (absit tam poetica observatio) neque minus duobus (alioqui pes erit, non numerus). Potest tamen vel unus esse, dichoreus si unus est, qui constat e duobus choreis, itemque paean, qui est ex choreo et pyrrhichio (quem aptum initiis putant), vel contra, qui est ex tribus brevibus et longa, cui clausulam adsignant: XCVI. de quibus fere duobus scriptores huius artis locuntur, alii omnes +ut quocumque sint quoque+ temporum quod ad rationem pertineat paeanas appellant. XCVII. Est et dochmius, qui fit ex bacchio et iambo vel iambo et cretico, stabilis in clausulis et severus. Spondius quoque, quo plurimum est Demosthenes usus, non eodem modo semper [prae] se habet: optime praecedet eum creticus, ut in hoc: "de qua ego nihil dicam nisi depellendi criminis causa". Non nihil est, quod supra dixi

multum referre, unone verbo sint duo pedes comprehensi an uterque liber. Sic enim fit forte "criminis causa", more "archipiratae", mollius si tribrachys praecedat, "facilitates", "temeritates". XCVIII. Est enim quoddam ipsa divisione verborum latens tempus, ut in pentametri medio spondio, qui nisi alterius verbi fine, alterius initio constat, versum non efficit. Potest, etiam si minus bene, praeponi anapaestos: "muliere non solum nobili verum etiam nota". XCIX. cum anapaestos et creticus, iambus quoque, qui est utroque syllaba minor: praecedet enim tres longas brevis. Sed et spondius iambo recte praeponitur: "isdem in armis fui". cum spondius, et bacchius: sic enim fiet ultimus dochmius: "in armis fui". C. Ex iis quae supra probavi apparet molosson quoque clausulae convenire, dum habeat ex quocumque pede ante se brevem: "illud scimus, ubicumque sunt esse pro nobis". CI. Minus gravis erit spondius, praecedentibus +et pyrrhichio,+ ut "iudicii Iuniani", et adhuc peius priore paeane, ut "Brute dubitavi", nisi potius hos esse volumus dactylum et bacchium. duo spondii non fere se iungi patiuntur, quae in versu quoque notabilis clausula est, ni cum id fieri potest ex tribus quasi membris: "cur de perfugis nostris copias comparat is contra nos?" - una syllaba, duabus, una. CII. Ne dactylus quidem spondio bene praeponitur, quia finem versus damnamus in fine orationis. Bacchius et cludit et sibi iungitur: "venenum timeres", vel choreum et spondium ante se amat: "ut venenum timeres". Contrarius quoque qui est cludet, nisi si ultimam syllabam longam esse volumus, optimeque habebit ante se molosson: "civis Romanus sum", aut bacchium: "quod hic potest nos possemus". CIII. Sed verius erit cludere choreum praecedente spondio, nam hic potius est numerus: "nos possemus" et "Romanus sum". Cludet et dichoreus, id est idem pes sibi ipse iungetur, quo Asiani sunt usi plurimum; cuius exemplum Cicero ponit: "patris dictum sapiens temeritas fili comprobavit". CIV. Accipiet ante se choreus et pyrrhichium: "omnis prope cives virtute gloria dignitate superabat". Cludet et dactylus, nisi eum observatio ultimae creticum facit: "muliercula nixus in litore". Habebit ante se bene creticum et iambum, spondium male, peius choreum. Cludit amphibrachys: CV. "Q. Ligarium in Africa fuisse", si non eum malumus esse bacchium. Non optimus est trochaeus, si ulla est ultima brevis, quod certe sit necesse est: alioqui quo modo cludet, qui placet plerisque, dichoreus? Illa observatione ex trochaeo fit anapaestos. CVI. Idem trochaeus praecedente longa fit paean, quale est "si potero" et "dixit hoc Cicero", "obstat invidia". Sed hunc initiis dederunt. Cludet et pyrrhichius choreo praecedente, nam sic paean est. Sed omnes hi qui in breves excidunt minus erunt stabiles nec alibi fere satis apti quam ubi cursus orationis exigitur et clausulis non intersistitur. CVII. Creticus et initiis optimus: "quod precatus a dis inmortalibus sum", et clausulis: "in conspectu populi Romani vomere postridie". Apparet vero quam bene eum praecedant vel anapaestos vel ille qui videtur fini aptior paean. Sed et se ipse sequitur: "servare quam plurimos". Sic melius quam choreo praecedente: "quis non turpe duceret?" (si ultima brevis pro longa sit: sed fingamus sic: "non turpe duceres".) CVIII. Sed hic est illud inane quod dixi: paulum enim morae damus inter ultimum atque proximum

verbum, et "turpe" illud intervallo quodam producimus: alioqui sit exsultantissimum et trimetri finis: "quis non turpe duceret?" sicut illud "ore excipere liceret" si iungas lascivi carminis est, sed interpunctis quibusdam et tribus quasi initiis fit plenum auctoritatis. CIX. Nec ego, cum praecedentis pedes posui, legem dedi ne alii essent, sed quid fere accideret, quid in praesentia videretur optimum ostendi. Qui non optime est sibi iunctus anapaestos, ut qui sit pentametri finis vel rhythmos qui nomen ab eo traxit: "nam ubi libido dominatur, innocentiae leve praesidium est" (nam synaliphe facit ut duae ultimae syllabae pro una sonent), melior fiet praecedente spondio vel bacchio, ut si idem mutes "leve innocentiae praesidium est". CX. Non me capit, ut a magnis viris dissentiam, paean qui est ex tribus brevibus et longa (nam est et ipse una plus brevi anapaestos): "facilitas" et "agilitas". Qui quid ita placuerit his non video, nisi quod illum fere probaverunt quibus loquendi magis quam orandi studium fuit. CXI. Nam et ante se brevibus gaudet pyrrhichio vel choreo: "mea facilitas", "nostra facilitas", ac praecedente spondio tamen plane finis est trimetri, cum sit per se quoque. Ei contrarius principiis merito laudatur: nam et primam stabilem et tres celeres habet. Tamen hoc quoque meliores alios puto.

CXII. Totus vero hic locus non ideo tractatur a nobis ut oratio, quae ferri debet ac fluere, dimetiendis pedibus ac perpendendis syllabis consenescat; nam id cum miseri, tum in minimis occupati est: neque enim qui se totum in hac cura consumpserit potioribus vacabit, si quidem relicto rerum pondere ac nitore contempto "tesserulas" " ut ait Lucilius, struet et vermiculate inter se lexis committet. CXIII. Nonne ergo refrigeretur sic calor et impetus pereat, ut equorum cursum delicati minutis passibus frangunt? CXIV. Quasi vero fecerint sint in compositione deprensi, sicut poema nemo dubitaverit spiritu quodam initio fusum et aurium mensura et similiter decurrentium spatiorum observatione esse generatum, mox in eo repertos pedes. Satis igitur in hoc nos componet multa scribendi exercitatio, ut ex tempore etiam similia fundamus. CXV. Neque vero tam sunt intuendi pedes quam universa comprensio, ut versum facientes totum illum decursum, non sex vel quinque partes ex quibus constat versus, aspiciunt: ante enim carmen ortum est quam observatio carminis, ideoque illud "Fauni vatesque canebant". CXVI. Ergo quem in poemate locum habet versificatio, eum in oratione compositio.

Optime autem de illa iudicant aures, quae plena sentiunt et parum expleta desiderant, et fragosis offenduntur, levibus mulcentur, [et] contortis excitantur, et stabilia probant, clauda deprendunt, redundantia ac nimia fastidiunt. Ideoque docti rationem componendi intellegunt, etiam indocti voluptatem. Quaedam vero tradi arte non possunt. CXVII. Mutandus est casus si durius is quo coeperamus feratur: num in quem transeamus ex quo praecipi potest? Figura laboranti compositioni variata saepe succurrit, quae cum orationis, tum etiam sententiae: num praescriptum eius rei unum est? Occasionibus utendum et cum re praesenti deliberandum est. CXVIII. Iam

vero spatia ipsa, quae in hac quidem parte plurimum valent, quod possunt nisi aurium habere iudicium? cur alia paucioribus verbis satis plena vel nimium, alia pluribus brevia et abscisa sint? cur in circumductionibus, etiam cum sensus finitus est, aliquid tamen loci vacare videatur? "Neminem vestrum ignorare arbitror, iudices, hunc per hosce dies sermonem vulgi atque hanc opinionem populi Romani fuisse". CXIX. cur "hosce" potius quam "hos"? Neque enim erat asperum. Rationem fortasse non reddam, sentiam esse melius. cur non satis sit "sermonem vulgi fuisse"? Compositio enim patiebatur: ignorabo, sed ut audio hoc, animus accipit plenum sine hac geminatione non esse: CXX. ad sensus igitur referenda sunt. Nequis satis forte, quid severum, quid iucundum sit intellegent; facient quidem natura duce melius quam arte, sed naturae ipsi ars inerit.

CXXI. Illud prorsus oratoris, scire ubi quoque genere compositionis sit utendum. Ea duplex observatio est: altera quae ad pedes refertur, altera quae ad comprensiones quae efficiuntur e pedibus. CXXII. Ac de his prius. Diximus igitur esse incisa membra circumitus. Incisum, quantum mea fert opinio, erit sensus non expleto numero conclusus, plerisque pars membri. Tale est enim quo Cicero utitur: "Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat? At egebas". Fiunt autem etiam singulis verbis incisa: "diximus, testes dare volumus": incisum est "diximus". CXXIII. Membrum autem est sensus numeris conclusus, sed a toto corpore abruptus et per se nihil efficiens. "O callidos homines" perfectum est, sed remotum a ceteris vim non habet, ut per se manus et pes et caput: "o rem excogitatam". Quando ergo incipit corpus esse? cum venit extrema conclusio: "quem quasi nostrum fefellit id vos ita esse facturos?" Quam Cicero brevissimam putat. Itaque fere incisa et [in] membra mutila sunt et conclusionem utique desiderant. CXXIV. Perihodo plurima nomina dat Cicero: ambitum, circumitum, comprensionem, continuationem, circumscriptionem. Genera eius duo sunt: alterum simplex, cum sensus unus longiore ambitu circumducitur, alterum quod constat membris et incisis, quod plures sensus habet: "aderat ianitor carceris, [et] carnifex praetoris" reliqua. CXXV. Habet perihodos membra minime duo; medius numerus videtur quattuor, sed recipit frequenter et plura. Modus eius a Cicerone aut quattuor senariis versibus aut ipsius spiritus modo terminatur. Praestare debet ut sensum concludat: sit aperta, ut intellegi possit, non inmodica, ut memoria contineri. Membrum longius iusto tardum, brevius instabile est. CXXVI. Vbicumque acriter erit et instanter et pugnaciter dicendum membratim caesimque dicemus: nam hoc in oratione plurimum valet; adeoque rebus accommodanda compositio ut asperis asperos etiam numeros adhiberi oporteat et cum dicente aeque audientem inhorrescere. CXXVII. Membratim plerumque narrabimus, aut ipsas perihodos maioribus intervallis et velut laxioribus nodis resolvemus, exceptis quae non docendi gratia sed ornandi narrantur, ut in Verrem Proserpinae raptus: hic enim lenis et fluens contextus decet. CXXVIII. Perihodos apta prohoemiis maiorum causarum, ubi sollicitudine commendatione miseratione res eget, item

communibus locis et in omni amplificatione, sed poscitur tum austera si accuses, tum fusa si laudes. Multum et in epilogis pollet. CXXIX. Totum autem hoc adhibendum est, quod sit amplius compositionis genus, cum iudex non solum rem tenet, sed etiam captus est oratione et se credit actori et voluptate iam ducitur. Historia non tam finitos numeros quam orbem quendam contextumque desiderat. Namque omnia eius membra conexa sunt, +et quoniam lubrica est ac fluit+, ut homines, qui manibus invicem adprehensis gradum firmant, continent et continentur. CXXX. Demonstrativum genus omne fusiores habet liberioresque numeros, iudiciale et contionale ut materia varium est, sic etiam ipsa conlocatione verborum.

Vbi iam nobis pars ex duabus quas modo fecimus secunda tractanda est. Nam quis dubitat alia lenius alia concitatius, alia sublimius alia pugnacius, alia ornatius alia gracilius esse dicenda: CXXXI. gravibus, sublimibus, ornatis longas magis syllabas convenire, ita ut lenia spatium, sublimia et ornata claritatem quoque vocalium poscant? his contraria magis gaudere brevibus, argumenta partitiones iocos et quidquid est sermoni magis simile? CXXXII. Itaque componemus prohoemium varie atque ut sensus eius postulabit. Neque enim accesserim Celso, qui unam quandam huic parti formam dedit et optimam compositionem esse prohoemii ut est apud Asinium dixit: "si, Caesar, ex omnibus mortalibus qui sunt ac fuerunt posset huic causae disceptator legi, non quisquam te potius optandus nobis fuit": CXXXIII. non quia negem hoc +aut+ bene esse compositum, sed quia legem hanc esse componendi in omnibus principiis recusem. Nam iudicis animus varie praeparatur: tum miserabiles esse volumus, tum modesti, tum acres, tum graves, tum blandi, tum flectere, tum ad diligentiam hortari. Haec ut sunt diversa natura, ita dissimilem componendi quoque rationem desiderant. An similibus Cicero usus est numeris in exordio pro Milone, pro Cluentio, pro Ligario? CXXXIV. Narratio fere tardiores atque, ut sic dixerim, modestiores desiderat pedes ex omnibus maxime mixtos. Nam et verbis, ut saepius pressa est, ita interim insurgit, sed docere et infigere animis res semper cupit? quod minime festinantium opus est: ac mihi videatur tota narratio constare longioribus membris, brevioribus perihodis. CXXXV. Argumenta acria et citata pedibus quoque ad hanc naturam commodatis utentur, non +dum ita ut+ trochaeis (quae celeria quidem sed sine viribus sunt), verum iis qui sunt brevibus longisque non tamen plures longas quam brevis habent. CXXXVI. Iam illa sublimia spatiosas clarasque voces habent; amant amplitudinem dactyli quoque ac paeanis, etiam si maiore ex parte syllabis brevibus, temporibus tamen satis plenI. Aspera contra iambis maxime concitantur, non solum quod sunt e duabus modo syllabis eoque frequentiorem quasi pulsum habent, quae res lenitati contraria est, sed etiam quod omnibus pedibus insurgunt et a brevibus in longas nituntur et crescunt, ideoque meliores choreis, qui ab longis in breves cadunt. CXXXVII. Summissa, qualia in epilogis sunt, lentas et ipsa, sed minus exclamantis exigunt.

Vult esse Celsus aliquam et +superiorem+ compositionem, quam equidem si scirem non docerem: sed sit necesse est tarda et supina; verum nisi ex verbis atque sententiis per se si id quaeritur, satis odiosa esse non poterit.

CXXXVIII. Denique, ut semel finiam, sic fere componendum quo modo pronuntiandum erit. An non in prohoemiis plerumque summissi, nisi cum in accusatione concitandus est iudex aut aliqua indignatione complendus, in narratione pleni atque expressi, in argumentis citati atque ipso etiam motu celeres sumus, [ut] in locis ac descriptionibus fusi ac fluentes, in epilogis plerumque deiecti et infracti? CXXXIX. Atqui corporis quoque motus sua quaedam habet tempora, et ad signandos pedes non minus saltationi quam modulationibus adhibetur musica ratio numerorum. Quid? non vox et gestus accommodatur naturae ipsarum de quibus dicimus rerum? Quo minus id mirere in pedibus orationis, cum debeant sublimia ingredi, lenia duci, acria currere, delicata fluere. CXL. Itaque +tragoediae ubi recesset adfectatus etiam tumor rerum et+ spondiis atque iambis maxime continetur: "en impero Argis, sceptra mihi liquit Pelops". At ille comicus aeque senarius, quem trochaicum vocant, pluribus choreis, qui trochaei ab aliis dicuntur, pyrrhichiisque decurrit, sed quantum accipit celeritatis, tantum gravitatis tatis amittit: CXLI. "quid igitur faciam? non eam ne nunc quidem?" Aspera vero et maledica, ut dixi, etiam in carmine iambis grassantur: "quis hoc potest videre, quis potest pati, nisi inpudicus et vorax et aleo?" CXLII. In universum autem, si sit necesse, duram potius atque asperam compositionem malim esse quam effeminatam et enervem, qualis apud multos, et cotidie magis, lascivissimis syntonorum modis saltat. Ac ne tam bona quidem ulla erit ut debeat esse continua et in eosdem semper pedes ire. CXLIII. Nam et versificandi genus est unam legem omnibus sermonibus dare, et id cum manifestae adfectationis est, cuius rei maxime cavenda suspicio est, tum etiam taedium ex similitudine ac satietatem creat, quoque est dulcius, magis perdit +atque+ et fidem et adfectus motusque omnis qui est in hac cura deprensus, nec potest ei credere aut propter eum dolere et irasci iudex cui putat hoc vacare. CXLIV. Ideoque interim quaedam quasi solvenda de industria sunt, et quidem illa maximi laboris, ne laborata videantur. Sed neque longioribus quam oportet hyperbatis compositioni serviamus, ne quae eius rei gratia fecerimus propter eam fecisse videamur, et certe nullum aptum atque idoneum verbum permutemus gratia levitatis. CXLV. Neque enim ullum erit tam difficile quod non commode inseri possit, nisi quod in evitandis eius modi verbis non decorem compositionis quaerimus, sed facilitatem. Non tamen mirabor Latinos magis indulsisse compositioni quam Atticos, quo minus in verbis habeant venustatis et gratiae, nec vitium duxerim si Cicero a Demosthene paulum in hac parte descivit. CXLVI. Sed quae sit differentia nostri Graecique sermonis explicabit summus liber.

Compositio (nam finem imponere egresso destinatum modum volumini festino) debet esse honesta iucunda varia. CXLVII. Eius tres partes: ordo coniunctio numerus. Ratio in adiectione detractione mutatione: usus pro

natura rerum quas dicimus: cura ita magna ut sentiendi atque eloquendi prior sit: dissimulatio curae praecipua, ut numeri sponte fluxisse [arcessisse], non arcessiti et coacti esse videantur.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER DECIMVS

1 2 3 4 5 6 7

1

I. Sed haec eloquendi praecepta, sicut cogitationi sunt necessaria, ita non satis ad vim dicendi valent nisi illis firma quaedam facilitas, quae apud Graecos hexis nominatur, accesserit: ad quam scribendo plus an legendo an dicendo conferatur, solere quaeri scio. Quod esset diligentius nobis examinandum [citra] si qualibet earum rerum possemus una esse contenti; II. verum ita sunt inter se conexa et indiscreta omnia ut, si quid ex his defuerit, frustra sit in ceteris laboratum. Nam neque solida atque robusta fuerit umquam eloquentia nisi multo stilo vires acceperit, et citra lectionis exemplum labor ille carens rectore fluitabit, et qui sciet quae quoque sint modo dicenda, nisi tamen in procinctu paratamque ad omnis casus habuerit eloquentiam, velut clausis thesauris incubabit. III. Non autem ut quidquid praecipue necessarium est, sic ad efficiendum oratorem maximi protinus erit momenti. Nam certe, cum sit in eloquendo positum oratoris officium, dicere ante omnia est, atque hinc initium eius artis fuisse manifestum est, proximam deinde imitationem, novissimam scribendi quoque diligentiam. IV. Sed ut perveniri ad summa nisi ex principiis non potest, ita procedente iam opere [iam] minima incipiunt esse quae prima sunt. Verum nos non quomodo sit instituendus orator hoc loco dicimus (nam id quidem aut satis aut certe uti potuimus dictum est), sed athleta qui omnis iam perdidicerit a praeceptore numeros quo genere exercitationis ad certamina praeparandus sit. Igitur eum qui res invenire et disponere sciet, verba quoque et eligendi et conlocandi rationem perceperit, instruamus]qua in oratione+ quod didicerit facere quam optime quam facillime possit.

V. Num ergo dubium est quin ei velut opes sint quaedam parandae, quibus uti ubicumque desideratum erit possit? VI. Eae constant copia rerum ac verborum. Sed res propriae sunt cuiusque causae aut paucis communes, verba in universas paranda: quae si [in] rebus singulis essent singula, minorem curam postularent: nam cuncta sese cum ipsis protinus rebus offerrent. Sed cum sint aliis alia aut magis propria aut magis ornata aut plus efficientia aut melius sonantia, debent esse non solum nota omnia sed in promptu atque [id] ut ita dicam in conspectu, ut, cum se iudicio dicentis ostenderint, facilis ex his optimorum sit electio. VII. Et quae idem significarent <scio> solitos ediscere, quo facilius et occurreret unum ex pluribus, et, cum essent usi aliquo, si breve

intra spatium rursus desideraretur, effugiendae repetitionis gratia sumerent aliud quo idem intellegi posset. Quod cum est puerile et cuiusdam infelicis operae, tum etiam utile parum: turbam enim tantum modo congregat, ex qua sine discrimine occupet proximum quodque.

VIII. Nobis autem copia cum iudicio paranda est, vim orandi, non circulatoriam volubilitatem spectantibus. Id autem consequimur optima legendo atque audiendo: non enim solum nomina ipsa rerum cognoscemus hac cura, sed quod quoque loco sit aptissimum. IX. Omnibus enim fere verbis, praeter pauca quae sunt parum verecunda, in oratione locus est. Nam scriptores quidem iamborum veterisque comoediae etiam in illis saepe laudantur; sed nobis nostrum opus intueri sat est. Omnia verba, exceptis de quibus dixi, sunt alicubi optima: nam et humilibus interim et vulgaribus est opus, et quae nitidiore in parte videntur sordida, ubi res poscit proprie dicuntur. X. Haec ut sciamus, atque eorum non significationem modo sed formas etiam mensurasque norimus ut ubicumque erunt posita conveniant, nisi multa lectione atque auditione adsequi nullo modo possumus, cum omnem sermonem auribus primum accipiamus. Propter quod infantes a mutis nutricibus iussu regum in solitudine educati, etiam si verba quaedam emisisse traduntur, tamen loquendi facultate caruerunt. XI. Sunt autem alia huius naturae, idem pluribus vocibus declarent, ita ut nihil significationis quo potius utaris intersit, ut "ensis" et "gladius". Alia, etiam si propria rerum aliquarum sint nomina, tropicos [quare] tamen ad eundem intellectum feruntur, ut "ferrum" et "mucro"; XII. nam per abusionem sicarios etiam omnis vocamus qui caedem telo quocumque commiserunt. Alia circumitu verborum plurium ostendimus, quale est "et pressi copia lactis". Plurima vero mutatione figurarum: "scio" "non ignoro" et "non me fugit" et "non me praeterit" et "quis nescit?" et "nemini dubium est". XIII. Sed etiam ex proximo mutuari licet. Nam et "intellego" et "sentio" et "video" saepe idem valent quod "scio". Quorum nobis ubertatem ac divitias dabit lectio, ut non solum quo modo occurrent sed etiam quo modo oportet utamur. XIV. Non semper enim haec inter se idem faciunt, nec sicut de intellectu animi recte dixerim "video", ita de visu oculorum "intellego", nec ut "mucro" gladium, sic mucronem "gladius" ostendit. XV. Sed ut copia verborum sic paratur, ita non verborum tantum gratia legendum vel audiendum est. Nam omnium quaecumque docemus hinc sunt exempla, potentiora etiam ipsis quae traduntur artibus (cum eo qui discit perductus est ut intellegere ea sine demonstrante et sequi iam suis viribus possit), quia quae doctor praecepit orator ostendit.

XVI. Alia vero audientis, alia legentis magis adiuvant. Excitat qui dicit spiritu ipso, nec imagine +ambitu+ rerum sed rebus incendit. Vivunt omnia enim et moventur, excipimusque nova illa velut nascentia cum favore ac sollicitudine: nec fortuna modo iudicii sed etiam ipsorum qui orant periculo adficimur. XVII. Praeter haec vox, actio decora, commodata ut [quis] quisque locus postulabit pronuntiandi vel potentissima in dicendo ratio, et, ut semel dicam,

pariter omnia docent. In lectione certius iudicium, quod audienti frequenter aut suus cuique favor aut ille laudantium clamor extorquet. XVIII. Pudet enim dissentire, et velut tacita quadam verecundia inhibemur plus nobis credere, cum interim et vitiosa pluribus placent, et a conrogatis laudantur etiam quae non placent. XIX. Sed <e> contrario quoque accidit ut optime dictis gratiam prava iudicia non referant. Lectio libera est nec ut actionis impetus transcurrit, sed repetere saepius licet, sive dubites sive memoriae penitus adfigere velis. Repetamus autem et tractemus et, ut cibos mansos ac prope liquefactos demittimus quo facilius digerantur, ita lectio non cruda sed multa iteratione mollita et velut [ut] confecta memoriae imitationique tradatur.

XX. Ac diu non nisi optimus quisque et qui credentem sibi minime fallat legendus est, sed diligenter ac paene ad scribendi sollicitudinem nec per partes modo scrutanda omnia, sed perlectus liber utique ex integro resumendus, praecipueque oratio, cuius virtutes frequenter ex industria quoque occultantur. XXI. Saepe enim praeparat dissimulat insidiatur orator, eaque in prima parte actionis dicit quae sunt in summa profutura; itaque suo loco minus placent, adhuc nobis quare dicta sint ignorantibus, ideoque erunt cognitis omnibus repetenda. XXII. Illud vero utilissimum, nosse eas causas quarum orationes in manus sumpserimus, et, quotiens continget, utrimque habitas legere actiones: ut Demosthenis et Aeschinis inter se contrarias, et Servi sulpici atque Messalae, quorum alter pro Aufidia, contra dixit alter, et Pollionis et Cassi reo Asprenate, aliasque plurimas. XXIII. Quin etiam si minus pares videbuntur aliquae, tamen ad cognoscendam litium quaestionem recte requirentur, ut contra Ciceronis orationes Tuberonis in Ligarium et Hortensi pro Verre. Quin etiam easdem causas ut quisque <egerit utile> erit scire. Nam de domo Ciceronis dixit Calidius, et pro Milone orationem Brutus exercitationis gratia scripsit, etiam si egisse eum Cornelius Celsus falso existimat, et Pollio et Messala defenderunt eosdem, et nobis pueris insignes pro Voluseno Catulo Domiti Afri, Crispi Passieni, Decimi Laeli orationes ferebantur. XXIV. Neque id statim legenti persuasum sit, omnia quae summi auctores dixerint utique esse perfecta. Nam et labuntur aliquando et oneri cedunt et indulgent ingeniorum suorum voluptati, nec semper intendunt animum, nonnumquam fatigantur, cum Ciceroni dormitare interim Demosthenes, Horatio vero etiam Homerus ipse videatur. XXV. Summi enim sunt, homines tamen, acciditque iis qui quidquid apud illos reppererunt dicendi legem putant ut deteriora imitentur (id enim est facilius), ac se abunde similes putent si vitia magnorum consequantur. XXVI. Modesto tamen et circumspecto iudicio de tantis viris pronuntiandum est, ne, quod plerisque accidit, damnent quae non intellegunt. Ac si necesse est in alteram errare partem, omnia eorum legentibus placere quam multa displicere maluerim.

XXVII. Plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lectionem poetarum multique eius iudicium secuntur; neque inmerito: namque ab his in rebus spiritus et in verbis sublimitas et in adfectibus motus omnis et in personis

decor petitur, praecipueque velut attrita cotidiano actu forensi ingenia optime rerum talium +libertate+ reparantur; ideoque in hac lectione Cicero requiescendum putat. XXVIII. Meminerimus tamen non per omnia poetas esse oratori sequendos, nec libertate verborum nec licentia figurarum: genus ostentationi comparatum, et, praeter id quod solam petit voluptatem eamque [etiam] fingendo non falsa modo sed etiam quaedam incredibilia sectatur, patrocinio quoque aliquo iuvari: XXIX. quod alligata ad certam pedum necessitatem non semper uti propriis possit, sed depulsa recta via necessario ad eloquendi quaedam deverticula confugiat, nec mutare [que] modo verba, sed extendere corripere convertere dividere cogatur: nos vero armatos stare in acie et summis de rebus decernere et ad victoriam niti. XXX. Neque ego arma squalere situ ac robigine velim, sed fulgorem in iis esse qui terreat, qualis est ferri, quo mens simul visusque praestringitur, non qualis auri argentique, inbellis et potius habenti periculosus.

XXXI. Historia quoque alere oratorem quodam uberi iucundoque suco potest. Verum et ipsa sic est legenda ut sciamus plerasque eius virtutes oratori esse vitandas. Est enim proxima poetis, et quodam modo carmen solutum est, et scribitur ad narrandum, non ad probandum, totumque opus non ad actum rei pugnamque praesentem sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur: ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitat. XXXII. Itaque, ut dixi, neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus iudicem et saepius ineruditum captanda nobis est, neque illa Livi lactea ubertas satis docebit eum qui non speciem expositionis sed fidem quaerit. XXXIII. Adde quod M. tullius ne Thucydiden quidem aut Xenophontem utiles oratori putat, quamquam illum "bellicum canere", huius ore "Musas esse locutas" existimet. Licet tamen nobis in digressionibus uti vel historico nonnumquam nitore, dum in iis de quibus erit quaestio meminerimus non athletarum toris sed militum lacertis <opus> esse, nec versicolorem illam qua Demetrius Phalereus dicebatur uti vestem bene ad forensem pulverem facere. XXXIV. Est et alius ex historiis usus, et is quidem maximus sed non ad praesentem pertinens locum, ex cognitione rerum exemplorumque, quibus in primis instructus esse debet orator; nec omnia testimonia expectet a litigatore, sed pleraque ex vetustate diligenter sibi cognita sumat, hoc potentiora quod ea sola criminibus odii et gratia vacant.

XXXV. A philosophorum vero lectione ut essent multa nobis petenda vitio factum est oratorum, qui quidem illis optima sui operis parte cesserunt. Nam et de iustis honestis utilibus, iisque quae sint istis contraria, et de rebus divinis maxime dicunt, et argumentantur acriter, et altercationibus atque interrogationibus oratorem futurum optime [Socratici] praeparant. XXXVI. Sed his quoque adhibendum est simile iudicium, ut etiam cum in rebus versemur isdem, non tamen eandem esse condicionem sciamus litium ac disputationum, fori et auditorii, praeceptorum et periculorum.

XXXVII. Credo exacturos plerosque, cum tantum esse utilitatis in legendo iudicemus, ut id quoque adiungamus operi, qui sint <legendi>, quae in auctore quoque praecipua virtus. Sed persequi singulos infiniti fuerit operis. XXXVIII. Quippe cum in Bruto M. tullius tot milibus versuum de Romanis tantum oratoribus loquatur et tamen de omnibus aetatis suae, qui quidem tum vivebant, exceptis Caesare atque Marcello, silentium egerit: quis erit modus si et illos et qui postea fuerunt et Graecos omnis et philosophos * ? XXXIX. fuit igitur brevitas illa tutissima quae <est> apud Livium in epistula ad filium scripta, legendos Demosthenen atque Ciceronem, tum ita ut quisque esset Demostheni et Ciceroni simillimus. XL. Non est dissimulanda nostri quoque iudicii summa: paucos enim vel potius vix ullum ex iis qui vetustatem pertulerunt existimo posse reperiri quin iudicium adhibentibus allaturus sit utilitatis aliquid, cum se Cicero ab illis quoque vetustissimis auctoribus, ingeniosis quidem sed arte carentibus, plurimum fateatur adiutum. XLI. Nec multo aliud de novis sentio: quotus enim quisque inveniri tam demens potest qui ne minima quidem alicuius certe fiducia partis memoriam posteritatis speraverit? Qui si quis est, intra primos statim versus deprehendetur, et citius nos dimittet quam ut eius nobis magno temporis detrimento constet experimentum. XLII. Sed non quidquid ad aliquam partem scientiae pertinet, protinus <ad> faciendam etiam phrasin, de qua loquimur, accommodatum.

Verum antequam de singulis loquar, pauca in universum de varietate opinionum dicenda sunt. XLIII. Nam quidam solos veteres legendos putant, neque in ullis aliis esse naturalem eloquentiam et robur viris dignum arbitrantur; alios recens haec lascivia deliciaeque et omnia ad voluptatem multitudinis imperitae composita delectant. XLIV. Ipsorum etiam qui rectum dicendi genus sequi volunt alii pressa demum et tenuia et quae minimum ab usu cotidiano recedant sana et vere Attica putant, quosdam elatior ingenii vis et magis concitata et plena spiritus capit, sunt etiam lenis et nitidi et compositi generis non pauci amatores. De qua differentia disseram diligentius cum de genere dicendi quaerendum erit: interim summatim quid et a qua lectione petere possint qui confirmare facultatem dicendi volent attingam. XLV. Paucos (sunt enim eminentissimi) excerpere in animo est: facile est autem studiosis qui sint his simillimi iudicare, ne quisquam queratur omissos forte aliquos <quos> ipse valde probet; fateor enim pluris legendos esse quam qui nominabuntur. Sed nunc genera ipsa lectionum, quae praecipue convenire intendentibus ut oratores fiant existimem, persequor.

XLVI. Igitur, ut Aratus ab Iove incipiendum putat, ita nos rite coepturi ab Homero videmur. Hic enim, quem ad modum ex Oceano dicit ipse amnium fontiumque cursus initium capere, omnibus eloquentiae partibus exemplum et ortum dedit. hunc nemo in magnis rebus sublimitate, in parvis proprietate superaverit. Idem laetus ac pressus, iucundus et gravis, tum copia tum brevitate mirabilis, nec poetica modo sed oratoria virtute eminentissimus. XLVII. Nam ut de laudibus exhortationibus consolationibus taceam, nonne

vel nonus liber, quo missa ad Achillem legatio continetur, vel in primo inter duces illa contentio vel dictae in secundo sententiae omnis litium atque consiliorum explicant artes? XLVIII. Adfectus quidem vel illos mites vel hos concitatos nemo erit tam indoctus qui non in sua potestate hunc auctorem habuisse fateatur. Age vero, non utriusque operis ingressu in paucissimis versibus legem prohoemiorum non dico servavit, sed constituit? Nam et benivolum auditorem invocatione dearum quas praesidere vatibus creditum est et intentum proposita rerum magnitudine et docilem summa celeriter comprensa facit. XLIX. Narrare vero quis brevius quam qui mortem nuntiat Patrocli, quis significantius potest quam qui curetum Aetolorumque proelium exponit? Iam similitudines, amplificationes, exempla, digressus, signa rerum et argumenta +ceteraque quae probandi ac refutandi sunt+ ita multa ut etiam qui de artibus scripserunt plurima earum rerum testimonia ab hoc poeta petant. L. Nam epilogus quidem quis umquam poterit illis Priami rogantis Achillem precibus aequari? Quid? in verbis, sententiis, figuris, dispositione totius operis nonne humani ingenii modum excedit? - ut magni sit viri virtutes eius non aemulatione, quod fieri non potest, sed intellectu sequi. LI. Verum hic omnis sine dubio et in omni genere eloquentiae procul a se reliquit, epicos tamen praecipue, videlicet quia durissima in materia simili comparatio est. LII. Raro adsurgit Hesiodus magnaque pars eius in nominibus est occupata, tamen utiles circa praecepta sententiae, levitasque verborum et compositionis probabilis, daturque ei palma in illo medio genere dicendi. LIII. Contra in Antimacho vis et gravitas et minime vulgare eloquendi genus habet laudem. Sed quamvis ei secundas fere grammaticorum consensus deferat, et adfectibus et iucunditate et dispositione et omnino arte deficitur, ut plane manifesto appareat quanto sit aliud proximum esse, aliud secundum. Panyasin, ex utroque mixtum, putant in eloquendo neutrius aequare virtutes, alterum tamen ab eo materia, alterum disponendi ratione superari. LIV. Apollonius in ordinem a grammaticis datum non venit, quia Aristarchus atque Aristophanes, poetarum iudices, neminem sui temporis in numerum redegerunt, non tamen contemnendum edidit opus aequali quadam mediocritate. LV. Arati materia motu caret, ut in qua nulla varietas, nullus adfectus, nulla persona, nulla cuiusquam sit oratio; sufficit tamen operi cui se parem credidit. Admirabilis in suo genere Theocritus, sed musa illa rustica et pastoralis non forum modo verum ipsam etiam urbem reformidat. LVI. Audire videor undique congerentis nomina plurimorum poetarum. Quid? Herculis acta non bene Pisandros? Quid? Nicandrum frustra secuti Macer atque Vergilius? Quid? Euphorionem transibimus? Quem nisi probasset Vergilius idem, numquam certe conditorum Chalcidico versu carminum fecisset in Bucolicis mentionem. Quid? Horatius frustra Tyrtaeum Homero subiungit? LVII. Nec sane quisquam est tam procul a cognitione eorum remotus ut non indicem certe ex bibliotheca sumptum transferre in libros suos possit. Nec ignoro igitur quos transeo nec utique damno, ut qui dixerim esse in omnibus utilitatis aliquid. LVIII. Sed ad illos iam perfectis constitutisque viribus revertemur: quod in cenis grandibus saepe facimus, ut, cum optimis satiati sumus, varietas tamen nobis ex vilioribus grata sit. tunc et

elegiam vacabit in manus sumere, cuius princeps habetur Callimachus, secundas confessione plurimorum Philetas occupavit. LIX. Sed dum adsequimur illam firmam, ut dixi, facilitatem, optimis adsuescendum est et multa magis quam multorum lectione formanda mens et ducendus color. Itaque ex tribus receptis Aristarchi iudicio scriptoribus iamborum ad hexin maxime pertinebit unus Archilochus. LX. Summa in hoc vis elocutionis, cum validae tum breves vibrantesque sententiae, plurimum sanguinis atque nervorum, adeo ut videatur quibusdam quod quoquam minor est materiae esse, non ingeni vitium. LXI. Novem vero lyricorum longe Pindarus princeps spiritu, magnificentia, sententiis, figuris, beatissima rerum verborumque copia et velut quodam eloquentiae flumine: propter quae Horatius eum merito nemini credit imitabilem. LXII. Stesichorum quam sit ingenio validus materiae quoque ostendunt, maxima bella et clarissimos canentem duces et epici carminis onera lyra sustinentem. Reddit enim personis in agendo simul loquendoque debitam dignitatem, ac si tenuisset modum videtur aemulari proximus Homerum potuisse, sed redundat atque effunditur, quod ut est reprehendendum, ita copiae vitium est. LXIII. Alcaeus in parte operis aureo plectro merito donatur, qua tyrannos insectatus multum etiam moribus confert, in eloquendo quoque brevis et magnificus et diligens et plerumque oratori similis, sed et lusit et in amores descendit, maioribus tamen aptior. LXIV. Simonides, tenuis alioqui, sermone proprio et iucunditate quadam commendari potest, praecipua tamen eius in commovenda miseratione virtus, ut quidam in hac eum parte omnibus eiusdem operis auctoribus praeferant.

LXV. Antiqua comoedia cum sinceram illam sermonis Attici gratiam prope sola retinet, tum facundissimae libertatis, et si est in insectandis vitiis praecipua, plurimum tamen virium etiam in ceteris partibus habet. Nam et grandis et elegans et venusta, et nescio an ulla, post Homerum tamen, quem ut Achillem semper excipi par est, aut similior sit oratoribus aut ad oratores faciendos aptior. LXVI. Plures eius auctores, Aristophanes tamen et Eupolis Cratinusque praecipui. Tragoedias primus in lucem Aeschylus protulit, sublimis et gravis et grandilocus saepe usque ad vitium, sed rudis in plerisque et incompositus: propter quod correctas eius fabulas in certamen deferre posterioribus poetis Athenienses permisere: suntque eo modo multi coronati. LXVII. Sed longe clarius inlustraverunt hoc opus Sophocles atque Euripides, quorum in dispari dicendi via uter sit poeta melior inter plurimos quaeritur. Idque ego sane, quoniam ad praesentem materiam nihil pertinet, iniudicatum relinquo. Illud quidem nemo non fateatur necesse est, iis qui se ad agendum comparant utiliorem longe fore Euripiden. LXVIII. Namque is et sermone (quod ipsum reprehendunt quibus gravitas et coturnus et sonus Sophocli videtur esse sublimior) magis accedit oratorio generi, et sententiis densus, et in iis quae a sapientibus tradita sunt paene ipsis par, et in dicendo ac respondendo cuilibet eorum qui fuerunt in foro diserti comparandus, in adfectibus vero cum omnibus mirus, tum in iis qui miseratione constant facile praecipuus. LXIX. hunc et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et secutus,

quamquam in opere diverso, Menander, qui vel unus meo quidem iudicio diligenter lectus ad cuncta quae praecipimus effingenda sufficiat: ita omnem vitae imaginem expressit, tanta in eo inveniendi copia et eloquendi facultas, ita est omnibus rebus personis adfectibus accommodatus. LXX. Nec nihil profecto viderunt qui orationes quae Charisi nomine eduntur a Menandro scriptas putant. Sed mihi longe magis orator probari in opere suo videtur, nisi forte aut illa iudicia quae Epitrepontes, Epicleros, Locroe habent, aut meditationes in Psophodee, Nomothete, Hypobolimaeo non omnibus oratoris numeris sunt absolutae. LXXI. Ego tamen plus adhuc quiddam conlaturum eum declamatoribus puto, quoniam his necesse est secundum condicionem controversiarum plures subire personas, patrum filiorum, caelibum maritorum, militum rusticorum, divitum pauperum, irascentium deprecantium, mitium asperorum. In quibus omnibus mire custoditur ab hoc poeta decor. LXXII. Atque ille quidem omnibus eiusdem operis auctoribus abstulit nomen, et fulgore quodam suae claritatis tenebras obduxit. Habent tamen alii quoque comici, si cum venia legantur, quaedam quae possis decerpere, et praecipue Philemon, qui ut pravis sui temporis iudiciis Menandro saepe praelatus est, ita consensu tamen omnium meruit credi secundus.

LXXIII. Historiam multi scripsere praeclare, sed nemo dubitat longe duos ceteris praeferendos, quorum diversa virtus laudem paene est parem consecuta. Densus et brevis et semper instans sibi Thucydides, dulcis et candidus et fusus Herodotus: ille concitatis, hic remissis adfectibus melior, ille contionibus, hic sermonibus, ille vi, hic voluptate. LXXIV. Theopompus his proximus ut in historia praedictis minor, ita oratori magis similis, ut qui, antequam est ad hoc opus sollicitatus, diu fuerit orator. Philistus quoque meretur qui turbae quamvis bonorum post eos auctorum eximatur, imitator Thucydidi et ut multo infirmior, ita aliquatenus lucidior. Ephorus, ut Isocrati visum, calcaribus eget. Clitarchi probatur ingenium, fides infamatur. LXXV. Longo post intervallo temporis natus Timagenes vel hoc est ipso probabilis, quod intermissam historias scribendi industriam nova laude reparavit. Xenophon non excidit mihi, sed inter philosophos reddendus est.

LXXVI. Sequitur oratorum ingens manus, ut cum decem simul Athenis aetas una tulerit. Quorum longe princeps Demosthenes ac paene lex orandi fuit: tanta vis in eo, tam densa omnia, ita quibusdam nervis intenta sunt, tam nihil otiosum, is dicendi modus, ut nec quod desit in eo nec quod redundet invenias. LXXVII. Plenior Aeschines et magis fusus et grandiori similis quo minus strictus est, carnis tamen plus habet, minus lacertorum. dulcis in primis et acutus Hyperides, sed minoribus causis, ut non dixerim vilioribus, magis par. LXXVIII. His aetate Lysias maior, subtilis atque elegans et quo nihil, si oratori satis sit docere, quaeras perfectius: nihil enim est inane, nihil arcessitum, puro tamen fonti quam magno flumini propior. LXXIX. Isocrates in diverso genere dicendi nitidus et comptus et palaestrae quam pugnae magis accommodatus omnes dicendi veneres sectatus est, nec inmerito: auditoriis

enim se, non iudiciis compararat: in inventione facilis, honesti studiosus, in compositione adeo diligens ut cura eius reprehendatur. LXXX. Neque ego in his, de quibus sum locutus, has solas virtutes, sed has praecipuas puto, nec ceteros parum fuisse magnos. Quin etiam Phalerea illum Demetrium, quamquam is primus inclinasse eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor, vel ob hoc memoria dignum, quod ultimus est fere ex Atticis qui dici possit orator, quem tamen in illo medio genere dicendi praefert omnibus Cicero.

LXXXI. Philosophorum, ex quibus plurimum se traxisse eloquentiae M. tullius confitetur, quis dubitet Platonem esse praecipuum sive acumine disserendi sive eloquendi facultate divina quadam et Homerica? Multum enim supra prorsam orationem et quam pedestrem Graeci vocant surgit, ut mihi non hominis ingenio sed quodam Delphico videatur oraculo instinctus. LXXXII. Quid ego commemorem Xenophontis illam iucunditatem inadfectatam, sed quam nulla consequi adfectatio possit? - ut ipsae sermonem finxisse Gratiae videantur, et quod de Pericle veteris comoediae testimonium est in hunc transferri iustissime possit, in labris eius sedisse quandam persuadendi deam. LXXXIII. Quid reliquorum Socraticorum elegantiam? Quid Aristotelen? Quem dubito scientia rerum an scriptorum copia an eloquendi [usu] suavitate an inventionum acumine an varietate operum clariorem putem. Nam in Theophrasto tam est loquendi nitor ille divinus ut ex eo nomen quoque traxisse dicatur. LXXXIV. Minus indulsere eloquentiae Stoici veteres, sed cum honesta suaserunt, tum in colligendo probandoque quae instituerant plurimum valuerunt, rebus tamen acuti magis quam, id quod sane non adfectarunt, oratione magnifici.

LXXXV. Idem nobis per Romanos quoque auctores ordo ducendus est. Itaque ut apud illos Homerus, sic apud nos Vergilius auspicatissimum dederit exordium, omnium eius generis poetarum Graecorum nostrorumque haud dubie proximus. LXXXVI. Vtar enim verbis isdem quae ex Afro Domitio iuvenis excepi, qui mihi interroganti quem Homero crederet maxime accedere "secundus" inquit "est Vergilius, propior tamen primo quam tertio". Et hercule ut illi naturae caelesti atque inmortali cesserimus, ita curae et diligentiae vel ideo in hoc plus est, quod ei fuit magis laborandum, et quantum eminentibus vincimur, fortasse aequalitate pensamus. Ceteri omnes longe sequentur. LXXXVII. Nam Macer et Lucretius legendi quidem, sed non ut phrasin, id est corpus eloquentiae, faciant, elegantes in sua quisque materia, sed alter humilis, alter difficilis. Atacinus Varro in iis per quae nomen est adsecutus interpres operis alieni, non spernendus quidem, verum ad augendam facultatem dicendi parum locuples. LXXXVIII. Ennium sicut sacros vetustate lucos adoremus, in quibus grandia et antiqua robora iam non tantam habent speciem quantam religionem. Propiores alii atque ad hoc de quo loquimur magis utiles. Lascivus quidem in herois quoque Ovidius et nimium amator ingenii sui, laudandus tamen partibus. LXXXIX. Cornelius autem Severus,

etiam si est versificator quam poeta melior, si tamen (ut est dictum) ad exemplar primi libri bellum Siculum perscripsisset, vindicaret sibi iure secundum locum. Serranum consummari mors inmatura non passa est, puerilia tamen eius opera et maximam indolem ostendunt et admirabilem praecipue in aetate illa recti generis voluntatem. XC. Multum in Valerio Flacco nuper amisimus. Vehemens et poeticum ingenium Salei Bassi fuit, nec ipsum senectute maturuit. Rabirius ac Pedo non indigni cognitione, si vacet. Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus. XCI. Hos nominamus quia Germanicum Augustum ab institutis studiis deflexit cura terrarum, parumque dis visum est esse eum maximum poetarum. Quid tamen his ipsis eius operibus in quae donato imperio iuvenis secesserat sublimius, doctius, omnibus denique numeris praestantius? Quis enim caneret bella melius quam qui sic gerit? Quem praesidentes studiis deae propius audirent? cui magis suas artis aperiret familiare numen Minerva? XCII. Dicent haec plenius futura saecula, nunc enim ceterarum fulgore virtutum laus ista praestringitur. Nos tamen sacra litterarum colentis feres, Caesar, si non tacitum hoc praeterimus et Vergiliano certe versu testamur

"inter victrices hederam tibi serpere laurus."

XCIII. Elegia quoque Graecos provocamus, cuius mihi tersus atque elegans maxime videtur auctor Tibullus. sunt qui Propertium malint. Ovidius utroque lascivior, sicut durior Gallus. Satura quidem tota nostra est, in qua primus insignem laudem adeptus Lucilius quosdam ita deditos sibi adhuc habet amatores ut eum non eiusdem modo operis auctoribus sed omnibus poetis praeferre non dubitent. XCIV. Ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dissentio, qui Lucilium "fluere lutulentum" et esse aliquid quod tollere possis putat. Nam et eruditio in eo mira et libertas atque inde acerbitas et abunde salis. Multum est tersior ac purus magis Horatius et, nisi labor eius amore, praecipuus. Multum et verae gloriae quamvis uno libro Persius meruit. sunt clari hodieque et qui olim nominabuntur. XCV. Alterum illud etiam prius saturae genus, sed non sola carminum varietate mixtum condidit Terentius Varro, vir Romanorum eruditissimus. Plurimos hic libros et doctissimos composuit, peritissimus linguae Latinae et omnis antiquitatis et rerum Graecarum nostrarumque, plus tamen scientiae conlaturus quam eloquentiae. XCVI. Iambus non sane a Romanis celebratus est ut proprium opus, +quibusdam interpositus+: cuius acerbitas in Catullo, Bibaculo, Horatio (quamquam illi epodos intervenit) reperiatur. At lyricorum idem Horatius fere solus legi dignus: nam et insurgit aliquando et plenus est iucunditatis et gratiae et varius figuris et verbis felicissime audax. Si quem adicere velis, is erit Caesius Bassus, quem nuper vidimus; sed eum longe praecedunt ingenia viventium.

XCVII. Tragoediae scriptores veterum Accius atque Pacuvius clarissimi gravitate sententiarum, verborum pondere, auctoritate personarum. Ceterum nitor et summa in excolendis operibus manus magis videri potest temporibus quam ipsis defuisse: virium tamen Accio plus tribuitur, Pacuvium videri doctiorem qui esse docti adfectant volunt. XCVIII. Iam Vari Thyestes cuilibet Graecarum comparari potest. Ovidi Medea videtur mihi ostendere quantum ille vir praestare potuerit si ingenio suo imperare quam indulgere maluisset. Eorum quos viderim longe princeps Pomponius Secundus, quem senes [quem] parum tragicum putabant, eruditione ac nitore praestare confitebantur. XCIX. In comoedia maxime claudicamus. Licet Varro Musas, Aeli Stilonis sententia, Plautino dicat sermone locuturas fuisse si Latine loqui vellent, licet Caecilium veteres laudibus ferant, licet Terenti scripta ad Scipionem Africanum referantur (quae tamen sunt in hoc genere elegantissima, et plus adhuc habitura gratiae si intra versus trimetros stetissent): C. vix levem consequimur umbram, adeo ut mihi sermo ipse Romanus non recipere videatur illam solis concessam Atticis venerem, cum eam ne Graeci quidem in alio genere linguae optinuerint. Togatis excellit Afranius: utinam non inquinasset argumenta puerorum foedis amoribus, mores suos fassus.

CI. At non historia cesserit Graecis. Nec opponere Thucydidi Sallustium verear, nec indignetur sibi Herodotus aequari Titum Livium, cum in narrando mirae iucunditatis clarissimique candoris, tum in contionibus supra quam enarrari potest eloquentem, ita quae dicuntur omnia cum rebus tum personis accommodata sunt: adfectus quidem, praecipueque eos qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis. CII. Ideoque illam inmortalem Sallusti velocitatem diversis virtutibus consecutus est. Nam mihi egregie dixisse videtur Servilius Nonianus pares eos magis quam similes: qui et ipse a nobis auditus est, clari vir ingenii et sententiis creber, sed minus pressus quam historiae auctoritas postulat. CIII. Quam paulum aetate praecedens eum Bassus Aufidius egregie, utique in libris belli Germanici, praestitit genere ipso, probabilis in omnibus, sed in quibusdam suis ipse viribus minor. CIV. Superest adhuc et exornat aetatis nostrae gloriam vir saeculorum memoria dignus, qui olim nominabitur, nunc intellegitur. Habet amatores - nec inmerito - Cremuti libertas, quamquam circumcisis quae dixisse ei nocuerat: sed elatum abunde spiritum et audaces sententias deprehendas etiam in iis quae manent. sunt et alii scriptores boni, sed nos genera degustamus, non bibliothecas excutimus.

CV. Oratores vero vel praecipue Latinam eloquentiam parem facere Graecae possunt: nam Ciceronem cuicumque eorum fortiter opposuerim. Nec ignoro quantam mihi concitem pugnam, cum praesertim non id sit propositi, ut eum Demostheni comparem hoc tempore: neque enim attinet, cum Demosthenen in primis legendum vel ediscendum potius putem. CVI. Quorum ego virtutes plerasque arbitror similes, consilium, ordinem, dividendi praeparandi probandi rationem, omnia denique quae sunt inventionis. In eloquendo est aliqua

diversitas: densior ille, hic copiosior, ille concludit adstrictius, hic latius, pugnat ille acumine semper, hic frequenter et pondere, illic nihil detrahi potest, hic nihil adici, curae plus in illo, in hoc naturae. CVII. Salibus certe et commiseratione, quae duo plurimum in adfectibus valent, vincimus. Et fortasse epilogos illi mos civitatis abstulerit, sed et nobis illa quae Attici mirantur diversa Latini sermonis ratio minus permiserit. In epistulis quidem, quamquam sunt utriusque, dialogisve, quibus nihil ille, nulla contentio est. CVIII. Cedendum vero in hoc, quod et prior fuit et ex magna parte Ciceronem quantus est fecit. Nam mihi videtur M. tullius, cum se totum ad imitationem Graecorum contulisset, effinxisse vim Demosthenis, copiam Platonis, iucunditatem Isocratis. CIX. Nec vero quod in quoque optimum fuit studio consecutus est tantum, sed plurimas vel potius omnes ex se ipso virtutes extulit inmortalis ingenii beatissima ubertas. Non enim pluvias, ut ait Pindarus, aquas colligit, sed vivo gurgite exundat, dono quodam providentiae genitus in quo totas vires suas eloquentia experiretur. CX. Nam quis docere diligentius, movere vehementius potest, cui tanta umquam iucunditas adfuit? - ut ipsa illa quae extorquet impetrare eum credas, et cum transversum vi sua iudicem ferat, tamen ille non rapi videatur sed sequi. CXI. Iam in omnibus quae dicit tanta auctoritas inest ut dissentire pudeat, nec advocati studium sed testis aut iudicis adferat fidem, cum interim haec omnia, quae vix singula quisquam intentissima cura consequi posset, fluunt inlaborata, et illa qua nihil pulchrius auditum est oratio prae se fert tamen felicissimam facilitatem. CXII. Quare non inmerito ab hominibus aetatis suae regnare in iudiciis dictus est, apud posteros vero id consecutus ut Cicero iam non hominis nomen sed eloquentiae habeatur. hunc igitur spectemus, hoc propositum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat cui Cicero valde placebit. CXIII. Multa in Asinio Pollione inventio, summa diligentia, adeo ut quibusdam etiam nimia videatur, et consilii et animi satis: a nitore et iucunditate Ciceronis ita longe abest ut videri possit saeculo prior. At Messala nitidus et candidus et quodam modo praeferens in dicendo nobilitatem suam, viribus minor. CXIV. C. vero Caesar si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur: tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse quo bellavit appareat; exornat tamen haec omnia mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegantia. CXV. Multum ingenii in Caelio et praecipue in accusando multa urbanitas, dignusque vir cui et mens melior et vita longior contigisset. inveni qui Calvum praeferrent omnibus, inveni qui Ciceroni crederent eum nimia contra se calumnia verum sanguinem perdidisse; sed est et sancta et gravis oratio et castigata et frequenter vehemens quoque. Imitator autem est Atticorum, fecitque illi properata mors iniuriam si quid adiecturus sibi, non si quid detracturus, fuit. CXVI. Et Servius sulpicius insignem non inmerito famam tribus orationibus meruit. Multa si cum iudicio legatur dabit imitatione digna Cassius Severus, qui, si ceteris virtutibus colorem et gravitatem orationis adiecisset, ponendus inter praecipuos foret. CXVII. Nam et ingenii plurimum est in eo et acerbitas mira et urbanitas +et sermo+, sed plus stomacho quam consilio dedit: praeterea ut

amari sales, ita frequenter amaritudo ipsa ridicula est. CXVIII. sunt alii multi diserti, quos persequi longum est. Eorum quos viderim Domitius Afer et Iulius Africanus longe praestantissimI. Verborum arte ille et toto genere dicendi praeferendus et quem in numero veterum habere non timeas: hic concitatior, sed in cura verborum nimius et compositione nonnumquam longior et tralationibus parum modicus. Erant clara et nuper ingenia. CXIX. Nam et Trachalus plerumque sublimis et satis apertus fuit et quem velle optima crederes, auditus tamen maior: nam et vocis quantam in nullo cognovi felicitas, et pronuntiatio vel scaenis suffectura, et decor, omnia denique ei quae sunt extra superfuerunt: et Vibius Crispus compositus et iucundus et delectationi natus, privatis tamen causis quam publicis melior. CXX. Iulio Secundo si longior contigisset aetas, clarissimum profecto nomen oratoris apud posteros foret: adiecisset enim atque adiciebat ceteris virtutibus suis quod desiderari potest, id est autem, ut esset multo magis pugnax et saepius ad curam rerum ab elocutione respiceret. CXXI. Ceterum interceptus quoque magnum sibi vindicat locum, ea est facundia, tanta in explicando quod velit gratia, tam candidum et leve et speciosum dicendi genus, tanta verborum etiam quae adsumpta sunt proprietas, tanta in quibusdam ex periculo petitis significantia. CXXII. Habebunt qui post nos de oratoribus scribent magnam eos qui nunc vigent materiam vere laudandi: sunt enim summa hodie quibus inlustratur forum ingenia. Namque et consummati iam patroni veteribus aemulantur et eos iuvenum ad optima tendentium imitatur ac sequitur industria.

CXXIII. Supersunt qui de philosophia scripserint: quo in genere paucissimos adhuc eloquentes litterae Romanae tulerunt. Idem igitur M. Tullius, qui ubique, etiam in hoc opere Platonis aemulus exstitit. Egregius vero multoque quam in orationibus praestantior Brutus suffecit ponderi rerum: scias eum sentire quae dicit. CXXIV. Scripsit non parum multa Cornelius Celsus, Sextios secutus, non sine cultu ac nitore. Plautus in Stoicis rerum cognitioni utilis; in Epicuriis levis quidem sed non iniucundus tamen auctor est Catius. CXXV. Ex industria Senecam in omni genere eloquentiae distuli, propter vulgatam falso de me opinionem qua damnare eum et invisum quoque habere sum creditus. Quod accidit mihi dum corruptum et omnibus vitiis fractum dicendi genus revocare ad severiora iudicia contendo: tum autem solus hic fere in manibus adulescentium fuit. CXXVI. Quem non equidem omnino conabar excutere, sed potioribus praeferri non sinebam, quos ille non destiterat incessere, cum diversi sibi conscius generis placere se in dicendo posse quibus illi placerent diffideret. Amabant autem eum magis quam imitabantur, tantumque ab illo defluebant quantum ille ab antiquis descenderat. CXXVII. Foret enim optandum pares ac saltem proximos illi viro fieri. Sed placebat propter sola vitia, et ad ea se quisque dirigebat effingenda quae poterat: deinde cum se iactaret eodem modo dicere, Senecam infamabat. CXXVIII. Cuius et multae alioqui et magnae virtutes fuerunt, ingenium facile et copiosum, plurimum studii, multa rerum cognitio, in qua tamen aliquando

ab iis quibus inquirenda quaedam mandabat deceptus est. Tractavit etiam omnem fere studiorum materiam: CXXIX. nam et orationes eius et poemata et epistulae et dialogi feruntur. In philosophia parum diligens, egregius tamen vitiorum insectator fuit. Multae in eo claraeque sententiae, multa etiam morum gratia legenda, sed in eloquendo corrupta pleraque, atque eo perniciosissima quod abundant dulcibus vitiis. CXXX. Velles eum suo ingenio dixisse, alieno iudicio: nam si aliqua contempsisset, si +parum+ non concupisset, si non omnia sua amasset, si rerum pondera minutissimis sententiis non fregisset, consensu potius eruditorum quam puerorum amore comprobaretur. CXXXI. Verum sic quoque iam robustis et severiore genere satis firmatis legendus, vel ideo quod exercere potest utrimque iudicium. Multa enim, ut dixi, probanda in eo, multa etiam admiranda sunt, eligere modo curae sit; quod utinam ipse fecisset: digna enim fuit illa natura quae meliora vellet; quod voluit effecit.

2

I. Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus et verborum sumenda copia est et varietas figurarum et componendi ratio, tum ad exemplum virtutum omnium mens derigenda. Neque enim dubitari potest quin artis pars magna contineatur imitatione. Nam ut invenire primum fuit estque praecipuum, sic ea quae bene inventa sunt utile sequi. II. Atque omnis vitae ratio sic constat, ut quae probamus in aliis facere ipsi velimus. Sic litterarum ductus, ut scribendi fiat usus, pueri secuntur, sic musici vocem docentium, pictores opera priorum, rustici probatam experimento culturam in exemplum intuentur, omnis denique disciplinae initia ad propositum sibi praescriptum formari videmus. III. Et hercule necesse est aut similes aut dissimiles bonis simus. Similem raro natura praestat, frequenter imitatio. Sed hoc ipsum, quod tanto faciliorem nobis rationem rerum omnium facit quam fuit iis qui nihil quod sequerentur habuerunt, nisi caute et cum iudicio adprehenditur nocet.

IV. Ante omnia igitur imitatio per se ipsa non sufficit, vel quia pigri est ingenii contentum esse iis quae sint ab aliis inventa. Quid enim futurum erat temporibus illis quae sine exemplo fuerunt si homines nihil nisi quod iam cognovissent faciendum sibi aut cogitandum putassent? Nempe nihil fuisset inventum. V. cur igitur nefas est reperiri aliquid a nobis quod ante non fuerit? An illi rudes sola mentis natura ducti sunt in hoc, ut tam multa generarent: nos ad quaerendum non eo ipso concitemur, quod certe scimus invenisse eos qui quaesierunt? VI. Et cum illi, qui nullum cuiusquam rei habuerunt magistrum, plurima in posteros tradiderint, nobis usus aliarum rerum ad eruendas alias non proderit, sed nihil habebimus nisi beneficii alieni? Quem ad modum quidam pictores in id solum student, ut describere tabulas mensuris ac lineis sciant. VII. Turpe etiam illud est, contentum esse id consequi quod imiteris. Nam rursus quid erat futurum si nemo plus effecisset eo quem sequebatur? Nihil in poetis supra Livium Andronicum, nihil in historiis supra pontificum annales haberemus; ratibus adhuc navigaremus, non esset pictura nisi quae

lineas modo extremas umbrae quam corpora in sole fecissent circumscriberet. VIII. Ac si omnia percenseas, nulla sit ars qualis inventa est, nec intra initium stetit: nisi forte nostra potissimum tempora damnamus huius infelicitatis, ut nunc demum nihil crescat: nihil autem crescit sola imitatione. IX. Quod si prioribus adicere fas non est, quo modo sperare possumus illum oratorem perfectum: cum in iis quos maximos adhuc novimus nemo sit inventus in quo nihil aut desideretur aut reprehendatur. Sed etiam qui summa non adpetent, contendere potius quam sequi debent. X. Nam qui hoc agit, ut prior sit, forsitan, etiam si non transierit, aequabit. Eum vero nemo potest aequare cuius vestigiis sibi utique insistendum putat: necesse est enim semper sit posterior qui sequitur. Adde quod plerumque facilius est plus facere quam idem: tantam enim difficultatem habet similitudo ut ne ipsa quidem natura in hoc ita evaluerit, ut non res quae simillimae quaeque pares maxime videantur utique discrimine aliquo discernantur. XI. Adde quod quidquid alteri simile est necesse est minus sit eo quod imitatur, ut umbra corpore et imago facie et actus histrionum veris adfectibus. Quod in orationibus quoque evenit. Namque iis quae in exemplum adsumimus subest natura et vera vis, contra omnis imitatio facta est et ad alienum propositum commodatur. XII. Quo fit ut minus sanguinis ac virium declamationes habeant quam orationes, quod in illis vera, in his adsimulata materia est. Adde quod ea quae in oratore maxima sunt imitabilia non sunt, ingenium, inventio, vis, facilitas et quidquid arte non traditur. XIII. Ideoque plerique, cum verba quaedam ex orationibus excerpserunt aut aliquos compositionis certos pedes, mire a se quae legerunt effingi arbitrantur, cum et verba intercidant invalescantque temporibus, ut quorum certissima sit regula in consuetudine, eaque non sua natura sint bona aut mala (nam per se soni tantum sunt), sed prout oportune proprieque aut secus conlocata sunt, et compositio cum rebus accommodata sit, tum ipsa varietate gratissima.

XIV. Quapropter exactissimo iudicio circa hanc partem studiorum examinanda sunt omnia. Primum, quos imitemur: nam sunt plurimi qui similitudinem pessimi cuiusque et corruptissimi concupierint: tum in ipsis quos elegerimus quid sit ad quod nos efficiendum comparemus. XV. Nam in magnis quoque auctoribus incidunt aliqua vitiosa et a doctis, inter ipsos etiam mutuo reprehensa: atque utinam tam bona imitantes dicerent melius quam mala peius dicunt. Nec vero saltem iis quibus ad evitanda vitia iudicii satis fuit sufficiat imaginem virtutis effingere et solam, ut ita dixerim, cutem vel potius illas Epicuri figuras, quas e summis corporibus dicit effluere. XVI. Hoc autem iis accidit qui non introspectis penitus virtutibus ad primum se velut aspectum orationis aptarunt: et cum iis felicissime cessit imitatio, verbis atque numeris sunt non multum differentes, vim dicendi atque inventionis non adsecuntur, sed plerumque declinant in peius et proxima virtutibus vitia comprehendunt fiuntque pro grandibus tumidi, pressis exiles, fortibus temerarii, laetis corrupti, compositis exultantes, simplicibus neglegentes. XVII. Ideoque qui horride atque incomposite quid libet illud frigidum et inane extulerunt,

antiquis se pares credunt, qui carent cultu atque sententiis, Atticis; scilicet [qui] praecisis conclusionibus obscuri Sallustium atque Thucydiden superant, tristes ac ieiuni Pollionem aemulantur; otiosi et supini, si quid modo longius circumduxerunt, iurant ita Ciceronem locuturum fuisse. XVIII. Noveram quosdam qui se pulchre expressisse genus illud caelestis huius in dicendo viri sibi viderentur si in clausula posuissent "esse videatur". Ergo primum est ut quod imitaturus est quisque intellegat, et quare bonum sit sciat.

XIX. Tum in suscipiendo onere consulat suas vires. Nam quaedam sunt imitabilia quibus aut infirmitas naturae non sufficiat aut diversitas repugnet: ne cui tenue ingenium erit sola velit fortia et abrupta, cui forte quidem sed indomitum amore subtilitatis et vim suam perdat et elegantiam quam cupit non persequatur: nihil est enim tam indecens quam cum mollia dure fiunt. XX. Atque ego illi praeceptori quem institueram in libro secundo credidi non ea sola docenda esse ad quae quemque discipulorum natura compositum videret: nam is et adiuvare debet quae in quoque eorum invenit bona et quantum fieri potest adicere quae desunt et emendare quaedam et mutare. Rector enim est alienorum ingeniorum atque formator; difficilius est naturam suam fingere. XXI. Sed ne ille quidem doctor, quamquam omnia quae recta sunt velit esse in suis auditoribus quam plenissima, in eo tamen cui naturam obstare viderit laborabit.

Id quoque vitandum, in quo magna pars errat, ne in oratione poetas nobis et historicos, in illis operibus oratores aut declamatores imitandos putemus. XXII. Sua cuique proposito lex, suus decor est: nec comoedia in coturnos adsurgit, nec contra tragoedia socco ingreditur. Habet tamen omnis eloquentia aliquid commune: id imitemur quod commune est.

XXIII. Etiam hoc solet incommodi accidere iis qui se uni alicui generi dediderunt, ut, si asperitas iis placuit alicuius, hanc etiam in leni ac remisso causarum genere non exuant: si tenuitas aut iucunditas, in asperis gravibusque causis ponderi rerum parum respondeant: cum sit diversa non causarum modo inter ipsas condicio, sed in singulis etiam causis partium, sintque alia leniter alia aspere, alia concitate alia remisse, alia docendi alia movendi gratia dicenda, quorum omnium dissimilis atque diversa inter se ratio est. XXIV. Itaque ne hoc quidem suaserim, uni se alicui proprie quem per omnia sequatur addicere. Longe perfectissimus Graecorum Demosthenes, aliquid tamen aliquo in loco melius alii (plurima ille). XXV. Sed non qui maxime imitandus, et solus imitandus est. Quid ergo? non est satis omnia sic dicere quo modo M. tullius dixit? Mihi quidem satis esset si omnia consequi possem. Quid tamen noceret vim Caesaris, asperitatem Caeli, diligentiam Pollionis, iudicium Calvi quibusdam in locis adsumere? XXVI. Nam praeter id quod prudentis est quod in quoque optimum est, si possit, suum facere, tum in tanta rei difficultate unum intuentis vix aliqua pars sequitur; ideoque cum totum exprimere quem

elegeris paene sit homini inconcessum, plurium bona ponamus ante oculos, ut aliud ex alio haereat, et quo quidque loco conveniat aptemus.

XXVII. Imitatio autem (nam saepius idem dicam) non sit tantum in verbis. Illuc intendenda mens, quantum fuerit illis viris decoris in rebus atque personis, quod consilium, quae dispositio, quam omnia, etiam quae delectationi videantur data, ad victoriam spectent: quid agatur prohoemio, quae ratio et quam varia narrandi, quae vis probandi ac refellendi, quanta in adfectibus omnis generis movendis scientia, quamque laus ipsa popularis utilitatis gratia adsumpta, quae tum est pulcherrima cum sequitur, non cum arcessitur. Haec si perviderimus, tum vere imitabimur. XXVIII. Qui vero etiam propria his bona adiecerit, ut suppleat quae deerant, circumcidat si quid redundabit, is erit quem quaerimus perfectus orator: quem nunc consummari potissimum oporteat, cum tanto plura exempla bene dicendi supersunt quam illis qui adhuc summi sunt contigerunt. Nam erit haec quoque laus eorum, ut priores superasse, posteros docuisse dicantur.

3

I. Et haec quidem auxilia extrinsecus adhibentur: in iis autem quae nobis ipsis paranda sunt, ut laboris, sic utilitatis etiam longe plurimum adfert stilus. Nec inmerito M. tullius hunc "optimum effectorem ac magistrum dicendi" vocat, cui sententiae personam L. Crassi in disputationibus quae sunt de Oratore adsignando iudicium suum cum illius auctoritate coniunxit. II. Scribendum ergo quam diligentissime et quam plurimum. Nam ut terra alte refossa generandis alendisque seminibus fecundior, sic profectus non a summo petitus studiorum fructus et fundit uberius et fidelius continet. Nam sine hac quidem constantia ipsa illa ex tempore dicendi facultas inanem modo loquacitatem dabit et verba in labris nascentia. III. Illic radices, illic fundamenta sunt, illic opes velut sanctiore quodam aerario conditae, unde ad subitos quoque casus cum res exiget proferantur. Vires faciamus ante omnia quae sufficiant labori certaminum et usu non exhauriantur. IV. Nihil enim rerum ipsa natura voluit magnum effici cito, praeposuitque pulcherrimo cuique operi difficultatem: quae nascendi quoque hanc fecerit legem, ut maiora animalia diutius visceribus parentis continerentur.

Sed cum sit duplex quaestio, quo modo et quae maxime scribi oporteat, iam hinc ordinem sequar. V. Sit primo vel tardus dum diligens stilus, quaeramus optima nec protinus offerentibus se gaudeamus, adhibeatur iudicium inventis, dispositio probatis: dilectus enim rerum verborumque agendus est et pondera singulorum examinanda. Post subeat ratio conlocandi versenturque omni modo numeri, non ut quodque se proferet verbum occupet locum. VI. Quae quidem ut diligentius exequamur, repetenda saepius erunt scriptorum proxima. Nam praeter id quod sic melius iunguntur prioribus sequentia, calor quoque ille cogitationis, qui scribendi mora refrixit, recipit ex integro vires, et velut

repetito spatio sumit impetum: quod in certamine saliendi fieri videmus, ut conatum longius petant, et ad illud quo contenditur spatium cursu ferantur, utque in iaculando bracchia reducimus et expulsuri tela nervos retro tendimus. VII. Interim tamen, si feret flatus, danda sunt vela, dum nos indulgentia illa non fallat; omnia enim nostra dum nascuntur placent: alioqui nec scriberentur. Sed redeamus ad iudicium et retractemus suspectam facilitatem. VIII. Sic scripsisse Sallustium accepimus, et sane manifestus est etiam ex opere ipso labor. Vergilium quoque paucissimos die composuisse versus auctor est Varius. Oratoris quidem alia condicio est: itaque hanc moram et sollicitudinem initiis impero. IX. Nam primum hoc constituendum, hoc optinendum est, ut quam optime scribamus: celeritatem dabit consuetudo. Paulatim res facilius se ostendent, verba respondebunt, compositio sequetur, cuncta denique ut in familia bene instituta in officio erunt. X. Summa haec est rei: cito scribendo non fit ut bene scribatur, bene scribendo fit ut cito. Sed tum maxime cum facultas illa contigerit resistamus, ut provideamus et ferentis equos frenis quibusdam coerceamus, quod non tam moram faciet quam novos impetus dabit. Neque enim rursus eos qui robur aliquod in stilo fecerint ad infelicem calumniandi se poenam alligandos puto. XI. Nam quo modo sufficere officiis civilibus possit qui singulis actionum partibus insenescat? sunt autem quibus nihil sit satis: omnia mutare, omnia aliter dicere quam occurrit velint, increduli quidam et de ingenio suo pessime meriti, qui diligentiam putant facere sibi scribendi difficultatem. XII. Nec promptum est dicere utros peccare validius putem, quibus omnia sua placent an quibus nihil. Accidit enim etiam ingeniosis adulescentibus frequenter ut labore consumantur et in silentium usque descendant nimia bene dicendi cupiditate. Qua de re memini narrasse mihi Iulium Secundum illum, aequalem meum atque a me, ut notum est, familiariter amatum, mirae facundiae virum, infinitae tamen curae, quid esset sibi a patruo suo dictum. XIII. Is fuit Iulius Florus, in eloquentia Galliarum, quoniam ibi demum exercuit eam, princeps, alioqui inter paucos disertus et dignus illa propinquitate. Is cum Secundum, scholae adhuc operatum, tristem forte vidisset, interrogavit quae causa frontis tam adductae. XIV. Nec dissimulavit adulescens tertium iam diem esse quod omni labore materiae ad scribendum destinatae non inveniret exordium: quo sibi non praesens tantum dolor sed etiam desperatio in posterum fieret. tum Florus adridens "numquid tu" inquit "melius dicere vis quam potes?" XV. Ita se res habet: curandum est ut quam optime dicamus, dicendum tamen pro facultate: ad profectum enim opus est studio, non indignatione. Vt possimus autem scribere etiam plura et celerius, non exercitatio modo praestabit, in qua sine dubio multum est, sed etiam ratio: si non resupini spectantesque tectum et cogitationem murmure agitantes expectaverimus quid obveniat, sed quid res poscat, quid personam deceat, quod sit tempus, qui iudicis animus intuiti humano quodam modo ad scribendum accesserimus. Sic nobis et initia et quae secuntur natura ipsa praescribit. XVI. Certa sunt enim pleraque, et nisi coniveamus in oculos incurrunt: ideoque nec indocti nec rustici diu quaerunt unde incipiant: quo pudendum est magis si difficultatem facit doctrina. Non

ergo semper putemus optimum esse quod latet: inmutescamus alioqui, si nihil dicendum videatur nisi quod non invenimus. XVII. Diversum est huic eorum vitium qui primo decurrere per materiam stilo quam velocissimo volunt, et sequentes calorem atque impetum ex tempore scribunt: hanc silvam vocant. Repetunt deinde et componunt quae effuderant: sed verba emendantur et numeri, manet in rebus temere congestis quae fuit levitas. XVIII. Protinus ergo adhibere curam rectius erit, atque ab initio sic opus ducere ut caelandum, non ex integro fabricandum sit. Aliquando tamen adfectus sequemur, in quibus fere plus calor quam diligentia valet.

Satis apparet ex eo quod hanc scribentium neglegentiam damno, quid de illis dictandi deliciis sentiam. XIX. Nam in stilo quidem quamlibet properato dat aliquam cogitationi moram non consequens celeritatem eius manus: ille cui dictamus urget, atque interim pudet etiam dubitare aut resistere aut mutare quasi conscium infirmitatis nostrae timentis. XX. Quo fit ut non rudia tantum et fortuita, sed inpropria interim, dum sola est conectendi sermonis cupiditas, effluant, quae nec scribentium curam nec dicentium impetum consequantur. At idem ille qui excipit, si tardior in scribendo aut incertior in legendo velut offensator fuerit, inhibetur cursus, atque omnis quae erat concepta mentis intentio mora et interdum iracundia excutitur. XXI. Tum illa quae altiorem animi motum secuntur quaeque ipsa animum quodam modo concitant, quorum est iactare manum, torquere vultum, +simul et+ interim obiurgare, quaeque Persius notat cum leviter dicendi genus significat ("nec pluteum" inquit "caedit nec demorsos sapit unguis") etiam ridicula sunt, nisi cum soli sumus. XXII. Denique, ut semel quod est potentissimum dicam, secretum, quod dictando perit, atque liberum arbitris locum et quam altissimum silentium scribentibus maxime convenire nemo dubitaverit. Non tamen protinus audiendi qui credunt aptissima in hoc nemora silvasque, quod illa caeli libertas locorumque amoenitas sublimem animum et beatiorem spiritum parent. XXIII. Mihi certe iucundus hic magis quam studiorum hortator videtur esse secessus. Namque illa quae ipsa delectant necesse est avocent ab intentione operis destinati. Neque enim se bona fide in multa simul intendere animus totum potest, et quocumque respexit desinit intueri quod propositum erat. XXIV. Quare silvarum amoenitas et praeterlabentia flumina et inspirantes ramis arborum aurae volucrumque cantus et ipsa late circumspiciendi libertas ad se trahunt, ut mihi remittere potius voluptas ista videatur cogitationem quam intendere. XXV. Demosthenes melius, qui se in locum ex quo nulla exaudiri vox et ex quo nihil prospici posset recondebat, ne aliud agere mentem cogerent oculi. Ideoque lucubrantes silentium noctis et clusum cubiculum et lumen unum velut +rectos+ maxime teneat. XXVI. Sed cum in omni studiorum genere, tum in hoc praecipue bona valetudo quaeque eam maxime praestat frugalitas necessaria est, cum tempora ab ipsa rerum natura ad quietem refectionemque nobis data in acerrimum laborem convertimus. cui tamen non plus inrogandum est quam quod somno supererit aut non deerit. XXVII. Obstat enim diligentiae scribendi etiam fatigatio, et

abunde si vacet lucis spatia sufficiunt: occupatos in noctem necessitas agit. Est tamen lucubratio, quotiens ad eam integri ac refecti venimus, optimum secreti genus.

XXVIII. Sed silentium et secessus et undique liber animus ut sunt maxime optanda, ita non semper possunt contingere, ideoque non statim si quid obstrepet abiciendi codices erunt et deplorandus dies, verum incommodis repugnandum, et hic faciendus usus, ut omnia quae impedient vincat intentio: quam si tota mente in opus ipsum derexeris, nihil eorum quae oculis vel auribus incursant ad animum perveniet. XXIX. An vero frequenter etiam fortuita hoc cogitatio praestat, ut obvios non videamus et itinere deerremus: non consequemur idem si et voluerimus? Non est indulgendum causis desidiae. Nam si non nisi refecti, non nisi hilares, non nisi omnibus aliis curis vacantes studendum existimarimus, semper erit propter quod nobis ignoscamus. XXX. Quare in turba, itinere, conviviis etiam faciat sibi cogitatio ipsa secretum. Quid alioqui fiet cum in medio foro, tot circumstantibus iudiciis, iurgiis, fortuitis etiam clamoribus, erit subito continua oratione dicendum, si particulas quas ceris mandamus nisi in solitudine reperire non possumus? Propter quae idem ille tantus amator secreti Demosthenes in litore, in quo se maximo cum sono fluctus inlideret, meditans consuescebat contionum fremitus non expavescere.

XXXI. Illa quoque minora (sed nihil in studiis parvum est) non sunt transeunda: scribi optime ceris, in quibus facillima est ratio delendi, nisi forte visus infirmior membranarum potius usum exiget, quae ut iuvant aciem, ita crebra relatione, quoad intinguntur calami, morantur manum et cogitationis impetum frangunt. XXXII. Relinquendae autem in utrolibet genere contra erunt vacuae tabellae, in quibus libera adiciendi sit excursio. Nam interim pigritiam emendandi angustiae faciunt, aut certe novorum interpositione priora confundant. Ne latas quidem ultra modum esse ceras velim, expertus iuvenem studiosum alioqui praelongos habuisse sermones quia illos numero versuum metiebatur, idque vitium, quod frequenti admonitione corrigi non potuerat, mutatis codicibus esse sublatum. XXXIII. Debet vacare etiam locus in quo notentur quae scribentibus solent extra ordinem, id est ex aliis quam qui sunt in manibus loci, occurrere. Inrumpunt enim optimi nonnumquam sensus, quos neque inserere oportet neque differre tutum est, quia interim elabuntur, interim memoriae sui intentos ab alia inventione declinant: ideoque optime sunt in deposito.

4

I. Sequitur emendatio, pars studiorum longe utilissima: neque enim sine causa creditum est stilum non minus agere cum delet. huius autem operis est adicere detrahere mutare. Sed facilius in iis simpliciusque iudicium quae replenda vel deicienda sunt: premere vero tumentia, humilia extollere, luxuriantia

adstringere, inordinata digerere, soluta componere, exultantia coercere duplicis operae: nam et damnanda sunt quae placuerant et invenienda quae fugerant. II. Nec dubium est optimum esse emendandi genus si scripta in aliquod tempus reponantur, ut ad ea post intervallum velut nova atque aliena redeamus, ne nobis scripta nostra tamquam recentes fetus blandiantur. III. Sed neque hoc contingere semper potest, praesertim oratori, cui saepius scribere ad praesentis usus necesse est, et ipsa emendatio finem habet. sunt enim qui ad omnia scripta tamquam vitiosa redeant, et, quasi nihil fas sit rectum esse quod primum est, melius existiment quidquid est aliud, idque faciant quotiens librum in manus resumpserunt, similes medicis etiam integra secantibus. Accidit itaque ut cicatricosa sint et exsanguia et cura peiora. IV. Sit ergo aliquando quod placeat aut certe quod sufficiat, ut opus poliat lima, non exterat. Temporis quoque esse debet modus. Nam quod Cinnae Zmyrnam novem annis accepimus scriptam, et panegyricum Isocratis qui parcissime decem annis dicunt elaboratum, ad oratorem nihil pertinet, cuius nullum erit si tam tardum fuerit auxilium.

5

I. Proximum est ut dicamus quae praecipue scribenda sint hexin parantibus. Non est huius quidem operis ut explicemus quae sint materiae, quae prima aut secunda aut deinceps tractanda sint (nam id factum est iam primo libro, quo puerorum, et secundo, quo iam robustorum studiis ordinem dedimus), sed de quo nunc agitur, unde copia ac facilitas maxime veniat.

II. Vertere Graeca in Latinum veteres nostri oratores optimum iudicabant. Id se L. Crassus in illis Ciceronis de Oratore libris dicit factitasse: id Cicero sua ipse persona frequentissime praecipit, quin etiam libros Platonis atque Xenophontis edidit hoc genere tralatos: id Messalae placuit, multaeque sunt ab eo scriptae ad hunc modum orationes, adeo ut etiam cum illa Hyperidis pro Phryne difficillima Romanis subtilitate contenderet. III. Et manifesta est exercitationis huiusce ratio. Nam et rerum copia Graeci auctores abundant et plurimum artis in eloquentiam intulerunt et hos transferentibus verbis uti optimis licet: omnibus enim utimur nostris. Figuras vero, quibus maxime ornatur oratio, multas ac varias excogitandi etiam necessitas quaedam est, quia plerumque a Graecis Romana dissentiunt.

IV. Sed et illa ex Latinis conversio multum et ipsa contulerit. Ac de carminibus quidem neminem credo dubitare, quo solo genere exercitationis dicitur usus esse sulpicius. Nam et sublimis spiritus attollere orationem potest, et verba poetica libertate audaciora non praesumunt eadem proprie dicendi facultatem. Sed et ipsis sententiis adicere licet oratorium robur, et omissa supplere, effusa substringere. Neque ego paraphrasin esse interpretationem tantum volo, sed circa eosdem sensus certamen atque aemulationem. Ideoque ab illis dissentio qui vertere orationes Latinas vetant quia optimis occupatis

quidquid aliter dixerimus necesse sit esse deterius. Nam neque semper est desperandum aliquid illis quae dicta sunt melius posse reperiri, neque adeo ieiunam ac pauperem natura eloquentiam fecit ut una de re bene dici nisi semel non possit. VI. Nisi forte histrionum multa circa voces easdem variare gestus potest, orandi minor vis, ut dicatur aliquid, post quod in eadem materia nihil dicendum sit. Sed esto neque melius quod invenimus esse neque par, est certe proximis locus. VII. An vero ipsi non bis ac saepius de eadem re dicimus et quidem continuas nonnumquam sententias? - nisi forte contendere nobiscum possumus, cum aliis non possumus. Nam si uno genere bene diceretur, fas erat existimari praeclusam nobis a prioribus viam: nunc vero innumerabiles sunt modi, plurimaeque eodem viae ducunt. VIII. Sua brevitati gratia, sua copiae, alia tralatis virtus, alia propriis, hoc oratio recta, illud figura declinata commendat. Ipsa denique utilissima est exercitationi difficultas. Quid quod auctores maximi sic diligentius cognoscuntur? Non enim scripta lectione secura transcurrimus, sed tractamus singula et necessario introspicimus et quantum virtutis habeant vel hoc ipso cognoscimus, quod imitari non possumus. IX. Nec aliena tantum transferre, sed etiam nostra pluribus modis tractare proderit, ut ex industria sumamus sententias quasdam easque versemus quam numerosissime, velut eadem cera aliae aliaeque formae duci solent. X. Plurimum autem parari facultatis existimo ex simplicissima quaque materia. Nam illa multiplici personarum causarum temporum locorum dictorum factorum diversitate facile delitescet infirmitas, tot se undique rebus ex quibus aliquam adprehendas offerentibus. XI. Illud virtutis indicium est, fundere quae natura contracta sunt, augere parva, varietatem similibus voluptatem expositis dare, et bene dicere multa de paucis.

In hoc optime facient infinitae quaestiones, quas vocari thesis diximus, quibus Cicero iam princeps in re publica exerceri solebat. XII. His confinis est destructio et confirmatio sententiarum. Nam cum sit sententia decretum quoddam atque praeceptum, quod de re, idem de iudicio rei quaeri potest. tum loci communes, quos etiam scriptos ab oratoribus scimus. Nam qui haec recta tantum et in nullos flexus recedentia copiose tractaverit, utique in illis plures excursus recipientibus magis abundabit eritque in omnis causas gratus: omnes enim generalibus quaestionibus constant. XIII. Nam quid interest Cornelius tribunus plebis quod codicem legerit reus sit, an quaeramus "violeturne maiestas si magistratus rogationem suam populo ipse recitarit"? "Milo Clodium rectene occiderit" veniat in iudicium, an "oporteatne insidiatorem interfici vel perniciosum rei publicae civem, etiam si non insidietur"? "Cato Marciam honestene tradiderit Hortensio" an "conveniatne res talis bono viro"? De personis iudicatur, sed de rebus contenditur. XIV. Declamationes vero, quales in scholis rhetorum dicuntur, si modo sunt ad veritatem accommodatae et orationibus similes, non tantum dum adolescit profectus sunt utilissimae, quae inventionem dispositionem pariter exercent, sed etiam cum est consummatus ac iam in foro clarus: alitur enim atque enitescit velut pabulo laetiore facundia et adsidua contentionum asperitate fatigata renovatur. XV.

Quapropter historiae nonnumquam ubertas in aliqua exercendi stili parte ponenda et dialogorum libertate gestiendum. Ne carmine quidem ludere contrarium fuerit, sicut athletae, remissa quibusdam temporibus ciborum atque exercitationum certa necessitate, otio et iucundioribus epulis reficiuntur. XVI. Ideoque mihi videtur M. tullius tantum intulisse eloquentiae lumen quod in hos quoque studiorum secessus excurrit. Nam si nobis sola materia fuerit ex litibus, necesse est deteratur fulgor et durescat articulus et ipse ille mucro ingenii cotidiana pugna retundatur.

XVII. Sed quem ad modum forensibus certaminibus exercitatos et quasi militantis reficit ac reparat haec velut sagina dicendi, sic adulescentes non debent nimium in falsa rerum imagine detineri et inanibus simulacris usque adeo ut difficilis ab his digressus sit adsuefacere, ne ab illa in qua prope consenuerunt umbra vera discrimina velut quendam solem reformident. XVIII. Quod accidisse etiam M. Porcio Latroni, qui primus clari nominis professor fuit, traditur, ut, cum ei summam in scholis opinionem optinenti causa in foro esset oranda, inpense petierit uti subsellia in basilicam transferrentur: ita illi caelum novum fuit ut omnis eius eloquentia contineri tecto ac parietibus videretur. XIX. Quare iuvenis qui rationem inveniendi eloquendique a praeceptoribus diligenter acceperit (quod non est infiniti operis si docere sciant et velint), exercitationem quoque modicam fuerit consecutus, oratorem sibi aliquem, quod apud maiores fieri solebat, deligat quem sequatur, quem imitetur: iudiciis intersit quam plurimis et sit certaminis cui destinatur frequens spectator. XX. Tum causas vel easdem quas agi audierit stilo et ipse componat, vel etiam alias, veras modo, et utrimque tractet et, quod in gladiatoribus fieri videmus, decretoriis exerceatur, ut fecisse Brutum diximus pro Milone. Melius hoc quam rescribere veteribus orationibus, ut fecit Cestius contra Ciceronis actionem habitam pro eodem, cum alteram partem satis nosse non posset ex sola defensione.

XXI. Citius autem idoneus erit iuvenis quem praeceptor coegerit in declamando quam simillimum esse veritati et per totas ire materias quarum nunc facillima et maxime favorabilia decerpunt. Obstant huic, quod secundo loco posui, fere turba discipulorum et consuetudo classium certis diebus audiendarum, nonnihil etiam persuasio patrum numerantium potius declamationes quam aestimantium. XXII. Sed, quod dixi primo, ut arbitror, libro, nec ille se bonus praeceptor maiore numero quam sustinere possit onerabit, et nimiam loquacitatem recidet, ut omnia quae sunt in controversia, non, ut quidam volunt, quae in rerum natura, dicantur, et vel longiore potius dierum spatio laxabit dicendi necessitatem vel materias dividere permittet. XXIII. Diligenter effecta plus proderit quam plures inchoatae et quasi degustatae. Propter quod accidit ut nec suo loco quidque ponatur, nec illa quae prima sunt servent suam legem, iuvenibus flosculos omnium partium in ea quae sunt dicturi congerentibus: quo fit ut, timentes ne sequentia perdant, priora confundant.

6

I. Proxima stilo cogitatio est, quae et ipsa vires ab hoc accipit et est inter scribendi laborem extemporalemque fortunam media quaedam et nescio an usus frequentissimI. Nam scribere non ubique nec semper possumus, cogitationi temporis ac loci plurimum est. Haec paucis admodum horis magnas etiam causas complectitur: haec, quotiens intermissus est somnus, ipsis noctis tenebris adiuvatur: haec inter medios rerum actus aliquid invenit vacui nec otium patitur. II. Neque vero rerum ordinem modo, quod ipsum satis erat, intra se ipsa disponit, sed verba etiam copulat, totamque ita contexit orationem ut ei nihil praeter manum desit: nam memoriae quoque plerumque inhaerent fidelius quae nulla scribendi securitate laxantur.

Sed ne ad hanc quidem vim cogitandi perveniri potest aut subito aut cito. III. Nam primum facienda multo stilo forma est quae nos etiam cogitantis sequatur: tum adsumendus usus paulatim, ut pauca primum complectamur animo quae reddi fideliter possint, mox per incrementa, tam modica ut onerari se labor ille non sentiat, augenda vis et exercitatione multa continenda est; quae quidem maxima ex parte memoria constat, ideoque aliqua mihi in illum locum differenda sunt: IV. eo tamen pervenit ut is cui non refragetur ingenium, acri studio adiutus, tantum consequatur ut ei tam quae cogitarit quam quae scripserit atque edidicerit in dicendo fidem servent. Cicero certe Graecorum Metrodorum Scepsium et Empylum Rhodium nostrorumque Hortensium tradidit quae cogitaverant ad verbum in agendo rettulisse.

V. Sed si forte aliqui inter dicendum offulserit extemporalis color, non superstitiose cogitatis demum est inhaerendum. Neque enim tantum habent curae ut non sit dandus et fortunae locus, cum saepe etiam scriptis ea quae subito nata sunt inserantur. Ideoque totum hoc exercitationis genus ita instituendum ut et digredi ex eo et redire in id facile possimus. VI. Nam ut primum est domo adferre paratam dicendi copiam et certam, ita refutare temporis munera longe stultissimum est. Quare cogitatio in hoc praeparetur, ut nos fortuna decipere non possit, adiuvare possit. Id autem fiet memoriae viribus, ut illa quae complexi animo sumus fluant secura, non sollicitos et respicientes et una spe suspensos recordationis non sinant providere: alioqui vel extemporalem temeritatem malo quam male cohaerentem cogitationem. VII. Peius enim quaeritur retrorsus, quia dum illa desideramus ab aliis avertimur, et ex memoria potius res petimus quam ex materia. Plura sunt autem, si utrimque quaerendum est, quae inveniri possunt quam quae inventa sunt.

7

I. Maximus vero studiorum fructus est et velut +primus quidam plius+ longi laboris ex tempore dicendi facultas; quam qui non erit consecutus, mea

quidem sententia civilibus officiis renuntiabit et solam scribendi facultatem potius ad alia opera convertet. Vix enim bonae fidei viro convenit auxilium in publicum polliceri quod praesentissimis quibusque periculis desit, * intrare portum ad quem navis accedere nisi lenibus ventis vecta non possit: II. siquidem innumerabiles accidunt subitae necessitates vel apud magistratus vel repraesentatis iudiciis continuo agendi. Quarum si qua, non dico cuicumque innocentium civium, sed amicorum ac propinquorum alicui evenerit, stabitne mutus et salutarem petentibus vocem, statimque si non succurratur perituris, moras et secessum et silentium quaeret, dum illa verba fabricentur et memoriae insidant et vox ac latus praeparetur? III. Quae vero patitur hoc ratio, ut quisquam sit orator aliquando? Mitto casus: quid cum adversario respondendum erit fiet? Nam saepe ea quae opinati sumus et contra quae scripsimus fallunt, ac tota subito causa mutatur, atque ut gubernatori ad incursus tempestatium, sic agenti ad varietatem causarum ratio mutanda est. IV. Quid porro multus stilus et adsidua lectio et longa studiorum aetas facit, si manet eadem quae fuit incipientibus difficultas? Perisse profecto confitendum est praeteritum laborem cui semper idem laborandum est. Neque ego hoc ago, ut ex tempore dicere malit, sed ut possit. Id autem maxime hoc modo consequemur.

V. Nota sit primum dicendi via: neque enim prius contingere cursus potest quam scierimus quo sit et qua perveniendum. Nec satis est non ignorare quae sint causarum iudicialium partes, aut quaestionum ordinem recte disponere, quamquam ista sunt praecipua, sed quid quoque loco primum sit ac secundum et deinceps: quae ita sunt natura copulata ut mutari aut intervelli sine confusione non possint. VI. Quisquis autem via dicet, utetur ante omnia rerum ipsa serie velut duce, propter quod homines etiam modice exercitati facillime tenorem in narrationibus servant. Deinde quid quoque loco quaerant scient, nec circumspectabunt nec offerentibus se aliunde sensibus turbabuntur, nec confundent ex diversis orationem velut salientes huc illuc nec usquam insistentes. Postremo habebunt modum et finem, qui esse citra divisionem nullus potest, et expletis pro facultate omnibus quae proposuerint pervenisse se ad ultimum sentient. VII. Et haec quidem ex arte; illa vero ex studio, ut copiam sermonis optimi, quem ad modum praeceptum est, comparemus, multo ac fideli stilo sic formetur oratio ut scriptorum colorem etiam quae subito effusa sint reddant, ut, cum multa scripserimus, etiam multa dicamus. VIII. Nam consuetudo et exercitatio facilitates maxime parit: quae si paulum intermissa fuerit, non velocitas illa modo tardatur, sed ipsum os coit atque concurrit. Quamquam enim opus est naturali quadam mobilitate animi, ut, dum proxima dicimus, struere ulteriora possimus, semperque nostram vocem provisa et formata cogitatio excipiat: IX. Vix tamen aut natura aut ratio in tam multiplex officium diducere animum queat ut inventioni, dispositioni, elocutioni, ordini rerum verborumque, tum iis quae dicit, quae subiuncturus est, quae ultra spectanda sunt, adhibita vocis pronuntiationis gestus observatione una sufficiat. X. Longe enim praecedat oportet intentio ac prae

se res agat, quantumque dicendo consumitur, tantum ex ultimo prorogetur, ut, donec perveniamus ad finem, non minus prospectu procedamus quam gradu, si non intersistentes offensantesque brevia illa atque concisa singultantium modo eiecturi sumus.

XI. Est igitur usus quidam inrationalis, quam Graeci alogon triben vocant, qua manus in scribendo decurrit, qua oculi totos simul in lectione versus flexusque eorum et transitus intuentur, et ante sequentia vident quam priora dixerunt. Quo constant miracula illa in scaenis pilariorum ac ventilatorum, ut ea quae emiserint ultro venire in manus credas et qua iubentur decurrere. XII. Sed hic usus ita proderit si ea de qua locuti sumus ars antecesserit, ut ipsum illud quod in se rationem non habet in ratione versetur. Nam mihi ne dicere quidem videtur nisi qui disposite ornate copiose dicit, sed tumultuari. XIII. Nec fortuiti sermonis contextum mirabor umquam, quem iurgantibus etiam mulierculis videamus superfluere: cum eo quod, si calor ac spiritus tulit, frequenter accidit ut successum extemporalem consequi cura non possit. XIV. Deum tunc adfuisse cum id evenisset veteres oratores, ut Cicero dicit, aiebant, sed ratio manifesta est. Nam bene concepti adfectus et recentes rerum imagines continuo impetu feruntur, quae nonnumquam mora stili refrigescunt et dilatae non revertuntur. Vtique vero, cum infelix illa verborum cavillatio accessit et cursus ad singula vestigia restitit, non potest ferri contorta vis, sed, ut optime vocum singularum cedat electio, non continua sed composita est.

XV. Quare capiendae sunt illae de quibus dixi rerum imagines, quas vocari phantasias indicavimus, omniaque de quibus dicturi erimus, personae, quaestiones, spes, metus, habenda in oculis, in adfectus recipienda: pectus est enim quod disertos facit, et vis mentis. Ideoque imperitis quoque, si modo sunt aliquo adfectu concitati, verba non desunt. XVI. Tum intendendus animus non in aliquam rem unam sed in plures simul continuas, ut, si per aliquam rectam viam mittamus oculos, simul omnia quae sunt in ea circaque intuemur, non ultimum tantum videmus, sed usque ad ultimum. Addit ad dicendum etiam pudor stimulos, mirumque videri potest quod, cum stilus secreto gaudeat atque omnis arbitros reformidet, extemporalis actio auditorum frequentia, ut miles congestu signorum, excitatur. XVII. Namque et difficiliorem cogitationem exprimit et expellit dicendi necessitas, et secundos impetus auget placendi cupido: adeo pretium omnia spectant, ut eloquentia quoque, quamquam plurimum habeat in se voluptatis, maxime tamen praesenti fructu laudis opinionisque ducatur. XVIII. Nec quisquam tantum fidat ingenio ut id sibi speret incipienti statim posse contingere, sed, sicut in cogitatione praecipimus, ita facilitatem quoque extemporalem a parvis initiis paulatim perducemus ad summam; quae neque perfici neque contineri nisi usu potest: XIX. ceterum pervenire eo debet ut cogitatio non utique melior sit ea, sed tutior, cum hanc facilitatem non in prorsa modo multi sint consecuti, sed etiam in carmine, ut Antipater Sidonius et Licinius Archias: credendum enim Ciceroni est, non quia nostris quoque temporibus non et fecerint quidam hoc

et faciant. Quod tamen non ipsum tam probabile puto (neque enim habet aut usum res aut necessitatem) quam exhortandis in hanc spem qui foro praeparantur utile exemplum. XX. Neque vero tanta sit umquam fiducia facilitatis ut non breve saltem tempus, quod nusquam fere deerit, ad ea quae dicturi sumus dispicienda sumamus; quod quidem in iudiciis ac foro datur semper: neque enim quisquam est qui causam quam non didicerit agat. XXI. Declamatores quosdam perversa ducit ambitio ut exposita controversia protinus dicere velint, quin etiam, quod est in primis frivolum ac scaenicum, verbum petant quo incipiant. Sed tam contumeliosos in se ridet invicem eloquentia, et qui stultis videri eruditi volunt, stulti eruditis videntur. XXII. Si qua tamen fortuna tam subitam fecerit agendi necessitatem, mobiliore quodam opus erit ingenio, et vis omnis intendenda rebus, et in praesentia remittendum aliquid ex cura verborum, si consequi utrumque non dabitur. tum et tardior pronuntiatio moras habet et suspensa ac velut dubitans oratio, ut tamen deliberare, non haesitare videamur. XXIII. Hoc dum egredimur e portu, si nos nondum aptatis satis armamentis aget ventus, deinde paulatim simul euntes aptabimus vela et disponemus rudentes et impleri sinus optabimus. Id potius quam se inani verborum torrenti dare quasi tempestatibus quo volent auferendum.

XXIV. Sed non minore studio continetur haec facultas quam paratur; ars enim semel percepta non carpitur, stilus quoque intermissione paulum admodum de celeritate deperdit: promptum hoc et in expedito positum exercitatione sola continetur. Hac uti sic optimum est, ut cotidie dicamus audientibus pluribus, maxime de quorum simus iudicio atque opinione solliciti (rarum est enim ut satis se quisque vereatur): vel soli tamen dicamus potius quam non omnino dicamus. XXV. Est et illa exercitatio cogitandi totasque materias vel silentio (dum tamen quasi dicat intra ipsum) persequendi, quae nullo non et tempore et loco, quando non aliud agimus, explicari potest, et est in parte maioris utilitatis quam haec proxima: XXVI. diligentius enim componitur quam illa, in qua contextum dicendi intermittere veremur. Rursus in alia plus prior confert, vocis firmitatem, oris facilitatem, motum corporis, qui et ipse, ut dixi, excitat oratorem et iactatione manus, pedis supplosione, sicut cauda leones facere dicuntur, hortatur. XXVII. Studendum vero semper et ubique. Neque enim fere tam est ullus dies occupatus ut nihil lucrativae, ut Cicero Brutum facere tradit, operae ad scribendum aut legendum aut dicendum rapi aliquo momento temporis possit: siquidem C. Carbo etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione dicendi. XXVIII. Ne id quidem tacendum est, quod eidem Ciceroni placet, nullum nostrum usquam neglegentem esse sermonem: quidquid loquemur ubicumque sit pro sua scilicet portione perfectum. Scribendum certe numquam est magis quam cum multa dicemus ex tempore. Ita enim servabitur pondus et innatans illa verborum facilitas in altum reducetur, sicut rustici proximas vitis radices amputant, quae illam in summum solum ducunt, ut inferiores penitus descendendo firmentur. XXIX. Ac nescio an, si utrumque cum cura et studio fecerimus, invicem prosit, ut

scribendo dicamus diligentius, dicendo scribamus facilius. Scribendum ergo quotiens licebit, si id non dabitur cogitandum: ab utroque exclusi debent tamen ita dicere ut neque deprensus orator neque litigator destitutus esse videatur.

XXX. Plerumque autem multa agentibus accidit ut maxime necessaria et utique initia scribant, cetera, quae domo adferunt, cogitatione complectantur, subitis ex tempore occurrant: quod fecisse M. tullium commentariis ipsius apparet. Sed feruntur aliorum quoque et inventi forte, ut eos dicturus quisque composuerat, et in libros digesti, ut causarum quae sunt actae a Servio sulpicio, cuius tres orationes extant: sed hi de quibus loquor commentarii ita sunt exacti ut ab ipso mihi in memoriam posteritatis videantur esse compositi. XXXI. Nam Ciceronis ad praesens modo tempus aptatos libertus Tiro contraxit: quos non ideo excuso quia non probem, sed ut sint magis admirabiles. In hoc genere prorsus recipio hanc brevem adnotationem, libellosque qui vel manu teneantur et ad quos interim respicere fas sit. XXXII. Illud quod Laenas praecipit displicet mihi, vel in iis quae scripserimus [vel in] summas in commentarium et capita conferre. Facit enim ediscendi neglegentiam haec ipsa fiducia et lacerat ac deformat orationem. Ego autem ne scribendum quidem puto quod non simus memoria persecuturi: nam hic quoque accidit ut revocet nos cogitatio ad illa elaborata, nec sinat praesentem fortunam experiri. XXXIII. Sic anceps inter utrumque animus aestuat, cum et scripta perdidit et non quaerit nova. Sed de memoria destinatus est libro proximo locus nec huic parti subiungendus, quia sunt alia prius nobis dicenda [de is quia sunt].

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER VNDECIMVS

1 2 3

1

I. Parata, sicut superiore libro continetur, facultate scribendi cogitandique et ex tempore etiam, cum res poscet, orandi, proxima est cura ut dicamus apte, quam virtutem quartam elocutionis Cicero demonstrat, quaeque est meo quidem iudicio maxime necessaria.

II. Nam cum sit ornatus orationis varius et multiplex conveniatque alius alii, nisi fuerit accommodatus rebus atque personis non modo non inlustrabit eam, sed etiam destruet et vim rerum in contrarium vertet. Quid enim prodest esse verba et Latina et significantia et nitida, figuris etiam numerisque elaborata, nisi cum iis in quae iudicem duci formarique volumus consentiant:

III. si genus sublime dicendi parvis in causis, pressum limatumque grandibus, laetum tristibus, lene asperis, minax supplicibus, summissum concitatis, trux atque violentum iucundis adhibeamus? - ut monilibus et margaritis ac veste

longa, quae sunt ornamenta feminarum, deformentur viri, nec habitus triumphalis, quo nihil excogitari potest augustius, feminas deceat.
IV. Hunc locum Cicero breviter in tertio de Oratore libro perstringit, neque tamen videri potest quicquam omisisse dicendo "non omni causae neque auditori neque personae neque tempori congruere orationis unum genus": nec fere pluribus in Oratore eadem. Sed illic L. Crassus, cum apud summos oratores hominesque eruditissimos dicat, satis habet partem hanc velut notare inter agnoscentis, et hic Cicero adloquens Brutum testatur esse haec ei nota ideoque brevius a se dici, quamquam sit fusus locus tracteturque a philosophis latius.
V. Nos institutionem professi non solum scientibus ista sed etiam discentibus tradimus, ideoque paulo pluribus verbis debet haberi venia.
VI. Quare notum sit nobis ante omnia quid conciliando docendo movendo iudici conveniat, quid quaque parte orationis petamus. Ita nec vetera aut tralata aut ficta verba in incipiendo, narrando, argumentando tractabimus, neque decurrentis contexto nitore circumitus ubi dividenda erit causa et in partis suas digerenda, neque humile atque cotidianum sermonis genus et compositione ipsa dissolutum epilogis dabimus, nec iocis lacrimas, ubi opus erit miseratione, siccabimus.
VII. Nam ornatus omnis non tam sua quam rei cui adhibetur condicione constat, nec plus refert quid dicas quam quo loco. Sed totum hoc apte dicere non elocutionis tantum genere constat, sed est cum inventione commune. Nam si tantum habent etiam verba momentum, quanto res ipsae magis? Quarum quae esset observatio suis locis subinde subiecimus.
VIII. Illud est diligentius docendum, eum demum dicere apte qui non solum quid expediat sed etiam quid deceat inspexerit. Nec me fugit plerumque haec esse coniuncta: nam quod decet fere prodest, neque alio magis animi iudicum conciliari aut, si res in contrarium tulit, alienari solent.
IX. Aliquando tamen et haec dissentiunt: quotiens autem pugnabunt, ipsam utilitatem vincet quod decet. Nam quis nescit nihil magis profuturum ad absolutionem Socrati fuisse quam si esset usus illo iudiciali genere defensionis et oratione summissa conciliasset iudicum animos sibi crimenque ipsum sollicite redarguisset?
X. Verum id eum minime decebat, ideoque sic egit ut qui poenam suam honoribus summis esset aestimaturus. Maluit enim vir sapientissimus quod superesset ex vita sibi perire quam quod praeterisset. Et quando ab hominibus sui temporis parum intellegebatur, posterorum se iudiciis reservavit, brevi detrimento iam ultimae senectutis aevum saeculorum omnium consecutus.
XI. Itaque quamvis Lysias, qui tum in dicendo praestantissimus habebatur, defensionem illi scriptam optulisset, uti ea noluit, cum bonam quidem sed parum sibi convenientem iudicavisset. Quo vel solo patet non persuadendi sed bene dicendi finem in oratore servandum, cum interim persuadere deforme sit. Non fuit hoc utile absolutioni, sed, quod est maius, homini fuit.
XII. Et nos secundum communem potius loquendi consuetudinem quam ipsam veritatis regulam divisione hac utimur, ut ab eo quod deceat utilitatem

separemus: nisi forte prior ille Africanus, qui patria cedere quam cum tribuno plebis humillimo contendere de innocentia sua maluit, inutiliter sibi videtur consuluisse, aut P. Rutilius, vel cum illo paene Socratico genere defensionis est usus, vel cum revocante eum +P.+
XIII. sulla manere in exilio maluit, quid sibi maxime conduceret nesciebat. Hi vero parva illa quae abiectissimus quisque animus utilia credit, si cum virtute conferantur, despicienda iudicaverunt, ideoque perpetua saeculorum admiratione celebrantur. Neque nos simus tam humiles ut quae laudamus inutilia credamus.
XIV. Sed hoc qualecumque discrimen raro admodum eveniet: ceterum idem fere, ut dixi, in omni genere causarum et proderit et decebit. Est autem quod omnes et semper et ubique deceat, facere ac dicere honeste, contraque neminem umquam ullo in loco turpiter. Minora vero quaeque sunt ex mediis plerumque sunt talia ut aliis sint concedenda, aliis non sint, aut pro persona tempore loco causa magis ac minus vel excusata debeant videri vel reprehendenda.
XV. cum dicamus autem de rebus aut alienis aut nostris, dividenda ratio est eorum, dum sciamus pleraque neutro loco convenire.
In primis igitur omnis sui vitiosa iactatio est, eloquentiae tamen in oratore praecipue, adfertque audientibus non fastidium modo sed plerumque etiam odium.
XVI. Habet enim mens nostra natura sublime quiddam et erectum et inpatiens superioris: ideoque abiectos aut summittentes se libenter adlevamus, quia hoc facere tamquam maiores videmur, et quotiens discessit aemulatio, succedit humanitas. At qui se supra modum extollit, premere ac despicere creditur nec tam se maiorem quam minores ceteros facere.
XVII. Inde invident humiliores (hoc vitium est eorum qui nec cedere volunt nec possunt contendere), rident superiores, improbant bonI. Plerumque vero deprendas adrogantium falsam de se opinionem, sed in veris quoque sufficit conscientia.
Reprehensus est in hac parte non mediocriter Cicero, quamquam is quidem rerum a se gestarum maior quam eloquentiae fuit in orationibus utique iactator.
XVIII. Et plerumque illud quoque non sine aliqua ratione fecit: aut enim tuebatur eos quibus erat adiutoribus usus in opprimenda coniuratione, aut respondebat invidiae, cui tamen non fuit par, servatae patriae poenam passus exilium: ut illorum quae egerat in consulatu frequens commemoratio possit videri non gloriae magis quam defensioni data.
XIX. Eloquentiam quidem, cum plenissimam diversae partis advocatis concederet, sibi numquam in agendo inmodice adrogavit. Illius sunt enim: "si, iudices, ingeni mei, quod sentio quam sit exiguum", et: "quod ingenio minus possum, subsidium mihi diligentia comparavi."
XX. Quin etiam contra Q. Caecilium de accusatore in Verrem constituendo, quamvis multum esset in hoc quoque momenti, uter ad agendum magis idoneus veniret, dicendi tamen facultatem magis illi detraxit quam adrogavit

sibi, seque non consecutum sed omnia fecisse ut posset eam consequi dixit.
XXI. In epistulis aliquando familiariter apud amicos, nonnumquam in dialogis, aliena tamen persona verum de eloquentia sua dicit. Et aperte tamen gloriari nescio an sit magis tolerabile vel ipsa vitii huius simplicitate quam illa iactatione perversa, si abundans opibus pauperem se et nobilis obscurum et potens infirmum et disertus imperitum plane et infantem vocet.
XXII. Ambitiosissimum gloriandi genus est etiam deridere. Ab aliis ergo laudemur: nam ipsos, ut Demosthenes ait, erubescere etiam cum ab aliis laudabimur decet. Neque hoc dico, non aliquando de rebus a se gestis oratori esse dicendum, sicut eidem Demostheni pro Ctesiphonte: quod tamen ita emendavit ut necessitatem id faciendi ostenderet, invidiamque omnem in eum regereret qui hoc se coegisset.
XXIII. Et M. tullius saepe dicit de oppressa coniuratione Catilinae, sed modo id virtuti senatus, modo providentiae deorum inmortalium adsignat. Plerumque contra inimicos atque obtrectatores plus vindicat sibi: erant enim illa tuenda cum obicerentur.
XXIV. In carminibus utinam pepercisset, quae non desierunt carpere maligni:
"cedant arma togae, concedat laurea linguae"
et
"o fortunatam natam me consule Romam!"
et Iovem illum a quo in concilium deorum advocatur, et Minervam quae artes eum edocuit: quae sibi ille secutus quaedam Graecorum exempla permiserat.
XXV. Verum eloquentiae ut indecora iactatio, ita nonnumquam concedenda fiducia est. Nam quis reprendat haec: "Quid putem? Contemptumne me? Non video nec in vita nec in gratia nec in rebus gestis nec in hac mea mediocritate ingenii quid despicere possit Antonius":
XXVI. et paulo post apertius: "An decertare mecum voluit contentione dicendi? Hoc quidem est beneficium. Quid enim plenius, quid uberius quam mihi et pro me et contra Antonium dicere?"
XXVII. Adrogantes et illi qui se iudicasse de causa nec aliter adfuturos fuisse proponunt. Nam et inviti iudices audiunt praesumentem partes suas, nec hoc oratori contingere inter adversarios quod Pythagorae inter discipulos contigit potest: "ipse dixit." Sed istud magis minusve vitiosum est pro personis dicentium:
XXVIII. defenditur enim aliquatenus aetate dignitate auctoritate: quae tamen vix in ullo tanta fuerint ut non hoc adfirmationis genus temperandum sit aliqua moderatione, sicut omnia in quibus patronus argumentum ex se ipso petet. Quid fuisset tumidius si accipiendum criminis loco negasset Cicero equitis Romani esse filium se defendente? At ille fecit hoc etiam favorabile coniungendo cum iudicibus dignitatem suam: "equitis Romani autem esse filium criminis loco poni ab accusatoribus neque his iudicantibus oportuit nec defendentibus nobis."
XXIX. Impudens, tumultuosa, iracunda actio omnibus indecora, sed, ut quisque aetate dignitate usu praecedit, magis in ea reprendendus. Videas autem rixatores quosdam neque iudicum reverentia neque agendi more ac

modo contineri, quo ipso mentis habitu manifestum sit tam in suscipiendis quam in agendis causis nihil pensi habere.
XXX. Profert enim mores plerumque oratio et animi secreta detegit: nec sine causa Graeci prodiderunt ut vivat quemque etiam dicere. humiliora illa vitia: summissa adulatio, adfectata scurrilitas, in rebus ac verbis parum modestis ac pudicis vilis pudor, in omni negotio neglecta auctoritas. Quae fere accidunt eis qui nimium aut blandi esse aut ridiculi volunt.
XXXI. Ipsum etiam eloquentiae genus alios aliud decet; nam neque tam plenum et erectum et audax et praecultum senibus convenerit quam pressum et mite et limatum et quale intellegi vult Cicero cum dicit orationem suam coepisse canescere, sicut vestibus quoque non purpura coccoque fulgentibus illa aetas satis apta sit:
XXXII. in iuvenibus etiam uberiora paulo et paene periclitantia feruntur, at in isdem siccum et sollicitum et contractum dicendi propositum plerumque adfectatione ipsa severitatis invisum est, quando etiam morum senilis auctoritas inmatura in adulescentibus creditur.
XXXIII. Simpliciora militaris decent. Philosophiam ex professo, ut quidam faciunt, ostentantibus parum decori sunt plerique orationis ornatus maximeque ex adfectibus, quos illi vitia dicunt. Verba quoque exquisitiora et compositio numerosa tali proposito diversa.
XXXIV. Non enim solum illa laetiora, qualia a Cicerone dicuntur "saxa atque solitudines voci respondent", sed etiam illa, quamquam plena sanguinis, "vos enim iam, Albani tumuli atque luci, vos, inquam, inploro atque testor, vosque Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales" non conveniant barbae illi atque tristitiae.
XXXV. At vir civilis vereque sapiens, qui se non otiosis disputationibus sed administrationi rei publicae dederit, a qua longissime isti qui philosophi vocantur recesserunt, omnia quae ad efficiendum oratione quod proposuerit valent libenter adhibebit, cum prius quid honestum sit efficere in animo suo constituerit.
XXXVI. Est quod principes deceat, aliis non concesseris. Imperatorum ac triumphalium separata est aliqua ex parte ratio eloquentiae, sicut Pompeius abunde disertus rerum suarum narrator, et hic qui bello civili se interfecit Cato eloquens senator fuit.
XXXVII. Idem dictum saepe in alio liberum, in alio furiosum, in alio superbum est. Verba adversus Agamemnonem a Thersite habita ridentur: da illa Diomedi aliive cui pari, magnum animum ferre prae se videbuntur. "Ego te" inquit "consulem putem" L. Crassus Philippo "cum tu me non putes senatorem?": vox honestissimae libertatis, non tamen ferres quemcumque dicentem.
XXXVIII. Negat se magni facere aliquis poetarum utrum Caesar ater an albus homo sit: insania; verte, ut idem Caesar de illo dixerit, adrogantia est. Maior in personis observatio est apud tragicos comicosque: multis enim utuntur et variis. Eadem et eorum qui orationes aliis scribebant fuit ratio et declamantium est: non enim semper ut advocati, sed plerumque ut litigatores

dicimus.
XXXIX. Verum etiam in iis causis quibus advocamur eadem differentia diligenter est custodienda. Vtimur enim fictione personarum et velut ore alieno loquimur, dandique sunt iis quibus vocem accommodamus sui mores. Aliter enim P. Clodius, aliter Appius Caecus, aliter Caecilianus ille, aliter Terentianus pater fingitur.
XL. Quid asperius lictore Verris: "ut adeas, tantum dabis"? quid fortius illo cuius inter ipsa verberum supplicia una vox audiebatur: "civis Romanus sum"? Quam dignae Milonis in peroratione ipsa voces eo viro qui pro re publica seditiosum civem totiens compescuisset quique insidias virtute superasset!
XLI. Denique non modo quot in causa totidem in prosopopoeia sunt varietates, sed hoc etiam plures, quod in his puerorum, feminarum, populorum, mutarum etiam rerum adsimulamus adfectus, quibus omnibus debetur suus decor.
XLII. Eadem in iis pro quibus agemus observanda sunt: aliter enim pro alio saepe dicendum est, ut quisque honestus humilis invidiosus favorabilis erit, adiecta propositorum quoque et ante actae vitae differentia. Iucundissima vero in oratore humanitas facilitas moderatio benivolentia. Sed illa quoque diversa bonum virum decent: malos odisse, publica vice commoveri, ultum ire scelera et iniurias, et omnia, ut initio dixi, honesta.
XLIII. Nec tantum quis et pro quo sed etiam apud quem dicas interest: facit enim et fortuna discrimen et potestas, nec eadem apud principem, magistratum, senatorem, privatum, tantum liberum ratio est, nec eodem sono publica iudicia et arbitrorum disceptationes aguntur.
XLIV. Nam ut orantem pro capite sollicitudo deceat et cura et omnes ad amplificandam orationem quasi machinae, ita in parvis rebus iudiciisque vana sint eadem, rideaturque merito qui apud disceptatorem de re levissima sedens dicturus utatur illa Ciceronis confessione, non modo se animo commoveri, sed etiam corpore ipso perhorrescere.
XLV. Quis vero nesciat quanto aliud dicendi genus poscat gravitas senatoria, aliud aura popularis? cum etiam singulis iudicantibus non idem apud gravis viros quod leviores, non idem apud eruditum quod militarem ac rusticum deceat, sitque nonnumquam summittenda et contrahenda oratio, ne iudex eam vel intellegere vel capere non possit.
XLVI. Tempus quoque ac locus egent observatione propria: nam et tempus tum triste tum laetum, tum liberum tum angustum est, atque ad haec omnia componendus orator:
XLVII. et loco publico privatone, celebri an secreto, aliena civitate an tua, in castris denique an foro dicas interest plurimum, ac suam quidque formam et proprium quendam modum eloquentiae poscit: cum etiam in ceteris actibus vitae non idem in foro, curia, campo, theatro, domi facere conveniat, et pleraque, quae natura non sunt reprendenda atque adeo interim sunt necessaria, alibi quam mos permiserit turpia habeantur.
XLVIII. Illud iam diximus, quanto plus nitoris et cultus demonstrativae

materiae, ut ad delectationem audientium compositae, quam quae sunt in actu et contentione suasoriae iudicialesque permittant.
Hoc adhuc adiciendum, aliquas etiam quae sunt egregiae dicendi virtutes quo minus deceant effici condicione causarum.
XLIX. An quisquam tulerit reum in discrimine capitis, praecipueque si apud victorem et principem pro se ipse dicat, frequenti tralatione, fictis aut repetitis ex vetustate verbis, compositione quae sit maxime a vulgari usu remota, decurrentibus perihodis, quam laetissimis locis sententiisque dicentem? Non perdant haec omnia necessarium periclitanti sollicitudinis colorem petendumque etiam innocentibus misericordiae auxilium?
L. Moveaturne quisquam eius fortuna quem tumidum ac sui iactantem et ambitiosum institorem eloquentiae in ancipiti sorte videat? Non immo oderit reum verba aucupantem et anxium de fama ingenii et cui esse diserto vacet?
LI. Quod mire M. Caelius in defensione causae, qua reus de vi fuit, comprendisse videtur mihi: "ne cui vestrum atque etiam omnium qui ad rem agendam adsunt meus aut vultus molestior aut vox inmoderatior aliqua aut denique, quod minimum est, iactantior gestus fuisse videatur".
LII. Atqui sunt quaedam actiones in satisfactione, deprecatione, confessione positae: sententiolisne flendum erit? epiphonemata aut enthymemata exorabunt? non quidquid meris adicietur adfectibus omnis eorum diluet viris, et miserationem securitate laxabit?
LIII. Age, si de morte filii sui vel iniuria, quae morte sit gravior, dicendum patri fuerit, aut in narrando gratiam illam expositionis quae continget ex sermone puro atque dilucido quaeret, breviter ac significanter ordinem rei protulisse contentus, aut argumenta diducet in digitos et propositionum ac partitionum captabit leporem et, ut plerumque in hoc genere moris est, intentione omni remissa loquetur?
LIV. Quo fugerit interim dolor ille? Vbi lacrimae substiterint? Vnde se in medium tam secura observatio artium miserit? Non ab exordio usque ad ultimam vocem continuus quidam gemitus et idem tristitiae vultus servabitur, si quidem volet dolorem suum etiam in audientis transfundere? Quem si usquam remiserit, in animum iudicantium non reducet.
LV. Quod praecipue declamantibus (neque enim me paenitet ad hoc quoque opus meum et curam susceptorum semel adulescentium respicere) custodiendum est, quo plures in schola finguntur adfectus, quos non ut advocati sed ut passi subimus:
LVI. cum etiam hoc genus simulari litium soleat, cum ius mortis a senatu quidam vel ob aliquam magnam infelicitatem vel etiam paenitentiam petunt: in quibus non solum cantare, quod vitium pervasit, aut lascivire, sed ne argumentari quidem nisi mixtis, et quidem ita ut in ipsa probatione magis emineant, adfectibus decet. Nam qui intermittere in agendo dolorem potest, videtur posse etiam deponere.
LVII. Nescio tamen an huius de quo loquimur decoris custodia maxime circa eos contra quos dicimus examinanda sit. Nam sine dubio in omnibus statim accusationibus hoc agendum est, ne ad eas libenter descendisse videamur.

Ideoque mihi illud Cassi Severi non mediocriter displicet: "di boni, vivo, et, quo me vivere iuvet, Asprenatem reum video". Non enim iusta ex causa vel necessaria videri potest postulasse eum, sed quadam accusandi voluptate.
LVIII. Praeter hoc tamen, quod est commune, propriam moderationem quaedam causae desiderant. Quapropter et qui curationem bonorum patris postulabit doleat eius valetudine, et quamlibet gravia filio pater obiecturus miserrimam sibi ostendat esse hanc ipsam necessitatem, nec hoc paucis modo verbis sed toto colore actionis, ut id eum non dicere modo sed etiam vere dicere appareat.
LIX. Nec causanti pupillo sic tutor irascatur umquam ut non remaneant amoris vestigia et sacra quaedam patris eius memoria. Iam quo modo contra abdicantem patrem, querentem uxorem agi causam oporteret in libro, ut arbitror, septimo dixi. Quando etiam ipsos loqui, quando etiam advocati voce uti deceat quartus liber, in quo prohoemii praecepta sunt, continet.
LX. Esse et in verbis quod deceat aut turpe sit nemini dubium est. Vnum iam igitur huic loco, quod est sane summae difficultatis, adiciendum videtur, quibus modis ea quae sunt natura parum speciosa, quaeque non dicere si utrumlibet esset liberum maluissemus, non tamen sint indecora dicentibus.
LXI. Quid asperiorem habere frontem potest aut quid aures hominum magis respuunt quam cum est filio filiive advocatis in matrem perorandum? Aliquando tamen necesse est, ut in causa Cluenti Habiti, sed non semper illa via qua contra Sasiam Cicero usus est, non quia non ille optime, sed quia plurimum refert qua in re et quo modo laedat.
LXII. Itaque illa, cum filii caput palam inpugnaret, fortiter fuit repellenda: duo tamen, quae sola supererant, divine Cicero servavit, primum ne oblivisceretur reverentiae quae parentibus debetur, deinde ut repetitis altius causis diligentissime ostenderet quam id quod erat in matrem dicturus non oporteret modo fieri sed etiam necesse esset.
LXIII. Primaque haec expositio fuit, quamquam ad praesentem quaestionem nihil pertinebat: adeo in causa difficili atque perplexa nihil prius intuendum credidit quam quid deceret. Fecit itaque nomen parentis non filio invidiosum sed ipsi in quam dicebatur.
LXIV. Potest tamen aliquando mater et in re leviore aut minus infeste contra filium stare: tum lenior atque summissior decebit oratio. Nam et satisfaciendo aut nostram minuemus invidiam aut etiam in diversum eam transferemus, et, si graviter dolere filium palam fuerit, credetur abesse ab eo culpam fietque ultro miserabilis.
LXV. Avertere quoque in alios crimen decet, ut fraude aliquorum concita credatur, et omnia nos passuros, nihil aspere dicturos testandum, ut, etiam si non possumus conviciari, nolle videamur. Etiam, si quid obiciendum erit, officium est patroni ut id filio invito sed fide cogente facere credatur: ita poterit uterque laudari.
LXVI. Quod de matre dixi, de utroque parente accipiendum est: nam inter patres etiam filiosque, cum intervenisset emancupatio, litigatum scio. In aliis quoque propinquitatibus custodiendum est ut inviti et necessario et parce

iudicemur dixisse, magis autem aut minus ut cuique personae debetur reverentia. Eadem pro libertis adversus patronos observantia. Et ut semel plura complectar, numquam decebit sic adversus tales agere personas quo modo contra nos agi ab hominibus condicionis eiusdem iniquo animo tulissemus.
LXVII. Praestatur hoc aliquando etiam dignationibus, ut libertatis nostrae ratio reddatur, ne quis nos aut petulantes in laedendis eis aut etiam ambitiosos putet. Itaque Cicero, quamquam erat in Cottam gravissime dicturus neque aliter agi P. Oppi causa poterat, longa tamen praefatione excusavit officii sui necessitatem.
LXVIII. Aliquando etiam inferioribus praecipueque adulescentulis parcere aut videri decet. Vtitur hac moderatione Cicero pro Caelio contra Atratinum, ut eum non inimice corripere sed paene patrie monere videatur: nam et nobilis et iuvenis et non iniusto dolore venerat ad accusandum. Sed in his quidem, in quibus vel iudici vel etiam adsistentibus ratio nostrae moderationis probari debet, minor est labor: illic plus difficultatis ubi ipsos contra quos dicimus veremur offendere.
LXIX. duae simul huius modi personae Ciceroni pro Murena dicenti obstiterunt, M. Catonis Servique sulpici. Quam decenter tamen sulpicio, cum omnes concessisset virtutes, scientiam petendi consulatus ademit! Quid enim aliud esset quo se victum homo nobilis et iuris antistes magis ferret? Vt vero rationem defensionis suae reddidit, cum se studuisse petitioni sulpici contra honorem Murenae, non idem debere accusationi contra caput diceret!
LXX. Quam molli autem articulo tractavit Catonem! cuius naturam summe admiratus non ipsius vitio sed Stoicae sectae quibusdam in rebus factam duriorem videri volebat, ut inter eos non forensem contentionem sed studiosam disputationem crederes incidisse.
LXXI. Haec est profecto ratio et certissimum praeceptorum genus illius viri observatio, ut, cum aliquid detrahere salva gratia velis, concedas alia omnia: in hoc solo vel minus peritum quam in ceteris (adiecta, si potuerit fieri, etiam causa cur id ita sit) vel paulo pertinaciorem vel credulum vel iratum vel inpulsum ab aliis.
LXXII. Hoc enim commune remedium est, si tota actione aequaliter appareat non honor modo eius sed etiam caritas. Praeterea causa sit nobis iusta [sit] dicendi, neque id moderate tantum faciamus sed etiam necessario.
LXXIII. Diversum ab hoc, sed facilius, cum hominum aut alioqui turpium aut nobis invisorum quaedam facta laudanda sunt: decet enim rem ipsam probare in qualicumque persona. Dixit Cicero pro Gabinio et P. Vatinio, inimicissimis antea sibi hominibus et in quos orationes etiam scripserat, verum et iusta sic faciendi * non se de ingenii fama sed de fide esse sollicitum.
LXXIV. Difficilior ei ratio in iudicio Cluentiano fuit, cum Scamandrum necesse haberet dicere nocentem, cuius egerat causam. Verum id elegantissime cum eorum a quibus ad se perductus esset precibus, tum etiam adulescentia sua excusat, detracturus alioqui plurimum auctoritatis sibi, in causa praesertim suspecta, si eum se esse qui temere nocentis reos susciperet fateretur.

LXXV. Apud iudicem vero qui aut erit inimicus alioqui aut propter aliquod commodum a causa quam nos susceperimus aversus, ut persuadendi ardua est ratio, ita dicendi expeditissima: fiducia enim iustitiae eius et nostrae causae nihil nos timere simulabimus. Ipse erit gloria inflandus, ut tanto clarior eius futura sit fides ac religio in pronuntiando quanto minus vel offensae vel utilitati suae indulserit.
LXXVI. Hoc et apud eos a quibus appellatum erit, si forte ad eosdem remittemur: adicienda ratio vel necessitatis alicuius, si id causa concedit, vel erroris vel suspicionis. Tutissimum ergo paenitentiae confessio et satisfactio culpae, perducendusque omni modo iudex ad irae pudorem.
LXXVII. Accidit etiam nonnumquam ut ea de causa de qua pronuntiavit cognoscat iterum. tum illud quidem commune: apud alium nos iudicem disputaturos de illius sententia non fuisse, neque enim emendari ab alio quam ipso fas esse: ceterum ex causa, ut quaeque permittet, aut ignorata quaedam aut defuisse testes aut, quod timidissime et si nihil aliud plane fuerit dicendum est, patronos non suffecisse succurret.
LXXVIII. Etiam si apud alios iudices agetur, ut in secunda adsertione aut in centumviralibus iudiciis duplicibus, parte victa decentius erit, quotiens contigerit, servare iudicum pudorem: de qua re latius probationum loco dictum est.
Potest evenire ut in aliis reprehendenda sint quae ipsi fecerimus, ut obicit tubero Ligario quod in Africa fuerit et ambitus quidam damnati recuperandae dignitatis gratia reos eiusdem criminis detulerunt, ut in scholis luxuriantem patrem luxuriosus ipse iuvenis accusat.
LXXIX. Id quo modo decenter fieri possit equidem non invenio nisi aliquid reperitur quod intersit, persona aetas tempus causa locus animus.
LXXX. tubero iuvenem se patri haesisse, illum a senatu missum non ad bellum sed ad frumentum coemendum ait, ut primum licuerit a partibus recessisse: Ligarium et perseverasse et non pro Cn. Pompeio, inter quem et Caesarem dignitatis fuerit contentio, cum salvam uterque rem publicam vellet, sed pro Iuba atque Afris inimicissimis populo Romano stetisse.
LXXXI. Ceterum vel facillimum est ibi alienam culpam incusare ubi fateris tuam: verum id iam indicis est, non actoris. Quod si nulla contingit excusatio, sola colorem habet paenitentia. Potest enim videri satis emendatus qui in odium eorum in quibus erraverat ipse conversus est.
LXXXII. sunt enim casus quidam qui hoc natura ipsa rei non indecens faciant, ut cum pater ex meretrice natum, quod duxerit meretricem in matrimonium, abdicat: scholastica materia, sed non quae in foro non possit accidere. Hic igitur multa non deformiter dicet: vel quod omnium sit votum parentum ut honestiores quam sint ipsi liberos habeant (nam et, si filia nata, meretrix eam mater pudicam esse voluisset), vel quod humilior ipse fuerit (licet enim huic ducere), vel quod non habuerit patrem qui moneret:
LXXXIII. quin eo minus id faciendum filio fuisse, ne renovaret domus pudorem et exprobraret patri nuptias, matri prioris vitae necessitatem, ne denique legem quandam suis quoque [sum] liberis daret. Credibilis erit etiam

propria quaedam in illa meretrice turpitudo, quam nunc hic pater ferre non possit. Alia praetereo: neque enim nunc declamamus, sed ostendimus nonnumquam posse dicentem ipsis incommodis bene uti.

LXXXIV. Illic maior aestus ubi quis pudenda queritur, ut stuprum, praecipue in maribus, aut os profanatum. Non dico si loquatur ipse: nam quid aliud ei quam gemitus aut fletus et exsecratio vitae conveniat, ut iudex intellegat potius dolorem illum quam audiat? Sed patrono quoque per similes adfectus eundum erit, quia hoc iniuriae genus verecundius est fateri passis quam ausis.

LXXXV. Mollienda est in plerisque aliquo colore asperitas orationis, ut Cicero de proscriptorum liberis fecit. Quid enim crudelius quam homines honestis parentibus ac maioribus natos a re publica summoveri? Itaque durum id esse summus ille tractandorum animorum artifex confitetur, sed ita legibus sullae cohaerere statum civitatis adfirmat ut iis solutis stare ipsa non possit. Consecutus itaque est ut aliquid eorum quoque causa videretur facere contra quos diceret.

LXXXVI. Illud etiam in iocis monui, quam turpis esset fortunae insectatio, et ne in totos ordines aut gentes aut populos petulantia incurreret. Sed interim fides patrocinii cogit quaedam de universo genere aliquorum hominum dicere, libertinorum vel militum vel publicanorum vel similiter aliorum.

LXXXVII. In quibus omnibus commune remedium est ut ea quae laedunt non libenter tractare videaris, nec in omnia impetum facias sed in id quod expugnandum est, et reprehensa [alia] laude compenses:

LXXXVIII. sic cupidos milites dicas: sed non mirum, quod periculorum ac sanguinis maiora sibi deberi praemia putent; eosdem petulantes: sed hoc fieri quod bellis magis quam paci consuerint. Libertinis detrahenda est auctoritas: licet iis testimonium reddere industriae per quam exierint de servitute.

LXXXIX. Quod ad nationes exteras pertinet, Cicero varie: detracturus Graecis testibus fidem doctrinam his concedit ac litteras, seque eius gentis amatorem esse profitetur, Sardos contemnit, Allobrogas ut hostis insectatur: quorum nihil tunc cum diceretur parum aptum aut remotum a cura decoris fuit.

XC. Verborum etiam moderatione detrahi solet si qua est rei invidia: si asperum dicas nimium severum, iniustum persuasione labi, pertinacem ultra modum tenacem esse propositi: plerumque velut ipsos coneris ratione vincere, quod est mollissimum.

XCI. Indecorum est super haec omne nimium, ideoque etiam quod natura rei satis aptum est, nisi modo quoque temperatur, gratiam perdit. cuius rei observatio iudicio magis quodam [serviri] sentiri quam praeceptis tradi potest: quantum satis sit et quantum recipiant aures non habet certam mensuram et quasi pondus, quia ut in cibis [his] alia aliis magis complent.

XCII. Adiciendum etiam breviter videtur quo fiat ut dicendi virtutes diversissimae non solum suos amatores habeant sed ab eisdem saepe laudentur. Nam Cicero quodam loco scribit id esse optimum quod [non] facile credideris consequi imitatione, non possis, alio vero non id egisse, ut ita diceret quo modo se quilibet posse confideret, sed quo modo nemo.

XCIII. Quod potest pugnare inter se videri, verum utrumque, ac merito,

laudatur: causarum enim modo distat, quia simplicitas illa et velut securitas inadfectatae orationis mire tenuis causas decet, maioribus illud admirabile dicendi genus magis convenit. In utroque eminet Cicero: ex quibus alterum imperiti se posse consequi credent, neutrum qui intellegunt.

2

I. Memoriam quidam naturae modo esse munus existimaverunt, estque in ea non dubie plurimum, sed ipsa excolendo sicut alia omnia augetur: et totus de quo diximus adhuc inanis est labor nisi ceterae partes hoc velut spiritu continentur. Nam et omnis disciplina memoria constat, frustraque docemur si quidquid audimus praeterfluat, et exemplorum, legum, responsorum, dictorum denique factorumque velut quasdam copias, quibus abundare quasque in promptu semper habere debet orator, eadem illa vis praesentat:
II. neque inmerito thesaurus hic eloquentiae dicitur. Sed non firme tantum continere verum etiam cito percipere multa acturos oportet, nec quae scripseris modo iterata lectione complecti, sed in cogitatis quoque rerum ac verborum contextum sequi, et quae sint ab adversa parte dicta meminisse, nec utique eo quo dicta sunt ordine refutare sed oportunis locis ponere.
III. Quin extemporalis oratio non alio mihi videtur mentis vigore constare. Nam dum alia dicimus, quae dicturi sumus intuenda sunt: ita cum semper cogitatio ultra eat, id quod est longius quaerit, quidquid autem repperit quodam modo apud memoriam deponit, quod illa quasi media quaedam manus acceptum ab inventione tradit elocutionI.
IV. Non arbitror autem mihi in hoc inmorandum, quid sit quod memoriam faciat, quamquam plerique inprimi quaedam vestigia animo, velut in ceris anulorum signa serventur, existimant. Neque ero tam credulus ut +quam abitu tardiorem firmioremque memoriam fieri et actem quoque ad animum pertire.+
V. Magis admirari naturam subit, tot res vetustas tanto ex intervallo repetitas reddere se et offerre, nec tantum requirentibus sed [in] sponte interim, nec vigilantibus sed etiam quiete compositis:
VI. eo magis quod illa quoque animalia quae carere intellectu videntur meminerunt et agnoscunt et quamlibet longo itinere deducta ad adsuetas sibi sedes revertuntur. Quid? non haec varietas mira est, excidere proxima, vetera inhaerere? hesternorum inmemores acta pueritiae recordari?
VII. Quid quod quaedam requisita se occultant et eadem forte succurrunt? nec manet semper memoria, sed aliquando etiam redit? Nesciretur tamen quanta vis esset eius, quanta divinitas illa, nisi in hoc lumen orandi extulisset.
VIII. Non enim rerum modo sed etiam verborum ordinem praestat, nec ea pauca contexit sed durat prope in infinitum, et in longissimis actionibus prius audiendi patientia quam memoriae fides deficit.
IX. Quod et ipsum argumentum est subesse artem aliquam iuvarique ratione naturam, cum idem [indocti] facere illud indocti inexercitati non possimus. Quamquam invenio apud Platonem obstare memoriae usum litterarum? videlicet quoniam illa quae scriptis reposuimus velut custodire desinimus et ipsa securitate dimittimus.

X. Nec dubium est quin plurimum in hac parte valeat mentis intentio et velut acies luminum a prospectu rerum quas intuetur non aversa; unde accidit ut quae per plures dies scribimus ediscenda sint, cogitatio se ipsa contineat.
XI. Artem autem memoriae primus ostendisse dicitur Simonides, cuius vulgata fabula est: cum pugili coronato carmen, quale componi victoribus solet, mercede pacta scripsisset, abnegatam ei pecuniae partem quod more poetis frequentissimo degressus in laudes Castoris ac Pollucis exierat: quapropter partem ab iis petere quorum facta celebrasset iubebatur.
XII. Et persolverunt, ut traditum est: nam cum esset grande convivium in honorem eiusdem victoriae atque adhibitus ei cenae Simonides, nuntio est excitus, quod eum duo iuvenes equis advecti desiderare maiorem in modum dicebantur. Et illos quidem non invenit, fuisse tamen gratos erga se deos exitu comperit.
XIII. Nam vix eo ultra limen egresso triclinium illud supra convivas corruit, atque ita confudit ut non ora modo oppressorum sed membra etiam omnia requirentes ad sepulturam propinqui nulla nota possent discernere. tum Simonides dicitur memor ordinis quo quisque discubuerat corpora suis reddidisse.
XIV. Est autem magna inter auctores dissensio Glaucone Carystio an Leocrati an Agatharcho an Scopae scriptum sit id carmen, et Pharsali fuerit haec domus, ut ipse quodam loco significare Simonides videtur utque Apollodorus et Eratosthenes et Euphorion et Larissaeus Eurypylus tradiderunt, an Crannone, ut Apollas +Calimachus+, quem secutus Cicero hanc famam latius fudit.
XV. Scopam nobilem Thessalum perisse in eo convivio constat, adicitur sororis eius filius, putant et ortos plerosque ab alio Scopa qui maior aetate fuerit.
XVI. Quamquam mihi totum de Tyndaridis fabulosum videtur, neque omnino huius rei meminit umquam poeta ipse, profecto non taciturus de tanta sua gloria.
XVII. Ex hoc Simonidis facto notatum videtur iuvari memoriam signatis animo sedibus, idque credet suo quisque experimento. Nam cum in loca aliqua post tempus reversi sumus, non ipsa agnoscimus tantum sed etiam quae in iis fecerimus reminiscimur, personaeque subeunt, nonnumquam tacitae quoque cogitationes in mentem revertuntur. Nata est igitur, ut in plerisque, ars ab experimento.
XVIII. Loca discunt quam maxime spatiosa, multa varietate signata, domum forte magnam et in multos diductam recessus. In ea quidquid notabile est animo diligenter adfigunt, ut sine cunctatione ac mora partis eius omnis cogitatio possit percurrere. Et primus hic labor est, non haerere in occursu: plus enim quam firma debet esse memoria quae aliam memoriam adiuvet.
XIX. tum quae scripserunt vel cogitatione complectuntur [et] aliquo signo quo moneantur notant, quod esse vel ex re tota potest, ut de navigatione, militia, vel ex verbo aliquo: nam etiam excidentes unius admonitione verbi in memoriam reponuntur. Sit autem signum navigationis ut ancora, militiae ut

aliquid ex armis.
XX. Haec ita digerunt: primum sensum [bello cum] vestibulo quasi adsignant, secundum (puta) atrio, tum inpluvia circumeunt, nec cubiculis modo aut exhedris, sed statuis etiam similibusque per ordinem committunt. Hoc facto, cum est repetenda memoria, incipiunt ab initio loca haec recensere, et quod cuique crediderunt reposcunt, ut eorum imagine admonentur. Ita, quamlibet multa sint quorum meminisse oporteat, fiunt singula conexa quodam choro, nec onerant coniungentes prioribus consequentia solo ediscendi labore.
XXI. Quod de domo dixi, et in operibus publicis et in itinere longo et urbium ambitu et picturis fieri [spieri] potest. Etiam fingere sibi has +imagines+ licet. Opus est ergo locis quae vel finguntur vel sumuntur, et imaginibus vel simulacris, quae utique fingenda sunt. Imagines voco quibus ea quae ediscenda sunt notamus, ut, quo modo Cicero dicit, locis pro cera, simulacris pro litteris utamur.
XXII. Illud quoque ad verbum ponere optimum fuerit: "locis est utendum multis, inlustribus, explicatis, modicis intervallis: imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis, quae occurrere celeriterque percutere animum possint." Quo magis miror quo modo Metrodorus in XII signis per quae sol meat trecenos et sexagenos invenerit locos. Vanitas nimirum fuit atque iactatio circa memoriam suam potius arte quam natura gloriantis.
XXIII. Equidem haec ad quaedam prodesse non negaverim, ut si rerum nomina multa per ordinem audita reddenda sint. Namque in iis quae didicerunt locis ponunt res illas: mensam, ut hoc utar, in vestibulo et pulpitum in atrio et sic cetera, deinde relegentes inveniunt ubi posuerunt.
XXIV. Et forsitan hoc sunt adiuti qui auctione dimissa quid cuique vendidissent testibus argentariorum tabulis reddiderunt, quod praestitisse Q. Hortensium dicunt. Minus idem proderit in ediscendis quae orationis perpetuae erunt: nam et sensus non eandem imaginem quam res habent, cum alterum fingendum sit; et horum tamen utcumque commonet locus, sicut sermonis alicuius habiti: verborum contextus eadem arte quo modo comprehendetur?
XXV. Mitto quod quaedam nullis simulacris significari possunt, ut certe coniunctiones. Habeamus enim sane, ut qui notis scribunt, certas imagines omnium et loca scilicet infinita, per quae verba quot sunt in quinque contra Verrem secundae actionis libris explicentur, [ne] meminerimus etiam omnium quasi depositorum: nonne impediri quoque dicendi cursum necesse est duplici memoriae cura?
XXVI. Nam quo modo poterunt copulata fluere si propter singula verba ad singulas formas respiciendum erit? Qua re et Charmadas et Scepsius de quo modo dixi Metrodorus, quos Cicero dicit usos hac exercitatione, sibi habeant sua: nos simpliciora tradamus.
XXVII. Si longior complectenda memoria fuerit oratio, proderit per partes ediscere (laborat enim maxime onere); sed hae partes non sint perexiguae, alioqui rursus multae erunt et eam distringent atque concident. Nec utique certum imperaverim modum, sed maxime ut quisque finietur locus, ni forte

tam numerosus ut ipse quoque dividi debeat.
XXVIII. Dandi sunt certi quidam termini, ut contextum verborum, qui est difficillimus, continua et crebra meditatio, partis deinceps ipsas repetitus ordo coniungat. Non est inutile iis quae difficilius haereant aliquas adponere notas, quarum recordatio commoneat et quasi excitet memoriam:
XXIX. nemo enim fere tam infelix ut quod cuique loco signum destinaverit nesciat. At si erit tardus ad hoc, eo quoque adhuc remedio utatur, ut ipsae notae (hoc enim est ex illa arte non inutile) aptentur ad eos qui excidunt sensus, ancora, ut supra proposui, si de nave dicendum est, spiculum si de proelio.
XXX. Multum enim signa faciunt, et ex alia memoria venit alia, ut cum tralatus anulus vel alligatus commoneat nos cur id fecerimus. Haec magis adhuc adstringunt qui memoriam ab aliquo simili transferunt ad id quod continendum est: ut in nominibus, si Fabius forte sit tenendus, referamus ad illum cunctatorem, qui excidere non potest, aut ad aliquem amicum qui idem vocetur.
XXXI. Quod est facilius in Apris et in Vrsis et Nasone aut Crispo, ut id memoriae adfigatur unde sunt nomina. Origo quoque aliquando declinatorum tenendi magis causa est, ut in Cicerone, Verrio, Aurelio. Sed hoc miseri.
XXXII. Illud neminem non iuvabit, isdem quibus scripserit ceris ediscere. Sequitur enim vestigiis quibusdam memoriam, et velut oculis intuetur non paginas modo sed versus prope ipsos, estque cum dicit similis legenti. Iam vero si litura aut adiectio aliqua atque mutatio interveniat, signa sunt quaedam quae intuentes deerrare non possumus.
XXXIII. Ista ratio, ut est illi de qua primum locutus sum arti non dissimilis, ita, si quid me experimenta docuerunt, et expeditior et potentior.
Ediscere tacite (nam id quoque est quaesitum) erat optimum si non subirent velut otiosum animum plerumque aliae cogitationes, propter quas excitandus est voce, ut duplici motu iuvetur memoria dicendi et audiendi. Sed haec vox sit modica et magis murmur.
XXXIV. Qui autem legente alio ediscit in parte tardatur, quod acrior est oculorum quam aurium sensus, in parte iuvari potest, quod, cum semel aut bis audierit, continuo illi memoriam suam experiri licet et cum legente contendere. Nam et alioqui id maxime faciendum est, ut nos subinde temptemus, quia continua lectio et quae magis et quae minus haerent aequaliter transit.
XXXV. In experiendo teneasne et maior intentio est et nihil supervacui temporis perit quo etiam quae tenemus repeti solent: ita sola quae exciderunt retractantur, ut crebra iteratione firmentur, quamquam solent hoc ipso maxime haerere, quod exciderunt. Illud ediscendo scribendoque commune est, utrique plurimum conferre bonam valetudinem, digestum cibum, animum cogitationibus aliis liberum.
XXXVI. Verum et in iis quae scripsimus complectendis multum valent et in iis quae cogitamus continendis prope solae, excepta quae potentissima est [et] exercitatione, divisio et compositio. Nam qui recte diviserit, numquam poterit

in rerum ordine errare:
XXXVII. certa sunt enim non solum in digerendis quaestionibus sed etiam in exsequendis, si modo recte dicimus, prima ac secunda et deinceps, cohaeretque omnis rerum copulatio, ut ei nihil neque subtrahi sine manifesto intellectu neque inseri possit.
XXXVIII. An vero Scaevola in lusu duodecim scriptorum, cum prior calculum promovisset essetque victus, dum rus tendit repetito totius certaminis ordine, quo dato errasset recordatus, rediit ad eum quocum luserat, isque ita factum esse confessus est: minus idem ordo valebit in oratione, praesertim totus nostro arbitrio constitutus, cum tantum ille valeat alternus?
XXXIX. Etiam quae bene composita erunt memoriam serie sua ducent: nam sicut facilius versus ediscimus quam prorsam orationem, ita prorsae vincta quam dissoluta. Sic contigit ut etiam quae ex tempore videbantur effusa ad verbum repetita reddantur. Quod meae quoque memoriae mediocritatem sequebatur, si quando interventus aliquorum qui hunc honorem mererentur iterare declamationis partem coegisset. Nec est mendacio locus, salvis qui interfuerunt.
XL. Si quis tamen unam maximamque a me artem memoriae quaerat, exercitatio est et labor: multa ediscere, multa cogitare, et si fieri potest cotidie, potentissimum est: nihil aeque vel augetur cura vel neglegentia intercidit.
XLI. Quare et pueri statim, ut praecepi, quam plurima ediscant, et quaecumque aetas operam iuvandae studio memoriae dabit devoret initio taedium illud et scripta et lecta saepius revolvendi et quasi eundem cibum remandendi. Quod ipsum hoc fieri potest levius si pauca primum et quae odium non adferant coeperimus ediscere, tum cotidie adicere singulos versus, quorum accessio labori sensum incrementi non adferat, in summam ad infinitum usque perveniat, et poetica prius, tum oratorum, novissime etiam solutiora numeris et magis ab usu dicendi remota, qualia sunt iuris consultorum.
XLII. Difficiliora enim debent esse quae exercent quo sit levius ipsum illud in quod exercent, ut athletae ponderibus plumbeis adsuefaciunt manus, quibus vacuis et nudis in certamine utendum est. Non omittam etiam, quod cotidianis experimentis deprenditur, minime fidelem esse paulo tardioribus ingeniis recentem memoriam.
XLIII. Mirum dictu est, nec in promptu ratio, quantum nox interposita adferat firmitatis, sive requiescit labor ille, cuius sibi ipsa fatigatio obstabat, sive maturatur atque concoquitur, quae firmissima eius pars est, recordatio; quae statim referri non poterant, contexuntur postera die, confirmatque memoriam idem illud tempus quod esse in causa solet oblivionis.
XLIV. Etiam illa praevelox fere cito effluit, et, velut praesenti officio functa nihil in posterum debeat, tamquam dimissa discedit. Nec est mirum magis haerere animo quae diutius adfixa sint.
Ex hac ingeniorum diversitate nata dubitatio est, ad verbum sit ediscendum dicturis, an vim modo rerum atque ordinem complecti satis sit: de quo sine dubio non potest in universum pronuntiari.

XLV. Nam si memoria suffragatur, tempus non defuit, nulla me velim syllaba effugiat (alioqui etiam scribere sit supervacuum): idque praecipue a pueris optinendum atque in hanc consuetudinem memoria exercitatione redigenda, ne nobis discamus ignoscere. Ideoque et admoneri et ad libellum respicere vitiosum, quod libertatem neglegentiae facit; nec quisquam se parum tenere iudicat quod ne sibi excidat non timet.
XLVI. Inde interruptus actionis impetus et resistens ac salebrosa oratio: et qui dicit ediscenti similis etiam omnem bene scriptorum gratiam perdit, vel hoc ipso quod scripsisse se confitetur. Memoria autem facit etiam prompti ingeni famam, ut illa quae dicimus non domo attulisse sed ibi protinus sumpsisse videamur, quod et oratori et ipsi causae plurimum confert:
XLVII. nam et magis miratur et minus timet iudex quae non putat adversus se praeparata. Idque in actionibus inter praecipua servandum est, ut quaedam etiam quae optime vinximus velut soluta enuntiemus, et cogitantibus nonnumquam et dubitantibus similes quaerere videamur quae attulimus.
XLVIII. Ergo quid sit optimum neminem fugit. Si vero aut memoria natura durior erit aut non suffragabitur tempus, etiam inutile erit ad omnia se verba alligare, cum oblivio unius eorum cuiuslibet aut deformem haesitationem aut etiam silentium indicat, tutiusque multo comprehensis animo rebus ipsis libertatem sibi eloquendi relinquere.
XLIX. Nam et invitus perdit quisque id quod elegerat verbum, nec facile reponit aliud dum id quod scripserat quaerit. Sed ne hoc quidem infirmae memoriae remedium est nisi in iis qui sibi facultatem aliquam dicendi ex tempore paraverunt. Quod si cui utrumque defuerit, huic omittere omnino totum actionum laborem, ac si quid in litteris valet ad scribendum potius suadebo convertere: sed haec rara infelicitas erit.
L. Ceterum quantum natura studioque valeat memoria vel Themistocles testis, quem unum intra annum optime locutum esse Persice constat, vel Mithridates, cui duas et viginti linguas, quot nationibus imperabat, traditur notas fuisse, vel Crassus ille dives, qui cum Asiae praeesset quinque Graeci sermonis differentias sic tenuit ut qua quisque apud eum lingua postulasset eadem ius sibi redditum ferret, vel Cyrus, quem omnium militum tenuisse creditum est nomina:
LI. quin semel auditos quamlibet multos versus protinus dicitur reddidisse Theodectes. Dicebantur etiam nunc esse qui facerent, sed mihi numquam ut ipse interessem contigit: habenda tamen fides est vel in hoc, ut qui crediderit et speret.

3

I. Pronuntiatio a plerisque actio dicitur, sed prius nomen a voce, sequens a gestu videtur accipere. Namque actionem Cicero alias "quasi sermonem", alias "eloquentiam quandam corporis" dicit. Idem tamen duas eius partis facit, quae sunt eaedem pronuntiationis, vocem atque motum: quapropter utraque appellatione indifferenter uti licet.
II. Habet autem res ipsa miram quandam in orationibus vim ac potestatem:

neque enim tam refert qualia sint quae intra nosmet ipsos composuimus quam quo modo efferantur: nam ita quisque ut audit movetur. Quare neque probatio ulla, quae modo venit ab oratore, tam firma est ut non perdat vires suas nisi adiuvatur adseveratione dicentis: adfectus omnes languescant necesse est, nisi voce, vultu, totius prope habitu corporis inardescunt.
III. Nam cum haec omnia fecerimus, felices tamen si nostrum illum ignem iudex conceperit, nedum eum supini securique moveamus ac non et ipse nostra oscitatione solvatur.
IV. Documento sunt vel scaenici actores, qui et optimis poetarum tantum adiciunt gratiae ut nos infinite magis eadem illa audita quam lecta delectent, et vilissimis etiam quibusdam impetrant aures, ut quibus nullus est in bibliothecis locus sit etiam frequens in theatris.
V. Quod si in rebus quas fictas esse scimus et inanes tantum pronuntiatio potest ut iram lacrimas sollicitudinem adferat, quanto plus valeat necesse est ubi et credimus? Equidem vel mediocrem orationem commendatam viribus actionis adfirmarim plus habituram esse momenti quam optimam eadem illa destitutam:
VI. si quidem et Demosthenes, quid esset in toto dicendi opere primum interrogatus, pronuntiationi palmam dedit, eidemque secundum ac tertium locum, donec ab eo quaeri desineret, ut eam videri posset non praecipuam sed solam iudicasse (ideoque ipse tam diligenter apud Andronicum hypocriten studuit ut admirantibus eius orationem Rhodiis non inmerito Aeschines dixisse videatur:
VII. "quid si ipsum audissetis?") et M. Cicero unam in dicendo actionem dominari putat.
VIII. Hac Cn. Lentulum plus opinionis consecutum quam eloquentia tradit, eadem C. Gracchum in deflenda fratris nece totius populi Romani lacrimas concitasse, Antonium et Crassum multum valuisse, plurimum vero Q. Hortensium. cuius rei fides est, quod eius scripta tantum infra famam sunt, qua diu princeps orator, aliquando aemulus Ciceronis existimatus est, novissime, quoad vixit, secundus, ut appareat placuisse aliquid eo dicente quod legentes non invenimus.
IX. Et hercule cum valeant multum verba per se et vox propriam vim adiciat rebus et gestus motusque significet aliquid, profecto perfectum quiddam fieri cum omnia coierunt necesse est.
X. sunt tamen qui rudem illam et qualem impetus cuiusque animi tulit actionem iudicent fortiorem et solam viris dignam, sed non alii fere quam qui etiam in dicendo curam et artem et nitorem et quidquid studio paratur ut adfectata et parum naturalia solent improbare, vel qui verborum atque ipsius etiam soni rusticitate, ut L. Cottam dicit Cicero fecisse, imitationem antiquitatis adfectant.
XI. Verum illi persuasione sua fruantur, qui hominibus ut sint oratores satis putant nasci: nostro labori dent veniam, qui nihil credimus esse perfectum nisi ubi natura cura iuvetur. In hoc igitur non contumaciter consentio, primas partis esse naturae.

XII. Nam certe bene pronuntiare non poterit cui aut in scriptis memoria aut in iis quae subito dicenda erunt facilitas prompta defuerit, nec si inemendabilia oris incommoda obstabunt. Corporis etiam potest esse aliqua tanta deformitas ut nulla arte vincatur.
XIII. Sed ne vox quidem nisi libera vitiis actionem habere optimam potest. Bona enim firmaque ut volumus uti licet: mala vel inbecilla et inhibet multa, ut insurgere exclamare, et aliqua cogit, ut intermittere et deflectere et rasas fauces ac latus fatigatum deformi cantico reficere. Sed nos de eo nunc loquamur cui non frustra praecipitur.
XIV. cum sit autem omnis actio, ut dixi, in duas divisa partis, vocem gestumque, quorum alter oculos, altera aures movet, per quos duos sensus omnis ad animum penetrat adfectus, prius est de voce dicere, cui etiam gestus accommodatur.
In ea prima observatio est qualem habeas, secunda quo modo utaris. Natura vocis spectatur quantitate et qualitate. Quantitas simplicior:
XV. in summam enim grandis aut exigua est, sed inter has extremitates mediae sunt species et ab ima ad summam ac retro sunt multi gradus. Qualitas magis varia. Nam est et candida et fusca, et plena et exilis, et levis et aspera, et contracta et fusa, et dura et flexibilis, et clara et optusa.
XVI. Spiritus etiam longior breviorque. Nec causas cur quidque eorum accidat persequi proposito operi necessarium est - eorumne sit differentia in quibus aura illa concipitur, an eorum per quae velut organa meat: [an] ipsi propria natura, an prout movetur: lateris pectorisve firmitas an capitis etiam plus adiuvet. Nam opus est omnibus, sicut non oris modo suavitate sed narium quoque, per quas quod superest vocis egeritur, dulcis esse tamen non exprobrans sonus.
XVII. Vtendi voce multiplex ratio. Nam praeter illam differentiam quae est tripertita, acutae gravis flexae, tum intentis tum remissis, tum elatis tum inferioribus modis opus est, spatiis quoque lentioribus aut citatioribus.
XVIII. Sed his ipsis media interiacent multa, et ut facies, quamquam ex paucissimis constat, infinitam habet differentiam, ita vox, etsi paucas quae nominari possint continet species, propria cuique est, et non haec minus auribus quam oculis illa dinoscitur.
XIX. Augentur autem sicut omnium, ita vocis quoque bona cura, [et] neglegentia vel inscitia minuuntur. Sed cura non eadem oratoribus quae phonascis convenit, tamen multa sunt utrisque communia, firmitas corporis, ne ad spadonum et mulierum et aegrorum exilitatem vox nostra tenuetur, quod ambulatio, unctio, veneris abstinentia, facilis ciborum digestio, id est frugalitas, praestat:
XX. praeterea ut sint fauces integrae, id est molles ac leves, quarum vitio et frangitur et obscuratur et exasperatur et scinditur vox. Nam ut tibiae eodem spiritu accepto alium clusis alium apertis foraminibus, alium non satis purgatae alium quassae sonum reddunt, item fauces tumentes strangulant vocem, optusae obscurant, rasae exasperant, convulsae fractis sunt organis similes.

XXI. Finditur etiam spiritus obiectu aliquo, sicut lapillo tenues aquae, quarum impetus etiam si ultra paulum coit, aliquid tamen cavi relinquit post id ipsum quod offenderat. Vmor quoque vocem ut nimius impedit, ita consumptus destituit. Nam fatigatio, ut corpora, non ad praesens modo tempus sed etiam in futurum adficit.
XXII. Sed ut communiter et phonascis et oratoribus necessaria est exercitatio, qua omnia convalescunt, ita curae non idem genus est. Nam neque certa tempora ad spatiandum dari possunt tot civilibus officiis occupato, nec praeparare ab imis sonis vocem ad summos nec semper a contentione condere licet, cum pluribus iudiciis saepe dicendum sit.
XXIII. Ne ciborum quidem est eadem observatio: non enim tam molli teneraque voce quam forti ac durabili opus est, cum illi omnes etiam altissimos sonos leniant cantu oris, nobis pleraque aspere sint concitateque dicenda et vigilandae noctes et fuligo lucubrationum bibenda et in sudata veste durandum.
XXIV. Quare vocem deliciis non molliamus, nec inbuatur ea consuetudine quam desideratura sit, sed exercitatio eius talis sit qualis usus, nec silentio subsidat, sed firmetur consuetudine, qua difficultas omnis levatur.
XXV. Ediscere autem quo exercearis erit optimum (nam ex tempore dicentis avocat a cura vocis ille qui ex rebus ipsis concipitur adfectus), et ediscere quam maxime varia, quae et clamorem et disputationem et sermonem et flexus habeant, ut simul in omnia paremur.
XXVI. Hoc satis est. Alioqui nitida illa et curata vox insolitum laborem recusabit, ut adsueta gymnasiis et oleo corpora, quamlibet sint in suis certaminibus speciosa atque robusta, si militare iter fascemque et vigilias imperes, deficiant et quaerant unctores suos nudumque sudorem.
XXVII. Illa quidem in hoc opere praecipi quis ferat, vitandos soles atque ventos et nubila etiam ac siccitates? Ita, si dicendum in sole aut ventoso umido calido die fuerit, reos deseremus? Nam crudum quidem aut saturum aut ebrium aut eiecto modo vomitu, quae cavenda quidam monent, declamare neminem qui sit mentis compos puto.
XXVIII. Illud non sine causa est ab omnibus praeceptum, ut parcatur maxime voci in illo a pueritia in adulescentiam transitu, quia naturaliter impeditur, non, ut arbitror, propter calorem, quod quidam putaverunt (nam est maior alias), sed propter umorem potius: nam hoc aetas illa turgescit.
XXIX. Itaque nares etiam ac pectus eo tempore tument, atque omnia velut germinant eoque sunt tenera et iniuriae obnoxia. Sed, ut ad propositum redeam, iam confirmatae constitutaeque voci genus exercitationis optimum duco quod est operi simillimum, dicere cotidie sicut agimus. Namque hoc modo non vox tantum confirmatur et latus, sed etiam corporis decens et accommodatus orationi motus componitur.
XXX. Non alia est autem ratio pronuntiationis quam ipsius orationis. Nam ut illa emendata dilucida ornata apta esse debet, ita haec quoque. Emendata erit, id est vitio carebit, si fuerit os facile explanatum iucundum urbanum, id est in quo nulla neque rusticitas neque peregrinitas resonet.

XXXI. Non enim sine causa dicitur "barbarum Graecumve": nam sonis homines ut aera tinnitu dinoscimus. Ita fiet illud quod Ennius probat cum dicit "suaviloquenti ore" Cethegum fuisse, non quod Cicero in iis reprehendit quos ait latrare, non agere. sunt enim multa vitia, de quibus dixi cum in quadam primi libri parte puerorum ora formarem, oportunius ratus in ea aetate facere illorum mentionem in qua emendari possunt.
XXXII. Itemque si ipsa vox primum fuerit, ut sic dicam, sana, id est nullum eorum de quibus modo retuli patietur incommodum, deinde non subsurda rudis inmanis dura rigida rava praepinguis, aut tenuis inanis acerba pusilla mollis effeminata, spiritus nec brevis nec parum durabilis nec in receptu difficilis.
XXXIII. Dilucida vero erit pronuntiatio primum si verba tota exierint, quorum pars devorari, pars destitui solet, plerisque extremas syllabas non perferentibus dum priorum sono indulgent. Vt est autem necessaria verborum explanatio, ita omnis inputare et velut adnumerare litteras molestum et odiosum:
XXXIV. nam et vocales frequentissime coeunt et consonantium quaedam insequente vocali dissimulantur. Vtriusque exemplum posuimus: "multum ille et terris".
XXXV. Vitatur etiam duriorum inter se congressus, unde "pellexit" et "collegit" et quae alio loco dicta sunt. Ideoque laudatur in Catulo suavis appellatio litterarum. Secundum est ut sit oratio distincta, id est, qui dicit et incipiat ubi oportet et desinat. Observandum etiam quo loco sustinendus et quasi suspendendus sermo sit, quod Graeci hypodiastolen vel hypostigmen vocant, quo deponendus.
XXXVI. Suspenditur "arma virumque cano", quia illud "virum" ad sequentia pertinet, ut sit "virum Troiae qui primus ab oris", et hic iterum. Nam etiam si aliud est unde venit quam quo venit, non distinguendum tamen, quia utrumque eodem verbo continetur "venit".
XXXVII. Tertio "Italiam", quia interiectio est "fato profugus" et continuum sermonem, qui faciebat "Italiam Lavinaque", dividit. Ob eandemque causam quarto "profugus", deinde "Lavinaque venit litora", ubi iam erit distinctio, quia inde alius incipit sensus. Sed in ipsis etiam distinctionibus tempus alias brevius, alias longius dabimus: interest enim sermonem finiant an sensum.
XXXVIII. Itaque illam distinctionem "litora" protinus altero spiritus initio insequar; cum illuc venero: "atque altae moenia Romae", deponam et morabor et novum rursus exordium faciam.
XXXIX. sunt aliquando et sine respiratione quaedam morae etiam in perihodis. Vt enim illa "in coetu vero populi Romani negotium publicum gerens magister equitum" et cetera multa membra habent (sensus enim sunt alii atque alii) sed unam circumductionem: ita paulum morandum in his intervallis, non interrumpendus est contextus. Et e contrario spiritum interim recipere sine intellectu morae necesse est, quo loco quasi surripiendus est: alioqui si inscite recipiatur, non minus adferat obscuritatis quam vitiosa distinctio. Virtus autem distinguendi fortasse sit parva, sine qua tamen esse

nulla alia in agendo potest.
XL. Ornata est pronuntiatio cui suffragatur vox facilis magna beata flexibilis firma dulcis durabilis clara pura, secans a‰ra et auribus sedens (est enim quaedam ad auditum accommodata non magnitudine sed proprietate), ad hoc velut tractabilis, utique habens omnes in se qui desiderantur sinus intentionesque et toto, ut aiunt, organo instructa, cui aderit lateris firmitas, spiritus cum spatio pertinax, tum labori non facile cessurus.
XLI. Neque gravissimus autem in musica sonus nec acutissimus orationibus convenit: nam et hic parum clarus nimiumque plenus nullum adferre animis motum potest, et ille praetenuis et inmodicae claritatis cum est ultra verum, tum neque pronuntiatione flecti neque diutius ferre intentionem potest.
XLII. Nam vox, ut nervi, quo remissior hoc gravior et plenior, quo tensior hoc tenuis et acuta magis est. Sic ima vim non habet, summa rumpi periclitatur. Mediis ergo utendum sonis, hique tum augenda intentione excitandi, tum summittenda sunt temperandi.
XLIII. Nam prima est observatio recte pronuntiandi aequalitas, ne sermo subsultet inparibus spatiis ac sonis, miscens longa brevibus, gravia acutis, elata summissis, et inaequalitate horum omnium sicut pedum claudicet. Secunda varietas: quod solum est pronuntiatio.
XLIV. Ac ne quis pugnare inter se putet aequalitatem et varietatem, cum illi virtuti contrarium vitium sit inaequalitas, huic quae dicitur monoeideia, quasi quidam unus aspectus. Ars porro variandi cum gratiam praebet ac renovat aures, tum dicentem ipsa laboris mutatione reficit, ut standi ambulandi sedendi iacendi vices sunt nihilque eorum pati unum diu possumus.
XLV. Illud vero maximum (sed id paulo post tractabimus), quod secundum rationem rerum de quibus dicimus animorumque habitus conformanda vox est, ne ab oratione discordet. Vitemus igitur illam quae Graece monotonia vocatur, una quaedam spiritus ac soni intentio, non solum ne dicamus omnia clamose, quod insanum est, aut intra loquendi modum, quod motu caret, aut summisso murmure, quo etiam debilitatur omnis intentio, sed ut in isdem partibus isdemque adfectibus sint tamen quaedam non ita magnae vocis declinationes, prout aut verborum dignitas aut sententiarum natura aut depositio aut inceptio aut transitus postulabit:
XLVI. ut qui singulis pinxerunt coloribus, alia tamen eminentiora alia reductiora fecerunt, sine quo ne membris quidem suas lineas dedissent.
XLVII. Proponamus enim nobis illud Ciceronis in oratione nobilissima pro Milone principium: nonne ad singulas paene distinctiones quamvis in eadem facie tamen quasi vultus mutandus est? "Etsi vereor, iudices, ne turpe sit pro fortissimo viro dicere incipientem timere":
XLVIII. etiam si est toto proposito contractum atque summissum, quia et exordium est et solliciti exordium, tamen fuerit necesse est aliquid plenius et erectius dum dicit "pro fortissimo viro" quam cum "etsi vereor" et "turpe sit" et "timere".
XLIX. Iam secunda respiratio increscat oportet et naturali quodam conatu, quo minus pavide dicimus quae secuntur, et quod magnitudo animi Milonis

ostenditur: "minimeque deceat, cum Titus Annius ipse magis de rei publicae salute quam de sua perturbetur." Deinde quasi obiurgatio sui est: "me ad eius causam parem animi magnitudinem adferre non posse."
L. tum invidiosiora: "tamen haec novi iudicii nova forma terret oculos." Illa vero iam paene apertis, ut aiunt, tibiis: "qui, quocumque inciderunt, consuetudinem fori et pristinum morem iudiciorum requirunt." Nam sequens latum etiam atque fusum est: "non enim corona consessus vester cinctus est, ut solebat."
LI. Quod notavi ut appareret non solum in membris causae sed etiam in articulis esse aliquam pronuntiandi varietatem, sine qua nihil neque maius neque minus est.
Vox autem ultra vires urgenda non est: nam et suffocata saepe et maiore nisu minus clara est et interim elisa in illum sonum erumpit cui Graeci nomen a gallorum inmaturo cantu dederunt.
LII. Nec volubilitate nimia confundenda quae dicimus, qua et distinctio perit et adfectus, et nonnumquam etiam verba aliqua sui parte fraudantur. cui contrarium est vitium nimiae tarditatis: nam et difficultatem inveniendi fatetur et segnitia solvit animos, et, in quo est aliquid, temporibus praefinitis aquam perdit. Promptum sit os, non praeceps, moderatum, non lentum.
LIII. Spiritus quoque nec crebro receptus concidat sententiam nec eo usque trahatur donec deficiat. Nam et deformis est consumpti illius sonus et respiratio sub aqua diu pressi similis et receptus longior et non oportunus, ut qui fiat non ubi volumus sed ubi necesse est. Quare longiorem dicturis perihodon colligendus est spiritus, ita tamen ut id neque diu neque cum sono faciamus, neque omnino ut manifestum sit: reliquis partibus optime inter iuncturas sermonis revocabitur.
LIV. Exercendus autem est ut sit quam longissimus: quod Demosthenes ut efficeret scandens in adversum continuabat quam posset plurimos versus. Idem quo facilius verba ore libero exprimeret, calculos lingua volvens dicere domi solebat.
LV. Est interim et longus et plenus et clarus satis spiritus, non tamen firmae intentionis ideoque tremulus, ut corpora quae aspectu integra nervis parum sustinentur. Id brasmon Graeci vocant. sunt qui spiritum cum stridore per raritatem dentium non recipiunt sed resorbent. sunt qui crebro anhelitu et introrsum etiam clare sonante imitentur iumenta onere et iugo laborantia:
LVI. quod adfectant quoque, tamquam inventionis copia urgeantur maiorque vis eloquentiae ingruat quam quae emitti faucibus possit. Est aliis concursus oris et cum verbis suis conluctatio. Iam tussire et exspuere crebro et ab imo pulmone pituitam trochleis adducere et oris umore proximos spargere et maiorem partem spiritus in loquendo per nares effundere, etiam si non utique vocis sunt vitia, quia tamen propter vocem accidunt potissimum huic loco subiciantur.
LVII. Sed quodcumque ex his vitium magis tulerim quam, quo nunc maxime laboratur in causis omnibus scholisque, cantandi, quod inutilius sit an foedius nescio. Quid enim minus oratori convenit quam modulatio scaenica et

nonnumquam ebriorum aut comisantium licentiae similis?
LVIII. Quid vero movendis adfectibus contrarium magis quam, cum dolendum irascendum indignandum commiserandum sit, non solum ab his adfectibus, in quos inducendus est iudex, recedere, sed ipsam fori sanctitatem ludorum talarium licentia solvere? Nam Cicero illos ex Lycia et Caria rhetoras paene cantare in epilogis dixit: nos etiam cantandi severiorem paulo modum excessimus.
LIX. Quisquamne, non dico de homicidio sacrilegio parricidio, sed de calculis certe atque rationibus, quisquam denique, ut semel finiam, in lite cantat? Quod si omnino recipiendum est, nihil causae est cur non illam vocis modulationem fidibus ac tibiis, immo mehercule, quod est huic deformitati propius, cymbalis adiuvemus.
LX. Facimus tamen hoc libenter: nam nec cuiquam sunt iniucunda quae cantant ipsi, et laboris in hoc quam in agendo minus est. Et sunt quidam qui secundum alia vitae vitia etiam hac ubique audiendi quod aures mulceat voluptate ducantur. Quid ergo? non et Cicero dicit esse aliquem in oratione "cantum obscuriorem" et hoc quodam naturali initio venit? Ostendam non multo post ubi et quatenus recipiendus sit hic flexus et cantus quidem, sed, quod plerique intellegere nolunt, obscurior.
LXI. Iam enim tempus est dicendi quae sit apta pronuntiatio: quae certe ea est quae iis de quibus dicimus accommodatur. Quod quidem maxima ex parte praestant ipsi motus animorum, sonatque vox ut feritur: sed cum sint alii veri adfectus, alii ficti et imitati, veri naturaliter erumpunt, ut dolentium irascentium indignantium, sed carent arte ideoque sunt disciplina et ratione formandi.
LXII. Contra qui effinguntur imitatione, artem habent; sed hi carent natura, ideoque in iis primum est bene adfici et concipere imagines rerum et tamquam veris moveri. Sic velut media vox, quem habitum a nostris acceperit, hunc iudicum animis dabit: est enim mentis index ac totidem quot illa mutationes habet.
LXIII. Itaque laetis in rebus plena et simplex et ipsa quodam modo hilaris fluit; at in certamine erecta totis viribus et velut omnibus nervis intenditur. Atrox in ira et aspera ac densa et respiratione crebra: neque enim potest esse longus spiritus cum immoderate effunditur. Paulum in invidia facienda lentior, quia non fere ad hanc nisi inferiores confugiunt; at in blandiendo fatendo satisfaciendo rogando lenis et summissa.
LXIV. suadentium et monentium et pollicentium et consolantium gravis: in metu et verecundia contracta, adhortationibus fortis, disputationibus teres, miseratione flexa et flebilis et consulto quasi obscurior; at in egressionibus fusa et securae claritatis, in expositione ac sermonibus recta et inter acutum sonum et gravem media.
LXV. Attollitur autem concitatis adfectibus, compositis descendit, pro utriusque rei modo altius vel inferius.
Quid autem quisque in dicendo postulet locus paulum differam, ut de gestu prius dicam, qui et ipse voci consentit et animo cum ea simul paret. Is

quantum habeat in oratore momenti satis vel ex eo patet, quod pleraque etiam citra verba significat.
LXVI. Quippe non manus solum sed nutus etiam declarant nostram voluntatem, et in mutis pro sermone sunt, et saltatio frequenter sine voce intellegitur atque adficit, et ex vultu ingressuque perspicitur habitus animorum, et animalium quoque sermone carentium ira, laetitia, adulatio et oculis et quibusdam aliis corporis signis deprenditur.
LXVII. Nec mirum si ista, quae tamen in aliquo posita sunt motu, tantum in animis valent, cum pictura, tacens opus et habitus semper eiusdem, sic in intimos penetret adfectus ut ipsam vim dicendi nonnumquam superare videatur. Contra si gestus ac vultus ab oratione dissentiat, tristia dicamus hilares, adfirmemus aliqua renuentes, non auctoritas modo verbis sed etiam fides desit. Decor quoque a gestu atque motu venit.
LXVIII. Ideoque Demosthenes grande quoddam intuens speculum componere actionem solebat: adeo, quamvis fulgor ille sinistras imagines reddat, suis demum oculis credidit quod efficeret.
Praecipuum vero in actione sicut in corpore ipso caput est, cum ad illum de quo dixi decorem, tum etiam ad significationem.
LXIX. Decoris illa sunt, ut sit primo rectum et secundum naturam: nam et deiecto humilitas et supino adrogantia et in latus inclinato languor et praeduro ac rigente barbaria quaedam mentis ostenditur. tum accipiat aptos ex ipsa actione motus, ut cum gestu concordet et manibus ac lateribus obsequatur:
LXX. aspectus enim semper eodem vertitur quo gestus, exceptis quae aut damnare aut concedere aut a nobis removere oportebit, ut idem illud vultu videamur aversari, manu repellere:
"di talem avertite pestem":
"haud equidem tali me dignor honore."
Significat vero plurimis modis.
LXXI. Nam praeter adnuendi renuendi confirmandique motus sunt et verecundiae et dubitationis et admirationis et indignationis noti et communes omnibus. Solo tamen eo facere gestum scaenici quoque doctores vitiosum putaverunt. Etiam frequens eius nutus non caret vitio: adeo iactare id et comas excutientem rotare fanaticum est.
LXXII. Dominatur autem maxime vultus. Hoc supplices, hoc minaces, hoc blandi, hoc tristes, hoc hilares, hoc erecti, hoc summissi sumus: hoc pendent homines, hunc intuentur, hic spectatur etiam antequam dicimus: hoc quosdam amamus hoc odimus, hoc plurima intellegimus, hic est saepe pro omnibus verbis.
LXXIII. Itaque in iis quae ad scaenam componuntur fabulis artifices pronuntiandi a personis quoque adfectus mutuantur, ut sit Aerope in tragoedia tristis, atrox Medea, attonitus Aiax, truculentus Hercules.
LXXIV. In comoediis vero praeter aliam observationem, qua servi lenones parasiti rustici milites meretriculae ancillae, senes austeri ac mites, iuvenes severi ac luxuriosi, matronae puellae inter se discernuntur, pater ille, cuius praecipuae partes sunt, quia interim concitatus interim lenis est, altero erecto

altero composito est supercilio, atque id ostendere maxime latus actoribus moris est quod cum iis quas agunt partibus congruat.
LXXV. Sed in ipso vultu plurimum valent oculi, per quos maxime animus emanat, ut citra motum quoque et hilaritate enitescant et tristitiae quoddam nubilum ducant. Quin etiam lacrimas iis natura mentis indices dedit, quae aut erumpunt dolore aut laetitia manant. Motu vero intenti, remissi, superbi, torvi, mites, asperi fiunt: quae ut actus poposcerit fingentur.
LXXVI. Rigidi vero et extenti aut languidi et torpentes aut stupentes aut lascivi et mobiles et natantes et quadam voluptate suffusi aut limi et, ut sic dicam, venerii aut poscentes aliquid pollicentesve numquam esse debebunt. Nam opertos compressosve eos in dicendo quis nisi plane rudis aut stultus habeat?
LXXVII. Et ad haec omnia exprimenda in palpebris etiam et in genis est quoddam deserviens iis ministerium.
LXXVIII. Multum et superciliis agitur; nam et oculos formant aliquatenus et fronti imperant: his contrahitur attollitur remittitur, ut una res in ea plus valeat, sanguis ille qui mentis habitu movetur, et, cum infirmam verecundia cutem accipit, effunditur in ruborem: cum metu refugit, abit omnis et pallore frigescit: temperatus medium quoddam serenum efficit.
LXXIX. Vitium in superciliis si aut inmota sunt omnino aut nimium mobilia aut inaequalitate, ut modo de persona comica dixeram, dissident aut contra id quod dicimus finguntur: ira enim contractis, tristitia deductis, hilaritas remissis ostenditur. Adnuendi quoque et renuendi ratione demittuntur aut adlevantur.
LXXX. Naribus labrisque non fere quicquam decenter ostendimus, tametsi derisus contemptus fastidium significari solet. Nam et "corrugare nares", ut Horatius ait, et inflare et movere et digito inquietare et inpulso subito spiritu excutere et diducere saepius et plana manu resupinare indecorum est, cum emunctio etiam frequentior non sine causa reprendatur.
LXXXI. Labra et porriguntur male et scinduntur et adstringuntur et diducuntur et dentes nudant et in latus ac paene ad aurem trahuntur et velut quodam fastidio replicantur et pendent et vocem tantum altera parte dimittunt. Lambere quoque ea et mordere deforme est, cum etiam in efficiendis verbis modicus eorum esse debeat motus: ore enim magis quam labris loquendum est.
LXXXII. Cervicem rectam oportet esse, non rigidam aut supinam. Collum diversa quidem sed pari deformitate et contrahitur et tenditur, sed tenso subest et labor tenuaturque vox ac fatigatur, adfixum pectori mentum minus claram et quasi latiorem presso gutture facit.
LXXXIII. Vmerorum raro decens adlevatio atque contractio est: breviatur enim cervix et gestum quendam humilem atque servilem et quasi fraudulentum facit cum se in habitum adulationis admirationis metus fingunt.
LXXXIV. Bracchii moderata proiectio, remissis umeris atque explicantibus se in proferenda manu digitis, continuos et decurrentis locos maxime decet. At cum speciosius quid uberiusque dicendum est, ut illud "saxa atque solitudines

voci respondent", exspatiatur in latus et ipsa quodam modo se cum gestu fundit oratio.
LXXXV. Manus vero, sine quibus trunca esset actio ac debilis, vix dici potest quot motus habeant, cum paene ipsam verborum copiam persequantur. Nam ceterae partes loquentem adiuvant, hae, prope est ut dicam, ipsae locuntur.
LXXXVI. An non his poscimus pollicemur, vocamus dimittimus, minamur supplicamus, abominamur timemus, interrogamus negamus, gaudium tristitiam dubitationem confessionem paenitentiam modum copiam numerum tempus ostendimus?
LXXXVII. non eaedem concitant inhibent [supplicant] probant admirantur verecundantur? non in demonstrandis locis atque personis adverbiorum atque pronominum optinent vicem? - ut in tanta per omnis gentes nationesque linguae diversitate hic mihi omnium hominum communis sermo videatur.
LXXXVIII. Et hi quidem de quibus sum locutus cum ipsis vocibus naturaliter exeunt gestus: alii sunt qui res imitatione significant, ut si aegrum temptantis venas medici similitudine aut citharoedum formatis ad modum percutientis nervos manibus ostendas, quod est genus quam longissime in actione fugiendum.
LXXXIX. Abesse enim plurimum a saltatore debet orator, ut sit gestus ad sensus magis quam ad verba accommodatus, quod etiam histrionibus paulo gravioribus facere moris fuit. Ergo ut ad se manum referre cum de se ipso loquatur et in eum quem demonstret intendere et aliqua his similia permiserim, ita non effingere status quosdam et quidquid dicet ostendere.
XC. Neque id in manibus solum sed in omni gestu ac voce servandum est. Non enim aut in illa perihodo "stetit soleatus praetor populi Romani" inclinatio incumbentis in mulierculam Verris effingenda est, aut in illa "caedebatur in medio foro Messanae" motus laterum qualis esse ad verbera solet torquendus aut vox qualis dolori exprimitur eruenda, cum mihi comoedi quoque pessime facere videantur quod, etiam si iuvenem agant, cum tamen in expositione aut senis sermo, ut in Hydriae prologo, aut mulieris, ut in Georgo, incidit, tremula vel effeminata voce pronuntiant;
XCI. adeo in illis quoque est aliqua vitiosa imitatio quorum ars omnis constat imitatione.
XCII. Est autem gestus ille maxime communis, quo medius digitus in pollicem contrahitur explicitis tribus, et principiis utilis cum leni in utramque partem motu modice prolatus, simul capite atque umeris sensim ad id quo manus feratur obsecundantibus, et in narrando certus, sed tum paulo productior, et in exprobrando et coarguendo acer atque instans: longius enim partibus iis et liberius exseritur.
XCIII. Vitiose vero idem sinistrum quasi umerum petens in latus agi solet, quamquam adhuc peius aliqui transversum bracchium proferunt et cubito pronuntiant. duo quoque medii sub pollicem veniunt, et est hic adhuc priore gestus instantior, principio et narrationi non commodatus.
XCIV. At cum tres contracti pollice premuntur, tum digitus ille quo usum optime Crassum Cicero dicit explicari solet. Is in exprobrando et indicando

(unde ei nomen est) valet, et adlevata ac spectante umerum manu paulum inclinatus adfirmat, versus in terram et quasi pronus urget, et aliquando pro numero est.

XCV. Idem summo articulo utrimque leviter adprenso, duobus modice curvatis, minus tamen minimo, aptus ad disputandum est. Acrius tamen argumentari videntur qui medium articulum potius tenent, tanto contractioribus ultimis digitis quanto priores descenderunt.

XCVI. Est et ille verecundae orationi aptissimus, quo, quattuor primis leviter in summum coeuntibus digitis, non procul ab ore aut pectore fertur ad nos manus et deinde prona ac paulum prolata laxatur.

XCVII. Hoc modo coepisse Demosthenen credo in illo pro Ctesiphonte timido summissoque principio, sic formatam Ciceronis manum cum diceret: "si, iudices, ingeni mei, quod sentio quam sit exiguum." Eadem aliquatenus liberius deorsum spectantibus digitis colligitur in nos et fusius paulo in diversum resolvitur, ut quodam modo sermonem ipsum proferre videatur.

XCVIII. Binos interim digitos distinguimus, sed non inserto pollice, paulum tamen inferioribus intra spectantibus, sed ne illis quidem tensis qui supra sunt.

XCIX. Interim extremi palmam circa ima pollicis premunt, ipse prioribus ad medios articulos iungitur, interim quartus oblique reponitur, interim quattuor remissis magis quam tensis, pollice intus inclinato, habilem demonstrando in latus aut distinguendis quae dicimus manum facimus, cum supina in sinistrum latus, prona in alterum fertur.

C. sunt et illi breves gestus, cum manus leviter pandata, qualis voventium est, parvis intervallis et subadsentientibus umeris movetur, maxime apta parce et quasi timide loquentibus. Est admirationi conveniens ille gestus, quo manus modice supinata ac per singulos a minimo collecta digitos redeunte flexu simul explicatur atque convertitur.

CI. Nec uno modo interrogantes gestum componimus, plerumque tamen vertentes manum, utcumque composita est. Pollici proximus digitus medium qua dexter est unguem pollicis summo suo iungens, remissis ceteris, est et adprobantibus et narrantibus et distinguentibus decorus.

CII. cui non dissimilis, sed complicitis tribus digitis, quo nunc Graeci plurimum utuntur, etiam utraque manu, quotiens enthymemata sua gestu corrotundant velut caesim. Manus lentior promittit et adsentatur, citatior hortatur, interim laudat. Est et ille urgentis orationem gestus, vulgaris magis quam ex arte, qui contrahit alterno celerique motu et explicat manum.

CIII. Est et illa cava et rara et supra umeri altitudinem elata cum quodam motu velut hortatrix manus; a peregrinis scholis tamen prope recepta tremula scaenica est. Digitos cum summi coierunt ad os referre cur quibusdam displicuerit nescio: nam id et leniter admirantes et interim subita indignatione velut pavescentes et deprecantes facimus.

CIV. Quin compressam etiam manum in paenitentia vel ira pectori admovemus, ubi vox vel inter dentes expressa non dedecet: "Quid nunc agam? Quid facias?" Averso pollice demonstrare aliquid receptum magis puto quam oratori decorum.

CV. Sed cum omnis motus sex partes habeat, septimus sit ille qui in se redit orbis, vitiosa est una circumversio: reliqui ante nos et dextra laevaque et sursum et deorsum aliquid ostendunt. In posteriora gestus non derigitur: interim tamen velut reici solet.
CVI. Optime autem manus a sinistra parte incipit, in dextra deponitur, sed ut ponere, non ut ferire videatur: quamquam et [in fine] interim cadit, ut cito tamen redeat, et nonnumquam resilit vel negantibus nobis vel admirantibus. Hic veteres artifices illud recte adiecerunt, ut manus cum sensu et inciperet et deponeretur: alioqui enim aut ante vocem erit gestus aut post vocem, quod est utrumque deforme.
CVII. In illo lapsi nimia subtilitate sunt, quod intervallum motus tria verba esse voluerunt, quod neque observatur nec fieri potest; sed illi quasi mensuram tarditatis celeritatisque aliquam esse voluerunt - neque inmerito - ne aut diu otiosa esset manus aut, quod multi faciunt, actionem continuo motu concideret.
CVIII. Aliud est quod et fit frequentius et magis fallit. sunt quaedam latentes sermonis percussiones et quasi aliqui pedes ad quos plurimorum gestus cadit, ut sit unus motus "novum crimen", alter "C. Caesar", tertius "et ante hanc diem", quartus "non auditum", deinde "propinquus meus" et "ad te" et "Q. tubero" et "detulit".
CIX. Vnde id quoque fluit vitium, ut iuvenes cum scribunt, gestu praemodulati cogitationem, sic componant quo modo casura manus est. Inde et illud vitium, ut gestus, qui in fine dexter esse debet, in sinistrum frequenter desinat.
CX. Melius illud, cum sint in sermone omni brevia quaedam membra ad quae, si necesse sit, recipere spiritum liceat, ad haec gestum disponere. Vt puta: "novum crimen C. Caesar" habet per se finem quendam suum, quia sequitur coniunctio: deinde "et ante hanc diem non auditum" satis circumscriptum est: ad haec commodanda manus est. Idque dum erit prima et composita actio:
CXI. at ubi eam calor concitaverit, etiam gestus cum ipsa orationis celeritate crebrescet. Aliis locis citata, aliis pressa conveniet pronuntiatio: illa transcurrimus congerimus [abundamus] festinamus, hac instamus inculcamus infigimus. Plus autem adfectus habent lentiora, ideoque Roscius citatior, Aesopus gravior fuit quod ille comoedias, hic tragoedias egit.
CXII. Eadem motus quoque observatio est. Itaque in fabulis iuvenum senum militum matronarum gravior ingressus est, servi ancillulae parasiti piscatores citatius moventur. Tolli autem manum artifices supra oculos, demitti infra pectus vetant: adeo a capite eam petere aut ad imum ventrem deducere vitiosum habetur.
CXIII. In sinistrum intra umerum promovetur, ultra non decet. Sed cum aversantes in laevam partem velut propellemus manum, sinister umerus proferendus, ut cum capite ad dextram ferente consentiat.
CXIV. Manus sinistra numquam sola gestum recte facit: dextrae se frequenter accommodat, sive in digitos argumenta digerimus sive aversis in sinistrum palmis abominamur sive obicimus adversas Sive in latus utramque

distendimus sive satisfacientes aut supplicantes (diversi autem sunt hi gestus) summittimus sive adorantes attollimus sive aliqua demonstratione aut invocatione protendimus:
CXV. "vos Albani tumuli atque luci", aut Gracchanum illud: "Quo me miser conferam?
CXVI. In Capitolium? Ad fratris sanguinem? An domum?" Plus enim adfectus in his iunctae exhibent manus, in rebus parvis mitibus tristibus breves, magnis laetis atrocibus exsertiores.
CXVII. Vitia quoque earum subicienda sunt, quae quidem accidere etiam exercitatis actoribus solent. Nam gestum poculum poscentis aut verbera minantis aut numerum quingentorum flexo pollice efficientis, quae sunt a quibusdam scriptoribus notata, ne in rusticis quidem vidi.
CXVIII. At ut bracchio exserto introspiciatur latus, ut manum alius ultra sinum proferre non audeat, alius in quantum patet longitudo protendat, aut ad tectum erigat, aut repetito ultra laevum umerum gestu ita in tergum flagellet ut consistere post eum parum tutum sit aut sinistrum ducat orbem, aut temere sparsa manu in proximos offendat, aut cubitum utrumque in diversum latus ventilet, saepe scio evenire.
CXIX. Solet esse et pigra et trepida et secanti similis +interim etiam uncis digitis aut a capite deiciatur aut eadem manu supinata in superiora iactetur+. Fit et ille gestus, qui, inclinato in umerum dextrum capite, bracchio ab aure protenso, manum infesto pollice extendit: qui quidem maxime placet iis qui se dicere sublata manu iactant.
CXX. Adicias licet eos qui sententias vibrantis digitis iaculantur aut manu sublata denuntiant aut, quod per se interim recipiendum est, quotiens aliquid ipsis placuit in unguis eriguntur, sed vitiosum id faciunt aut digito quantum plurimum possunt erecto aut etiam duobus, aut utraque manu ad modum aliquid portantium composita.
CXXI. His accedunt vitia non naturae sed trepidationis: cum ore concurrente rixari; si memoria fefellerit aut cogitatio non suffragetur, quasi faucibus aliquid obstiterit insonare; in adversum tergere nares, obambulare sermone inperfecto, resistere subito et laudem silentio poscere. Quae omnia persequi prope infinitum est: sua enim cuique sunt vitia.
CXXII. Pectus ac venter ne proiciantur observandum: pandant enim posteriora et est odiosa omnis supinitas. Latera cum gestu consentiant: facit enim aliquid et totius corporis motus, adeo ut Cicero plus illo agi quam manibus ipsis putet. Ita enim dicit in Oratore: "nullae argutiae digitorum, non ad numerum articulus cadens, trunco magis toto se ipse moderans et virili laterum flexione."
CXXIII. Femur ferire, quod Athenis primus fecisse creditur Cleon, et usitatum est et indignantes decet et excitat auditorem. Idque in Calidio Cicero desiderat: "non frons" inquit "percussa, non femur." Quamquam, si licet, de fronte dissentio: nam etiam complodere manus scaenicum est et pectus caedere.
CXXIV. Illud quoque raro decebit, cava manu summis digitis pectus adpetere

si quando nosmet ipsos adloquemur cohortantes obiurgantes miserantes: quod si quando fiet, togam quoque inde removeri non dedecebit. In pedibus observantur status et incessus. Prolato dextro stare et eandem manum ac pedem proferre deforme est.

CXXV. In dextrum incumbere interim datur, sed aequo pectore, qui tamen comicus magis quam oratorius gestus est. Male etiam in sinistrum pedem insistentium dexter aut tollitur aut summis digitis suspenditur. Varicare supra modum et in stando deforme est et accedente motu prope obscenum. Procursio oportuna brevis moderata rara conveniet:

CXXVI. iam et ambulatio quaedam propter inmodicas laudationum moras, quamquam Cicero rarum incessum neque ita longum probat. Discursare vero et, quod Domitius Afer de sura Manlio dixit, "satagere" ineptissimum: urbaneque Flavus Verginius interrogavit de quodam suo antisophiste quot milia passum declamasset.

CXXVII. Praecipi et illud scio, ne ambulantes avertamur a iudicibus, sed sint obliqui pedes ad consilium nobis respicientibus. Id fieri iudiciis privatis non potest, verum et breviora sunt spatia nec aversi diu sumus. Interim tamen recedere sensim datur.

CXXVIII. Quidam et resiliunt, quod est plane ridiculum. Pedis supplosio ut loco est oportuna, ut ait Cicero, in contentionibus aut incipiendis aut finiendis, ita crebra et inepti est hominis et desinit iudicem in se convertere. Est et illa indecora in dextrum ac laevum latus vacillatio alternis pedibus insistentium. Longissime fugienda mollis actio, qualem in Titio Cicero dicit fuisse, unde etiam saltationis quoddam genus Titius sit appellatum.

CXXIX. Reprehendenda et illa frequens et concitata in utramque partem nutatio, quam in curione patre inrisit et Iulius, quaerens quis in luntre loqueretur, et Sicinius: nam cum adsidente collega, qui erat propter valetudinem et deligatus et plurimis medicamentis delibutus, multum se Curio ex more iactasset, "numquam", inquit, "Octavi, collegae tuo gratiam referes, qui nisi fuisset, hodie te istic muscae comedissent".

CXXX. Iactantur et umeri, quod vitium Demosthenes ita dicitur emendasse ut, cum in angusto quodam pulpito stans diceret, hasta umero dependens immineret, ut, si calore dicendi vitare id excidisset, offensatione illa commoneretur. Ambulantem loqui ita demum oportet si in causis publicis, in quibus multi sunt iudices, quod dicimus quasi singulis inculcare peculiariter velimus.

CXXXI. Illud non ferendum, quod quidam reiecta in umerum toga, cum dextra sinum usque lumbos reduxerunt, sinistra gestum facientes spatiantur et fabulantur, cum etiam laevam restringere prolata longius dextra sit odiosum. Vnde moneor ut ne id quidem transeam, ineptissime fieri cum inter moras laudationum aut in aurem alicuius locuntur aut cum sodalibus iocantur aut nonnumquam ad librarios suos ita respiciunt ut sportulam dictare videantur.

CXXXII. Inclinari ad iudicem cum doceas, utique si id de quo loquaris sit obscurius, decet. Incumbere advocato adversis subselliis sedenti iam contumeliosum. Reclinari etiam ad suos et manibus sustineri, nisi plane iusta

fatigatio est, delicatum: sicut palam moneri excidentis aut legere:
CXXXIII. namque in his omnibus et vis illa dicendi solvitur et frigescit adfectus et iudex parum sibi praestari reverentiae credit. Transire in diversa subsellia parum verecundum est: nam et Cassius Severus urbane adversus hoc facientem lineas poposcit, et si aliquando concitate itur, numquam non frigide reditur.
CXXXIV. Multum ex iis quae praecepimus mutari necesse est ab iis qui dicunt apud tribunalia: nam et vultus erectior, ut eum apud quem dicitur spectet, et gestus ut ad eundem tendens elatior sit necesse est, et alia quae occurrere etiam me tacente omnibus possunt. Itemque ab iis qui sedentes agent: nam et fere fit hoc in rebus minoribus, et idem impetus actionis esse non possunt, et quaedam vitia fiunt necessaria.
CXXXV. Nam et dexter pes a laeva iudicis sedenti proferendus est, et ex altera parte multi gestus necesse est in sinistrum eant, ut ad iudicem spectent. Equidem plerosque et ad singulas clausulas sententiarum video adsurgentis et nonnullos subinde aliquid etiam spatiantis, quod an deceat ipsi viderint: cum id faciunt, non sedentes agunt.
CXXXVI. Bibere aut etiam esse inter agendum, quod multis moris fuit et est quibusdam, ab oratore meo procul absit. Nam si quis aliter dicendi onera perferre non possit, non ita miserum est non agere potiusque multo quam et operis et hominum contemptum fateri.
CXXXVII. cultus non est proprius oratoris aliquis, sed magis in oratore conspicitur. Quare sit, ut in omnibus honestis debet esse, splendidus et virilis: nam et toga et calceus et capillus tam nimia cura quam neglegentia sunt reprendenda. Est aliquid in amictu quod ipsum aliquatenus temporum condicione mutatum est: nam veteribus nulli sinus, perquam breves post illos fuerunt.
CXXXVIII. Itaque etiam gestu necesse est usos esse in principiis eos alio quorum bracchium, sicut Graecorum, veste continebatur: sed nos de praesentibus loquimur. cui lati clavi ius non erit, ita cingatur ut tunicae prioribus oris infra genua paulum, posterioribus ad medios poplites usque perveniant: nam infra mulierum est, supra centurionum.
CXXXIX. Vt purpurae recte descendant levis cura est, notatur interim neglegentia. Latum habentium clavum modus est ut sit paulum cinctis summissior. Ipsam togam rutundam esse et apte caesam velim, aliter enim multis modis fiet enormis. Pars eius prior mediis cruribus optime terminatur, posterior eadem portione altius qua cinctura.
CXL. Sinus decentissimus si aliquo supra imam tunicam fuerit, numquam certe sit inferior. Ille qui sub umero dextro ad sinistrum oblique ducitur velut balteus nec strangulet nec fluat. Pars togae quae postea imponitur sit inferior: nam ita et sedet melius et continetur. subducenda etiam pars aliqua tunicae, ne ad lacertum in actu redeat: tum sinus iniciendus umero, cuius extremam oram reiecisse non dedecet.
CXLI. Operiri autem umerum cum toto iugulo non oportet, alioqui amictus fiet angustus et dignitatem quae est in latitudine pectoris perdet. Sinistrum

bracchium eo usque adlevandum est ut quasi normalem illum angulum faciat, super quod ora ex toga duplex aequaliter sedeat.
CXLII. Manus non impleatur anulis, praecipue medios articulos non transeuntibus: cuius erit habitus optimus adlevato pollice et digitis leviter inflexis, nisi si libellum tenebit - quod non utique captandum est: videtur enim fateri memoriae diffidentiam et ad multos gestus est impedimento.
CXLIII. Togam veteres ad calceos usque demittebant, ut Graeci palium: idque ut fiat, qui de gestu scripserunt circa tempora illa, Plotius Nigidiusque, praecipiunt. Quo magis miror Plini Secundi docti hominis et in hoc utique libro paene etiam nimium curiosi persuasionem, qui solitum id facere Ciceronem velandorum varicum gratia tradit, cum hoc amictus genus in statuis eorum quoque qui post Ciceronem fuerunt appareat.
CXLIV. Palliolum, sicut fascias quibus crura vestiuntur et focalia et aurium ligamenta, sola excusare potest valetudo.
Sed haec amictus observatio dum incipimus: procedente vero actu, iam paene ab initio narrationis, sinus ab umero recte velut sponte delabitur, et cum ad argumenta ac locos ventum est reicere a sinistro togam, deicere etiam, si haereat, sinum conveniet.
CXLV. Laeva a faucibus ac summo pectore abducere licet: ardent enim iam omnia. Et ut vox vehementior ac magis varia est, sic amictus quoque habet actum quendam velut proeliantem.
CXLVI. Itaque ut laevam involvere toga et incingi paene furiosum est, sinum vero in dextrum umerum ab imo reicere solutum ac delicatum (fiuntque adhuc peius aliqua), ita cur laxiorem sinum sinistro bracchio non subiciamus? Habet enim acre quiddam atque expeditum et calori concitationique non inhabile.
CXLVII. cum vero magna pars est exhausta orationis, utique adflante fortuna, paene omnia decent, sudor ipse et fatigatio et neglegentior amictus et soluta ac velut labens undique toga.
CXLVIII. Quo magis miror hanc quoque succurrisse Plinio curam, ut ita sudario frontem siccari iuberet ne comae turbarentur, quas componi post paulum, sicuti dignum erat, graviter et severe vetuit. Mihi vero illae quoque turbatae prae se ferre aliquid adfectus et ipsa oblivione curae huius commendari videntur.
CXLIX. At si incipientibus aut paulum progressis decidat toga, non reponere eam prorsus neglegentis aut pigri aut quo modo debeat amiciri nescientis est. Haec sunt vel inlustramenta pronuntiationis vel vitia, quibus propositis multa cogitare debet orator.
CL. Primum quis, apud quos, quibus praesentibus sit acturus (nam ut dicere alia aliis et apud alios magis concessum est, sic [et] etiam facere; neque eadem in voce gestu incessu apud principem senatum populum magistratus, privato publico iudicio, postulatione actione similiter decent: quam differentiam subicere sibi quisque qui animum intenderit potest): tunc qua de re dicat et efficere quid velit.
CLI. Rei quadruplex observatio est: una in tota causa (sunt enim tristes hilares, sollicitae securae, grandes pusillae, ut vix umquam ita sollicitari

partibus earum debeamus ut non et summae meminerimus):
CLII. altera quae est in differentia partium, ut in prohoemio narratione argumentatione epilogo: tertia in sententiis ipsis, in quibus secundum res et adfectus variantur omnia: quarta in verbis, quorum ut est vitiosa si effingere omnia velimus imitatio, ita quibusdam nisi sua natura redditur vis omnis aufertur.
CLIII. Igitur in laudationibus, nisi si funebres erunt, gratiarum actione, exhortatione, similibus laeta et magnifica et sublimis est actio. funebres contiones, consolationes, plerumque causae reorum tristes atque summissae. In senatu conservanda auctoritas, apud populum dignitas, in privatis modus. De partibus causae et sententiis verbisque, quae sunt multiplicia, pluribus dicendum.
CLIV. Tria autem praestare debet pronuntiatio, ut conciliet persuadeat moveat, quibus natura cohaeret ut etiam delectet. Conciliatio fere aut commendatione morum, qui nescio quo modo ex voce etiam atque actione perlucent, aut orationis suavitate constat, persuadendi vis adfirmatione, quae interim plus ipsis probationibus valet.
CLV. "An ista", inquit Calidio Cicero, "si vera essent, sic a te dicerentur?" et: "tantum abest ut inflammares nostros animos: somnum isto loco vix tenebamus." Fiducia igitur appareat et constantia, utique si auctoritas subest.
CLVI. Movendi autem ratio aut in repraesentandis est aut imitandis adfectibus. Ergo cum iudex in privatis aut praeco in publicis dicere de causa iusserit, leniter est consurgendum: tum in componenda toga vel, si necesse erit, etiam ex integro inicienda dumtaxat in iudiciis (apud principem enim et magistratus et tribunalia non licebit) paulum est commorandum, ut et amictus sit decentior et protinus aliquid spatii ad cogitandum.
CLVII. Etiam cum ad iudicem nos converterimus et consultus praetor permiserit dicere, non protinus est erumpendum, sed danda brevis cogitationi mora: mire enim auditurum dicturi cura delectat et iudex se ipse componit.
CLVIII. Hoc praecipit Homerus Vlixis exemplo, quem stetisse oculis in terram defixis inmotoque sceptro priusquam illam eloquentiae procellam effunderet dicit. In hac cunctatione sunt quaedam non indecentes, ut appellant scaenici, morae: caput mulcere, manum intueri, infringere articulos, simulare conatum, suspiratione sollicitudinem fateri, aut quod quemque magis decet, et ea diutius si iudex nondum intendet animum.
CLIX. Status sit rectus, aequi et diducti paulum pedes, vel procedens minimo momento sinister: genua recta, sic tamen ut non extendantur: umeri remissi, vultus severus, non maestus nec stupens nec languidus: bracchia a latere modice remota, manus sinistra qualem supra demonstravi, dextra, cum iam incipiendum erit, paulum prolata ultra sinum gestu quam modestissimo, velut spectans quando incipiendum sit.
CLX. Vitiosa enim sunt illa, intueri lacunaria, perfricare faciem et quasi improbam facere, tendere confidentia vultum aut quo sit magis torvus superciliis adstringere, capillos a fronte contra naturam retro agere, ut sit horror ille terribilis: tum, id quod Graeci frequentissime faciunt, crebro

digitorum labrorumque motu commentari, clare exscreare, pedem alterum longe proferre, partem togae sinistra tenere, stare diductum vel rigidum vel supinum vel incurvum vel umeris, ut luctaturi solent, ad occipitium ductis.
CLXI. Prohoemio frequentissime lenis convenit pronuntiatio: nihil enim est ad conciliandum gratius verecundia, non tamen semper: neque enim uno modo dicuntur exordia, ut docui. Plerumque tamen et vox temperata et gestus modestus et sedens umero toga et laterum lenis in utramque partem motus, eodem spectantibus oculis, decebit.
CLXII. Narratio magis prolatam manum, amictum recidentem, gestum distinctum, vocem sermoni proximam et tantum acriorem, sonum simplicem frequentissime postulabit - in his dumtaxat: "Q. enim Ligarius, cum esset in Africa nulla belli suspicio", et "A. Cluentius Habitus pater huiusce." Aliud in eadem poscent adfectus, vel concitati: "nubit genero socrus", vel flebiles: "constituitur in foro Laodiceae spectaculum acerbum et miserum toti Asiae provinciae".
CLXIII. Maxime varia et multiplex actio est probationum: nam et proponere partiri interrogare sermoni sunt proxima, et contradictionem sumere: nam ea quoque diversa propositio est. Sed haec tamen aliquando inridentes, aliquando imitantes pronuntiamus.
CLXIV. Argumentatio plerumque agilior et acrior et instantior consentientem orationi postulat etiam gestum, id est fortem celeritatem. Instandum quibusdam in partibus et densanda oratio. Egressiones fere lenes et dulces et remissae, raptus Proserpinae, Siciliae descriptio, Cn. Pompei laus: neque est mirum minus habere contentionis ea quae sunt extra quaestionem.
CLXV. Mollior nonnumquam cum reprensione diversae partis imitatio: "videbar videre alios intrantis, alios autem exeuntis, quosdam ex vino vacillantis", ubi non dissidens a voce permittitur gestus quoque, in utramque partem tenera quaedam, sed intra manus tamen et sine motu laterum tralatio.
CLXVI. Accendendi iudicis plures sunt gradus. summus ille et quo nullus est in oratore acutior: "suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex parte magna" (praedixit enim: "quantum potero voce contendam ut populus hoc Romanus exaudiat"). Paulum inferior et habens aliquid iam iucunditatis: "quid enim tuus ille, tubero, in acie Pharsalica gladius agebat?"
CLXVII. Plenius adhuc et lentius ideoque dulcius: "in coetu vero populi Romani, negotium publicum gerens": producenda omnia trahendaeque tum vocales aperiendaeque sunt fauces. Pleniore tamen haec canali fluunt: "vos, Albani tumuli atque luci". Iam cantici quiddam habent sensimque resupina sunt: "saxa atque solitudines voci respondent".
CLXVIII. Tales sunt illae inclinationes vocis quas invicem Demosthenes atque Aeschines exprobrant, non ideo improbandae: cum enim uterque alteri obiciat, palam est utrumque fecisse. Nam neque ille per Marathonis et Plataearum et Salaminis propugnatores recto sono iuravit, nec ille Thebas sermone deflevit.
CLXIX. Est his diversa vox et paene extra organum, cui Graeci nomen amaritudinis dederunt, super modum ac paene naturam vocis humanae acerba:

"quin compescitis vocem istam, indicem stultitiae, testem paucitatis?" Sed id quod excedere modum dixi in illa parte prima est: "quin compescitis."
CLXX. Epilogus, si enumerationem rerum habet, desiderat quandam concisorum continuationem: si ad concitandos iudices est accommodatus, aliquid ex iis quae supra dixi: si placandos, inclinatam quandam lenitatem: si misericordia commovendos, flexum vocis et flebilem suavitatem, qua praecipue franguntur animi quaeque est maxime naturalis: nam etiam orbos viduasque videas in ipsis funeribus canoro quodam modo proclamantis.
CLXXI. Hic etiam fusca illa vox, qualem Cicero fuisse in Antonio dicit, mire faciet: habet enim in se quod imitamur. duplex est tamen miseratio, altera cum invidia, qualis modo dicta de damnatione Philodami, altera cum deprecatione demissior.
CLXXII. Quare, etiam si est in illis quoque cantus obscurior: "in coetu vero populi Romani" (non enim haec rixantis modo dixit) et "vos Albani tumuli" (neque enim quasi inclamaret aut testaretur locutus est), tamen infinito magis illa flexa et circumducta sunt: "me miserum, me infelicem", et "quid respondebo liberis meis?" et "revocare tu me in patriam potuisti, Milo, per hos: ego te in eadem patria per eosdem retinere non potero?" et cum bona C. Rabiri nummo sestertio addicit: "o meum miserum acerbumque praeconium."
CLXXIII. Illa quoque mire facit in peroratione velut deficientis dolore et fatigatione confessio, ut pro eodem Milone: "sed finis sit, neque enim prae lacrimis iam loqui possum": quae similem verbis habere debent etiam pronuntiationem.
CLXXIV. Possunt videri alia quoque huius partis atque officii, reos excitare, pueros attollere, propinquos producere, vestes laniare: sed suo loco dicta sunt. Et quia in partibus causae talis est varietas, satis apparet accommodandam sententiis ipsis pronuntiationem, sicut ostendimus, sed verbis quoque, quod novissime dixeram, non semper, sed aliquando.
CLXXV. An non +haec+ "misellus" et "pauperculus" summissa atque contracta, "fortis" et "vehemens" et "latro" erecta et concitata voce dicendum est? Accedit enim vis et proprietas rebus tali adstipulatione, quae nisi adsit aliud vox, aliud animus ostendat.
CLXXVI. Quid quod eadem verba mutata pronuntiatione indicant adfirmant exprobrant negant mirantur indignantur interrogant inrident elevant? Aliter enim dicitur:
"tu mihi quodcumque hoc regni"
et
"cantando tu illum?"
et
"tune ille Aeneas?"
et
"meque timoris
argue tu, Drance,"
et ne morer, intra se quisque vel hoc vel aliud quod volet per omnis adfectus verset: verum esse quod dicimus sciet.

CLXXVII. Vnum iam his adiciendum est: cum praecipue in actione spectetur decorum, saepe aliud alios decere. Est enim latens quaedam in hoc ratio et inenarrabilis, et ut vere hoc dictum est, caput esse artis decere quod facias, ita id neque sine arte esse neque totum arte tradi potest.
CLXXVIII. In quibusdam virtutes non habent gratiam, in quibusdam vitia ipsa delectant. Maximos actores comoediarum, Demetrium et Stratoclea, placere diversis virtutibus vidimus. Sed illud minus mirum, quod alter deos et iuvenes et bonos patres servosque et matronas et graves anus optime, alter acres senes, callidos servos, parasitos, lenones et omnia agitatiora melius - fuit enim natura diversa: nam vox quoque Demetri iucundior, illius acrior erat;
CLXXIX. adnotandae magis proprietates, quae transferri non poterant. Manus iactare et dulces exclamationes theatri causa producere et ingrediendo ventum concipere veste et nonnumquam dextro latere facere gestus, quod neminem alium Demetrium decuit (namque in haec omnia statura et mira specie adiuvabatur):
CLXXX. illum cursus et agilitas et vel parum conveniens personae risus, quem non ignarus rationis populo dabat, et contracta etiam cervicula. Quidquid horum alter fecisset, foedissimum videretur. Quare norit se quisque, nec tantum ex communibus praeceptis sed etiam ex natura sua capiat consilium formandae actionis.
CLXXXI. Neque illud tamen est nefas, ut aliquem vel omnia vel plura deceant. huius quoque loci clausula sit eadem necesse est quae ceterorum est, regnare maxime modum: non enim comoedum esse, sed oratorem volo. Quare neque in gestu persequemur omnis argutias nec in loquendo distinctionibus temporibus adfectionibus moleste utemur.
CLXXXII. Vt si sit in scaena dicendum:
"quid igitur faciam? non eam ne nunc quidem,
cum arcessor ultro? an potius ita me comparem,
non perpeti meretricum contumelias?"
Hic enim dubitationis moras, vocis flexus, varias manus, diversos nutus actor adhibebit. Aliud oratio sapit nec vult nimium esse condita: actione enim constat, non imitatione.
CLXXXIII. Quare non inmerito reprenditur pronuntiatio vultuosa et gesticulationibus molesta et vocis mutationibus resultans. Nec inutiliter ex Graecis veteres transtulerunt, quod ab iis sumptum Laenas Popilius posuit, esse hanc +mocosam+ actionem.
CLXXXIV. Optime igitur idem qui omnia Cicero praeceperat quae supra ex Oratore posui: quibus similia in Bruto de M. Antonio dicit. Sed iam recepta est actio paulo agitatior et exigitur et quibusdam partibus convenit, ita tamen temperanda ne, dum actoris captamus elegantiam, perdamus viri boni et gravis auctoritatem.

M. FABII QVINTILIANI INSTITVTIO ORATORIA LIBER DVODECIMVS

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

PROHOEMIVM

I. Ventum est ad partem operis destinati longe gravissimam: cuius equidem onus [sit] si tantum opinione prima concipere potuissem quanto me premi ferens sentio, maturius consuluissem vires meas. Sed initio pudor omittendi quae promiseram tenuit, mox, quamquam per singulas prope partis labor cresceret, ne perderem quae iam effecta erant per omnes difficultates animo me sustentavi.

II. Quare nunc quoque, licet maior quam umquam moles premat, tamen prospicienti finem mihi constitutum est vel deficere potius quam desperare. Fefellit autem quod initium a parvis ceperamus: mox velut aura sollicitante provecti longius, dum tamen nota illa et plerisque artium scriptoribus tractata praecipimus nec adhuc a litore procul videbamur et multos circa velut isdem se ventis credere ausos habebamus:

III. iam cum eloquendi rationem novissime repertam paucissimisque temptatam ingressi sumus, rarus qui tam procul a portu recessisset reperiebatur; postquam vero nobis ille quem instituebamus orator, a dicendi magistris dimissus, aut suo iam impetu fertur aut maiora sibi auxilia ex ipsis sapientiae penetralibus petit, quam in altum simus ablati sentire coepimus. Nunc "caelum undique et undique pontus".

IV. Vnum modo in illa inmensa vastitate cernere videmur M. tullium, qui tamen ipse, quamvis tanta atque ita instructa nave hoc mare ingressus, contrahit vela inhibetque remos et de ipso demum genere dicendi quo sit usurus perfectus orator satis habet dicere. At nostra temeritas etiam mores ei conabitur dare et adsignabit officia. Ita nec antecedentem consequi possumus et longius eundum est ut res feret. Probabilis tamen cupiditas honestorum, et velut tutioris audentiae est temptare quibus paratior venia est.

1

I. Sit ergo nobis orator quem constituimus is qui a M. Catone finitur vir bonus dicendi peritus, verum, id quod et ille posuit prius et ipsa natura potius ac maius est, utique vir bonus: id non eo tantum quod, si vis illa dicendi malitiam instruxerit, nihil sit publicis privatisque rebus perniciosius eloquentia, nosque ipsi, qui pro virili parte conferre aliquid ad facultatem dicendi conati sumus, pessime mereamur de rebus humanis si latroni comparamus haec arma, non militi.

II. Quid de nobis loquor? Rerum ipsa natura, in eo quod praecipue indulsisse homini videtur quoque nos a ceteris animalibus separasse, non parens sed noverca fuerit si facultatem dicendi sociam scelerum, adversam innocentiae, hostem veritatis invenit. Mutos enim nasci et egere omni ratione satius fuisset quam providentiae munera in mutuam perniciem convertere.

III. Longius tendit hoc iudicium meum. Neque enim tantum id dico, eum qui sit orator virum bonum esse oportere, sed ne futurum quidem oratorem nisi virum bonum. Nam certe neque intellegentiam concesseris iis qui proposita honestorum ac turpium via peiorem sequi malent, neque prudentiam, cum in gravissimas frequenter legum, semper vero malae conscientiae poenas a semet ipsis inproviso rerum exitu induantur.
IV. Quod si neminem malum esse nisi stultum eundem non modo a sapientibus dicitur sed vulgo quoque semper est creditum, certe non fiet umquam stultus orator. Adde quod ne studio quidem operis pulcherrimi vacare mens nisi omnibus vitiis libera potest: primum quod in eodem pectore nullum est honestorum turpiumque consortium, et cogitare optima simul ac deterrima non magis est unius animi quam eiusdem hominis bonum esse ac malum:
V. tum illa quoque ex causa, quod mentem tantae rei intentam vacare omnibus aliis, etiam culpa carentibus, curis oportet. Ita demum enim libera ac tota, nulla distringente atque alio ducente causa, spectabit id solum ad quod accingitur.
VI. Quod si agrorum nimia cura et sollicitior rei familiaris diligentia et venandi voluptas et dati spectaculis dies multum studiis auferunt (huic enim rei perit tempus quodcumque alteri datur), quid putamus facturas cupiditatem avaritiam invidiam, quarum inpotentissimae cogitationes somnos etiam ipsos et illa per quietem visa perturbent?
VII. Nihil est enim tam occupatum, tam multiforme, tot ac tam variis adfectibus concisum atque laceratum quam mala mens. Nam et cum insidiatur, spe curis labore distringitur, et, etiam cum sceleris compos fuit, sollicitudine, paenitentia, poenarum omnium exspectatione torquetur. Quis inter haec litteris aut ulli bonae arti locus? Non hercule magis quam frugibus in terra sentibus ac rubis occupata.
VIII. Age, non ad perferendos studiorum labores necessaria frugalitas? Quid ergo ex libidine ac luxuria spei? Non praecipue acuit ad cupiditatem litterarum amor laudis? Num igitur malis esse laudem curae putamus? Iam hoc quis non videt, maximam partem orationis in tractatu aequi bonique consistere? Dicetne de his secundum debitam rerum dignitatem malus atque iniquus?
IX. Denique, ut maximam partem quaestionis eximam, demus, id quod nullo modo fieri potest, idem ingenii studii doctrinae pessimo atque optimo viro: uter melior dicetur orator? Nimirum qui homo quoque melior. Non igitur umquam malus idem homo et perfectus orator.
X. Non enim perfectum est quicquam quo melius est aliud. Sed, ne more Socraticorum nobismet ipsi responsum finxisse videamur, sit aliquis adeo contra veritatem opstinatus ut audeat dicere eodem ingenio studio doctrina praeditum nihilo deteriorem futurum oratorem malum virum quam bonum: convincamus huius quoque amentiam.
XI. Nam hoc certe nemo dubitabit, omnem orationem id agere ut iudici quae proposita fuerint vera et honesta videantur. Vtrum igitur hoc facilius bonus vir persuadebit an malus? Bonus quidem et dicet saepius vera atque honesta.

XII. Sed etiam si quando aliquo ductus officio (quod accidere, ut mox docebimus, potest) falso haec adfirmare conabitur, maiore cum fide necesse est audiatur. At malis hominibus ex contemptu opinionis et ignorantia recti nonnumquam excidit ipsa simulatio: inde inmodeste proponunt, sine pudore adfirmant.
XIII. Sequitur in iis quae certum est effici non posse deformis pertinacia et inritus labor: nam sicut in vita, ita in causis quoque spes improbas habent; frequenter autem accidit ut fis etiam vera dicentibus fides desit videaturque talis advocatus malae causae argumentum.
XIV. Nunc de iis dicendum est quae mihi quasi conspiratione quadam vulgi reclamari videntur: "orator ergo Demosthenes non fuit? atqui malum virum accepimus. Non Cicero? atqui huius quoque mores multi reprenderunt." Quid agam? Magna responsi invidia subeunda est: mitigandae sunt prius aures.
XV. Mihi enim nec Demosthenes tam gravi morum dignus videtur invidia ut omnia quae in eum ab inimicis congesta sunt credam, cum et pulcherrima eius in re publica consilia et finem vitae clarum legam, nec M. tullio defuisse video in ulla parte civis optimi voluntatem.
XVI. Testimonio est actus nobilissime consulatus, integerrime provincia administrata et repudiatus vigintiviratus, et civilibus bellis, quae in aetatem eius gravissima inciderunt, neque spe neque metu declinatus animus quo minus optimis se partibus, id est rei publicae, iungeret.
XVII. Parum fortis videtur quibusdam, quibus optime respondit ipse non se timidum in suscipiendis sed in providendis periculis: quod probavit morte quoque ipsa, quam praestantissimo suscepit animo.
XVIII. Quod si defuit his viris summa virtus, sic quaerentibus an oratores fuerint respondebo quo modo Stoici, si interrogentur an sapiens Zenon, an Cleanthes, an Chrysippus ipse, respondeant, magnos quidem illos ac venerabiles, non tamen id quod natura hominis summum habet consecutos.
XIX. Nam et Pythagoras non sapientem se, ut qui ante eum fuerunt, sed studiosum sapientiae vocari voluit. Ego tamen secundum communem loquendi consuetudinem saepe dixi dicamque perfectum oratorem esse Ciceronem, ut amicos et bonos viros et prudentissimos dicimus vulgo, quorum nihil nisi perfecte sapienti datur: sed cum proprie et ad legem ipsam veritatis loquendum erit, eum quaeram oratorem quem et ille quaerebat.
XX. Quamquam enim stetisse ipsum in fastigio eloquentiae fateor, ac vix quid adici potuerit invenio, fortasse inventurus quid adhuc abscisurum putem fuisse (nam et fere sic docti iudicaverunt plurimum in eo virtutum, nonnihil fuisse vitiorum, et se ipse multa ex illa iuvenili abundantia coercuisse testatur): tamen, quando nec sapientis sibi nomen minime sui contemptor adseruit et melius dicere certe data longiore vita et tempore ad componendum securiore potuisset, non maligne crediderim defuisse ei summam illam ad quam nemo propius accessit.
XXI. Et licebat, si aliter sentirem, fortius id liberiusque defendere. An vero M. Antonius neminem a se visum eloquentem, quod tanto minus erat, professus est, ipse etiam M. Tullius quaerit adhuc eum et tantum imaginatur ac fingit:

ego non audeam dicere aliquid in hac quae superest aeternitate inveniri posse eo quod fuerit perfectius?
XXII. Transeo illos qui Ciceroni ac Demostheni ne in eloquentia quidem satis tribuunt: quamquam neque ipsi Ciceroni Demosthenes videatur satis esse perfectus, quem dormitare interim dicit, nec Cicero Bruto Calvoque, qui certe compositionem illius etiam apud ipsum reprendunt, nec Asinio utrique, qui vitia orationis eius etiam inimice pluribus locis insecuntur.
XXIII. Concedamus sane, quod minime natura patitur, repertum esse aliquem malum virum summe disertum, nihilo tamen minus oratorem eum negabo. Nam nec omnibus qui fuerint manu prompti viri fortis nomen concesserim, quia sine virtute intellegi non potest fortitudo.
XXIV. An ei qui ad defendendas causas advocatur non est opus fide quam neque cupiditas corrumpat nec gratia avertat nec metus frangat: sed proditorem transfugam praevaricatorem donabimus oratoris illo sacro nomine? Quod si mediocribus etiam patronis convenit haec quae vulgo dicitur bonitas, cur non orator ille, qui nondum fuit sed potest esse, tam sit moribus quam dicendi virtute perfectus?
XXV. Non enim forensem quandam instituimus operam nec mercennariam vocem neque, ut asperioribus verbis parcamus, non inutilem sane litium advocatum, quem denique causidicum vulgo vocant, sed virum cum ingenii natura praestantem, tum vero tot pulcherrimas artis penitus mente complexum, datum tandem rebus humanis, qualem nulla antea vetustas cognoverit, singularem perfectumque undique, optima sentientem optimeque dicentem.
XXVI. In hoc quota pars erit quod aut innocentis tuebitur aut improborum scelera compescet aut in pecuniariis quaestionibus veritati contra calumniam aderit? summus ille quidem in his quoque operibus fuerit, sed maioribus clarius elucebit, cum regenda senatus consilia et popularis error ad meliora ducendus.
XXVII. An non talem quendam videtur finxisse Vergilius, quem in seditione vulgi iam faces et saxa iaculantis moderatorem dedit:
"tum pietate gravem ac meritis si forte virum quem
conspexere, silent arrectisque auribus adstant"?
Habemus igitur ante omnia virum bonum: post hoc adiciet dicendi peritum:
"ille regit dictis animos et pectora mulcet".
XXVIII. Quid? non in bellis quoque idem ille vir quem instituimus, si sit ad proelium miles cohortandus, ex mediis sapientiae praeceptis orationem trahet? Nam quo modo pugnam ineuntibus tot simul metus laboris, dolorum, postremo mortis ipsius exciderint nisi in eorum locum pietas et fortitudo et honesti praesens imago successerit?
XXIX. Quae certe melius persuadebit aliis qui prius persuaserit sibI. Prodit enim se, quamlibet custodiatur, simulatio, nec umquam tanta fuerit loquendi facultas ut non titubet [ad] haereat quotiens ab animo verba dissentiunt.
XXX. Vir autem malus aliud dicat necesse est quam sentit: bonos numquam honestus sermo deficiet, numquam rerum optimarum (nam idem etiam prudentes erunt) inventio: quae etiam si lenociniis destituta sit, satis tamen

natura sua ornatur, nec quicquam non diserte quod honeste dicitur.

XXXI. Quare, iuventus, immo omnis aetas (neque enim rectae voluntati serum est tempus ullum) totis mentibus huc tendamus, in haec elaboremus: forsan et consummare contingat. Nam si natura non prohibet et esse virum bonum et esse dicendi peritum, cur non aliquis etiam unus utrumque consequi possit? cur autem non se quisque speret fore illum aliquem?

XXXII. Ad quod si vires ingenii non suffecerint, tamen ad quem usque modum processerimus meliores erimus ex utroque. Hoc certe procul eximatur animo, rem pulcherrimam eloquentiam cum vitiis mentis posse misceri. Facultas dicendi, si in malos incidit, et ipsa iudicanda est malum: peiores enim illos facit quibus contingit.

XXXIII. Videor mihi audire quosdam (neque enim deerunt umquam qui diserti esse quam boni malint) illa dicentis: "Quid ergo tantum est artis in eloquentia? cur tu de coloribus et difficilium causarum defensione, nonnihil etiam de confessione locutus es, nisi aliquando vis ac facultas dicendi expugnat ipsam veritatem? Bonus enim vir non agit nisi bonas causas, eas porro etiam sine doctrina satis per se tuetur veritas ipsa."

XXXIV. Quibus ego, cum de meo primum opere respondero, etiam pro boni viri officio, si quando eum ad defensionem nocentium ratio duxerit, satisfaciam. Pertractare enim quo modo aut pro falsis aut etiam pro iniustis aliquando dicatur non est inutile, vel propter hoc solum, vi ea facilius et deprendamus et refellamus, quem ad modum remedia melius adhibebit cui nota quae nocent fuerint.

XXXV. Neque enim Academici, cum in utramque disserunt partem, non secundum alteram vivunt, nec Carneades ille, qui Romae audiente Censorio Catone non minoribus viribus contra iustitiam dicitur disseruisse quam pridie pro iustitia dixerat, iniustus ipse vir fuit. Venim et virtus quid sit adversa ei malitia detegit, et aequitas fit ex iniqui contemplatione manifestior, et plurima contrariis probantur: debent ergo oratori sic esse adversariorum nota consilia ut hostium imperatori.

XXXVI. Verum et illud, quod prima propositione durum videtur, potest adferre ratio, ut vir bonus in defensione causae velit auferre aliquando iudici veritatem. Quod si quis a me proponi mirabitur (quamquam non est haec mea proprie sententia, sed eorum quos gravissimos sapientiae magistros aetas vetus credidit), sic iudicet, pleraque esse quae non tam factis quam causis eorum vel honesta fiant vel turpia.

XXXVII. Nam si hominem occidere saepe virtus, liberos necare non numquam pulcherrimum est, asperiora quaedam adhuc dictu si communis utilitas exegerit facere conceditur: ne hoc quidem nudum est intuendum, qualem causam vir bonus, sed etiam quare et qua mente defendat.

XXXVIII. Ac primum concedant mihi omnes oportet, quod Stoicorum quoque asperrimi confitentur, facturum aliquando bonum virum ut mendacium dicat, et quidem nonnumquam levioribus causis, ut in pueris aegrotantibus utilitatis eorum gratia multa fingimus, multa non facturi promittimus, nedum si ab homine occidendo grassator avertendus sit aut hostis pro salute patriae

fallendus:
XXXIX. ut hoc, quod alias in servis quoque reprendendum est, sit alias in ipso sapiente laudandum. Id si constiterit, multa iam video posse evenire propter quae orator bene suscipiat tale causae genus quale remota ratione honesta non recepisset.
XL. Nec hoc dico (quia severiores sequi placet leges) pro patre, fratre, amico periclitantibus, tametsi non mediocris haesitatio est hinc iustitiae proposita imagine, inde pietatis. Nihil dubii relinquamus. Sit aliquis insidiatus tyranno atque ob id reus: utrumne salvum eum nolet is qui a nobis finitur orator? An, si tuendum susceperit, non tam falsis defendet quam qui apud iudices malam causam tuetur?
XLI. Quid si quaedam bene facta damnaturus est iudex nisi ea non esse facta convicerimus: non vel hoc modo servabit orator non innocentem modo sed etiam laudabilem civem? Quid si quaedam iusta natura, sed condicione temporum inutilia civitati sciemus: nonne utemur arte dicendi bona quidem, sed malis artibus simili?
XLII. Ad hoc nemo dubitabit quin, si nocentes mutari in bonam mentem aliquo modo possint, sicut posse conceditur, salvos esse eos magis e re publica sit quam puniri. Si liqueat igitur oratori futurum bonum virum cui vera obicientur, non id aget ut salvus sit?
XLIII. Da nunc ut crimine manifesto prematur dux bonus et sine quo vincere hostem civitas non possit: nonne ei communis utilitas oratorem advocabit? Certe Fabricius Cornelium Rufinum, et alioqui malum civem et sibi inimicum, tamen, quia utilem sciebat ducem, imminente bello palam consulem suffragio suo fecit, atque id mirantibus quibusdam respondit, a cive se spoliari malle quam ab hoste venire. Ita hic si fuisset orator, non defendisset eundem Rufinum vel manifesti peculatus reum?
XLIV. Multa dici possunt similia, sed vel unum ex iis quodlibet sufficit. Non enim hoc agimus, ut istud illi quem formamus viro saepe sit faciendum, sed ut, si talis coegerit ratio, sit tamen vera finitio oratorem esse virum bonum dicendi peritum.
XLV. Praecipere vero ac discere quo modo etiam probatione difficilia tractentur necessarium est. Nam frequenter etiam optimae causae similes sunt malis, et innocens reus multis veri similibus premitur, quo fit ut eadem actionis ratione defendendus sit qua si nocens esset. Iam innumerabilia sunt bonis causis malisque communia, testes litterae suspiciones opiniones. Non aliter autem veri similia quam vera et confirmantur et refelluntur. Quapropter ut res feret flectetur oratio, manente honesta voluntate.

2

I. Quando igitur orator est vir bonus, is autem citra virtutem intellegi non potest, virtus, etiam si quosdam impetus ex natura sumit, tamen perficienda doctrina est: mores ante omnia oratori studiis erunt excolendi atque omnis honesti iustique disciplina pertractanda, sine qua nemo nec vir bonus esse nec dicendi peritus potest - nisi forte accedemus iis qui natura constare mores et

nihil adiuvari disciplina putant, scilicet ut ea quidem quae manu fiunt atque eorum etiam contemptissima confiteantur egere doctoribus, virtutem vero, qua nihil homini quo ad deos inmortalis propius accederet datum est, obviam inlaboratam tantum quia nati simus habeamus.

II. Abstinens erit qui id ipsum quid sit abstinentia ignoret?

III. Et fortis, qui metus doloris mortis superstitionis nulla ratione purgaverit? Et iustus qui aequi bonique tractatum, qui leges quaeque natura sunt omnibus datae quaeque propriae populis et gentibus constitutae, numquam eruditiore aliquo sermone tractarit? O quam istud parvum putant quibus tam facile videtur!

IV. Sed hoc transeo, de quo neminem qui litteras vel primis, ut aiunt, labris degustarit dubitaturum puto. Ad illud sequens praevertar, ne dicendi quidem satis peritum fore qui non et naturae vim omnem penitus perspexerit et mores praeceptis ac ratione formarit.

V. Neque enim frustra in tertio de Oratore libro L. Crassus cuncta quae de aequo iusto vero bono deque iis quae sunt contra posita dicantur propria esse oratoris adfirmat, ac philosophos, cum ea dicendi viribus tuentur, uti rhetorum armis, non suis. Idem tamen confitetur ea iam esse a philosophia petenda, videlicet quia magis haec illi videtur in possessione earum rerum fuisse.

VI. Hinc etiam illud est quod Cicero pluribus et libris et epistulis testatur, dicendi facultatem ex intimis sapientiae fontibus fluere, ideoque aliquamdiu praeceptores eosdem fuisse morum atque dicendi. Quapropter haec exhortatio mea non eo pertinet, ut esse oratorem philosophum velim, quando non alia vitae secta longius a civilibus officiis atque ab omni munere oratoris recessit.

VII. Nam quis philosophorum aut in iudiciis frequens aut clarus in contionibus fuit? Quis denique in ipsa quam maxime plerique praecipiunt rei publicae administratione versatus est? Atqui ego illum quem instituo Romanum quendam velim esse sapientem, qui non secretis disputationibus sed rerum experimentis atque operibus vere civilem virum exhibeat.

VIII. Sed quia deserta ab iis qui se ad eloquentiam contulerunt studia sapientiae non iam in actu suo atque in hac fori luce versantur, sed in porticus et gymnasia primum, mox in conventus scholarum recesserunt, id quod est oratori necessarium nec a dicendi praeceptoribus traditur ab iis petere nimirum necesse est apud quos remansit: evolvendi penitus auctores qui de virtute praecipiunt, ut oratoris vita cum scientia divinarum rerum sit humanarumque coniuncta.

IX. Quae ipsae quanto maiores ac pulchriores viderentur si illas ii docerent qui etiam eloqui praestantissime possent? Vtinamque sit tempus umquam quo perfectus aliquis qualem optamus orator hanc artem superbo nomine et vitiis quorundam bona eius corrumpentium invisam vindicet sibi ac velut rebus repetitis in corpus eloquentiae adducat. Quae quidem cum sit in tris divisa partis, naturalem moralem rationalem, qua tandem non est cum oratoris opere coniuncta? Nam ut ordinem retro agamus, de ultima illa, quae tota versatur in verbis, nemo dubitaverit, si et proprietates vocis cuiusque nosse et ambigua aperire et perplexa discernere et de falsis iudicare et colligere ac resolvere

quae velis oratorum est:
XI. quamquam ea non tam est minute atque concise in actionibus utendum quam in disputationibus, quia non docere modo sed movere etiam ac delectare audientis debet orator, ad quod impetu quoque ac viribus et decore est opus, ut vis amnium maior est altis ripis multoque gurgitis tractu fluentium quam tenuis aquae et obiectu lapillorum resultantis.
XII. Et ut palaestrici doctores illos quos numeros vocant non idcirco discentibus tradunt ut iis omnibus ii qui didicerint in ipso luctandi certamine utantur (plus enim pondere et firmitate et spiritu agitur), sed ut subsit copia illa, ex qua unum aut alterum cuius se occasio dederit efficiant:
XIII. ita haec pars dialectica, sive illam dicere malumus disputatricem, ut est utilis saepe et finitionibus et comprehensionibus et separandis quae sunt differentia et resolvenda ambiguitate, distinguendo dividendo inliciendo inplicando, ita, si totum sibi vindicaverit in foro certamen, obstabit melioribus et sectas ad tenuitatem suam vires ipsa subtilitate consumet.
XIV. Itaque reperias quosdam in disputando mire callidos, cum ab illa cavillatione discesserint, non magis sufficere in aliquo graviore actu quam parva quaedam animalia quae in angustis mobilia campo deprehenduntur.
XV. Iam quidem pars illa moralis, quae dicitur ethice, certe tota oratori est accommodata. Nam in tanta causarum, sicut superioribus libris diximus, varietate, cum alia coniectura quaerantur, alia finitionibus concludantur, alia iure summoveantur vel transferantur, alia colligantur vel ipsa inter se concurrant vel in diversum ambiguitate ducantur, nulla fere dici potest cuius non parte in aliqua tractatus aequi ac boni reperiatur, plerasque vero esse quis nescit quae totae in sola qualitate consistant?
XVI. In consiliis vero quae ratio suadendi est ab honesti quaestione seposita? Quin illa etiam pars tertia, quae laudandi ac vituperandi officiis continetur, nempe in tractatu recti pravique versatur.
XVII. An de iustitia fortitudine abstinentia temperantia pietate non plurima dicet orator? Sed ille vir bonus, qui haec non vocibus tantum sibi nota atque nominibus aurium tenus in usum linguae perceperit, sed qui virtutes ipsas mente complexus ita sentiet, nec in cogitando laborabit sed quod sciet vere dicet.
XVIII. cum sit autem omnis generalis quaestio speciali potentior, quia universo pars utique continetur, non utique accedit parti quod universum est, profecto nemo dubitabit generales quaestiones in illo maxime studiorum more versatas.
XIX. Iam vero cum sint multa propriis brevibusque comprensionibus finienda, unde etiam status causarum dicitur finitivus, nonne ad id quoque instrui ab his, qui plus in hoc studii dederunt, oportet? Quid? non quaestio iuris omnis aut verborum proprietate aut aequi disputatione aut voluntatis coniectura continetur? Quorum pars ad rationalem, pars ad moralem tractatum redundat.
XX. Ergo natura permixta est omnibus istis oratio, quae quidem oratio est vere. Nam ignara quidem huiusce doctrinae loquacitas erret necesse est, ut quae vel nullos vel falsos duces habeat. Pars vero naturalis, cum est ad

exercitationem dicendi tanto ceteris uberior quanto maiore spiritu de divinis rebus quam humanis eloquendum est, tum illam etiam moralem, sine qua nulla esse, ut docuimus, oratio potest, totam complectitur.
XXI. Nam si regitur providentia mundus, administranda certe bonis viris erit res publica: si divina nostris animis origo, tendendum ad virtutem nec voluptatibus terreni corporis serviendum. An haec non frequenter tractabit orator? Iam de auguriis, responsis, religione denique omni, de quibus maxima saepe in senatu consilia versata sunt, non erit ei disserendum, si quidem, ut nobis placet, futurus est vir civilis idem? Quae denique intellegi saltem potest eloquentia hominis optima nescientis?
XXII. Haec si rationi manifesta non essent, exemplis tamen crederemus, si quidem et Periclem, cuius eloquentiae, etiam si nulla ad nos monumenta venerunt, vim tamen quandam incredibilem cum historici tum etiam liberrimum hominum genus, comici veteres tradunt, Anaxagorae physici constat auditorem fuisse, et Demosthenen, principem omnium Graeciae oratorum, dedisse operam PlatonI.
XXIII. Nam M. tullius non tantum se debere scholis rhetorum quantum Academiae spatiis frequenter ipse testatus est: neque se tanta umquam in eo fudisset ubertas si ingenium suum consaepto fori, non ipsius rerum naturae finibus terminasset. Verum ex hoc alia mihi quaestio exoritur, quae secta conferre plurimum eloquentiae possit - quamquam ea non inter multas potest esse contentio;
XXIV. nam in primis nos Epicurus a se ipse dimittit, qui fugere omnem disciplinam navigatione quam velocissima iubet: neque vero Aristippus, summum in voluptate corporis bonum ponens, ad hunc nos laborem adhortetur. Pyrrhon quidem quas in hoc opere habere partis potest, cui iudices esse apud quos verba faciat, et reum pro quo loquatur, et senatum in quo sit dicenda sententia non liquebit?
XXV. Academiam quidam utilissimam credunt, quod mos in utramque partem disserendi ad exercitationem forensium causarum proxime accedat. Adiciunt loco probationis quod ea praestantissimos in eloquentia viros ediderit. Peripatetici studio quoque se quodam oratorio iactant: nam thesis dicere exercitationis gratia fere est ab iis institutum. Stoici, sicut copiam nitoremque eloquentiae fere praeceptoribus suis defuisse concedant necesse est, ita nullos aut probare acrius aut concludere subtilius contendunt.
XXVI. Sed haec inter ipsos, qui velut sacramento rogati vel etiam superstitione constricti nefas ducunt a suscepta semel persuasione discedere: oratori vero nihil est necesse in cuiusquam iurare leges.
XXVII. Maius enim opus atque praestantius ad quod ipse tendit et cuius est velut candidatus, si quidem est futurus cum vitae tum etiam eloquentiae laude perfectus. Quare in exemplum bene dicendi facundissimum quemque proponet sibi ad imitandum, moribus vero formandis quam honestissima praecepta rectissimamque ad virtutem viam deliget. Exercitatione quidem utetur omni, sed tamen erit plurimus in maximis quibusque ac natura pulcherrimis.

XXVIII. Nam quae potest materia reperiri ad graviter copioseque dicendum magis abundans quam de virtute, de re publica, de providentia, de origine animorum, de amicitia? Haec sunt quibus mens pariter atque oratio insurgant: quae vere bona, quid mitiget metus, coerceat cupiditates, eximat nos opinionibus vulgi animumque caelestem cognatis sideribus admoveat.
XXIX. Neque ea solum quae talibus disciplinis continentur, sed magis etiam quae sunt tradita antiquitus dicta ac facta praeclare et nosse et animo semper agitare conveniet. Quae profecto nusquam plura maioraque quam in nostrae civitatis monumentis reperientur.
XXX. An fortitudinem, iustitiam, fidem, continentiam, frugalitatem, contemptum doloris ac mortis melius alii docebunt quam Fabricii, curii, Reguli, Decii, Mucii aliique innumerabiles? Quantum enim Graeci praeceptis valent, tantum Romani, quod est maius, exemplis.
XXXI. [tantum quod non cognatis ide rebus admoveri] +qui non modo proximum tempus lucemque praesentem intueri satis credat,+ sed omnem posteritatis memoriam spatium vitae honestae et curriculum laudis existimet, hinc mihi ille iustitiae haustus bibat, hinc sumptam libertatem in causis atque consiliis praestet. Neque erit perfectus orator nisi qui honeste dicere et sciet et audebit.

3

I. Iuris quoque civilis necessaria huic viro scientia est et morum ac religionum eius rei publicae quam capesset. Nam qualis esse suasor in consiliis publicis privatisve poterit tot rerum quibus praecipue civitas continetur ignarus? Quo autem modo patronum se causarum non falso dixerit qui quod est in causis potentissimum sit ab altero petiturus, paene non dissimilis iis qui poetarum scripta pronuntiant? Nam quodam modo mandata perferet, et ea quae sibi a iudice credi postulaturus est aliena fide dicet, et ipse litigantium auxiliator egebit auxilio. Quod ut fieri nonnumquam minore incommodo possit cum domi praecepta et composita et sicut cetera quae in causa sunt in discendo cognita ad iudicem perfert: quid fiet in iis quaestionibus quae subito inter ipsas actiones nasci solent? Non deformiter respectet et inter subsellia minores advocatos interroget?
III. Potest autem satis diligenter accipere quae tum audiet cum dicenda sunt, aut fortiter adfirmare aut ingenue pro suis dicere? Possit in actionibus: quid fiet in altercatione, ubi occurrendum continuo nec libera ad discendum mora est? Quid si forte peritus iuris ille non aderit? Quid si quis non satis in ea re doctus falsum aliquid subiecerit? Hoc enim est maximum ignorantiae malum, quod credit eum scire qui moneat.
IV. Neque ego sum nostri moris ignarus oblitusve eorum qui velut ad arculas sedent et tela agentibus subministrant, neque idem Graecos quoque nescio factitasse, unde nomen his pragmaticorum datum est: sed loquor de oratore, qui non clamorem modo suum causis, sed omnia quae profutura sunt debet.
V. Itaque eum nec inutilem si ad horam forte constiterit neque in testationibus faciendis esse imperitum velim. Quis enim potius praeparabit ea quae, cum

aget, esse in causa velit? Nisi forte imperatorem quis idoneum credit in proeliis quidem strenuum et fortem et omnium quae pugna poscit artificem, sed neque dilectus agere nec copias contrahere atque instruere nec prospicere commeatus nec locum capere castris scientem: prius est enim certe parare bella quam gerere.
VI. Atqui simillimus huic sit advocatus si plura quae ad vincendum valent aliis reliquerit, cum praesertim hoc quod est maxime necessarium nec tam sit arduum quam procul intuentibus fortasse videatur. Namque omne ius, quod est certum, aut scripto aut moribus constat, dubium aequitatis regula examinandum est.
VII. Quae scripta sunt aut posita in more civitatis nullam habent difficultatem - cognitionis sunt enim, non inventionis: at quae consultorum responsis explicantur aut in verborum interpretatione sunt posita aut in recti pravique discrimine. Vim cuiusque vocis intellegere aut commune prudentium est aut proprium oratoris, aequitas optimo cuique notissima.
VIII. Nos porro et bonum virum et prudentem in primis oratorem putamus, qui, cum se ad id quod est optimum natura derexerit, non magnopere commovebitur si quis ab eo consultus dissentiet, cum ipsis illis diversas inter se opiniones tueri concessum sit. Sed etiam si nosse quid quisque senserit volet, lectionis opus est, qua nihil est in studiis minus laboriosum.
IX. Quod si plerique desperata facultate agendi ad discendum ius declinaverunt, quam id scire facile est oratori quod discunt qui sua quoque confessione oratores esse non possunt! Verum et M. Cato cum in dicendo praestantissimus, tum iuris idem fuit peritissimus, et Scaevolae Servioque sulpicio concessa est etiam facundiae virtus,
X. et M. tullius non modo inter agendum numquam est destitutus scientia iuris, sed etiam componere aliqua de eo coeperat, ut appareat posse oratorem non discendo tantum iuri vacare sed etiam docendo.
XI. Verum ea quae de moribus excolendis studioque iuris praecipimus ne quis eo credat reprendenda quod multos cognovimus qui, taedio laboris quem ferre tendentibus ad eloquentiam necesse est, confugerint ad haec deverticula desidiae: quorum alii se ad album ac rubricas transtulerunt et formularii vel, ut Cicero ait, legulei quidam esse maluerunt, tamquam utiliora eligentes ea quorum solam facilitatem sequebantur:
XII. alii pigritiae adrogantioris, qui, subito fronte conficta inmissaque barba, veluti despexissent oratoria praecepta paulum aliquid sederunt in scholis philosophorum ut deinde in publico tristes, domi dissoluti captarent auctoritatem contemptu ceterorum: philosophia enim simulari potest, eloquentia non potest.

4

I. In primis vero abundare debet orator exemplorum copia cum veterum tum etiam novorum, adeo ut non ea modo quae conscripta sunt historiis aut sermonibus velut per manus tradita quaeque cotidie aguntur debeat nosse, verum ne ea quidem quae sunt a clarioribus poetis ficta neglegere.

II. Nam illa quidem priora aut testimoniorum aut etiam iudicatorum optinent locum, sed haec quoque aut vetustatis fide tuta sunt aut ab hominibus magnis praeceptorum loco ficta creduntur. Sciat ergo quam plurima: unde etiam senibus auctoritas maior est, quod plura nosse et vidisse creduntur (quod Homerus frequentissime testatur). Sed non est exspectanda ultima aetas, cum studia praestent ut, quantum ad cognitionem pertinet rerum, etiam praeteritis saeculis vixisse videamur.

5

I. Haec sunt quae me redditurum, promiseram instrumenta, non artis, ut quidam putaverunt, sed ipsius oratoris: haec arma habere ad manum, horum scientia debet esse succinctus, accedente verborum figurarumque facili copia et inventionis ratione et disponendi usu et memoriae firmitate et actionis gratia. Sed plurimum ex his valet animi praestantia quam nec metus frangat nec adclamatio terreat nec audientium auctoritas ultra debitam reverentiam tardet.
II. Nam ut abominanda sunt contraria his vitia confidentiae temeritatis inprobitatis adrogantiae, ita citra constantiam fiduciam fortitudinem nihil artes, nihil studium, nihil profectus ipse profuerit, ut si des arma timidis et inbellibus. Invitus mehercules dico, quoniam et aliter accipi potest, ipsam verecundiam, vitium quidem sed amabile et quae virtutes facillime generet, esse inter adversa, multisque in causa fuisse ut bona ingenii studiique in lucem non prolata situ quodam secreti consumerentur.
III. Sciat autem, si quis haec forte minus adhuc peritus distinguendi vim cuiusque verbi leget, non probitatem a me reprendi, sed verecundiam, quae est timor quidam reducens animum ab iis quae facienda sunt: inde confusio et coepti paenitentia et subitum silentium. Quis porro dubitet vitiis adscribere adfectum propter quem facere honeste pudet?
IV. Neque ego rursus nolo eum qui sit dicturus et sollicitum surgere et colore mutari et periculum intellegere, quae si non acciderent, etiam simulanda erant; sed intellectus hic sit operis, non metus, moveamurque, non concidamus. Optima est autem emendatio verecundiae fiducia et quamlibet inbecilla frons magna conscientia sustinetur.
V. sunt et naturalia, ut supra dixi, quae tamen et cura iuvantur instrumenta, vox latus decor: quae quidem tantum valent ut frequenter famam ingeni faciant. Habuit oratores aetas nostra copiosiores, sed cum diceret eminere inter aequalis Trachalus videbatur: ea corporis sublimitas erat, is ardor oculorum, frontis auctoritas, gestus praestantia, vox quidem non, ut Cicero desiderat, paene tragoedorum, sed super omnis quos ego quidem audierim tragoedos.
VI. Certe cum in basilica Iulia diceret primo tribunali, quattuor autem iudicia, ut moris est, cogerentur atque omnia clamoribus fremerent, et auditum eum et intellectum et, quod agentibus ceteris contumeliosissimum fuit, laudatum quoque ex quattuor tribunalibus meminI. Sed hoc votum est et rara felicitas: quae si non adsit, sane sufficiat ab iis quibus quis dicit audiri. Talis esse debet orator, haec scire.

6

I. Agendi autem initium sine dubio secundum vires cuiusque sumendum est. Neque ego annos definiam, cum Demosthenen puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit, Calvus Caesar Pollio multum ante quaestoriam omnes aetatem gravissima iudicia susceperint, praetextatos egisse quosdam sit traditum, Caesar Augustus duodecim natus annos aviam pro rostris laudaverit.

II. Modus mihi videtur quidam tenendus, ut neque praepropere destringatur inmatura frons et quidquid est illud adhuc acerbum proferatur (nam inde et contemptus operis innascitur et fundamenta iaciuntur impudentiae et, quod est ubique perniciosissimum, praevenit vires fiducia), nec rursus differendum est tirocinium in senectutem: nam cotidie metus crescit maiusque fit semper quod ausuri sumus, et dum deliberamus quando incipiendum sit incipere iam serum est. Quare fructum studiorum viridem et adhuc dulcem promi decet, dum et venia et spes est et paratus favor et audere non dedecet, et si quid desit operi supplet aetas, et si qua sunt dicta iuveniliter pro indole accipiuntur, ut totus ille Ciceronis pro Sexto Roscio locus:

IV. "quid enim tam commune quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, litus eiectis?" Quae cum sex et viginti natus annos summis audientium clamoribus dixerit, defervisse tempore et annis liquata iam senior idem fatetur. Et hercule quantumlibet secreta studia contulerint, est tamen proprius quidam fori profectus, alia lux, alia veri discriminis facies, plusque, si separes, usus sine doctrina quam citra usum doctrina valeat.

V. Ideoque nonnulli senes in schola facti stupent novitate cum in iudicia venerunt, et omnia suis exercitationibus similia desiderant. At illic et iudex tacet et adversarius obstrepit et nihil temere dictum perit, et si quid tibi ipse sumas probandum est, et laboratam congestamque dierum ac noctium studio actionem aqua deficit, et omisso magna semper flandi tumore in quibusdam causis loquendum est, quod illi diserti minime sciunt.

VI. Itaque nonnullos reperias qui sibi eloquentiores videantur quam ut causas agant. Ceterum illum quem iuvenem tenerisque adhuc viribus nitentem in forum deduximus et incipere quam maxime facili ac favorabili causa velim, ferarum ut catuli molliore praeda saginantur, et non utique ab hoc initio continuare operam et ingenio adhuc alendo callum inducere, sed iam scientem quid sit pugna et in quam rem studendum sit refici atque renovari.

VII. Sic et tirocinii metum dum facilius est audere transierit, nec audendi facilitatem usque ad contemptum operis adduxerit. Vsus est hac ratione M. tullius, et, cum iam clarum meruisset inter patronos qui tum erant nomen, in Asiam navigavit seque et aliis sine dubio eloquentiae ac sapientiae magistris, sed praecipue tamen Apollonio Moloni, quem Romae quoque audierat, Rhodi rursus formandum ac velut recoquendum dedit. tum dignum operae pretium venit cum inter se congruunt praecepta et experimenta.

7

I. cum satis in omne certamen virium fecerit, prima ei cura in suscipiendis

causis erit: in quibus defendere quidem reos profecto quam facere vir bonus malet, non tamen ita nomen ipsum accusatoris horrebit ut nullo neque publico neque privato duci possit officio ut aliquem ad reddendam rationem vitae vocet. Nam et leges ipsae nihil valeant nisi actoris idonea voce munitae, et si poenas scelerum expetere fas non est prope est ut scelera ipsa permissa sint, et licentiam malis dari certe contra bonos est.
II. Quare neque sociorum querelas nec amici vel propinqui necem nec erupturas in rem publicam conspirationes inultas patietur orator, non poenae nocentium cupidus sed emendandi vitia corrigendique mores (nam qui ratione traduci ad meliora non possunt, solo metu continentur;
III. itaque ut accusatoriam vitam vivere et ad deferendos reos praemio duci proximum latrocinio est, ita pestem intestinam propulsare cum propugnatoribus patriae comparandum; ideoque principes in re publica viri non detrectaverunt hanc officii partem, creditique sunt etiam clari iuvenes opsidem rei publicae dare malorum civium accusationem, quia nec odisse improbos nec simultates provocare nisi ex fiducia bonae mentis videbantur; idque cum ab Hortensio, Lucullis, sulpicio, Cicerone, Caesare, plurimis aliis, tum ab utroque Catone factum est:
IV. quorum alter appellatus est sapiens, alter nisi creditur fuisse vix scio cui reliquerit huius nominis locum): neque defendet omnis orator idem, portumque illum eloquentiae suae salutarem non etiam piratis patefaciet, duceturque in advocationem maxime causa.
V. Quoniam tamen omnis qui non improbe litigabunt, quorum certe pars est, sustinere non potest unus, aliquid et commendantium personis dabit et ipsorum qui iudicio decernent, ut optimi cuiusque voluntate moveatur: namque hos et amicissimos habebit vir bonus.
VI. summovendum vero est utrumque ambitus genus vel potentibus contra humiles venditandi operam suam vel illud etiam iactantius minores utique contra dignitatem attollendi: non enim fortuna causas vel iustas vel improbas facit. Neque vero pudor obstet quo minus susceptam cum melior videretur litem, cognita inter discendum iniquitate, dimittat, cum prius litigatori dixerit verum.
VII. Nam et in hoc maximum, si aequi iudices sumus, beneficium est, ut non fallamus vana spe litigantem (neque est dignus opera patroni qui non utitur consilio) et certe non convenit ei quem oratorem esse volumus iniusta tueri scientem. Nam si ex illis quas supra diximus causis falsum tuebitur, erit tamen honestum quod ipse faciet.
VIII. Gratisne ei semper agendum sit tractari potest. Quod ex prima statim fronte diiudicare inprudentium est. Nam quis ignorat quin id longe sit honestissimum ac liberalibus disciplinis et illo quem exigimus animo dignissimum non vendere operam nec elevare tanti beneficii auctoritatem, cum pleraque hoc ipso possint videri vilia, quod pretium habent?
IX. Caecis hoc, ut aiunt, satis clarum est, nec quisquam qui sufficientia sibi (modica autem haec sunt) possidebit hunc quaestum sine crimine sordium fecerit. At si res familiaris amplius aliquid ad usus necessarios exiget,

secundum omnium sapientium leges patietur sibi gratiam referri, cum et Socrati conlatum sit ad victum et Zenon Cleanthes Chrysippus mercedes a discipulis acceptaverint.
X. Neque enim video quae iustior adquirendi ratio quam ex honestissimo labore et ab iis de quibus optime meruerint quique, si nihil invicem praestent, indigni fuerint defensione. Quod quidem non iustum modo sed necessarium etiam est, cum haec ipsa opera tempusque omne alienis negotiis datum facultatem aliter adquirendi recidant.
XI. Sed tum quoque tenendus est modus, ac plurimum refert et a quo accipiat et quantum et quo usque. Paciscendi quidem ille piraticus mos et imponentium periculis pretia procul abominanda negotiatio etiam a mediocriter improbis aberit, cum praesertim bonos homines bonasque causas tuenti non sit metuendus ingratus. Quid si futurus?
XII. Malo tamen ille peccet. Nihil ergo adquirere volet orator ultra quam satis erit, ac ne pauper quidem tamquam mercedem accipiet, sed mutua benivolentia utetur, cum sciet se tanto plus praestitisse: non enim, quia venire hoc beneficium non oportet, oportet perire: denique ut gratus sit ad eum magis pertinet qui debet.

8

I. Proxima discendae causae ratio, quod est orationis fundamentum. Neque enim quisquam tam ingenio tenui reperietur qui, cum omnia quae sunt in causa diligenter cognoverit, ad docendum certe iudicem non sufficiat. Sed eius rei paucissimis cura est. Nam ut taceam de neglegentibus, quorum nihil refert ubi litium cardo vertatur dum sint quae vel extra causam ex personis aut communi tractatu locorum occasionem clamandi largiantur: aliquos et ambitio pervertit, qui partim tamquam occupati semperque aliud habentes quod ante agendum sit pridie ad se venire litigatorem aut eodem matutino iubent, nonnumquam etiam inter ipsa subsellia didicisse se gloriantur,
III. partim iactantia ingenii, ut res cito accepisse videantur, tenere se et intellegere prius paene quam audiant mentiti, cum multa et diserte summisque clamoribus quae neque ad iudicem neque ad litigatorem pertineant decantaverunt, bene sudantes beneque comitati per forum reducuntur.
IV. Ne illas quidem tulerim delicias eorum qui doceri amicos suos iubent, quamquam minus mali est si illi saltem recte discant recteque doceant. Sed quis discet tam bene quam patronus? Quo modo autem sequester ille et media litium manus et quidam interpres inpendet aequo animo laborem in alienas actiones, cum dicturis tanti suae non sint?
V. Pessimae vero consuetudinis libellis esse contentum, quos componit aut litigator, qui confugit ad patronum quia liti ipse non sufficit, aut aliquis ex eo genere advocatorum qui se non posse agere confitentur, deinde faciunt id quod est in agendo difficillimum. Nam qui iudicare quid dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum mutandum fingendum etiam sit potest cur non sit orator, quando, quod difficilius est, oratorem facit?
VI. Hi porro non tantum nocerent si omnia scriberent uti gesta sunt; nunc

consilium et colores adiciunt et aliqua peiora veris, quae plerique cum acceperunt inmutare nefas habent, et velut themata in scholis posita custodiunt: deinde deprenduntur, et causam quam discere ex suis litigatoribus noluerunt ex adversariis discunt.
VII. Liberum igitur demus ante omnia iis quorum negotium erit tempus ac locum, exhortemurque ultro ut omnia quamlibet verbose et unde volent +repetito tempore* exponant: non enim tam obest audire supervacua quam ignorare necessaria.
VIII. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator inveniet quae litigatori in neutram partem habere momentum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia ut subscribere audita pigeat. Nec semel audisse sit satis: cogendus eadem iterum ac saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima expositione potuerunt, praesertim hominem, quod saepe evenit, imperitum, sed etiam ut sciamus an eadem dicat.
IX. Plurimi enim mentiuntur, et tamquam non doceant causam sed agant non ut cum patrono sed ut cum iudice locuntur. Quapropter numquam satis credendum est, sed agitandus omnibus modis et turbandus et evocandus.
X. Nam ut medicis non apparentia modo vitia curanda sunt, sed etiam invenienda quae latent, saepe ipsis ea qui sanandi sunt occulentibus, ita advocatus plura quam ostenduntur aspiciat. Nam cum satis in audiendo patientiae inpenderit, in aliam rursus ei personam transeundum est, agendusque adversarius, proponendum quidquid omnino excogitari contra potest, quidquid recipit in eius modi disceptatione natura.
XI. Interrogandus quam infestissime ac premendus: nam dum omnia quaerimus, aliquando ad verum ubi minime exspectavimus pervenimus.
In summa optimus est in discendo patronus incredulus: promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas consignationes, ipsum denique adversarium quaedam non negaturum.
XII. Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum: quod videre non est satis, perlegendum erit. Nam frequentissime aut non sunt omnino quae promittebantur, aut minus continent, aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt, aut nimia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent modum.
XIII. Denique linum ruptum aut turbatam ceram aut sine agnitore signa frequenter invenies: quae nisi domi excusseris, in foro inopinata decipient, plusque nocebunt destituta quam non promissa nocuissent. Multa etiam quae litigator nihil ad causam pertinere crediderit patronus eruet, modo per omnis quos tradimus argumentorum locos eat.
XIV. Quos ut circumspectare in agendo et adtemptare singulos minime convenit propter quas diximus causas, ita in discendo rimari necessarium est quae personae, quae tempora loca instituta instrumenta cetera, ex quibus non tantum illud quod est artificiale probationis genus colligi possit, sed qui metuendi testes, quo modo sint refellendi. Nam plurimum refert invidia reus an odio an contemptu laboret, quorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia humiliores premit.
XV. Sic causam perscrutatus, propositis ante oculos omnibus quae prosint

noceantve, tertiam deinceps personam induat iudicis, fingatque apud se agi causam, et quod ipsum movisset de eadem re pronuntiaturum id potentissimum apud quemcumque agetur existimet. Sic eum raro fallet eventus, aut culpa iudicis erit.

9

I. Quae sint in agendo servanda toto fere opere exsecuti sumus, pauca tamen propria huius loci, quae non tam dicendi arte quam officiis agentis continentur, attingam. Ante omnia ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum causae praesentis cupido laudis abducat.

II. Nam ut gerentibus bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civitates quamlibet praecisis impositae rupibus aut operum mole difficiles, ita oratio gaudebit quidem occasione laetius decurrendi et aequo congressa campo totas vires populariter explicabit:

III. at si iuris anfractus aut eruendae veritatis latebras adire cogetur, non obequitabit nec ivis vibrantibus concitatisque sententiis velut missilibus utetur, sed operibus et cuniculis et insidiis et occultis artibus rem geret.

IV. Quae omnia non dum fiunt laudantur, sed cum facta sunt, unde etiam cupidissimis opinionis plus fructus venit. Nam cum illa dicendi vitiosa iactatio inter plausores suos detonuit, resurgit verae virtutis fortior fama, nec iudices a quo sint moti dissimulant, et doctis creditur, nec est orationis vera laus nisi cum finita est.

V. Veteribus quidem etiam dissimulare eloquentiam fuit moris, idque M. Antonius praecipit, quo plus dicentibus fidei minusque suspectae advocatorum insidiae forent. Sed illa dissimulari quae tum erat potuit: nondum enim tantum dicendi lumen accesserat ut etiam per obstantia erumperet. Quare artes quidem et consilia lateant et quidquid si deprenditur perit. Hactenus eloquentia secretum habet.

VI. Verborum quidem dilectus, gravitas sententiarum, figurarum elegantia aut non sunt aut apparent: sed vel propter hoc ipsum ostentanda non sunt, quod apparent, ac, si unum sit ex duobus eligendum, causa potius laudetur quam patronus. Finem tamen hunc praestabit orator, ut videatur optimam causam optime egisse: illud certum erit, neminem peius agere quam qui displicente causa placet: necesse est enim extra causam sit quod placet.

VII. Nec illo fastidio laborabit orator non agendi causas minores, tamquam infra eum sint aut detractura sit opinioni minus liberalis materia. Nam et suscipiendi ratio iustissima est officium, et optandum etiam ut amici quam minimas lites habeant, et abunde dixit bene quisquis rei satisfecit.

VIII. At quidam, etiam si forte susceperunt negotia paulo ad a dicendum tenuiora, extrinsecus adductis ea rebus circumlinunt, ac si defecerunt alia conviciis implent vacua causarum, si contingit, veris, si minus, fictis, modo sit materia ingenii mereaturque clamorem dum dicitur. Quod ego adeo longe puto ab oratore perfecto ut eum ne vera quidem obiecturum nisi id causa exiget credam.

IX. Ea est enim prorsus "canina", ut ait Appius, "eloquentia", cognituram male dicendi subire: quod facientibus etiam male audiendi praesumenda patientia est. Nam et in ipsos fit impetus frequenter qui egerunt, et certe petulantiam patroni litigator luit. Sed haec minora sunt ipso illo vitio animi quod maledicus a malefico non distat nisi occasione.
X. turpis voluptas et inhumana et nulli audientium bono grata a litigatoribus quidem frequenter exigitur, qui ultionem malunt quam defensionem; sed neque alia multa ad arbitrium eorum facienda sunt: hoc quidem quis hominum liberi modo sanguinis sustineat, petulans esse ad alterius arbitrium?
XI. Atqui etiam in advocatos partis adversae libenter nonnulli invehuntur: quod, nisi si forte meruerunt, et inhumanum est respectu communium officiorum, et cum ipsi qui dicit inutile (nam idem iuris responsuris datur) tum causae contrarium, quia plane adversarii fiunt et inimici, et quantulumcumque eis virium est contumelia augetur.
XII. Super omnia perit illa quae plurimum oratori et auctoritatis et fidei adfert modestia si a viro bono in rabulam latratoremque convertitur, compositus non ad animum iudicis sed ad stomachum litigatoris.
XIII. Frequenter etiam species libertatis deducere ad temeritatem solet, non causis modo sed ipsis quoque qui dixerunt periculosam; nec inmerito Pericles solebat optare ne quod sibi verbum in mentem veniret quo populus offenderetur. Sed quod ille de populo, id ego de omnibus sentio qui tantundem possunt nocere. Nam quae fortia dum dicuntur videbantur, stulta cum laeserunt vocantur.
XIV. Nunc, quia varium fere propositum agentium fuit et quorundam cura tarditatis, quorundam facilitas temeritatis crimine laboravit, quem credam fore in hoc oratoris modum tradere non alienum videtur.
XV. Adferet ad dicendum curae semper quantum plurimum poterit: neque enim hoc solum neglegentis sed mali et in suscepta causa perfidi ac proditoris est, peius agere quam possit. Ideoque ne suscipiendae quidem sunt causae plures quam quibus suffecturum se sciat.
XVI. Dicet scripta quam res patietur plurima, et, ut Demosthenes ait, si continget, et sculpta. Sed hoc aut primae actiones aut quae in publicis iudiciis post interiectos dies dantur permiserint: at cum protinus respondendum est, omnia parari non possunt, adeo ut paulo minus promptis etiam noceat scripsisse, si alia ex diverso quam opinati fuerint occurrerint.
XVII. Inviti enim recedunt a praeparatis et tota actione respiciunt requiruntque num aliquid ex illis intervelli atque ex tempore dicendis inseri possit: quod si fiat non cohaeret, nec commissuris modo, ut in opere male iuncto, hiantibus sed ipsa coloris inaequalitate detegitur.
XVIII. Ita nec liber est impetus nec cura contexta, et utrumque alteri obstat: illa enim quae scripta sunt retinent animum, non secuntur. Itaque in iis actionibus omni, ut agricolae dicunt, pede standum est.
XIX. Nam cum in propositione ac refutatione causa consistat, quae nostrae partis sunt scripta esse possunt: quae etiam responsurum adversarium certum est (est enim aliquando certum) pari cura refelluntur. Ad alia unum paratum

adferre possumus, ut causam bene noverimus, alterum ibi sumere, ut dicentem adversarium diligenter audiamus.
XX. Licet tamen praecogitare plura et animum ad omnis casus componere, idque est tutius stilo, quo facilius et omittitur cogitatio et transfertur. Sed sive in respondendo fuerit subito dicendum, sive quae alia ita exegerit ratio, non oppressum se ac deprensum credet orator cui disciplina et studium et exercitatio dederit vires etiam facilitatis:
XXI. quem armatum semper ac velut in procinctu stantem non magis umquam in causis oratio quam in rebus cotidianis ac domesticis sermo deficiet, nec se umquam propter hoc oneri subtrahet, modo sit causae discendae tempus: nam cetera semper sciet.

10
I. superest ut dicam de genere orationis. Hic erat propositus a nobis in divisione prima locus tertius: nam ita promiseram, me de arte, de artifice, de opere dicturum. cum sit autem rhetorices atque oratoris opus oratio pluresque eius formae, sicut ostendam, in omnibus iis et ars est et artifex, plurimum tamen invicem differunt: nec solum specie, ut signum signo et tabula tabulae et actio actioni, sed genere ipso, ut Graecis tuscanicae statuae, ut Asianus eloquens Attico.
II. suos autem haec operum genera quae dico ut auctores sic etiam amatores habent, atque ideo nondum est perfectus orator ac nescio an ars ulla, non solum quia aliud in alio magis eminet, sed quod non una omnibus forma placuit, partim condicione vel temporum vel locorum, partim iudicio cuiusque atque proposito.
III. Primi quorum quidem opera non vetustatis modo gratia visenda sint clari pictores fuisse dicuntur Polygnotus atque Aglaophon, quorum simplex color tam sui studiosos adhuc habet ut illa prope rudia ac velut futurae mox artis primordia maximis qui post eos extiterunt auctoribus praeferant, proprio quodam intellegendi, ut mea opinio est, ambitu.
IV. Post Zeuxis atque Parrhasius non multum aetate distantes circa Peloponnesia ambo tempora (nam cum Parrhasio sermo Socratis apud Xenophontem invenitur) plurimum arti addiderunt. Quorum prior luminum umbrarumque invenisse rationem, secundus examinasse subtilius lineas traditur.
V. Nam Zeuxis plus membris corporis dedit, id amplius aut augustius ratus atque, ut existimant, Homerum secutus, cui validissima quaeque forma etiam in feminis placet. Ille vero ita circumscripsit omnia ut eum legum latorem vocent, quia deorum atque heroum effigies, quales ab eo sunt traditae, ceteri tamquam ita necesse sit secuntur.
VI. Floruit autem circa Philippum et usque ad successores Alexandri pictura praecipue, sed diversis virtutibus. Nam cura Protogenes, ratione Pamphilus ac Melanthius, facilitate Antiphilus, concipiendis visionibus quas phantasias vocant Theon Samius, ingenio et gratia, quam in se ipse maxime iactat, Apelles est praestantissimus. Euphranorem admirandum facit quod et ceteris

optimis studiis inter praecipuos et pingendi fingendique idem mirus artifex fuit.
VII. Similis in statuis differentia. Nam duriora et tuscanicis proxima Callon atque Hegesias, iam minus rigida Calamis, molliora adhuc supra dictis Myron fecit. Diligentia ac decor in Polyclito supra ceteros, cui quamquam a plerisque tribuitur palma, tamen, ne nihil detrahatur, deesse pondus putant.
VIII. Nam ut humanae formae decorem addiderit supra verum, ita non explevisse deorum auctoritatem videtur. Quin aetatem quoque graviorem dicitur refugisse, nihil ausus ultra levis genas. At quae Polyclito defuerunt, Phidiae atque Alcameni dantur.
IX. Phidias tamen dis quam hominibus efficiendis melior artifex creditur, in ebore vero longe citra aemulum vel si nihil nisi Minervam Athenis aut Olympium in Elide Iovem fecisset, cuius pulchritudo adiecisse aliquid etiam receptae religioni videtur, adeo maiestas operis deum aequavit. Ad veritatem Lysippum ac Praxitelen accessisse optime adfirmant: nam Demetrius tamquam nimius in ea reprehenditur, et fuit similitudinis quam pulchritudinis amantior.
X. In oratione vero si species intueri velis, totidem paene reperias ingeniorum quot corporum formas. Sed fuere quaedam genera dicendi condicione temporum horridiora, alioqui magnam iam ingenii vim prae se ferentia. Hinc sint Laelii, Africani, Catones etiam Gracchique, quos tu licet Polygnotos vel Callonas appelles. XI. Mediam illam formam teneant L. Crassus, Q. Hortensius. tum deinde efflorescat non multum inter se distantium tempore oratorum ingens proventus. Hic vim Caesaris, indolem Caeli, subtilitatem Calidi, diligentiam Pollionis, dignitatem Messalae, sanctitatem Calvi, gravitatem Bruti, acumen sulpici, acerbitatem Cassi reperiemus: in iis etiam quos ipsi vidimus copiam Senecae, vires Africani, maturitatem Afri, iucunditatem Crispi, sonum Trachali, elegantiam Secundi.
XII. At M. tullium non illum habemus Euphranorem circa pluris artium species praestantem, sed in omnibus quae in quoque laudantur eminentissimum. Quem tamen et suorum homines temporum incessere audebant ut tumidiorem et Asianum et redundantem et in repetitionibus nimium et in salibus aliquando frigidum et in compositione fractum, exultantem ac paene, quod procul absit, viro molliorem:
XIII. postea vero quam triumvirali proscriptione consumptus est, passim qui oderant, qui invidebant, qui aemulabantur, adulatores etiam praesentis potentiae non responsurum invaserunt. Ille tamen qui ieiunus a quibusdam et aridus habetur non aliter ab ipsis inimicis male audire quam nimiis floribus et ingenii adfluentia potuit. Falsum utrumque: sit tamen illa mentiendi propior occasio.
XIV. Praecipue vero presserunt eum qui videri Atticorum imitatores concupierant. Haec manus quasi quibusdam sacris initiata ut alienigenam et parum superstitiosum devinctumque illis legibus insequebatur: unde nunc quoque aridi et exsuci et exsangues.
XV. Hi sunt enim qui suae inbecillitati sanitatis appellationem, quae est

maxime contraria, optendant: qui quia clariorem vim eloquentiae velut solem ferre non possunt, umbra magni nominis delitescunt. Quibus quia multa et pluribus locis Cicero ipse respondit, tutior mihi de hoc disserendi brevitas erit.
XVI. Et antiqua quidem illa divisio inter Atticos atque Asianos fuit, cum hi pressi et integri, contra inflati illi et inanes haberentur, in his nihil superflueret, illis iudicium maxime ac modus deesset. Quod quidam, quorum et Santra est, hoc putant accidisse, quod paulatim sermone Graeco in proximas Asiae civitates influente nondum satis periti loquendi facundiam concupierint, ideoque ea quae proprie signari poterant circumitu coeperint enuntiare ac deinde in eo perseverarint.
XVII. Mihi autem orationis differentiam fecisse et dicentium et audientium naturae videntur, quod Attici limati quidam et emuncti nihil inane aut redundans ferebant, Asiana gens tumidior alioqui atque iactantior vaniore etiam dicendi gloria inflata est.
XVIII. Tertium mox qui haec dividebant adiecerunt genus Rhodium, quod velut medium esse atque ex utroque mixtum volunt: neque enim Attice pressi neque Asiane sunt abundantes, ut aliquid habere videantur gentis, aliquid auctoris.
XIX. Aeschines enim, qui hunc exilio delegerat locum, intulit eo studia Athenarum, quae, velut sata quaedam caelo terraque degenerant, saporem illum Atticum peregrino miscuerunt. Lenti ergo quidam ac remissi, non sine pondere tamen, neque fontibus puris neque torrentibus turbidis sed lenibus stagnis similes habentur.
XX. Nemo igitur dubitaverit longe esse optimum genus Atticorum. In quo ut est aliquid inter ipsos commune, id est iudicium acre tersumque, ita ingeniorum plurimae formae.
XXI. Quapropter mihi falli multum videntur qui solos esse Atticos credunt tenuis et lucidos et significantis sed quadam eloquentiae frugalitate contentos ac semper manum intra pallium continentis. Nam quis erit hic Atticus? Sit Lysias; hunc enim amplectuntur amatores istius nominis modum: non igitur iam usque ad Coccum et Andociden remittemur.
XXII. Interrogare tamen velim an Isocrates Attice dixerit: nihil enim tam est Lysiae diversum. Negabunt: at eius schola principes oratorum dedit. Quaeratur similius aliquid: Hyperides Atticus? "Certe". At plus indulsit voluptati. Transeo plurimos, Lycurgum, Aristogitona et his priores Isaeum, Antiphonta: quos ut homines inter se genere similes, differentis dixeris specie.
XXIII. Quid ille cuius modo fecimus mentionem Aeschines? nonne his latior et audentior et excelsior? Quid denique Demosthenes? non cunctos illos tenues et circumspectos vi sublimitate impetu cultu compositione superavit? non insurgit locis? non figuris gaudet? non tralationibus nitet?
XXIV. non oratione ficta dat tacentibus vocem? non illud ius iurandum per caesos in Marathone ac Salamine propugnatores rei publicae satis manifesto docet praeceptorem eius Platonem fuisse? Quem ipsum num Asianum appellabimus plerumque instinctis divino spiritu vatibus comparandum? Quid Periclea? similemne credemus Lysiacae gracilitati quem fulminibus et caelesti

fragori comparant comici dum illi conviciantur?

XXV. Quid est igitur cur in iis demum qui tenui venula per calculos fluunt Atticum saporem putent, ibi demum thymum redolere dicant? Quos ego existimo si quod in iis finibus uberius invenerint solum fertilioremve segetem negaturos Atticam esse quod plus quam acceperit seminis reddat (quia hanc eius terrae fidem Menander eludit).

XXVI. Ita nunc si quis ad eas Demosthenis virtutes quas ille summus orator habuit +tamen+ quae defuisse ei sive ipsius natura seu lege civitatis videntur adiecerit, ut adfectus concitatius moveat, audiam dicentem "non fecit hoc Demosthenes"? Et si quid numeris exierit aptius (fortasse non possit, sed tamen si quid exierit), non erit Atticum? Melius de hoc nomine sentiant, credantque Attice dicere esse optime dicere.

XXVII. Atque in hac tamen opinione perseverantis Graecos magis tulerim: Latina mihi facundia, ut inventione dispositione consilio, ceteris huius generis artibus, similis Graecae ac prorsus discipula eius videtur, ita circa rationem eloquendi vix habere imitationis locum. Namque est ipsis statim sonis durior, quando et iucundissimas ex Graecis litteras non habemus (vocalem alteram, alteram consonantem, quibus nullae apud eos dulcius spirant: quas mutuari solemus quotiens illorum nominibus utimur;

XXVIII. quod cum contingit, nescio quo modo velut hilarior protinus renidet oratio, ut in "Zephyris" et "Zopyris": quae si nostris litteris scribantur, surdum quiddam et barbarum efficient) et velut in locum earum succedunt tristes et horridae, quibus Graecia caret.

XXIX. Nam et illa quae est sexta nostrarum paene non humana voce, vel omnino non voce potius, inter discrimina dentium efflanda est: quae etiam cum vocalem proxima accipit quassa quodam modo, utique quotiens aliquam consonantium frangit, ut in hoc ipso "frangit", multo fit horridior; Aeolicae quoque litterae, qua "servum" "cervum"que dicimus, etiam si forma a nobis repudiata est, vis tamen nos ipsa persequitur.

XXX. duras et illa syllabas facit quae ad coniungendas demum subiectas sibi vocalis est utilis, alias supervacua: "equos" hac et "aequum" scribimus, cum etiam ipsae hae vocales duae efficiant sonum qualis apud Graecos nullus est ideoque scribi illorum litteris non potest.

XXXI. Quid quod pleraque nos illa quasi mugiente littera cludimus, in quam nullum Graece verbum cadit? At illi ny iucundam et in fine praecipue quasi tinnientem illius loco ponunt, quae est apud nos rarissima in clausulis.

XXXII. Quid quod syllabae nostrae in b litteram et d innituntur adeo aspere ut plerique non antiquissimorum quidem sed tamen veterum mollire temptaverint, non solum "aversa" pro "abversis" dicendo, sed et in praepositione b litterae absonam et ipsam s subiciendo?

XXXIII. Sed accentus quoque cum rigore quodam, tum similitudine ipsa minus suaves habemus, quia ultima syllaba nec acuta umquam excitatur nec flexa circumducitur, sed in gravem vel duas gravis cadit semper. Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior ut nostri poetae, quotiens dulce carmen esse voluerunt, illorum id nominibus exornent.

XXXIV. His illa potentiora, quod res plurimae carent appellationibus, ut eas necesse sit transferre aut circumire: etiam in iis quae denominata sunt summa paupertas in eadem nos frequentissime revolvit: at illis non verborum modo sed linguarum etiam inter se differentium copia est.
XXXV. Quare qui a Latinis exiget illam gratiam sermonis Attici, det mihi in loquendo eandem iucunditatem et parem copiam. Quod si negatum est, sententias aptabimus iis vocibus quas habemus, nec rerum nimiam tenuitatem, ut non dicam pinguioribus, fortioribus certe verbis miscebimus, ne virtus utraque pereat ipsa confusione:
XXXVI. nam quo minus adiuvat sermo, rerum inventione pugnandum est. Sensus sublimes variique eruantur: permovendi omnes adfectus erunt, oratio tralationum nitore inluminanda. Non possumus esse tam graciles, simus fortiores: subtilitate vincimur, valeamus pondere: proprietas penes illos est certior, copia vincamus.
XXXVII. Ingenia Graecorum etiam minora suos portus habent, nos plerumque maioribus velis movemur: validior spiritus nostros sinus tendat. Non tamen alto semper feremur: nam et litora interim sequenda sunt. Illis facilis per quaelibet vada accessus, ego aliquid, non multo tamen, altius in quo mea cumba non sidat inveniam.
XXXVIII. Neque enim, si tenuiora haec ac pressiora Graeci melius, in eoque vincimur solo et ideo in comoediis non contendimus, prorsus tamen omittenda pars haec orationis, sed exigenda ut optime possumus: possumus autem rerum et modo et iudicio esse similes, verborum gratia, quam in ipsis non habemus, extrinsecus condienda est.
XXXIX. An non in privatis et acutus et distinctus et non super modum elatus M. tullius? non in M. Calidio insignis haec virtus? non Scipio, Laelius, Cato in loquendo velut Attici Romanorum fuerunt? cui porro non satis est quo nihil esse melius potest?
XL. Adhuc quidam nullam esse naturalem putant eloquentiam nisi quae sit cotidiano sermoni simillima, quo cum amicis coniugibus liberis servis loquamur, contento promere animi voluntatem nihilque arcessiti et elaborati requirente: quidquid huc sit adiectum, id esse adfectationis et ambitiosae in loquendo iactantiae, remotum a veritate fictumque ipsorum gratia verborum, quibus solum natura sit officium attributum servire sensibus:
XLI. sicut athletarum corpora, etiam si validiora fiant exercitatione et lege quadam ciborum, non tamen esse naturalia atque ab illa specie quae sit concessa hominibus abhorrere. Quid enim, inquiunt, attinet circumitu res ostendere et tralationibus, id est aut pluribus aut alienis verbis, cum sua cuique sint adsignata nomina?
XLII. Denique antiquissimum quemque maxime secundum naturam dixisse contendunt: mox poetis similiores extitisse, etiam si parcius, simili tamen ratione falsa et inpropria pro virtute ducentis. Qua in disputatione nonnihil veri est, ideoque non tam procul quam fit a quibusdam recedendum a propriis atque communibus.
XLIII. Si quis tamen, ut in loco dixi compositionis, ad necessaria, quibus nihil

minus est, aliquid melius adiecerit, non erit hac calumnia reprendendus. Nam mihi aliam quandam videtur habere naturam sermo vulgaris, aliam viri eloquentis oratio: cui si res modo indicare satis esset, nihil ultra verborum proprietatem elaboraret: sed cum debeat delectare, movere, in plurimas animum audientis species inpellere, utetur his quoque adiutoriis quae sunt ab eadem nobis concessa natura:

XLIV. nam et lacertos exercitatione constringere et augere vires et colorem trahere naturale est. Ideoque in omnibus gentibus alius alio facundior habetur et loquendo dulcis magis (quod si non eveniret, omnes pares essent), et idem homines aliter de re alia locuntur et servant personarum discrimina. Ita, quo quisque plus efficit dicendo, hoc magis secundum naturam eloquentiae dicit.

XLV. Quapropter ne illis quidem nimium repugno qui dandum putant nonnihil esse temporibus atque auribus nitidius aliquid atque adfectius postulantibus. Itaque non solum ad priores Catone Gracchisque, sed ne ad hos quidem ipsos oratorem alligandum puto. Atque id fecisse M. tullium video, ut cum omnia utilitati, tum partem quandam delectationi daret, cum et suam se rem agere diceret, ageret autem maxime litigatoris: nam hoc ipso proderat, quod placebat.

XLVI. Ad cuius voluptates nihil equidem quod addi possit invenio, nisi ut sensus nos quidem dicamus pluris: nempe enim fieri potest salva tractatione causae et dicendi auctoritate, si non crebra haec lumina et continua fuerint et invicem offecerint.

XLVII. Sed me hactenus cedentem nemo insequatur ultra; do tempori, ne hirta toga sit, non ut serica, ne intonsum caput, non ut in gradus atque anulos comptum: cum eo quod, si non ad luxuriam ac libidinem referas, eadem speciosiora quoque sint quae honestiora.

XLVIII. Ceterum hoc, quod vulgo sententias vocamus, quod veteribus praecipueque Graecis in usu non fuit (apud Ciceronem enim invenio), dum rem contineant et copia non redundent et ad victoriam spectent quis utile neget? Feriunt animum et uno ictu frequenter inpellunt et ipsa brevitate magis haerent et delectatione persuadent.

XLIX. At sunt qui haec excitatiora lumina, etiam si dicere permittant, a componendis tamen orationibus excludenda arbitrentur. Quocirca mihi ne hic quidem locus intactus est omittendus: nam plurimi eruditorum aliam esse dicendi rationem, aliam scribendi putaverunt, ideoque in agendo clarissimos quosdam nihil posteritati mansurisque mox litteris reliquisse, ut Periclem, ut Demaden: rursus alios ad componendum optimos actionibus idoneos non fuisse, ut Isocraten;

L. praeterea in agendo plus impetus plerumque et petitas vel paulo licentius voluptates (commovendos enim esse ducendosque animos imperitorum): at quod libris dedicatum in exemplum edatur et tersum ac limatum et ad legem ac regulam compositum esse oportere, quia veniat in manus doctorum et iudices artis habeat artifices.

LI. Quin illi subtiles, ut sibi ac multis persuaserunt, magistri paradeigma dicendo, enthymema scribendo esse aptius tradiderunt. Mihi unum atque idem

videtur bene dicere ac bene scribere, neque aliud esse oratio scripta quam monumentum actionis habitae; itaque non illas modo, ut opinor, debet habere virtutes * dico, non vitia: nam imperitis placere aliquando quae vitiosa sint scio.

LII. Quo different igitur? Quod si mihi des consilium iudicum sapientium, perquam multa recidam ex orationibus non Ciceronis modo sed etiam eius qui est strictior multo, Demosthenis. Neque enim adfectus omnino movendi erunt nec aures delectatione mulcendae, cum etiam prohoemia supervacua esse apud talis Aristoteles existimet; non enim trahentur his illi sapientes: proprie et significanter rem indicare, probationes colligere satis est.

LIII. cum vero iudex detur aut populus aut ex populo laturique sententiam indocti saepius atque interim rustici, omnia quae ad optinendum quod intendimus prodesse credemus adhibenda sunt, eaque et cum dicimus promenda et cum scribimus ostendenda sunt, si modo ideo scribimus ut doceamus quo modo dici oporteat.

LIV. An Demosthenes male sic egisset ut scripsit, aut Cicero? Aut eos praestantissimos oratores alia re quam scriptis cognoscimus? Melius egerunt igitur an peius? Nam si peius, sic potius oportuit dici ut scripserunt, si melius, sic potius oportuit scribi ut dixerunt.

LV. Quid ergo? semper sic aget orator ut scribet? Si licebit, semper. Sed erunt quae impediant brevitate tempora a iudice data: multum ex eo quod potuit dici recidetur, editio habebit omnia. Quaedam secundum naturam iudicantium dicta sunt: non ita posteris tradentur, ne videantur propositi fuisse, non temporis.

LVI. Nam id quoque plurimum refert, quo modo audire iudex velit, atque "eius vultus saepe ipse rector est dicentis", ut Cicero praecipit. Ideoque instandum iis quae placere intellexeris, resiliendum ab iis quae non recipientur. Sermo ipse qui facillime iudicem doceat aptandus; nec id mirum sit, cum etiam testium personis aliqua mutentur.

LVII. Prudenter enim qui, cum interrogasset rusticum testem an Amphionem nosset, negante eo detraxit adspirationem breviavitque secundam eius nominis syllabam, et ille eum sic optime norat. Huius modi casus efficient ut aliquando dicatur aliter quam scribitur, cum dicere quo modo scribendum est non licet.

LVIII. Altera est divisio, quae in tris partis et ipsa discedit, qua discerni posse etiam recta dicendi genera inter se videntur. Namque unum subtile, quod ischnon vocant, alterum grande atque robustum, quod hadron dicunt, constituunt, tertium alii medium ex duobus, alii floridum (namque id antheron appellant) addiderunt.

LIX. Quorum tamen ea fere ratio est, ut primum docendi, secundum movendi, tertium illud, utrocumque est nomine, delectandi sive, ut alii dicunt, conciliandi praestare videatur officium, in docendo autem acumen, in conciliando lenitas, in movendo vis exigi videatur. Itaque illo subtili praecipue ratio narrandi probandique consistet, estque id etiam detractis ceteris virtutibus suo genere plenum.

LX. Medius hic modus et tralationibus crebrior et figuris erit iucundior,

egressionibus amoenus, compositione aptus, sententiis dulcis, lenior tamquam amnis et lucidus quidem sed virentibus utrimque ripis inumbratus.
LXI. At ille qui saxa devolvat et "pontem indignetur" et ripas sibi faciat multus et torrens iudicem vel nitentem contra feret, cogetque ire qua rapiet. Hic orator et defunctos excitabit ut Appium Caecum, apud hunc et patria ipsa exclamabit, aliquandoque * +Ciceronem in oratione contra Catilinam in senatu+ adloquetur.
LXII. Hic et amplificationibus extollet orationem et in supralationem quoque erigetur: "quae Charybdis tam vorax?" et "Oceanus medius fidius ipse": nota sunt enim etiam studiosis haec lumina. Hic deos ipsos in congressum prope suum sermonemque deducet: "vos enim Albani tumuli atque luci, vos, inquam, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales." Hic iram, hic misericordiam inspirabit: hoc dicente iudex pallebit et flebit et per omnis adfectus tractus huc atque illuc sequetur nec doceri desiderabit.
LXIII. Quare si ex tribus his generibus necessario sit eligendum unum, quis dubitet hoc praeferre omnibus, et validissimum alioqui et maximis quibusque causis accommodatissimum?
LXIV. Nam et Homerus brevem quidem cum iucunditate et propriam (id enim est non deerrare verbis) et carentem supervacuis eloquentiam Menelao dedit, quae sunt virtutes generis illius primi, et ex ore Nestoris dixit dulciorem melle profluere sermonem, qua certe delectatione nihil fingi maius potest: sed summam expressurus [est] in Vlixe facundiam et magnitudinem illi vocis et vim orationis nivibus [et] copia verborum atque impetu parem tribuit.
LXV. cum hoc igitur nemo mortalium contendet, hunc ut deum homines intuebuntur. Hanc vim et celeritatem in Pericle miratur Eupolis, hanc fulminibus Aristophanes comparat, haec est vere dicendi facultas.
LXVI. Sed neque his tribus quasi formis inclusa eloquentia est. Nam ut inter gracile validumque tertium aliquid constitutum est, ita horum intervalla sunt atque inter haec ipsa mixtum quiddam ex duobus medium est, quoniam et subtili plenius aliquid atque subtilius et vehementi remissius atque vehementius invenitur, ut illud lene aut ascendit ad fortiora aut ad tenuiora summittitur.
LXVII. Ac sic prope innumerabiles species reperiuntur, quae utique aliquo momento inter se differant: sicut quattuor ventos generaliter a totidem mundi cardinibus accepimus flare, cum interim plurimi medii et eorum varia nomina et quidam etiam regionum ac fluminum proprii deprehenduntur.
LXVIII. Eademque musicis ratio est, qui cum in cithara quinque constituerunt sonos, plurima deinde varietate complent spatia illa nervorum, atque his [atque huc] quos interposuerant inserunt alios, ut pauci illi transitus multos gradus habeant.
LXIX. Plures igitur etiam eloquentiae facies, sed stultissimum quaerere ad quam se recturus sit orator, cum omnis species, quae modo recta est, habeat usum, atque id ipsum non sit oratoris quod vulgo genus dicendi vocant: utetur enim, ut res exiget, omnibus, nec pro causa modo sed pro partibus causae.

LXX. Nam ut non eodem modo pro reo capitis et in certamine hereditatis et de interdictis ac sponsionibus et de certa credita dicet, sententiarum quoque in senatu et contionum et privatorum consiliorum servabit discrimina, multa ex differentia personarum locorum temporumque mutabit: ita in eadem oratione aliter concitabit, aliter conciliabit, non ex isdem haustibus iram et misericordiam petet, alias ad docendum, alias ad movendum adhibebit artis.
LXXI. Non unus color prohoemii narrationis argumentorum egressionis perorationis servabitur. Dicet idem graviter severe acriter vehementer concitate copiose amare, idem comiter remisse subtiliter blande leniter dulciter breviter urbane, non ubique similis sed ubique par sibI.
LXXII. Sic fiet cum id propter quod maxime repertus est usus orationis, ut dicat utiliter et ad efficiendum quod intendit potenter, tum laudem quoque, nec doctorum modo sed etiam vulgi, consequatur.
LXXIII. Falluntur enim plurimum qui vitiosum et corruptum dicendi genus, quod aut verborum licentia exultat aut puerilibus sententiolis lascivit aut inmodico tumore turgescit aut inanibus locis bacchatur aut casuris si leviter excutiantur flosculis nitet aut praecipitia pro sublimibus habet aut specie libertatis insanit, magis existimant populare atque plausibile.
LXXIV. Quod quidem placere multis nec infitior nec miror: est enim iucunda res ac favorabilis qualiscumque eloquentia, et ducit animos naturali voluptate vox omnis, neque aliunde illi per fora atque aggerem circuli. Quo minus mirum est quod nulli non agentium parata vulgi corona est.
LXXV. Vbi vero quid exquisitius dictum accidit auribus imperitorum, qualecumque id est, quod modo se ipsi posse desperent, habet admirationem, neque inmerito: nam ne illud quidem facile est. Sed evanescunt haec atque emoriuntur comparatione meliorum, ut lana tincta fuco citra purpuras placet, "at si contuleris eam Lacaenae, conspectu melioris obruatur", ut Ovidius ait.
LXXVI. Si vero iudicium his corruptis acrius adhibeas ut fucinis sulphura, iam illum quo fefellerant exuant mentitum colorem et quadam vix enarrabili foeditate pallescant. Lucent igitur haec citra solem et ut quaedam exigua animalia igniculi videntur in tenebris. Denique mala multi probant, nemo improbat bona.
LXXVII. Neque vero omnia ista de quibus locuti sumus orator optime tantum sed etiam facillime faciet. Neque enim vim summam dicendi et os admiratione dignum infelix usque ad ultimum sollicitudo persequitur nec oratorem macerat et coquit aegre verba vertentem et perpendendis coagmentandisque eis intabescentem.
LXXVIII. Nitidus ille et sublimis et locuples circumfluentibus undique eloquentiae copiis imperat: desinit enim in adversa niti qui pervenit in summum. Scandenti circa ima labor est, ceterum quantum processeris, mollior clivus ac laetius solum.
LXXIX. Et si haec quoque iam lenius supina perseverantibus studiis evaseris, inde fructus inlaborati offerunt sese et omnia sponte proveniunt: quae tamen cotidie nisi decerpantur arescunt. Sed et copia habeat modum, sine quo nihil nec laudabile nec salutare est, et nitor ille cultum virilem et inventio iudicium.

LXXX. Sic erunt magna non nimia, sublimia non abrupta, fortia non temeraria, severa non tristia, gravia non tarda, laeta non luxuriosa, iucunda non dissoluta, grandia non tumida. Similis in ceteris ratio est ac tutissima fere per medium via, quia utriusque ultimum vitium est.

11

I. His dicendi virtutibus usus orator in iudiciis consiliis contionibus senatu, in omni denique officio boni civis, finem quoque dignum et optimo viro et opere sanctissimo faciet, non quia prodesse umquam satis sit et illa mente atque illa facultate praedito non optandum operis pulcherrimi quam longissimum tempus, sed quia decet hoc quoque prospicere, ne quid peius quam fecerit faciat.
II. Neque enim scientia modo constat orator, quae augetur annis, sed voce latere firmitate: quibus fractis aut inminutis aetate seu valetudine cavendum ne quid in oratore summo desideretur, ne intersistat fatigatus, ne quae dicet parum audiri sentiat, ne se quaerat priorem.
III. Vidi ego longe omnium quos mihi cognoscere contigit summum oratorem Domitium Afrum valde senem cotidie aliquid ex ea quam meruerat auctoritate perdentem, cum agente illo quem principem fuisse quondam fori non erat dubium alii, quod indignum videatur, riderent, alii erubescerent: quae occasio +illo+ fuit dicendi malle eum deficere quam desinere.
IV. Neque erant illa qualiacumque mala, sed minora. Quare antequam in has aetatis veniat insidias, receptui canet et in portum integra nave perveniet. Neque enim minores eum cum id fecerit studiorum fructus prosequentur: aut ille monumenta rerum posteris aut, ut L. Crassus [aut] in libris Ciceronis destinat, iura quaerentibus reddet aut eloquentiae componet artem aut pulcherrimis vitae praeceptis dignum os dabit.
V. Frequentabunt vero eius domum optimi iuvenes more veterum et vere dicendi viam velut ex oraculo petent. Hos ille formabit quasi eloquentiae parens, et ut vetus gubernator litora et portus et quae tempestatium signa, quid secundis flatibus quid adversis ratio poscat docebit, non humanitatis solum communi ductus officio, sed amore quodam operis:
VI. nemo enim minui velit id in quo maximus fuit. Quid porro est honestius quam docere quod optime scias? Sic ad se Caelium deductum a patre Cicero profitetur, sic Pansam, Hirtium, Dolabellam ad morem praeceptoris exercuit cotidie dicens audiensque.
VII. Ac nescio an eum tum beatissimum credi oporteat fore cum iam secretus et consecratus, liber invidia, procul contentionibus famam in tuto conlocarit et sentiet vivus eam quae post fata praestari magis solet [et] venerationem et quid apud posteros futurus sit videbit.
VIII. Conscius sum mihi, quantum mediocritate valui, quaeque antea scierim quaeque operis huiusce gratia potuerim inquirere candide me atque simpliciter in notitiam eorum, si qui forte cognoscere voluissent, protulisse. Atque id viro bono satis est, docuisse quod scierit.
IX. Vereor tamen ne aut magna nimium videar exigere, qui eundem virum

bonum esse et dicendi peritum velim, aut multa, qui tot artibus in pueritia discendis morum quoque praecepta et scientiam iuris civilis praeter ea quae de eloquentia tradebantur adiecerim, quique haec operi nostro necessaria esse crediderint velut moram rei perhorrescant et desperent ante experimentum.
X. [tu] Qui primum renuntient sibi quanta sit humani ingenii vis, quam potens efficiendi quae velit, cum maria transire, siderum cursus numerosque cognoscere, mundum ipsum paene dimetiri minores sed difficiliores artes potuerint. tum cogitent quantam rem petant quamque nullus sit hoc proposito praemio labor recusandus.
XI. Quod si mente conceperint, huic quoque parti facilius accedent, ut ipsum iter neque inpervium neque saltem durum putent. Nam id quod prius quodque maius est, ut boni viri simus, voluntate maxime constat: quam qui vera fide induerit, facile eas idem quae virtutem docent artis accipiet.
XII. Neque enim aut tam perplexa aut tam numerosa sunt quae +praemuntur+ ut non paucorum admodum annorum intentione discantur. Longam [in] eam facit operam quod repugnamus: brevis est institutio vitae honestae beataeque, si credas; natura enim nos ad mentem optimam genuit, adeoque discere meliora volentibus promptum est ut vere intuenti mirum sit illud magis, malos esse tam multos.
XIII. Nam ut aqua piscibus, ut sicca terrenis, circumfusus nobis spiritus volucribus convenit, ita certe facilius esse oportebat secundum naturam quam contra eam vivere. Cetera vero, etiam si aetatem nostram non spatio senectutis sed tempore adulescentiae metiamur, abunde multos ad discendum annos habent: omnia enim breviora reddet ordo et ratio et modus.
XIV. Sed culpa est in praeceptoribus prima, qui libenter detinent quos occupaverunt, partim cupiditate diutius exigendi mercedulas, partim ambitione, quo difficilius videatur esse quod pollicentur, partim etiam inscientia tradendi vel neglegentia: proxima in nobis, qui morari in eo quod novimus quam discere quae nondum scimus melius putamus.
XV. Nam ut de nostris potissimum studiis dicam, quid attinet tam multis annis quam in more est plurimorum, ut de iis a quibus magna in hoc pars aetatis absumitur taceam, declamitare in schola et tantum laboris in rebus falsis consumere, cum satis sit modico tempore imaginem veri discriminis et dicendi leges comperisse?
XVI. Quod non eo dico quia sit umquam omittenda dicendi exercitatio, sed quia non in una sit eius specie consenescendum. * cognoscere et praecepta vivendi perdiscere et in foro nos experiri potuimus dum scholastici sumus. Discendi ratio talis ut non multos poscat annos: quaelibet enim ex iis partibus quarum habui mentionem in paucos libros contrahi solet, adeo non est infinito spatio ad traditionem opus. Reliqua est exercitatio, quae vires cito facit, cum fecit tuetur.
XVII. Rerum cognitio cotidie crescit; et tamen quam multorum ad eam librorum necessaria lectio est, quibus aut rerum exempla ab historicis aut dicendi ab oratoribus petuntur, philosophorum quoque consultorumque opiniones, si utilia velimus legere, non, quod ne fieri quidem potest, omnia.

XVIII. Sed breve nobis tempus nos fecimus: quantulum enim studiis partimur? Alias horas vanus salutandi labor, alias datum fabulis otium, alias spectacula, alias convivia trahunt. Adice tot genera ludendi et insanam corporis curam, peregrinationes, rura, calculorum anxiam sollicitudinem, invitamenta libidinum et vinum et fractis omni genere voluptatum animis ne ea quidem tempora idonea quae supersunt.
XIX. Quae si omnia studiis inpenderentur, iam nobis longa aetas et abunde satis ad discendum spatii videretur vel diurna tantum computantibus tempora, ut nihil noctes, quarum bona pars omni somno longior est, adiuvarent. Nunc computamus annos non quibus studuimus sed quibus viximus.
XX. Nec vero si geometrae et musici et grammatici ceterarumque artium professores omnem suam vitam, quamlibet longa fuerit, in singulis artibus consumpserunt, sequitur ut pluris quasdam vitas ad plura discenda desideremus. Neque enim illi didicerunt haec usque in senectutem, sed ea sola didicisse contenti fuerunt ac tot annos non in percipiendo exhauserunt sed in praecipiendo.
XXI. Ceterum, ut de Homero taceam, in quo nullius non artis aut opera perfecta aut certe non dubia vestigia reperiuntur, ut Elium Hippian transeam, qui non liberalium modo disciplinarum prae se scientiam tulit, sed vestem et anulum crepidasque quae omnia manu sua fecerat in usu habuit, atque ita se praeparavit ne cuius alterius ope egeret: inlusisse tot malis quot summa senectus habet universae Graeciae credimus Gorgian, qui quaerere auditores de quo quisque vellet iubebat.
XXII. Quae tandem ars digna litteris Platoni defuit? Quot saeculis Aristoteles didicit ut non solum quae ad philosophos atque oratores pertinent scientia complecteretur, sed animalium satorumque naturas omnis perquireret? Illis haec invenienda fuerunt, nobis cognoscenda sunt. Tot nos praeceptoribus, tot exemplis instruxit antiquitas, ut possit videri nulla sorte nascendi aetas felicior quam nostra, cui docendae priores elaborarunt.
XXIII. M. igitur Cato, idem summus imperator, idem sapiens, idem orator, idem historiae conditor, idem iuris, idem rerum rusticarum peritissimus fuit; inter tot operas militiae, tantas domi contentiones rudi saeculo litteras Graecas aetate iam declinata didicit, ut esset hominibus documento ea quoque percipi posse quae senes concupissent.
XXIV. Quam multa, paene omnia tradidit Varro! Quod instrumentum dicendi M. tullio defuit? Quid plura? cum etiam Cornelius Celsus, mediocri vir ingenio, non solum de his omnibus conscripserit artibus, sed amplius rei militaris et rusticae et medicinae praecepta reliquerit, dignus vel ipso proposito ut eum scisse omnia illa credamus.
XXVI. At perficere tantum opus arduum, et nemo perfecit. Ante omnia sufficit ad exhortationem studiorum capere id rerum naturam, nec quidquid non est factum ne fieri quidem posse, cum omnia quae magna sunt atque admirabilia tempus aliquod quo primum efficerentur habuissent:
XXVI. nam et poesis ab Homero et Vergilio tantum fastigium accepit et eloquentia a Demosthene atque Cicerone, denique quidquid est optimum ante

non fuerat. Verum etiam si qui summa desperet (quod cur faciat cui ingenium valetudo facultas praeceptores non deerunt?), tamen est, ut Cicero ait, pulchrum in secundis tertiisque consistere.
XXVII. Neque enim si quis Achillis gloriam in rebus bellicis consequi non potest, Aiacis aut Diomedis laudem aspernabitur, nec qui Homeri non fuerunt * Quin immo si hanc cogitationem homines habuissent, ut nemo se meliorem fore eo qui optimus fuisset arbitraretur, ii ipsi qui sunt optimi non fuissent, nec post Lucretium ac Macrum Vergilius nec post Crassum et Hortensium Cicero, sed nec illi qui post eos fuerunt.
XXVIII. Verum ut transeundi spes non sit, magna tamen est dignitas subsequendi. An Pollio et Messala, qui iam Cicerone arcem tenente eloquentiae agere coeperunt, parum in vita dignitatis habuerunt, parum ad posteros gloriae tradiderunt? Alioqui pessime de rebus humanis perductae in summum artes mererentur, si quod optimum, idem ultimum fuisset.
XXIX. Adde quod magnos modica quoque eloquentia parit fructus, ac si quis haec studia utilitate sola metiatur, paene illi perfectae par est. Neque erat difficile vel veteribus vel novis exemplis palam facere non abunde maiores opes honores amicitias, laudem praesentem futuram hominibus contigisse, nisi indignum litteris esset ab opere pulcherrimo, cuius tractatus atque ipsa possessio plenissimam studiis gratiam refert, hanc minorem exigere mercedem, more eorum qui a se non virtutes sed voluptatem quae fit ex virtutibus peti dicunt.
XXX. Ipsam igitur orandi maiestatem, qua nihil di inmortales melius homini dederunt et qua remota muta sunt omnia et luce praesenti ac memoria posteritatis carent, toto animo petamus, nitamurque semper ad optima, quod facientes aut evademus in summum aut certe multos infra nos videbimus.
XXXI. Haec erant, Marcelle Vitori, quibus praecepta dicendi pro virili parte adiuvari posse per nos videbantur, quorum cognitio studiosis iuvenibus si non magnam utilitatem adferet, at certe, quod magis petimus, bonam voluntatem.

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR PRIMA

[Quidam, cui erat filius caecus, quem heredem instituerat, induxit illi novercam iuvenemque in secreta domus parte seposuit. Is noctu, dum in cubiculo cum uxore iaceret, occisus est inventusque postero die habens gladium filii defixum in vulnere, pariete ab ipsius ad filii cubiculum vestigiis palmae cruentato. Accusant se invicem caecus et noverca.]

[1] Si iuvenis innocentissimus, iudices, uti vellet ambitu tristissimae calamitatis, poterat allegare vobis amissam cum oculis cogitationum omnium temeritatem; sed, cum ostendere innocentiam suam moribus malit quam adversis, neque pietatis neque conscientiae suae gravem ferre contumeliam potest, ut parricidium non fecisse videatur beneficio caecitatis. Quare igitur

non petit, ut illum miserum putetis, nisi et innocens fuerit; non petit, ut adflictum allevetis, nisi et probaverit esse se infeliciorem quod patrem amisit, quam quod oculos. Aestimate iuvenem his moribus, quibus videntem aestimaretis: vita, pudore, pietate. Quae si omnia sibi, ut erant promissa, constiterint, nullo terrebitur crimine. Nec quod sceleratissima feminarum calamitatem nostram cruentato pariete imitata est, expavescimus: quo diligentia sollicitior fuit, ne deprehenderetur, hoc magis indicavit sibi oculos non defuisse. Gratias agimus, quod nimium avide suspiciones in nostram transtulit partem: non esse caeci scelus difficilius probaretur, nisi omnia sic acta essent, ut fecisse caecus videretur.

[2] Quare igitur, iudices, non inprobe speraverim futurum, ut suspecta sint vobis quae tam inconsiderate ficta sunt contra miseram caecitatem: primum quod spatium illud ingens domus, quod in medio fuit, ita digesto cruore satiatum est usque ad cubiculum miserrimi iuvenis, tamquam plane timuerit parricida, ne non deprehenderetur. Deinde sceleri nox potissimum electa, quo tempore inveniri maritus sine uxore non posset. Tum <in> caede, in qua nemo utitur suo ferro, nisi <aufert, nemo relinquit nisi> alienum, gladius adulescentis, ne argumentum deesset novercae, relictus. Postremo peractum vulnere uno scelus, quod obiceretur manibus errantis. Et tamen contra tam multa incredibilia solum advocat noverca testamentum, vultque illud esse pretium parricidii, ut rerum intellectu in diversum coacto occisum eo probet patrem, quod non meruit occidi. Nos vero istud, si crimen putatis, agnoscimus: iuvenis hic patris sui heres solus est. Hoc testamentum si vivente adhuc miserrimo sene notum esse in domo potuit, scitis, quis illi debuerit irasci. Nam quod invisum fuisse filium patri iactat, crimen novercae erat, si confiteremur; idque probari ex hoc putat, quod secretum non filius accepit a patre, sed caecitas. Quo loco dissimulare satis callide conatur invidiam suam: pater, qui filium caecum in semota penatium parte seposuit, eripuit novercae oculis voluptatem. Namque ista cum invasisse vacuos penates videretur, cum patri filium caecum hoc esse crederet quod orbitatem, excogitavit indulgentissimus senex, quemadmodum hic miser patri suo in eadem domo esset, novercae in alia: accepit secretum quod erat petiturus. Quo sit animo senis factum, potestis interrogare testamentum. Neque ego gravissimum patrem suprema sua iuveni iactasse crediderim; ut heredem filium scriberet, non est res quae inputetur. Istam magis oportet vel aliquo indicio vel suspicione muliebri arcana mariti deprehendisse et statim omnibus nuptiarum renuntiasse pignoribus. Nam cum propter pecuniam ames, idem amoris et spei finis est.

[3] Habuerat adulescens gladium in cubiculo suo semper, sive antequam in hanc fortunam incideret, paratum, sive quia caecitatis miserae solacium est habere rem videntium. Certe numquam illum pater timuerat, numquam noverca obiecerat; palam positum est, sub oculis omnium tota domo notissimum ferrum. Scitis, quanto neglegentius custodiat ferrum bona

conscientia, quam etiam extra suspicionem sit res sine usu. Innocentia facit, ut ferrum subtrahi possit etiam videnti. Sive igitur aliquis ex servulis corruptus est, praesertim [e] tam facili occasione, sive ipsi novercae non defuit audacia ad ferendum, quod facere poterat etiam praesente privigno, utique (quod dubitari non potest, quod facit certum sceleris auctorem) mavult in caede alieno uti quam suo gladio quisquis illum relicturus est. Reliqua, iudices, si fieri possunt, facta aestimate: dicitur caecus sine rectore, sine duce ex illa penatium parte secreta et paene ex alia domo per inane longum, per tot offensa limina, per excubantes servulos errasse cum ferro; cubiculum deinde patris ingressum in neutram deflexisse partem, sed recto gradu, sicut ducere oculi solent, ad lectulum accessisse leviter, non in torum incidisse, non ante pervenisse, quam crederet.

[4] Vos, iudices, criminum tumultum ex rerum fide ducite. Dormiens senex, quem caecus percussor quaereret, excitatus ante esset quam inveniretur. Iungunt his multo incredibiliora, ut occiderit patrem, pepercerit novercae, parricidium autem uno ictu explicuerit, quod fere vix etiam his contingere solet, qui oculos manu sequuntur. Nulla ergo luminum virtus, sed homo ferrum missurus in casum, satis felix, si percussisset quamcumque corporis partem, in ipsam protinus animam incidit et, an morti satisfecisset, intellexit? Officium, iudices, oculorum est renuntiare manibus, quid actum sit. Caeci percussoris una securitas fuerat saepius ferire. Negat praeterea quicquam se ex his noverca sensisse, cum iuxta iaceret, nec explicat, unde illud acciderit maximae signum trepidationis, si et pater uno ictu peri[er]it neque ista vigilabat: numquam gladium reliquit percussor securus.

[5] Reliqua, iudices, nimium suspecta, inprobe adsimulata: spatiosissimus paries et longissimum domus latus habuit notas sanguinis, quas reliquisse videretur manus revertentis. o quam bene, quicquid volunt, imitantur oculi! Stupeo, si qua est fides. omnia privignus illa nocte fecisse dicitur ad votum novercae: gladium in vulnere reliquisse, quem suum negare non posset, deinde per totum parietem quid aliud inscripsisse quam se parricidam? Sanguinem patris usque ad cubiculum suum perduxisse et viam sequentibus reliquisse. Haec fecit aliquis negaturus? Gratulor tibi, adulescens; si non potuisti parricidium illud admittere, nisi ut relinqueres argumentum caecitatis, habuisti innocentiae necessitatem.Causam igitur miserrimi adulescentis sic apud vos agere proposui, ut primum ipsum defendam, quasi reus tantum sit, deinde cum esse securus de huius innocentia coepero, tunc ingrediar novercae accusationem. Spectabitis utrumque suis moribus, suis causis; erit facilior via vestrae religionis: quamquam duos indicia complexa sint, vos tamen tamquam de singulis cognoveritis.

[6] Et primum sic agam tamquam iuvenis habeat oculos, tamquam impetus eius nulla corporis debilitate frangantur. Interrogabo, quid ante perdite, quid flagitiose, quid impie fecerit, per quae se parricidam scelera promiserit.

Innocentia per gradus certos ab homine discedit, et, ne in maximis trepidet audacia, diu vires in minoribus colligit. Nemo inde coepit, quo incredibile est pervenisse. Dicas necesse est, quae huic cum patre odia fuerint, quam violenta dissensio inter sacrorum infinita nominum pignora, crede, mulier, etiam tua causa: nam si facile est patrem filio occidere, facilius est uxori maritum. Loquar nunc de infirmitate miserae caecitatis. Temeritas omnis animorum calamitate corporum frangitur, et frigescunt impetus mentium, quos non explicant ministeria membrorum; ad solum se alligat destituta maerorem. Vultus ille perpetua nocte coopertus ac timidus non concipit nefas, ad quod ducibus oculis pervenitur. Cogitat semper errare et offendere, cogitat eundi redeundique difficultatem. Magna innocentiae necessitas est neminem facilius posse deprehendi. Semper sibi custodiunt miseri, ne esse miserabiles desinant, et quisquis amisit oculos, laborat, ne merito perdiderit. Quid aliud caecitas discit quam rogare, blandiri? Odium omne adiuvant oculi, et hunc in pectoribus humanis furorem lumina accendunt, nec levis animis accedit insania, quotiens quem execreris, aspicias. Caecus miserior est, quam ut invisus sit, timidior est, quam ut oderit. Praeterea nocentibus liberis frequentissimas ad parricidium causas suggessit illud quod videbant. Vitiis enim nostris in animum per oculos via est. Aliis tradidit in parentum sanguinem luxuria ferrum: luxuria videntium crimen; aliis meretriculae amor inmodica poscentis: amor, cui renuntiant oculi. Caecus infelix patrem occidit? Deinde cui manum porriget securior? Cuius humeris levior incumbet? Quis contumelias servorum castigabit severius? Quis calamitatem tam obnoxiam maiore reverentia proteget? Inter felices alius est ordo votorum; caecus filius optat superstitem patrem.

[7] Volo nunc scire, quemadmodum dicat explicitum tam difficile facinus. Caecus parricidium cogitavit? Cum quo? Cuius se commisit oculis? Iturus per domum totam quem ducem elegit? Ille, qui erat in cubiculo suo solus, secum, opinor, secum deliberat, sufficit: sibi: cum homine expeditissimo loquitur. Cur enim socium conscientiae quaerat? Omnia potest scire. Primum, nox quando sit. Deinde prospicere sollicite, an omnis familia dormiat, gradu suspenso ponere certa vestigia et in omnem timoris sui partem sollicitum circumagere vultum. o quam parum est in metu ipsos etiam oculos habere! Ita non iste sibi dixit: "occidere quidem patrem volo, sed quem sequentur hae manus? Nocte solus egrediar, sed quando perveniam?" Putes nos iunctis habitare liminibus? Domus inter patrem filiumque media; quantum erroris, quantum morae! Spatium ingens et vix metiendum. Caecitas inconsulta, quid agis? Nox ante deficiet. Quid, si deinde uterque vigilaverint? Quid, si noverca? "Age limen inveniam, cardinem sine strepitu movebo, dormientis cubiculum intrabo, quiescentem feriam patrem, semel satis erit, nec noverca vigilabit; securus egrediar, sciente nullo revertar." Vota sunt ista, sed oculorum; caecus desperaret, etiamsi tam multa nox polliceretur.

[8] Hoc loco quaeram necesse est, quae ratio fuerit, ut iuvenis ad parricidium suo potissimum gladio uteretur. Nimirum illud in mentem venit, quia erat relicturus. Nam si alienum et ignotum in vulnere patris gladium reliquisset, potuerat de percussore dubitari. Hic attulit suum, ut, etiamsi evasisset, tamen ferro suo teneretur. "Cur ergo", inquis, "gladium in cubiculo tuo habebas?" Quia habueram semper, quia usurus illo non eram. Ferrum ego parricidio meo tot ante annos praeparavi et secundum illum, quem minabar patri, <gladium> tamdiu innocens fui? Ego eram ferro ac mente paratus, et tot abiere noctes? Ante gladium illum familiarem oculis tuis feci, ante omnibus servulis notum? Pependit in cubiculo tamquam testis conscientiae meae, palam, in medio, neglegenter, sic ut subtrahi posset. Non illum conscientia trepida velavit; tam notus in cubiculo fuit quam caecitas domini. Quisquis ferrum praeparat sceleri, sic illud habet, ut possit suum negare.

[9] Ponite nunc ante oculos actum parricidii; deprehendetis difficultatem. Dono illud: dum a suo limine egreditur, dum illos quos accepit a patre, servulos fallit, ecce cubiculum senis invenit aliquando, ecce paries ille defecit et percussoris manus subito destituit, cessere fores sine strepitu; quid postea agit? Utrum ipsum cubiculi parietem circumit, an se committit in medium et per spatia tenebrarum armatam manum iactat? Ecce patris lectulum tenet et iam dormientium anhelitus imminens audit; unde sciet, quo dirigat ferrum, quem potius feriat ex duobus? Temptabit ergo vultus et pectus obiectum, brevissimam periturae animae viam quaeret? Et quantus erit sopor, qui ista non sentiat? Dices: "neque ego sensi." Ideo intellegis, quam malam causam habeas, cuius et una et incredibilis defensio est. Ita feritur in sinu tuo maritus, et tu nihil sentis? Ad latus tuum fata hominis peraguntur; tu iaces, tamquam te privignus occiderit priorem. Ita non ille percussus est, homo quem caecus occidit? Te vero, si nihil aliud, calens ille denique cruor suscitasset. Sed quam manifesta est conscientia, quae te ad hanc conpellit necessitatem, ut, cum occisum a privigno tuo patrem videri velis, cogaris dicere nihil sensisse! Sufficit, vicimus, innocentes sumus! Cum in eodem lectulo fueris, cum amplexa sis forsitan illum, qui occisus est, tam incredibilem profiteris soporem? Cur ergo tu incolumis es? Quae tam iratis manibus sanguinem tuum fortuna subtraxit? Certe dormiebas, certe nihil senseras; ita privignus te reliquit, qui deprehendi non timebat?

[10] Occidit ergo aliquis patrem et novercae pepercit? Maximum omnium nefas fortiter fecit, minori sceleri statim par non fuit? Omnia humana sacra confudit, violare non ausus est pectus odiosum? Incredibile est, sine fide est non occidere novercam cui inputes quod patrem occidat. Quid ais, adulescens? Tune circa illum sanguinem defecisti? Illa te blandius rogavit anima? Perdidisti ergo illud, quod nihil senserat, quod nox, quod silentium, quod tempus supererat sceleris alterius? Tu si facere parricidium posses, ideo patrem tantum occidisses, ut tibi et novercam liceret occidere. Non video, cur videri velint relictam mulierem ideo tantum, ut videretur illud nefas illa

fecisse. Callide satis, sed hoc alio protinus argumento subvertetur: non est eiusdem consilii novercae parcere, ut substituat ream, et gladium relinquere, quo ipse deprehendatur. Saepius uti necesse habeo argumento caecitatis, et hoc etiam loco, quo de illo vulnere disputandum est. <si> mehercule percussor intrasset, qui videret, qui lumen prae se tulisset, non tamen tam feliciter librasset ictum, quem, etiamsi nullae fallerent tenebrae, metus et conscientia incertum magni sceleris tremore fecissent. Raro contigit semel ferire carnifici, quamvis conponat ipse cervicem, et spectata manus homicidium novissime velut quoddam genus artis exerceat. Sic ergo libravit manum caecus, ut ipsam protinus feriret animam? Ego mehercules etiam illud admiror, quod, cum patrem vellet, non novercam percussit. Praeter animum nil virium habet parricidae primus ictus; ille trepidat, ille cogitat, ille erubescit, ille est ab innocentia proximus, ille praestat hoc solum, ut sequens fortius feriat.

[11] Interrogare nunc volo, quae iuveni causa fuerit, ut reliquerit gladium. Scilicet noluit novercam suam infamari, abstulit sibi omnem defensionem et se parricidam confessus est. Ferrum in vulnere reliquit: si nondum occiderat, iterum feriret, si iam perfectum nefas intellegebat, auferret indicium. Sed quid ego rem manifestissimam colligo? Si vultis, iudices, scire, a quo sit relictus gladius, cogitate, cui expedierit, ut inveniretur. "Sed paries usque ad cubiculum privigni vestigio manus cruentatus est." Cogitate, iudices, ante omnia non esse incallidum hominem neque consilii iacentis, qui caecus explicare conetur facinus etiam oculis difficile. Ille ergo non aestimat, cum manum cruentam parieti adplicat, vestigium a se parricidii sui relinqui? Cum dexteram, qua duce utebatur, veste tegere atque ita abire sine vestigio posset, totum parietem cruentabat et ubique aliquid de patre misero relinquebat. Quid futurum esset postero die, quantam exspectaret invidiam luce, non cogitabat, sed disponebat indicium certum, indubitatum, sine errore quod noverca sequeretur usque ad cubiculum suum, usque ad limen ipsum. o admirabilem casum! Nec cruor ante defecit? Utar hoc loco natura ipsius rei: palmatus sanguine paries inventus sic est: totam manum explicuit, omnes digitos diligenter expressit. Totum ergo sanguinem consumet intra prima vestigia. Pone enim manum cruentatam atque adeo, ut istis etiam blandiar, madentem, pone mensuram itineris, spatium parietis (diu enim in secretam domus partem revertendum est): debet proxima pars a cubiculo patris habere plurimum sanguinis, sequens minimum, ultima nihil.

[12] Nam cruor, quotiens admotus est, transit, aut in manu tarde reptantis arescit. Hoc quid esse dicamus, quod circa cubiculum utrumque sanguinis istius vestigium quasi incipit, hinc est paries palmatus et illinc? Quomodo pertulit manus quod relinquebat? Noverca istud, noverca securis conposuit oculis, illa miserum dextra sanguinem tulit et manum subinde renovavit. Palmatus est paries, habet distantiam, vacat aliquid loci, integrum ubique vestigium est; caecus manus traxisset. Quaero nunc, unde tantum sanguinis in manu; tunc enim ex omni vulnere cruor profluit et effunditur, cum ferri

recentem viam sequitur. At quotiens eodem, quo factum est, cluditur telo, latet tota mortis invidia. Praeterea cum manus ex parte, qua palmare vestigium potest, plicetur in capulo et se, dum telum occupat, claudat, necesse est exteriore ut parte respersa sit. Tuus autem qui palmatus est paries? Vestigium eius partis ostendit, ad quam cruor pervenire non potuit! Vestrum est nunc omnia ista conparare, perpendere. Cur prudentior sit iudex in deprehendendo scelere quam reus in admittendo, hoc esse in causa puto, quod alter tantum pro se cogitat, alter pro parte utraque.

[13] Tuitus sum adulescentis miserrimi causam. Nunc inspicere volo, quanto certioribus argumentis noverca teneatur. Transeo illum vulgarem et omnibus notum de conparatione personarum locum. Alius diceret maritum et uxorem, nisi liberis initiarentur, non fortissimis corporum vinculis inhaerere. Ego illud potius dicam: decepta est, mulier, exspectatio tua. Veneras quasi in vacuam domum et sine herede, exspectaveras, ut infelix iste iuvenis ab ipsis protinus nuptiarum tuarum expelleretur auspiciis, extorrem et inopem summoveret pater blando corruptus amplexu et ominosum calamitate corporis occurrere delicatis uxoris oculis vetaret. Invenisti pium et devotum unico senem, et de omnibus coniugis tui desperasti obiter affectibus. Miserrimus est maritus, quisquis inducit filio novercam, quod uxori non videtur posse utrumque amare. Quaero igitur ante omnia: ubi occisus est maritus? In cubiculo suo. Hoc paulo ante privigno defendendum non fuit. occisus est in cubiculo senex: ita ille percussor non timuit uxorem? [Audio] secretum nuptiarum et matrimonialis lectuli solitudinem occisurum intrare; quem quaeram ubi relinquitur maritus ab uxore innocens~ noctem autem ad scelus quis elegit? Nox tuum tempus est. Quid, si accedit huc etiam sceleris occasio? Non venire debes a secreta domus parte, nec tota tibi penatium sacra peragenda sunt; tu non cogitas, quemadmodum suspensa manu sonantem blande cardinem flectas. Iaces secundum occasionem, et expeditum tibi in proximo facinus est. Non times, ne quis deprehendat. Ipsi quoque servuli longius quiescunt, et praestatur grande secretum genio loci, tibique ferire, cum velis, scire, an dormiat, licet, nox et ferrum et securus maritus, quid isto deli- catius scelere? Occisum esse miserum senem, cum tu volueris, scimus.

[14] "Quomodo tamen," inquit, "gladius pervenit in meam potestatem, qui privigni fuit?" Haeremus; hic difficilis expugnandus est locus. Quis credet mihi, si dixero: "gladium perdidit caecus, illae perpetua nocte clausae genae non custodierunt? Fingere nimirum ad tempus videbor et rem nimium manifestam inpudenter colorare. Scilicet semper isti adposita capulo manus, hae diebus ac noctibus curae. Nolo tamquam callido glorieris ingenio: non decepisti trucem horridumque latronem; nostri tibi occasionem praebuere mores. Nam quod uno ictu occisus est senex, ad quem suspicio magis respicit? Tu praeparare corpus illuc ad ictus potes, dum videris amplecti, tu blanda manu praetemptare pectus, ubi adsiduo visceris pulsu non quiescat anima, ubi statim mors sit. <t>ibi [de spiritu sanguinis] hoc cum explorare ante et

cognoscere licet, potes et uno ictu, mulier, occidere. [15] Venio nunc ad vestigia parietis cruentati, quibus te satis abundeque pressimus, dum adulescentem defendimus. Haec sunt tamen, quae contra te reservata sunt: cum maritus tuus in cubiculo occideretur, sciebas nullum tibi relictum patrocinium, nisi aliquid caecitatis simile fecisses, ideoque sanguinem in illam partem induxisti, in quam quaeri volebas, ut postero die omnis invidia sanguinis notas et vestigia praeparata sequeretur. Infama<n>s caecum consilium ex calamitate sumpsisti; sciebas illum non aliter, si dux defecisset, ingredi posse quam vestigia parietis perpetuitate dirigeret. Simulasti itaque caecitatem, et, ne quid sceleri impio deesset, mariti tui cruore lusisti. omnia tibi conposita atque simulata sunt per otium et securitatem, tamquam scelus transferretur ingenio: nunc enim tu innocens, quia privigni gladius in vulnere, quia paries cruentatus; hoc sufficere utrumque iudicio putabas. Quam facili momento causae fata vertuntur, quod fecisse etiam is scelus frequenter inventus est, qui obiciebat!"Sed causas," inquit, "parricidii iste habuit, quem iratus pater in secretam domus partem relegaverat." [Mulierum] illa forsitan ignominia felicioris videretur esse privigni; caecitatis beneficium est, cum illi secretum datur. o praeclaram senis optimi singularemque pietatem! Quam blando ille seposuit miserum suum, quam diligenter uxoris gaudentis exclusit oculos, quam multo caecum pudore donavit! "Si felicior" inquit "essem" pater, "ego tibi potius cederem domo tota. Nunc miser illam occupa partem, in qua nemo te videat, in quam solus ego veniam. Sint circa te servuli fideles. Non gemitus tuos audiat quisquam, non flebili maerore pascatur. Nihil est, quod te sollicitet conversatio[ne] nostri." Secretum, quod caecitati praestatur, ideo praestatur, ut minus oculi desiderentur.

[16] Aliquis odit filium caecum et hac tantum ultione contentus est, ut illi adsignet quietam et sepositam et meliorem domus partem? Ista ergo sic intellegenda, quasi abdicares, quasi expelleres? Iratus igitur senex tenet iuvenem suum velut interiore conplexu et a limine obstat? Rogo, quod duos separat media domo, te integram, sanam, illum infelicem, caecum, contumeliae opportunum, iniuriae facilem, utrum filio irascatur an uxori. "Nolo," inquit, "iuvenis, utaris amoena domus parte, ne sic quae nitidioribus tectis elaborata sunt, pertineant ad oculos tuos." Quis tam stulte irascitur caeco, ut putet illius interesse, ubi habitare iubeatur? Te potius ille summovit, tuis invidiam fecit odiis, tibi dixit: "sufficiat, satis est, habeas maiorem domus partem. Absentem puta miserum, in paternis sedibus aliquem angulum relinque." Pater, qui filio sub noverca adsignat secretam domus partem, confitetur uxori se abdicare non posse. Transit ad aliud genus defensionis: sibi causam caedis non fuisse, cum hic heres inventus sit omnium bonorum. Quis enim alius esse debe<b>at, ut huic properandum fuerit ad hereditatem? Filius scriptus non timet paenitentiam testamenti. omnium bonorum heres relictus est: non ergo irascebatur pater, cum daret secretam domus partem. Non possunt tibi diversa prodesse; eadem obiceres reo, si exheredatus esset. Elige utrum voles: si scivit se esse heredem, amare patrem debuit; si ignoravit, non

habuit, quod speraret ex patris morte. Reliquum est, ut intueamur, ille, qui periit, ab utro magis vestrum desideretur.

[17] Te, opinor, hic gravius afficit dolor, inpatientius hic luctus exanimat, te, quae absoluta protinus nubes, et tempori accommodata lugubria flammeo revertente mutabis. At hic vero iuvenis, qui, si fortunae suae mala cum praeteritis comparet, caecus coepit esse nunc primum, quid non miser in hoc sene perdidit! Vivebat illi magna pietas, aderant, quodcumque iusserat, de facie patris oculi; non inludere infelicibus tenebris contumaces servuli poterant, nec, quod extremum contumeliarum genus est, ut dominum ageret, rogabant, nunc quanta, di boni, ludibria sunt ineunda! Iunxere se pariter caecitas et solitudo. Quid tibi nunc, miserrime adulescens, hereditas prodest, quam tantum audis? Quid enim circa te pecunia potest? Quae fruendi voluptates, quid aliud quam spoliorum facilis occasio? Quam bene ista omnia paterni oculi custodiebant! Quam facile decipi, quam facile denudari, quam sine labore falli potes, quam cito inops fieri! Morte patris exheredatus es. Quid nunc tibi nisi perpetuus inminet maeror et execratio vitae? Miser post omnia et lacrimas perdidit, nec dolentem adiuvant oculi. Incipit apud te gladius habere, quod agat. Quaerit, ecce quaerit miser ferrum: "nunc," inquit, "huc reddite illud, innocens, donec habuit meas manus tantum. Si mori necesse est, illi potissimum incumbam. Hoc illa iam olim gravis et infelix anima quaerebat. Ubi nunc meae vires, ubi impetus, ubi dextra tam fortis? Uno ictu, puto, ne me quidem ipsum mihi continget occidere."

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR SECVNDA

Ex incendio domus adulescens patrem extulit. dum matrem repetiit, et ipsam et oculos amisit. induxit illi pater novercam. quae accessit quodam tempore ad maritum, dixit parari illi venenum, quod iuvenis in sinu haberet, et sibi promissam dimidiam partem bonorum, si illud marito porrexisset. intravit ad caecum pater interrogavitque, an haec vera essent; ille negavit. exquisivit et invenit in sinu venenum, interrogavit, cui parasset; ille tacuit. recessit pater et mutato testamento novercam fecit heredem. eadem nocte strepitus in domo fuit: intravit familia in cubiculum domini, invenit ipsum occisum et novercam iuxta cadaver dormienti similem, caecum in limine cubiculi sui stantem, gladium eius sub pulvino cruentatum. accusant se invicem caecus et noverca.

[1] Sentio, iudices, pudori iuvenis, pro quo minimum est quod parricida non est, gravissimum videri, quod absolvendus est contra novercam, et plurimum caeco de reverentia deperire virtutum, cum in patrocinium summae pietatis affertur quicquid defenderet alium innocentem. hoc primum itaque publicis allegamus affectibus, quod pro se reus indignatur uti corporis probatione: solus omnium non remittit sibi, ut incredibilior sit in parricidio caecus, quam

fuit cum videret. homo omnium, quos umquam miseros fecere virtutes, innocentissimus parricidium negavit ante quam pater occideretur, et, ne quid hodiernae sollicitudini praestari putetis, fecit, quod est summum in rebus humanis nefas, ne vel in alio crederetur. ignoscite per fidem, quod indignatur se iuvenis in honorem tantum calamitatis absolvi; filium, qui patrem ex incendio sua caecitate servavit, facinus est hoc tantum innocentem videri, quod illum non potuerit occidere.

Nam quod ad mulierem, iudices, pertinet, quae defendi non potest, <ni>si patrem caecus occidit, tam inpudentem delationis necessitatem malo, quam si tantum negaret. viderit qui fiduciam veritatis putat, quod caeco facinus obiectum est; deprehensa mulieris audacia est, quod non potest nisi incredibilium conparatione defendi; et quisquis caecum invicem accusat, solus est reus. aliae, iudices, esse debuerunt adversus hanc debilitatem probationes: caecus in parricidio non debet suspectus fieri, sed deprehendi.

[2] Quaeso itaque, iudices, ut haec prima pro causa iuvenis putetis, quae contra illum nimia sunt. nihil magis debet esse pro caeco, quam quod adversus illum fuerunt multa fingenda; et constat de pietate, de innocentia hominis, qui expugnandus fuit parricidii similitudine. congesta sunt adversus miseram debilitatem ferrum, cruor, venenum et quicquid non potest esse negligentiae nisi nescientis. nemo, iudices, nemo diligentior debet esse ad facinus, quam qui parricidium potuit facere caecus.

Iuvenis iste, de quo summa in rebus humanis monstra finguntur, eius fuit erga parentes semper affectus, quem nefas est optare de liberis. cum domus ignium saepta violentia rapuisset miseris senibus omne praesidium, illa festinatione, qua fugimus, erumpimus, in medium cucurrit incendium. in quanto tunc periculo fuit, rerum natura[e], pietas! dum diu multumque attonitus haeret, dum ad utrumque respicit, ad utrumque discurrit, paene infelicissimos parentes perdidit pietatis aequalitas. ut deinde miserrimos senes cluserat iam propior ignis (audiat licet invita pietas), patrem iuvenis elegit, et de pariter ardentibus vices disposuit affectus. vixdum posito sene, cum illum quoque miraremur explicitum, iterum flammas aperuit, et undique coeuntis incendii redditus globis arserat iuvenis, si tardius perdidisset oculos. [3] facinus est, iudices, non hoc quoque maximis contigisse conatibus, ut servaretur et mater. minus tamen in utroque fecerat, nisi perdidisset oculos. viderint, qui filium in eo magis parente mirantur, in cuius salutem faciem vultusque consumpsit; patri praestitit caecitatem, qui amisit oculos, dum repetit quam reliquerat matrem.

Non expectetis certum habeo, iudices, ut excusem, quod pater induxit caeco novercam; factum est eo tempore, quo constabat patrem filio senem solvendo non esse. contenderim quin immo iuvenis fuisse consilium, ut pater, cui matrimonium filiumque abstulerat incendium, residua senectutis alia

consolaretur uxore, et ut domus, quae caecum tantum habebat et senem, acciperet ex coniugio ministeria custodita. facinus est, iudices, quod bonos privignos novercae facilius decipiunt nec levius oderunt. quam multis insidiis, quam multis artibus patet caecitas innocentis! mulier, cui spem invadendae hereditatis praestabat debilitas privigni, senectus mariti, intellexit hoc solum deesse sceleris occasioni, ut prius infamaretur parricidii caecus. viso igitur hoc, quod sibi iuvenis non videbatur esse privignus, venenum, quod in miseri sinu abdiderat, deprehensura nuntiavit patri, tamquam parricidium pararetur. et quia mendacium poterat facile nudari, si quem conscium nominasset, totam delationem sic ordinavit, ut sibi crederetur promissam dimidiam partem bonorum, si venenum seni voluisset ipsa porrigere. [4] videtis, iudices, qua praeparatione noverca ad testamentum patris accesserit: mulierem, quam credit maritus noluisse partem bonorum accipere pro scelere, necesse est sic remuneret, ut faciat heredem. o quanto aliter probatur parricidium, quod iam potest deprehendi! mulier, quae se dicebat in conscientiam sceleris admissam, non hoc primum exegit a patre, ut quaereret, quis parasset caeco venenum, quis dedisset; inde maximum sciebat posse fieri quaestionis errorem: instituit, ut innocentissimus iuvenis interrogaretur repente, subito, infamatura velut deprehensi trepidationem, seu tacuisset caecus, seu negasset. adductus ad filium senex dixit iuveni quicquid audierat. numquam, iudices, tam simplicis innocentiae fuit facinus negare: non esset ausus iuvenis coram ea muliere mentiri, quae prodidit et sciit, ubi esset venenum. ut vero sensit infelix instantem novercam postulantemque, ut sinus iuvenis exquireretur, tunc vero attonitus, haerens, et tota malorum suorum cogitatione confusus intellexit hoc argumentum eius esse, quae parasset, ut posset deprehendi; igitur propere, festinanter omnia membra pertractans et mersis in sinum manibus, dum cuncta suspicionibus, dum tactu iuvenis explorat, venenum primus invenit. [5] laudo, iudices, innocentiam silentii, laudo fiduciam, quod interrogatus, cui parasset, non putavit sibi defendendum venenum. rem quin immo fecit eius, qui sciret patrem non crediturum, et, quae maxima est innocentiae contumacia, persuasionem senis nulla voluit excusatione corrumpere. non fuit illud trepidatio, non tacita confessio; quisquis habet venenum, habet et quod respondeat deprehensus.

Fecit post haec senex rem hominis, quem non movisset quicquid invenerat. non torsit ministeria caeci, et de scelere, in quo solus nocens esse parricida non poterat, non explicuit ordinem quaestionis, sed quod plus est quam absolvere, remisit iuveni defensionem. utrum deinde intellectis deterrimae mulieris insidiis filium paulisper voluerit exheredatione protegere et diligentius de patrimonio suo deliberaturus interim captaverit, ut videretur mulieris cupiditati iam non obstare privignus, an facillimum fu<er>it, ut exheredationem quoque impetraret noverca caeci ab homine, cui tam multa persuaserat, cogitationibus vestris relinquo; hoc tantum dixisse contentus sum: testamentum continuo mutavit, et, ne quis miretur hanc festinationem, statim subsecutum est, ut periret. an interfuerit, iudices, iuvenis huius, ut viveret

pater, qui iam alio moriebatur herede, vos aestimabitis; non interfuit, ut occideretur.

[6] Facinus, iudices, quod illa nocte in cubiculo novercae, quod in lectulo factum est, domus tota sensit, nemo non sibi visus est iuxta fuisse; excitari sola noverca non potuit illo loco, unde venerat fragor. concurrit familia, quo sollicitos atque trepidantis ducebat strepitus, quem sequebantur: invenerunt senem occisum, novercam iuxta cadaver sic iacentem, ne statim possent interrogare, quis occidisset. nuntiatum est deinde facinus et caeco; inventus est, quod innocentiae sufficit, non a scelere rediens, stans in limine cubiculi sui animo quo discurrebant videntes. ut deinde ferrum iuvenis inquireretur, exegit eadem utique, quae postulaverat de veneno. quod in lectulo gladius cruentatus inventus est, non deprecor, iudices, quin contra caecitatem non minus argumentum putetis quam quod inveniri potuit venenum. in parricidii suspicione gladius cruentatus novissima probatio debet esse, non sola.

Ignoscite magnorum periculorum metus, ignoscite humana discrimina; defensionem iuvenis lacrimis primum gemituque prosequimur. perdidit infelix patrem, perdidit [et] caecitas illum senem, cuius oscula, cuius amplexum imponebat vulneribus oculorum, cui praestabat caecus, ut viveret. misera ignorantia, misera debilitas, quod te noverca non sic potius decipere maluit, ut biberes venenum!

[7] Facinus est, iudices, comparationem fieri, utri credibilius sit parricidium. idem vos putatis efficere noctium merita et affectus osculis blanditiisque quaesitos quod natalium pignorumque reverentias? nullas ego facilius perire crediderim quam corporum caritates, et, licet matrimoniis paulatim reverentia gravitatis accedat, possunt tamen distrahi facilitate quae coeunt. uxor est, quam iungit, quam diducit utilitas, cuius haec sola reverentia est, quod videtur inventa causa liberorum. aspicimus matrimoniorum singula momenta rixantia; mutant cotidie domos et per amplexus lectulosque discurrunt. placet etiam post liberos alius maritus, et, unde deprehendas omnium scelerum facilitatem, +possunt non amare viventes+. quid, si huic uxoriae vilitati novercale nomen adiungas? mulieri, quae post liberos inducitur, matrimonii non contingit tota reverentia.

[8] Quanto alios praestat affectus diligere vitae, lucis auctorem! liberi ac parentis non alius mihi videtur affectus quam quo rerum natura, quo mundus ipse constrictus est. quisquamne mortalium confodiet illud sacrum venerandumque corpus, quod potest ex ignibus rapi, pro quo bene consumuntur oculi? non invenio, iudices, quemadmodum possit esse citra liberos salva reverentia: non est difficile, ut maritum uxor occidat, si non est difficilius, ut filius patrem.

Non est, iudices, quod putetis inter mulierem et virum de scelere quaeri, neque est, quod se noverca sexus occasione tueatur; maior est caecitatis infirmitas. sunt et feminis ad scelera vires, cum habent causas virorum. quin immo, si interroges, facilius haec pectora metus, odium, ira corrumpunt, et, quoniam non habent roboris tantum, unde vitia mentium vincant, plerumque facinus infirmitate fecerunt. sane tamen illis sceleribus sufficere non possint, quae discursum, quae exigunt laborem; quod vero tam muliebre possis invenire facinus quam occidere hominem iuxta te iacentem, aggredi senem, qui se tuis crediderit amplexibus, cuius somnos ipsa disponas, ipsa custodias? omnis alius percussor deprehendi potest, antequam feriat; uxor non sentitur, nisi dum occidit. non est, iudices, incredibile, ut occiderit mulier hominem, quem dicitur potuisse caecus occidere.

[9] Facinus est, iudices, si caecos habere non credimus nisi necessitatis innocentiam. prima est infirmitas caecitatis, ut nolit. fallitur, quisquis hanc calamitatem non animorum putat esse, sed corporum; totius hominis debilitas est oculos perdidisse, et, si diligenter actus intuearis humanos, ministeria luminum sumus. caecus non irascitur, non odit, non concupiscit, et, cum corpora nostra vigorem de luminibus accipiant, pereunt cum suis vitia causis, en ad quod erumpant manus, quae proxima quaeque tamdiu quaerunt, manus quae sua quoque ministeria non explicant! audebit quicquam corpus illud, quod ad singulos sibi videtur decidere motus, cui quicquid ante se est, donec exploretur, abruptum est? facinus admittet, in quo nihil ipse facturus est, facinus, quod totum credat alio? quid, si caecitas sit, quam fecerint ignes? nemo in incendio solos ex homine perdit oculos; tunc facies sentit incendium, cum ambusti defecere gressus, cum opponi non possunt pro oculis manus, et ad lumina nostra flammas omnium membrorum vulneribus admittimus. caecum vel hoc faciet innocentem, quod, licet viribus, licet sufficiat audacia, non habet persuasionem hominis, qui possit imponere.

[10] Nefas est, iudices, hunc iuvenem reliquarum debilitatium ratione defendi; quam incredibile est, ut occiderit patrem, qui pati non potuit ut perderet! rogo, quid opus gladio, quid veneno parricidae? quantulum fuit potius servare matrem! 'rapiatur ex parentibus illa infirmior, illa peritura.' parricidium sic facere potuisti, ut optimus filius videreris.

Quantum deinde putatis impatientissimis affectibus accessisse? post caecitatem carior est pater, cum in locum successit oculorum, et tunc est infinita pietas, cum in illa debeas amare quod feceris. quid dicitis, iudices? transferet in facinus hunc caecitatis suae iuvenis favorem, ad quem cotidie laudatura civitas coit, cui assident omnes liberi, omnes parentes? faciet se pariter pietatis et sceleris exemplum? facilius est, ut occidas patrem, a quo sis ipse servatus.

Nullius umquam, iudices, parricidii magis debuistis excutere causas. 'cupiditas,' inquit, 'iuvenem egit in facinus.' hoc si credibile, si verum est, debet videri, mulier heres maritum, an patrem caecus exheredatus occiderit. habeant sane, iudices, hanc nefariae cupiditatis festinationem, quos vitiorum ardor, quos cotidie luxuria praecipitat. quo caeco hereditatem vel innocenti? oculi sunt, oculi, per quos paupertatem ferre non possumus, oculi tota nostra luxuria. hi nos in omnia cotidie vitia praecipitant: mirantur, adamant, concupiscunt. facilius impleas animi satietatem. quo, per fidem, divitias iuveni, apud quem omnium rerum diversitas perit? circumdes licet hanc debilitatem fulgore, divitiis, caeco tamen tunc magis cuncta desunt, cum contigerunt, nec invenias debilitatem, cui magis cum paupertate conveniat. homo in honorem parentum excaecatus patrimonio sub patre melius utetur.

[11] Et quod, per fidem, parricidii genus iuvenis elegit? 'venenum,' inquit, 'paravit.' cur, per fidem, si sufficit ferro, facinus adgreditur, cui adhibere conscium, cui praestare debeat ministrum, cum maius habere possit in gladio parricida secretum? an postea iuveni succurrit, quid possent facere manus, et se circa venenum deprehensa debilitas collegit in vires? nemo, iudices, nemo nescit, quemadmodum possit occidere.

Intellexit, iudices, noverca, quam incredibile esset, ut videretur caecus parasse venenum; igitur adiecit temptatam se, ut illud ipsa porrigeret. date, per fidem, iudices, +invenite+ verba. secreto privignus et noverca de parricidio loquuntur; ita se non putet uterque temptari? quid dicitis, iudices? nullumne tota domo, quod corrumperet, aliud parricida pectus invenit? difficilius hoc credas novercae, si te a nullo alio putes impetraturum. non ergo iuvenis credit hanc omnia loqui cum patre, omnium blanditiarum primum esse sermonem? novercam timeas <nec> negantem. non habet fidem ei credere parricidium, quem scias proditurum, nisi impetraveris. [12] per fidem, iudices, diligenter attendite criminis diversitatem: temptatam se in parricidii conscientia<m> mulier affirmat. quis vero dubitet numquam hoc privignum fuisse facturum, si habere conscium potuisset alium? 'atqui venenum iam paravit, emit.' et cum haec ipse facere non potuerit caecus, quis est iste, cui parricidii tantum instrumenta creduntur? cur non idem porrigit seni? vel, si non potest decipi maritus nisi manibus uxoris, cur ante parricidium struitur quam sciat, an noverca promittat? nam quod vult videri promissam sibi partem bonorum, non est argumentum, nisi et ipsum probatur. mulier, quae sollicitatur ad facinus, quemadmodum sibi consulit, ne illam parricida decipiat? et probationes prospicere debuit seu factura quod rogabatur, seu proditura. adde, quod neque odit novercam caecus, cui parricidium credit, neque hereditate corrumpitur, cuius contentus est parte dimidia. nemo, iudices, parricidium faciet, quo alius utatur.

Exigo igitur, ut istud parricidium caeci tu socia, tu conscia manifestius probes. quid opus est, ut iam venenum iuvenis habeat? potius sermonibus vestris

interpone testes, fac coram servis loquatur, fac intersint amici, fac audiat pater; facillimum est caeci decipere secretum: utere, mulier, homine, qui se commisit oculis tuis, utere membris, quae regis, manibus, quas moves. volo venenum ipse proferat, ipse porrigat, volo te rursus in facinus hortetur, volo plura promittat: parricidium caeci deprehendi potest, dum tibi fatetur. [13] 'sed,' inquit, 'inventus est tenens venenum.' exiguum argumentum, noverca, de magna facilitate fecisti: non accusas caecum sed ostendis. homo expositus ad omnem occasionem, ad omne ludibrium, quem tactus, quem proxima quaeque decipiunt, quid refert, quid in sinu habeat, ille, quem deprehendere possis qualem relinquas, a quo modo noverca digressa est, cuius ordinavit vestes, tetigit sinus, membra composuit? venenum potest habere sic, ut nesciat, potest sic, ut aliud putet. si mehercule volueris, tenebit et palam, si iusseris, accipiet coram servulis, coram amicis; et, si venenum non dices, hauriet, bibet. nullo magis, iudices, argumento potest innocentia caecitatis intellegi, quam quod videtur deprehensus iuvenis: si parricida est et exquiritur, hanc saltem sibi praestabit dissimulationem, ne teneat venenum.

Neminem, iudices, credo mirari, quod iuvenis interrogatus, cui parasset, verba non habuit. non fuit illud patris indignatio, non fuit dolor; venenum iuvenis expavit. auferunt nobis vocem quae fieri posse non credimus, et silentium est admiratio subita miserorum. nescit tacere deprehensorum scelerum trepidatio, et statim respondet illa cum suo sibi scelere parata defensio: tacere facilius est deceptis quam deprehensis. quid, per fidem, facere vultis iuvenem, quem de parricidio consulit pater ille servatus? miror hercule non dixisse: 'volui, sum veneficus, sum parricida.' et invidiam putarem, si confessus esset. bene quod nescit iuvenis, quemadmodum parricidium neget neque habet illa deprehensorum multa verba. venenum, quod tenet caecus, ipsius est, si illud excuset.

[14] 'Sed,' inquit, 'exheredatus a patre est.' poteram, iudices, secretum hoc senis profundumque vocare consilium; contra iuvenem tamen esse non debet, etiam ut de parricidio crediderit novercae. notum hoc, iudices, ac vulgare facinus est, quod plerumque contra liberos amantur uxores, et sequentium matrimoniorum non aliunde quam de damno pietatis affectus est. genus infirmissimae servitutis est senex maritus, et uxoriae caritatis ardorem flagrantius frigidis concipimus adfectibus. quid, quod necesse est inpatientius amet maritus uxorem, qui sibi videtur filium iam perdidisse? facillimum est de caeco parricidium credere, cum hucusque erraveris, ut inquireres. volo scire, iudices, quid fecerit homo senex, qui parricidam filium sciat. non culleum parat, non illud porrigit venenum, non saltem abdicatione dimittit; testamentum tantummodo mutat, et parricida sola paupertate punitur. rogo, quis praecipitat, urget? adeone non potest fieri idem postero die? gravius hoc faciet pater, si non praestiterit uxori. quid, quod hoc ipsum tam placide, tam quiete facit, quasi captet imponere? quid dicitis, miserorum parentum affectus? exheredaturus filium pater non advocat propinquos, non contrahit

amicos, nullis lacrimis tabulae, nulla vociferatione complentur? nescis, senex, quanta tibi opus sit ratione tabularum: exheredas miserabilem parricidam. [15] non est, iudices, quod putetis ideo nullum adiectum ad exheredationem iuvenis elogium, quia de scelere constaret: nemo umquam ideo non obiecit filio parricidium, quia crederetur.

Per fidem, iudices, duorum, inter quos de scelere quaeritur, aestimemus mutato testamento proximam noctem. iuvenis, seu innocens, seu parricida est, adhuc in suo silentio stupet, nec facile dixerim, unde maior trepidatio, si alienum tenuit an suum venenum. noverca rem inter manus habet anxiam. trepidam. nihil est difficilius quam differre gaudium, quod scias te non mereri, et filio se esse praelatam non est longa persuasio; expectat nunc, ut iuvenis agat causam postero die, ut credulum senem propinqui, ut civitas universa castiget, et se noverca sensit unius tantum noctis heredem. non creditur testamento hominis, qui eadem nocte, qua filium exheredavit, occiditur.

[16] Tractemus nunc, iudices, ipsius sceleris comparationem. caecus ignorat, ubi iaceat senex, an iam quiescat; et quam difficile est, ut credat illum, qui modo de parricidio suspicatus est, dormire patrem! tu sentis, quando senem vicerit lassitudo curarum. caeco quis renuntiat +quod diei noctisve secretum aut sitis+ pariter, an una quiescentium fores vallaverit cura servorum? tu facere potes occasionem, uxor et domina. caeco fortassis ad aliud limen errandum est, tibi hoc solum restat, ut ferias. caecus necesse est quietem patris ipsa corporum electione confundat, tu iugulum, tu potes pertractare pectus, dum amplecteris. nobis iterum casus, rursus reditus incerta temptanda sunt; tibi restat, ut statim membra conponas, ut quiescas. non sufficiunt facinus facturo solae cogitationes, et vix tam multa pariter sciretis, oculi. per fidem, iudices, ab utro credibilius est occisum senem, a noverca, quae prospexit, ut et alius possit esse suspectus, an a iuvene, cuius invidia periturus est, etiam ut illum alius occidat?

Intuemini, per fidem, iudices, procedentem parricidam. quos non ista vestigia frangant rumpantque somnos! vestigia dura semper errantium, quae non valent suspensis praetemptatisque gressibus librare corpus, et quia diu sunt incerta, nutantia, necesse est gravius premant solum, cui crediderunt. quanto ex hoc plus accipiat necesse est illa nocturni silentii quies! <quid,> quod ambulantis caeci nec manus cessant? praemittuntur, explorant, et adesse se nuntiant +illa per quae complexus veniunt.+ non sit in potestate caeci, quin tanto se fateatur strepitu: quicquid occurrit, nequaquam potest evitare caecitas nisi offensa. ut ambulare, ut ingredi nocte possimus, dies facit.

[17] Quam multa deinde supersunt, postquam ad patrem perventum est! exploretur necesse es pariter iacentium prima diversitas, vultus, ora tractentur, detrahantur velamenta corporibus, quaeratur vulneri locus: ita ex duobus neutrum excitat? gravior semper dexterae tractatus errantis. paulatim deinde

admovendus est pectori mucro, et, ne qua confundatur ignorantia nimium liber ictus, praecedat oportet gladium manus; unde tantum virium caeco, ut in uno statim ictu mors tota peragatur? incertum vulnus sit necesse est, cuius impetum non regitis, oculi, nec possis custodire destinatum ferro locum, dum ad colligendum vulneris pondus dexterae redire permittitur. utrum deinde iuvenis post vulnus unum continuo fugit (et quemadmodum scit, an facinus expleverit?), an potius expectat, ut de parricidio cadaveri credat? ecce iterum per eadem incerta redeundum est, omnia rursus periculose temptanda <quae> venienti. fidem vestram, iudices, ut nobis prosit argumentum criminis nostri: caecus si nec venire nec reverti sine strepitu potest, neque sic occidere potuit, ut deciperet novercam.

[18] Te, te hoc loco, mulier, interrogo: quae tam gravis quies, ut te mors tam vicina non excitet? parvulis noctium turbamur offensis, excitant nos exigui plerumque motus, vox incerta, longinqua, et aliquando ipsum silentium. illorum sane iuxta te suprema non sentias, quos senectus languoresque dissolvunt; hominis, qui ferro occiditur, tumultuatur exitus et similis est repugnanti. quid, quod necesse est nulla mors inquietior sit, quam quae statim tota est? nam quod dormiens occisus est, non est, quod sic aestimetis, tamquam per illam quietem transierit in mortem; sit aliquid necesse est inter soporem mortemque medium, nec potest iungi tanta diversitas, cum sit somnus ipse pars vitae. non multum interest, quietem nostram ratio vitae rumpat an mortis: hominem, qui dormiens occiditur, ipsa mors excitat. sane non habuerit supremam vocem, habet utique palpitationes, habet motus et quicquid totus lectulus sciat. ecquando, mulier, seni tuo blandius inplicita iacuisti? sicine dormis, quae modo turbasti totam domum, cuius privignus parricida, miser est maritus? en ecce vitalibus ruptis in amplexus tuos effunditur cruor, et fugiens per vulnus anima agit ante se anhelitus, agit crebra suspiria. en iterum largus ille sanguis circa tuos duratur artus, stringeris deficientium rigore membrorum; non moveris, non expavescis, sed dormis per tot diversitates? non relinquitur, quid aliud simulare possit mulier, cui necesse est iuxta eum inveniri, quem occidit. [19] non est, iudices, quod incredibile putetis, ut quis perferat dormientis simulationem; nihil est, quod facilius humana calliditas possit imitari. sic quidam cadaverum expressere pallorem, et contra verbera, experimenta telorum mortium pertulere patientiam. quanto facilius simulare rem, cuius imitationi sufficit clusisse lumina, laxasse membra, dedisse suspiriis modum et anhelitus neglegenter egisse! inter dormientem simulantemque non est nisi conscientia. nam quod ad tot vestigia, tot manus, tot proclamationes in eodem tenore duravit, nolite mirari: facilius excites dormientem, et haec est omnium natura rerum, ne quid diutius perferas quam quod imitaris. simulare somnum habet et hanc facilitatem, quod videtur similis excitato, qui deprehensus est. quid hoc esse vis, mulier, quod te non excitat res, qua domus tota turbatur? illam servilis neglegentiae quietem, illos sine curis, sine adfectibus somnos, illos, qui non statim promo timore prosiliunt, fragor noctis agitavit. quantus deinde fremitus discurrentium tota

domo! prima sunt evigilantium praesidia clamores, nec potest quieta res esse noctis auxilium. minore strepitu commota es, cum excitareris. ecce cubiculi vestri fores trepidae festinationis effringuntur inpulsu, en lumen super lectulum ingerunt multae manus, et ad prostratorum corporum +similitudinem+ cubiculum gemitu, vociferatione completur: tu iaces et in cadaveris similitudinem usque resoluta es. hoc tu quietem putas esse? patientia est.

[20] Vestrae, iudices, aestimandum relinquo prudentiae strepitum, quem in cubiculo senis fuisse confessi sunt, qui illo potissimum concurrerunt, utrum putetis factum conluctatione morientis, an a peracta caede referentis gladium mulieris fuisse discursum, an hoc quoque inter artes novercae, ut omnibus sceleris sui partibus sensim quieteque dispositis ipsa ad excitandam familiam fecerit strepitum, cui hoc solum supererat, ut sic inveniretur. fragor, quo familia excitata est, si redeuntis caeci fuit, deprehensus iuvenis esset, antequam gladium referret.

Ut sciatis, iudices, neminem fuisse in domo, quem non fragor ille confuderit, caecus quoque inventus in limine est, sicut solet ultro citroque commeare. iuvenis, si inter suum patrisque cubiculum facile discurrit, quid adhuc in limine facit? evasit, effugit, gladium iam reposuit. et quanto facilius est caeco simulare somnos, vultum quietis imitari!

[21] quod, per fidem, maius subitae confusionis argumentum est, quam quod caecus exiluit et stetit! gravius necesse est expavescant, quibus de sollicitudine sua non renuntiant oculi, et, cum clusus animus non exit in visus, non habet, unde timori suo par sit. deprehensus est iuvenis, ubi illum destituerat impetus timoris. potest neglegere caecitas in cubiculo suo ducem, in quo dies omnes cunctasque noctes agit iter, quod iam multis offensis, multis edidicit erroribus: extra limen caecitas est, inde error ac tenebrae. nihil est innocentius caeco, qui nec in scelere deprehensus est, nec in dissimulatione.

Proclamat hoc loco iuvenis: 'ut primum,' inquit, 'me, pater, fragor domus et velut tui confudere gemitus, iterum tamquam te rapturus exilui. tunc primum miser sensi facinus caecitatis; steti, donec mihi nuntiareris occisus, et in illa discurrentium trepidatione tenui miser otium timoris. o, si numen aliquod paulisper accommodasset oculos! primus in cubiculum intrassem patris, invenissem fortassis adhuc aliqua verba morientis, loqui, interrogare potuissem. tarda et trepida sunt officia servorum; ego te deprehendissem, noverca, vigilantem.'

[22] 'Sed,' inquit, 'gladius caeci cruentatus inventus est.' non est, iudices, caecitatis audacia de parricidio referre gladium, et homo, cuius paulo ante exquisiti sunt sinus, non referret in cubiculum suum ferrum, quod non tegere posset, non abscondere, et tamen cruentatum sciat. quis hanc iudices,

inpudentiam ferat? negat caeco surripi potuisse gladium mulier, quae se quiete defendit; et quanto facilius est somnos decipere miserorum? gravior est quies quibus ex lassitudine calamitatium venit. caeco vero facile est etiam vigilanti subripere gladium. +quemadmodum paratur argumentum. quaedam facere non potest neglegentia, et facilius est, ut caecitatem imitentur oculi. gladium cruentatum reponendi hic tantum causas habet, qui occidit alieno.

[23] Sentio, iudices, iamdudum indignari miserrimum iuvenem, quod argumentis, quod probatione defenditur. reddenda sunt maximo virorum patrocinia tam piae caecitatis, et agenda reliqua pars causae admiratione. intueri mihi, iudices, videor expeditionis illius incredibilem novamque faciem: vadit rapto patre iuvenis per ardentes crescentesque flammas, dicturum me putatis, ut evadat, ut fugiat? properat miser, ut revertatur? en membra contactu stringuntur ignium, pater tamen toto cooperitur amplexu, et ardentibus tunc quoque paene luminibus texerunt manus alterius oculos. hoc nunc me putatis stupere, mirari, quod huic iuvenis oneri per medios ignium globos et ruentia tecta sufficit? illud est, cui vix habere possit mortalitas fidem: visus est sibi fecisse rem facilem. quantae, dii deaeque, pietatis audacia est ire rursus in flammas, illo ubi patrem paene perdideris! iam non erat illud penates, iam non erat domus, ubique tamen iuveni videbatur ardere mater. iam miser undique flagrantibus membris, cum discurrentem clusisset ignis, quod solum supererat virium genus, matrem quaerebat oculis. non fuit illud +primum ignium+ perire lumina candentia: non protexerunt flagrantem sua membra faciem, et oculi quaerentibus matrem manibus arserunt. rursus infelix totum tactu perlustrat incendium, et, unde maximus est conlabentium culminum fragor, illo debilitas tamquam inventura revocatur. solus omnium servatus est beneficio caecitatis.

Protrahatur, iudices, si videtur, in medium reus; plurimum probationibus adicere debent truces vultus, terribilis minaxque facies. hic est, iudices, qui dicitur tota nocte discurrisse, hic ille circumspectus, hic ille felix parricida. recesserunt cuncta debilitatis officia, et hominis, qui circa genua vestra ducendus est, non est qui dirigat gressus, non servuli supersunt, non penates. respondete, per fidem, respondete, mortales: utrum hic patrem occidit an perdidit? quid agis, infelicissime iuvenis? rogandum est, neque habes +totas+ preces! perit ille vester ambitus, vestra miseratio! sed nefas est, ut reatus iste sentiat debilitatis adversa: nos agedum, iuvenis, ducimus, nostris humeris, nostris manibus innitere, nos tibi pedes, nos accommodamus oculos. quid aversaris, infelix, quid repugnas? scimus te non rogare pro vita, sed dura, miser, dura; saltem vive, dum vincas. decet te hic quoque virtutium tuarum cumulus, decet, ut digneris moriturus absolvi.

[Quintilian](#) [The Latin Library](#) [The Classics Page](#)

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR QVARTA

Vir fortis optet praemium quod volet. Qui causas <voluntariae> mortis in senatu non reddiderit, insepultus abiciatur. Quidam de partu uxoris mathematicum consuluit. is respondit virum fortem futurum, qui nasceretur, deinde parricidam. cum adolevisset qui erat natus, bello patriae fortiter fecit. reddit causas voluntariae mortis. pater contradicit.

[1] Positus, P.C., in ea condicione tristissimae sortis, ut nec morte dignus sim, nisi me parricidam putetis, nec praemio, nisi innocentem, adeoque ludibriis miserrimae diversitatis [necessitatis] inplicitus, ut impetrandum a vobis habeam odii mei favorem, quaeso praeter omnia, quae ante hoc tempus circa nos ordo praedictae veritatis explicuit, attulisse me credatis urgentium malorum probationem: de parricidio venit, quod occidere me possum, de fato, quod mihi non licet mori. non solus mathematicus saeculo temporibusque praedixit has manus; et ego me parricidium credo facturum. plus quam responsum, quam sacrae artis triste praesagium est, quod mihi sic minatur animus meus. non habeo infelix in cogitationibus, unde non timeam, et facinus, quod sibi pro me pietas patris, quod singularis innocentia <ab>rogat, sentio, patior, agnosco. ne quis me tamen laborare putet miserae persuasionis errore, accipite, cur non possim dubitare de fato: parricidium credit qui facturus est, non timet qui periturus est.

[2] Ante omnia igitur a gravitate publica peto, ne pro tota innocentia mea contenti sitis hoc, quod volo mori; nec, quia videor contendere cum mathematico, vincere necessitates, expugnare fatum, ideo mihi bene credi putetis et vitam. aliud est facinus non esse facturum, aliud mori velle, ne facias. quin immo, si qua est fides, hoc, quod vos constantiam putatis, infirmitas est. quod ad suprema confugio, animum meum novi. novissima victae mentis integritas est in mea potestate; brevi non habebo nec mortem. fidem vestram, P.C., ne quid amplius de misera pietate speretis. Qui mori volo, ne parricidium admittam, non invenio, quemadmodum illud possim non facere victurus. nam quod ad patrem pertinet, qui me retinet vivere nolentem, non miror, quod adhuc recenti gloriae nostrae gaudio stupet, et in opera mea totus oculis animoque conversus parricidam non videt per virum fortem. hic est animus, quo me quamvis denuntiatum praedictumque servavit, et, cum incertis adhuc dubiisque virtutibus praestiterit, ut viverem, praestat meritis actisque, ne moriar. nunc ille, quod pietate, quod videor istius perire reverentia, vocat parricidium suum, et in orbitate, quam facere sibi videtur, non remedium meum, sed suum spectat adfectum. filium, qui vult mori, ne parricida sit, aliter sibi videtur remunerare non posse, quam ut ipse moriatur.

[3] Merito prorsus, merito miserum senem tristes sollicitudines et praescii metus ad mathematicum et responsa miserunt. debui vir fortis nuntiari, parricida praedici. sive enim miserae coniugis prodigiosa fecunditas tumultuosis pulsibus maritales inquietavit amplexus, seu per anxias noctes dirosque somnos feralibus senex imaginibus agitatus dicitur ad notissimum

sacrae artis antistitem non spes, non avida vota, sed suspiria, metus et praesagum magni nescio cuius incerti detulisse pallorem. quid aliud hoc esse vultis, P.C., quam primam fatalis instinctus necessitatem? de partu uxoris non potuit non interrogare, deinde non credidit.

Referam nunc, P.C., cuius artis, cuius fuisse dicatur auctoritatis, quem putavit adeundum, qui sic timebat? homo qui, quod certum habeo, plurimis meruerat experimentis, ut ad illum velut ad oracula deorum plenumque sacro spiritu pectus hominum sollicitudines metusque confugerent, dicitur inspecta totius ratione caeli, digestis sideribus in numeros ad publici privatique fati stupuisse conspectum, et tanta prosperorum tristiumque congerie magis ipso consultore perterritus diu non commississe verbis quod videbat. [4] sed o virum gravitatis antiquae dignumque, cui se fatorum arcana nudarent! cum partus, de quo quaerebatur, multa praestaret, propiora prospera, laetos incipientes annos, non fuit contentus meliora praedicere, et, quae certissima est vera proferentium fides, quicquid deprehenderat, protulit in medium et proclamavit futurum virum fortem, deinde parricidam, quis umquam, P.C., fiducia maiore respondit? cum summum facinus denuntiaret, ante se dixit probaturum.

Fecerat profecto, P.C., interrogando mathematicum pater rem non educaturi, si quid tristius conperisset, nisi hoc primum de fato fuisset, ut viverem. sed nec mathematici fides circa momentum aliquod <ne>que cessavit ordine[m]: non numerus fefellit, non sexus in partu, non iuventa, non robur. illa quoque, quae velut extrinsecus consentiebant, adfuere response: bellum, hostis, acies ad illam ipsam, qua fortiter facere poteramus, aetatem. pater vero periculi sui denuntiatione non territus arma mihi (pro tristis necessitas!), arma ipse circumdedit et suis ad pugnam manibus aptavit, tamquam mathematico iam credidisset. quis miretur, quod responsum [non] contempserit, dum sperabat, ut fortiter facerem? mori me non vult, et iam non superest nisi parricidium. o mors laudanda fortibus, expetenda miseris, non recusanda felicibus, quantum te quaesivimus in bello! tuli enim, deos testor, in aciem, tuli non virium iactationem, non gloriae cupiditatem, sed ut patriae praestaret aliquid vilitas mei, ut hunc mihi deploratum spiritum, hoc destinatum damnatumque corpus publicarum utilitatium usus absumeret. [5] ibi primum miser didici, quam multa nescientes, quam multa faceremus inviti: in medios hostium globos perditus pugnator exilui, cessit acies; densissima quaeque certamina solus invasi, resistere nemo sustinuit; obviis ictibus membra nudavi et ad incurrens ubique ferrum vitalia parata circumtuli; vacua circa me tela ceciderunt. miserum me deceptae cogitationis eventu! fortiter feci, dum mereor occidi. recedite, gratulationes, abite, laudantes; non circumeo templa, non reddo vota numinibus: ad parricidium veni. quem ego paulo ante passus sum miserae conscientiae pudorem! ad patrem arma non rettuli; timui quin immo, ne mihi, dum revertor, occurreret, ne in oscula mea plenasque adhuc victricibus telis manus incauto rueret amplexu. quam tunc inter ceteras exclamationes

deducentis exercitus vocem, quod circumstantis populi murmur excepi! 'magnum felicemque iuvenem'; si subito moreretur!

Adiuvate, dii pariter atque homines, dum perire concupisco, dum volo; miseremini, ne hunc ardorem fugientis animae dilatione laxetis. proclamo, testor: in novissimo fati stamus abrupto, prope est, ut occidat patrem parricida praedictus, cum est mori paratus. quid me, pater, adhuc detines, quid moraris abeuntem? melius quidem fuerat hunc spiritum aut in ipsa maternorum viscerum sede comprimere aut, ut primum contactu suo caelum terrasque polluerit, festinata morte dimittere. sane tamen caritas patriae privatos vicerit metus, et in honorem virtutum scelera nutrita sint; quicquid est, propter quod educari me tanti fuit, explicitum peractumque est. restat una pars fati: ultimum solumque facinus. frustra me consolaris aequanimitate patientiae tuae; non idem utriusque nostrum discrimen agitur: tu mori periclitaris, ego patrem invitus occidere.

[6] Hoc primum itaque excuso vobis, P.C., quod praemium peto. satis sit hactenus viri fortis nomen agnoscere, hucusque auctoritatem sacrae legis attingere, ut illam in advocationem [sacrae] mortis adducam. relaturum me putatis illa optionum verba sollemnia, non capere magnorum pretia meritorum solas aequitates; tanta remunerandum benignitate quod fortiter fecit aliquis, quanta sollicitaretis, ut faceret? nemini umquam minus solvendo civitas fuit: praestiti, post quod mori continuo deberem.

Sed securi estote de aviditate summae potestatis. illud infinitum, illud immodicum, quod nobis voluerunt licere leges, intra se consumit ille, qui morit<ur>. titulos, imagines, honores servate victuris; mihi praestate salutem patris, innocentiam meam, temporum pudorem. quaeso, ne mihi ideo praemium negetis, quia fortassis et hoc debeatis odisse, quod fortiter feci; extra invidiam est optio, cum id exigam, quod inpetrare potuissem etiam antequam fortiter facerem. nam quod obiter optionis reddo rationem, quaeso, ne quis ideo me parum aut praemio fidere credat aut causis, quia utriusque iuris miscui preces; ignoscite ardori perire cupientis, quod pariter inploro quae singula sufficere potuissent. fidem quin immo vestram, si qua adhuc lex est, quae adiuvare possit mori volentem, commodate, conferte. [est quod in] utriusque iuris auctoritati est, quod in mea morte tribuatis: praestate causis ut moriar, praemio ut sepeliar.

Sentio, P.C., hoc primum ab adfectibus publicis petendum, ne quis ideo mori me velle non credat, quia potius ad causas ac verba confugi, quia a vobis malui petere, quicquid ab his potui manibus accipere. [7] merui, fateor, malignas interpretationes: vir fortis, ut morerer, a bello reversus arma posui, populi favorem, gaudia civitatis intravi. sed sive hoc est sepulturae suae magna reverentia, pessimeque additae pectoribus humanis infirmitatis, ut esset, quod timeret, qui non timet mortem, seu decuit innocentiae amore

pereuntem tranquillitas magna pereundi, ignoscite, quaeso, cunctationi, patientiae, morae: si me continuo occidissem, tamquam parricida moriebar.

Neque est, P.C., quod excludi praemium putetis contradictione patris. eximus per magnorum operum reverentiam de necessitate parendi, et aut interim nobis magna venit contra nominis huius potentiam de virtutum favore libertas, aut obsequia peracta demum optione repetemus. non est, quod vos resistentis moveat auctoritas; neminem invenias mori volentem, qui non habeat aliquem vetantem: ille, cui praesto non sunt pignera caritatis, lacrimis tamen audientium et consolationibus et promptissima semper exhortatione retinetur. parentibus vero circa liberos unus adfectus est: favere vitae, timere mortem. non habent patientiam nec iustae orbitatis, et inter supplicia [~nemo] poenasque omnes tamen illis innocentes, omnes miseri sumus. ego, P.C., communem hanc impatientiam senis accendo pietate, reverentia. fieri non potest, ut se mori debere persuadeat patri filius, propter quem se videtur occidere.

[8] Hactenus leges, hactenus merita virtutum; veniamus ad necessitates. mori volo: ita [ut] non reddidi causas? ita non ex hac destinatione sentitis, quicquid dici potest, quicquid dici non potest? viderit, quid nos hucusque protulerit; hinc incipit ratio, quod volo. fingite unum ex populo turbaque petere ius supremorum; non debet hoc vetari, quotiens habet causas, non potest, quotiens non habet. scilicet enim verendum est, ne ad hoc inconsulte, ne temere levitas humana prosiliat, et credibile est, ut quicquid apud hominem pro vita dici potest, ipsa sibi vita non dixerit? abite, gratulationes, silete, blanditiae; quotiens iam putatis noluisse me mori? primum hoc maximumque pro incolumitate hominis natura commenta est, ut periremus inviti, et contra tot adversos casus patientiae nobis aequanimitate succurreret. inde est, quod inter luctus et desperationes foeda vivacitate duramus. an vos me movere non creditis, quod iuvenis sum, quod modo vitae voluptates, modo gaudia lucis ingressus sum? quantopere mihi blanditur, quod publicis ex acie reportatus umeris laetitiam civitatis implevi! quotiens mehercule haec vulnera et rorantia hostili cruore arma conspexi, animum supra necessitates erigo, supra fatum pono. sed omnia mihi iam discussa, consumpta sunt, et honeste pereundi ratione victa cesserunt. quid mihi amplius cum corpore, quod oderunt oculi sui, cum quo cotidie properans anima rixatur? non sunt mea membra, quae possim velut hostis alicuius lacerare, confodere. homini, qui semel renuntiavit rebus humanis, non redditur vita, sed tempus, et ipsa cupiditas ratioque pereundi hoc ipso quo vetamur, adcrescit. felicior mehercules, qui moritur, antequam debeat, antequam velit; paene sero renuntiat vitae quisquis sic ad exitum pervenit, ut hoc illum facere nemo miretur. ei tantum debet mors negari, de quo non sufficit hoc poenae genus, ut ipse se potius occidat.

[9] Nam quod lex iussit, ut moriturus redderet causas, quod insepultum voluit abici, si sic properasset erumpere, ut non nuntiaret hoc prius, non fateretur,

fallitur, quisquis ideo factum putat, ut teneremur in vita. illa vero non timet pereundi temeritatem, nec secretum doloris alieni libenter inquirit. sciebat illos non [aliter] ausuros proferre causas, quos sceleris conscientia, quos maioris cruciatus metus in suprema compelleret. igitur ne supplicia properato lucrarentur obitu, rursus in poenam nocentis insepulti corporis revocavit iniuria. lex placida, mitis causas mortis reddi voluit, non aestimari.

Possum igitur, P. C., publica quadam voce generis humani respondere quaerentibus causas mortis interrogatus, at ego difficilius redderem vitae: quid iuvat, o misera mortalitas, animam per tot annos, etiam, si natura patiatur, per infinita temporum spatia tristissimo corporis retinere complexu? si cuncta gaudia nostra, si voluptates et quaecumque ex hac universitate mundi vel sollicitant aspectu, vel blandiuntur usu, diligenter excutias, tota vita hominis unus est dies. humiles prorsus abiectaeque mentes, quas non implent haec eadem semperque redeuntia. at qui honestis operatus artibus sciat, quis finis bonorum, quae vera felicitas, numquam sibi videbitur praematura morte periturus, et lucis causas ad animum mentemque referentium neminem cotidie vita non satiat. [10] relaturum nunc me putatis, quanto plura sint in hac aevi brevitate fugienda, comparaturum gaudiis, prosperis metus, calamitates? illa, illa aestimemus, propter quae fatigamus votis deos, propter quae brevem querimur aetatem. nempe sunt vanitas, cupido, luxuria, libido. Non pudet propter haec ferre debilitates, luctus, spatia morborum, et, cum liceat evadere, malle pati? finge tibi velut ipsam proclamare naturam: 'receptus es in hoc pulcherrimum mundi rerumque consortium et per succedentium vices in ordinem mortalitatis natus bona nostra vidisti; admitte posteros, cede venientibus.' nescis, te quanto diutius vixeris, tanto magis impatientem perire? quantumlibet prorogentur tempora, iungantur aetates, quandoque tamen non potest non exitu perire miseri, qui moritur invitus. miraris, quod suprema mea ipse praecipitem? numquid enim non hoc agunt singuli dies? omnis nos hora per tacitos fallentesque cursus adplicat fato, et in hac turpissima perpetuitatis cogitatione districti per exigua festinantis aevi momenta praemorimur. faciamus potius de fine remedium, de necessitate solacium; exeamus sponte, consilio, pleni securitatis, gratias agentes. solus vixit, quoad voluit, qui mori mavult.

[11] Indulgete, quaeso, saevae tristesque causae, indulgete, virtutes ut mori tamquam magno animo velim. ita non sufficit ad maturandos exitus quod fortiter feci? infirmae prorsus terrenaeque mentis est, ut numeretis annos; ego, quae felicissima vel lassitudo vel satietas est, virtute consenui. quid adhuc inter accidentia fragilesque casus ago? homo receptus in publicas gratulationes praesentiae humilitate decresco: minores fiant necesse est diuturnitate, quorum initia confirmavere successus. cum iam nec operibus nec felicitati possit accedere, cum fortuna ruere dementia est et aetatem trahere pereuntem; nullos ego senes degere turpius puto, quam qui fortissimi fuerunt. vultis expectem, ut putres artus foedet pudenda canities, ut sanguine membra

vacuata vix nitantur ad gressus, ut hae laudatae manus nec ad cotidianae vitae ministeria sufficiant? quam miserum, quam deforme est meminisse quod fueris, referre cicatricum tuarum redundationes et frigidam praeteritorum memoriam, cum iam fidem membra non habeant, supra sua facta rideri! festinato exire de saeculo debeo, dum alacre corpus, dum spiritus viget, dum teneor, dum desideror, et hoc volo deberi manibus meis, animo meo. favete, dii pariter atque homines: mortem vir fortis inveni. est haec communis mihi cum multis fortasse causa, sed veniamus ad meam.

[12] Si mihi mathematicus denuntiasset damna membrorum, gravem corporis perpetuumque languorem, ignosceres tanta mala vel incerta fugienti. plus est, quod expavesco, quod timeo; minatus est mihi manus meas meus animus, nullumque voluit esse momentum, quo securus intrepidusque requiescerem. iussus sum vitam per anhelitus metusque consumere. quis inter haec spei, quis consolationis est locus? mori debeo tamquam nocens, si mathematicus verum dixit, tamquam miser, si mentitus est.

Quid, quod me futurum dixit parricidam? en quem mittamus in experimentum, cui credamus! placet potius futurorum incerta[m] tractare ratione[m] quam ad diversas persuasiones et ad loquacissima humanorum pectorum ingenia variari[s]. parricidium dictus sum facturus; si possum post hoc vivere, non sum innocens, etiamsi non fecero.

Interrogare mehercules hoc <loco> libet vos, omnes liberi, omnes parentes: quem mihi post hanc denuntiationem adsignetis animum? homo sum, cuius corpus iratum fortasse saeculo numen velut aptissimam facinori videtur elegisse materiam, cui in primis continuo natalibus adsignata est virtus pariter et facinus, omnium incredibilium diversorumque pariter capax, omnibus difficultatibus novitatibusque sufficiens, sceleribus miser et, sine morte sua, nocens, in quo debeatis ipsas quoque odisse virtutes.

[13] Nescioquae me prodigiosa feritas in patrem velut telum aliquod casurumque pondus librat, inpingit. facinus me manet, quod contra fidem est, quod profuturum mihi negatur ut nolim cuius non tempus, non locus, non causa praedicitur. an mori debeam, vos aestimabitis; non debui nasci.

Sentit pater, quanta sit praedicti sceleris inmanitas, et ideo temptat efficere, ut mathematicam artem non putetis, ac modo contendit non esse fatum, et cuncta casu fortuitoque decurrere, modo, etiam ut providentia regantur, non posse tamen humana scientia deprehendi. dum utrumque colligo, interim apud gravitatem vestram depono sensisse aliquid etiam patrem, cum metuit. ego mathematicum probavi dixisse verum, ille cre<di>dit esse dicturum.

Casune tibi, pater, haec diversitas videtur in corpus unum dissentientibus solidata primordiis, ut summo vertice locatus igneus vigor cuncta gravia calidi

spiritus ardore suspenderet, profundus umor ad ima demersus, unde cotidie superpositi caloris alimenta traherentur, terrenum pondus in medio quanto superne spiritu, tanta penitus inanitate subnixum librata mole consideret, ut saeculorum infinita series per adsiduas temporum vices sua lege festinet? quid haec fulgentium siderum veneranda facies? quod quaedam velut infixa ac cohaerentia perpetua semelque capta sede conlucent, alia toto sparsa caelo vagos cursus certis emetiuntur erroribus, ista credis passim fortuitoque disposita? [14] rogo, quid melius ratio fecisset? deus haec, deus, fabricator operis immensi, ex illa rudi primaque caligine protracta posuit in vultum, digessit in partes. postquam dederat universitati parem dignamque faciem, spiritum desuper, quo pariter <omnia> animarentur, inmisit. inde est, quod quidquid nascitur, consociata numinis proprietate signatur et in totam aevi sui brevitatem conpositum firmatumque sic accipit futura quasi vitam. haec credo, pater, terrori primis fuisse mortalibus, mox admirationem consumpta novitate meruisse. paulatim deinde hoc, quod stupemus, animus ausus diligenter adtendere in arcana naturae sacrum misit ingenium, et ex adsiduis observationibus notisque redeuntibus latentium ratione collecta pervenit ad causas. miraris fatum hominis posse praedici? defectiones siderum laboresque narrantur, nuntiantur origo tempestatum, lassitudo ventorum, quod sidus immodicos solis ardores, quod severas minetur hiemes, quid significent sparsi longius crines, quid ardentius solito iubar, quid excussa flamma sideribus. non invenio, quid esse possit certius verae artis ingenium quam dicere quid futurum sit, fieri deinde quod dixerit.

Quod si esse artem mathematicam probant natura, ratio, experimenta, pater quoque, qui credidit consulendum, superest, ut ostendamus verum dixisse de futuris, quem de praeteritis non possumus probare mentitum. [15] accipite primam certissimae scientiae probationem: homo, qui de partu consulebatur, non confudit turbavitque responsum, nec per varias ambages indeprehensibilem sparsit errorem; nihil ita locutus est, ut illud audientium interpretatio traheret dirigeretque, quo mallet. atquin in eo tota ratio fallendi est, non dare consulentibus quod deposcant, sed caligine magnaque promissorum vanitate suspensos sic dimittere, ut, quicquid casus attulerit, putent esse praedictum. an scilicet haec fuerit ratio fingendi, quod dicebat usitata, communia, quae futurus pater facile crederet, libenter audiret? 'fortiter,' inquit, 'faciet filius tuus.' rogo, ubi magis desinit, qui mentitur? sed quibus ille, dii deaeque, signis, quibus impletus est notis, qui de parricida dissimulare non potuit, cum quaereret pater! artem tantum mirari me, pater, putas? ego miror animum, stupeo constantiam. 'erit,' inquit, 'vir fortis -- et parricida.' rogo, quae ratio fallendi est ea <a>dicere, propter quae nec prioribus debeat credi? in parricidio quod prospiciebat mathematicus, haec sola ratio fuit mendacii, ne praediceretur.

Fero tamen, ut quis in aliis consultationibus decipi possit; at errare de futuro parricida non magis mathematicus potest quam pater interrogare. [16] omnes,

sicuti apud sacrae artis antistites satis constat, animae proprietates et futuras mentium corporumque formas ex illorum siderum qualitate, quibus in ortu suo ~cuncta~ gignuntur, accipiunt. aliquis vagi numinis errore perstrictus est: vitam transiget ille discursibus. placida conceptum stella signavit: erit modesta lenitate conspicuus. ardens nascentis horam sidus accendit: viribus pariter moribusque flagrabit. . . . languido iam vergentis in proclive mundi: hebescentibus tardior membris similis senectae iuventa pigrescet. iam si cui principalium deorum fulgor inluxerit, in populi consurget imperium. credo mehercules in illum natalem monstri mei diem iratorum numinum conspirasse violentiam sedemque prodigiosi spiritus conlato pariter igne pressisse. si verum est post vetusta saecula et innumerabiles annos reddi rursus aliis corporibus animas, fortassis in me renatus sit aliquis ex illis, quorum scelere violatus dies mundum subito mutavit, quos <per> maria terrasque fugientes furiales faces et ultricum dearum terror agitavit.

Necesse est et maiores notas ventura praemittant, quae non temere nascuntur. sic futuras tempestates pelagi fragor et conscium nemorum murmur enuntiat, sic periturorum fata populorum ardentes caelo faces et crinita siderum flamma praecurrit. [17] praedicebar bello, monstrabar armis, agebat ante se ventura feritas publicas calamitates, et omnium malorum consummatione parricida ponebar. at si nunc ista putet aliquis fortuito, non arte sentiri, possit fortasse casu evenire, quod futurum sit; non potest casu fieri, quod praedictum est. ecquando umquam, pater, explicuit manifestius ullius fati necessitatem totus ordo responsi? 'vir,' inquit, 'nascetur;' evenit. 'educabitur, quamvis praedictus sit;' accidit. 'perveniet ad iuventae robur;' adolevi. 'viribus erit conspicuus;' eminui. 'aderunt bella;' venerunt. 'ibit in aciem te volente;' misisti. 'fortiter faciet;' feci. 'erit parricida;' si vixero.

Si, pater, tamen secretae profundaeque artis ratio reddenda est, nonne habere tibi grande consortium praedicti videtur ipsa diversitas? virum fortem dixit et parricidam: vicina sunt haec, etiam ut dissimilia, paria viribus, etiam ut mente dissentiant. quid enim me aliud notabilem fecit in bello, quam quod non parco caedibus, cruore non satior, exultans super stratorum corporum strages, palpitantibus adhuc cadaveribus alacer insisto? virtutis sunt ista, cum hostis contigit; pax est, quae nos deprehendit, et cum iusta grassandi materia consumpta est, in facinus necesse est otiosus ardor erumpat. ecce iam rei publicae praebita est quies; mihi tamen plurimum est cum gladio meo: totis diebus tracto ferrum, ad arma respicio, tela mea laudo, admiror, adloquor. crede, pater: et parricidium tam facile est quam fortiter facere, cum utrumque de fato est.

[18] Sed quousque ratione colligam, quod exitu iam probatum est? quod nullis mathematicus dixit ambagibus, nullis dissimulari artibus potest. partem responsi futuram in alio opere iam vidisti, et, quod praecipue torquet animum, fides sceleris virtus fuit. explicata est auctoritas responsi, cum de duobus

praedictis unum factum est, nec possis de veritate dubitare, quotiens cum incertis experimenta consentiunt. in responso, cui cuncta cesserunt, fieri non potest, ut hoc solum falsum sit, quod novissimum est.

'Non potest,' inquit, 'fieri parricidium.' vis mirer, pater, si non creditur futurum, quod, etiam cum factum est, vix creditur? falleris, si adversus praedictas necessitates sufficere credis, quod ego bonus filius sum, quod tu optimus pater. tu non mereris ~scire, credo, ego utique nolle me scire~; quid est ergo fatum, nisi quod fit et non habet causas? 'quemadmodum ergo,' inquit, 'istud vitari potest, si fieri necesse est?' scilicet hac sola ratione, ut mors inter facinus hominemque ponatur. vincitur, pater, fatum, si resistas, vincit, si contempseris. ago quin immo gratias hoc solo nomine crudelissimis fatis, quod maximum facinus non in prima aevi mei parte posuerunt, quod praemissae sunt ante virtutes, magnorumque operum prior ordo defluxit. potest, puto, caveri parricidium, quod et praedicitur et novissimum est.

[19] Fingamus, pater, mathematicum de hac sola vitae meae parte mentitum; quid tanti est, ut credam ista et vivam? 'occidi non potest pater'; sed quid refert, si difficultas ista non est salva animo meo? excedit omnem calamitatem innocentiae suae non credere, diebus ac noctibus timere, suspectum habere animum suum, calumniari manus, incausare visus et parricidalem agere cogitationem. maior mihi ratio moriendi est, si parricidium fieri non potest, et ego me credo facturum. quem tu mihi, pater, imperas laborem, quam asperam exigis patientiam! horreo oscula tua, ne seniles artus nimium gravis amplexus elidat. non sustineo eosdem expetere convictus, ne, quos porrexerim cibos, venena fiant. timeo eiusdem peregrinationis adire comitatum, omne fugio secretum, ne quid fortuna, ne quid afferat casus. quousque timebitur animus? mors mihi praestare potest, ne parricidium faciam, mors, ut videar nec fuisse facturus. sed me infelicem, quam multa sunt, quae timere debeam etiam citra animum meum! unde scio, an expulsum me repente sensibus meis aliqua magni discriminis imago raptura sit? prosilibo fortasse, tamquam sequor classici vocantis instinctum, tamquam me ruentis patriae fragor et vociferatio captae civitatis exciverit. me sane custodire possum, sed unde scio, quid adferat nox, casus, error? mathematicus hoc non futurum dixit, ut vellem, sed ut occiderem.

[20] Tu quoque, pater, quanto graviores passurus es ex ipsa dissimulatione cruciatus! felicius illud prorsus est, palam odisse quem timeas. cum bene in osculis meis amplexibusque requiescas, subeat necesse est tacitas cogitationes praedicti periculi metus, et, licet componatur ad fortem superbamque constantiam, naturalis tamen hominis infirmitas potest tam percussorem timere quam mortem. explica nos, pater, tam misero tristique conplexu et longissimas sollicitudines brevi recide patientia; minus indignum est, ut moriar, si innocens futurus sum, quam ut vivam, si parricida.

Denuntio tibi, pater, et de suprema necessitate confiteor: iam non sunt meae potestatis hae manus; non regere dexteram, non retinere sufficio. venit ille nescioquis ardor, non sentio, non intuentur oculi. tunc omnia incipio scire, cum gesta sunt. quid? tu me lacertorum viriumque beneficio stravisse nuper hostes putas? quantum dicuntur narrasse captivi, nescio quem in me monstruosi vultus horruere conspectum. non tela iaciebam, non iaculabar ictus; furialibus miser facibus ardebam, et pectus istud non lorica, non ferrum, sed diri serpentium clauserant nexus. non fuit illud pugna, non acies: in bello parricida vincebam, excesserunt opera mea humanarum virium mediocritatem: quicquid factum est, rabies, insania fuit. [21] praedico, testor: non ego parricidium faciam, non ego fortiter feci.

Quod si ulla ratione casuve effici potest, ut praedicta non fiant, fidem vestram, P.C., ut mihi potius innocentia quam fato debeatur: ego dicar expugnasse constitutionem, fregisse vincula necessitatis, mea pietas, mea laudetur integritas. dii non sinant, ut inter me responsumque decernat exitus; mathematicum vincere malo quam reprehendere.

Quid nunc agam, P.C., quemadmodum me vir fortis ad preces, quemadmodum parricida componam? dicam 'miseremini', dicam 'succurrite'? sic rogari contra mortem solet. novo mihi inauditoque opus est ambitu: ~ malorum~ nisi morior, periclitor, ideo videor causas reddidisse, ut contradiceret pater, et, si bene novi malignas interpretationes, non exitum captasse dicar sed excusationem. explicate per fidem miseri pudoris aestum! numquam videbitur mori voluisse parricida, si vixerit.

[22] Ad tua nunc genua porrigo, optime pater, has, si vis, tantum fortes manus. per ego, si fas est, quicquid feci, per hanc ipsam mei caritatem, qua me nondum timere coepisti, miserere, filium pietate pereuntem ne velis exitum facere parricidae. praesta mihi patientiam, qua me modo bello credidisti. finge nos in ipso prosperi Martis cecidisse conplexu confectumque magnis vulneribus cadaver adferri. relinquo tibi pro me omnes <liberos, omnes> parentes. hunc, quo nos retinere voluisses, in suprema mea transfer adfectum, tuis manibus compone corpus, exstrue rogos, funeri iusta persolve. deinde cum iam novissimis osculis supremoque discedens satiatus fueris amplexu, tunc te fas st sublatis ad caelum manibus proclamare: 'mathematice, mentitus es!'

[23] Reddidimus causas, peregimus preces. reliqua vos, manus, vos adiuvate, cives. non ut liceat mihi mori; licet istud, etiam ut negetis. vir fortis commendo vobis exitum meum. si non continuo letale vulnus inpressero, si non cum sanguine totam animam properans ictus egesserit, adiuvate dexteram, deprimite telum et ante omnia detinete patrem. nescio quam longe manum sparsurus sit fugientis animae dolor, quo cadat extractus mucro visceribus, in

quem se collabentis corporis ruina praecipitet. vultis scire, quantum debeam timere victurus? metuo, ne patrem, dum morior, occidam.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR QVINTA

Liberi parentes in egestate aut alant aut vinciantur. Quidam duos filio habebat, frugi et luxuriosum. peregre profecti sunt capti a piratis. luxuriosus languere coepit. ambo de redemptione scripserunt. pater universis bonis in <n>ummum redactis profectus est. dixerunt illi praedones non attulisse illum nisi unius pretium, et eligeret utrum vellet. aegrum redemit. qui, dum revertitur, mortuus est. alter ruptis vinculis fugit. alimenta poscitur. contradicit.

[1] Quamvis, iudices, in tanta malorum continuatione iam poteram nihil ex accidentium meorum novitate mirari, nullumque mihi reliquerint inpatientiae genus adversa, quae de solaciis remediisque creverunt, confiteor tamen hoc solum me prospicere nullo metu, nulla tristium recordatione potuisse, ut post piratas, orbitatem, famem hinc quoque calamitatibus nostris pondus accederet, quod reversus est filius meus. vivebam miser, ut hunc viderem, solaque superstitis expectatione suspensus avidissimam moriendi cupiditatem contentiosa mendicitate fallebam. pudet persuasionis! redisse se iuvenis adfirmat, ut vindicaretur morte fratris, ut patris orbitate gauderet, nec intellegit maiorem se factis meis auctoritatem hac indignatione conferre; nunc magis sentio, quantum facinus fuerit aegrum non redimere: queritur se relictum, qui potuit evadere. utcumque igitur, iudices, poteram redemptionis illius reddere de praesenti iuvenis impietate rationem, et mihi crudelitas ista praestabat, ut filium viderer elegisse meliorem, non utor tamen occasionis huius invidia, nec quicquid miserae pietatis inpatientia feci, querela malo defendere. ego vero tunc non mores liberorum mentesque tractavi, nec mihi in illa tristissima condicione succurrit de conparatione consilium. sola, quid facerem, necessitas, sola iuvenum meorum adversa suaserunt. ex duobus liberis neutrum magis amat, qui redimit aegrum.

[2] Illud plane, iudices, ultra omnem malorum meorum fateor esse tristitiam, quod hac asperitate iuvenis, hoc inopiae squalorisque despectu famam optimi fratris incessit. hominem, qui piraticum carcerem, qui praedonum vincla discusserat, decuerat, ne voluisset aliter reverti. ex quo se nobis tanto virium labore restituit, poterat eius quoque admirationem mereri, qui pretio paulo ante cessisset. dii immortales, quam laudem, quem gloriae favorem inpleverat, si pasceret patrem, <qui> redemerat fratrem!

Relaturus vobis, iudices, ordinem hic malorum meorum <et> eventum, quem nemo tam crudelis, nemo tam saevus audiet, ut me non pascat, hunc ante omnia, qui se queritur in fratris comparatione damnatum, secreti doloris

indignatione convenio. quid agis, impotens, superbe? tu nescis, utrum fuerim redempturus ex duobus sanis, ex duobus aegris? habui enim, iudices, filios diversissima mentium corporumque qualitate compositos, et, sicut mox probavit saeva captivitas, in totam dissimilitudinem vitae quoque genere diductos. [3] hic namque robustus ac patiens, non molliri prosperis facile, non accidentibus frangi, et quem de voluptatium gaudiorumque contemptu scires parem quandoque fortuitis; traxerat ex firmitate mentis magnam protinus et in membra constantiam. ille vero pariter in laetitiam metusque resolutus, alienus a curis, sollicitudinibus impar, delicatus, impatiens, et iam similis aegro. sed apud patris affectus haec ipsa liberos dissimilitudo iungebat, et erat quaedam in inaequalitate caritatis aequalitas, quod hunc ~serie~ laudatumque semper, illum iam quadam miseratione diligerem. quid profuit individua pietas? erat etiam me nolente manifestum, utrius magis colloquiis, magis laetarer aspectu. velit nolit, iudices, ipsa quoque querela iuvenis, quid de patris fateatur animo, probat: irasci quod non sit fratri praelatus aegro, impatientia est hominis, qui magis ametur. accipite, iudices, maiorem pietatis aequae probationem: filium nec peregre dimissurus elegi; iunxi fratrum artavique comitatum, et utroque patris latere nudato visus sum mihi magis habiturus utrumque mecum, si pariter essent. hanc apud me iuvenum aequalitatem etiam in calamitatibus fortuna servavit: uterque captus est, ambo de redemptione scripserunt. dissimules licet, iterum tamen et inter adversa persuasionem carioris invenio: in captivitate communi, puto, minus speravit ille de patre, qui languere coepit.

[4] Tu mihi nunc, impotentissime iuvenis, tu, quaeso, responde, quid aliud facere debuerit pater duos redempturus. cunctas facultates in pretia collegi; rus, servulos, penates et omnia viliora properantius, festinatione perdentis addixi, et, ultra quam non potest excogitare summus adfectus, nihil senectuti meae, nihil dubiis casibus (pro inconsulta pietas!) nihil neque illis reservavi, quos redemissem. quantum, iudices, ad piratas tulerim, scire potestis ex hac fame: fuerit pretium licet exiguum parvumque, dum totum. fingite quamlibet divitem, quamlibet pauperem patrem: nemo umquam plus pro liberis dedit, quam qui sibi nihil reliquit.

Utrumne igitur, iudices, nemo mortalium habet pretium plurium liberorum, an piraticae feritatis ingenium est in captivorum taxatione solos aestimare redimentes? dii immortales, quam arrogans me pirata, quam superbus excepit! 'parum,' inquit, 'attulisti, senex; languet alter.' quid ego a diis hominibusque merui, quod mihi non redditurus utrumque non ipse potius elegit? saevus et humani doloris artifex negavit a me duos posse redimi, deinde, ut hoc tristius, ut difficilius esset, redditurum se dixit, utrum maluissem. vides, iuvenis, quamtum pietati meae testimonium reddiderit ipsa crudelitas: condicio non ponitur nisi duos redempturo.

Expectatis, certum habeo, iudices, ut in tristissimae necessitatis positus abrupto ad aegrum continuo properaverim. quis non putet audita condicione

vincula me statim detraxisse languenti? oderitis licet confessionem meam, deliberavi. tenuit inter illos inexplicabiles doloris aestus, quam longum tenuit pietas misera consilium, et, quod numquam satis manibus filii, numquam satis excusabo conscientiae meae, non statim mihi ille deficiens unicus fuit. [5] dissimules licet, orbitas, ego mihi plurimum morbis, plurimum videor adiecisse languori cunctationis mora, et sensit infelix, quid in electionis huius necessitate fuerim neutro languente facturus. tandem, quod solum habebat ambitus genus, desperatione praevaluit: accepi, fateor, illum, qui solutus quoque non sequebatur, quem non gaudium redemptionis, non laetitia praelati, non hortantis erexit patris amplexus. si esset in rebus humanis ulla clementia, merueram etiam de piratis, ut mihi duo redderentur.

Utinam, iudices, iuvenis illius vita praestaret, ut videretur non periculi miseratione sed caritate praelatus! me infelicem, quod bonam habeo causam! explicuit iustitiam comparationis, qui decessit etiam redemptus, et in perituro filio nihil aliud electum est. in quo fui miser famae periculo! filius meus languore defunctus est; tamen pater occiderat aegrum, si reliquisset. videram continuo, iudices, in carcere illo, quantum promitteret constantia hominis, quem non captivitas, non expectatio patris, non fratris fregisset infirmitas, nec inmerito cuncta de fortissimo iuvene speravi, si fuisset ad omnes conatus explicato languente liberior. tandem miseros fortuna respexit, et, puto, contra praedonum commota feritatem ipsa consensit, ut nobis quem negaverant, non abstulissent. [6] non quidem mihi, iudices, arrogo temporis illius providentiam; nihil me fateor fecisse consilio. potest tamen utriusque iuvenis exitus necessitatibus meis adsignare rationem: periit quem redemi, reversus est quem reliqui.

Invenisse te putas, iuvenis, patrem cibos et alimenta poscentem? quaerebam pretium tuum. testor clementiam mitissimae civitatis: hae preces, hic rogantis ambitus fuit: 'miseremini, date stipes, indulgete, conferte! repetendus est ille, qui redimi maluit fratrem.' sed et hac te decebat reversum proclamare voce: 'erige vultus, pater, attolle tristitiam: vindicati de saevissimis praedonibus sumus; duos redemisti'.

Alimenta posco -- poteram non adicere filium pater, sed mendicus hominem, sed iuvenem senex. quis enim magis ex ipsis rerum naturae sacris venerandisque primordiis descendit affectus? quid etiam <non> inter liberos ac parentes tam commune, tam publicum, quam ut alicuius famem proximus quisque depellat? voluit nos ille mortalitatis artifex deus in commune succurrere et per mutuas auxiliorum vices in altero quemque, quod pro se timeret, asserere. nondum hoc caritas est, nec personis impensa reverentia, sed similium accidentium providi metus et communium fortuitorum religiosus horror. in aliena fame sui quisque miseretur. sic cibos obsidio partitur, sic inopiam pariter navigantium frequenter unius alimenta paverunt. hinc et ille venit affectus, quod ignotis cadaveribus humum <in>gerimus, et insepultum

quodlibet corpus nulla festinatio tam rapida transcurrit, ut non quantulocumque veneretur aggestu.

[7] Parentibus vero liberi non praestatis alimenta, sed redditis. quanto, dii deaeque, breviora, quanto minora pro tot infantiae, tot pueritiae sumptibus, tam variis vel abstinentissimae iuventutis impendiis! si mehercules hoc quoque officii genus natura permitteret, bene pro deficientibus aliquid et vita vestra dependeret, iterumque ex illa, quam traxistis, anima portio brevis in suum rediret auctorem. vultis scire, quantus nomini nostro debeatur affectus, quanta veneratio? non est beneficium quod pascitis, sed est facinus quod negatis.

Liberi parentes alant. pudet sacrorum nominum, pudet religionis humanae: hoc ergo lex erit? quid imprecer homini, qui primus fecit, ut pietate<m> iuberemus! liberi parentes alant. o crudele factum, o numquam tristior fames! ita pascit ille, qui cogitur? 'non meruisti,' inquit, 'accipere.' discede, pietas, quiesce paulisper, infirmitas. ~remuneranda sit. primum lex severissima est, ut fortius alimenta poscantur. perdiderunt pulchritudinem sanctitatemque naturae, qui putant illis parentibus iura succurrere, quibus apud liberos salva est de mutua caritate reverentia; collisis prospexere pignoribus, et inter tam venerabiles affectus hoc quoque dignum providentia fuit, ut aliquid et odia praestarent. quereris, irasceris, et ideo iuberis. expectandum est videlicet, ut liberorum parentumque concordiam perferant totius merita vitae, et ut pietas, natura, sanguis accipiant cotidie tamquam amicitiae nexum, et, nisi vos promeruerimus obsequiis, adulatione, patientia, natales ortus et pignora prima perierunt?

[8] Si vultis, iudices, ut huic nomini salva sit in omni personarum diversitate veneratio: bonum patrem filius alat, lex malum. non faciam hanc rerum naturae, non faciam contumeliam legi, ut excusem vel pessimum patrem, ut sacro nomini temptem gratiam petere de venia. sim licet crudelis ac saevus, filium tamen diutius amavi. clauserim paternos penates, de testamento, de spe successionis expulerim, oneraverim vinculis manus, foedaverim membra verberibus; persolvi gratia non potest nec malo patri. arrogans, impotens sum? nolo cotidie mereri, quicquid mihi deberi coepit primo die. 'facilis, mitis, indulgens' vocabula sunt ista minoris affectus; propter haec aleretur amicus, pasceretur extraneus. vestrum quin immo crimen est, quod interdum aliud sumus, et, unde manifestum est diversitatem nostram venire de moribus liberorum, non invenias asperum patrem nisi iam peccantis aetatis. quid ais? rigidus, immitis sum? ideo pasce tantum, pasce, non ultra. malo pro reverentia nominis nostri quicquid praestatis inviti, et cum alitur pater, quem quereris indignum, accipere mihi videntur omnes parentes. si vis, affectum debes, sin minus, necessitate servitutem, patientiam. non tamquam pater alitur, qui tamquam bonus amatur.

[9] Sepone, iuvenis, differ querelas; tunc irasceris, tunc obicies mihi, cum prosperitatium, cum secundorum officia deposcam. non talis ad tua genua provolvor, ut aestimandus sim. nulli malus est pater, cum esse coepit infelix: aspicis collapsum et ex omni calamitatium genere miserum et, ultra quod accidentium mensura non exit, in orbitate mendicum. riget squalidi capitis concreta canities, vigor pristini vultus vacuis luminibus intabuit, et per obstantium crinium inluviem tenuis arentium iactus oculorum. haeret adstricta nudatis ossibus cutis, et, in fame sua homine consumpto, iam membra sine corpore. iterum bonus sum, in pristinam religionem de calamitatium honore restituor. adeone non habent haec ipsa supplicia poenas, quod posco, quod rogo, quod mendicus sum filii mei? et quanta, dii deaeque, non possunt pro nobis impetrare leges! quanto plura sunt, quae negantur, cum praestant inviti! non exigo, ut tuis manibus porrigas cibos, ut consoleris, ut foveas; proice, quod rapiam, abice, quod colligam. genus ultionis est pascere nec misereri.

Si tamen, iudices, fas est impietatis huius ullas accipere causas, et filium, qui non alit, putatis reddere posse rationem, aestimate per fidem, quod sit facinus illud, cuius ultionem debeat exigere aliquis de fame patris. 'captum me,' inquit, 'non redemisti.' quis non putet queri de filio patrem? quemquamne dicentem feram: 'nihil tibi debeo, quia mihi vitae lucisque beneficium semel praestitisti, quia hunc spiritum, hoc corpus non ex indulgentia tua rursus accepi'? [10] iniquissima magnorum condicio meritorum est, si, quicquid non fuerit adiectum, de prioribus perit, et pessimo exemplo gratiam praeteritis auferunt reliqua cessantia. non redemi? non tamen ideo minus est, quod in hunc te divinorum humanorumque conspectum de nostra protulimus anima. maria terrasque, infatigabiles siderum cursus et cta sacro fulgore lucentia nos, ut fruereris, ostendimus; has, quas subtrahis manus, haec verba, quae negant, de meo spiritu, de meis visceribus hausisti. gaude potius, exulta, quod tibi patris asperitas praestat boni filii iactationem; solus habet, quod imputet patri, qui queritur et pascit.

Quam multa, iudices, huic querelae respondere poteram, propter quae filium salva pietate non redemissem! quis non acciperet excusationem, si dicerem: 'impediit quamvis properantem senectus, inopia, languor. pretium non tam festinanter inveni. explicare non potui navigationem iuvenibus quoque fratribusque difficilem; solus ac senex non illa, qua speraveram, prosperitate direxi. per quos metus, per quae peregrinationis incerta properavi!' remove, iuvenis, indignationem; nihil plus pro filio factum est, quem recepi. non fortunam tibi debeo sed affectum, non exitum sed voluntatem. pro duobus pretia contraxi, pro duobus maria conscendi, pro duobus genua tenui. rogo, uter magis amaretur, si mihi piratae duos reddidissent?

[11] Age tu nunc, iuvenis, ad faciendam inopiae patris invidiam, si videtur, exclama: 'famem obtendis, ad quam luxuria prodigarumque voluptatium continuatione venisti. exhausisti senex census in pretia meretricum.'

quamquam et huic iubetur necessitati pietas vestra succurrere, et lex, quae inopem, quae patrem nominare contenta est, filium non remisit ad causas. quid vero, si in educationem, in discursus, in pretia vacuatus sum? excedit omnem scelerum comparationem patrem mendicum facere nec pascere.

Temptat, iudices, hoc, quod non est redemptus, ampliare alia iuvenis invidia: 'fratrem,' inquit, 'mihi praetulisti.' fateamur paulisper hoc crimen, agnoscamus hoc nefas: impudentissime generis humani, tu non feres, ut frater tuus vel magis ametur? vides enim, praelatus est tibi nescio quis affectus, possident caritatis tuae locum pignora de minoribus sumpta nominibus; ille nempe, cuius aeque spiritus de visceribus his trahebat ortum, qui patrem vel solus impleret. pessimus est mortalium, qui amari fratrem suum sine sui caritate putat. tu custodies, utrum frequentius osculer, utrum stringam magis artiore complexu? non est hoc <caritatis> impatientia, nec circa patris adfectus sacra de pietatis contentione rixa; eum tantum fratrem putes amari magis, quem non ames.

Falleris, iuvenis, longeque te ab intellectu rerum naturae seposuit prava persuasio, qui putas ex paternis affectibus filio perire quicquid in altero de necessitate praeponderat. [12] par est in omnes liberos eademque pietas, sed habet in aliquo plerumque proprias indulgentiae causas, et salva caritatis aequalitate est quiddam, per quod tacito mentis instinctu singulos rursus tamquam unicos amemus: hunc primus nascendi locus, illum gratiorem propior fecit infantia; alium laetior vultus et blandior osculis amplexibusque facies; quosdam magis severitas probitasque commendat; in quibusdam diliguntur impatientius calamitates, et damna corporum debilitatesque membrorum notabilius miseratione complectimur. salva est tamen universitas, cum, quicquid in ali<qu>o cessare creditur, in altero restituit alter affectus. securus sis: non intercidunt ista, non pereunt, sed invicem vincunt, praevalent, cedunt. filio non potest praeferri nisi <miser> filius.

Blandiar, iudices, paulisper calamitatibus meis, et sic agam, tamquam apud piratas invenerim utrumque sanum. attuli sine dubio pretium duorum, sed utrumque praedo non reddit: offert electionem. suadete, quid faciam; quid dicitis? ita pietas est abire, discedere, irasci scilicet, queri et invidiam facere piratis? vos interrogo, liberi, vos, parentes: non ergo facinus est ideo neutrum redimere, quia utrumque non possis? egregia pietas aequare liberos iustitia desperationis, et ex hoc, quod succurrere non contingit duobus, orbitatem facere totam! tu vero, senectus, accipe quicquid datur, accipe quicquid offertur, dum hoc saltem feritati libet, antequam inpatientia tam saeva crudescat immanitas. interim multa possunt afferre casus: sperare licet, <fili>, repeteris, sperare <licet>, pater, fortassis evadat. quaecumque explicari coacervatione non possunt, per partes vicesque servantur, et facilius est divisa subtrahere, quorum magnitudo laborat in solido.

[13] Quantum intellego, iudices, filius, cui profuturum non erat, ut <non> eligerem, hoc solum ferre non potest, quod redemptus est frater. quis hanc, iudices, impudentiam ferat? obicit mihi, quod ullum de liberis meis potuerim facere discrimen, deinde queritur non se potius electum, et, cum fratri praeter eiusdem nominis par ac simile consortium reverentia quoque languoris accesserit, indignatur apud affectus patris non eam praevaluisse partem, in qua tantum filius erat. non invenio, iudices, quemadmodum effugere potuerim criminis huius invidiam, si hunc potius recepissem. patri, cui utrumque pirata reddere nolebat, redimendus fuit aut aeger aut neuter.

'Quid, quod,' inquit, 'etiam luxuriosum praetulisti?' parce, iuvenis, maledictis, parce conviciis; reliquistis haec nomina. domi erunt ista vitia, domi erunt istae virtutes, sed, dum fueritis reversi, interim nihil aliud estis quam fratres, quam liberi mei, duo captivi, ambo miseri, et diversitas vestra de calamitatium societate consumpta est. vides, quam nefas sit alterum ex vobis mihi esse viliorem; piratarum non interest, uter eligatur. dic nunc: 'luxuriosum redemisti.'

Comparatione vestra, iuvenis, <si> circa patrimonium honoresve contenderes, et ego proclamabo: vicisses. sed ventum est illuc, ubi non probitas, non mores aestimantur, et de corporibus sola taxatio est. unde tristes toleraret casus, ferret sordes vinculorum, piraticam famem iuvenis, quem torquere solebat nostra frugalitas? unde et in illa solitudine carceris dur<ar>et animus convictibus semper comitatibusque laetatus? expecta tu, quem decet honesta patientia, laudabilis labor, qui tibi difficultatium reddis ipse rationem. tu differris, luxuriosus relinquitur.

Quid ais? praetuli illum, de quo soli tibi querebar, quem cum vellem castigare, reprehendere, te solebam laudare, mirari? [14] exaggera, quantum voles, vitia fratris, luxuriosum, perditum voca, dum scias te sic magis probare non animum fuisse patris, sed de calamitate rationem. ille eligit, qui recipit ante meliorem. sed parce, quaeso, iuvenis, adversorum interpretationi. non est electio alterum recipere, cum pretium attuleris duorum; discrimen illud <inter vos> non ego sed pirata commentus est. quicquid [inter vos] in alterutro fecero, affectus est, quo duos amo, et homo, apud quem filius sola praevaluit gratia calamitatis, non fratrem tibi praetuli, sed quod in te fratri praetulissem. consilium hoc putas fuisse patris? fortunae est, qua capti pariter estis, qua decubuit alter, qua non convaluit redemptus. cum propter duos venerim, quod altero mihi pirata cessit, idem est ac si mihi neutrum reddidisset.

Sed quousque facti mei dissimulabo rationem? Aeger electus est. responde[te] nunc, si videtur: 'luxuriosus, perditus fuit.' parcamus, quaeso, memoriae, revereamur suprema cineris; paeniteret me fortasse, si viveret. iterum ac saepius, iudices, necesse est ipsa criminis mei voce defendar: aegrum redemi. non habent profecto, non habent discrimen liberi nisi de calamitate, et inter

homines, quos natura pietatis aequavit, differentiam nisi de dolore non explices. non cum usu nunc vestro, non cum moribus loquor: ille anhelat, illius sunt lassa suspiria, ad illum serius veni. excogitasti rursus, fortuna, quod supercresceret caritati, quod posset sacris nominibus accedere; hic solus maior affectus est quam filios amare: filii misereri.

[15] Me quidem, iudices, si quis interroget, condicio illa non fuit vera, non simplex, habuitque piraticae feritatis ingenium: aegrum mihi non licuit relinquere, licuit eligere. an fas fuisse credis, ut iuxta moriturum tu reddereris, et homines eius immanitatis, ut possent liberos cum patre partiri, paterentur eum sibi relinqui, quem periturum ex hoc probabant, quod illum pater non eligebat? temptata est misera pietas, et placuit hoc quoque addi calamitatibus nostris, ut onerarer pudore condicionis partes non habentis. cum in comparatione sani aeger offertur, ideo ponitur, ut eligatur.

Superest, nisi fallor, iudices, ut, cum sibi praelatum fratrem queratur, aestimetis, utri tunc magis debuerit pietas nostra succurrere. est quidem, iudices, humanae infirmitatis ista natura, ut ex omnibus accidentibus gravissimum putet quisque quod patitur; et, cum aliena cogitationibus, nostra dolore tractentur, necesse est apud impatientiam sua[m] vel minora praevaleant. languor est tamen, languor, cui merito cesserint cunctae calamitates, in cuius comparatione consolari se potest genus omne miserorum. stringat licet manus saeva captivitas, profunda carceris nocte membra claudantur, datur tamen collidere catenas, artus extrahere nexibus, et habet aliquid aequanimitatis cum poena sua posse rixari. saeviunt regna tormentis, bella vulneribus, sed levius adficit quicquid viribus feras, et, cum in plenum adhuc sanguinem adversa ceciderunt, repugnantis roboris colluctatione vincuntur. quos cruciatus compares, quem dolorem, cum penitus visceribus immissa tabes cotidie aliquid ex homine praemittit in mortem, cum cibos, haustus et omnia blandimenta vitae fames fastidit et poscit? desiderare assidentium officia, dehinc ferre non posse; gravari quos appetieris attactus; per totum cubile corpus velut super ardentes exagitare flammas; lux fatigatis luminibus gravis, vox sola de gemitu. cum ex duobus capitivis languet alter, una est inaequalitas patris eligere sanum.

[16] Retuli, iudices, usque adhuc in penatibus suis, iuxta parentes propinquosque languentem. o carcer, o morbi, quem vos non <con>ficitis aegrum? et non ille carcer, quem severitas legum, quem potestatum iustitia commenta est. non possunt humani metus, humanarum cogitationum ingenia satis habundeque concipere quae vidi. iacet sub immensae rupis abrupto tristis et ultra naturalem <modum> profundae caliginis nocte[m] mersus piraticis artibus specus, quem tota circumfusi vastitas maris et undique minantibus scopulis illisa tempestas terrore ruiturae molis everberat. Horrent cuncta crucibus, squalent circumiecta naufragiis, nullus nisi in supplicia mortesque prospectus, et ad infelicium captivorum metum praemissus de simili exitu

dolor. spiritus solus intus, quem vinctorum trahunt redduntque gemitus, quem tot contulere languentes. hoc erat, ubi iacebat aeger, illud tot annorum, ex quo coepit pirata grassari, idem cubile. corpus, quod gravaretur assidentium sedulas manus, iacet inter vincula, quibus instrinxerat adhuc recentem pirata captivum, et quamvis tenuata de nexibus membra labantur, rursus in modum stringentium tenent, quae nullo suspensa nisu velut victo homine sederunt. qualis erat ille sub ferro, cuius exsangues manus vix levia velamenta transferrent? quis inter complorationes gemitusque somnus, quem vix silentia sollicita praestarent? ad quae colloquia tristitia respiraret? undique pares similesque miseri, et veteribus capitivis adiectus cotidie novus aliquis impatiens. compara, si videtur, huic aegro captivitatem tantum tuam: tu quereris, quod cibos pirata non praestet; ille remittit oblatos. [17] te nuda humus, nudum cubile frangit; ille ad singulos ardentis corporis motus vi sua supra vincla versatur, et quocumque membra lassata dolore transtulerit, in supplicium redit renovata patientia. breviter saevissimi languoris definienda mensura est: non potest ex illo sanari nec quem redemerit pater.

Insta nunc, si videtur, ac subinde, iuvenis, interroga, cur aegrum potius elegerim, reddi a me posse rationem, cur hoc fecerim, putas? ego vero non possem, nec si te redemissem. quid enim, si respondere iubeas orbitatem, cur in exequias totos egerat census, quid sibi velit ille funebrium longus ordo pomparum, cur super flagrantes iaceant rogos, cur ardenti non divellantur amplexu? et ego dico, proclamo, fateor: error istud, dementiae furor est, cum feceris. 'hoc est ergo,' inquit, 'quod de te praecipue queror: moriturum mihi praetulisti.' quaeso, iuvenis, ne nobis putes tantum inesse feritatis, ut illum potuerimus aestimare moriturum. vis non sperem victurum filium, quem tunc primum aspicio, complector aegrum, quem pirata non recusat sibi relinqui? si persuasionem patris interroges, quicquid est, quo[d] miser torquetur, afficitur, non languorem credo, sed impatientiam, desiderium, dolorem. hominis, qui apud piratas languet, unum remedium putes, ut redimatur, sed non est, quaeso, iuvenis, quod hoc patrocinium de tam calamitosa pietate concipiam, ut dicam: victurum putavi. [18] exaggero quin immo invidiam criminis mei: redemi, fateor, illum, qui dilationes, qui moras ferre non poterat, in quo mihi pirata vendebat brevia oscula, paucos dies. si mehercules uterque fuisset aeger, illum redemissem, qui prior languere coepisset. si duos pariter naufragia raperent, illi porrigerem manum, quem iam membrorum contentione lassatum fluctus hauriret. si vulneribus confectos remisisset acies, properantius ei clauderem plagas, per quas animam largior sanguis egereret. ignoscite, dii pariter atque homines: non possum de liberis, possum eligere de miseris. gratias quin immo fortunae, gratias ago, quod adhuc aeger sentit, intellegit. alioquin cadaver acceperam et pretia duorum pro funere tantum supremisque persolveram. nescis. quantum pudori, quantum adiciat affectibus meis inter tam impares aequata condicio. aeger, qui tantundem est piratis, plus est patri. velis tamen nolis, infelix senectus, fatendum est quod merito, quod summa pietate factum est, quam difficile fecerimus. quae tunc mihi cogitationes, quis temporis illius

animus fuit, cum inter duos liberos incerta miser electione discurrerem! hunc diutius osculabar; illum putabam desperatione moriturum. lacrimas ad languentem gemitusque transtuleram: et tu mihi videbaris futurus aeger. quotiens catenas tuas soluturus invasi! sed mihi commendabat relictum quod <in> te praetulissem. quam frequenter iam laxata misero vincula rursus imposui, dum mihi tua potius sanitas placet! dissimulare non possum condicionis illius secretas difficultates: redimi debebat aeger, ego te volebam.

[19] Ponere vos, iudices, velut in illa necessitatis meae praesentia volo. ecce infelix ad primum aspectum patris conatus assurgere illas squalentes sordibus manus paululum tamquam amplexus daturus erexit, nec usque in cervices meas spiritu iam deficiente perlatas in suum miser iterum cubile deiecit. totus ille circa nos carceris populus obticuit, et, ne colloquiis nostris terribilis catenarum stridor obstreperet, lassatos artus in sua tenuere patientia. ego serius, gravis hinc, si videtur, incipiam: 'luxuriose, meruisti'? ignorat profecto paterni doloris aestus, quisquis solacium putat, ut de languente filio queratur, ut moribus mentique maledicat. abite, virtutes, ignosce, probitas, <potior> est ex liberis ille, qui moritur. mihi vero fateor hinc aliqua languente filio venisse solacia, quod vixit infelix quemadmodum voluit, quod fuit hilaris ac laeta brevis aetas. crede, iuvenis: et pro te iam maluissem, ut luxuriosus esses, cui tu tempori, cui dolori rigorem ultionis, frontem castigantis iniungis! impatientissima res est perdere filium, cui videaris irasci. corruptum me precibus putatis ambituque lacrimarum? hoc vicit aeger, quod non rogabat. assidebam misero; demittebat oculos, interroganti responsum de lacrimis tantum gemituque reddebat. [20] agebat me deliberante iam victum, cum repente miseras manus velut recidentis amplexus posuit in sinu meo, et cum lassa suspiria per ardentis anhelitus egesta saepe visceribus, cum diu collatis uterque singultibus miscuissemus lapsas sine voce lacrimas, tandem spiritu vix in paucissima verba collecto 'tibi quidem', inquit, 'gratias ago, pater, quod redempturus utrumque venisti; non adeo tamen sensus meos languor hebetavit, ut exitum condicionis huius ignorem. ego luxuriosus, ego perditus; nunc vero super infamiam nominis huius emorior. utinam hoc saltem misero fata praestarent, ut residuum laborantis animae in tuo poneremus amplexu; sed si mora est longior properantibus expectare pereuntem, ite superstites, ite felices, has tantum reliquias commendate piratis, ne mersus profundo, proiectus in fluctus exitum faciam hominis, ad quem non venerit pater. unde enim sperare possum, ut revertaris, ut facis . . .' tunc super abrupta verba tota defectione conticuit, strictisque vitalibus circa dolorem suum membra riguerunt. exclamavi, fateor: 'quid agis, infelix? cur desperatione conlaberis? attolle paulisper oculos, confirma, dura; te frater elegit.' visa est per hanc vocem meam peracta condicio: continuo pirata detraxit catenas, vincla laxavit. vultis elegisse me negem, vultis in lucem diemque productus carceri suo reddatur aeger? ego vero non habui verba, quibus me deliberare, quibus nolle contenderem. vultis scire, quid pater, quid pirata praestiterit? ego duos redemi, sed alterum accepi.

'Ut scias,' inquit, 'aegrum redimi non debuisse, defunctus est.' crudelissime generis humani, qui nos putas pretium tuum perdidisse, audi, quam multa nobis in morituro filio pirata reddiderit: frater tuus ille inter vincula catenasque deficiens respiravit aliquid in toro tandemque liberas vinculis manus per totius lectuli spatia iactavit; post impias carceris sordes illum cum ferali veste squalorem exuit paulisper aeger, vidit propinquos, allocutus est amicos, mandavit, exegit, et quamvis suprema sorte conlabens prius tamen luce caeli libera satiatus est. [21] contulit mihi grande, velit nolit, fortuna in orbitate solacium: filium, qui relictus mea fuit moriturus invidia, non occidi, sed perdidi. quid ais, iuvenis? ita, si moriturum filium redimere non debui, non sufficit haec tibi de me poena, quod ille decessit? irasci patri tunc fortasse fas esset, si viveret frater; tunc alimenta quaerenti respondere posses: 'posce praelatum.' quantum intellego, qui de mendicitate patris vindicaris, aegri es redempti, iuvenis, inimicus, nescis, quid sit invidiam facere, patri; melior erat tua causa, si mei misereris.

At quanto, dii deaeque, alius fuit ille infelicissimi iuvenis affectus! nuntio enim te audiente et tota civitate teste proclamo: tibi gratias agebat ille, dum moreretur. credo mehercules hoc miserum dolore consumptum, quod sibi videbatur pretium suum mihi perdidisse. non aliter igitur quam si te praesente deficeret 'per illud,' inquit, 'frater optime, natalium nostrorum sacrum venerandumque consortium, per socias peregrinationes, per adversa communia, per hoc, quod et tu languere potuisti, si te vel tua quandoque virtus vel satietas secura praedonum piratico carcere emiserit, commendo tibi senem, quem facimus uterque mendicum. testor immortalia numina et infernarum sedum deos: pascerem patrem, si te redemisset.'

'Ego tamen,' inquit, 'mihi debeo, quod reversus sum.' non quidem quicquam velim, iuvenis, de virtutum tuarum admiratione dectractum; audias tamen necesse est in hac <im>pietate verum. evasisse te putas? ingrate, dimissus es! mea pietas istud, mea fecit electio. unde enim evenit, quicquid ante captivitas tua praestare non potuit? iacta, quantum voles, effractum carcerem, ruptas catenas; vis scire, quid neglegentes fecerit securosque piratas? acceperant pretium duorum.

[22] Intellegit, iudices, et ipse iuvenis non esse se calamitatium nostrarum iustitiae parem, [et] <si> sic agit, tamquam alere non debeat, itaque transfert in hoc defensionem, ut posse se neget. quid dicitis, iudices? feretis hoc dicentem iuvenem corpore atque aetate robustum? non habes opes, sed membra, sed vires. nam neque ego laborem nec difficiles posco conatus: contentus sum, iuvenis, ut velis. cibos me poscere putas? humeros, quibus incumbam, manus, quas eliso pectori apponam, sinus, in quos egeram exhaustarum reliquias lacrimarum, ut sepelias, ut haec cum miseri illius membris ossa conponas. non alimenta quaero, sed filium. quid, quod nec grave longumque supremae pietatis exigimus officium? non diu viverem,

etiamsi me duo pasceretis. securus sis: brevi te gemitus mei liberabunt, assiduis planctibus everberata vitalia. quid me remittis ad turbam? Quid facis rursus omnibus gravem? consumpsi fletus, clementiam civitatis exhausi. non alit populus hominem, quem pascere filius debet. quid sibi vult haec aliena calamitatibus nostris, aliena virtutibus tuis, iuvenis, asperitas? abstulisti mihi malorum quoque meorum verecundiam: quicquid faciebam, mendicitas est, ex quo reversus es.

Durat in suscepto rigore iuvenis, et ad misericordiam non memoria fratris, non patris contemplatione deflectitur. [23] exclamaret alius hoc loco: '<l>ex, tuam fidem!' dignus quidem eras, impotentissime generis humani, quem in tormenta mea doloremque redeuntem vincla rursus ac poena carceris exciperet; et insultes huic confessioni licet, alligare non possum. quid mihi miseras ultiones, quid triste monstratis auxilium? faceret hoc pater, qui redimere noluisset.

Age nunc, vivacissima senectus, redeamus ad preces; quod solum ius paternae pietatis agnoscit, hic quoque rogemus. per ego te, iuvenis, illos meos, de quibus nunc quereris, annos, per expertos tibi notosque humanorum accidentium casus, per infelicis illius manes, cui nec hoc saltem contigit, ut te reverso, te praesente moreretur, pasce nunc, quod te redimere volui, pasce, quod fratrem tuum redemi. non ego lassitudinem tuam posco, numquam otium meum, nec, ut ipse securus quietusque transigam diem, tuas operibus manus, tuum laboribus assigno sudorem. iungamus mutuae pietatis officia par flebile, par omnibus aetatibus nominibusque reverendum. est. nobis negotium cum civitate mitissima. quanto libentius dabunt, cum viderint pariter unaque miseros mutua sustentatione conexos! et ego quidem rogabo, qui soleo, sed in tuos sinus populus congerat stipes. quicquid preces, quicquid impetraverint lacrimae meae, accipe, tuere, dispensa. pro tua fama, pro tua sum pietate sollicitus. ego mendicabo, tu pasces.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR SEXTVS

Qui in calamitate parentes deseruerit, insepultus abiciatur. Qui habebat uxorem et filium, captus a piratis scripsit domum de redemptione. uxor flendo oculos amisit. filius retinente matre profectus vicariis manibus redemit patrem. idem in vinculis decessit. abiectus in mare et appulsus ad litus patrium est eiectus. vult illum sepelire pater, mater prohibet.

[1] Etiamsi, iudices, in hac asperrima condicione fragilitatis humanae, in qua nemo prope mortalium impune vivit, haec omnibus natura est, ut sua cuique calamitas praecipue misera atque intoleranda videatur, inter omnes tamen hoc constet necesse est, infelicitatem meam tantum ceteras supergressam, ut

prorsus haec sit, quae fleri debeat usque ad caecitatem: quid enim passus sum tam leve, ut non comparatio mei felices aliorum etiam miserias faciat? grave est a piratis alligari, magis dicat hoc, qui sciat, quam cito capti moriantur: alligatus sum, sed tamen miser magis queror, quod solutus sum. indigna est impietas in suos: quae quanta versetur in hoc iudicio, videtis. sed mihi hoc quoque querendum est, quod me et uxor nimium dilexit et filius. quid ego putarem in rerum natura posse reperiri, quod orbitate acerbius videretur? non contingit mihi, quod ceteris miserrimum est, filium efferre. parum est, quod iuveni singularis exempli causa mortis fui, et, tam pretiosa redemptus anima, senex ominosus morte filii mei vivo, parum est, quod mihi luctum meum fluctus nuntiarunt, et aliud agenti patri subito ad litus orbitas appulsa est, quod miserum iuvenem toto iactatum mari, etiam si nemo interpellasset, sero sepelirem: adhuc supremo prohibeor officio, et, ne quid solacii contingat, perdo etiam maris misericordiam. inicit errantem corpori manum mulier et piratis et tempestate crudelior, atque, ut accedat dolori meo cumulus, quae hoc facit, uxor mea est! [2] ne quis tamen erret ignotus: non est filii mei noverca, sed mater -- o facinus, o cladibus nostris mutata natura! -- mater ignem ultimum filio negat, et mulier, quae maritum quoque suum debilitata desiderat (quis hoc de ista credat?), filium non flet, funditus eversa fulmen hoc clademque non sentit. comparet dolorem: quanto minore causa excaecata est!

Huius, iudices, poenae ab ipsa morte repetitae crimen ego sum: ego et ablegavi filium meum et infamavi, et, ne non accedat gravissimi doloris comes paenitentia, in illum mortiferum carcerem mersi. quo fato parentes miser sortitus est, ut illi vitam pater, sepulturam mater auferret? nam ut pietatem filii mei semel indicem: patrem redemit. si, quod ego redierim, uxor irascitur, reddat rationem, cur acceptis litteris meis fleverit. atquin miserrimus iuvenis quomodo magis temperare potuit officia? lex parentibus in calamitate ferre opem iubebat; uterque parens erat calamitate devinctus, unus autem succurrere utrique non poterat. invenit tamen ingeniosa pietas et utrique subvenit dispendio sui: [3] ipse venit ad patrem, me remisit ad matrem. hoc si defendendum est, agnosco partis meas: causam planctibus agam; flere enim certe per legem licet. alioquin diu laudare non expedit, diligenter defendere contrarium est actioni nostrae: ut impetremus funus, moramur. dum nos litigamus, dum circa cadaver nostrum orbi rixamur, dum agitur causa defuncti, dum sepulcro lege praescribitur, dum dantur legitima dicentibus tempora, putrescit interim corpus, nec tutum in sicco iacet: cadaver ab incursu avium ferarumque tantum miserantium corona custodit. convenerunt etiam alieni parentes, totus in spectaculum populus effusus est, et ignoto quoque corpori publica humanitas quasi quasdam fecit exequias. deflent omnes homines, dolent; plurimorum tamen illa vox est: 'iuvenis insepultus iacet miser, nec patrem habet fortasse nec matrem.' iam hominis figuram vetustas paene consumpsit, iam lenta tabes in terram defluxit, iam soluta cute ossa nudantur. quamlibet duraveris animo, non ferres tamen ista, si videres.

Sed audire certe potes. ille est filius noster, cuius spes ipsas amavimus, quem apud omnia templa et surdos votis deos superstitem precati sumus, a quo sepeliri optavimus, ille amabilis infans, ille blandus puer, ille iuvenis etiam ante hoc crimen piissimus, ille, dum par fortuna parentium fuit, propensus in amorem tui, mentior, nisi, cum peregrinatio mea nos diduceret, maluit esse cum matre. me per omnia maria volitantem, ut plus filio relinquerem, circumvenit saevius ipso mari latrocinium. [4] describam nunc ego pendentem fluctibus carcerem et catenas macie mea laxatas et detritam lateribus meis consciam malorum carinam et obrutam perennibus tenebris feralis loci cruentam caecitatem? ista vero, si quid pudoris habeo, tacenda sunt. alioquin quis mihi ignoscet, quod vicarium accepi? etiam scripsisse paenitet. o litterae fletibus tremulae, o parum alligatae manus, o dolenda uxoris oculis epistola! cur indicavi, cur scripsi quod uxor ac filius ultimum legerent, ut incertum sit, utrum me carius redimant an lugeant? cognita clade rarissimi uxor exempli et prorsus talis filii mater totos efflevit oculos, fontemque illum perennium lacrimarum tantum caecitas clusit; si non tenuisset filium, vicerat. continuos inde planctus, incredibilis maestitia, assidua lamentatio ~fuit iuvenem nescio in me magis an in te futurum impium, si non redemisset quem tu sic desiderabas. ergo profectionem apparat, ut, quoniam reddere matri non poterat oculos, redderet virum oculis cariorem. sed videlicet est quaedam ultima calamitatium rabies, et novissime in furorem vota ipsa vertuntur. retinuit iuvenem et epistolis meis legem opposuit. o vanae figurationes et pectora hominum alto errore confusa! nemo illam non putabat timere de filio. itaque iuvenis, quod ad solacium pertinere credidit, commendavit amicis custodiam matris, substituit vici curae suae propinquos: neque enim aliter usque ad reditum meum caeca vixisset. quicquid humana ratio valet, contulit. si potuisset redimere oculos matris, qua pietate fuit, vicarios suos dedisset. ipse profectus est solo comitatus animo, nec se putavit ire sine pretio, quamvis ad piratas ferret inanis manus. dicat aliquis: [5] 'adeo domi nihil reliqueras, adeo longa aetate sic vixeras, ut ne pretium quidem tui paraveris?' si hoc ita esset, testor deos, de redemptione litteras non misissem. fuit, unde redimi possem. iudices, fuit, sed illud totum filius matri reliquit.

Navigat ergo per horridos fluctus et gementia litora et spumantes scopulos et quacumque miser relatus est inauspicatum metiens iter, prorsus ominose retentus, perversis etiam votis, qui optaret alligari a piratis, quos vitare quoque miserum est. quaerit haec omnia impius ille filius propter parentes, quod non praestitisset frater fratri, non uxor viro,(quid differimus ultra?) non pater filio.

Dii immortales, caeli, maris, inferorum praesides, uni mihi adhuc omnes male experti, vos tamen solos habeo testes, quam invitus redemptus sim; miserum me: perit qui sciebat! nam ut primum pervenit iuvenis ad piratas adferens redemptionis meae se pretium, e ferali navicula avidus exiluit vicarias oblaturus manus; stravit se ad genua singulorum, et, ut cupiditas fecerat blandum, obsecravit omnibus precibus, miserabili planctu et lacrimis paene

maternis. nemo umquam sic, ut solveretur, rogavit. nec sane difficile fuit impetrare a piratis captivitatem; maior illi pugna mecum fuit. [6] non dignum illud spectaculum latronibus erat, cum pater filiusque de vinculis contenderent, et sibi quisque carcerem vindicaret: ego iam usu defendebam meum et in his annis iam maturam mortem asserebam; at ille contra: 'ego te in calamitate deseram? ego alligatum relinquam? Et quomodo ad matrem redibo, quae misera desiderio tui dies noctesque fletibus iungit, quae vivere sine te non potest?' non dicebat tamen omnia, et cum adsiduos planctus et inrequietas diceret lacrimas, adiciebat: 'iam paene caeca est. fortasse, si redieris, videbit. in summa: non recedo; fas est mihi etiam invitis parentibus pie facere. non recedo; si perseveras, demus piratis lucrum: aut vicarius ero, aut comes.' quantum inter haec flevit, quamdiu cecidit oculos suos! si perseverassem, duos excaecaveram. obstupuerunt pietate tanta etiam latrones, et per immobiles ante vultus fletus cucurrit. non tenuissent fortasse iuvenem, nisi redempturos parentes talem filium credidissent. ipse in se transtulit ferreos nexus, et hilarior alligatus est filius, quam solutus est pater. supremum tamen et (nefas!) in aeternum me iam catenatis manibus amplexus, postquam mei cura discesserat, 'matrem', inquit, 'tibi per haec merita commendo: tu illam tuere, defende, ama, ne relinque. sic paria faciemus: illic tu eris vicarius meus. si haec feceris, non irascetur mihi fortasse mater, quod ab illa recessi.' [7] sic in navim filii mei male permutatus vector imponor, et qua visum oculi dederunt, ad piratas e puppe prospecto. curva litora et emensum sideribus fretum et turritos rupium scopulos retro lego. miserum me, quamdiu a piratis etiam navigatur! mandata tamen tua, fili, perago: assideo, sustento -- immo mehercules tu assides, fili, tu sustines, propter quem mihi etiam huius propensior cura est: dum recedere ab uxore nolo, filium non redemi.

At illum interim cotidie situs carceris strangulat, insidunt ossibus catenae; exemplum saeculi in myoparone moritur. mater, iam satis est: habes poenas super legem. sepelissent talem virum etiam ipsi piratae, nisi eos conscientia scelerum metusque poenarum ab omni litore arceret, quod unum poterant, secundis proiecere ventis. excepit mitior matre tempestas, et, si qua dici potest calamitatium felicitas, prospero cursu cadaver tantum quod non ad ipsa maiorum sepulcra depositum est. narretur res saeculo nostro diversa et nescio utra parte mirabilior: filii corpus matri maria rettulerunt, mater mari. magnam quidem partem agnosco culpae meae: ego uxorem adduxi, et, ne miseram matrem dolore fraudarem, ipse meis umeris adversariam meam usque ad litora tuli. et sane ~adversus prima verba orbitatis animo aestimantem fefellerunt. quis autem non dolentis adfectum putasset, cum diceret defuncto filio mater: 'quid enim navigasti? quid maria ingressus es? quid piratas petisti?' nam illa quidem vulgatissima orbitatis vox est: 'fili, cur me reliquisti?' etiam cum tota supra corpus incubuit, amplexam putavi, etiam cum iniecit tollentibus manum, 'et hoc', inquam, 'solent facere matres, ut funus morentur.' at ista legem recitat et in cadaver fili perorat. [8] tace, tace, misera! ita tu istud optasti? sola scilicet calamitatibus nostris adhuc defuit culpa, ut, cum saevitia nimiae

quoque felicitatis turpis sit, procedat inauditum antea monstrum, misera crudelis. si quid irati dii reliquerunt, si quid infelicitas oblita est, suis manibus perdere cupiat. detracta est fortunae invidia, quando suo quoque iudicio mater post amissum filium parum misera est. lacrimas ipsas novissime perdo: inanis domi libitina plangitur, derisus dissignator redit, refertur rogus. inter haec omnia non gemitus ullus matris, non lacrimae, non questus. putes adpulsum ad litus aliquem esse piratam. unde hunc illi animum? si mala sua ideo non sentit, quia non videt, et hoc boni caecitas habet, eruat aliquis oculos meos. si tenebrae corporis affectibus non obstant, estne haec uxor mea, estne ille filius noster? liceat dubitare, si fieri potest, et sane vix iam dinoscendam speciem vetustas reliquit, sed adtritae manus et tumida vestigia vinculorum et testis longae captivitatis macies, infelicia argumenta, consentiunt. miserum me, certus luctus est: filium agnosco; uxorem non agnosco.

Ergo quoniam de iure longior pugna, et nobis festinandum est, sint primae precum partes. adeste, universi utriusque sexus parentes, dum matrem in exequias filii rogo. per matrimonium te vetus et per mutuam caritatem, quae utrique nostrum magno constat, adice, per commune pignus, per annos pariter actos et beneficio filii plures, per meum in te obsequium, iam mei miserere, cuius soles. crede mihi, hoc, quod patior, carcere peius est, captivitate crudelius. mea ista poena est. quid tibi tantum mali feci, quid offendi? certe ego te non reliqui.

[9] Iam si totum adfectum in hunc consumpsisti virum, et omnis per oculos misericordia effluxit, tulerit sane filius noster merito poenas, dederit spiritum supplicio. nihil de praeteritis loquamur; quod postulavit Cicero etiam ab illo crudelissimo Siciliae tyranno: mors sit extremum. ~quod quidem cum permissum non esset, pernoctabant ante ostium carceris pretio redimentes sepeliendi potestatem [quid tandem hoc Marcus Tullius] patres matresque miserae. tu vende saltem, quod sub Verre crudelissimum fuit. certe ego filium redimam, nec mihi pretium diu quaerendum est: habeo manus.

Nihil moveris nunc, et debilitatem tuam iactas? singulare feminis exemplum ostendi narrarique desideras: sepulturam filii maritus a te impetrare non potuit. vade hercule, si libet, et corpus in fluctum repelle, aut, si parum celebri loco videtur abiectum, inice manum et, ne minus te satiet alienum ministerium, ipsa potissimum trahe<n>s alteram manum cadaveri impone, altera<m duci>; duc, qua frequentissimum rotis iter est et nigra limo via; proterat miserum onustum vehiculum et sanctissimum pectus ungulae rumpant. ipsa, quoniam deficeris oculis, elisum caput et oppressa ponderibus praecordia manibus tuis pertracta; si quidem istis audeas, etiam dentibus lacera. litigamus, consistimus: in diversum abimus. nempe cum viceris, omnia paria habebimus praeter animum. non sepelies? vide, quaeso, vide, ne, dum ligitas, harenam fluctus aggeret, iniciat humum misericors populus, obsta, si cuius clementia tumulum

fecerit, effode, et, cum talis sis mater, aude indignari et exclama: 'magis amavit patrem.'

Cruces succiduntur, percussos sepeliri carnifex non vetat, ipsi piratae nihil amplius quam proiciunt. mater . . . quamquam hoc nomen profanari nefas est: [10] si perseverat esse filii sui noverca, ut hac crudelitate videatur digna, quae orbitatem suam intellegat, si ultra hostium adfectum, qui caesos acie saepe tumularunt, ultra tyrannos, ultra latrones parum habet non sepelire, nisi aliorum quoque officia praeciderit, et tantum quod non petita ex fluctibus aqua restinguit ignem, si adeo non genuit filium sed effudit, et illo infelici partu ingratum uteri pondus exposuit, licet inputet nobis, ut volet, quod tueri non potest, singulare mariti desiderium, dicam tamen quod sentio: excusatius odisset virum quam filium. quamquam in hoc mutuae caritatis affectu paria fecimus: illa oculos propter matrimonium neglexit, ego filium; vicem caecitatis orbitate persolvi. tamen, quod inter haec quoque mala privatim doleam necesse est, omnem illam, quam contraxerat, perdit opinionem: iam inimici triumphant, iam passim locuntur: 'illa exempli mulier, illa saeculi decus; virum redimi noluit nec filium sepeliri.'

Equidem, iudices, ut sentio, neminem non mortalium favere hominis sepulturae convenit, quia haec una res est, cuius exemplum ad omnes pertineat, ideoque non nisi ab ultimo parricidio exigitur poena trans hominem. etiam si qua sunt iura, quae obstent, si tamen angustus saltem detur accessus, per quem intrare humanitas possit, vera clementia occasione contenta est. [11] sive omnis in defunctis sensus perit, et ad operiendam foeditatem subtrahendamque dolori materiam mortui viventium causa sepeliuntur, seu, cum ad infernas sedes anima migravit, unus hic luce viduis honos, et suprema face, ut vates ferunt, petitam ulterioris ripae stationem contingunt, quae vera esse et credo miser et opto cito iturus ad filium, certe rerum natura ut in generandis alendisque hominibus quae necessaria erant, ex se ipsa prospexit, ita, cum rursus opus suum resolvit, corpora nostra quam primum reducere ad principia festinat; ut desertis etiam locis circa cadaver tracta imbribus terra concrescit, adgerunt pulverem venti, et liquefacta multa die membra paulatim humus bibit, etiamsi nullus operit. at ipsa longo tempore in terram ossa desidunt. nobis vero adversus exanimes genuit non solum miserationem, quae cogitationi nostrae subit, sed etiam religionem. inde ignotis quoque corporibus transeuntium viatorum conlaticia sepultura, inde iniecta ab alienis humus. facinus indignum! cum haec ita sint, sepultus esset filius meus, nisi incidisset in matrem.

Et haec, iudices, non ideo ego dico, ut adfectu iura corrumpam, neque vobis praecipio, sed adversariae exprobro. legem quidem istam quidni horream, cum id unum miserrimo iuveni sit obiectum, quod in calamitate non deseruerit patrem? sed quatenus luctus nostri in ius vocantur, et flenti disputandum est, et orbitati suae mater irascitur, superemus quam exorare non possumus.

ecquando duorum hominum miseriora vota vidistis, <quam> ut de his pater, si vicerit, filium suum efferat, mater, si vicerit, abiciat?

Quae tamen lex est? qui parentes in calamitate deseruerit, insepultus abiciatur. omnis nobis in hac ~prius causa, iudices, de scripto et intellectu legis contentio est, utrum verborum ambiguitate an voluntatis fide standum sit. [12] pars enim diversa id nititur parentem fuisse in calamitate eam, quae deserta sit; cuius rei poena est abici insepultum. quid tum fuerit in causa, quid sit postea consecutum, quomodo legem intellegere conveniat, subterfugit dicere, neque a vestigio scripti recedit, sed nuda recitatione contenta est. nos neque omnibus personis neque omnibus causis scriptam esse legem, et iuveni iustas ac necessarias recedendi causas, et, cui rei semper ius satis plenum est, bonum animum fuisse, postremo non hoc esse deserere contendimus, atque eo causam demittimus, ut non sit absolvendus adulescens nisi etiam laudandus. qui autem dubitat, an scripti voluntatem sequi conveniat, is mihi videtur quaestionem temptare ~incertus.

Qua de re ideo pauciora adiciam, quod nobis quoque, si ita pergitis, adferet quandam cavillationem ista sermonis ambiguitas, ac videri potuerit omnem actionem partis adversae prima statim recitatione subvertere. nam lex cum dicit: qui parentes in calamitate deseruerit, . . . Rursusque cum dicit: insepultus abiciatur, non utique id significat, ut non liceat eum sepeliri, postquam proiectus est. quare aut mihi quoque permittite sic agere, quomodo volo, aut, quod magis vestram religionem decet, indignam sanctissimis auribus verborum captionem ex utraque parte praecidite, et, cum filium singularis exempli probavero, fortiter sentite nullam umquam a maioribus nostris poenam scriptam esse pietati.

[13] Atque in eo, quod primum proposueram, non ad hanc rem pertinere legem, non diu versabor, neque dubitatione, quam non habet, adferam moram. neque enim puto, si aetas inpediet infantem, valetudo aegrum, res legatum, dux militem, nihilominus obstricta crudelitas non accipiet rationem necessitatis, et cum semel apparuerit patere in eiusmodi causis defensionem, potero plane esse securus, nec timebo, ne teneri videatur filius meus, si non potuit omnibus succurrere, dum in ipsa lege occupatus est. pater alligatus est, mater caeca est; unus utrique filius; magna locorum distantia; habet lex in medio debitorem. duc ad utrum mavis, ad utrumque non potes, nisi hanc condicionem misero imponimus, ut, quicquid fecerit, proiciendus sit: si exierit, mater sepeliri vetabit, si remanserit, pater.

Non puto fore dubium, quin ius in hac lege fuerit et mihi, nisi forte, ut omnia inique iniusteque conquiritis, hic quoque unius occasione verbi aliud putatis iuvare parentes, aliud non deserere, id est, de hoc dubitare vultis, utrum parentibus ubique ferri oporteat auxilia, ut ego aestimo, an vero non mereatur adiutorium, nisi qui praesente filio miser est. nam si deserere in calamitate nil

aliud putamus esse quam a misero discedere, duo simul scelera permittimus: primum illud, ut etiam qui aderit, possit inpune nihil praestare, siquidem absolutus est hac lege, qui secundum miserum stetit. quo quidem modo non adiutores calamitosis parentibus filios damus, sed spectatores. [14] accedit illud vel gravius, quod, cum rerum necessitas cotidie nos dividat, si quaedam fortuna parentes nos deprehenderit, quamvis exiguo divisus spatio inpune opem non feret, non succurret, ut hac saltem se calumnia defendat: 'non reliqui, sed non accessi, neque pede, quod aiunt, uno a parente discessi.' solutus erit omni auxiliandi necessitate, quando vestra interpretatione absentia impietatis occasio est. hoc voluisse legum latorem putamus, ut natus ex nobismet ipsis in rebus adversis praesidium parenti labore atque praestantia solveret lucis usuram ubicumque, nisi forte non sumus parentes nisi palam. quid est ergo non deserere? opem ferre, non deesse. omnia haec enim eo spectant, ut auxilio liberorum tuti sint parentes. quod cum ita sit, tam ad me lex ista pertinuit quam ad matrem.

Duo unum vocabamus; videamus, quo ire debuerit. poteram quidem fortiter dicere: 'pater iussi. hoc nomen omni lege maius est; tribunos deducimus, candidatos ferimus; ius nobis vitae necisque concessum est. si non fecerit quod iubeo, non deferam illum ad sepulturam.' necesse habuit parere: non deseruit, sed abductus est. crede, non contemptu tui venit in carcerem. [15] sint sane iura paria, sedeatque medius inter duos filius iudex; non conparabo personas, quamvis apud omnes gentes plus iuris habeat pater. sit sane natura communis; non inputabo quod nomen dedi, quod familiam, quod inpensas, quod, dum illi adquiro, captus sum. non indulgentiae discrimen excutiam, de qua iam lite concessum est. fuerint quidem ista facienda, sed ego ius meum reprimo. inter duos parentes [c]aecus adfectus est; exorabit qui prior rogaverit. tempore certe vinco: ante miser esse coepi. tu adhuc integra es, ego iam alligatus sum; tu sana in domo, ego iam paene defunctus in carcere; tibi adhuc non opus est filio, ego iam rogo. nempe calamitas tua nata est post epistolam meam. nisi te flentem consolari filius voluisset, ante caecitatem tuam exisset. noli mirari, si te gratia vinco: ante exoravi filium, quam tu rogares.

Si <se> quisquam figuratione quadam in hac malorum condicione iudicem ponat, fortuna quaeso absit, cuius tanta calamitas fuit. abstulerat quidem tibi oculos nimius adfectus, et de quinque rerum sensibus pars una cessabat, et tenebras, etiam salvis luminibus alternans, continua nox duxerat. [16] maius est tamen malum, quod sic fletur. nam ut merito queri possis ablatas videndi voluptates, impeditos rerum actus, tamen, si non iniqui iudices sumus nec ambitiose miseri, sunt quae his mederi possint; referam non solum, quia vincenda mihi, sed magis etiam quia consolanda es. nam quando omne tormentum corporis abest, dolorque membrorum, qui totam cogitationem in se rapit, feliciter cessat, superest, ut cruciet nimium otium et assidua quies, res, si non sint necessitate, iocundae. nam visus damnum sarciunt reliquae voluptates, odor, gustus, tactus, auditus. quibus tametsi deesse summam

fatendum est, non est tamen maximae calamitatis loco numeranda parum plena felicitas. domus certe propria lectusque genialis, conventus propinquorum, sermo amicorum, ipsa (quod raro contingit) honesta calamitas et in quacumque fortuna beata libertas. tot voluptates obruere possunt unum dolorem. nam lucis desiderium, si malis meis compares, etiam delicatum est. num enim aliquid rerum natura genitura est spectaculo nostro novum, ac non, quicquid speciosissimum pulcherrimumque visuri sumus, vidimus? [tenebrae] nempe cotidie nox oritur, et aequam temporum portionem involvit obscuritas, et ex parte sui ipsa quodammodo caeca natura est. cui alienis oculis uti licet, audire, imperare, cuius ministeriis officia non desunt (non enim defuerunt), nisi se erigit et fortunae suae rationem reddit, et praesertim in tam bona caecitatis conscientia, animi vitio miser est. [17] non debet dolere quispiam, qui potest gloriari.

Quamquam cuiuslibet et quacumque causa hunc incursum passae levius est tamen malum feminae: non enim navigatis, non legationem obitis, non frequenti peregrinatione variatis aspectus, non militaris vos, non forensis ratio deducit. alioquin semper estis intra domum, uno plurimum loco levibus officiis adfixae. tuum quidem adfectum si bene novi, nulla magis causa caecitatem doluisti, quam quod ad redimendum maritum ire non posses.

Haec tua calamitas erat; aestimemus meam. nulli quidem gravior visa est quam tibi, audi tamen, quam multa in illis epistolis non scripserim. o fili, in quibus te malis reliqui! iam illa principalis ac maxima dono deum concessa libertas, nec hominum solum sed ferarum volucrumque sensibus fixa et ingenita, primum spolium fuit: me ipse perdidi, teneor venale mancipium, et civis Romanus merces fio, et libertatem senex dedisco, et natus ingenuus venire opto. minimum est: habitamus in fluctibus, hiberni nos ferunt venti; non statio, non sedes, non quies, sed, quod malorum meorum maxima portio est, tam miseri sunt etiam domini mei. cito praetereunda est memoria propter me uxori gravis, mihi propter filium. [18] transeo hirsutos hostium vultus et immanium barbarorum feros fremitus, tantumque mihi cotidie esse metuendum, quantum pati captus, audere pirata potuisset. nihil est desiderio suorum gravius; timui, ne quem ex meis viderem. nihil tempestate minacius; cotidie naufragium optavi. nam mortem, confiteor, senili inertia una causa minus cupiebam: ne defunctum nemo sepeliret. quam vestem relictam captivo putas, nisi quae praeda non erat? quales epulas cibosque praebent, qui ipsi rapto vivunt? nam illa quidem satis digne quis dixerit, udum carcerem et inundata sentina vincula et impositum nuda trabe inrequietum latus, revinctas pone tergum manus, alligatos, tamquam esset, qua fugeremus, pedes? solae in carcere tenebrae iuvabant. saepe de auribus questus sum, quae sonum flagellorum gemitumque caesorum quamvis impexis obrutae comis acciperent, dira metus sui exempla. miserum me, fili: nempe morbo peristi. compara terram mari, domum navi, lectulum carceri, libertatem servituti, desiderium oculorum totius corporis damno. quo nos longius ducit

calamitatium nostrarum misera contentio? caeci etiam litigare possunt, captivi nec vivere.

[19] Verum haec etiamsi in aequo ponerentur, multum tamen in alteram partem debuisset habere momenti, quod plus mihi potera[n]t prodesse quam tibi. eo labori oportet incumbere, ubi effectus promittitur; stulta cura est, quae spem non habet. ego redimi poteram, tu sanari non poteras. qualiscumque ista calamitas, inemendabilis cecidit; non remedium accipere, non vicarium potest. adsedisset scilicet lectulo inefficax sedulitas et acceptis epistolis meis iuvenis filius nihil aliud quam cum matre flevisset? quia profectus est, alterius tamen parentis calamitas emendata est. si remansisset, et matrem caecam haberet et patrem captivum. adice eo quod tibi non necessaria filii praesentia fuit; adsidere enim, cibos ministrare, manum porrigere quilibet poterat; mentior, nisi factum est. me ab illis captum tam dura condicione venalem, quod utique in confessione est, nemo alius redemisset quam filius meus.

Et ego sic ago, tamquam hoc tantum filius propter me fecerit. quamquam in hoc litigatu quodammodo tibi ipsa excidisti, et, tamquam id agas, ut merita tua iniuria vincas, novum induisti rigorem, non prohibeo tamen testimonium: ad redemptionem meam filium ipsa misisti, cum sic plangeres, cum mortem precareris, cum te omni viduatam voluptate clamares, cum saepius gemeres captivitatem meam quam caecitatem tuam. non erat illi ferreum pectus nec cor silice concretum, ut haec pati posset aequo animo. tu filium prima docuisti sibi non parcere. potius quam plus flere<s>, potius quam ipsam rescindere<s> caecitatem, profectus est, maritum tibi reddidit. [20] o crimen grave! si hoc ante fecisset, videres.

At retinere non potuisti. non dicam tibi: habet pietas impetum suum, nec ullum dominum novit adfectus. nec ille potuit te retinere, ne fleres. audi quod est verius: aliud putavit. non erat credibile obstare te redemptioni meae. interpretatus est maternum metum, et maris domui nostrae male experti periculum credidit. iuvenis nisi tibi non paruisset, nemo non vos putasset colludere. ceterum me poterat non redimere, cum tu clamares: 'caeca sum, oculos desiderio viri perdidi, solitudinem ferre non possum'? ita ille ad redemptionem meam excusatius profectus esset, si me minus desiderasses? dubitabitur, an tua causa fecerit? et filium et virum habere non poteras; reddidit tibi quem magis amabas. siste iam lacrimas, maritum reducem, incolumem accipe. quid irasceris, quae tanta mutatio est? quis hoc crederet? quereris discessisse quem odisti, cum eum nolis redisse quem diligis.

Atquin si, ut supra probavimus, is parentes in calamitate deserit, qui opem non fert, et, ut nunc ostendemus, optimus filius corpore suo adiutoria matri redemit, profecto opem tulit, id est, non deseruit, nam si, ut ante dixi, ne vestigio quidem abisse a miseris licet, ne ipsorum quidem causa, qui adiuvantur, discedere fas erit, nec cibos saltem petere aut alia usibus

necessaria parare continget. si vero, dum adiuvatur parens, nihil refert, ubi sit ille, qui adiuvat, quia praesens cura exhibetur, quidquid tibi ego praestiti ad auctorem muneris, id est, ad redemptorem meum, transferendum est. non assedi, non consolatus sum, non ministravi, non <opem> tuli, non denique totus tibi redivi? [21] verum fatendum est: si desertam te putas, mea culpa est.

Sed iam tempus est ista, quae non excusata debent videri, verum pulchra atque magnifica, animo maiore defendere et, cum iudicium agatur exempli, tandem causam suam intellegere, hoc saltem habebis, miserrime fili, quod honoratis contingere funeribus solet: defunctus laudaberis. omnia licet huc revocemus praeterita, et ad canendas unius laudes universorum vatum scriptorumque ora consentiant, vincet tamen res ista mille linguas, ipsamque, si sit aliqua corpore uno, facundiam materia superabit, etiamsi nihil dixero, nisi quod obiectum est. lucem libertatemque patri filius reddidit, et, quod ante inauditum est, magis me amavit quam vellem. ingressus est maria, in quibus iam minimum periculi tempestas habet, et, quod inter ista difficillimum est, amore mei vicit etiam matrem suam. tace, nefaria lingua: ergo tu ista laudas? <tu melius, uxor, quae facturum retinebas.> obtulit se captivitati; quia sciebat grave esse alligari, malis patris successit. subit libens poenam pietas etiam sceleribus gravem. [tu melius, uxor, quae facturum retinebas.] conparate nunc, si quis patrem per hostes solus tulit, qui, cum venientia in patrem tela excepisset, simplici tamen morte defunctus est. unum legimus, qui vicarias pro patre non quidem piratis aut mari manus obtulerit, sed ubi redimi posset. me miserum! dicendum est, quod hoc ipso admoneor exemplo: in honorem pietatis etiam damnati sepeliuntur.

[22] Haec alii laudant, ego queror. te quidem, iuvenis, omnia saecula loquentur, et admirabile exemplum tenaci memoriae traditum in ipsa astra sublimem pinnata Virtus feret; sed mihi ista laus tua caro constat. non erat satius lectulo matris incumbere et in huius ministeriis deditum secura otia inpendere? soli tibi contigerat, ut posses patrem excusate non redimere. me interim, ut coeperat, tabes lenta consumeret, me, quae debebat sola, senem mors redemisset, et, cum exanime corpus in fluctus esset abiectum, si contigisset similis tempestas, quod aequius erat, tu me, fili, sepelisses. fefellit te ingenitus honestis animis gloriae amor, spes tibi perpetuae laudis inposuit: ubi virtus, ubi pietas? peristi, miser, et male audis. non morienti pater adsedi, non aegri caput molliori sede conposui, non fatigatum latus mutavi, non spiritum excepi. absens exstinctus, eversus mortem tuam inveni; nemo aegro vincla laxavit, nemo manus ferro sordidas ad accipiendos remisit cibos. tantum catenarum causa solutus es neglectus, despectus, quidni, vilis senis vicarius? inter tot ardentissima febrium desideria non habuisti quem posceres. quomodo te vincula composuerant, iacuisti. matrem, patrem, propinquos tantum cogitasti. numquid indulgeo mihi, quod te puto exspirasse in carcere meo?

Nondum matri satisfactum est. quoniam poenas a cadaveribus exigis, audi sequentia tempora. [23] mors ipsa filii tui naufragium fecit, per tot fluctus volutatum corpus intumuit, tot inlisum scopulis, tam spatiosis tractum harenis, numquam tamen infelicius, quam cum venit in terram. o quam grave est mori! quanto gravius, quod ego vivo! superstes filii mei vivo omnibus diis hominibusque sed ante omnis mihi et invisus et infestus, et, ut uxoris quoque pietatem perderem, in funere filii divortium fecit. video haec rerum naturae bona, quae filio abstuli. omnis me aetas mei admonet luctus: senectus, ad quam non pervenit miser[a], pueritia, quam nunc transivit, adulescentia, in qua periit. supersum, ut, si felicissime cesserit, rogum meum videam et edacis circa corpus filii mei flammas; si hoc non contigerit, nigrum cadaver et deforme etiam ignotis spectaculum. inter haec mala credetis, puto, si dixero: vellem oculos non habere!

Quid nunc amplius ad te, uxor, preces convertam inritas, male temptatas? tu vero perge et bono tuo utere. felicem te, quod in hac fortuna irasceris! [24] ad hos confugiendum est: per communes casus, per calamitatem meam, humanae calamitatis exemplar, ita vos coniuges vestrae sic ament, non sic desiderent, ita hoc orbitatis meae ultimum exemplum sit, ita vobis habere tam pios filios non necesse sit, miseremini! si vicarium accipitis, me proicite. non invidiosae preces sunt ~nihilominus impero~. non laeta sententiam vestram sequetur gratulatio, non ad templa deducar, sed ad sepulcra. etiam cum vicero, flendum est. si vero vincimur, ibo in litus miser, planctibus aves abigam aut <me feris obiciam,> me corpori filii mei velut tumulus imponam; iacebimus duo insepulta cadavera. aut circa singulorum domos ad genua praetereuntium ibo et recepto tamen miseris more supplex non cibos petam, non stipem; mendicabo terram et conlatas miserantium manu glebas, aut, quod certe licet, filium in mare proiciam: iam, crudeles aquae et venti male secundi, reddo vobis vestrum beneficium; ferte quo libet, licet ad barbaros, licet ad hostes, licet ad piratas. fortasse aliquis iubebit sepeliri; certe, quod sciam, nemo prohibebit.

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR SEPTIMA

Liberum hominem torqueri ne liceat. Pauper et dives inimici. pauperi erat filius. nocte quadam pauper cum filio revertebatur. interfectus est adulescens. offert se pauper in tormenta dicens a divite eum interemptum. dives contradicit ex lege.

[1] Sentio, iudices, plurimum detrahi calamitatibus meis miserationis, quod ad vos detulisse videor nimium fortem dolorem, et <ad impatientiam> tristissimae orbitatis mihi quoque accessisse novitatem, quod, cum adversus me tam gravia et crudelia deposcam, patior invidiam hominis exigentis aliena

tormenta. non possum tamen, <ut> velim, vobis approbare, quid patiar, quod mihi non est relicta miseri patris infirmitas. percussorem filii mei vidi, et miserior sum, quam si nescirem, quis occidisset. fateor igitur, iudices, ipse miror, unde ad hoc probationis genus repente confugerim. veneram tamquam nuntiaturus indubia, manifesta, nec alium expectaveram publicarum suspicionum de filii mei morte consensum, quam si percussorem videretis omnes. hic, hic, ut torquerer, inveni; postquam satis non videbantur explicare verba quod videram, confugi ad fidem doloris. Quid faciam, si temeritates quoque nostras conscientia reorum non potest pati? intellexi miser timore factum, qui<a> ut torquerer exegeram, ex quo me dives non putat aliud in quaestione dicturum; neque ego, iudices, quemquam vestrum dubitare crediderim, ex qua conscientia, qua trepidatione descendat, ut quis torqueri nolit inimicum. quos nunc putatis cruciatus divitem pati, quem dolorem, quod hoc mihi negat? Quam vellet ideo tantum filium meum non occidisse, ut mihi posset indulgere tormenta! an hoc creditis, iudices, divitem facere legum libertatisque respectu, et reum pro exemplo esse sollicitum? ille vero nunc laceratur, etsi magis nostro dolore fruitur: [2] operae pretium est inimico negare tormenta, cum feceris, ut velit ipse torqueri.

Illud igitur a vobis, iudices, infelicissimus omnium mortalium peto, ne, cum inaudita, incredibilia passus sim, misereri velitis corporis mei; crudelius et indignius est quam torqueri non impetrare tormenta. est adversorum meorum et ista novitas, quod necesse habetis ea mihi ratione succurrere, qua odissetis alium, nec quicquam est homine infelicius, pro quo tormenta sunt. percussorem a me filii mei visum esse contendo; facinus est hoc vos non deprehendere, si mendacium est, facinus est hoc me non probare, si verum est. quod ad me quidem, iudices, pertinet, orbitatis meae repeto praesentiam, et noctem illam rursus ante oculos meos cogitationes reponunt: iam mihi videor et in tormentis esse confessus. filium, iudices, habui, sicut erecti ac sublimis animi, ita qui nondum suos haberet inimicos, et quem nemo adhuc nisi causa tantum mei doloris occideret. o parentum misera condicio, quam novis inusitatisque patemus insidiis! nos exasperamus, nos offendimus, inimici tamen liberos nostros oderunt. quis hoc umquam, iudices, simultatium timuisset ingenium, ut eodem aliquis excogitaret animo et quod parcit et quod occidit?

Reliqua, iudices, non debebam nisi in quaestione narrare. felices illos in mei conparatione patres, qui perisse liberos suos nuntiis credunt! ego sum inaudita malorum novitate percussus, cuius unicus ideo tantum occisus est, ut viderem.

[3] Revertebamur nocte pariter, sicut omnia nos vitae ministeria iungebant, et homines, quibus non servos praestabat fortuna custodes, tuebamur pauperem mutua pietate comitatum invicem sustinentes, invicem innixi nec nisi magna percussoris diligentia separandi, cum dives medio noctis horrore stricto mucrone prosiluit et stupentibus attonitisque miseris confodit illum fortiorem,

illum, qui fortassis aliquid in mea morte fecisset. confiteor, iudices, nihil tunc oculorum meorum diligentia, nihil egit cura miseri patris: percussor voluit agnosci.

Vos nunc, cives, vos, omnes humani generis adfectus, miserrimus interrogo pater: suadete, quid faciam. hunc, quem videtis circa me sanguinem, de filii vulneribus excepi; his manibus labentis unici membra sustinui. in oculis adhuc vultus ille morientis, haerent auribus verba super cadaver habita exultantis inimici. fidem tormentorum! quousque percussoris filii mei conscius ero? aperite pectus istud et totum de visceribus meis latronis egerite secretum. vidi, et mihi non creditur! vidi, ita possim et in tormentis idem dicere. aut si conpono, si fingo, urar, lacerer, et non probem. si videtur, torquendus sum, iudices, ut hoc desinam dicere, nec me, iudices, fallit, quantam molem accusationis etiam in manifesta veritate susceperim: divitem detuli reum pauper, inimicus, occisi pater, et postulo, ut mihi credatur testimonium in mea orbitate dicenti. itaque non deprecor, quominus mihi velitis irasci, donec probem; torquete tamquam mentientem.

[4] 'Lex,' inquit, 'liberum hominem torqueri vetat.' per fidem, iudices, quis non hoc eum respondere credat, cuius tormenta poscantur! nemini, iudices, credo dubium legem, quae torqueri liberum hominem vetat, hoc prospexisse tantum, ne quis torqueretur invitus, et iura, quae nos a servilium corporum condicione secernunt, inpatientiae tantum succurrisse nolentium. omnium beneficiorum ista natura est, ut non sit necessitas, sed potestas; quicquid in honorem alicuius inventum est, desinet privilegium vocari posse, si cogas. cuncta, si videtur, iura percurrite: nusquam adeo pro nobis sollicita lex est, ut, quod praestat, extorqueat. dedit caeco talionis actionem: num manus recusantis inpellit? iniuriarum, caedis agere permisit, sed non cogit invitos. adeo paene levius est ultionem perire quam potestatem. genus servitutis est coacta libertas, et eadem iniquitas, quicquid de invito homine facias. vis scire, quid lex ista prospexerit? non exigo, ut torquearis.

Quam multa, dii deaeque, non minus sunt iusta quam lex! exigit quarundam invidia rerum, ut vinci se consuetudo patiatur, et quicquid accidisse mireris, tantundem poscit in ultione novitatis. filius in conspectu patris occisus est; torquete securi: nihil iniquius fieri potest. ignoscant persuasiones, si facinus istud omnium inlicitarum rerum consumpsit invidiam, et, unde tormentis salva iustitia est, plus est de quo quaeritur, quam quo modo quaerendum est. nullum debet iniquum videri genus probationis esse, quod solum est, et quicquid potuit prodesse [se]veritati, numquam nocuit exemplo. sufficit libertatis reverentiae quod torquetis inviti, quod contra me non alius invenit.

[5] Liberum torqueri non licet. hoc est, iudices, propter quod filium meum dives coram me non timuit occidere. filium igitur meum in conspectu meo occisum esse contendo. quid dicitis? ita non erat contra proclamationis huius

fidem, si nunc agere possem quietum modestumque miserum? vultis, cum hoc viderim, tantum testimonium dicam? mirum hercules, si scindo vestes, nudo corpus, ignes, flagella deposco! insaniat necesse est pater, cum solus hoc sciat. fallitur, iudices, quisquis hoc, quod postulo, contemptum, quisquis audaciam vocat: filius urit, exagitat, et inter tormenta fugio dolorem. si mentientis est velle torqueri, invenite, quid facere debeat, qui verum dicit et non probat.

'Mentiris,' inquit. bene quod et tu fateris non esse mihi sine quaestione credendum. et quas, per fidem, mendacio meo causas, dives, adsignas? ignoro percussorem, deinde te potissimum, de quo quererer, elegi, an scio, et simultatibus nostris occasionem orbitatis indulgeo? decipi me non potuisse manifestum est: filius meus, cum pariter rediremus, occisus est. an dinoscere percussorem nocte non potui, cum percussor potuerit eligere, fugere? quid ais? Iuvenem meum alius occidit, et tu mihi solacium ultionis imples? te accuso scilicet, ut interim nescio quis ille fugiat, evadat? quod tu mihi genus furoris adsignas, ut maximi sceleris ultio pereat falsae accusationis incerto! homo, qui me vidisse contendo, cum occideres filium meum, nisi de te vindicor, non reliqui mihi, ut hoc de aliis probarem. [6] o te extra omnes humanorum pectorum adfectus, inimice, sepositum, nunc qui me putas posse mentiri! perdidi infelix illum cariorem pauperibus adfectum. succurrere mihi putas, quod aliquando dissedimus? falleris, deciperis: hominis, cuius occisus est filius, unus inimicus est. sane possit aliquis hanc doloris [dis]simulationem mendacio perferre verborum; torqueri volo; nihil est tanti, nisi verum. videlicet inter ignes ac flagella sufficit mihi, si dixero: 'hic est inimicus, anime, qui nobis subinde maledixit, hic ille contumeliosus, ille inpotens.' ego nescio, an mihi possit in quaestione sufficere quod vidi. ~et quod inimicus me contendit ideo velle torqueri~.

Tormenta postulo. en ad quod confugiat homo, qui se sciat posse mentiri! nulla est ratio quaestionum relicta mortalibus, si adiuvant contra veritatem, et sublata est de rebus humanis necessitatis huius utilitas, si causam ultro tuetur explicatque fingentibus. hucusque durant artis ingenia mortalium, et, licet sit aliquis secreti firmitate conpositus, hominem tamen ultra non sequitur animus. non vacat adserere quae finxeris, tunc, cum vix prodest et verum fateri, et nemo non contra id torquetur, quod dixit ante tormenta. non refert, cuius ad eculeum nominis persuasionem, quas silentii adferas causas; in quaestionibus tantum corpora sumus, et nemo non contra aliquem torquetur adfectum. exigam quaestionem, an recusem, quid interest tormentorum, brevi futurus similis homini, qui fateatur invitus? novum, iudices, inauditumque rebus humanis aperitur exemplum: [7] nemo umquam ideo torqueri non debuit, quia mentiretur.

Sed etsi fas est, iudices, dubitare de fide quaestionum, alius debet esse suspectus, ille scilicet, in quo servilium pectorum recessus, in quo verniles excutiuntur artes. quotiens tortori est rixa cum membris, tum cruciatus

agnoscit adsiduis suppliciis durata patientia, ~et homini non est nova res dolor corpus appliciti~ quod scissa lacerataque veste primum ferre non potest pudorem, quod nescit ad flagellorum vices membra conponere nec ullo verbera frangit occursu. nos, inquam, sumus, quos leges supervacuum putavere torqueri. unde nobis inter ista secretum? in tormentis libero homini opus est patientia, ut verum dicat.

'Sed,' inquit, 'ideo torqueri non debes, quia exigis, ut torquearis.' aliud sunt, inimice, tormenta, aliud velle torqueri. felices illos, qui recusare voluerunt! meretur clementiam et favorem quisquis ad illa tremens exanimisque perducitur, quem vix a genibus tortor abducit, cui iam scissas quoque difficile possis eripere vestes. ego quemadmodum vultis deprecer, qui videor provocasse tortorem? ille, ille sine ulla miseratione laceratur, cui ad singulos ictus dicitur: 'ipse voluisti', quem non decet rogare, qui creditur fingere proclamationes, simulare gemitus, de quo primum videntur vindicanda tormenta. [8] non invenio, iudices, quid sperare possit, qui mentitur et exigit quaestionem. homini, qui vult torqueri, diu non creditur nec verum dicenti. nec est, iudices, quod putetis adeo mihi tristissimam orbitatem omnis humanorum pectorum rapuisse sensus, ut non intelligam petere me, quo[d] dives possit evadere, et paene magis pro percussore torqueri; sed quid me facere vultis? non debeo posse mentiri, homo qui, cum filius meus occideretur, interfui. veritati tantum praesto patientiam, exigo quaestionem, in qua quid dicturus sim, nescio; quid debeam dicere, vidi, scio. vultis post hoc argumentis, suspicionibus agam? leviora tormenta sunt!

Non invenio, iudices, cur renuat tantopere dives quaestionem, post quam supersunt adhuc incerta ac dubia. facinus est tamen me non torqueri, si mihi torto utique credendum est. quousque me, crudelissime mortalium, metus simulatione deludis? ego magis, qui postulo tormenta, timeo, ego, qui nihil facere potui, cum viderem. suspecta tibi est nostra patientia; vides enim, hortatur nos contra dolorem primae robur aetatis, solidum plenumque corpus. quam facilis, quam expedita res est torquere miserum! adfero ad quaestionem iam planctibus membra liventia; quantum animae, quantum sanguinis orbitas traxit, quanto inbecilliora sunt haec cotidianis lamentationibus everberata vitalia! quicquam ergo fingere potest hic pallor, haec macies et iam torto similis infirmitas? adice quod nihil minus in quaestione diu possis dicere, si mentiaris, quam quod oculis scias, et brevissimum confessionis est genus destituisse quod videris. [9] felices, dives, quos tortor interrogat, qui non habent in sua potestate credentis! impatientissima res est posse, cum velis, desinere torqueri.

'Quin potius,' inquit, 'probas?' fiduciam hominis, qui sciat hoc me vidisse solum! sine dubio, dives, multa te poterant argumenta convincere, si deferret alius, et eras manifestissimus reus, si mihi percussor quaerendus esset. quis enim credibilior in caede pauperis quam dives inimicus, aut de quo facilius

constare posset scelere, <quam> quod non habet nisi de sola ultione <rationem>? non invenit multa verba vidisse; nec mihi debet perire probatio ista, quia poteras et accusari. exigit probationes, cum facinus sic disposuerit, ne possit probari. quem mihi nox testem, quos praestare potuit oculos nuda semper, incomitata paupertas? tibi servus a conscientia sceleris summovendus fuit et ista ratione, <ne> quis interesset, quem putares posse torqueri, et totum facinus in has angustias redegisti, ut illud soli scirent, qui facieba[n]t et cui non crederetur. numquid dubitaretis credere, si alius sciret hoc scelus? facinus est ideo filii mei perire vindictam, quia pater vidi.

Ego vero, iudices, et ex hoc, quod recusat dives quaestionem, partem probationis implevi: accusatoris tormenta numquam timebit reus, nisi de quo credi potest et ante tormenta.

'Cur,' inquit, 'si mihi causae sceleris simultates nostrae erant, non te potius occidi?' saeve, crudelis, ego te hoc maxime argumento percussorem probo, quod mihi pepercisti. tuum fuit hoc, inimice, commentum, occiso filio servare patrem. parcendi tamen mihi vel haec fuit ratio, quod defendi non poteras, si duo perissemus. [10] audire mehercules mihi videor illas cogitationes, illa scelerum secreta consilia: 'quid mihi cum vulneribus, quid cum cruore consumptae et iam paene abeuntis animae? occidatur potius ille iam iuvenis, iam inimicus; de sene vindicabitis me, patris oculi.' vis mirer, quod me nolueris occidere? queri mehercules te puto, quod in senectute magni doloris vita brevis est. pepercisti mihi, quomodo excogitant artes detinere supplicia, et de pereuntibus magis saevitia fruitur dolore suspenso. agnosco noctis illius, inimice, clementiam: quod me torqueri non vis, ex hoc venit, quod neque occidisti.

Temptat, iudices, efficere dives, ut incredibile videatur, quod occisum ab eo contendo filium. dicturum nunc putatis magis interesse securitatis, ut quis facinus sibi tantummodo credat, et id tutius esse inimico patr<ant>e quam conscio? plus est quod affirmo: filium in conspectu patris occidere sic operae pretium est, si illud ipse facias. perdit plurimam de sceleribus voluptatem qui mandat, et minus gratiae rebus ex nuntio venit. occidet alius te iubente, sed vulneribus illis non fruentur oculi, sed plus est, ut singultibus abeuntis animae, ut cruore satieris, ut conlapsum palpitantemque videas, ut me vidente. convenit, iudices, quod ipse dives hoc fecit et quod ego vidi. ratio saevitiae est, ut aliquis coram eo occidatur, propter quem occiditur.

[11] Fidem vestram, iudices, ne me ideo non putetis vidisse, quia nihil feci, servulorum iste libertorumque dolor est occiso homine statim scire, quid facis, exclamare, procurrere, fidem deorum hominumque testari. ~postea cum lacrimis veni.~ vultis percussorem invadam, vultis fugientem sequar? interim deficientem quis excipiet, cui se morientis inponet infirmitas? scis profecto,

percussor, facinus ordinare, disponere: filium occidere coram patre secretum est.

Miseremini, iudices, igitur, ut hinc quoque velitis aestimare divitis conscientiam, quod contentus est, ne de scelere quaeratur. non habet fiduciam hominis, qui me sciat metiri, et, quod non minus debetis attendere quam si fateretur, non putat sibi salvum ut iterum neget. dissimules licet, non est innocentiae metus, cum timentur aliena tormenta. quid ais, dives? orbitatem meam in tale scelus <a>usumque convert<i> et si<c> paterni doloris auctoritas facinus inpingit alienum? deinde non ipse adfers eculeos, non ipse disponis ignes? dicerem mehercules te velle torqueri: ego scindo vestes, tu intremiscis, ego ad flagella nudo corpus, te facit pallor exanimem, ego eculeos, ego posco flammas, tu non habes in meo dolore patientiam. rogo, quid aliud faceret qui occidisset?

Quid nunc agam miser? gratiam confessionis ante tormenta consumpsi. scio, quanto credibilius fuisset, si hoc statim inter ignes, inter flagella dixissem, et multum de auctoritate primae proclamationis amisi. non est tamen, quod supervacua putetis esse tormenta, tamquam dixerim, quicquid sciebam; habeo adhuc ex illo multa referre secreto, quae argumenta faciet dolor. [12] non refert, an me vidisse dixerim; tormentis hoc probaturus sum debuisse mihi credi ante tormenta.

O quantopere nunc, inimice, torqueris, quod te coram iudicibus interrogo, quod hoc non potes mihi fateri! sed si bene gaudii tui perspicio secretum, non putas te negare, quia vidi. adrogantissime percussorum, evasisse te putabas, quod illud duo tantum sciebamus? meis, meis hoc ignibus nega, et, dum me per singulos artus tortor interrogat, perfer saltem non credendi patientiam, cum ego me vidisse proclamem, tu nullam adferas innocentiae probationem. non potes aliter absolvi, quam ut illud ego negem.

Ne[c] tamen, iudices, putetis solo me calamitatium ambitu petere quaestionem, dabo propter quod me torqueatis irati. filium meum, illum singulis vobis universisque laudandum, iuxta quem felix, iuxta quem adrogans eram, occidit mea nimia libertas. ita ego te non eculeo efferam, non super ardentis exeram flammas? nunc me vindicas, nunc tueris: modo, modo coram me filium meum dives occidit fiducia tui. concurrite, omnes liberi, omnes parentes, urite, lacerate hos, hos primum patris oculos, distrahite has manus, quae nihil pro pereunte fecerunt, hoc corpus, haec membra, quae de conplexu latronis vulnera nulla retulerunt. sive hoc poenam sive vultis esse clementiam, debeo tam miser esse, dum probo, quam cum viderem.

[13] Miserum me, si fas est in quaestione mentiri! sine dubio dives hoc captavit recusando quaestionem, ne crederetur, sed dura parumper, anime, vidisti. nunc infelix ad nos, misera pietas, redi, quod fieri in ipsa orbitate non

potuit, et vires, quas inprovisus abstulit dolor, probatio restituet. cumflammis urentur nuda vitalia, nox illa occurrat, cum membra fiduculae, flagella laxaverint, rursus ante oculos sit morientis unici vultus, haereant verba percussoris, mandata pereuntis. filium spectasse morientem longa praesentia est. nescis, infelix senectus, quanta tibi opus sit veritatis contentione, ut paeniteat divitem, quod non duos occidit. iam nunc tamen vobis, iudices, infirmitatem meam allego, commendo: si me forte fiduculae, flagella mutaverint, ego tamen vidi. si vocem in eculeis ignibusque perdidero, ego tamen vidi. si totus undique dolor pariter admotus occiderit, ego tamen vidi. alioquin, nisi hoc animo meo, nisi liqueret oculis, morerer hoc dolore, quo puto me posse torqueri.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR OCTAVA

Gemini, quibus erat mater et pater, aegrotare coeperunt. consulti medici dixerunt eundem esse languorem. desperantibus reliquis promisit unus se alterum sanaturum, si alterius vitalia inspexisset. permittente patre execuit infantem et vitalia inspexit. sanato uno accusatur pater ab uxore malae tractationis.

[1] Quamvis, iudices, plurimum infelicissimae matris adversis miserationis abstulerit, quod ex duobus liberis pari desperatione languentibus alter evasit, et plerisque maximum dolorem prima fronte tractantibus videatur aviditas gaudiorum, ut modo ad totius orbitatis redacta patientiam iam non sit unius salute contenta, non possumus tamen affectibus vestris non hanc primam tristissimae calamitatis allegare mensuram, quae ex ipsa quoque solacii sui condicione descendit: minus misera quereretur de marito, si sanari nec ille potuisset, pro quo est frater occisus: nunc infelix par non est dolori, nunc non invenit ulla solacia, ex quo sibi videtur filium perdidisse victurum. super impatientiam tristissimae orbitatis increscit, quod intellegit illum non sine sanitate fuisse languorem, nec persuaderi miserae potest perituro laborasse fato, in quo inventum est, quod sanaret alium. captet licet crudelissimus senex parricidii immanitatem metu maiore protegere, non invenio, unde colligi possit utrumque fuisse moriturum; ex duobus aegris non periit nisi qui occisus est.

[2] Ante omnia igitur illud a vobis infelicissima mater petit, ne maximi sceleris ideo decrescat invidia, quia pati videtur et reus ex orbitate tantundem. non perdidit filium, quisquis occidit. explicat a dolore patrem, quod sibi videtur fecisse rem maximam et in locum iuvenis amissi substituit de vanitate solacium. alia est, alia condicio matris, quae medico non credidit, apud quam saevissimae condicionis immanitas fidem non potuit impetrare temptandi. pro utroque timuit, pro utroque speravit. facinus est eum maioris pietatis videri,

qui de morte filii potuit alterius vel certa salute transigere. sic debetis odisse patrem, tamquam duos occiderit, cuius non interfuit, uter occideretur.

Est tamen, sanctissimi iudices, quod de crudelissimo parricida queri possit non sola mater: adiecit humanis calamitatibus ipsam sanitatem et morborum languorisque violentiam medicinae concessit. filium occidit, si ipsi creditis, fortasse moriturum, et hominem, cuius caritas debuerat ipsa desperatione crevisse, in hoc solum impendit, ut tantundem superesset incerti. non exonerat, iudices, immanitatem saevissimi patris, quod ha<n>c ratione<m> credidit: de languente filio rem inauditam, rem facere crudelem unam rationem habet, si ipse sanetur.

[3] O tristior indigniorque semper mensura calamitatum, magna felicitas! huncine fecit exitum illa modo civitate tota conspicua mater, ille indiscretus ab utroque latere comitatus, ille gaudentium dulcis error oculorum? quid mihi mortem nuntiatis unius? perdidit misera geminos.

Passi sunt enim languorem miserrimi iuvenes sine dubio pariter unaque, non fraternitate, non animae corporumque consortio, sed condicione fragilitatis humanae, qua sic extranei quoque duo languere potuissent, non negaverim terribilem, gravem, et parentibus utique metuendum, de cuius tamen adhuc, ut parcissime dixerim, remedio quaereretur. quid refert, an medici consenserint utrumque periturum, cum eundem dixerint esse languorem? manifestum est de duobus non dixisse verum, quos de altero constat esse mentitos. iam tamen, iudices, de tam perdita pronuntiatione non querimur, quod aegros, quos sibi videbantur explicare non posse, parentibus crediderunt; innocentior est simplicitas desperare, si remedia non noveris, et hanc ignorantiae malo probitatem, ut languorem, quem nescias, tantum neges posse sanari. maximi tamen virorum et quibus <g>ratissima solvendo non sit humanitas, si sciebant hoc genus curationis et illud non indicare voluerunt. [4] vultis, ut illos mentitos breviter probem? desperaverunt de languore, cuius remedium, si patri creditis, alius invenit.

Sive enim, iudices, vanissimus nescientium vidit hanc patris in periculo liberorum rigidam nimiamque patientiam et hominem in filiorum languore sollicitum de remedio generis humani, sive captavit ex hoc velut quandam artis imaginem imitari, quod sanare non poterat, et ignorantiae pudorem tegere magno temptavit incerto, sive, ut aliud videretur dixisse quam reliqui, verba desperationis incredibili vanitate variavit magnaque miseros parentes ambage suspendens tutissimum putavit promittere, quod deberet nemo experiri: causas quidem se dixit ignorare morborum, sed salutem spopondit unius, si licuisset alterum occidere, lacerare, perspicere. en, cui pietas patris, cui credere sollicitudo debuerit: dixit se scire remedium, quod nesciebat!

Vultis intellegere, iudices, nihil inpatientia caritatis fecisse patrem? non retulit ad matrem. adacta est a morte filii vel sanitate discedere. non propinquos consuluit, non amicos, sed sua tantum persuasione medicique contentus, quod nocentius est, quam si ipse occidisset, alterutrum potuit eligere. dicat nunc parricida, quid fecerit illud, quod etiam de <tam> similibus, tam paribus aegris in alterum desperatio illa praevaluit. si medici non interfuit, utrum occideret, constabit vivere utrumque potuisse; si interfuit, constabit non eundem fuisse languorem.

Qualis fuerit illa curatio, quid passus sit iuvenis in morte, qua medicus parabatur, omnium adfectibus, omnium cogitationibus liquere crediderim, ideoque parcimus auribus matris. [5] breviter tamen longae crudelitatis explicanda saevitia est: ex omnibus, quae pertulit, levissimum fuit, quod occisus est.

Non est, quod veniam tristissimae curationis paret, quod videtur in alio fratre explicata promissio: an alterum medicus sanaverit, fortuna viderit; quod negari non potest, alterum medicus occidit. erumpit hoc loco mulier infelix et tota libertate proclamat: 'redde mihi,' inquit. 'marite, filium, quem tibi pariter medicoque commisi, <recipe quem mihi credidisti>. hic est ille vester insanabilis, ille moriturus, hic, quem permiseras medico, si maluisset, occidere. vides, quid profecerint anxia vota pietatis, sollicitae preces. dum iam frigidi pectoris calorem superpositis revocamus uberibus, dum frigentia membra continuis osculis et spiritu trepidae matris animamus, dum labentes oculi ad nostras exclamationes nostrosque planctus admissa paulatim luce laxantur, dum multa mentior, multa promitto et fratrem dico sanatum, respexit ad vitam, convaluit, evasit. non tamen iacto pietatem, non arrogo mihi prosperae curationis eventum. quid hunc sanaverit, vis scire breviter? quod potuit utrumque sanare.'

[6] Pudeat vos, o iura legesque, quod miserrimi sexus dolorem his clusistis angustiis. ita maritum, quod occisus est filius, malae tractationis uxor accusat? perdiderunt legis huius auctoritatem, quae ad illam uxorias querelas, matrimoniorum solent deferre delicias; ego illam datam miseris tantum matribus puto. potest autem ab iniquo coniuge explicare divortium, et contra maritales tuetur iniurias, ut nolis praestare patientiam. illis succurrit, quas nefas est abire, discedere, quas in pessimi coniugii durum perpetuumque complexum communium pignorum nexus artavit, quae malos maritos pariter et patres nec relinquere nec ferre sufficiunt. facinus est ideo evadere maritum, quia damnaretur, si de illo minore dolore quereretur. itaque impudenter facit, quod pro detracto ~matrona cultu negatoque comitatu, fastiditis noctibus pulsataque facie filium complorat occisum? sileo adhuc illa, per quae parricidii crevit immanitas; occisum filium obicio, puta luxuriosum, perditum, nocentem, fingite hoc patrem ira, indignatione fecisse. quantum facinus sit

filium occidere, nemo magis fatetur, quam qui vult videri se illud fecisse pro filio.

Ecquid, iudices, vel ex hoc totus animus mariti, tota tristissimae coniugis calamitas perspici potest, quod se negat matri communium liberorum debere rationem? placet ergo, mortales, ut de hominibus, in quos plus ex harum sanguine, ex harum transit anima, non habeant partem nisi tantum doloris? solos ergo communicabit misera planctus, et ab omnibus consiliis, quibus ordinatur iuventa, vita disponitur, extranea vilitate seposita circa maerores tantum lacrimarumque consortium orbitate iungetur? [7] si mehercules fas est aestimare, utri plus parenti debeatur ex liberis, non improbe totam potestatem sibi vindicabit adfectus, qui decem mensibus ante vestram incipit diligere notitiam, et, cum vos patres gaudium primum faciat oculorum, ante sunt conscientia matres. facinus est ideo tantum illis minus licere, quia minus facere sufficiunt. vos estis, qui crescentes adhuc in peregrinationes, qui iam adultos in castra magnorum parentum vanitate dimittitis. erubescitis desideriis tamquam infirmitate, et, unde velocissimus transitus est in rigorem, liberos vultis amare patientia. quam multa ideo tantum de filiis, quia licet! et frequentius potestatis vestrae iactatione tamquam aliquo gravitatis genere delinquitis. non habet orbitas vestra lacrimas; super ardentes rogos tenetis inconcussam rigidamque faciem, itis obviam consolationibus, et, quod omnem modum feritatis excedit, captatis in magna calamitate laudari. quicquam ergo erit, quod de communibus pignoribus non pari mente, pari [im]patientia, vel, si necessitas postulet, pari rigore faciatis? mali tantum patris interest, ut matri minus liceat.

Sane cedat vobis circa regendas communium pignorum mentes sexus infirmior; vos mores, vos vitae genus, vos matrimonia ceterosque actus vestra persuasione firmetis; numquid arrogans consortium, numquid impotens societas est liberos communes esse languentes? si quis immo pudor est, cede nunc tota potestate matri, illius si in aegri toro proximus locus, haec adhibeat fomenta, porrigat cibos. si quid impatientia, si quid flagrantium viscerum poscit infirmitas, mater neget, mater indulgeat. illas, quas immodicus ardor discutit, vestes haec super fatigatos reponat artus, illas iactatas toto lectulo manus sedulo contineat affectu. [8] frustra captas videri velut timore mat<er>nae caritatis ab omni curae ratione sepositus. cum circa curationes liberorum non consentiunt parentes, curationis est culpa, non matris.

Quid, quod filium occidit innocentem, cui nihil obicere, nihil poterat irasci? filium, si ipsi creditis, pro fratre mori paratum, cuius suprema ferre non poterat? novum, iudices, et incognitum rebus humanis audite facinus: iam parricidium pietas, caritas et impatientia orbitatis admittit! malo odium, querelas, execrationes, quam ut quis liberos affectu, quo servantur, occidat. quid refert, an per hoc alterius filii anima redimatur? si parricidium fas est ullas accipere causas, filius propter se tantum debet occidi.

Adicite, iudices, immanitati, quod occidit aegrum. omnibus equidem mortalibus maiorem crediderim de languore venire reverentiam, et illorum quoque, quos inter supplicia pereuntis avido spectamus assensu, iuxta valetudines tamen morborumque violentiam quodam innocentiae favore miseremur. in carceribus et in illa profunda nocte poenarum religiosius ille anheli pectoris pallor inspicitur; non sic confundunt obvios gravibus catenis colla stridentia et diutino squalore concreta facies ut ille, quem ad singulos conatus gressusque labentem vix trahit impellitque longus ordo vinctorum, et inter tot destinatos totque perituros omnium tamen in se retorquet oculos unus aeger. [9] quid ais? tu illum, quem nunc nefas est castigare, reprehendere, cuius auribus parcere debuerunt saeviora verba, quem, si quid negares, videreris occidere, ferro, vulneribus aggrederis? non potest hinc tibi venire defensio, ut hoc sis pro alterius salute commentus. inter duos liberos pari desperatione languentes da bonum patrem: non praeponderabit alterutrum, non eliget, sed, ut incertum orbitatis evadat, ipse morietur.

Temptat hoc loco, iudices, crudelissimus senex excusationem temeritatis suae de medicorum trahere consensu: 'desperaverant,' inquit, 'de duobus.' sepono paulisper immanitatem patris, qui credidit, et de arrogantissimae persuasionis hominibus queri [de] totius generis humani nomine volo. quam multas artes, misera mortalium sollicitudo, fecisti! fato vivimus, languemus, convalescimus, morimur. medicina, quid praestas, nisi ut iuxta te nemo desperet? dicturum me putas: 'non credo renuntiantibus, non accedo, cum deserunt relinquuntque languentes'? ego vero medicis non credo sperantibus. aspicite maiorem partem generis humani et, si me interroges, illam robustiorem, illam adhuc in prima rerum naturae veritate viventem: nullos artis huius novit antistites, nec minus tamen bellorum vulneribus morborumque medetur incursibus; non disputationum vanitate sollerti, sed experimentis et, invicem per similes dissimilesque casus observatione ducente, tradita ratione succurrit. non medicina sanat, sed quicquid videtur sanasse medicina est. [10] quo vultis animo feram, quod ars, quantum dicitis, inventa pro vita, si dis placet, auctoritatem famamque captat, ut longe ventura suprema prospiciat, ut adesse fata denuntiet, quae nec timentur, et maxima scientiae pars esse coepit sanare non posse? quisquamne ab homine, qui adhuc loquitur, spirat, intellegit, sic recedit, quemadmodum relinquitur exanime corpus, et ibi finem vitae putabit, ubicumque scientiae substiterit infirmitas? si fragilitatem mortalitatis incertosque velimus aestimare casus, tantundem periculi habet omnis aeger. iniquissimum est desperationes vocari, quotiens remedium medicina non invenit, et angustias sive artis seu mentis humanae ad invidiam referre fatorum. nihil magis interesse omnium puto, quam ut spes pro homine tam longa quam vita sit. unde putatis inventos tardos funerum apparatus, unde, quod exequias planctibus, clangore magnoque semper inquietamus ululatu, quam quod facinus videretur credere tam facile vel morti? vidimus igitur frequenter ad vitam post conclamata suprema redeuntis. plerique convaluerunt neglegentiae bono, quosdam explicuit quicquid alios

fortassis occideret, hos indulgentiae temeritas, illos adiuvit desperationis audacia. [11] detur fortassis huic arti perspicere morbos, profutura meditari, sed unde sciret, quantum inter viscera latentesque pectoris sinus unicuique animae natura concesserit, quam proprietatem spiritus, quam corpus acceperit? non tam variae mortalibus formae, nec in vultibus nostris sedet tanta diversitas, quanta latet in ipsis dissimulitudo vitalibus. inenarrabile, indeprehensibile est, quicquid nos elementorum varia compago formavit, et, prout in nos plura seu rariora de terrenis seminibus caelestibusque coierunt, ita vel duramur tacita ratione vel solvimur. an desperantibus credi debuerit, vos aestimabitis; qui negarunt aegros posse sanari, nec in hoc probaverunt, qui evasit, nec in illo, quem non languor occidit.

Iustas mehercule haberet mulier causas querelarum, si nova incognitaque ratione vel utrumque servasses, numquam ex magno venit affectu incredibilia vel profutura temptasse, et in re, quae plus de incerto habet, temeritas experimenti solam probat desperationis audaciam. quid refert, cuius sit condicionis aeger, quantum adhuc spei, quantum videatur habere de vita? sacrosancti sint parentum metus. dii non sinant, ut ex liberis vilior incipiat esse periturus. medici desperaverunt; quid istud ad patrem? spera tu, iube sperare matrem, tuis potius affectibus, tuis crede votis. et hoc de parricidii facilitate est circa filiorum languorem ad desperantes potius accedere. fidem habes hominibus, quos mentiri alius affirmat, contra quos iterum credis uni? ~praesertim si me~ hercule de tua feritate sentirem, si in quacumque filii curatione non adhiberes propinquos, non interrogares amicos, non respiceres ad matris animum; non hanc primam impatientiam, non hunc consulis timorem? de nullo filio minus debet soli sibi permittere pater, quam qui videtur utique moriturus.

[12] 'Fratres,' inquit, 'et gemini erant, ideoque credibile est illis eundem fuisse languorem.' rogo, quis in ullo mortalium ferat ignorantiam pariter et adfirmationem? quisquis nescit, quod genus languoris sit, non potest scire, an idem sit. nihil, iudices, in rebus humanis voluit esse rerum natura tam simile, quod non aliqua proprietate secerneret. quid refert, an ex isdem prima illa duorum corporum animorumque conpago seminibus oriatur? sibi quisque firmatur, sibi quisque componitur, et duo pluresve fratres nascuntur fato singulorum. hanc ipsam indifferentiam, quam mirantur occursus, stupent civitatis oculi, parentum tamen agnitio dinoscit, separat notitia nutricum, et fallentibus notis est rursus, quod faciat ipsa similitudo dissimile. in plerisque, quamvis sit indiscreta facies, invenitur tamen alius oris sonus, habitus, incessus, seu, ut ipsa consentiant, diversa mens, contrarii mores et vitae genera rixantia. quid, quod non eandem esse naturam geminorum probat etiam fortuna dissimilis? hunc pressit paupertate perpetua, illum insperatis opibus excoluit, illius per titulos, honores, illius per ignobiles obscurasque sordes totam duxit aetatem. simile est quicquid accipiunt ex homine gemini, dissimile quicquid ex fato. nec enim tam pariter in lucem de maternis exiluere

visceribus, ut illos eadem origo signaverit: [13] quantum putas interfuisse temporis, dum primum uteri pondus egeritur, dum parumper exonerata vitalia altero rursus homine laxantur? breve fortassis exiguumque videatur inmortalibus oculis, sed si terrena mente perspicere velis orbis huius vastitatem, scies multum esse, quod inter duas transcurrat animas. volvitur super nos haec caeli siderumque compago, et praecipiti per proclive decursu ~totius diei noctisque brevitate emensus orientis occidentisque cursus~ diversi siderum in primo statim ortu rotato se rursus axe consequitur. hoc tu parum credis esse spatium, quod diversis pariter rebus impletur? quantum inter illa transcurrentis horae momenta nascitur, perit! igitur quando umquam peregrinati sunt una, militavere pariter? quid non diducti separatique fecerunt? quando illos languor, quando suprema iunxerunt? et quandoque sit necesse est <aeger> alter ex geminis: quod pariter languerunt, non sic accidit quomodo fratribus, sed quomodo duobus. non eodem fato languere geminos quemadmodum vultis brevius probem, quam quod nec uterque occisus est nec uterque sanatus?

Sed fingamus hoc esse verum, quod desperaverunt medici; relinque nobis, pater, innocentiam calamitatis. salva solacia sint de liberis, quos tibi videris non perdidisse nisi fato. quis ex parentibus nescit in hanc se mortalitatis procreare legem? sed indigni exitus supra orbitatem sunt. Ideo magis flemus illos, quos bella rapuerunt, hausit incendium, naufragia merserunt. fortius feras inter adsidentium manus, inter suorum officia labentes, cum se invicem oscula, cum se satiavere sermones, cum data suprema mandata sunt, et se scit pietas omnia fecisse pro vita. igitur verum dixerim: illos mori credimus, hos perire.

[14] Non invenio, quemadmodum excusationem pater de consensu possit accipere medicorum. hoc est, quod omnem comparationem feritatis excedit: filium pater propter hominem occidit, quem non putavit posse sanari. quod tu monstri portentique genus es? habes parricidii patientiam, non habes orbitatis; ita demum potes filii mortem, si facinus adieceris! tu occidis, quia desperavere medici? quererer mehercules, si reliquisses, si quid de continuatione curae sollicitudo laxasset. nihil ergo plus facies quam illi, qui nunc plures circumeunt fortassis aegros, quos detrahit, quos avocat alia curatio? filios saltem committe vel matri; de fortuna queratur, diis faciat invidiam. mulieri, quae ferre non potest, quod videris desperasse, numquam ex hoc rationem reddas, quod occideris.

Quis hanc, iudices, inpudentiam ferat? temptat pater, ut et huic rei credatis, quod desperaverunt omnes et quod speravit unus. nostrae quidem querelae sufficit non convenisse medicis, et cum inventus sit, qui contra sensum desperantium genus aliquod sanitatis adferret, fas erat, iudices, ut adhuc inveniretur alius, qui laetiora, utiliora promitteret. hoc nunc me queri putatis, quod in re, de qua credere nec omnibus debuisset, accessit uni? non interest,

an supersit remedium, quod temptare non debeas, et ubi tantundem periculi sp[er]es quantum desperatio habet, melior exitus est, qui facit miseros innocentes. quid invidiam prioribus medicis paramus? nemo magis desperat, quam qui se negat nosse languorem.

[15] Quid ais, pater? ita tecum quisquam sic audet agere de duobus filiis tamquam de duobus <s>ervis? tu ex geminis alterum occidendum dabis? non ferrem, si separare expositurus auderes, si contentus esses educaturus alterutrum, non ferrem a piratis captum filium alterius vicaria servitute redimentem. tu de orbitate facies vices, et casum singulorum per utrumque diffundes? parricidium vocarem, si promittente medico, quod sanaret unum, posses eligere periturum. paene crudelius est geminos dividere quam perdere. en scientia, cui debeat credi! negat se scire causas languoris, deinde promittit quicquid licere non deberet nec intelligentibus: 'occidam,' inquit, 'deinde sanabo.' memineris, pater, in hac condicione prius esse, ut occidas. non est tanta pietas servare filium, quantum facinus occidere. tu nunc hoc putas profundae artis esse secretum? verba tantum desperationis involvit, et homo cautissimae vanitatis captat illam novissimam circumire veritatem. vides, quanta promissum suum experimentumque caligine medicus involverit: numquam constabit, an fuerit languore moriturus aeger, qui aliter occiditur. 'non novi,' inquit, 'languoris genus.' post hanc vocem mehercule non deberes committere aegros, etiamsi vellet experiri potionis haustus, ciborum fomentorumque novitates. 'nescio,' inquit, 'sed, si permiseris alterius aperire vitalia, pectus effringere, remedium fortassis inveniam.' iam excusatus es, medice, matri: sperasti, ne tibi crederetur.

[16] Differo paulisper, quod de fratribus, quod de geminis, quod pater hoc facit non consentiente matre; publico potius mortalitatis contendo nomine non debere genus istud curationis admitti. peractum est velut de genere humano, si nobis pro salute aegri opus est morte hominis alterius, et paene ratio sanitatis intercidit, si consumit medicina tantundem. ego quemquam dicentem feram: 'ut inveniam valetudinis causas, date mihi corpus aliud, alia vitalia; occidam, deinde salutaria quaeram, profutura meditabor'? ita non facilius est nosse languorem? quae haec est inpudentia crudelissimae vilitatis? aegrum placuit occidere, ut inveniretur, cur non debuisset occidi!

Nullum, sanctissimi iudices, natura morborum genus solis visceribus abscondit, et quicquid causas valetudinis de vitalibus trahit, in corpus emanat. inde pallor, inde macies, quod ad interiorem dolorem superposita consentiunt. non invenio, cur hominem vulneribus exquiras, cum remedia quoque vitalibus per corpus immittas, et in latentes meatus <per> haec, quibus tegimur, medicina descendat. cur ergo non eadem ratione languor admittit intellectum, qua sanitatem? prodit abditos profundosque morbos aut citatior clausi sanguinis cursus aut crebrior anhelitus laborantis animae. crede de his ante omnia sensibus, oculis tuis, et ipsos, de quibus agitur, modo singulos, modo

pariter interroga, cui potissimum parti grave tacitae pestis pondus insederit, unde prorumpat in gemitus conscius dolor. medicus, qui per haec non potest invenire languorem, non invenit nec remedium.

[17] Quid? si aliquid sanato medicina potest praestare rationis, sufficit, quod, aliquando iam facta exanimis hominis inspectione, ad totius intellectum naturae medicina profecit. quid adlaturus huic aegroto es, quod non tot saeculorum, tot languentium experimenta deprehenderint? vis tu potius hac audacia, qua secreta languoris exquiris, remedia temptare? brevior via sanitatis humanae, propior nostrae salutis utilitas est. si viscerum nimius ardor stricta circa se membra duravit, adhibe remedia laxantia. si fluitat nimis aeger humoribus, praesto sint, per quae pressis clusisque venis in novas vires corpus arescat. si parum prodest abstinentia, rursus ciborum qualitate foveatur. si spiritus receptis premitur alimentis, ad puriores meatus ieiunio fameque tenuetur. contigit tibi magna experimentorum materia, medice: aegri duo et languor idem. non est opus, ut expectes, quando se per unius hominis patientiam explicet profuturorum magna diversitas; potes experiri pariter eadem, consentanea, diversa, pugnantia. nulla ratio est vulnerum, sanguinis, supremorum. quemadmodum sanari debeat alius aeger, scire non possis nisi ex homine sanato.

Quid, quod, etiam ut idem sit valetudinis genus, necesse est tamen duorum corporum diversitate varietur? numquam in alienis visceribus invenias totum, quod de altero quaeras, et alius languor est, <si> alius aeger. cur maximum nefas alterius filii salute defendis? homo, in quo sola quaeritur causa languoris, propter medicum occiditur. adice, quod nec deprehendi ex sanato potest ullius causa languoris: [18] quicquid nos in vitia morborum a naturali sanitate commutat, facit aut nimii sanguinis pondus exaestuans aut superfluens calor aut ultra naturalem modum humor exundans aut spiritus per tacitos meatus non solita laxitate discurrens. quid horum, si vitalia ferro vulneribusque resecentur, salvum potest esse languentibus, cum compressi spiritus laborem protinus ille reserati pectoris meatus emittat, sanguis isdem pariter deprehendatur egrediaturque vulneribus? an fas putatis, ut suam servent viscera nudata faciem, ut nihil perdat ex priore natura illud pectoris vitaeque secretum, cum admisit oculos? plurimum in nobis etiam timore mutatur. quantum aufert sollicitudo, gaudium, dolor et aliquis subitus adfectus! quotiens, dum ad curationem praeparatur aeger, dum componitur ad sua remedia corpus, medentium manus anima destituit! iam vero ad singulos ictus et longissimas vulnerum moras quantum ex toto homine convertitur clamore, gemitu! necesse est omnis perire, quibus continetur vita, causas, quotiens ipsa vita consumitur, et cum homine, qui propter intellectum languoris occiditur, ipse quoque paulatim languor emoritur. Differ saltem, pater, hanc crudelitatem; quicquid ex filio facis, facies ex cadavere. si potest deprehendi languor, dum occidit, facilius, cum occiderit.

Interrogare mehercules hoc loco libet, utrumne periturum pater an medicus elegerit. negavit sua interesse, quem occideret. hoc, si et alter perisset, probaverat utrumque fuisse periturum; cum convaluerit, probat utrumque victurum. ad saevissimam curationem potuit aegrum facilius mehercules explicare, si esset unici pater. sufficit ergo comparare, decernere? non iterum ille tibi pretiosior, ille melior incipiet esse victuro? [19] ubi est <im>patientia, qua vix dimittitur cadaver in rogos, qua corpus exanime detinetur amplexu? dii immortales, quam saeva, quam crudelis est ipsa cunctatio! dum deliberas, dum unumquemque detrectas, parricidium in utroque consumis. duorum vilitate fit, ut ex fratribus possit alteruter occidi. numquam, iudices, res tam horribilis inauditaeque feritatis admissa est: filium pater propter eum occidit, quem etiam ipsum poterat occidere!

Transfert, iudices, reus in medicum electionis invidiam: 'ille,' inquit, 'aestimavit, ille decrevit,' ergo manifestum est non parem fuisse languorem: ex duobus aegris plus habuit spei, propter quem debuit alter occidi. recede paulisper, mulier infelix; filii tui nobis referenda curatio est. felices aegri, qui languore moriuntur, qui supremos anhelitus inter suorum amplexus, inter suorum adloquia posuerunt! ut erat iuvenis primo ipso comparationis incerto, mox electione cruciatus, abacta est a perituro prima mater, et modo sedula ministeria servorum repente mutata sunt in mortis officia. detrahuntur trementibus velamenta membris, et ut grassaturas manus totum corpus admitteret, nudatur miserabilis ac deflenda macies. toto deinde tenditur toro, et ad inmobilem rigidamque patientiam per omnia lectuli spatia duraturus exponitur. accipit carnifex ille telum, non quo dextera statim totum vulnus inprimeret, sed quod leviter paulatimque discindens animam in confinio mortis ac vitae librato dolore suspenderet. haec exhortatio, hoc fuit perituri iuvenis adloquium: 'fortiter dura, patienter admitte; sanabitur frater. non est, quod exanimeris metu, dolore deficias. cave viscera exclamatione ne lasses, anhelitu gemituque concutias, ne remedium pereat alienum.'

Passus est miser discurrentem per omnia reserati pectoris improbum vagae artis errorem. [20] contentum fuisse medicum toto homine discentem primo putatis aspectu? egesta saepe vitalia, pertractata, diducta sunt; fecerunt manus plura quam ferrum. stat iuxta medicum pater apertis visceribus inhians; stillantem animae sedem cruentis manibus agitantem ne festinet, hortatur, iubet altius diligentiusque scrutari, interrogat, dubitat, contendit, adfirmat et accipit de filii morte rationem. at mulier infelix clusis advoluta foribus cruentumque secretum toto corpore effringens velut super busta tumulosque clamabat: 'audi, miserrime iuvenis, si quis adhuc tibi superest sensus, exaudi: non permisit hoc mater, crede orbitati meae, crede lacrimis; nec frater hac vellet ratione sanari.' inter haec reficiebatur miser haustibus, detinebatur adloquiis, conprimebatur residuus cruor, cludebantur aperta vitalia. nemo umquam tam nova pertulit commenta saevitiae: tamquam sanaretur, occisus

est. ite nunc et quaerite, an potuerit medico sanante vivere, qui tamdiu vixit, dum occiditur.

[21] Vos tunc putatis illius tantum languoris medicum quaesisse causas? quaesivit quicquid nesciebat, et usus occasione rarissima in omnem voluit proficere novitatem. dii inmortales, quantum infelix iuvenis animae, quantum sanguinis, quantum habuit ex vita, qui pertulit ordinem longissimae curationis! vix aegro misero licuit mori, vix a cruciatibus suis anima dimissa est. inventum putatis esse languorem? inventum est illum potuisse sanari. agedum commento tuo, senex, superbus exulta; habes quod liberis, quod parentibus, quod inputare saeculo possis: fecisti medicum parricida meliorem.

Libet mehercules intueri par illud: aegrum videtis hominem, qualem non salutares medentium manus, non ars inventa pro vita, sed diri ferarum rabidique morsus et animalium fames satiata destituit; hinc alium, in novas vires recensque robur reddito vigore surgentem. vultis scire, iudices, unde venerit tanta diversitas? illum pater curavit, hunc mater. 'quantum,' inquit, 'misera pertuli laborem, dum tam magnam foveo tristitiam! non fuit mihi rixa cum morbis nec cum repugnantis valetudinis rigore contentio. totus in lacrimas maeroremque resolutus oderat lucem: respuebat cibos, fastidiebat haustus et vitam parricidii pudore fugiebat. in omni proclamatione gemituque frater, ille diebus ac noctibus cogitationes, ille torquebat oculos.' de quibus tu aegris, inpotentissima medicina, mentita es? non fuit, non fuit solo languore periturus, quem non potuit nec mors fratris occidere.

'Quid igitur,' inquit miserrima feminarum, 'saevissime senex, ex hac recordatione tristissimae orbitatis ad hos vultus faciemque converteris?' [22] sine dubio filius est et post gravissimas denuntiationes redditus vitae, sed ignoscat natura, pietas: non est solacium matri unus ex geminis. felicior ille dolor est, quo transigi saltem cum oculis potest; <hic> renovatur, accenditur, et in his vultibus illum cotidie putat videre pereuntem. sed et ipse gaudio redditae vitae laetitiaque non fruitur, nec se credere potest caritate praelatum, quem medicus elegit. sentit infelix, cuius orbitatis unicus sit, quibus lacrimis perfundantur oscula, quam magnis profundisque suspiriis concutiantur amplexus. misera verecundia sanitatis ingratae: pretium sibi videtur fratris occisi.

Convertitur hoc loco, iudices, mulier infelix et velut ad quandam praesentiam amissi iuvenis 'sive,' inquit, 'tandem securitate mortis explicitus in aliquo <angulo> sedis aeternae pudore requiescis, sive exclusus ac vagus et inter fabulosa supplicia metuendus adhuc laceratione per stupentes horrentesque manes umbra discurris, audi miserrimae matris iniquissimam conplorationem. non quidem licuit mihi in illud conditorium cubiculum tuae mortis inrumpere nec supra carrissima membra prostratae meis vulnera tua tegere visceribus. quod solum tamen potui, corpus, quod medicus, quod reliquerat pater, hoc

sinu misera collegi ac vacuum pectus frigidis abiectisque visceribus rursus implevi, sparsos artus amplexibus iunxi, membra diducta conposui et de tristi terribilique facie tandem aegri cadaver imitata sum. hoc est tamen, quod de tristissima orbitate praecipue ferre non possum: propter fratrem videris occisus, nec tamen umquam constare poterit, an tu sanaveris fratrem.'

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR NONA

Abdicare et recusare liceat. Pauperis et divitis inimicorum filii iuvenes amici erant. filius divitis, cum in piratas incidisset, scripsit patri de redemptione. illo morante profectus pauperis filius, cum amicum apud piratas non invenisset, quia lanistae venierat, pervenit in civitatem, in qua munus parabatur, sub tempus ipsum, quo pugnaturus erat divitis filius. pactus est cum munerario pauper adulescens, ut vicariis operis redimeret amicum, petitque, ut, si egeret pauper pater, alimenta ei praestaret. ipse in pugna occisus est. divitis filius reversus egentem invenit pauperem. Palam coepit alere; abdicatur.

[1] Neminem umquam, iudices, intra tam breve aetatis suae spatium plura terra marique perpessum, quam quae proxima peregrinatione vel tuli vel timui vel vidi, facilis, ut opinor, fides est, cum ex omnibus, quos novimus, mortalibus unus nominari me miserior possit, quem infelicem ego feci. tamen in hac quoque omnia excogitantis in me fortunae violentia confiteor numquam hunc me concepisse animo metum, ne post redemptum per alienas manus filium displiceret patri meo misericordia. illas verebar magis iam non tacitas vulgi opiniones, quibus crudelitatis atque saevitiae reus peragor. apud plerosque sanctos et graves homines nondum excusare potui, quod redemptus sum; obicitur mihi orbatus senex et ille, qui modo salvo filio etiam contra divitem steterat, amissis in uno iuvene omnibus bonis inimicae domus supplex. licet enim totas advocemus in odia fortunae vires et unum egentem senem universa gratiae mole calcemus, confitendum est tamen: plus amici nocuimus quam inimici. quin ipsa prorogatae cotidiana stipe infelicis animae videtur quodammodo maligna clementia; quod enim beneficium est efficere, ut vivat orbus? unum tamen vel gravius crimen infelix haec abdicationis meae fortuna defendit, quod vix ad sustinendum spiritum sufficientis cibos, prorsus tantum mortis inpedimenta avara manu dederim. puto, iam ignoscetis omnes, si plus praestare non potui invito patre.

[2] Quamquam, iudices, oboritur animo meo nonnumquam et illa suspicio, quod patrem non alimenta uni seni parce vivere adsueto nec liberaliter data nec diu danda in offensam meam compulerint: quantulum est enim facultatibus divitis, quod sub patre sane tenaci filio familiae superest! ac si foret maius forte momentum, quis tamen parens tam durus est, ut propter aliquam inpensam carere filio velit? . . . quod ipse celatus sit, quod non suae

misericordiae pauperem commiserim, non rogaverim, praesertim qui, quicquid umquam petii a patre, exoravi? sed neque haec ultimo fulmine castigari meruit in differendis precibus verecunda cunctatio. quid dum tempus opportunum, faciles aditus, hilariorem animum capto, interim volui superesse, cui ignosceret. neque infitior tamen fuisse me lentiorem, quam oportuit, tametsi hoc praecipue habere videor patris simile. Sed si ulla emendatio paenitentiae est, hic in publico vobis adhibitis rogabo. non ego aes alienum luxuria contraxi, nec profusus in vitia fortuna nostra male usus sum. redemptionis meae pretium debeo. si inpetro, intellegam verum esse, quod quidam opinantur, ambitiosum patrem publicare voluisse domus suae misericordiam, ne viderentur pauperes tantum vitam inimicis suis dedisse. si perseverat, ut porrectos egenti cibos mea fame rependat, expulsum ab omnibus bonis filium similem faciat inimico, vereor, ne iniquis aestimatoribus inexpiabilis illius et saepe reprehensi odii culpa videatur penes patrem, qui tam facile irascitur.

[3] Verum enim, si placet, fortunae magis moribus dissedere quam suis; nam et paupertatis est proprium, quando alia deficiant, exerere libertatem et, dum contemptus fama vitatur, potentiores vel ambitiose offendere, et nacta bonam conscientiam magna fortuna indignius inparem adversarium patitur. ergo conseruit, ut solet, casus duratura longius a parvis initiis odia, dum contumeliam humilitas facilius intellegit, dignitas gravius. neque ulla fuit aemulatio (quae enim esse inter inpares potest?), sed fato quodam similis ex diversis causis contentio. hic <in> irascendo pertinax erat, ille in cedendo contumax. quamquam, nisi ultimam exprimere confessionem victi ut<r>ique placuisset, multa iam pridem signa dederant veniae finemque pugnae petentis. nam quo pertinuisse credimus, quod pauper adulescens relictis omnibus solum me, quem coleret, quem amaret, elegerat? sine dubio a primis aetatis annis iunxerat nos potentissimus amor ille puerilis, dum aut nulla erant inter parentes odia aut a nobis non intellegebantur. post <di>ductas tamen domos perseveravit, immo inpensius laboravit, et, si quid mihi in eo satis perspectum est, nihil horum fecit invito patre. quantum intellegere potui, pauper sine dubio pudore cedendi, ne damnasse causam suam videretur, simul quod nulla ipsi dabatur gratiae via, stare visus in suscepto circuitu tamen quodam molliores temptavit aditus, et, dum firma tandem pax inpetraretur, filium nobis obsidem dedit. [4] ac ne meus quidem offendi visus est pater; certe numquam reprehendit, numquam prohibuit. nec clam feci, nec contumacem adversus patris inperia umquam fuisse me vel ipse rerum declarat ordo.

Nam quamvis infestum latronibus mare iussus intravi neque dissimulaverim magnas fuisse causas patri, cur hoc mihi imperaret, quod ipse facere non potuerat. ego, etsi nesciebam, non interrogavi; satis plena ratio fuit patrem velle. felix navigantium condicio, qui procellas modo et saevos tempestatis incursus et albentes fluctibus scopulos aliaque pericula tantum maris pertulerunt! ego miser naufragis invideo: captus barbaris manibus nec tam nexu catenarum vinctus quam pondere inundatum carcerem tuli et vincula

macie laxavi. quis non ignosceret omnibus, qui post hoc exemplum navigare timuissent? ergo, qua una spe misera trahebatur anima, litteras de redemptione scripsi patri, testor deos, soli. quid enim sentire viderer de parentis adfectu, si hoc incolumi redemptionem ab alio petivissem? nam quod unum mihi secundum patrem fortuna videbatur parasse praesidium, hoc sperare in illa sorte non poteram; quid attinebat amico scribere, quem sciebam non habere, unde redimeret?

[5] Numquamne mihi dabitur liberum tempus conquerendi apud patrem de amicis suis, qui proficisci volentem retinere temptarunt, qui piae festinationi attulerunt moras? profectus esset tamen vel invitis omnibus (quis enim non hoc praestaret filio pater?), nisi quod interim amicus antecessit. illum non pericula maris, non infesti latronibus sinus, non vicinum meae fortunae documentum prohibuit. minus haec miror de amico; illud est, quod pensari nullis beneficiis possit: proficiscentem non retinuit pater. immo, si quid in subsidia vitae seposuerat parca frugalitas, id omne in impensas itineris contraxit et contulit. infelicissime senex, sic egere coepisti! dicam nunc ego, per quos iuvenis praestantissimus navigaverit fluctus, quos accesserit scopulos, quantos lustraverit sinus? faciliora ista putant qui numquam navigaverunt. in omnia praeceps, sine respectu sui, quem iam tum apparebat vitae non parcere, adiit, exploravit, et tamen ille quoque, qui tanto opere festinabat, sero pervenit.

Audite, audite, iudices, novam captivi querelam: iam miser apud piratas non eram; alebat devotum corpus gravior omni fame sagina, et inter dedita noxae mancipia contemptissimus tiro gladiator, ut novissime perderem calamitatis meae innocentiam, discebam cotidie scelus. haec tamen omnia sustinui, tuli; adeo difficile est etiam sua causa mori. [6] et iam dies aderat, iamque ad spectaculum supplicii nostri populus convenerat, iam ostentata per harenam periturorum corpora mortis suae pompam duxerant. sedebat sanguine nostro favorabilis dominus, cum me, cuius, ut interiecto mari, non fortunam quisquam nosse, non natales, non patrem poterat, una tamen res faceret apud quosdam miserabilem, quod videbar inique comparatus; certa enim harenae destinabar victima, nemo munerario vilius steterat. fremebant ubique omnia apparatu mortis: hic ferrum acuebat, ille accendebat ignibus laminas, hinc virgae, inde flagella adferebantur. homines piratas putares. sonabant clangore ferali tubae, inlatisque Libitinae toris ducebatur funus ante mortem. ubique vulnera, gemitus, cruor; totum in oculis periculum. si quid est in me abdicatione dignum, iudices, unum crimen agnosco: quod in haec amicum meum misi. est quidem felicibus difficilis miseriarum vera aestimatio, figurare tamen potestis, qui tunc animus mihi, quae cogitatio fuerit. [7] namque et natura redit in extremis tristis praeteritae voluptatis recordatio, et mihi cum generis conscientia, cum fortunae conspicuus aliquando fulgor, cum liberales artes, cum omnia quondam honestiora munerario meo, domus, familia, amici ceteraque numquam videnda in ultima mortis expectatione succurrerent

tenenti servilia arma et ignominiosa morte perituro, tum, si ulla miseris fides est, quid horum omnium ignari agerent propinqui, nihil peius de fortuna mea suspicantes, quam quod scripseram. illud tamen gravissimum, quod patrem, qui tamdiu non veniret, captum putabam. ergo tota cogitatione intentus in mortem expectabam cruentum illum confectorem. quis enim dubitet, quid futurum fuerit, si ego pugnassem? ille quoque occisus est, qui inter nos, ut apparet, fortior fuit.

His cogitationibus attonito et in mortem iam paene demerso inopinata subito amici mei species offulsit. obstupui totumque corpus percurrit frigidus pavor, neque aliter, quam si vana obiceretur oculis imago, mente captus steti. ubi primum lux rediit laxatumque est iter voci, 'quid tu,' inquam, 'quo casu pervenisti huc, miser? numquid et te vendidere piratae?' at ille complexus cervices meas, effusis in pectus meum lacrimis solutus, intercepto prope iam spiritu sero iam trepidante me primam vocem et diu solam edidit: 'satis vixi.' ut vero causas itineris reddidit et venisse se ad redimendum indicavit, 'et unde,' inquam, 'tibi pecunia, nisi redistis in gratiam, et te pater meus misit?'

[8] Audite gentes, audite populi! non solita iudicium nostrum corona circumstet, sed, si patitur natura rerum, totus ad cognitionem talis exempli orbis circumfluat. tacete, priora saecula, in quibus tamen a primordio generis humani paucissima amicitiae paria admirabiliora fecerat longa temporibus nostris fides intercepta. quicquid historiae tradiderunt, carmina finxerunt, fabulae adiecerunt sub hac conparatione taceant. quis crederet, si dubitari posset, inter duos amicos, quorum alterum immunem malorum omnium fortuna fecerat, alterum piratis ac lanistae tradiderat, meliorem condicionem fuisse captivi? 'si dives essem,' inquit, 'pecuniam pro te attulissem. quod unum pauperibus praesidium est, manus habeo. has piratis daturus fui, has pro te in pugnam vicarias dabo.'

Ignosce, pater, quod nimia contentione adfectus paene tibi orbitatis vulnus inpresserim. testor deos non per me stetisse, quod vivo. neque enim ita me efferarat ludus, aut in tantum duraverat animum caedis longa meditatio, ut eum amicum vellem occidi, qui pro me mori poterat. vindicabam mihi fortunam meam et adhuc necessitatis gladiator depugnare etiam volebam, neque ullis precibus poteram evinci, quamquam se non superfuturum alioquin minabatur idque unum adfirmabat interesse, utrum vicarium mallem habere mortis an comitem. non vici. quid igitur actum sit, quaeritis? duxit me ad munerarium, iudices. quas ego illius preces, quam pertinaces lacrimas, quam miserabilem obtestationem vidi! nemo umquam sic rogavit missionem. transferuntur in illum detracta corpori meo arma, et male aptatis insignibus destinatum par producitur.

[9] Quid me admonetis supremarum amici mei precum, quibus haec alimenta caro empta inopi patris senectuti petit[a]? adiutorium hoc ad causam putatis?

me pudet, quod rogatus sum. 'per hanc,' inquit, 'mihi lucem ultimam, per notissimam amoris nostri fidem, non sinas mendicare parentem meum. sustineas, adiuves, praestes affectum. si mereor, tu sis illi vicarius meus.' nec plura dicendi tempus fuit, iamque suprema per galeam dederam oscula, digressisque in diversum ministris permissus Mars erat. o quam sollicitus spectavi! quam attonita mente! quam simili corporis motu! quotiens ad infestum mucronem, quasi ipse peterer, me summisi, quotiens ad conatus erectus sum! o misera cogitatio, o crudelis natura metus! merito tu, amice, pugnare maluisti. facinus indignum illum animum, illum ardorem non contigisse castris, non bellicis certaminibus, ubi vera virtus nulla pugnandi lege ~praemium scribitur.~ qua vi proelium invaserat iratus etiamnum tamquam adversario meo! at omnis impetus excipiebatur callide, veterani gladiatoris astu; omnes conatus contra se erant. nec difficilem tamen sub illo praesertim auctoramento habuisset missionem, sed noluit gladiator vivere. igitur iam nudum corpus vulneribus offerens, ut totam pro me mercedem semel solveret, stans periit. cui licuit in patria, in domo, inter propinquos securo consenescere aevo, cui tranquillam sine reprehensione agere vitam, iacet confectus vulneribus, et primo iuventae flore fraudatus periit miser fato meo. at ego, qui debebar illi fortunae, quem mors sibi destinaverat, emissus ludo nocentior quam venditus etiam viatico illius infelicis revertor. placeamus licet nobis fortuna nostra, pater, pauperi solvendo non sumus.

[10] Si qua est fides, iudices, pudet me contra indicare mea beneficia, nec videor vobis rationem posse reddere, quod mihi tam parum obiciatur. redemptoris mei patri in pretium meum orbo, egenti quid praestiti? quod pirata capto, quod lanista gladiatori, exiguam stipem et cibos semper petendos. quantulum enim dari poterat, quod non sentiret dominus tam curiosus? de hac re consedistis, hoc concitavit istam iudicii scaenam, panis datus mendico, et dilatata hac impotentiae nostrae opinione videamur amicos ferro occidere, inimicos fame. computemus totam istam meae luxuriae impensam, audite summam et miramini, si hos sumptus ne divitiae quidem sustinent. tanti constat patri captivitas mea, cum tam caro redemptus sim. quo tandem patereris animo, si delicatus adulescens, praesertim splendidis op[er]ibus vel ex aetate mores vel ex fortuna traxissem et tempestiva convivia et pervigiles iocos advocata sodalium turba solutus atque affluens agerem, tantumque impenderem, quantum non posset te ignorante consumi (quae tamen ipsa boni patres libenter annis remiserunt), cum abdicatione dignum putes et ultimo patriae potestatis fulmine coercendum, quare mendico seni porrexerim, ut parcissime dicam, quod illi filius misit? non redempta meretrix, non egestum conviviis faenus, non lenonum parasitorumque cara adulatio in crimen venit; cibaria senis, nempe unius, aetate ac malis confecti. hoc divitias tuas concutit? hoc fundatam paternis avitisque opibus domum exhaurit? si tam avarus es, computa; adhuc de alieno vixi.

[11] At haec fortasse, quae circumstat iudicium, corona et omnis ignara causae turba magnum nescio quid et portento simile crimen expectat. abdicas me, pater, tam cito? modo tibi ex illa funesta peregrinatione insperatus revertor, unde ut venirem, vix optare potuisti; nulla adhuc pro reditu meo soluta sunt vota, non percussae diis immortalibus hostiae; redemptori certe gratiam non retulimus. at ego expectabam, ut desiderio incensus affectus vix posset expleri, ut post infaustam profectionem velut obiurgatus tanto periculo numquam me post hoc saltem peregre dimitteres. Vix salutatis laribus expellor, et apud plerosque dubitari potest, an admissus sim. an hoc agis, ne quid tibi praestitisse videatur, qui me redemit? saevus enim, credo, et impius et, quod maximum omnium vitiorum signum est, ingratus beneficia patris non aestimo; fortasse, cui vitam debeam, nescio, nulla est apud animum meum memoria meritorum. miserum me, quod non possum tantum solvere, quantum accepi!

Quamquam causas abdicationis pater altius repetit et ultra peregrinationem meam inquirit, idque ratione duplici: primum ut reum, quia premere atrocitas criminum non potest, turba confundat, deinde ut gravius videatur iudicium patris, cum is damnet, qui soleat ignoscere. [12] 'cur,' inquit, 'cum ego inimicum haberem pauperem, tu amicum filium eius habuisti?' volo, iudices, omissa omni contentione scilicet sic agere: peccavi, veniam peto; et errare hominis est et ignoscere patris. duxit me similis aestas, evicerunt officia, cepit fides. amantem odisse non potui. nihilominus satis habundeque poenarum [est] et, si pietatem tuam bene novi, plus quam velles, datum est. quantumlibet peccaverim, quid amplius iratissimus dominus exigeret? ludo tibi satisfeci. nullumne cladibus meis finem dari placet? parum est, quod insanos pertuli fluctus et saevis tempestatibus commissus arbitrio ventorum pependi? parum est, quod in nefarias latronum manus praeda perveni, quae ultima malorum etiam servorum condicio est, sine exceptione venalis? inde me, si voluisset, emere potuit inimicus. parum est, quod me diu piratae in carcere retentum, quia redemptorem illis divitem promiseram patrem, in ludum vendiderunt tamquam decepti? quod cotidiana pugnae meditatione tamdiu mori didici? quod compositus, armatus, inductus perieram, si melior amicus fuissem, nisi me nova velut in portu adorta tempestas paternis laribus extorrem et necessarii quoque victus inopem circum [ad] alienas mitteret domos? pudet enumerare calamitatium mearum gradus: piratam, lanistam, patrem.

[13] Atquin pars ista criminis, iudices, mei non defendi meruit sed laudari. neque enim reperio, quid in rebus humanis excogitarit natura praestantius amicitia, quid concordia contra fortunam maius auxilium. nam primum praeter cetera animalia induit nostris pectoribus quandam societatem, qua[e] mutuo gaudere congressu, contrahere populos, condere urbes edocuit, et, cum mentibus nostris varios imposuerit motus, nullum profecto meliorem benivolentia tribuit affectum. quid enim foret humano genere felicius, si omnes esse possent amici? non bella, seditiones, latrocinia, lites ceteraque

mala, quae hominibus ex se ipsis nata sunt, fortunae accessissent. id quidem nimium deo visum est, at certe honestis convenire mentibus, fidem colere, amoris gratiam referre omnibus temporibus, omnibus gentibus praecipuum et quodammodo sacrum fuit. neque enim nisi optimis mentibus contingit, ut aut sic amare sciant aut sic amari mereantur. hoc ego crimen expavescam? scires, quantopere gloriarer, pater, si cum amico meo ego redissem.

Nisi forte similitudine flagitiorum ductus turpi me coniunxeram iuveni; quae vita sine dubio nomen amicitiae non accipit, [ita] tamen, ad paria ducente natura, vitia convenera[n]t. obice mihi amicum, et habes maledicendi materiam: 'gladiator fuit, quare amicus illius fuisti?' ita, opinor, paenitet! effers te longius, dolor, et nimia concitatus ira, quo progrediare, non respicis. [14] non sentis, pater, hoc te mihi obicere, quod vivam? quisquam de illa amicitia queri potest praeter pauperem?

'At ego inimicum habebam illius patrem.' decuerat quidem simultates, quas maxime omnium mortales esse voluere sapientes, in his desinere, in quibus nascerentur. nam sic quoque immodicas serit discordiarum fortuna causas, etiamsi non hereditaria subeamus odia, ac diutius inimicitiae maneant quam inimici. tamen, si quid adversus te ipse commisit adulescens, sit hostis et meus. si innoxius et omni vacans culpa caritatem mereri cupit, si nullius me amici filius validius amat, quid tandem vis, pater? respuam et iratas obiciam manus? tu quoque non odisses pauperem, si te amaret. inserit se et beneficiis certat. noras adulescentem omnia ultro praestantem, et sic me amabat, quamvis tu esses inimicus patris. adice, si tanta in adolescente indoles fuit, quantam nulla umquam cognovere saecula, si fides antiquissima et cum deorum coetu permixtis inaudita temporibus, si me semper habuit cariorem spiritu suo, etiamne despicienda mihi rarissimi boni occasio fuit? at ego perpetuam quandam mihi gloriam reor, quod ille caelestis animus me potissimum, quem amaret, elegerit, ego sim probatus tanto iudice. me quoque igitur feret fama per gentis, et amici laudibus inlustrior vivam. credet aliquis idem me pro illo fuisse facturum.

[15] 'Cur, cum inimici nos essemus, vos amici fuistis?' aliud hoc loco crimen agnosco: peccavimus enim, fateor, peccavimus, quod, cum amici essemus, vos inimici fuistis. haec, iudices, diutius exequerer, nisi absoluta essent ipso iudice patre. longum iam istius criminis tempus est; numquam obiecit, numquam excanduit. ecquid hoc inter nos, pater, convenit, ne, si longiores repetis offensas, apud malignos videaris me iratus non redemisse? sed si quid ante commisissem odio tuo dignum, potuisti me redemptum non recipere. manifestum est ergo te patiente, id est te volente amicum mihi fuisse iuvenem, et sane non solus in hac fuisti sententia: idem filio permisit et pauper. atquin si pars haec causae, quae confessione longi silentii absoluta hodie in accessionem criminis alterius deducitur, potest apud vos impetrare veniam,

facilior certe sequentium ratio est: ille enim sane fuerit inimici filius, hic iam est amici pater.

Nec ignoro, iudices, quam male ista defensio de humano genere mereatur, si adeo nihil est per se misericordia, ut, nisi ulterior aliqua necessitas pudori vim fecerit, pro summo crimine damnanda sit minus necessaria humanitas. ergo si alienum et ignotum, tamen, quae publica omnium mortalium quippe sub uno parente naturae cognatio est, hominem cibo forte iuvissem, poena dignum videretur servasse perituram animam et ignovisse rebus humanis et respectu communis omnium sortis velut adorato numini [et] stipem posuisse fortunae? si hoc crimen est, laudetur ergo crudelitas, nihil habeatur piratis lanistisque prudentius. [16] ferantur sane profutura humano generi duo exempla: intra tam breve tempus propter misericordiam alter abdicatus, alter occisus est.

Quod crimen si fatendum sit, num animum mihi ipse finxi, aut mea potestate regitur affectus? an arbitrio formantis mores omnium naturae compositus cum crimine meo natus sum? nam sive caelestis providentia sive inrationabilis casus sive assignata siderum cursu nascentibus nobis necessitas multa varietate pectora nostra distinxit nec minus numerosas animorum quam corporum dedit formas. sunt, quorum mentes etiam nocentium supplicia confundant, qui ad omnium sanguinem pallescant, ignotorum quoque miseriis inlacriment. sunt contra, qui ne suorum quidem misereantur. mihi mite pectus et mollis affectus ad omnem calamitatium conspectum tremit. noli me aestimare mea fortuna, pater, non habeo gladiatoris animum. utinam mihi quidem causa permitteret sic gloriari: iuvenis conceptus splendidis parentibus cum solum tam speciosae fortunae crederem fructum posse prodesse et contra varios mortalium casus quasi portum benignitatis aperire, concupivi quandam humanitatis civicam gloriam: periturum hominem, sive ille naufragio eiectus, seu spoliatus incendio sive exutus latrocinio erat, naturae patriaeque restitui. paria tecum facio, res publica, quae propter me unum civem perdideras. haec me magis decet impensa quam vestis, argentum. ubi pecunia melius poni potest, quam ubi laus emitur, ubi faenus bonitatis extenditur? [17] magna conscientia est felicitatem meruisse, [ignotus sane sit et alienus, quid fuerit ante, non quaero, post hoc erit amicus] et hercule, quo quisque plus potest quoque latius patet ad incursus, hoc magis cogitare debet atque respicere, quantum in nos fortunae regnum sit, quam instabili sede humana consistant. non me aurata laquearia nec radiantes marmore columnae nec graves crustae fecerint immemorem fragilitatis. multa saepe et locupletibus accidunt, saepe in imum summa decidunt. ego vidi pauperem auxilia diviti ferentem. sed sane superbius aestimet miserias longa felicitas et alienum casum facile despiciat securus sui; ego quotiens auxilia calamitatis petere aliquem video, non possum non moveri fortuna mea. succurrit mihi continuo tempus illud, quo ipse clementiam optabam. ignosce, pater, si penitus animo meo hic insedit affectus; amare misericordiam miser coepi.

'Sed inimicus,' inquit, 'meus est.' nam quis nos tanto opere laudaret, pater, si hoc amico praestaremus? haec est celebranda virtus, haec animi suspicienda moderatio, vincere iram et inter simultates quoque meminisse hominis. Ut Fabio Maximo immortalem attulit laudem ereptus ex hostium manibus Minucius, ut Tiberium Gracchum admirata civitas est Scipione in carcerem duci prohibito, te quoque similis animi magnitudo memoriae dabit. tuis enim opibus vivit inimicus; quicquid est istud, quod senex inops ex nostra domo accipit, si non irasceris, tu praestitisti, tibi hoc pulchrum atque magnificum est. nam ego, si quid in patrem servatoris mei confero, non sum laudandus.

[18] Neque expectaveris hoc loco, pater, ut illa dicam: semper odiorum honestus occasus est, et, dum simultates nihil aliud habent quam nocendi cupiditatem, speciosa in melius animi mutatio est cum exempli honore, iunctaeque ex hostili paene concursu in affinitatem manus. unde tantum misero boni, ut inimicus sit? aspice solum, egentem, senem, omnibus praesidiis destitutum; nonne contumeliam fortunae tuae facis, si hunc odisti et adhuc putas tua interesse, ne vivat? nulla tibi contingere maior ultio potest, quam si iam talis est, ut illius etiam nos misereamur. magna mehercule iam de vetere aemulo poena; superest panem eripere mendico et gravissimae per se fortunae manui pondus imponere. age, si perisset, cadaver calcasses? ferae mehercules generosiores iacentes transeunt, et, <cum> reservati hostes restitutaeque urbes maiora causae exempla sint, quod scio, victis etiam gladiatores parcunt. post orbitatem, post egestatem quid amplius potest pati, nisi quod optat? ulteriorne tibi aliqua ultio quaerenda est, aut aliquid rerum natura peius capit? quis non te omnium mortalium inhumanissimum putet, si hoc adversus inimicum tuum saltem optasti! si mehercules inexpiabiles odiorum causae et compositis quoque fabulis ulteriores inimicitiae fuissent, ausim dicere, si propter illum liberos perdidisses, accipienda tamen erat a fortuna tali[s] satisfactio, certe ad vitandam insolentiae opinionem, quae fere immeritam quoque potentiam carpit, ne vagaretur per urbem invidiosus mendicus et calamitatis auctori crimin<os>us causas vulgo suggereret odiorum. [19] nescio quo modo omnis pro laborante favor est, nec ulla[m] perpetuam gratiam servat nisi modesta victoria. nostra potissimum clementia sustineatur, ne illius alii misereantur.

Facilis, ut animadvertere vos spero, iudices, defensionis meae cursus est. antequam incipiam habere causam nimium bonam, hic iam conscientia trepidat oratio, et velut inter binos deprehensa scopulos, cum aliud obiciatur, aliud defendendum sit, haeret in dubio; cum beneficiis meis computare non audeo. cognovistis expositionem causae, quanta quamque excedentia fidem adulescentis optimi merita narraverim. haec mihi omnia sine dubio ille praestitit, sed quid interest? debitor delicatus sum. quid in hac parte defensionis agam, iudices? dicam: 'referre gratiam beneficiis volui'? [itane tandem aliqui mendicare amici patrem aequo animo visurus fuit?] at ille me redemit, cui nihil debui<t>. dicam moveri me supremis amici mei precibus?

[egregia vero comparatio.] at ille mihi praestitit quod non rogavi. utro me vertam? tamquam honestum defendam factum an tamquam necessarium? alterum absolvi facilius potest, alterum laudari. rectissimum, opinor, veritatis i[n]ter est.

[20] Audi, pater, alimenta ista, quae donata egenti putas, quanti illi constent. si accepto captivitatis meae nuntio nullis precibus adductus, nullis epistolis vocatus adolescens ad liberandum me vinculis piratarum profectus esset, quibus tamen meritis pensarem, cum id mihi praestitisset, quod ego tantum a patre speravi? intrare maria, praesertim tam recenti documento timenda, et latrones ultro quaerere et, cum praeter vicarias manus nihil esset, navigare voto captivitatis, quis posset alius quam qui paratus esset pro amico mori? magnum hoc per se ac saeculo nostro vix credibile, iudices; illud vero omni praedicatione maius: ad redimendum me profectus est, cum mendicaturum patrem suum sciret. atquin sperare poterat futurum, ut sine periculo suo redimeretur nihilominus amicus, cum haberem divitem patrem, sed noluit ipsum itineris apparatum, et, ne qua periret redemptionis hora, praeceps cucurrit. pro fidem deum hominumque, quemadmodum ad redemptionem amici festinat, etiam cui[us] pater lentus est!

Terentium, quem inter ceteros captivos secundo Punico bello Scipio Africanus vinculis exsolverat, memoriae tradidere maiores insigni receptae libertatis pilleo <gratiam> testantem in triumpho ducis esse conspectum. et ille quidem maioris momenti accessio publicam senserat felicitatem, privatim tamen debere se putavit victoriae beneficium. quid me facere convenit, qui per maria latrociniis infesta solus petitus sum, qui lucem, libertatem, denique quicquid patri debeo, non ignarus, ut primo natalis horae tempore, sed videns sentiensque acceperim, nec solum donatus his bonis sed summis periculis liberatus sum? [21] nonne me ex amici fide natum et tenacioribus beneficiorum vinculis fatear esse constrictum? miserum me! amice fidelissime, ingratum me moriendo fecisti. et quantulum est, quod adhuc loquor de mea infelicitate, de piratis! levis [est] ista fortuna, quae etiam nunc recepit moram. solent expectare latrones redemptorem. in ludo fui, qua poena nullam ulteriorem scelera noverunt, cuius ad comparationem ergastulum leve est. hoc si scisses, pater, affirmo, promitto: cuius pietatis es, nemo te antecessisset. illa, certum habeo, expectas, ut dicam: morabar inter sacrilegos, incendiarios et, quae gladiatoribus una laus est, homicidas, inclusus turpiore custodia et sordido cellarum situ, iamque in eam veneram fortunam, ut me victum recipere non posses, victorem nolles. aderat hora supplicii mei, qua nusquam morandum, iam praebendus erat ingulus et fundenda vita cum sanguine. neque enim dubitare de eventu licet; exemplar fati mei vidi. si me ab his imminentibus malis pecunia redemisset, beneficium tamen potius dicerem magis aestimandum esse quam pretium, sed apud malignos interpretes posset videri vel spem secutus aliquam venturi temporis vel praesentis voluptatem. hoc admirabile et uni tantum pietati referendum est:

dedit beneficium, quod numquam reciperet, et, cum amicum, quem redimebat, habiturus non esset, nihil aliud emit quam honestae mortis conscientiam. transtulit ergo in se fortunam meam subiitque non solum fortiter sed etiam libenter id, quod mihi miserum putabat.

[22] Res dictu incredibilis: gladiator dimissus, redemptor occisus est! recepit pectore adverso ferrum et quasi, quam emittebat animam, in meum pectus transfunderet, et hoc uno tristis occiditur, quod amplius amicum visurus non erat. eant nunc antiquarum conditores fabularum poetae et se ad exhortandam amicitiae fidem magna quaedam composuisse carminibus putent, si dixerint aliquos per maria terrasque asperiorem fortunam amicorum tantum secutos aut principem Graeciae virum in ultionem interfecti amici inauspicata bella gessisse. nam inter fratres quoque illa maxime admirabilis, tamen alterna mors est. una fingitur coniunx, quae iam perituri vitam mariti vicaria morte sua redemerit, adiciturque miraculo fabulae fecisse hoc eam, quod non praestitisset pater. en indubitabile saeculi decus et fictis maius: ut moreretur pro me amicus, suum reliquit patrem, meum vicit. et sane quid profuisset festinatio patris, etiamsi ad redimendum me prior forte venisset? hoc me pretio nemo alius redemisset. neque vero plurimum fuit praestitisse mortem; namque interim specioso titulo bene vita pensatur. illud honesto amico gravius, nomen gladiatoris accipere, subire dominum lanistam. minus te, amice, laudarem, si vicisses. an ille animus rediret in cellulam, ferret saginam, magistrum, personam denique sceleris? mea depugnasti causa, tua peristi. haec tamen omnia ultima fortunae nomina, ut mihi detraheret, induit sibi. venit in harenam homo nec sceleratus nec infelix. ecquando, iudices, hoc audistis? bonitate sua gladiator factus est!

[23] Utinam, iudices, haec, quae illi speciosa sunt, tam honesta essent et mihi. quotiens ad infelicissimum respexi senem, cuius orbitate vivo, cum confectum cladibus et tantum poenae suae residuum considero, verum fatendum est, pudet me pretii mei. video senem meliore sui parte praesepultum, omnis etiam spei superstitem, orbum, destitutum. illud tamen solacium est, quod, nisi talem amicum habuissem, haec de te dicerentur. huic patri invidiosa quaedam, opinor, et, quae [bene] filii morte pensetur, criminosa liberalitas contigerit egenti. alioquin duo egentes, et circa omnium vel ignotorum domus stipem rogabimus pariter. si quis grandis natu parens est, miserebitur senis, si quis iuvenis filius, miserebitur adolescentis. fortasse proderit mendicaturo mihi, quod ipse aliquando egentem pauperem alui. accipe satisfactionem, in quacumque parte rerum naturae es, amice carissime. non excidere mihi tua mandata; fortuna defecit, opes auferuntur, quod unum mihi relictum est, en polliceor patri tuo vicarias manus. quid vis porro faciam? agrestia opera? delicatior, quod a fortuna non didici, et cotidiani quaestus operis duobus egentibus non sufficit. miserum me! si exsolvere fidem voluero, fortasse mihi in ludum revertendum est.

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR DECIMA

Malae tractationis sit actio. Quae amissum filium videbat in somnis, indicavit marito. ille adhibito mago incantavit sepulcrum. mater desiit videre filium. accusat maritum malae tractationis.

[1] Quamvis, iudices, inter eos, qui liberorum mortibus destituti cuncta vota et praeparatas spes in senectutem ante se egerunt, id fere acerbissimum certamen conflictationis oriatur, ut unusquisque luctibus ac lacrimis suis credat accedere quandam dignitatem, si miserrimus esse videatur, haec tamen femina neque noto neque publico genere miserabilis non impudenter inter ceteras matres, quae aut unicos aut iuvenes pios filios perdiderunt, eminere et occupare quendam maerentium principatum differentia novae calamitatis affectat, quae sola omnium supra fidem infelix in uno filio iam alteram patitur orbitatem. priorem quidem illam, ut communem ceteris et fato accidentem, fortius utcumque tolerabat. nam et de filio nihil aliud perdiderat misera nisi dies, nec iam timebat, ne ille, quo fruebatur, mori posset. planctibus lacrimisque, paene improbe dixerim, parcius utebatur, nec sibi permittebat dolor lugere venientem. nunc destituta solacio, persuasione fraudata est: dum non putabat perisse, quem poterat videre, ~eripuit ingrata filio alterum titulum.~ miser ille, nisi teneretur, iam et ad patrem veniret.

Tantum misera petit, ne minus perdidisse videatur, quam ipsa desiderat. non inani persuasione nec cogitationibus ficta lugentis umbra veniebat, nec agitabat incertos levis imago somnos, ac ne confusi quidem tristi cinere vultus et inspersum favilla caput noctibus suis obibat, sed filius erat qualis aliquando, et iuvenis et pulcher habitu, nec aspici tantum viderique contentus, verum, si quid desiderio creditis miserae, quae sola vidit, amplexus et oscula dabat et tota nocte vivebat. [2] multum perdidit mater, si contingebat hoc illi, non minus, si videbatur. nunc tenebras inanis et longas oculis flentibus noctes iuxta somnum mariti pervigil et tantum deserta metitur, [non desiderio fictus aut fucatus habitu nec, ut somniorum vanitate conspicitur, sed experta non totum mori hominem illud, quod nec flammis uritur nec cineribus extinguitur nec urnis sepulcrisque satis premitur, expectat] nunc ista carcere obseratam animam et repugnantem magico iuvenem cogitat ferro. infelicissima omnium mater plus aliquid esse quam umbram filium putat, postquam potuit includi, nec sua tantummodo poena proprioque supplicio deserta consumitur; rescissa orbitate vel magis cruciatur, quod non licet filio venire cupienti: 'nunc barbaro carmine gravem terram totis noctibus pulsat, et impositum sibi sepulcrum, quod non possit evolvere, quae solebat ipsos discutere inferos, umbra miratur. miser, quem non tantum verba clauserunt (nam forsitan per illa transisset), sed vincula ferrea solidique nexus ad mortem reduxerunt. quomodo tenetur infelix, qui ne propter hoc quidem venit, ut queratur!'

Misereor feminae, cuius invidiae totum facinus ascribitur. maritus sic filium inclusit, tamquam se inquietari mater ista quereretur. igitur, iudices, nemo miretur, si ad tam crudelem, ad tam immitem patrem umbra non venit. sciebat, ubi lacrimas, ubi posset invenire singultus, a quo magis desideraretur. namque isti ferreum pectus et dura praecordia, nec sunt de orbitate sensus. quid enim inhumanius patre, quid inveniri truculentius potest? [3] invidit matri, ne filio frueretur, nec hoc ideo fecit, quia videre ipse malebat; ne viventem quidem adhuc et incolumem tam blanda tamque debita pietate prosequebatur, ut defuncto servaturus affectum etiam sepulti pater videretur. tanto magis effusa mater et suis ac paternis vicibus occurrens: haec pallidior ad metus, ad vota pronior, non diebus secura, non noctibus. et ille miser intellegebat, utri promptior ex parentibus et facilior esset affectus. itaque ab huius osculis, ab huius feminae cervice pendebat. et, quia longum est officia praeterita debitae pietatis agitare, illo ipso languore, quo filius caducum illud et fragile corpus amisit, quam perdite mulier et usque in exemplum modo super ora pallentis infelices lacerabat oculos, nunc siccata frustra ubera querebatur, nunc superstitem caedebat uterum! notabat haec ille deficiens mandabatque morti suae, cui periret. ubi sunt, qui cito iubent stare lacrimas, quibus non placet longum agere maerorem? retulit umbra gratiam matri. scio et intellego: cum inter gementis iacet medium cadaver, et cum omnis videtur remisisse curas, tunc sentit aliquid et intellegit et inter suos iudicat. moneo te, orbitas, moneo, effusius fleas, effusius <te> efferas, numquam perisse <lacrimas> credas. filii sui umbra cui non apparet, irascitur.

[4] Iam gelidi piger corporis sanguis omnis in mortem strinxerat venas, et nutantium fulgor extremus vanescebat oculorum, et iam desperantibus medicis crediderat pater. adhuc tamen spirare matri videbatur, et quamcumque corporis partem osculis misera tepefecerat, illo vitae calorem redisse clamabat. oderat ignes, oderat rogos; reponi corpus et servari membra cupiebat. et nunc infelicem magis matrem paenitet, quod sepultus est, qui poterat reverti. scitis ipsi, quo exequiarum die<s> labore extracta sit, quamdiu filium tenuerit a lambentibus flammis. unde enim speraret, ut postea videre contingeret, ut extra orbitatem haberet oculos? iam magum misera quaerebat, ut umbra evocaretur.

Reliqua, mater infelix, tu ad iudices referre debebas, et, nisi orbitate, nisi lacrimis vox mutaretur in gemitus, noctes tuas quanto melius tuo ore lugeres! ego, utcumque potero, perferam. satiare, misera, satiare saltem memoria diei illius, quo exequias unici duximus. 'iam planctus,' inquit, 'lacrimasque consumpseram et tenebras veluti perpetuas venire gaudebam, iam fatigata propinquorum officia defecerant, iam plangorem familiae altus sopor vicerat. [5] rogo, ne quis tam contumeliosus sit in matrem, ut per quietem contigisse filium dicat; unde miserae tunc, unde somnus? nihil de te, marite, nihil queror; satis magnas dedisti poenas. si totis noctibus mecum flere voluisses, vidisses utique, non quemadmodum tenues rerum imagines solent cogitationibus

accipere corpus, cum vanae absenti animo ~cogitationes~ finguntur, sed ipsum filium, qualis blandissimus erat, et, si dimittatur, videbis. subito ante me diductis constitit tenebris, non ille pallens nec acerbo languore consumptus, nec qualis super rogos videbatur et flammas, sed viridis et sane pulcher habitu nescio ubi totam reliquerat mortem: non igne torridae comae nec favilla funebri nigra facies nec vix bene cinere composito umbrae recentis igneus squalor. proclamaret mater infelix, etiamsi talem videre desisset. Primo tantum stetit et se permisit agnosci. ego tunc plurimum stupui; non ausa oscula dare, non iungere amplexus; infelix primam perdidi noctem, dum timeo, ne fugeret.

Hanc tu, marite, persuasionem putas et vanum animi mei lugentis errorem? quicquid est in filio, plus apud matrem fit, cum desinit. vis denique scire, quid uxori tuae detraxeris? ex defuncto filio non habet aliud, quod speret.

[6] Iam nox altera aderat, et primis statim tenebris praesto filius erat, non ille, ut pridie, procul et tantum videndus, sed audacius et propius et ad matris manus tamquam corpus accedens. nec iam nisi cum luce certa fugatisque sideribus invitus ille vanescebat ex oculis multum resistens, saepe respiciens, et qui se promitteret etiam proxima nocte venturum.'

Iam maerori locus non erat: mulier filium nocte videbat, die sperabat. quid attinet singula referre? 'nullis,' inquit, 'destituta sum tenebris, donec scelerata tacui; satiabar osculis, satiabar amplexibus et colloquebar et audiebam. misera plus perdidi, si nemo credit. iam coeperam tuam quoque, marite crudelis, agere causam rogabamque iuvenem, ut paternis oculis quoque laetus occurreret, et tibi, ingrate, dimidia nocte cedebam. iam miser et ille pollicebatur. Haec me fiducia perdidit, ut confiterer.' rogo, quid tam muliebre, quid tam maternum fieri potest? 'gaude,' inquit, 'marite, gaude; filium fortasse nocte proxima videbis, illum, quem crudelibus flammis exussisti, ex quo cineres et ossa supersunt, iuvenem videbis et forte etiam ~die speres~ ego certe totis noctibus mater sum, video, fruor, iam et narro.' exitum paterni affectus quaeritis? filium videre timuit.

[7] Sic magum protinus nescia matre, cuius horrido murmure imperiosisque verbis dii superi manesque torquentur, excogitator iste mortis alterius advocat, non ut exorati manes deducerentur, nec ut evocata nocturnis ululatibus undecumque umbra properaret, sed tamquam parum sepulcra premerent et tumulorum leve pondus esset, 'filius,' inquit, 'meus non satis periit; adhuc fulgore siderum fruitur et nocte nostra. nam cum dies occidit, imponit morti suae finem, domum repetit et maternos territat somnos. inveni aliqua, inveni vincla verborum, sed arte tota, sed labore toto. magna tua gloria est, si retines filium, qui redit etiam a morte ad matrem.' noxium sepulcro circumdatur carmen. tunc horrentibus verbis urna praecluditur, tunc primum miser filius

mors et umbra fit. ite nunc et putate vana fuisse matris solacia; filium ista si cogitationibus et inani persuasione vidisset, adhuc videret.

At quae supplicia sustinuit infelix illa statim nocte! iam totam domum ac familiam quies prima sopiverat, et tacentibus tenebris venerat tempus dulcissimum matri. iacebat haec insomnis, inquieta, cum diceret: 'iam statim apparebit, iam statim veniet. numquam tamen tardius venit. miseram me, fili, proxima nocte iam veneras. ecce iam medios sidera tenent cursus; indignor, irascor; ita demum mihi satisfacies, si apud patrem fuisti. miseram me, iam maligna mundus luce clarescit; quando venies? [8] iam redire debebas.' ac postquam alteram tertiamque noctem deserta vanis questibus duxit, tum tristiora lugubria, tum squalidae magis placuere vestes, tum repetitis sanguinavere planctibus iam convalescentes lacerti. nihil est infelicius matre, quae perdidit aliquid in filio, postquam extulit.

Cum vero comperit noctes suas iuveni[s] necessitatibus magicis et cantato perisse ferro, quam tum illa praefixum clausumque tumulum nudis cecidit uberibus, quo fletu sepulcra perfudit, quo gemitu audientem forsitan et exire cupientem frustra vocavit animam! o natura crudelis, plus magum posse quam matrem! ubi sunt, qui acerbas mortium necessitates et ferrea iura fatorum et invictas nec ullo maerore mutabiles inanium leges querebantur umbrarum? filium tuum, mulier infelix, non impositae inferis clusere terrae nec spissa perpetuae noctis caligo compescuit, non fabulosa vatibus palus multumque celebrati curvato igne torrentes. haec permeabat, haec omnia nocte transibat levioremque mortem suam fecerat, quam si peregrinaretur et abesset. et nunc minus mali pateretur, si non sentiret: ille, qui non venit, in quendam carcerem translatus a tumulo patitur veneficia vitae. magnae sunt ergo umbrarum catenae, et quamquam volatilem vagamque imaginem, morti stringunt atque alligant tamquam reum corpus animam. ferro vero ac lapidibus artare et, ut solent bellicae robur accipere portae, ipsam umbram iam catenis alligare, iam claustris, non dico crudele, est portentosum, nefarium, utique si hoc faciat, qui sensurum filium credat. et nunc illos miserrima mater in corpus putat et in membra descendisse mucrones.

[9] O mage saeve, crudelis, o in lacrimas artifex nostras, vellem non dedisses tam magnum experimentum! irascimur tibi, et blandiri necesse est: dum cludis umbram, intelleximus solum te esse, qui possis evocare.

Videtur itaque mulier infelix a dignitatis dolore secedere, quod tam<quam> uxorias in forum querelas et tamquam delicata matronae desideria pertulerit? non enim vestes nec aurum nec ambitiosos quaerit ornatus; contenta est orbitas sordibus suis. ac ne pelicis quidem dolore compellitur, nec tacita gaudia mariti impatientia et muliebri vanitate complorat. sed nec relictum torum desertumque genialem velut contempta vilitas uxoris ulciscitur: alia longe, alia de noctibus cura est. ne timueris, quaecumque dignitas es magni

doloris; nihil queritur misera nisi par orbitati, nisi matri dignum, quod publicos consumat oculos, quod ignotas quoque exigat lacrimas. quantam enim a marito acceperit iniuriam, scire vultis? sola mater filium perdidit nec potest invidiam facere morti.

Ante itaque quam sciatis, iudices, quis dolor quisve maeror, quae tanta impatientia eruperit, ut mulier aliquando dulcium oblita tenebrarum clarum nitorem publicae lucis et diem etiam domi invisum in foro interque leges notabilis et sepulcris abstracta pateretur, certum profecto habetis non audaciam neque impudentiam nec vanitatem umquam querelas habuisse miserorum. quam verum est quicquid exclamat calamitas, nec ab infelicibus ficti temere exeunt gemitus! mulier, quae sanguinantes ad iudicem porrigit lacertos, quae scisso laniatoque vultu, quae lividis profertur uberibus, magno dolore cogitur, ut hoc potius, agat quam cineres osculetur, quam complectatur urnam. gravis testis querelae suae orbitas est.

[10] Et antequam ad genus illatae inique ei iniuriae venio, cur, marite, quae ex te filium perdidit, quicquam potest queri? crudelis orbitatem feris adhuc alio dolore, tamquam parum desideria conficiant, quae de unico gerit; non pateris animam vacare lacrimis suis tu, qui sinum debes, qui colloquia et amplexus. quam misera est, quae queritur et de solacio suo! nun<c> coniugis desideriis large indulge[t]: nihil aspere, nihil contra voluntatem! habet privilegium suum mater infelix. molles manus et mitia fomenta magnis vulneribus admoveas. quae se adhuc secari plaga permittit, in summo est. viri forsitan, quomodo fortior sexus, sic et contra dolorem quam imbecillis animus magis pugnat, itaque totum istud lugere femineum est, et simul orbitas imbelle pectus invadit, animus ille, qui luctus suos sequitur, incipit indulgentiam sentire lacrimarum. fidem tuam, marite, coniugi flere liceat; satiare gemitu orbitatem, permitte, quamdiu velit, flere. odi patrem, qui, cum filium et ipse perdiderit, putat nimis lugere matrem.

[11] 'Quid ergo queritur?' inquit; hoc primum: filium <non>, quomodo debes, scelerate, desideras; magno animo orbus es, loqueris fuisse mortalem et interpretaris nihil superesse post flammas. flet iuxta latus et plangit uxor, tu siccos oculos habes. illa totis noctibus funebres exercet ululatus, tu graves somnos ac placidam quietem. pater crudelis, pater immemor, quid vis tibi amplius obiciamus? ex quo perdidisti filium, numquam sic desiderasti, ut videres. quid, quod eripuisti matri solacium, puta vanum et supervacuum? nolo iudices, nolo corripias; scires, quantum esset hoc, si tantundem doleres. res indignior non est, quam quod tibi de eo postulas credi, quod non vidisti. indulge sane vanae rei, ignosce; libenter se orbitas decipit. magnas calamitates una ratio sustentat, quod indulgent mala persuasionibus suis. quicquid ad miseros pertinet, crudelius eripitur quo minus est. clamat itaque, clamat mater infelix: 'si mihi aliquam imaginem filii mei vel parvuli vel iam adulti vel novissimam iuvenis auferres, inicerem tamen misera tamquam corpori

manum, illam similitudinem flens tenerem, illos oculos, illam gratissimam faciem et risus oris, expressos et adumbratos artificis manu vultus. sed illum perdidi, unde imago, unde similitudo, unde solacium. [12] fili, plus hodie amisi, quam cum elatus es: post mortem te tuam vidi. si mehercules notas in corpore unici vestes subtrahere temptares, dicerem: succurre solacio meo. haec omnia apud me filii mei membra sunt; ego osculabor, amplectar, flebo supra. non est ratio fortasse; adeo quicquid rationem vincit, affectus est. nihil est sceleratius prudenti orbitate.'

'Levia,' inquit, 'levia loquor; ego filium meum videbam.' quaenam istum fortuna, quae indulserat condicio naturae? non excludebat orbitas oculos tuos, eras iam consecuta, mater, ut iuvenem die absentem putares. maximam perdidit mors acerbitatem, si possis videre quem amiseris. videre ergo tibi contingebat, o mulier, vultum, habitum, corpus, incessum? non crederem, nisi te perdidisse sentires. tempora ergo cum morte diviseras, et superstite filio fruebaris omnibus tenebris. quantum perdideris, hinc aestima: hoc tibi si non contigisset, non eras tam improba, ut optares. aliquis, o pietas, sepultus et conditus, veteri<s> corporis cinis et favilla, tamen corpus sumebat in noctes, et ad solida viventis membra revocatus praebebat se matris oculis qualem non crederes recessurum! nec queri de luce poteramus; quantum licebat, aderat. videbas ergo, mulier, ac praesentia fruebaris? 'videbam', inquit, 'et fruebar, et ad quem pertinebat, rogo, etiamsi decipiebar?' sed quid ego utor testimonio tuo? mago credo et vidisse te filium et nunc non videre.

[13] At tu misera nihil crudelius ex marito timebas, quam ne tibi non crederet. 'nemo,' inquit, 'oculis meis fidem detrahat. fili, indulgentissime adolescens, vidi te, nec semel vidi; certum est, fixum est, eripi non potest. quatenus impius pater et hoc tibi auferre conatur, ut te venisse non credam,nec illud garrula nec vana voce vulgavi; venire te nulli indicavi, nisi qui deberet optare, ut hoc posses. patri tantum tuo, patri—ignosce deceptae ˜confessa sum, dum interrogo, an te et ille vidisset.'

Itaque das, mulier infelix, graves <satis> nimiumque poenas. effecit magus, ne filium videres, et solum apud te reliquit, ut meminisses, quod videras. totum tamen illud solacium tuum refer, misera, si potes, et primum confitere simpliciter, an soporis pondus illud et nesciae quietis vanitas fuerit. apud me quidem satis misera, satis eras, mater, infelix, etiamsi tale somnium perdidisses. 'miserere,' inquit, 'melius de affectibus meis sentias. non ego fatigata planctibus sensi venisse noctem; videre filium pervigiles meruistis, oculi. sed primum, dum metuo, umbra processit. Subito —dii boni, quod ego gaudium, quam vidi felicitatem?—constitit ante me filius discussis tenebris; ita dimittatur aliquando! prosilui protinus et accessi, vultus, comas, ora perspexi: meus erat. quam laetum se, quam hilarem offerebat, quomodo persuadebat mihi, ne crederem morti! [14] scelerate, nescis, pater, quam similem viventi filium cluseris. circuibant totum corpus oculi, non

inveniebam, quid ignis egisset. subinde dicebam: hunc ego extuli, hunc rogo imposui? ex hoc ego cineres et ossa collegi? si talis est, quid habeo, quod lugeam? perisse filium meum hoc uno intellegebam, quod illum non poteram et patri ostendere.

Confitebor, primae tamen nec ego credidi nocti, et tamquam victis irascebar oculis et erubescebam misera, si quies fuisset. ecce iterum iuvenis, ecce iam cotidie venit! Quid habeo, quod . . . interpreter? verum est utique quod semper est. novissime, non tamquam umbra veniebat sed assidebat, sed amplexus dabat. ego sentiebam et recipiebam. quotienscumque domus fuerat grato sopore prostrata, aderat ille, quales humanis se offerunt oculis propitii dii, quale laetissimum numen est, cum se patitur videri. sicut omnis religio templorum, omnis religio lucorum, cum tacuere mortalia et profani procul erravere sedibus totis, solitudine frui et de suis dicitur exire simulacris, ita iuvenis meus noctibus totis agebat filium et paterna domo et penatibus suis fruebatur placidus et mitis et matri propitius; ut numen et deus delabi sideribus et venire de liquido puroque aere videbatur. quid imprecer sceleratissimo patri? umbram probare voluit!'

[15] Miseremini, iudices, ut hoc facinus, quibus debetis, accipiatis animis, maius parricidio, maius, quam si filii sepulcrum funditus eruisset et sacratos morte lapides, etiam cineres et ossa religiose quiescentia fracta sparsisset urna. advocatur homo, cuius ars est ire contra naturam, qui simul ore squalido barbarum murmur intonuit, pallere superos, audire inferos, tremere terras, ut experimentis loquentium fama est. constitit iuxta tumulum miserrimi iuvenis mors certior: 'nunc,' opinor, inquit, 'arcana mea tenebrae adiuvate me digna<e>, nunc omne terrenum numen et religio, quam isti inrogo, propius adeste, succurrite. magis mihi laborandum est, quam cum sidera mundo revelluntur, cum iubentur hiberni fluviorum stare decursus, cum potentiore carminis veneno victi rumpuntur in mea strumenta serpentes. custodiendus est iuvenis, assignandus est inferis et densioribus transfuga claudendus est tenebris. quanto facilius opus erat, si revocaretur!' mox in ipsam dicitur incubuisse pronus urnam et inter ossa et inter cineres verba clusisse. hoc tamen subinde respiciens confitebatur: 'repugnat umbra, itaque carminibus non satis credo; praefigamus omne tumuli latus et multo vinciamus saxa ferro. iam bene habet, expiravit aliquando, non videri, non progredi potest. an mentiar, scies proxima nocte.'

[16] Omnes mehercules parentes, utique qui liberos perdiderunt, ire in istos oculos, in ista ora debebant! tu sic filium tuum clusisti, tamquam nocentes ad inferos revocari soleant animae, quae inter languentium familiam et tristes penatium morbos vagae errantesque magica sanitate captantur. laqueone vitam damnatus eliserat, noxium per sua viscera exegerat ferrum, an ex conscientia venena praesumpserat, nec recipiebat se nisi carmine inclusus? quando domum tuam funereus et squalidus, quando te terruit? crudelissime omnium

pater, de filio tuo malam umbram fecisti! quas nunc putas uxoris miserrimae esse cogitationes, qua materna viscera persuasione torqueri? 'nunc filius meus illic, unde venire consueverat, iacet strictus, alligatus, inpatiens. queritur subito terram graviorem, utique cum sentit venisse noctem, quando umbrae feliciores dimittuntur ad matres. at vero, si qua inter manes colloquia sunt (et esse credo), non deest, qui iuveni meo dicat: 'quam vilis tuis fuisti, quam libenter te perdiderunt.' quid? illa mater, ad quam ire consueveras, has tibi catenas, haec vincula pro merito reddidit?' ita infelicissima omnium mulier, et si magus etiam recedat, hoc periclitatur, ne filius se putet venisse ad invitam.

Agit iam hoc loco nobiscum maritus gravius, altius, sapientius, ut homo sine dolore; negat ullos esse manes, contendit omnia perire cum corpore, nec remanere viventes a cinere sensus, nec tam videri imagines hominum quam cogitari et oculos luctibus credere. quod si ita est, magum ad quid advocavit? pessimi parentium, qui liberos suos sepeliunt flere contenti, ut obiter ab rogo siccis oculis revertantur! negat ad manes, negat ad umbras pertinere quod plangas, adfirmat perire lacrimas, adfirmat perire singultus. o sceleratum hominem, quisquis luget et timet, ne hoc perdat! [17] vana ergo sapientes persuasione frustrati, qui constare homines et perfici corporis elementis animaeque dixerunt; corpus caducum, fragile, terrenum, ut sicca humidis, calida frigidis, resolutis adstricta pugnarent, partim aut doloribus adfici aut novissime annis et senectute dissolvi, animam vero flammei vigoris impetum pernicitatemque non ex nostro igne sumentem, sed quo sidera volant et quo sacri torquentur axes, inde venire, unde rerum omnium auctorem parentemque spiritum ducimus, nec interire nec solvi nec ullo mortalitatis adfici fato, sed, quotiens humani pectoris carcerem effregerit et exonerata membris mortalibus levi se igne lustraverit, petere sedes in<ter> astra; donec in alia fata saeculo ~pugnante~ transmigret, diu prioris corporis meminisse. inde evocatos prodire manes, inde corpus et vultus et quicquid videmus accipere, occurrere suis imagines caras, aliquando et oracula fieri et nocturnis admonere praeceptis, sentire, quas mittamus, inferias et honorem percipere tumulorum. rogo, cum filius perit, nonne satius est hoc credere?

'Tuae tamen,' inquit, 'hoc quieti praestiti, ne attonitis agitata terroribus sollicitas semper ageres suspensasque duceres noctes.' ita, parricida, commune facinus fecisti et inputas, quod filium videre desiimus? somnum enim a te petebamus et placidum soporem? crudelis, nunc inquieta, nunc attonita mater est, nunc perdidimus noctes! [18] umbramne tu fili rem formidulosam, rem plenam putasti esse terroris? quid illa laetius facie, quid illo blandius vultu, quid magis adulatur oculis, quid possunt videre libentius lacrimae? non magis metuenda est umbra filii quam cadaver, [necesse est, ut mors horrida fiat aliena] sed ali<en>ae forsitan animum imagines territant, et tunc inferi vocantur, cum ignoti sunt; itaque prudenter, si tantum ad suos veniunt. sceleratus ille, ille impius, quicumque defunctum filium vidit et meminit quod elatus est! 'terrebaris,' inquit, 'et sollicitis noctibus laborabas.' itane es, marite,

crudelis? tu clusisses filium, etiam si ad te veniret? 'nec magus,' inquit, 'inclusit umbram, sed persuasioni tuae succurrit, ideoque putas non venire illum, quia nec ante veniebat, [quia] nec factum est aliquid, nisi quo avocareris.' hoc ipso incipit mater sibi gratulari. 'ita non tenetur,' inquit, 'ille, non premitur, nullo carmine, nullo inclusus est ferro? removete ergo omnia et interrogabo. ego autem scelerata tam cito credidi; ita non ille ad me veniret solutus et liber, non ad hos oculos, non ad hos properaret amplexus? quando enim me iuvenis ipse nisi flentem, quando non lividum pectus et sanguinantes vidit lacertos, quando non erubuit matri fecisse maerorem? arte cluditur miser, arte retinetur.' quid vis carmina amplius tibi praestent? effecerunt quod repromiserant: desinis erubescere iam, quod filium non vides.

[19] At tu, cuius in leges di superi manesque torquentur, qui nocturno terribilis ululatu profundum specus et ima terrarum moves, modo servientium revocator animarum, nunc idem crudelis et inexorabilis custos, aliquando preces et matris admitte. paciscere quantilibet, totos lugentis posce census, non ut labores, nec ut horridum carmen exerceas, sed ut ferrum tuum refigas, ut verba tua resolvas, ut nihil feceris; dimitte tantum, et evocasti. nihil ipse crudeliter; patri, scio, paruisti, sed et huius etiam lacrimis, planctibus huius indulge. consule famae tuae: execrabilem te, mage, facies et invisum, si facilius de filio exoraris, ut includas. nec tu marite, nec tu timeris, ne ultricis umbrae vanis exagitere terroribus, ulli imaginibus; huic secura dabitur quies; scit ad quam debeat venire dimissus.

'Iuvenis piissime, iuvenis indulgentissime, numquam matri tuae umbra nec manes, si modo veneficum pondus et terris omnibus verba graviora mago patiente discusseris, ad me,' inquit mater infelix, 'ad tuas noctes, ad meas lacrimas, ad illos viventes mihi semper amplexus, miserere, propera. scio, quid mihi nocuerit, scio, quid me torserit, fruar et tacebo.'

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR VNDECIMA

Pauper et dives inimici. utrique terni liberi. Bellum incidit civitati. dives dux creatus profectus est in castra. rumor ortus est ab eo prodi rem publicam. processit pauper in contionem et accusavit divitem proditionis. absente eo populus lapidibus liberos eius occidit. reversus dives est victor a bello, petit ad supplicium filios pauperis. pater se offert. contradicit dives. erant enim leges, ut proditor morte puniretur, et calumniator idem pateretur quod reus, si convictus esset.

[1] Expectaveram quidem, ut de inimici mei supplicio non quaereretur, nec me decipi posse credideram in ultione, quam mihi debebat civitas tam liberi doloris, sed quatenus eo malorum novitate perveni, ut in vindicta primum mei

consulere leges ac iura velletis, quaeso, ne quis prodesse pauperi velit, quod nec defendi potest nisi genere poenae. plus meretur pati homo, qui, si ipsi creditis, debet occidi. hoc est quin immo, iudices, quod super omnes calamitates meas ferre non possum: videtur sibi satis vixisse pauper, postquam occidit liberos meos. operae pretium putat coram impatientia mea felicem consummare patrem, et gaudiorum suorum satietati hoc quoque adicit, ut orbitatem meam liberis suis relinquat. fidem vestram iudices, ne pereat, quod ultioni meae contigit bonus pater! actum erat de solaciis meis, si liberos suos pauper mallet occidi. Illud plane, iudices, etiam in hac pauperis impudentia miror: liberos meos pudore deceptae civitatis occidit, deinde me crudelem vocat, parvulos suos ostendit, allegat, tamquam non ego potius querar hoc de quoquam patre fieri, nec intellegit, quantum debeat ad impatientiam nostri doloris accedere, si passus sum, quod et in ultione miserum est. [2] facinus est, iudices, quemquam calamitatum suarum invidiam pati. sic ultionem meam debetis aspicere, tamquam et liberos suos pauper occiderit.

Nec me fallit, iudices, plerosque credere callidissimum pauperem nec mori velle, et hoc quod nudat iugulum, pectus opponit, artes esse pro vita. sed ego illum non credo mentiri, ego, qui scio, quid maluissem. numquam hoc adversus nos excogitasset nisi inpatientissimus pater et hanc poenae meae suppliciorumque novitatem de sua pietate commentus est. nihil magis de inimico efficere velis, quam quod ipse ferre non possis.

Habet hoc mali, iudices, principum innocentia, quod inimicos esse nobis, nisi postquam nocuerint, nescimus, et tunc omnibus patemus insidiis, quotiens nos odit inferior. homo, qui omnem adversus superiora rabiem de sui vilitate sumebat, qui genus libertatis putabat odisse maiores, nulli caritati, nullis inplicitus adfectibus, quod humilis, quod esset abiectus, in furorem se magnae conluctationis exer[c]uit: primus se meum dixit inimicum. o dii deaeque, cuius ego monstri artes pertuli, in cuius feritatis conluctatione duravi? inimicum habui neque occidere contentum et mori paratum.

[3] Gratias ago civitati, quod in illis necessitatibus, in quibus nihil adulationi, nihil praestabatis obsequiis, laudatus sum testimonio periculorum: bellum mihi fatumque publicae sollicitudinis credidistis. sed neque ego rem melioris ducis facere potui, quam quod sine liberis meis profectus sum; non reliquisset illos dux proditurus.

Non puto, iudices, adhuc quaeri, unde illae falsarum sollicitudinum fabulae repente proruperint, quis primus trepidae civitatis aures rumore complev<er>it, cum videatis, quis sic egerit, ut crederetis. vidit hanc inter metus vestros occasionem, et, quia semper apud sollicitos in deterius prona persuasio est, abusus est hoc, quod poterat videri timere vobiscum. igitur homo, qui nullum conscium meum, nullum mihi crimen obiecit, de mendacii magnitudine fidem veritatis aptavit. civitas deinde, cui accusator proditam se

esse persuaserat, fecit quicquid hic de me facere potuit: liberos meos, quos inimicus tota sua contione monstraverat, occidit genere quo pereunt innocentes. feretis me, iudices, liberius aliqua dicentem? rem pessimi exempli passus eram, etiam si prodidissem.

Scio vos, iudices, hoc loco mirari innocentiam meam. ut primum enim mihi calamitates meas nuntius in castra pertulit, non arma proieci, non stationes vallumque deserui; totam orbitatem meam in bella converti, tamquam liberos meos ibi perdidissem. si umquam, iudices, in me habuissent profanae cogitationes locum, si patriam odisse vel pro liberis meis possem, proditorem me feceratis.

[4] Necesse est, iudices, hoc primum reversus exclamem: 'ita pauper etiam nunc liberos habet? adhuc inimici mei plena domus est?' o miserae cogitationes, o decepta solacia! sic ego revertebar quasi vindicatus. quas ego legionum vestrarum indignationes, quem fortissimi exercitus conpescui dolorem, dum omnibus promitto liberos suos, dum minus pro vindicta mea puto quicquid ipse fecissem! congerantur iam licet adversus omnium mortalium nocentissimum cuncta supplicia, ego tamen maximum ultionis meae solacium perdidi, quod pauperi vos potius debueratis irasci. Quoniam igitur adhuc cum paupere legibus ac iure consisto, liberos eius in supplicium patris peto. quid satis inprecer homini, qui fecit, ut quisquam deberet sic vindicari?

'Calumniator,' inquit, 'idem patiatur.' permittunt mihi, iudices, calamitates meae queri de hac lege, tamquam parum nobis in ultione prospexerit. contra nos inventus est vindictae modus, quo non debeamus esse contenti. quisquamne mortalium idem vocat facinus et poenam, tantumne doloris venire de suppliciis quantum de calamitatibus putat? nescit profecto, nescit, quantam patientiam paret mereri, quantum animo membrisque rigoris induat, quod patiaris, agnoscere. innocentia opus est, ut miserum faciat color. constet licet utrimque mortium numerus, totidem nobis ultio cadavera adsignet, plus tamen est de innocentibus, et quicquid patiuntur deprehensi, licet solacio idem sit, aequitate minus est. ut idem sit supplicium nocentis et facinus, una ratione efficias, ut illud ferre non possit. frustra aestimatis, quam crudele, quam saevum sit, quod petimus, in quantum excesserit usitata genera poenarum; [5] explicata est, iudices, explicata legis invidia, cum quis, quod patitur, et fecit.

Quid, quod hoc solum est poenae genus, in quo non debeat nocens nisi de se queri, et tanto minus debeat esse miserabilis, in quantu<m> maior<e> est quod patitur, invidia? quid aequius excogitari, quid iustius potest? grassatus aliquis est ferro; praebeat et ipse cervices, miscuit noxium virus; refundatur in suum facinus auctorem. oculos rapuit, effodit; reddat de sua caecitate solacium. in nullo mortalium perferre possum sceleris sui impatientiam.

verissima est iustitia vindictae, cum facinus mensura poenae est, et, si naturam ultionis aspicias, optime vindicatur quisque quo modo miser est.

Fidem vestram, iudices, ne ideo tantum putetis iustum, quod exigit reus, quia ego recuso. non ferretis me pauperis mortem petentem, si liberos suos optulisset. ex omnibus tamen, quicumque incognita, inaudita passi sunt, nullos hac lege magis vindicandos puto, quam quorum liberos aliquis occidit. quid mihi pro hoc redditis, leges? ubi respiro, ubi claudo gemitus, unde sumo solacium? bene, bene admones, dolor: illos, illos, liceat invadere, qui nunc magis amantur, quos orbitas nostra commendat. sic quoque circumscribimur, nisi totidem sunt, nisi illis par est ac similis aetas et ante omnia optimus pater. deceperas me, fortuna, deceperas, si mihi tam grande fecisset facinus homo, qui liberos non haberet.

[6] Quid, quod ex omnium scelerum comparatione nihil est detestabilius hominibus, qui leges ipsas faciunt nocentes? vestro mehercules nomine calumniantibus debetis irasci, quorum nefas non potest nisi per iudicum facinus inponere. actum est de rebus humanis, si de criminibus nostris tantundem mendaciis licet, nec ullus innocens hucusque felix est, ut diligentiae fingentium par sit. quemquamne mortalium in re, quam finxerit, quam conposuerit, <non> invenire aliquid, quod potest probationem vocare et facinus explicare facilitate verborum? magis oderis mendacium, cum simile vero est. quotiens manifestum est aliquem perisse sine causa, calumniantibus irasci debeas, ut possis illis ignoscere, qui crediderunt.

Adicite huic execrationi, quod calumniatus est in bello, quod de proditione, quod de duce, quod haec omnia fecit inimicus. non est, quod se publico tueatur errore, nec in excusationem adferat, tamquam crediderit et ipse fingentibus. nemo sic decipitur, ut de inimico suo mentiatur. 'rumor,' inquit, 'fuit te prodidisse.' bene admones. hunc primum calumniae tuae obicio rumorem. quis enim, iudices, nesciat hanc famae esse naturam, ut sit primo unius hominis audacia? de nulla re locutus est continuo populus, nec quicquam adeo subito statimque notum est, ut in illud pariter omnium sermo consentiat. quam non possit movere civitatem, quem non replere populum, si quid omnibus obviis narres, in nullo non coetu loquaris, et de re, quam cum maxime fingas, iam dicas esse rumorem? quanta tibi deinde mentiendi materia de periculorum nostrorum occasione succurrit? nihil est tam capax malignitatium sermonumque quam bellum. quid interest, unde sumpserit rumor ortum? quod negari non potest, tu contionaris, accusas, tu crimen de fabula facis. in rumore, cuius probationes, cuius argumenta non habes, calumniae genus est primum credere.

[7] 'Sed,' inquit, 'mori debeo, quia lex, qua te accusavi, hoc proditorem pati iubet.' poteram quidem breviter respondere legem, quae calumniatorem idem pati iubet, eius poenam exigere, quod fecisset, non quod facere voluisset;

fingamus tamen non hoc pauperem captasse, quod accidit; cui debet inputari exitus, qui de calumniae tuae fluxit errore? vultis scire, iudices, aliud quaesitum, quam quod lex, ~quae mori iubeat?~ accusavit me eo tempore, quo non poteram damnatus occidi. dic nunc: 'non ego effeci, ut occiderentur liberi tui,' et aude civitatis illud vocare facinus, non tamen ullis efficies artibus, ut non potius miserear rei publicae meae: non minus et illa facinus est passa quam pater: coacta est liberos imperatoris vincentis occidere.

Fallitur, iudices, quisquis ullum facinus in rebus humanis publicum putat. persuadentium vires sunt, quicquid civitas facit, et quodcumque facit populus, secundum quod exasperatur, irascitur. sic corpora nostra motum nisi de mente non sumunt, et otiosa sunt membra, donec illis animus utatur. nihil est facilius quam in quemlibet adfectum movere populum; nulli, cum coimus, sua cogitatio, sua mens, ulla ratio praesto est, nec habet ulla turba prudentiam singulorum, sive quod minus publicos capimus affectus, sive neglegentior est, qui se non putat solum debere rationem, et multi fiducia facimus omnium. quam non possit rem publicam turbare, confundere, si quis repente proclamet: 'prodidit vos imperator vester, addixit, et nunc ille liberos habet?' si mehercules post hanc, inimice, vocem templa monstrasses, sacrilegum continuo flagrasset incendium, si convelli simulacra voluisses, fecisset omne de numinibus suis facinus audacia. vis scire tuum esse, quicquid civitas fecit? gloriareris illo, si prodidissem.

[8] Non est, iudices, quod vos a gravitate iustitiae dolor ultionis abducat; quod mortem suam inimicus offert, non petit illud, nisi quisquis ipse non debet occidi. seposita igitur paulisper lege mei doloris hoc tantum ab adfectibus vestris omnium mortalium nomine peto, ne cui nocenti poenae praestetur arbitrium. infinitam, iudices, sceleribus aperitis audaciam, si poenam licet eligere condemnato, nec iam ulla[m] mortalium innocentiam trepidatione contineas, si patitur deprehensus quisque quod maluit. levat omnes cruciatus, omnem dolorem praeparata mentem conposuisse patientia. fallitur quisquis humana tormenta sola nominum atrocitate metitur; nulla poena est nisi invito. non habemus ullum nisi ab impatientia dolorem, et, ut aliquid crudele, saevum sit, metus faciunt. supplicium quisquam vocat ad quod prosilitur, quod exposcitur, quod circa se non habet moras? illo, per fidem, illo trahite damnatos, quo non sequantur. tunc est poena, cum periturus trepidat, haeret, cum restringit supremo vincla conatu. volo perituri prius videre pallorem, audire gemitus, volo circumspiciat, volo queratur. fidem vestram, iudices, ne nocentibus supplicii sui contingat electio! minus iniquum est, ut evadat nocens poenam, quam ut contemnat. mortem vero damnatis quisquis praestat, indulget, nec sunt ulla beneficia poenarum. fallitur quisquis illam velut omnium suppliciorum summam putat; occidi non est poena sed exitus. neque enim habet impatientiam aut dolorem, quod possis aspicere quasi fatum. quid, si liberos relinquas, immo si serves? quam felix exitus est plenusque laetitiae! lucri facit mortis atrocitatem, quisquis laudatus occiditur.

[9] 'Me,' inquit, 'occidite.' non habet liberos, inimice, non habet, quisquis hoc te velle miratur. saeve, crudelis, ego tibi permittam mori? et quid iam mihi melius optem? vides quantum feceris nefas: idem pro liberis meis offerre non potui. tu vero parvulos tuos tene, ut in isto potius moriantur amplexu. tu nunc quoque non evades, non effugies: quacumque te duxerit orbitas, sequar; effundam, si quod paraveris venenum, subtraham omne ferrum, incidam quoscumque strinxeris nexus, ab omni revocabo praecipitio. etiam occisis liberis tuis non idem patieris, inimice, nisi vixeris.

Nec vereor, iudices, ne putetis utriusque nostrum orbitatem simili esse ratione tractandam. admoventur es ecce contra lacrimas meas liberi, quos nemo nosset. patris innocentis occisi sunt parvuli, quos nunc circa templa ferretis, circa quos se celebraret vestra laetitia. facinus est, iudices, minorem esse transactarum mortium miserationem.

Non invenio, quemadmodum liberis prodesse debeat odium patris; perierunt etiam illi, quorum nec pater debebat occidi.

Me miserum, quod sic quoque multa habiturus es, quibus ego, qui vindicabor, invideam: osculaberis ante perituros, alloqueris, accipies suprema mandata et moriturum te continuo promittes. exonerabis gemitus tuos, cum meorum sepulcra numerabis, siccabit oculos, quod meam nunc quoque respicies vacuam domum. me miserum! pauperis tantum solacium futurum est, quod pares sumus. [10] quid, quod in ipsa conparatione mortis non idem patientur liberi tui? occidentur uno fortassis ictu, et erit ultio manibus contenta carnificis. parvulos meos occidit quicquid fuit tota civitate telorum, omnis sexus, omnis aetas, omnis infirmitas. nihil est crudelius morte hominum, quos populus occidit, et solus hic exitus est, a quo non est nec cadaveribus salva reverentia. hoc me nunc conplorare tantum putatis, quod non sum liberis meis ante satiatus? miser ego nec ad cadavera accessi, non in sepulcra maiorum meis manibus intuli, nec licuit super ipsa corpora proclamare: 'non feci!'

Qualem ego illum, patria, perdidi diem, cum duces ab explicito bello revertuntur! non me laetae cinxere legiones, non effusi obviam cives triumphali circa currus meos exultavere laetitia; sequebar captivos meos tristior victor, maestus undique claudebat exercitus, occurrentium lacrimae propinquorum et erubescentis circa me populi timida solacia. o successuum quoque nostrorum misera condicio! ergo ego victoriam meam non narrabo sine fletu, nemo amicorum propinquorumque coram me de bello meo loquetur? [11] nihil est crudelius calamitate, quam gaudia reducunt. quotiens redierit ille laetus vobis in supplicia mea dies, lugubres mihi ferte vestes, renovate, servuli, planctus, parate solacia, propinqui. nulli liberi inpatientius desiderantur, quam qui propter patrem videntur occisi

Sed verum, iudices, fatendum est: timeo mehercules, ne par solaciis meis non sim, ne me iste, quo pro liberis irascor, affectus in media ultione destituat. sed adiuvate, miseremini, propinqui, adiuvate, amici, et, si forte defecero, tu ultionem meam, popule, consumma. timeo mehercules ne, cum carnifex propius accesserit, subito proclamem: 'iam malo patrem!' sed si quis est pudor, oculi, differte lacrimas, abite, gemitus; horridum, trucem debeo praebere et miserum. deprehendam, omnium mortalium callidissime, hunc, quem simulas, quem nunc imitaris adfectum. Tunc sciemus, quo animo rogaveris, ut potius ipse morereris. sed si bene novi capax omnium malorum scelerumque pectus, inimice, vives et libenter et fortiter et quasi vindicatus.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR DVODECIMA

Cum civitas fame laboraret, misit ad frumenta legatum praestituta die, intra quam rediret. profectus ille emit et ad aliam civitatem tempestate delatus duplo vendidit et duplum frumenti modum comparavit. illo cessante corporibus suorum pasti sunt. reversus ad praestitutam diem rei publicae laesae accusatur.

[1] Quamvis, iudices, innumerabiles me indignandi causae initio statim actionis strangulent, quia nec dicere universas semel possum nec gregatim erumpentes differe gemitus (levior est enim dolor, qui disponitur), primum tamen ille sibi adserit locum, qui est ex hoc iudicii tempore et tam lentae vindictae dilatione ortus animi mei prope dixerim furor, quod hominem tam sceleratum, ut nos quoque fecerit nocentes, legibus accersimus, quod defendi patimur, quod, ut puniatur, precamur, quod damnatus quoque vel morte defungetur, quam nos in illa funestissima fame, dum sepeliri licuit, optavimus, vel exilio, quod hic quantopere contemnat, apparet, qui tam lente in patriam revertitur. quamquam de quo exilio loquar? quantalibet ignominia dimittite domo noxium; habet quo eat. non publicis manibus exeuntem discerpsimus, non, quoniam semel consueramus et bona fide ferarum esse civitas coeperat, hic primus nobis ex tam tardo commeatu placuit cibus? sic enim istum laniari, sic confici, sic consumi oportuit iure nostro. quis credat? ego me ab hoc abstinere potui, cum et esurirem et irascerer?

[2] Sed frumento occupati sumus, nec quicquam aliud videmus. o quanta es, fames, quae tam grandem iram vicisti! at ego, etiamsi talis ultio contigisset, si me a nefario grassatore rei publicae non lingua sed dentibus vindicassem, nihil tamen irae, nihil vindictae praestiteram; hoc et meis feci. aestuant adhuc intra pectus sepulta ventribus nostris cognata viscera, et tumescere intus atque indignari videntur et sera paenitentia redundant. iam enim vacat nobis lugere, iam cibos nostros efferimus, residua cremamus; nam cetera nobiscum sepelientur. o fames inaudita, in qua levius est, quod esurimus! ignoscite

tamen, violati manes meorum, hic vos adloquor, ignoscite, quod ora temeravimus, quod ab homine descivimus. non ut infelicem animam sustineremus, non ut invisum spiritum produceremus, fecimus; una causa mortem distulimus, quod, si expirassemus, idem timebamus.

Et ego quidem me consumptis excuso, qui mihi ipsi <nisi> irasci non possum. at iste interim stat, ut videtis, longa via saginatus et satur atque habundans publico commeatu; ad mentionem ciborum nostrorum plenum fastidio vultum trahit et exsangues ac pallidos ad calculum vocat, quasi ego non confitear illum etiam nimium multum attulisse tam pauci<s>. rari per vias interlucent, et quamvis odio eversoris nostri evocatus e latebris suis populus subsellia non inplet. pauci sceleribus pasti, alienis mortibus salvi, quod vivunt, ipsi sibi rei, graves aegra et tabida membra in publicum protulerunt. hae sunt civitatis reliquiae, quas videtis, sic tabuimus, ut miseri nec vivos habeamus nec mortuos. hic est populus, hae vires, hae spes, hae opes. nisi tandem ad vadimonium, legate, venisses, non multorum dierum commeatum habebamus. [3] quo nunc tantum frumenti, quo classem commeatu gravem? multum hercule negotiatione tua actum est: frumentum habeo, populum non habeo. nusquam prodest, nusquam opus est: iam licet vendas.

Dum tu salutis publicae nundinator proximum quemque emptorem admittis, dum aut funera nostra vendis aut scelera, dum populo tuo fame moriente alienae civitati legatus es factus, nos interim cibos ex malis invenimus, et fames se ipsa pavit, et miseriae nostrae crudeles factae sunt. patiamur te defendi, si absolvi saltem nos possumus. haec nunc, iudices, ego solus queror, ad me magis pertinent, aliquid proprie passus sum? non communem dolorem accusator habeo cum iudice? quisquam in hac vindicta alteri cedit? non publica inopia, non totius populi una mendicitas fuit? -- nisi, quia funestas epulas et nefarios invenimus cibos, non putamus famem fuisse. in omnes gentes, in omnia ventura saecula proscripti sumus, omnes haec prodigia narrabunt, omnes execrabuntur, nisi qui non credent. famem ipsam infamavimus, et, quod miseris ultimum est, miserationem quoque perdidimus. adhuc tamen una defensio fuit, quod videbamur in haec omnia istius opera inpulsi. si hic innocens est, nostra culpa est.

Etiamne publica mala narrabo et miseriis nostris convicium faciam? exibunt verba, subsequetur sermo? non alligabitur lingua? [4] plane nihil non possumus: exponamus ordinem cladis nostrae, et simpliciter omnia indicentur; decet ista nostro ore narrari! sed novimus et nimium meminimus. iudex doceri non debet, opinor; reo indicanda sunt, qui a malis publicis afuit, qui hoc certe maximum debet patriae suae beneficium, quod a fame solus dimissus est. audi itaque, audi, frumentum istud, quod lucri fecisti, quanti nobis constet.

Aliqui fortasse, iudices, miratur, etiamsi huius feralis anni fructus cessavit, quod tamen illa superior longi temporis beata fecunditas tabuerit, et secum iste

dubitat, quid sit in causa, cur civitas opulenta quondam nihil frumenti, nisi in spe, habuerit. sic fit: ubi vicinis civitatibus vendimus, et, undecumque offulsit lucrum, sine respectu salus publica addicitur, in vacuam possessionem fames venit. etiam si quid residui erat, ut carius quidam venderent, ad annonae incendium suppressum est. testor tamen conscientiam vestram, non sumus questi, quamdiu duplo emebamus. non enim vulgaris illa labes frumenti fuit, nec qualis alias ab agricolis accusari solet perfidia terrarum et ingratae messis inritus labor. nova et inaudita abominanda lues, quae nihil homini reliquit praeter hominem. aut astricta citra conatum sata sub ipsis tabuere sulcis, aut levi rore evocata radix in pulverem incurrit, aut perustis torrido sole herbis moribunda seges palluit. nullus imber sitientis soli pulverem tersit, nulla super arentes campos saltem umbra nubium pependit. calidi spiravere venti, maturitatem praecepit aestus. etiam sicubi forte ieiunae herbae solum vicerant, vanis tantum aristis spem fefellerunt, et inanis culmos tristis agricola iactavit ventis nihil relicturis. [5] levia queror: prata exaruerunt, perierunt frondes, germina non exierunt, nuda terra et rudes glebae et aridi fontes erant. nisi haec omnia inter scientes dicerem, poteram videri falso questus de hoc anno, quo tantum frumenti vendidimus. utinam saltem nobis rudem victum silvae ministrassent, et carpere arbu[s]ta, concutere quercum, legere fraga licuisset, et quaecumque primi mortales ante traditos divinitus mitiores cibos contra famem obiecerunt, pestifer annus reliquisset! non eram delicatus. sed o tristis recordatio, funesta necessitas: nihil habuimus, quo viveremus, praeter famem.

Nec tamen in totum queri de numinibus possumus, maria certe secunda experti. si voluisset servare legatus diem, quem illi felicitas temporis dederat, potuit nobis frumentum bis adferre. ut primum tanti mali sensus in civitatem percrebruit, cum iam urgente inopia cotidie malum artius premeret, et praesente fortuna peior tamen esset futuri metus, apparuit nullum ex propinquo esse praesidium, cum finitimas quoque civitates incendium nostrum adussisset. erat quidem aliquid in vicino adhuc frumenti, sed iam nemo vendebat. ergo ut vidimus salutem publicam trans mare petendam, se in curiam quisque cogunt. [6] ut arma bello, ut aqua incendio inclamari publice solent, ita uno quodam consensu non aetatibus [ex]spectatis, non honoribus, pariter rettulimus, probavimus, decrevimus, pedibus manibus <r>uimus in sententiam necessitatis, nec ordo nos officiorum moratus est. legationem multi pollicebantur, nec innocentiae iste beneficio vel auctoritatis meritorumque respectu electus est; una causa nos movit, quod se cito rediturum pollicebatur. pecuniam sine numero infudimus, frumentum sine modo mandavimus; quantum potuisset, adferret, festinaret modo. hoc una voce supplices acclamabamus, ac, ne moraremur, ne hoc quidem diu rogavimus; una tantum vox fuit, quam iste pro quodam praeiudicio amplexus est: 'nihil agis adferendo frumentum, si post illum diem veneris.' nostris manibus legatum in navem tulimus, ac, ne quid morae esset, pro sua quisque portione etiam commeatum dedimus, retinacula incidimus et litus ingressi classem publicis manibus inpulimus. inde fugientia vela longo visu prosecuti facilem emptionem,

secundos ventos, placidum mare, non secus <ac si> ipsi navigaremus, precati sumus.

Quis credat hoc de tam miseris? omnia a diis inpetravimus. scilicet unum superest, ut pro aliena civitate vota solvenda sint. cito pervenit, cito emit, cito rediit, quo voluit. quid prodest? [expectare] alia civitas prior est, et sane religiosus legatus diem expectat.

Nos interim coacta primo ex agris pecora diripuimus et, ne venturo saltem anno prospici posset, non reliquimus, qui ararent, boves. iam servis fugas imperavimus, iam procumbentes ante limina principum pauperes in ipsis precibus expirant. plorantibus liberis legatum promittimus. iam tantum sibi quisque cura est. nihil tamen horum etiamnunc in invidiam legati queror; adhuc prior cursus est, hactenus nostra mala tulimus; in reliqua legatus nos vicarios dedit. [7] si quicquam tibi humani sanguinis superest, nisi nimia saturitate alienae fortunae cogitatio excidit, respice patriae casum, respice gravissimam fortunam. miseri te misimus, expectant pallidi exsanguesque cives tui, et quicquid extremi spiritus adhuc superest, spe tui trahitur. figura tibi exesos vultus, decrescentem populum, iam praemortuas vires. nec quicquam horum potes ignorare: si quid tibi credimus, fame laborantem civitatem vidisti. festina, dum supersunt, quibus legationem renunties, festina, dum mori ultimum est, frumento digni sumus. quid in nos convertis etiam alienae civitatis famem? quatenus nobis computandum est, propter te duplum mali tulimus.

Tu supra frumentum publicum stertis et omnes maris circumvectus oras litora portusque cognoscis, tu inter duas civitates fatorum arbiter alienae conditor, tuae eversor, salutem nostram peregrinis admetiris, et secunda tempestate in patriam ferente contrarios ventos exoptas. nos per arentes effusi campos morientium herbarum omnes radices vellimus, eo quidem fortius, ut, si fieri possit, in venenum incidamus subeuntes insolitis cibis. et sicubi forte uberius paulo pabulum contigit, de pascuis rixa est. amaros fruticum cortices et ramorum male arentium pallidas frondes decerpimus morbidi; nam quicquid fames coegit, corpus admisit. iam passim moriuntur, et pestilentium more pecudum subinde aliquis ex populo in ipsis pascuis procumbit. crebrior cotidie interitus et latior strages, et -- me miserum! -- iam fames desinit. [8] quos tester deos? superosne, quos per tantum nefas fugavimus, an inferos, quos nobis permiscuimus, an nostram malam conscientiam omnia nos ante fecisse, quae nemo praeter nos fecit? pecora cecidimus, campos evolsimus, silvas destruximus; novissime nihil relictum est praeter esurientes et mortuos.

Si qua est fides, libenter hanc partem accusationis subinde differo. adeo, ubi tantum nefas narrandum est, etiam exigua temporum lucra sectari libet. at necesse est reo indicare, qui a malis publicis afuit, quam multis non ad diem venerit. ignoscite, dii hominesque, sceleri quidem ultimo, sed tamen quod

fecisse miserrimum est. non habitant una pudor et fames, et cum semel intrarit inpotens domina, feras etiam et ingentes beluas subigit. terram morientes momorderunt. memetipsum, si nil fuisset aliud, comedissem. sed confitendum est; legati beneficio non defuit. postquam omnem patientiam vicerat ignea fames, postquam spes quoque, quae miseris ultima est, omnis abierat, et frumentum totiens sibi frustra promissum animus iam ne cupere quidem audebat, subiit furor et alienatio mentis, et tota sui arbitrii fames facta est. animus malis deriguerat, os insolitis cibis stupebat, feris invidere coepimus. primo tamen furtim et intra suas quisque latebras admisit hoc monstrum, et, si paulo citius venisses, potuisset hoc negari: si quid ex strage corporum defuerat, sepultum putabamus. nec tamen indicavit quisquam, nec deprehendit aliquis. nemo, ut hoc faceret, exemplo inpulsus est; se quisque docuit, omnes scire coepimus, postquam omnes fecimus. quotiens tamen, antequam inciperem, in portum cucurri, quamdiu in altum intentus, si quae essent in conspectu naves, oculos fatigavi! tibi, legate, tempus differre facile est, qui tuam tantum partem non vendidisti. tu, quem hebeas diem, videris, ego septimum expectare non possum.

[9] Ergo rabidi supra cadavera incubuimus et clausis oculis, quasi visus conscientia acerbior esset, tota corpora morsibus consumpsimus. subit interim horror ex facto et taedium ac detestatio sui et planctus, sed, cum ab infaustis fugimus cibis, urit iterum fames, et quod modo ex ore proiecimus, colligendum est. nunc mihi illa foeda videntur, nunc abominanda, laceri artus et nudata ossa et abrepta cute intus cavum pectus, nunc occurrunt effusa praecordia et lividae carnes et expressum dentibus tabum et exhaustae ossibus medullae. quantulum enim corporis fames relinquebat! nunc illud horreo tempus, si quando aut manus incidit aut facies aut aliquid denique, quod hominem propria nota signat, nunc cibi succurrunt, quos inponere in mensam non ausus sum. confitendum est enim: devoravimus homines et quidem avide, qui diu nihil ederamus, et tamen coepisse difficillimum fuit. postquam ius factum est, postquam nemo erat in civitate, quem confiteri puderet, tum vero iam in posterum prospicimus et funera horreis condimus. retro aguntur exequiae; aut circa <corpora> aut ad rogos pugna est. heres cadaver cernit. novum et incredibile, nisi nossemus, monstrum habuimus: sine rogis pestilentiam. mortium ratio non constitit; perisse cives scio tantum, quia inter viventes non video. [10] aegri adsidentes timebant et labentem animam <a> supremis domesticorum o<s>culis reducebant. primo tamen nihil rogabant suos nisi tantum sepulturam. ut maior urgere necessitas coepit, beneficium factum est expectare, dum moritur. nemo adeo adfinis fuit, nemo tam coniunctus, quem pietas abstineret. nostros comedimus, nostros, nam si alienos vellemus, nemo [audebat] cedebat.

Nihil est tamen, quod indignari velitis; narravi vobis lucrum vestrum: frumentum duplo vendidimus, et callidissimus legatus vicinae civitati inposuit. plena nunc horrea, bonae rationes, onustae naves sunt, et, quo magis

gaudeamus tanto bono, pauci sumus. nam quod ad temporis excusationem pertinet, nihil est, opinor, quod aestuet <aliquis: fames> in desertum non incidit populum, nec sane fuit, cur festinaret; etiam nunc expectare poteramus, sola est nostra civitas, quae fame perire non possit. dissimulaturum me putatis istius patrocinia? confiteor, venit ad ultimum diem, adtulit frumentum. gratulemur, quod iam nulla civitas fame laborat.

O si vires sufficerent, latera durarent, aliquid ex aridis diu faucibus residuae vocis exiret! quanta indignatione opus erat, ubi pro omnibus dolendum est! ~quod cum si universi, qui adsumus, proclamemus, haec tota contio in unam vocem consentiat, non esset tamen futura par crimini invidia; ut omnes accusemus, quota pars queritur! secum quisque reputet, quae tulerit, quid admiserit. plane immanis belua est et non tantum necessitatis causa per nefas pastus, qui, quod comederit hominem, non irascitur. [11] succurrite, dolor et seri vomitus et ultrix paenitentia, ades, longi ieiunii imperiosa necessitas, et vos intus inplicitae, si quid potestis, admonete, animae, et a ferali ventre prorumpite, dum commissum nefas devoto capite expiamus et quasi lustrata urbe feralem victimam violatis manibus mittimus. decent nos tales hostiae. in iudicium perduxi publicum scelus, et infamatae civitati quaero velamentum. nemo non commisit aliquid; habetis tamen, si vultis, unum et pro omnibus nocentem.

Rei publicae laesae accuso. mirari vos certum habeo, cum civitas tota consumpta sit, cum populus in se tabuerit, hanc verbi segnitiam, quo perstricta tantummodo patria et leviter, quod aiunt, manu offensa intellegi possit; sed ferenda est, ut in ceteris, haec quoque rerum naturae iniuria, quod non tam inmanibus factis paria verba accommodavit. et fames nostra fames dicitur, et cibi nostri cibi vocantur et res publica nunc laesa. nec scilicet nisi peracto legitimo ordine reus non punietur. omnia, rogo, scrupulose agantur. videte, ut iure irascamur, qui contra ius viximus. immo etiam, si libet, defensionem audiamus, etiam nunc nos moretur. neget laesam rem publicam, quia plus quam laesa est. non enim discussos alicuius operis angulos nec recisas lucorum frondes nec publicarum aedium dispersos parietes obicimus; ac, si videbitur, adiciet forsitan non esse rem publicam, quae perierit. id enim superest, ut iam hoc nomen extinctum audiamus! procedet eo usque fortasse, ut esurisse nos neget. [12] non infitior autem parum proprie hoc legis verbo nefas istius signari non posse. maiores enim ne laedi quidem rem publicam impune voluerunt, ideoque existimo etiam hoc esse comprehensum. nemo autem verebatur, ne absolvi posset crimen lege maius.

Quid, quod actionem rei publicae laesae temptat in legem male gestae legationis deflectere? eligit reus crimen, hoc est, noxius crucem optat! non sustineo, iudices, in tanto animi motu argumenta conquirere, nec impetus irae meae in digitos descendit, hoc tamen scio: non cadit in formulam publicus dolor, nec, si adeo iudicibus, quid passi sint, exciderit, ut has ferant

cavillationes non diluentis crimen, sed differentis, populus quoque inpunitum nefas sine lapidibus praeteribit. non praescribes. accusare te male gestae legationis possum? age porro, si occisos obiecero homines, non tu es causa mortium? si violata sepulcra, non propter te rogos fraudavimus? sed legatus fuisti. quod tamen ipsum quid est aliud, quam rem publicam> tractare? rem autem qui male agit, ut arbitror, laedit. an existimas hanc legatis dari peccandi licentiam, ut quaecumque scelera in eo officio commiserunt, cum his omnibus hac una lege decidant? o nimium invidendam huius legationis condicionem, si tibi et famem remisit et legem! sed erraverim sane, et, quia nullum in foro nostro iudicium fuit, desuetudine ipsa iura exciderint: quomodo legem meam effugis? [13] nam nisi malis stupeo, duo sunt omnino, quae in eiusmodi crimine quaeri soleant, an laesa sit res publica, an ab eo, qui arguitur, laesa. in quibus si quid tibi fiduciae fuisset, non a criminibus crimina appellares, nec ad alteram poenam transfugeres, sed te ab hac, quae intenditur, tuereris.

Dico laesam esse rem publicam. oratione hic opus est, aut reliquorum more accusatorum hoc nunc mihi quaerendum, quomodo res verbis adgravetur? adeo infirma est calamitatium memoria? quae si posset excidere, non tamen narranda vobis, sed ostendenda erat ruina publica. agedum, si videtur, extra portas prospicite squalida arva et spinis obsitas segetes et semesos arborum truncos. viduis cultore agris errant a fame nostrae innocentes ferae, inanes villae sunt et deserta horrea in ruinam procumbunt. nullus inversis aratro glebis campus nitet, nullum solum opere renovatur. iam et in sequentem annum famem timeo. redite in domos vestras: videbitis noxios focos et ignes tabo cadaverum extinctos et tecta mortibus gravia; cum maxime inferimus in tumulos ossa insepulta, ducimus opertas exequias, et ad sepulturam residua conferuntur, et tandem cadavera igni permittimus. ubi vero universas familias fames extinxit, quae pars maxima est, inanes domus situm ducunt, iacent relictae sine herede sarcinae. invenitur interim clusa domo conditus dominus, si cuius mors famem evasit, quem rimantes non invenere proximi, qui inter suos ultimus decessit. quo vos mitto? ipsam intuemini contionem, unius deficientis speciem tota civitas habet, cavum macie caput et conditos penitus oculos et laxam cutem, nudos labris trementibus dentes, rigentem vultum et destitutas genas et inanes faucium sinus; prona cervix, tergum ossibus inaequale, infernis imaginibus similes, foeda etiam cadavera. aut si quis talis non est, confiteatur se usque ad saturitatem comedisse. [14] sua quisque consulat misera praecordia, suum ventrem conscientia gravem. dic nunc, legate: 'innocens sum, quod ad illum diem veni.' at ego propter te nocens sum, quod ad illum diem vixi.

Quae comparata nobis mala non delicatas lacrimas habent? aliquem populum hostilis exercitus intra portas coegit; solet venire ultima obsessis inopia, sed everti certe licet: victor captivum aut occidet aut pascet. tormenta quidam piratarum tulerunt; felices, quibus contigit innocentia! mors certe finis est, nec saevitia ultra fata procedit. aut etiamsi quis adeo hominem exuit, ut ibi

poenam quaerat, ubi sensus doloris non inveniat, nempe tamen cadavera feris obiciet. circumdati sunt quidam flammis, ipsa tamen poena habuit sepulturam. nos incendii cinerem perdidimus, nostra etiam ruina tabuit. nostra mala nunc latent: non ignis defunctos cremavit, non ferae laceraverunt, non aves attigerunt, et tamen cadavera mortibus adnumerare non possumus. citra spem convalescendi adflicti sumus, immo etiam citra votum. gravior in dies facti paenitentia est, pudet vitae, lucem ac sidera intueri non audeo. cotidie felices mortuos clamo et malae conscientiae facibus agitatus nihil fortunatius in aeterna sede utcumque compositis puto. adeo mors placet: iam etiam cibis nostris invideo!

Praeterita differo; ipsa ex nimia cupiditate nocet habundantia. desideratos diu cibos avide haurimus et lassam famem saturitate strangulamus. morimur adhuc etiam frumento tuo. [15] atqui ceterae rei publicae partes, quae sunt ad usum populi comparatae, et leviore cum damni sensu pereunt et facile remedium accipiunt, cum reparari possit amissum: opera restituam, aerarium replebo, naves, arma reficiam. hic vulnus altissime penetrat, hic ipsa vitalia feriuntur, ubi populus ruit, ubi continuis funeribus omnis sexus atque aetas semel sternitur. exhausta est civitas et desolatae domus, triste florentis quondam fortunae indicium laxi muri. quam multi in civitate nostra perierint, quaeritis? minima quidem portio est, sed etiam ex hoc intellegi potest: esurienti populo satis fuerunt.

Plurimum tamen interest, quomodo perierint. felix pestilentia, felix proeliorum strages, denique omnis mors facilis! fames aspera vitalia haurit, praecordia carpit, animi tormentum, corporis tabes, magistra peccandi, durissima necessitatium, deformissima malorum. haec ad humile opus nobiles manus mittit, haec alienis pedibus mendicantes prosternit, haec saepe sociorum fidem fregit, haec venena populis publice dedit, haec in parricidium pios egit. adhuc tamen unum videbatur remedium non expectare mortis diem et tabescentem cotidie spiritum supervenientibus malis subducere. nam in fame nemo quidem mortibus inmunis est.

At non tua culpa fames coepit; sed vulneratum iugulasti, titubantem stravisti, fumantem incendisti. ne quid inique faciam, dividenda sunt mala: primam famem fortunae inputo, ultimam tibi. moram tuam itineribus separo. denique ex eo inopiam tibi obicio, ex quo propter te tuli. itaque caritas annonae, rarum frumentum, caedes ac direptio pecorum fuerint fortunae, fuerint anni, fuerint temporum; aliam condicionem habent civium mortes et cadaverum dira laceratio et peiores inopia cibi. haec fames iam tua est.

[16] Puta me nihil in praesentia dicere nisi hoc unum: tardius quam potueras venisti. nondum tibi obicio duplicata tempora nec remensum totiens mare nec graves ancoras, nondum tantam moram, quanta legationi satis esset. si innocentes essemus, populum septem diebus perdidisses. angustos humani

spiritus terminos fames fecit. morimur, deficimus; festina misericors, omnes excipe auras; etiamsi tota secundis flatibus vela tetenderint venti, tamen remis adiuva. salutem publicam vehis, spiritum populi tui reportas, omnium nostrum in ista classe navigant animae. iuramus per tuum reditum, effusi per gradus templorum vota suscipimus, tendimus manus; nam, quas feriamus hostias, non habemus. quid spem publicam ad ancoras alligas? non stat interim dies, et plenis velis mors venit. festina, merita tua non conditores aequaverint, non ipsi dii plus praestiterint. tibi nos, tibi liberos nostros, tibi quicquid homini iocundum est, tibi debemus quicquid vicinae civitati praestitisti. non dico illa, quae poteram: 'puta caerulus imber in naves ruit, classis inter fluctus latet, nec inter canentes collisarum aquarum spumas vela dinoscimus; egerit ex fundo harenas mare, micant ignes, intonat caelum, scissis rudentibus tempestas sibilat, denique sidus hibernum conditur, tu tamen persevera: frumentum vehis.' nihil horum necesse est feliciter naviganti. festina; quererer, si naves commeatu tardasses. dum velocitatis ratio haberetur, mallem accipere dimidium. [17] non delicati sumus, non luxuriae quaeritur abundantia; unde spiritum sustineamus, unde mortem differamus, in praesenti quantulumcumque; si plus opus fuerit, redibis.

Siccae fauces sunt, aeger anhelitus os tendit. iam frustra in sinu parentium liberi plorant, et nondum editi conceptus intra uterum famem sentiunt. iam nemo dives est. auras captamus et rore vescimur, et iam spirare tormentum est. cotidie vires deficiunt: iam non imus in litus, sed repimus. in editis scopulis populus sedet, dum naves expectat, in pascua non redit. aquas ingredimur, et unus ad te spectantium rictus est, et, cum defecerunt omnia, expirant. te, te expectantes intentis oculis morimur, in mare mortui cadunt. quotiens sole percussa nubes refulsit, navem putamus, quotiens fractus vento fluctus incanuit, vela interpretamur. o mobiles miserorum spes! ad unaquaeque solacia ab unoquoque quomodo mutantur>. 'haec certe navis est; ecce vela panduntur, propius appellitur et accedendo crescit. nostra est, suos in utramque partem ventos habuit, nostris votis gubernati flatus sunt.' haec dicimus, at illa interim transvolat. fletus inde et desperatio et lucis odium. nihil enim gravius quam destitutae spes torquent. ne interrogare quidem licuit aut quaerere; nemo applicabat. ergo incerti omnium rerum pependimus, nihil quisquam cognovit. saltem si scire licuisset, ubi frumentum vendidisses; ipsi petissemus. iam quomodo ad singula momenta temporum mutabantur animi! 'bene est, serenus sol occidit, purus se dies tollit, ad nos venti ferunt. iam veniet.' [18] pendet interim fames, et illud, quod iam diu cogitat, differt, ita tamen, ut subinde computet, quot dies ad mortem supersint. numquid profecit? meministis, cum contrarii venti flare coepissent, et in altum fluctus a terra volarent, quanta conploratio, quanti planctus fuerint: 'retinebitur, stabit, laborabit!'

At, si diis placet, legatus noster tum maxime bene navigabat. nos in hac fortuna, in tam gravi casu, in eiusmodi cogitationibus sumus; tu sinus maris

circuis, et per omnis curvatorum litorum ambitus terram legis. sic fit, ut te iuvet diu navigare. nullus amoenus praetermittitur portus, nulla celebris civitas invisitata transitur. mentior? etiam ad esurientis adplicas. dein, si quam tu maris iniuriam quereris, non feram te morantem; quomodo satis accusabo vendentem? spiritus nostros transcribis, salutem nostram exponis, quae diu inaestimabilis fuit, innocentiam publicam vendis. frumentum non naufragio perdidimus, non latrocinio; lucro perimus! tempestas quoque aliquam navem in meum litus impingeret, nec ex classe numerosa omnes fluctus exhausisset. perit frumentum, quia classis venit in portum. ita nos alienae civitatis legatum misimus, et vilia ac devota capita vicinorum deliciis morimur. nobis nihil iam residui spiritus superest, nos in conspectu mortis stamus, nos legatum frumentumque nostrum ore aperto expectamus; classis nostra vecturam facit et vicinarum civitatum copias reconducit. paene a conspectu nostro vela conversa sunt: quantulo minus quam con<g>esti frumenti pulverem vidimus? tantum iam temporis transiit, ex quo pecuniam contulimus, legatum creavimus. iam dinumeratis temporibus, quae secundi venti breviora fecerunt, cotidie spero, et sane prope est. at legatus meus ad emendum modo proficiscitur. [19] tibi ergo tot civium mortis inputo, tibi stragem populi, tibi liberum parentumque miserrimas poenas, tibi quicquid passi sumus, tibi, quod gravius est, quicquid fecimus.

Et scilicet speras, ut tantam sceleris invidiam ab animis nostris duplae pecuniae strepitus avertat? nescis, quam multa vendideris. 'duplo vendidi.' ita infelicitas mea cocionanti tibi lenocinata est: 'quod fame perire cives meos patior, quod, ut vestram civitatem servem, meam everto, quod a tam vicinis litoribus classem torqueo, quod ad diem redire non possum, quod pretium constituitis, quid occultum datis? duplum? patrocinio meo quantulum lucror?' at nos inepti ac vesani de fame querebamur, gravis nobis inopia, intolerabilis et misera accersita mors videbatur. non agimus gratias industriae legati? res publica nostra locupletior perit. sacrosanctus mercator oportunum, opinor, invenit mercis exactum. miror hercules, si tam bene negotium gesseras, quomodo nobis pecuniam non retuleris. 'duplo vendidi.' decepisti vicinam civitatem, circumscripsisti; itaque queritur? 'duplo vendidi.' hoc enim unum supererat, ut devectum tantidem venderes! 'habita est itineris ratio, habita usurarum.' ego vero malo quod tam magno vendidisti. apparet enim te nihil coactum. sed si semel ponis hastam salutis, si redemptores vitae admittis, et nos admone; melius vendis. nos quicquid in domibus habemus, quicquid in templis, quicquid civitas suum vocat, congerere parati sumus. frumentum pecunia remetimur, libertatem nostram addicimus, fines publicos tradimus. omnia licet eadem vicina civitas polliceatur, plus non potest. [20] prosit mihi quod apud negotiatores solet: in antecessus dedi. triplum, quadruplum, quantum poposceris accipe, et illa pecunia frumentum licet vicinis adferas. si nobis nihil de commeatu nostro partiris, nos vicinae civitati vendemus; liceat servire, ubi frumentum est. non exigua res est: pro vita, pro sepultura, pro innocentia licemur. non potest hic commeatus tam care emi quam expectari.

'Sed nisi vendidissem,' inquit, 'fame laboranti civitati, timui, ne raperet.' et ita utique occupare voluisti, ut nobis iniuriam tu potissimum faceres? multum mehercules vos fallit opinio, iudices, si ullam causam ita evidentem deferri posse in forum putatis, cui nulla ne mendacii quidem velamenta contingant. opinione sua defenditur, et, quae res minime coargui potest, utitur se teste. ne nos periremus, non timuisti, ne repetiti commeatus post diem nostrae mortis applicarentur, non timuisti. nostris certe malis quamquam nihil poterat accidere inopinatum, tamen inter metus tempestatium et ancipites incerti maris casus, confiteor, ne frumentum salva classe perderemus, non timuimus. non dico: 'ut maxima vis parata sit, ut more inmanis latrocinii turba raptorum litus premat, vel repugna vel fuge vel roga, incensurum naves depressurumque minitare. potius quam totum frumentum utique populo pereat, partire vel gratis, dum nobis aliquid, quo respiremus, adferas.' illud quo certe nihil asperius accideret, rapi patere; faciat fortuna quod voluerit, legatus a praecepto non recedat. [21] refer nobis saltem iniuriam nostram, mitte nuntios; ira famem differemus, rapiemus furentes arma, et se in obsidionem civitatis inimicae sine dilectu populus effundet. vastabo interim fines, hoc est, per aliena prata pascar. si qua in villis deprehendero pecora, diripiam; bellum me alet. citius ad frumentum perveniemus, quam tu cum frumento redibis. adiuvabunt pugnantem iusta sacramenta. si contigerit aequum fortunae iudicium, non meos tantum commeatus recipiam; si minus, certe dabitur bene mori. liceat et manum conserere, in aciem confligere: condant se postea licet muris, in longius obsidio eat, interim certe hostium potius cadaveribus vivemus.

Sed nulla vis fuit, nulla exterior iniuria; tuum certe commeatum nemo rapuit. iure miseri sumus, et ex stipulatu legati nostri perimus. vendidit quantum voluit quanti voluit, et, ut hoc ad nostras accederet moras, fortasse diu cocionatus est. omnis cum fide persoluta pecunia est. hoc qui colligo? qui quanti voluit vendit, iudices, potest non vendere. nam, per fidem, si rapere alienum frumentum et possunt et volunt, quid ita duplam pecuniam solvunt? nam quomodo in magna inopia quicquid emi potest vile est, ita, cum possis habere gratuitum, duplo carum est.

Sed mihi credite: color iste patrocinii est et diu in saturo otio cogitata defensio. non potest similis usquam fames fuisse. [22] nos grave huius anni sidus adflavit, nostrum hoc fatum fuit, quos non tantum sata sed etiam empta fallunt, qui nostra pecunia, nostra classe, nostro legato, nostro vento, felicissimo cursu commeatum tamen perdidimus. nos a frumento longius sumus, ad illam civitatem potuit frequenter accedere negotiator, saepius adplicari onusta classis. itaque non misere legatos, nullus illis commeatus longius petendus fuit. quod felicissima annona, affluentibus copiis, fortunatis opibus contigit, nihil emerunt nisi devectum. quare nulla causa istius, quem fingis, metus fuit, nulla utique vis. Forum legisti, et, quia adhuc supererat tempus, obiter negotiatus es.

'Rapturos putavi.' quid dicis, scelerate? et cum hoc timeres, adplicabas? onustus viator apud latrones hospitaris, commeatum publicum in scopulos annonae inpingis et plenae frumento classis ancoras ad famem ducis? non praecidis medium mare, non velut inhospitales Syrtis aut voracem Charybdim praetervehens tota in fugam vela torquebis? nusquam est periculosius legationis tuae naufragium: tu, ut cogi posses, tu, ut auferri frumentum posset, effecisti. tantum habituri sumus, quantum reliquerit pudor esurientium. quid te duplo frumentum iactas vendidisse? potuerunt nihil solvere; quod refers, alienum beneficium est.

Alterum confingitur hoc loco mendacium: 'tempestate,' inquit, 'appulsus sum.' ita plane; infelix navigator es et cuius votis aurae non respondeant. [23] nescimus te duplo melius navigasse quam speraveramus, nescimus singulis commeatibus bina itinera confecta, nescimus in una legatione ventos quater secundos? sat erat verbo negare quod verbo ponitur. remove hanc spem eludendae mendacio civitatis. quo damno probas tempestatem, quid amisisti? frumentum certe totum venit in portum, nec laborasse, tamquam nimium onustas, naves simulaveris; duplum adferre poterant. non vexata armamenta turbatosque funes aut scissos velorum sinus quereris; classis statim exiit et, quod magnum integrae signum est, cito redit. porro tempestas in unum agebat angulum? nihil potuerunt obliquata vela deflectere? non potes ultra procedere; citra applica. effuge raptores, effuge non dimissuros. si aliud fieri non potest, cum tempestate decide, naufragio in desertum litus inpinge. Quid devitata procella prodest, quid subducta nubium minis classis? in portu naufragium fecimus et frumentum ad ancoras perdidimus.

'Ego vero,' inquit, 'attuli, et quidem duplum.' o nos felices! rumpamus saturitate praecordia, pascamur in praeteritum et famem cruditate pensemus! frumentum attulisti? quid, quod medicina mortuorum sera est? quid, quod nemo aquas infundet in cinerem? quid, quod extincto populo etiam novendialis tarde venit? quid, quod iam ego frumentum non desidero? naufrago tabulam abstulisti, mortuo adplicas navem. duplum est? infunde in sepulcra et admetire tumulis! ibi sunt, qui mandaverunt. quid aliud effecisti adferendo frumentum, quam ut nos, quod adhuc fecimus, paeniteret? nunc me magis pudet, nunc cibos meos obiurgo; potui heri non comedisse. [24] o nefas, in quo me scelere commeatus deprehendit! sicine paria fecimus: adhuc nihil habuimus, sed nunc licet reponamus? quis autem umquam pensabit necessaria supervacuis? duplum attulisti, sed illis, qui perierunt, nihil, sed non possumus iam non fecisse quod fecimus, sed plerumque sera pro nullis sunt, et temporum ista momentis aut pretiosa fiunt aut vilia. vis scire, quantum inter hoc tempus et illud intersit? tempta igitur forum tuum; totum hoc non potes dimidio vendere.

Superest adhuc unum patrocinium, in quo spes omnis profligatae causae consistat: 'ad diem veni.' ~stare hoc certe~, iudices, nam ferri non potest,

exundat altius dolor. pudorem publicum quamvis proiectum et iam olim sepultum hucusque protrahis? cur non expectavimus, cur famem non ad constitutum distulimus, cur ad tantum nefas accessimus? in hac lance publica causa, iudices, pendet: aut iste tarde fecit aut nos cito. hoc videlicet exspectasti, et, ne captiosum esset officio tuo maturius redisse, ex industria tempus trivisti. non tempestas in causa fuit, non vis ulla vicinae civitatis; una ratione moratus es: nondum erat tempus. adeone nobis miseriae publicae exciderunt, adeo insperato frumento obstipuimus, ut haec audienda sint? ultimum omnis memoriae reum una vox innocentem facit? populatorem eversoremque civitatis nisi ad supremum damnabo, absolvatur; publicus reus redit.

[25] 'Illum,' respondet, 'diem dedimus.' tu tamen, si interpellatus tempestatibus serius venisses, excusares mare et ambiguos flatus, et tibi bonam causam habere videreris, cum diceres: 'ante non potui.' et nos hoc cogitavimus, his casibus ampliavimus tempus. nos illum tibi diem dedimus, sed quid attinet? citius emisti, quam speravimus, supra votum nostrum navigasti; ad proximum litus mature classis adplicata est. ego tibi possum satis irasci? felicitatem nostram perdidisti. ergo, quantum in te, tempus consumptum est, dies excessit; peius pati nihil possumus, sed pessima diu patimur. inputas nobis propitios ventos et secundum mare et civitatis opulentae liberalitatem, quae tantum frumenti vendidit, quantum duobus populis satis esset. quantumlibet velocitate tua glorieris, computa, si placet, quando primum conterminos portus onusta classe deprehenderis; quam tarde a vicina civitate venisti!

At etiam, si dis placet, animo defenditur et quam causam vexandae civitatis habuerit, quaerit. istud ego interrogare debueram. non ubique, iudices, morandum est: alioquin, si quid requirere vellem, multa occurrissent. solent enim negotiatores praeter haec aperta pretia privatum aliquid ac proprium stipulari, utique cum alienam rem vendunt. potest fieri, ut primo lucrari voluerit pretium, serius deinde subvenerit reddendae rationis dicendaeque causae cogitatio. veniit fortasse frumentum lucro, redemptum est patrocinio. potest fieri, ut aliquam gratiam speraverit a civitate servata; occulta quaedam in civitate sua odia, quae plerumque ex inanibus causis oboriuntur, habuerit. [26] multa succurrunt, sed, si qua est, iudices, dicenti fides, ego nihil invidiosius reputo, quam quod civitatem suam sine causa perdidit.

Quaecumque ratio, quodcumque propositum fuit, audi quae passi sumus, postquam redire potuisti. transeo tormenta nostrae inopiae, maciem corporis, vulsos terra destrictosque ramis cibos, quod aris altaria non inposuimus, quod populus corporibus suis vias stravit, quod mendicus, quem rogaret, non habuit. non obiciam tibi famem. o tristis recordatio, o tormentis omnibus conscientia gravior, rumpe ferreum pectus, et ardentia scelera viventisque intus epulas excute! luctantur intra viscera animae, et uterum funeribus gravidum in os agunt. credibiles fabulas fecimus, felices miserias, scelera innocentia. omnes

quascumque clades fama vulgavit, solacia hinc petant, hinc audient occisos sine sanguine, sepultos sine ignibus <homines hominibus> cibos. si quis mentitus est Cyclopas, Laestrygonas, Sphingas aut inguinibus virginis latratum Siciliae litus et quaecumque miser didici domi committens, [quaere] hinc argumentum, hinc fidem accipiant. quaedam plane falsa sunt: sol in ortus non occidit, nec ad humanorum viscerum epulas diem vertit. vidit nos funeribus pastos et ad eviscerata corpora inluxit. publice monstra commissa sunt, et inexpiabile nefas uno ore civitas fecit. poenis nostris iam ne fames quidem satis est. hoc non immanes ferae faciunt, et quamvis sensu careant muta animalia, pleraque tamen innocentibus cibis vescuntur, utique quae mansuerunt inter homines. [27] etiam si qua alienis membris inprimunt dentem, mutuo tamen laniatu abstinent, nec est ulla supra terras adeo rabiosa belua, cui non imago sua sancta sit. nos, quibus divina providentia mitiores cibos concessit, quibus sociare populos, mutuo gaudere comitatu, sidera oculis animisque cernere datum est, busta nos fecimus: nigros sanie dentes pallidis cadaveribus inpressimus, et inter horrorem ac famem restrictis labris morsa abrupimus. cadavera rogis devoluta sunt, et ad funera tamquam ad naves concurrimus. deficit aliquis extremo iam spiritu pendens; tamen durat, quia prius moriturum alterum putat. invicem expectant, et, si spei figuratione tardius cadit, morsibus pugna<nt>. non in omnibus mortes expectantur: pater liberos esurit, et oppressa decimo mense mater sibi parit: redit in uterum laceratus infans. cludunt domos, ne quis funus eripiat; solae sunt divitiae mortium. velut infaustae aves supra expirantes stamus. secreta miseri petunt, in solitudinem fugiunt, et, ubi nulla spes vitae superest, mortis suas abscondunt; iam morituri ad feras confugiunt!

[28] Dehisce, terra, et hanc noxiam civitatem, si hoc saltem fas est, haustu aliquo ad inferos conde. caelestes auras contaminato spiritu polluimus, et sideribus ac diei graves invidiam saeculo facimus. nullas iam spero fruges, propitios deos non mereor. quomodo me a scelere meo divellerem, in quas ultimas terras, quae inhospitalia maria conderem? ~meum sine conscientia~: urunt animum intus scelerum faces, et, quotiens facta reputavi, flagella mentis sonant. ultrices video furias, et in quamcumque me partem converti, occurrunt umbrae meorum. habitat nescio quae in pectore meo poena, et, ne morte saltem hos metus effugiam, occupant gravia apud inferos supplicia, volucris rota et fugacibus cibis elusus senex. adeo ne apud inferos quidem ulla poena est fame maior. et ille haec patitur, qui hominem apposuit epulandum. nobis imminet saxum, nobis stridunt ferreae turres, nostris causis urna iam stetit, nobis vivax ipsum crescit iecur, quia illic quoque viscera tantum aves laniant. excipiunt nos in proximo litore inhumatae nostrorum animae. miserum me, verane haec sunt, an mens aspicit? laceros video manes et truncas partibus suis umbras. quid hoc est? non de sepulcris insurgunt, non aliquo terrarum haustu procedunt umbrae nostrorum; de populo exeunt. illuc ite, illi taedas intendite, illum anguibus petite et tam longae morae exigite rationem. vobis

dicat: 'duplum attuli', vobis dicat: 'ad diem veni'. ego, si huius poenam videro, possum reddere rationem, quod vixi.

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR TERTIA DECIMA

Damni per iniuriam dati sit actio. Pauper et dives in agro vicini erant iunctis hortulis. habebat dives in horto flores, pauper apes. questus est dives flores suos decerpi ab apibus pauperis. denuntiavit, ut transferret. illo non transferente flores suos veneno sparsit. apes pauperis omnes perierunt. reus est dives damni iniuria dati.

[1] Credo ego, iudices, plerosque mirari, quod homo tenuis et iam ante quam quod habebam perdidi, pauper, ausus sim iudicio lacessere divitem utique vicinum eumque notae inpotentiae, expertae crudelitatis, in tantis fortunae viribus perniciosum inimicum, etiam si venena non habeat. Neque hoc ipse periculum ignoro expertus non levi documento, quanti steterit mihi, quod semel inperata non feci. sed neque illud, iudices, damnum tolerabile est pauperi, cum tam parvis etiam divites moveantur, et mihi, quamquam prope nihil iam relictum est, quod perderem, si tamen ista impune sustinenda sint, solacium erit iram potius quam contemptum pati. nec sane vitae causa iam superest, si ad ceteras humilitatis nostrae contumelias hoc quoque accedat, ut, si habemus aliquid, migrandum sit, si perdidimus, tacendum. unum oro, ne cui minor dignitate vestra videatur causa litis meae. ante omnia enim non debetis expectare, uti pauper magna perdiderim. sed quantulum est, quod abstulerit mihi dives, minus est, quod reliquit. et tamen quis indignatur apes formula vindicari, cum venenis etiam flosculi vindicentur? quae tamen, iudices, quamquam eversus et ab omni spe tuendae paupertatis exclusus, aequiore animo omnia tolerarem, si cuius mihi conscius culpae etiamsi iniustam poenam, meritam tamen iram tulissem. sed circumspicienti omnia nihil mihi obici potest a divite, nisi quod vicinus sum.

[2] Est mihi paternus, iudices, agellus, sane angustus et pauper, non vitibus consitus, non frumentis ferax, non pascuis laetus; ieiunae modo glebae atque humilis thymi, et non late pauperi casae circumiecta possessio. verum mihi vel hoc fuit gratissima, quod non fuit digna, quam dives concupisceret. in hoc ego vitae meae secreto remotus a tumultu civitatis ignobile aevum agere procul ab ambitu et omni maioris fortunae cupiditate constitui et, dum molesta lege naturae transiret aetas, vitam fallere. hoc mihi parvulum terrae et humilis tugurii rusticum culmen aequitas animi regna fecerat, satisque divitiarum erat nihil amplius velle. quid prodest? sic quoque me latentem invenit invidia. nec ab initio, iudices, vicinus divitis fui; pares circa me habitavere domini, et frequentibus villis concors vicinia parvos limites coluit. quod cives pascebat, nunc divitis unius hortus. postquam proximos quosque revellendo terminos

ager locupletis latius inundavit, <postquam> aequatae solo villae et excisa pagor<um> sacra et cum coniugibus parvisque liberis respectantes patrium larem migraverunt veteres coloni et latae solitudinis indiscreta unitas facta est, [postquam] ad apes meas divitis fundus accessit.

Namque ego, iudices, dum fortius opus permisit aetas, terram manibus subegi, et difficultatem labore perdomui, et invito solo nonnihil tamen fecunditatis expressi. cito labitur dies, et proclivis in pronum fertur aetas; abiere vires, census meus, defectaque labore senectus, magna pars mortis, nihil mihi reliquit nisi diligentiam. [3] circumspicienti, quod conveniret opus invalidae senectutis curae, succurrebat sequi pecora, fetuque placidi gregis paupertatem tueri, sed ex omni parte circumiectus divitis ager vix tenuem ad gressus meos semitam dabat. quid agimus? inquam, undique vallo divitiarum clusi sumus. hinc hortuli locupletis, hinc arva, inde vineta, hinc saltus; nullus terra[e] datur exitus. quaeramus animal, quod volet. nam quid apibus invenit natura praestantius? parcae, fideles, laboriosae. o animal simile pauperibus! et sane dabat occasionem mihi oportunitas hortuli mei; est namque positus ad ortus solis hiberni, apricus omnibus ventis. modicus fusus ex proximo fonte rivus trepidantibus inter radiantes calculos aquis utrimque ripa virente praeterfluit. satis consiti flores et viridis quamvis paucarum arborum coma nascentibus populis prima sedes, unde ego frequenter consertum novae iuventutis agmen ramo gravescente suscepi. nec me tanta capiebat voluptas, quod fluentia ceris mella conderem, quod ad sustinendas paupertatis impensas deferrem in urbem quod divites emerent, quam quod adversus omnia lassae taedia aetatis habebam senex, quod agerem: iuvabat aut lenta vimina vernis fetibus texere vel, ne aestivus ardor aut hiberna vis gravidam penetraret alvum, hiantis rimas tenaci linire fimo, aut fessis apibus ultro praebere mella aut fugiens examen aere terrere aut bella sedare pulveris iactu, tum, ne quid periculi saltem singulis esset, avidas longe fugare volucres et arcere parva <a>ditu animalia, reclusas interim scrutari apium domos, ne per vacuas alvos foeda pestis insidiosas texeret plagas.

[4] Dederam laboribus meis iustam senex missionem; habebam, quae pro me opus facerent. quo non penetras, livor improbe, quidve scabrae malignitati clausum est? invidit pauperi dives! cum evocasset me subito trepidum totoque fortunae suae strepitu circumstetisset, 'quid? tu,' inquit, 'non potes imperare apibus tuis intra privatum volent, ne hortorum meorum floribus insidant, ne in meo rorem legant? remove, transfer!' inpotentissime tyranne, quo? numquid tam latum possideo agellum, ut illum apes transvolare non possint? neque tamen tantum inerat pectori meo robur, ut non perturbarer denuntiatione notae inpotentiae. volui relinquere avitos lares et conscios natalium parietes et ipsam nutriculam casam iamque pauperem focum et fumosa tecta et consitas meis manibus arbusculas destinatus exul ~decreveram~. volui, iudices, decedere, volui, sed nullum potui invenire agellum, in quo non mihi vicinus dives esset.

Nec tamen licuit diu quaerere. forte serenus pura luce fulserat dies, et hilaris matutini solis tepor ad cotidiana opera laetius solito agmen effuderat. quin ipse spectator operis (praecipua namque haec mihi voluptas erat) processeram sperans fore, ut viderem, quemadmodum aliae libratae pinnis onera conferrent, aliae deposita sarcina in novas prorumperent praedas, et, quamquam angusto festinaretur aditu, turba tamen exeuntium non obstaret intrantibus, aliae militaribus castris pellerent vulgus ignavum, aliae longum permensae iter fatigatae anhelitum traherent, haec ad aestivum solem porrectas panderet pinnas. miserum me, ignoscite modo gemitibus meis: [5] non flosculos perdidi, nec caduca folia proximo lapsura vento; [apisci K cum volarent] suffugium tenuitatis meae, solacium senectutis amisi. numquam me alias pauperem putavi. triste me excepit silentium et inanis alvei inchoata tantum opera et rudes cerae. vos, iudices, aestimate, quatenus recipiatis hunc adfectum meum: libenter bibissem, si invenissem, venenum.

Hoc mihi damnum non brumae glacialis penetrabilis <intulit> rigor; non suppressi longa siti flores induxerunt ieiunam miseris famem, non aviditas iniusta domini nihil mellis reservavit; non aliquis fessas morbus invasit, non damnatis sedibus suis avias fuga petiere silvas. apes pauper miser in opere perdidi. paravit homo nefarius ante omnia tantum veneni, quod posset et divitis hortis satis esse, et linivit flores maleficis sucis et in venenum mella convertit. Sparsit omnibus floribus mortem, et quanto plura interim corrupit quam quae apes abstulissent! illae studio cotidiani operis excitatae, ut primum aurora lucem vocavit, in adsueta miserae pascua volant, ut, ante quam noctis umorem radii solis ebiberent, matutinos legerent rores et caelestis aquas ad horreum ferre possent, nec sibi sed operi biberent. [6] hic triste spectaculum et tantum non ipsi, qui fecerat, miserandum: illa ad primum feralis suci haustum insolito consternata gustu fugit, sed fugisse nihil prodest. illa longiores expetitura pastus in altum tollitur vitamque in aura relinquit. Haec primo statim flosculo inmoritur. illa rigescentibus morte pedibus exanimis, sicut haeserat, pendet. alia defecta nisu volandi adhuc per terram languide repit. si quas tamen usque ad sedem suam distulit mors lentior, sicut aegrae solent sub ipsis pendere portis, in globum nexas et mutuo amplexas mors sola divisit. quis figurare possit, quis dicere, quam multas mali formas, quam varia leti genera fecerint tot mortes! semel ut ipse tristem finiam expositionem, dicendum est: omnes perdidi. celebre illud alvearium et domino suo notius ad nihilum recidit.

Audete nunc lacessere divitem, quibus vitae causa superest, exerite libertatem fortibus verbis, si quid offenderit; et quod difficillimum fuit iam expertus est: venenum. quod si mihi fortuna vel ingenii vires vel suas dedisset, crimen istud non privatam taxationem formulae merebatur. venenum leges habere, emere, nosse denique vetant, inevitabilem pestem occulta fraude grassantem. male haeret ibi innocentia, ubi in potestate est secretum scelus. [velut] venenum, et quidem praesentaneum, inventum, compositum, datum est. quantulum

interest, quis biberit! homo dedit; et homini dari potest. non adeo desunt odiorum causae, ut iam rara simultas sit, et, ut videatur aliquis nihil magis quam [m]alios odisse, libebit aliquando longius manum porrigere et indulgere animis. credite mihi, iudices: difficilius est venenum invenire quam inimicum.

[7] Sed me conscia mediocritatis infirmitas intra meas tantummodo continet querelas. nam damnum, id est, iudices, gravissimum pauper vulnus accepi. quod mihi diutius deflendum apud vos quam probandum est, nam coarguendi quidem criminibus quis labor est adversus confitentem? habent divites hoc quoque contra nos contumeliosum, quod non tanti videmur, ut negent. porro qui confessum defendit, non absolutionem sceleris petit, sed licentiam. longius ista, quam timui, quaestio pertinet; non de praeterito tantum litigamus; hoc agitur, ut, etiam si quid forte reparavero, iterum diviti liceat occidere.

In duas enim, quantum animadvertere potui, quaestiones dividit causam: an damnum sit, et an iniuria datum. negat esse damnum, quod animal liberum et volucre et vagum et extra imperia positum perdiderim. negat iniuria datum, quod in privato suo, quod eas, quae sibi nocerent, extinxerit, postremo, quod sparso tantum per flores veneno ipsae apes ultro ad mortem venerint. ut nihil esset, quod his possem respondere, aequum erat inter vicinos sic agi? sed excutiam singula, nec prius meis argumentis nitar, quam diversa reppulero, quoniam quidem quaeritur, an damnum sit perdere, quod lucrum est habere.

[8] Liberum est animal, puta; non dico fetus meis manibus exceptos et in tutam conditos sedem et, reservatis ad supplementa generis favis, examen vernaculum, quoniam quidem tyrannorum iura defendis, natos in privato meo. puta me vel inanis arboris trunco vel cavis inventos petris domum favos retulisse; multa nihilominus, quae libera fuerant, transeunt in ius occupantium sicut venatio et aucupatio. nam, ut cetera animalia hominum causa finxerit providentia, quod omnibus nascitur, industriae praemium est. quid autem non liberum natura genuit? taceo de servis, quos bellorum iniquitas in praedam victoribus dedit, isdem legibus, eadem forma, eadem necessitate natos; ex eodem caelo spiritum trahunt, nec natura illis sed fortuna dominum dedit. cur infrenatis equis victor insidet, cur iniusto cotidie iugo boum colla deterimus, cur in usum vestium saepe pecori lanae detrahuntur? taceo de sanguine et epulis per mortem paratis. si omnia, quae libera generantur, naturae reddemus, desinitis divites esse. si vero haec condicio est, ut quicquid ex his animalibus in usum hominis cessit, proprium sit habentis, profecto quicquid iure possidetur, iniuria aufertur, ut volucres ~mutae et alia, quae per rusticas villas quaeque ditibus cellis saginantur, in quibus tamen domini <non> ambigua possessio est, et vaccae et armenta et omne pecudum genus.

[9] 'Sed illa inpositus cohibet magister.' peiusne domino in his ius est, quibus custode non opus est? nam si hoc dici[ti]s, nihil esse nostrum, quod perire possit, ex nullius animalis damno haec edi formula potest. nam et errare

pecudes solent et fugere mancipia. si hoc in ceteris non obstat, <apes> vagari tu nolles, in opus exire et ad cotidianum censum laboris assidui non detractare militiam? at non ipsae domum sua sponte revolant finemque laboris sui sole metiuntur, et omnis intra solitas domos turba conditur, noctemque modesto silentio trahunt? age porro, ut non sit earum certa possessio, dum volant, nempe cum remearunt, cum cludi, transferri, donari, venire possunt, in potestate sunt. quomodo autem potest sine damno meo perire, quod cotidie meum est?

'At extra imperia positum est.' mirum hercules, si negato commercio sermonis humani sunt in ceterorum animalium forma. tamen quam dominus dedit, incolunt sedem, lascivientem luxuria fugam tinnitu conpescimus. etiam, si diversis regibus coorta seditio ad bellum inflammavit iras, exiguo pulvere vel unius poena ducis residit omnis tumor. illa vero admiranda sedulitas, quod operi totus insumitur dies, in dominorum reditus ablata supplentur. age, si obsequi possent, quid amplius imperares?

Intellego his vanis ultra necessitatem esse responsum. si non sunt apes meae, ne id quidem, quod his efficitur, meum est; atqui nulla umquam inveniri potuit inpudentia, quae fructus mellis in dubium vocaret. hoc ergo fieri forte potest, ut quod nascitur, meum sit, quod generat, alienum? [10] age, si mihi alvei furto abessent, utrum nulla daretur actio? an viminis modo vilisque texti pretium formula taxassem, et proinde agerem, quasi inanes perdidissem? nisi fallor, esset aestimatio et apum. an tandem quas subripere non liceret, liceat occidere? non est damnum, quod exutus sum, quod reditus perdidi, quod annuos fructus, praesidia paupertatis amisi? non est damnum id perdidisse, quod, ut proximo utar argumento, si habere voluero, emendum est? quid ergo tibi opus est maleficis sucis, cum liceret palam trucidare et plenas vel cremare igni vel aquis inmergere alvos? an est aliquod animal, quod non liceat nisi venenis occidere?

'Ut damnum sit,' inquit, 'iure tamen feci in privato meo.' per fidem vestram, iudices, succurrite exemplo; non sufficit his partibus unus rusticus pauper, obviam publice eundum est et obiciendae adversus nascentem licentiam consensu manus. credite mihi, maior lite quaestio est. hoc vobis hodie iudicandum est, ubi scelus facere non liceat. nam cur non hoc idem de homicidio respondeat, cur non de latrocinio? non enim iure ista sed modo differunt. aperitur ingens furori via, et obluctantia diu legum velut claustris scelera libera porta prorumpunt. si in privatum iura non veniant, et in manifestissima quoque noxa non de facto quaeritur, sed de loco, non aequa portione cum sceleribus terras divisimus; ubi enim non iam divitum privatum est? [11] parum est proximos <solo> aequare terminos et possessiones suas velut quasdam gentes fluminibus montibusque distinguere. iam etiam devios saltus et silvas vasta solitudine horridas occupant, tot<ae> aquae intra paucorum umbram latent, e finibus suis populus excluditur, nec ullus

procedentis finis est, nisi cum et in alterum divitem inciderit. adhuc tamen spolia transeuntium et abacti pecorum greges sub hoc titulo defendebantur; iam privati veneni transcriptio est? iterum ac saepius, iudices, admoneo, considerate, dis<pi>cite: aut nihil usquam contra ius licet aut in privato omnia.

'Etenim adversus inferentem damnum iusta ultio fuit.' dicam nunc, quam iniqua sit invicem iniuriae conpensatio quamque non solum legi adversa sed paci? barbarorum mos est populorum, quos procul omni iuris humani societate summotos proxime beluis natura efferavit. nos ideo magistratus legesque a maioribus nostris accepimus, ne sui quisque doloris iudex sit, et adsiduae scelerum causae [se] rebellant, si ultio crimen imitabitur. damnum accepisti? erat lex, forum, iudex, nisi si vos iure vindicari pudet. at mehercule, si ad arma mittimur, et instituitur perniciosa nocendi contentio, et in vicem legis ira succedit, premetur quidem obnoxia infirmitas, et paucorum dominio subiecta plebes triste servitium perferet; est tamen et pauperibus interim dolor, et, ut facilius nobis noceri potest, ita vobis latius. postremo, placeas licet tibi opum tuarum fiducia, dives; si mihi vivere non expedit, pares sumus.

[12] Quid ergo? si quid tibi damni attulissent apes meae, non mihi auferretur [r]actio, sed forsan aliqua daretur et tibi. nunc vero quid quereris? credo, depopulatos agros eversosque reditus; non enim debet leve esse damnum, quod dives ferre non possit. 'decerpebant,' inquit, 'flores meos.' ecquid intellegitis, iudices, quanto dolore dignum sit quod ego perdidi, si etiam hoc damnum est? 'flores aufere<bant>.' ita plane. alioquin tu illos in vetustatem reservabas, et durarent adhuc, nisi ad hortum tuum apes venissent. cuius rei inveniri potest brevior aetas? namque dum inmaturos exterior alligat cortex, nondum dixeris florem. paulatim deinde vividiore suco tumescit uterus et albentis accipit rimas, necdum tamen flos est. at cum se ruptis iam tunicis in patulum capita fuderunt et velut fissa in orbem, iam quae tenera eorum videtur maturitas et ingenitus occasus est, et iam sine ventis quoque soluta natura labitur gratia, nec quicquam est flos nisi novus. quare si dicerem: abstulere peritura, et, quae protinus humi iacuissent, in usus hominum conversa, inauditus tamen livor videretur etiam apibus invidere. nunc vero disserendum mihi est, quam momentosa sit huius animalis rapina? nescimus, qua pernicitate plerumque vix contactis floribus revolet discurratque per singulos velox experimento, quam etiam, ubi inmorantur, libratis pendeant alis? quis umquam quod ferentem apem viderat, ubi deesset, invenit? [13] quantulum vero est, quod ex his manu consitis floribus legant! prata silvaeque vel maturae fructibus vites et fraglantes thymo colles, quantum coniectura suspicari potest, pabulum ministrant. non omnibus floribus carpunt utilia operi suo, sed in omnibus quaerunt. praesens quidem illa protinus redditur merces, quod omnibus, quibus insedere, odorem mellis inspirant et brevi contactu vim sui relinquunt. hoc tu damnum intellegis? hoc veneno vindicas, quod mehercule inhumane etiam fumo prohibuisses?

An non te se<du>lus vicinus colui, non frugum mearum primitias omni vere misi, non, si quis ceris novis candidior incidit favus, tuis reservatus est mensis, cum parvis mediocritate munusculis illa semper adiceretur commendatio: 'hoc tibi mittunt apes meae'? puto, relata est mihi gratia!

'Admonui,' inquit, 'et, ut transferres, denuntiavi.' idcirco contumacem merito punisti? non enim video, quid aliud patricinio tuo conferat haec denuntiatio supervacua; si non licuit tibi facere quod queror, iniusta; si licuit, iusta; aut sine ista, aut ne cum ista quidem valeat. pudoris vero quod velamentum est male audire culpa, defendi superbia! an tandem tuas pecudes quamvis diffusa stabula non capient, tibi omne armentis mugiet nemus, tu gregibus arva sulcabis, et ad excolendos agros procedet ignota etiam vilicis familia, tuis horreis populi annona pendebit, nec tamen invidebimus, nec quisquam tam<en> grave putabit sibi istud fortunae tuae pondus? nos si paucas apes intra angustias pauperis horti conposuimus, quae tamen vobis mella faciunt, id prorsus indigne ferendum est, et, quod numquam fando cognitum est, vicinus diviti pauper molestus est? [14] adeo parum est plurimum possidere, ut, cum servis quoque vestris habere peculium liceat, invidiosum nobis putetis quicquid egestatis nomen excesserit? tam honestis in hac, ut putamus, aequissima libertate legibus vivimus, ut nobis habere medellam non liceat, vobis habere liceat venena?

Postremo quidem divitis patrocinio non putavi, iudices, respondendum, nisi rideri vestram maiestatem contumeliosa defensione non ferrem. 'ultro enim,' inquit, 'ad mortem venerunt apes tuae.' ita plane; alioquin tu venenum floribus dederas. impudentiaene, iudices, eius adsignem, si hoc nihi<l> apud vos obtinuerit, an stultitiae, si speravit? si venenum homini dedisset, diceret ipsum labiis admovisse pocula; si percussorem posuisset in saltu, ipsum in insidias ultro venisse clamaret; si telum obiectasset in tenebris, inlatum sua culpa contenderet. ego, iudices, quid dico? duo esse sola, quae omni in crimine spectanda sint, animum et eventum. quis animus divitis fuit, cum venenum sparsit? ut apes perirent. quis eventus? perierunt. in summa, iudices, quis dubitat, quin damnum ei sit imputandum, sine quo non accidisset?

[15] Intellego neque prudentiam vestram desiderare plura de causa neque vestram fidem ac religionem egere exhortatione vere iudicandi. quid moror igitur? tenet me dolor et adsuetae voluptatis desiderium. sunt quaedam in hac causa, quae sarcire poena non possit. maior forsitan materia videatur adfectus, si pauperes amare nisi parva non possumus, et necessario nobis pretiosa, quae sola sunt. animum meum extinctae unius horae momento tot animae movent . . . quod perierint de me bene meritae. quin ipsum leti genus addit indignationem: veneno perierunt! quis hoc ulla satis persequi possit invidia? apes veneno! haec illis gratia refertur, quod fructibus nostris invigilant, quod cotidiana statione laboris adsidui ne damno quidem summoventur? nam ut cetera animalia videtur mihi natura usibus nostris genuisse, haec etiam

deliciis, cum eo quod in illis, quae vel scindendo solo vel maturando itineri comparamus, multus ante reditus insumitur labor, et, cum perdomanda, cum alenda sint, nihil tamen possunt sine homine, et tantum coacta prosunt. apes <opus> faciunt iniussae, ac sine ullo rationis humanae ministerio totus fructus ultro venit. Adice quod cetera aut satis incurrunt aut vitibus nocent, primaque, ut fama est, hostiae causa pecudi fuit laesa fruges. harum ita innoxius per prata silvasque discurrit labor, ut tantum factum opus appareat.

[16] Qua satis digna prosequar laude? dicam animal quodammodo parvum hominis exemplar? hoc humana excogitare non potuit sollertia. etiam ratio nostra, quae sub terris lucrum invenit, quae maria inquisitione sua sideribus inmiscuit, hoc tamen efficere, consequi, imitari non potuit. venena potius invenimus. iam primum futurae laudabilis vitae digna principia: non illas libido progenerat, domitrixque omnium animalium Venus, utque homines in excusationem sui fabulis tradiderunt, etiam deorum potens, has regnis suis excepit. abest inimica virtutium voluptas castis sine labe corporibus: solae omnium non edunt fetus sed faciunt. ipsae paulatim, sicut stipatae sunt per mella, vivescunt, et, ut oportet, animal laboriosum ex opere nascitur. inde ut adolevit iuventus, et ad similes labores aetas roborata convaluit, relinquitur liber parentibus locus, et, ne coacta in angustum multitudo nova turba laboret, quasi habita verecundiae ratione cedit populus minor, suspensumque proximis ramis examen humanas manus expectat; acceptas cum fide colit sedes. et, cum ingenia nostra, quae nos scilicet ambitiosi nostri aestimatores proxima divinis credimus, ad percipiendas disciplinas multo labore desudent, nulla apes nisi artifex nascitur. quid credas aliud quam divinae partem mentis his animis inesse? quid praecipuum referas? [17] non, ut cetera animalia per pastus vaga, incertum quieti capiunt cubile noctis arbitrio semper habitatura<e>, sed tutae sedes continent; urbes tectis, turba populos imitantur. non ut ferae volucres, non praesentis modo cibi memores in diem vivunt; duraturus hiemi reponitur victus, et repletis vere cellis tutus annus est. etiam cum ad humanos usus opera subducta sunt, reparare amissa contendunt, et labor damno incenditur, et numquam deficit animus ante quam locus. quid, quod inter animalia, quae non verba coniungunt, non vincla rationis invicem nectunt, tantus operis consensus est, tanta difficillimae rei laboris concordia? non humano vitio in proximos quaeque usus lucrum ducit; in publicum vivitur, et communes opes congeruntur in medium, nec fas est delibare gustu prius quam plena horrea securos spondeant menses. quis porro tantus ardor operis quaeve officiorum partitio, ut aliae congerant onera, aliae accipiant, aliae linant! quae severitas in castiganda inertia! multa dictu visuque miranda: praevidere tempestates nec dubio se caelo tradere nec ultra viciniam nubilo tendere. iam si levis iniquior aura rapuit, ad dirigendos in destinata cursus modico lapilli pondere librare pinnas. illa maiorum pectorum: motis pro rege castris procurrere et inire bella mortemque honestam pro duce oppetere. adice quod, si quas aut aetas longior aut morbus oppressit, efferuntur prius corpora, posteriorque operum quam funerum cura est. [18] quid inligare cruribus flores, quid ore sucos in

publicum ferre? me tamen ipsius operis praecipua admiratio subit: non eas temere nec fortuito figuram et sedes modo reponendis cibis quaesisse credas; rudis cera componitur, accedit usibus inenarrabilis decor. nam primum tenacibus vinculis fundamenta suspendunt, tum ab exordio in omnem partem opus aequaliter crescit, nec quicquam ex inchoatis parum est quod non sua portione perfectum. ~sit iam~ nec alia parte opus esset. <ipsi enim sibi invicem anguli haerent, et ita mutuo vinciuntur atque inligantur, ut, quod voles, id medium sit.> gemina frons ceris imponitur, et, cum foraminibus tantum spatium detur, quantum ad generanda examina <na>tura[m] apum capiat, his textis, ne universi mellis effluat pondus, intersaepta onera cluduntur. quis non stupeat hoc fieri posse sine manibus, nulla interveniente doctrina hanc artem nasci? quid non divinum habent, nisi quod moriuntur!

[19] An vero auctorem vini Liberum colimus, primitiae frugum Cereri referuntur, inventrix oleae Minerva <ve>neratur, mella genuisse minus est et in temperanda gustus voluptate tantum effecisse, quantum ne ipsa quidem rerum natura per se potuit? ad plurimarum incursus valetudinum remedium est praesentissima medicina — nam quod ad cibos quidem pertinet, divites viderint. his animalibus aliquis insidiari potuit, et insidiari qua re mella facerent, haec pestiferis sucis, exquisita per fraudem morte confecit, et, quod sit indignissimum, quo facilius deciperet, fortasse venena melle permiscuit? quae tam inhumana crudelitas, quis tam inauditus livor! nihil est enim, quod utaris patrocinio tuo, dives: paucorum damno foliorum doluisse te simulas? dum meas apes occidere vis, flores tuos inutiles fecisti.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR QVARTA DECIMA

Meretrix amatori suo pauperi dedit odii potionem. adolescens desiit amare. accusat illam veneficii.

[1] Sentio, iudices, hanc quoque calamitatibus meis accessisse novitatem, ut vobis nondum videar odisse, nec me praeterit plurimum perire de nocentissimae potionis invidia, dum me putatis adhuc inpatientia priore miserum. quaeso tamen vel hinc totam delati sceleris probationem gravitas vestra prospiciat, quod dolori meo querelaeque non creditur; nec amo, qui accusare possum, nec odi, qui amare mallem. quid est aliud quod bibi quam venenum?

Licet igitur nocentissima feminarum rideat quod accuso, et in manifestissimi sceleris confessione per ludibrium malorum evadere temptet meorum, sed quod hodie me torquet ac lacerat, quod a taeterrimae mulieris caritate discessi, sed quod remedii mei patior dolorem, — fidem iustitiae, fidem severitatis humanae! — ne meretrici prosit, vel quod praevaricatione videor explicatus!

pro me forsitan fuerit, ut amare desinerem; contra me inventum est, ut invitus odissem.

[2] Hoc primum itaque, iudices, a clementia publica peto, ne, quod videtis tristem habitu dirumque conspectu, verbis asperum, contentione terribilem, mores putetis. haec est illa sanitas mea, hoc odium, in hanc corporis mentisque dierum noctiumque feritatem ille modo laetus, ille, si creditis, nimium remissus amator excandui. misereminі, iudices, ne vobis venefica sic imponat, tamquam hoc mei caritate commenta sit; suum animum, suum tantum secuta fastidium est. odii potionem contra se nemo dabit homini, nisi quem oderit.

Quaeso itaque obtestorque vos, sanctissimi viri, ut calamitatis meae penitus velitis aestimare mensuram: perdidi infelix, quod quandoque potui amare desinere, patior necessitatem rei, quam ~breviter utique noluissem. excogitatur contra animum futuramque rationem, ne, quod relinqueretur, meus esset adfectus. iterum cum meretrice compositus sum, rursus in se cogitationes meas, rursus retorsit oculos, et hominem, quem ab incommoda caritate vel satietas vel aetas vel fortunae suae fuit dimissura condicio, ad perpetuam inpatientiam viribus nimiae diversitatis inplicuit. hoc solum insanabile genus <a>moris est, ut odisse cogaris.

Festina<s> ad complorationem praesentis doloris, anime, festinas, et te a prioribus malis recens abducit indignitas; altius gemitus, altius querela repetenda est: cum meretricis sit, quod amator odi, cuius putatis esse, quod pauper adamavi?

Non quidem ego, iudices, ex illis umquam fui, quibus nobiles opes, adfluentes indulsit fortuna divitias, quorum felicitas capere possit in amore luxuriam. habui tamen, unde ad vitae necessitates concessa gaudia parca mediocritate sufficerent. [3] ideoque meretrice tantum, et, quae certissima est in voluptate frugalitas, una fui semper eademque contentus. at ista seria, gravis, quae nunc amari recusat, o quam voluit amari! quibus artibus, qua calliditate miseram simplicitatem meam sollicitavit primum, deinde tenuit, donec quantulamcumque substantiam in huius sinus credulus iam iamque securus amator egererem! iam frustra captavit videri miserari condicionem, in quam nos ipsa detraxit. breviter totum nocentissimae mulieris accipite facinus: pauperem me fecit, deinde ferre non potuit.

Sive enim, iudices, ~pro communium~ quae ad corrumpendas expugnandasque mentes excogitant ingenia meretricum, placuit experimentum, et in me temptatum est, quantum quis amare, quantum quis posset odisse, seu mulier omnibus exposita mortalibus vanitatem fastidio mei despectuque captavit, et fama inde quaesita est, ut a solis videretur amari debere divitibus, non eram profecto, qui paulo ante; patiebar iam tunc haustus

affectus. quod scortorum foribus haerebam, quod, si istis creditis, pallore deformis, macie <notabilis> paupertatem in lupanarium obsequia transtuleram, inde veniebant, unde nunc quod excandesco, quod fremo. [4] numquam hoc tantum meretrix scit, quemadmodum non ametur.

Quod negari igitur, iudices, non potest, virus homine firmius, mente constantius, quod inmodico ardoris aestu et exundante inpatientia possit etiam recusantis animi dolorem conpescere, diris utique carminibus et feralium precationum terrore permixtum, lenitate vultus et blanda porrigentis dissimulatione protectum iam perustis, iam laborantibus visceribus infudit et hominem solaciis potius ac mollium remediorum ratione tractandum exasperavit ira, dolore concussit, magnaque miserum commutatione renovavit. an fecerit, iudices, ut amare desinerem, vos aestimabitis; fecit, ut amare mallem. explicitum me putatis et ab incommodo hilariorem dimissum? nunc, nunc me fateor debere sanari. habet aliquod solacium, quisquis in amore miser est, levior calamitas, cui blanditur aliquid de voluptate laetitia. nunc infelix uror ac laceror, nunc retinere mentem, nunc regere non possum. crudelius est odisse meretricem.

[5] Veneficii ago. seposita paulisper, iudices, noxiae potionis invidia, nonne vobis videtur implere sceleris fidem, quod abstulit fidem condicio personae? veneficium, iudices, tota vita meretricis est. parum se lenociniis, parum putant agere mendaciis, et, cum omnis ad expugnandas mentes cura conlata sit, <non> sufficit tamen, ut de sui caritate corpori credant: in hoc noctium dierumque sollicitudo consumitur, quemadmodum de libidinibus fiat adfectus, qua ratione transcurrentia cotidie desideria teneantur, ne cui prosit offensa, ne quem explicet pudor, ne quem satietas aliquando dimittat. en quam putetis ignorare, quibus vinciantur oculi, quae per incommoda desideria flagrantes mentes corrumpa<n>t primum, deinde consuma<n>t, cum sciat, quibus oscula, quibus artissimi rumpantur amplexus, quae pro laetitia dolorem, pro blanditiis gaudiisque tristitiam praecipiti velocitate substituant. infinitum est, quantum ex hoc medicamento deprehendi possit notitia peiorum; . . . nemo scit tantum remedium.

Temptat, iudices, mulier inpudentissima sceleris invidiam nomine potionis effugere, et venenum negat esse nisi tantum quod occidit. facinus est, iudices, evadere nocentes, quia iam facinus vita deplorat. quid refert, animo noceat aliquis an membris? eodem scelere porrigitur omne, quod non licet, unumquodque ex his, quoi datur, venenum est. [6] excusatius mehercule adhuc pro sexu tuo, pro condicione, mulier, esset, ut illa nosses gratia tui, desideriumque posses ingerere nolentibus; excogitasti, per quod maritos a coniugum caritate diducas, per quod iuvenum mentes abiungas ab aliis fortasse meretricibus. odii medicamentum numquam ideo tantum meretrix habuit, ut illo contra se uteretur.

Me quidem, iudices, si quis interroget, in comparatione veneficii, de quo queror, minus odisse debeas, quod occidit, et si qua ex ipsis quoque mortiferis mitiora sunt, quae statim tota velocitate grassantur, et dolorem inter exitum vitamque non detinent, ita crudelius quod sic ordinatur, ut corporis parcat invidiae et sit tantum animi venenum. quid ais? non est noxium virus, nisi quod occidit? quid ergo vocaremus illud, quo lumina sola raperentur, quo pars aliqua membrorum debilitate languesceret? tu te veneficam negas, quae potes potione facere, quantum offensae, quantum ira, quantum dolor? amabit, cui permiseris, execrabitur ille, quem iusseris; accipient a te desideria nostra ortum, finem, modum. sane et amor et odium naturales videa<n>tur affectus; veneficium sunt, cum iubentur. quid, quod non potest non habere vim veneni, quod contra voluntatem homini datur? vide[o], cur sibi medicina permittat corporum vitia membrorumque morbos infusis medicaminibus expellere, et sine animae spiritusque contagione quaecumque extrinsecus accidunt, potione vincuntur. [7] non potest ullus adfectus sedibus suis per virus expelli nisi totorum concussione vitalium, et, cum anima constet ex sensibus, quaecumque auferre temptaveris, illa statim primo haustu ~parte prioribus retento~ confectoque quod petebatur, reliqua quoque viribus vicinae tabis expirant. quaedam fortassis. medicamina possunt aliud vocari quam venenum; dare quod non licet, non est aliud quam veneficium.

Quantum, nefanda, de poenis humanis excogitare potuisti! innocentius mehercules fuerat, ut amaret aliquis invitus. potionem excogitasti, qua bella committere, qua se totum humanum genus posset odisse. potes efficere, ut non ament liberos parentes, ut propinquitates, ut fraternitas, ut amicitia se collidat. odii potionem nemo accipit, nisi contra hominem, quem non debet odisse.

Temptat hoc loco nocentissima feminarum de scelere suo facere beneficium: 'meretricem,' inquit, '<ad>amaveras.' differo paulisper, iudices, affectus huius excusationem. dii deaeque, quantum in hoc contumeliae est, quod sibi <male> meretrix videtur adamata! tu tibi cuiusquam adfectus censoria gravitate pensitabis, tu tibi aestimare permittis, quam frequenter aliqui lupanar intret? tu, cui non licet excludere debilitates, fastidire sordes, exposita ebrietatibus, addicta petulantiae, [et] quaeque novissima vilitas est, noctibus populoque concessa, mores iuventutis emendas? aequiore animo feras, ut meretrix velit adamari.

[8] 'Eras,' inquit, 'et pauper.' volo, iudices, sic apud vos paulisper agere, tamquam in hoc me adfectu propinqui amicique castigent. non ego alicuius matrimonii corruptor invigilo, nec efferas cupiditates per inlicitos duco conplexus. inventas credo meretrices, ut esset aliquid, quod liceret amare pauperibus. nullam ego circa corpora ista consistere impotentiam puto; diliguntur inmodice sola, quae non licent. ut in furorem caritas aliqua convalescat, opus est difficultatibus. brevis de concessis et statim satietati vicinus adfectus est. non fovet, non nutrit ardorem concupiscendi, ubi frui

licet, et quaecumque in mentibus circa permissa coalescunt, non sunt desiderii sed voluptatis. hoc ipsum tibi, mulier, obicio, quod nos in fabulas sermonesque misisti. solus debet amare meretricem, quem meretrix oderit. pauperi dedit odii potionem; quid illam putatis dedisse divitibus? si mehercules repente nobis contingerent opes, iterum nos in sui caritatem alia potione revocaret, et ista nunc seria, gravis vellet inpatientia priore retinere. meretrix pauperem amatorem propter se tantum non potest pati.

'Amanti,' inquit, 'dedi.' hoc si remedium est, detur scienti; prima pars sanitatis est, ut libenter accipiat. quin immo cur non potius datur amaturo? quanto melius, quanto providentius! et minore bibentis dolore constabit, ut adhuc labentem adgrediaris animum, ut coa[du]lescentis ardoris impetus in parvis extinguatur elementis: eo tempore das potionem, quo pariter duos patiar adfectus; aliam inpatientiam paras, et accipio odium, qui[a] iam amorem ferre non possum. non desino, sed esse aliud incipio, nec emendor in amore, sed transferor. [9] illa vero sunt remedia, quae fugatis morbis causisque languoris postea non sentiuntur, et ea tantum innocenter dabuntur, quae potentiae suae qualitate consumpta desinunt, cum profuerunt. tu mihi dedisti quod semper exasperaret; perpetua res est odisse sine causa. ducam licet uxorem, te tamen odero; in peregrinas expeditiones patria dimittat, te tamen cogitationes sermonesque respicient. quid interest, quemadmodum possederis animum meum, quemadmodum mihi a te non liceat abire, discedere? fecisti, ut te ubique persequar, ut meis fortassis manibus invadam, velim dare venenum. qui meretricem odisse non desinit, amator est.

'Sed, infelix, misereris mei.' quid ergo sanitate tam rigida? paulatim potius ratione conpesce, misceantur consilia blanditiis, <se>veritas temperetur. alioquin non est, quod abigas, quod expellas; exasperant necessitates, et in amore contentio semper accendit. adiuvabit te interim libertas ipsa, qua fruar, tempus, satietas et fortassis amator alius. admoneas condicionis, sed inter oscula, inter amplexus; paupertatem non tamquam ~exploraris~, sed tamquam miserearis, adlega. quamquam quid opus, inde si non curer, ut desinam, si, quantum adfirmas, invitum miseraris ac diligis? amatori summum remedium est amari. si tamen necessariam putas emendationem, quam multa sunt amantium remedia citra venenum! exclude, dimitte fastidio, posce quantum non possit praestare paupertas. fac, ut me potius ipse castigem, ut erubescam, ut aliquando desperem. is tantum in amore sanatur, qui, quod desinit, sibi debet.

[10] Homo igitur, qui merito indignarer, si hoc tantum fecisset aliquis, ut diligi desinerem, quanto iustius queror, factus cum iam sum alius infelix, alia patiens! decipiunt vos rerum falluntque nomina: et ille, qui odit, de amore miser est. non refert animi, quid nimium velis, et inter sanitatem languoremque nihil interest, si utrumque ferre non possis. frustra mihi quisquam blanditur remedio, cuius patior tormenta, cruciatus; aliud est, ut

amare desinas, aliud, ut oderis. recessisse nunc me tantum putatis ab amore meretricis? ablatus est mihi ille hominis melior adfectus, perdidi miser quicquid est, unde gaudium, unde venit vitae tota laetitia. amor ille, per quem rerum naturae sacra primordia totiusque mundi elementa creverunt, qui tenet haec figitque rixantia et de contrariis repugnantibusque seminibus molem perpetuae societatis animavit, fugatus, eiectus[que]. non habeo infelix adfectum, quo quandoque possim ducere uxorem, amare liberos, appetere amicitias, sperare convictus. quisquis odii medicamentum biberit, unum fortassis oderit, sed amare neminem potest. dii immortales, quid ego hausi, quale visceribus virus ingestum est? non fuit illud unum venenum: bibi miser execrationis quicquid totius mortalitatis ira contulerat, quo[d] erat omnium ferarum, omnium serpentium congesta rabies. odii medicamentum quid aliud est quam assiduus animi labor, perpetua tristitia? en homo ab omnibus gaudiis in contubernium doloris adductus!

Fieri non potest, ut virus tam inpotens semel in viscera receptum stet in uno[m] tantummodo sensu[m] mandeturque potioni, quousque dominetur. [11] ecce iam, mulier, odi; quid tamen adhuc facere illud in vitalibus putas? paulatim se necesse est per totum diffundat animum et, quamvis primo statim haustu illud expugnet, in quod datur, brevi tempore in nominis sui potentiam omnes reliquos stringit adfectus. medicamenti, cui tantum contra animum [primum] licet, prima fortassis vis erit odium, exitus iste, ut venenum sit.

Respondere, iudices, illis libet, qui me paulo ante dicunt in amore fuisse miserabilem. quanto crudeliora, quanto graviora patior, qui dicor explicitus! modestior, cum amarem, et quietior; fuerat sane pallor in facie, sed ipsa quoque comis, optanda tristitia. inveniebam conloquia merebarque sermones; nunc me omnes fugiunt, aversantur, oderunt. tum frequenter a lupanari deducebat pudor, abigebat occursus; nunc publice detinet quod queror, adsisto, convicior. [12] pro miseranda condicio! rideor ubique, narror, ostendor, ego sum tota civitate meretricis inimicus; si<c> patior miser illas lupanarium insultationes, illa ~corporarium~ maledicta, convicia. non possum satis tormentorum exprimere mensuram: odi, nec umquam visus sum magis amasse.

Intellegitis, puto, iudices, hominem, qui tantum ad vos detulit animi mentisque cruciatus, et pro vita queri; sic patior infelix quicquid est, per quod paulatim proficitur ad mortem; assidue mecum rixatur adfectus, et brevi necesse est consumar, quo cotidie vincor. quae putatis esse tormenta, quem dolorem, cum mens vetatur oculos sequi, cum a luminibus suis animus abducitur? odio, quod non proficit, hoc superest, ut occidat. me infelicem, si venenum istud non habet mortem, si mihi inter hos dolores longior vita ducenda est! quas ego post hoc animi vices, quae tormenta prospicio? si meretricis impotentiae omnia licent, hoc erit remedium, ut amare rursus incipiam.

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR QVINTA DECIMA

Meretrix amatori suo pauperi dedit odii potionem. accusat illam pauper veneficii.

[1] Etsi, iudices, ita a natura conparatum est, ne sit ullus iustior dolor quam beneficii sui perdidisse rationem, nihilque gravius adficiat conscientiam bonorum, quam quotienscumque nulla merita ceciderunt, non efficiet tamen nefandum praesentis reatus indignumque discrimen, ut misera puella non gratuletur sibi, quod illam pauper accusare iam potest. timuerat infelix, ne remedio suo sic repugnaret pauper, ut magis amaret, ne iuvenis in omni genere animi contentiosus ac pertinax potionem illam dolore coactae sanitatis expelleret. bene, quod et terribilis et minax est pauper, quod poenam nostram, quod sanguinem petit! non expectes, ut statim gratias agat, qui sanatur invitus. nobis tamen, iudices, hodiernam pauperis mentem non prima fronte tractantibus miserrimus iuvenis nondum videtur explicitus, et, si bene prioris ardoris inpatientiam novi, quod cum maxime facit, ira, non odium est. alioquin, si profecisset remedium, et, a pristino furore iam liber, animo intellectum sanitatis admitteret, omnem adhuc puellae vitaret occursum, non sibi crederet ultionem et ipsum quoque iudicii timeret adire conplexum. deprehensa est, puto, novissime potionis supervacua persuasio: amat, iudices, amat, qui queritur, quod non ametur.

[2] Quid agam hoc, iudices, loco? sub quo temperamento defensionem periclitantis adgrediar? timeo, ne, si coepero simplicissimae puellae laudare mores, referre probitatem, amare rursus pauper incipiat. sive enim, iudices, malignitas est persuasionis humanae formam vacantem vocare meretricem, seu miserae nomen istud inposuit aliquis amator, cui cum corporis bonis fortuna non dederat, unde severi matrimonii castitati sufficeret, laboravit necessitatium suarum custodire probitatem. nullius umquam per hanc matrimonii turbata concordia est, nemo questus est pro filio pater, nemo exhaustas facultates in avidissimos sinus paenitentiae dolore deflevit. temptet licet ingratissimus iuvenis invidiam miserae facere prioris adfectus, non poterat obicere meretrici et quod amarit et quod amare desierit. ne quem igitur accusator hac prima fortunae suae conploratione decipiat, tamquam meretricis caritate consumptus sit. securi estote pro innocentia nostra, talis incidit, talis adamavit, nec habuit, quod perderet in tam inmodico ardore nisi mentem. vidistis enim notissimum tota civitate miserum. cum lupanari noctibus diebus deserviens et, quamvis indulgentissimae puellae simplicitate frueretur, modo tamen maledictis opprobriisque vulgi, modo crebra rivalium contentione pulsatus, abigi tamen conpescique non posset, movit mitissimam puellam hic infelicis adfectus. laboranti primo sui voluit facultate succurrere, sed quicquid indulserat, fovebat ardorem, quaeque in hac impatientia prona persuasio est,

quia nihil praestanti meretrix tam saepe contingeret, amator sibi videbatur. [3] postquam nihil miseratio, nihil proficiebat humanitas, temptavit asperitate discutere: poposcit, exclusit. non defuerunt misero preces; adhibita sunt ex ipsa iuvenis condicione consilia, sed ista vincebat, et vires amoris impedimenta perdebant, donec intellegeret hominem, qui explicari ratione non poterat, necessitate servandum. puto, iudices, frustra male audit inmodico pauper ardore: meretrix magis amavit hominem, a quo noluit amari.

Consumptis igitur optimae feminarum cunctis indulgentiae severitatisque consiliis, dum apud omnes de pauperis sui amore conqueritur, incidit remedium, quo iam dicebatur alius amator explicitus. quae prima igitur medicamenti pariter ac dantis integritas est, non negatura porrexit. adiuvit deinde quod dederat, imperavit sibi, ne quas admitteret amplius preces, ne querelis adsistentis, ne lacrimis moveretur exclusi[t]. vultis scire, iudices, ubi sit medicamenti, quod obicitur, totus effectus? quisquis odium dedit, omnia post hoc facit, ne debeat amari. quanto, iuvenis, hoc melius! in forum aliquando venisti, incipis agere serium, gravem, iam leges, iam iura loqueris, conviciaris maledicisque meretricibus. hunc tu animum modo inter libidines ac scorta perdebas macie notabilis, pallore deformis solaque inpatientiae tuae fabula notus. perieras, infelix, nisi bibisses venenum.

[4] Veneficii agit. credam mehercules, iudices, ad subscriptionis huius immanitatem expectasse publicae severitatis aures, quodnam saeculo nefas nuntiaret hic gemitus, quae prosiliret orbitas de novercalibus questura commissis, quem pestiferis heredum medicaminibus enectum tristis conploraret adfinitas. non pudet ergo, quod vacatis lupanarium querelis et ad vos deferuntur amantium rixae? videtis hunc accusatoria fronte terribilem; oscula poscit, destitutos queritur amplexus. vultis vos abire potius in vestra secreta, ibi gaudia querelasque mutua conversatione consumere? non agnoscunt leges ac iura miseros; hic audiuntur seriae calamitates. non est ultione dignus, de quo potest efficere meretrix, ut queratur.

Ecquando umquam, iudices, audistis de veneficio vivum querentem? facinus hoc semper ex mortibus accepit invidiam. si latrocinium probes cruore, vulneribus, si sacrilegium spoliis numinum praedaque templorum, ita, veneficium si arguas, oportet ostendas putre livoribus cadaver, inter efferentium manus fluens tabe corpus. ut iam istud obicere possit et vita, debet aliquid esse passa, quod invidiam mortis imitetur. veneficium voca quod caecitate grassatur, quod in aliqua deprehenditur debilitate membrorum. profer agedum corporis notas, in quas se <partes> noxiae potionis vagus fervor effuderit, ubi depastis, enectis visceribus saevitura consederit. aspicio par laboribus corpus retinere sua ministeria, sufficientem animum seriis actibus, accusatoria firmitate robustum. [5] crede, iuvenis, hominibus, qui te modo noveramus, nunc acrior, erectior: rediit in sensus vigor, in membra sanguis,

viribus velut novae iuventutis exulta[n]s. bibisse te medicamentum probare non posses, nisi meretrix fateretur.

Quodsi permittitis, iudices, ut, quicquid contra consuetudinem datur, ad huius vocabuli referatur infamiam, <in> veneficium male audiendo vertetur sanitas, statimque merebitur sceleris invidiam quicquid profuerit invito. illud tantum noxium virus vocavere leges, quod non admitteret interpretationis incertum. iniquissimum est venenum videri, quod in potestate bibentis est an sit remedium.

Sentit, iudices, iuvenis crimen, quod detulit, nec nomine nec effectu scriptionem legis implere; itaque ex vocabulo mulieris quaerit invidiam. 'meretricem,' inquit, 'accuso.' nescis, mihi crede, iuvenis, sceleris, quod detulisti, qualem mihi debeas probationem. rei expecto mehercules ut sit ante omnia minax vultus, feralis habitus; horreant squalore crines, rigeat super nefandas cogitationes efferata tristitia. facinus, quod dicitur inquietare superos, sidera diris agitare carminibus, tumulos, busta scrutari et amputatis cadaveribus ipsas in scelus armare mortis, fieri non potest, ut auctorem suum non statim primo prodat aspectu. vides veneficae non horridos vultus placidamque faciem; si cogitationes, si consilia pertractes, sola cura de forma, omnis in hoc conlata meditatio, ut sollicitet aspectu, sermone detineat. [6] audio subinde exactas mero noctes, ~tua mulier~ convivia, perditas amantium rixas. meretricis unum veneficium est, ne desinat amari.

Numquid inique, iudices, in tanti sceleris subscriptione deposco, ne nominibus reos velitis aestimare, sed moribus? venefica tua quid prius umquam, quid simile commisit? cuius per hanc expugnatus animus? quis queritur iuvenis, quis senex, quis dives, quis pauper alius? in te ergo solo venefica, in te tantum aliud ista quam meretrix? vultis integritatem puellae breviter probem? hanc, quam nunc pauper detestatur, accusat, amare mallet.

Omnia, iudices, facinora, ni fallor, causas vel de cupiditate vel de simultatibus trahunt. quod odium de amatore meretrici, quae praeda de paupere?

'Odium,' inquit, 'accepi.' ecquid, iudices, satis eam contra infamiam veneni vel solum medicamenti nomen absolveret? nec invenio, cur debeat idem videri, quod non potest idem vocari. agedum, iuvenis, potionis inple huius inmanitatem, dic: 'odium accepi contra coniugem, contra liberos meos, ut a sacris avocarer adfectibus, ut pignora sancta despicerem.' illud odium in meretrice facinus est, quo utitur in sui caritatem. ita vel hoc solum sufficit excusationi, quod illa contra se tantum dedit.

[7] 'Odium,' inquit, 'accepi.' nunc te hic reposco, iuvenis, invidiam, quam fortunae nostrae paulo ante faciebas. dic: 'meretrix dedit, prostituta porrexit'; o quam timueram, ne <a>diceres 'amatorium sui'! consurge agedum, iuvenis, et

totis corporis animique viribus inple susceptae accusationis horrorem. est quod audiente tota civitate proclames: 'misereмini mei, adiuvate, succurrite! bibi medicamentum crudele, saevum: desii pauper amare meretricem! iamiam non inquietis noctibus vagus vilissimi cuiusque perditos patior ictus, nec exclusus ante lupanarium fores posterum diem pervigil amator expecto. possum navigare, colere terras, sufficio militiae, redditus mihi est animus, quo fierem maritus, quo senectuti liberisque prospicerem.' quantum, dii deaeque, remedium condicione bibentis valuit! fecerat te ~potius istam felicem si divitem puella.~

Ita vel hoc non solum, iudices, innocentissimae puellae pro defensione sufficeret, quod nihil fecit causa sua? amatorem dimisit, explicuit illa, quae captare dicitur, ut ametur, quae sollicitat, quae corrumpit adfectus. ingrate, quanta de te potu[er]it gloria frui! non quidem confers pretia, non stipes, sed adsides, sequeris, haeres, praestas comitatum, favorem, laudas ubique, miraris. hinc ergo causa[m] meretricibus, quod illas etiam pauperes ament, quod facile contingant, quod laboribus exorentur adeuntium: faciet hic amator, ut divites ament. in crimen maximum captas transferre beneficium: ut aliquis amare desinat, non nisi ab amante praestatur.

[8] Quid ais, iuvenis? ita bibisti potionem, quae finem cupiditatibus daret, premeret ardorem, desideria restingueret? abi, recede, dum puellae publico generis humani nomine gratias agimus, quod hoc fieri posse monstravit. furor ille, qui, si credimus, numina quoque detracta sideribus misit in terras, qui de sacris venerandisque pigneribus monstra commentus est, ardor, qui miscuit hominum ferarumque concubitus, ferrum, ignis, claustra laxabat, per interiecta late maria fugiebat, vetatur, perit. accipite, quod magis debeatis stupere, mirari: remedium amoris mulier invenit. desinite nunc incestum timere, mortales, nulla pietas horreat nefandae cupiditatis instinctum. quicquid non parentium irae, castigationes, non serii propinqui, non paupertas, non necessitas poterat efficere, haustus brevis, facilis, unus extorquet. o si quis odium posset omnium bibere vitiorum! felix profecto mortalitas, si reliquos lapsus incommodosque mentis errores fas esset infusa potione compescere. facinus est, quod maximum remedium gratiam sui vocabulo perdit auctoris. miraremur hominem, qui illud contra meretricem dedisset.

Tibi tamen ultra omnes inmodica cupiditate flagranti, tibi praecipue succurrendum, iuvenis. cuius homo condicionis adamaveras! divitiis opus est, ne simus in amore miseri, et inpotentissimi mali difficultates illi fortasse non sentiant, quos contra fastidia ceterosque contemptus explicat felicitas magna perdendi. [9] felix profecto, qui modo facultates in lupanari effudit; tu perdis animum. ille fastum opibus exorat, tu lacrimis rogas, pallore blandiris, et, quod ad pessimum spectat eventum, miserabilis sis oportet, ut amator esse videaris. finge te nullum huius adfectus sentire cruciatum; sed amare te, pauper, saltem non pudet? homo, cui non vacaret agere longa languoris,

aegrumque non deceret totarum noctium quies, excusari non possis, si tantum perdideris dies. cuius census ex manibus, ex laboribus substantia, quem cotidie poscit ultro rationem in dies <cibus> dimensus, amentiam pateris: ~adversus felicium oscula tantum amplexusque meditaris, et, unde tibi calamitatis huius non potest nec venia contingere, de voluptate miser es. expectandum videlicet, quando te famis, inopia castiget? sed inter ista coepisti; quid iam facere potest ratio, consilium? odio sanandus est, quem non explicat, quod pauper adamavit. nun<c> tamen intellegere possumus te non sola fuisse paupertate miserum; non opes tantum tibi, non facultates defuerunt: non erant, quantum video, propinqui, non amici. alioquin illi te potius nostra potione sanassent, vel, si ignorassent huius graminis vires, vinculis nexibusque tenuissent. quid? blandis adfatibus inpotentissimum eludis adfectum? datum est remedium dolori, qui saepe egit in laqueos, in praecipitia compulit, qui cruciatus laborantis animae vulneribus emisit. quantum amori in homine liceat, illi magis sciunt, qui <non> amantur.

[10] Iunge nunc cum fortuna tua condicionem mulieris adamatae. incideras quidem, miser, in puellam minime superbam minimeque difficilem; quaestum tamen non possumus circumire meretricis. quam multa pro illis exigit sexus, aetas! poscit semper necessitas, petit corporum cultus, poscit tristissima stationis inpatientia. totos infelix dies lupanarium foribus inpendes, ut quando prostituta pauperi vacet, et contentione numerantium dilatus, exclusus otium meretricis expectas. negatur tibi complexus: indignatione persequeris; contingit vero: felicitate corrumperis. spem gaudia parant, adversa contentionem; ex utraque fortuna desideria coalescunt. nobis crede, qui vidimus: quis tibi, <i>uveni<s>, fuit corporis habitus, quis pallor, quam miserabilis, quam pudenda tristitia! quotiens tu venenum bibere voluisti!

Non est igitur, iuvenis, quod tibi queraris illam mitissimam partem humanae mentis ablatam; non caritatem, sed inpatientiam, non voluptatem, sed tormenta, non amorem, sed quod adamaveras, perdidisti. amoris, si sapientiae sequamur auctores, antiquissimum numen, et cui se naturae debet aeternitas, sed ille mitis et serius, honestis cupiditatibus et viribus sacrae caritatis exultans, ut qui cuncta priscae noctis operta caligine diduxerit primum, deinde miscuerit. hic vero, cui perditis visceribus adhaeremus inquieti, lascivientis adhuc aetatis instinctu tumultuosus ac petulans, telis, funereis facibus armatus. [11] praestat igitur ille mortalibus liberos ac duratura coniugia pietate, hic incesta, libidines, adulteria, meretrices. referam nunc fabulosas inmodici furoris prodigiosasque novitates, conceptum nescientibus oculis ignoti hominis affectum, formam suis in se luminibus ardentem, virgines patrum senectute flagrantes, mortalium ferarumque coitus usque in monstruosa fecunditatis onera perlatos? ex omnibus tamen, quae nobis patientibus extorquet affectus, hoc saevissimum patimur, quod nemo vult in amore sanari.

'Ego tamen,' inquit, 'amare mallem.' hoc est ergo, propter quod opus odio fuit. nihil agebant castigationes et preces consilia perdebant. odio debet amator explicari, quem sanat adamata. interrogare te hoc loco libet: numquid accusare posses, si, quod fecit medicamento puella, fecisset animo? licuit te reposcere, quantum numerare non poteras, fastidire, contemnere. iam indignaris, quod te maluit remedio quam dolore sanari? mulier, cui ad dimittendum amorem sufficiebat, ut odisset, ipsa pro te commenta est, ut illam tu potius odisses. finge te tamen aliqua remedii tui sentire tormenta; adrogantissime miserorum, tu autem sperabas ardoris inmodici felicem statim sanitatem? quid, si queratur aeger abstinentiae dolore sanatus? excussa sunt plerumque languentium vitia verberibus, redempta debilitate vit[i]a, ignibus, vulneribus interdum profutura grassata sunt, et quae fuissent mala sanitatis, in gratiam remediorum de maioris periculi comparatione redierunt. [12] vix mehercule contingere potest, ut hilares ab hac inpatientia laetique discedant, quos pudor, quos satietas, quos paenitentiae ratio dimittit, nec sine aliquo morsu resilitur a malis, quae voluptate tenuerunt. ~iterum materia amoris est desinere nec queri. opus fuit pari diversitate, viribus, quantis adamasti, ut resipisceres, neque frequenter in media sanitate subsisteres. quale tibi remedium debuerit adhiberi, vel ex hodierno senti, iuvenis, adfectu: pro homine, qui post odium queritur, quod non amet, parum fuit, si amare desineret. audi, igitur, ingratissime, quatenus ad publicas aures secreta vestra proferre voluisti. 'dedi. quid enim,' inquit, 'facerem, quae remedia tam multa perdideram? ferre misera non poteram, quod te iam coeperunt omnes ridere meretrices.' repete agedum illarum conloquia noctium, quibus te frequenter alterius et fortasse divitis amatoris iniuria receptum inter oscula amplexusque monui: 'quid, miser, cum fortuna, quid cum mea condicione rixaris? parce necessitatibus meis, duo pauperes sumus.' sed et tu quotiens in sinus meos lacrimis fletuque resolutus exclamasti: 'sentio furorem, sed imperare oculis, sed animum regere non possum! quam libenter te, mulier, odissem!'

Non est igitur, ingratissime mortalium, quod beneficium nostrum nomine potionis infames. [13] remedium bibisti, sed illud odium tuum est. quid? quod furis, conviciaris, exclamas, non est haustus illius adfectus; et am<at>or talis fuisti. aliud sunt, aliud illi, quos in voluptates superfluentium facultatium mittit secura felicitas. inprobius pauperes amant. sic tumultuabaris admissus, sic moras, sic inpedimenta ferre non poteras. maledicebas populo, conviciabaris intrantibus. cuius umquam felicius commutata fortuna est, si tunc omnes oderas, nunc unam, pauper, odisti? quin potius, iuvenis, admittis consilii rationem? quid agis, infelix, cur redditam modo sanitatem rigore nimiae contentionis exasperas? praedico, testor, consumis odium; nondum totam mentem vis perfusa possedit, adhuc circa te duo maximi rixantur adfectus. adiuva potius, adiuva potionem. contradic agedum quicquid est illud, quod tumultuatur, exaestuat, totumque sanitas componat hominem. tunc te sciemus amare desisse, cum desieris odisse.

[14] Et innocentiam quidem puellae satis, ut spero, defendimus; magnitudo periculi ~vocet~ preces. consurge agedum, miserrima feminarum, reliquam defensionis tuae partem tuere lacrimis. accusator, quid speras, quid expectas? ad genua tua non mittimus eam. toto licet infelicem terrore convenias, non exosculabitur manus; mortem, suprema denunties, te non rogabit. frustra tibi aliquid de periculo nostra metuque promittis, nescit puella, non habet odii remedium. sane tamen viribus potionis effectum sit, ut accusaveris innocentem; sufficit ultioni vidisse pallentem, satis est audisse gemitus. memineris hanc esse, quam tu non, iuvenis, odisti. quid ais? etiamne perferes illud pronuntiationis anceps, illud humanae salutis incertum? numerabis ergo sententias, et, si damnaveris, exultabis, nefande, gaudebis? puto, non adamasti. an et sequeris, dum carnifex trahit, intereris, dum hos oculos occisura contingit manus, dum haec amplexibus tuis nota cervix ad supremos nudatur ictus? non exilies, non pectus oppones, non fidem hominum deorumque clamabis? aspicies percussam imper<turbatus super> palpitantia membra consistens? potes hoc videre, potes hoc ferre? sanatus es.

Quodsi quid tristius iudicii huius attulerit eventus, di ~ripite pereuntium beneficiorum semper ultores, di, quos iste crudelis in amplexibus puellae frequenter maerore, lacrimis aut finem amoris rogavit aut mortem, date nobis iustam de ingrato iuvene vindictam. non inprecamur debilitates, naufragia, morbos: pauper sit et amet quamcumque meretricem et amare non desinat!

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR SEXTA DECIMA

Duo amici, ex quibus uni mater erat, peregre profecti ad tyrannum appliciti sunt. mater cognito, quod filius haberetur a tyranno, flendo oculos amisit. oblata est a iuvenibus tyranno condicio, ut dimitteret alterum ad visendam matrem ad diem praestitutam reversurum, ita ut, nisi occurrisset ad diem, de eo, qui restiterat, poena sumeretur. et iureiurando adstrictus est. venit iuvenis in civitatem; mater detinet ex lege, qua parentes in calamitate deserere non licebat.

[1] Etsi, sanctissimi viri, olim omnes videor humanorum pectorum adfectus in solam amicitiam contulisse, et patior invidiam hominis, qui sibi non reliquerit, ut amaret et matrem, quotiens tamen universam pietatis meae conscientiam intueor, in qua minimum est, quod videor bonus amicus, non possum non hanc primam electionis nostrae conplorare fortunam, quod mihi necesse est aut amicum relinquere aut matrem. facinus, severissimi viri, facinus fit inpatientissimis adfectibus meis, quod succurri non potest duobus. excedit omnem querelae meae complorationem, quod me tam diversis meorum conatibus adversa conveniunt, ut videar eligere. quid non darem miser pro luce matris, qui, ut illam viderem, amicum dedi! fidem vestram, iudices, ne

inter maximas necessitates pereat usus hominis, qui paratus est duobus inpendi! iam hic est tota ratio clementiae, ne ibi me detineatis, ubi non prosum. nec dissimulo, sanctissimi viri, perferre me cum maxime tam incredibilis exempli fidem, ut non immerito possim videri cum matre colludere. ego videor excogitasse istum colorem, et hoc, quod detineor, amicitiae vocatur infirmitas. miseremini, iudices, temptate me et dimittite. an voluerim reverti, scire non potestis, nisi revertor.

[2] Illud, sanctissimi iudices, illud adfectus meos torquet ac lacerat, quod sim ingenti expectatione deceptus: speraveram futurum, ut hoc loco rem magnam faceret et mater. paraveram apud tyrannum hanc iactationem, ut me crederet remissum, et genus ostentationis adamaveram, ut mirarentur homines fidem etiam in orbitate. quo vultis hoc animo feram, quod, etiam ut revertar, amico meo mater inposuit? et quantum ad hanc pertinet, maximum iuvenem decepit, illum, qui meos crediderit adfectus. non possum, iudices, litis huius dissimulare facinus: innocentius fuerat, ut ego nollem reverti.

Viderint, sanctissimi viri, . . . sed receptas nominum persuasiones velut aliquam servitutem caritatis attendunt. me si quis interroget, nullos affectus tantum nasci puto, et si quis omnia vera ratione respiciat, quicquid liberos, <parentes,> fratres, propinquos invicem tenet, amicitia est. homines igitur, quos cum maxime incredibilium rerum loquitur invidia, sumus sine dubio non eiusdem pars animae, non eiusdem pondus uteri; sed quanto minus in causis, tanto plus in affectu est. admirabilior caritas, in quam coimus viribus nostris. non pudet, iudices, hanc fateri persuasionem: minus debetur homini, qui aliquem ideo tantum amat, quia necesse est. ita est, iudices, ita est: a primis statim aetatibus in eandem coire vitam habet aliquem fraternitatis affectum.

Sic effectum est, ut nos statim fama committeret, et tali certamine coimus, ut, si quid accidisset, uni deberet alter[i] exemplum. inde est, quod et pariter ~reverti~ contempsimus, et, quasi facilius esset ~inter fides~ placuit sub incerta pelagi cohaerere. [3] nec tamen vanitate, nec discursu putetis extractos; magnas et inexplicabilis navigandi fuisse causas vel hinc potestis aestimare, quod nos non detinuit haec mater.

Utrumne igitur, iudices, sumere de nobis etiam nunc voluit experimentum ipsa amicitia, et parum fortuna credit hominibus adhuc tantum feliciter amantibus, an haec est magnae semper opinionis invidia, nec ulli umquam tam plena confessione laudantur, ut illos non ipsa quoque . . . ~ad~ litoribus appulsi sumus. homines, quorum omnis casus fama custodiebat, ~consumimus~ terrore, qui parentibus statim caecitas est. hinc illud evenit, quod <non> sumus pariter alligati: sic magis adversus solutum carcer inventus est. pudet, iudices, fateri: iam in hoc victus, iam inferior recessi; ex duobus magis amatur, quem tyrannus paratus est alligare.

Quantum tibi, amice, debeo! non potuit nos dividere nisi mater. ubi primum caecitas nuntiata est, tuus hic affectus fuit, quod hoc credidit tyrannus. quid ille non fecit! ut rex desideravit vicarium corpus, amplexus est catenas; sponderi sibi voluit hominem rediturum per maria, per matrem; repromisit de incertis tamquam de animo suo. quis hominum pro se tam multa fecisset? praestitit, inquam, amicus, praestitit rem, quam videbatur ideo tyrannus indulsisse, ne fieret, et hominem, qui in rebus humanis hunc esse nolebat affectum, decipimus, dum temptamur.

[4] Ego non invenio, cur horreat mater arcem, quid sibi velit quasi destinatas operire cervices. non odit me tyrannus, cuius non interest, an alium occidat. miserere, mater, si quis est magnorum meritorum pudor, querere, quod unum decet, impatientius ex <d>uobus amari semper absentem. cui tu fortunae, quibus necessitatibus inicis manum! me ad amicum meum admitterent alterius catenae tyranni, nunc mihi portas aperiret, subsidio navigium pirata praestaret. si mehercules ante morerer, ire deberes, mater, ad diem. misera, non intellegis, quanto te magis [plus] obligaverit amicus? plus debes homini, qui me tibi remisit, ex quo pati non potes, ut revertar.

Libet mehercules, iudices, libet misereri hominum, qui me laudant revertentem. amicus mihi credidit, ut redirem. ita nunc ego facio rem magnam, ego sum ille bonus amicus, ille mirabilis, ille narrandus? si qua dicentis fides est, facinus mihi videtur, quod scio me non esse periturum.

Sentit, iudices, et ipsa mater rem se facere turpissimam, si necessitate detinear; itaque mulier, quae adhuc de affectu cuncta fecerat, ad legem subito convertitur. pessima, iudices, causa matris est, in qua plurimum lex potest. liberi parentes in calamitate ne deserant; [5] facinus est, iudices, hoc dici homini reverso. ita nunc ego contemno matrem, ego despicio caecitatis obsequia, homo qui omnium calamitatium mearum ambitum in hoc consumpsi, ut redirem, qui inter supremas sollicitudines non pro me rogavi? mihi quisquam contumacium supplicia liberorum, mihi neglectae pietatis minatur invidiam? bone Iuppiter, quanti mihi constitit, ut malus filius viderer! inputem tibi necesse est, mater, quod meum amicum propter te reliqui, ad quem facinus est non reverti.

Nondum, iudices, necessitates meas, nondum amici merita refero; interim contendo tunc esse tantum legis huius usum, cum in calamitate soli sunt parentes. magnam partem mortalium fortuna dimisit a legibus, nec ulla iura tam tristia sunt, ut ea in adversis patiantur homines. ego, cum me necessitas rapit, sic ~habeo queri~ quasi relinquar. excusatae sunt parentibus liberorum calamitates, et si quem lex ista deprehenderit in alterius fatum, transeat necesse est tamquam orbitatem. quid enim, si me detinente matre pater a latere revocaret? et si bella militem poscerent, si legatum patria dimitteret, vel, uti ad propriam descendam necessitatis meae conplorationem, si me damnatum

poena constringeret, videlicet effringeres carcerem, mater, iniceres carnifici manum et perituri filii iugulum auctoritate iuris operires?

[6] Dii deaeque, quam longe est lex, quae retinet hominem, qui poenae non venit! nescis, quantum intellego, mater, quantam invidiam debeant facere liberis parentes, a quibus relinquuntur. mater, quae se deseri queritur, illud exclamet: 'filium meum civitas peregrina sollicitat; ut amoenos nescio cuius recessus orbis petat, debilitati meae subtrahit umeros.' 'iuvenis meus abducitur amore meretricis, et ab officiis caecitatis vitiis abstrahitur oculorum.' eiusmodi gemitu filium necesse est persequaris, ut, quod detineor, obiter et poena sit. non facit ista lex ad liberos, qui misericordia detinentur. ut turpe sit, quod recedo, in eo tantum est, ad quem revertor, et ut facinus sit relicta mater, non faciunt nisi causae relinquendi. homo, qui ad tyrannum revertor, si malo animo relinquo matrem, dignus sum, qui detinear. non est itaque, quod subinde nominis vestri beneficia, mater, opponas, non est, quod vilitati tuae fieri putes, si credimus esse in rebus humanis et alterum affectum. amicitia est, quam mihi videtur natura excogitasse, ut coire invicem possit totum hominum genus, quae ideo nondum circa se tenet omnes admirationes, quia tota non contigit, quae tamen pervenerat ad incredibilium fidem, nisi illa vos inpediretis; amicitia, plurium corporum unus animus, vicariae manus, fortior quam matris affectus.

[7] Rogo, quid refert, quid vocetur ille, qui sic amat? Quid interest, ex quibus magna merita descendant? vultis scire, quid de hoc affectu sentiat mater? et amicum meum putat malle, ne revertar.

Finge me <se>positis paulisper meritis, quibus obligatus sum, hoc tantum dicere: 'amicus alligatus est.' ire volo, mater, ut redeat, ut consoler, ut ~dominum regem, ut, si tyrannus exegerit, vicarium corpus opponam. quid detines, quid moraris? hoc est tempus, propter quod coimus. nescias, an diligat, cuius non habet experimenta nisi sola felicitas, et, si vitae praestes omnia secunda, amicus otiosa res est. dicturum me putas: 'hoc expectat alligatus'? expectat totum immo genus hominum, et nos in hanc fidem persuasiones receperunt, ut, si hoc faciam, nemo miretur. vis scire, mater, quem affectum, quam reverentiam in calamitatibus amico praestare debeamus? nullam legem timuit, ne relinqueretur.

Differo interim causam amicitiae; agere paulisper omnium libet. et tyrannus mihi credidit; volo reverti. nulli umquam, mater, plus commisit fides, neminem magis obligaverunt expectationes. credidit mihi homo, cui res favorabilis contingit, si decipitur, qui sibi excogitasse contra omnes amicos videtur, ut illi inponeremus. non est, quod mihi supplicia, quod omnem mortis apparatum, mater, opponas; facinus est id tantum hominibus bene credere, quod expedit, et actum est de rebus humanis, si sola servatur utilitatium fides. infinitum est, quantum mihi crediderit tyrannus, si me occiderit reversum.

[8] Intellegit, iudices, et ipsa mater, quantae reverentiae locum amicus optineat, quae incipit contendere adfectu. nisi fallor igitur, cum ego sim materia litis, hoc primum aestimare debetis, ut<er> in mea calamitate plus fecerit. ante omnia permitte mihi de hoc adfectus tui genere, mater, queri. quid tibi tam rabido, tam praecipiti dolore voluisti, quid adversis tuis praestare faciem et in oculos tuos accipere nuntium? non reliquisti tibi, ut redimeres. sine dubio adiecisti ad matris adfectus; oculos in media orbitate fudisti; sed illud non laxat catenas, non explicat corpus. quid mihi prodest iste, qui se citra filium consumpsit, adfectus? plus fecisset mater, quae isset ad tyrannum. alligatus sum; tu nunc sic flebis, tamquam solvar in lectulo, tamquam in tuis manibus expirem? in quibusdam calamitatibus desperatio non est summus affectus, et quisquis orbitatem statim credit, festinat ad inpatientiae securitatem. dissimules licet, mater tantae pro me inpatientiae, tam incredibilis adfectus: amicus rem difficiliorem fecit, quod servavit oculos suos, ut alligaretur. dii deaeque, quantum ille praestitit <mihi>, qui [mihi] [in]vidit poenam meam nec recessit! ille, ille terribilem carcerem facit, qui inde procedit. iam non corporis nexus haerebat, nec aliud quam resederant pondere catenae; consumpti longo squalore vultus, concretae noctibus diebusque super ora lacrimae.

[9] Misereminі, iudices, ne perdat auctoritatem meritum, quod ultra expectationem est. ponite sub oculos alligatos, quorum alterum amicus redemerit, alterum mater: rogo, uter plus fecerit? bone Iuppiter, quam avide, quam fortiter vincla nostra tractavit! quibus ille precibus exegit, ut sibi crederetur! 'accipe,' inquit, 'has manus, haec membra, si fieri potest, ut amicum matri remittamus. in totum explebo, si videtur, vicaria poena locum recedentis, vel, si vis utique tibi dimissa membra restitui, spondeo quemcumque iusseris aperto iugulo diem.' fidem deorum hominumque, quid non factum est, ut amicum meum paeniteret? ingestum est misero illud carceris tenebrarumque secretum, gravioribus vinculis opus esse carnifex dixit ad bonum amicum. accedere ad illud cubile iussi sunt homines nocentes, et subinde dictum est: 'vide tamen, amice, si tanti est.' una vox, unus miseri gemitus: 'urite, lacerate, distrahite, ille tamen revertetur.'

Miserere, mater, magna res agitur. amicum meum reliqui contendentem cum tyranno. excuso me vobis, humani generis adfectus, et tibi ante omnia, mater, excuso, quod hoc fieri passus sum. ulla ergo in rebus humanis necessitas tanti fuit, ut illum amicum meum in carcerem ipse deducerem, ut squalorem meum, meas catenas in membra festinantis exuerem, ut tam abrupti commeatus diem contra tot incerta promitterem? testor te, misera conscientia, et si quod nos in illa necessitate numen aspexit, quantum simus rixati circa catenas, quam omnia fecerim, ut ille potius veniret ad matrem. [10] fateor, iudices, unius cogitationis pudore victus sum, quod tam magni beneficii difficultatem ab amico non accipere adfectus videbatur hominis, qui non credidisset.

Miserere, mater, ne me solutum putes; amicum alligavi. hae sunt catenae, quae ligant membra, quae per maria, per infinita terrarum spatia restringunt. sic non potest carcer effringi. invideo tyranno: scit alligare amicos, scit tenere dimissum. iterum ac subinde proclamem necesse est: ego amicum meum alligavi, et, ut te viderem, poenam meam altero homine implevi. scio, quo hoc amicus praestiterit animo, sed ego rem feci hominis non reversuri. interrogo hoc loco inpatientiam tuam, mater, interrogo: quid faceres, si nos ad te videndam deduxissent alligatos aliqui satellites, si barbarus aliqui? fruereris osculis, fruereris amplexibus. non est, quod te ista tamquam levior, tamquam expeditior condicio decipiat. quid putas esse, quod me dimisit solutum ire, quo vellem? crudelis artifex non reliquit nobis, ut inponeremus.

[11] Supervacuo igitur hoc vos in matris causa movet, quod caeca est. hoc, quod nobis invidiam facit vulneribus oculorum, nolite detinendi putare causas; idem videns faceret, nec plus est, quod non potest caecitas ferre, quam mater. ut aliqua filio carere non possit, non umquam calamitas facit. quod si, iudices, in persona mea nec adfectu nec meritis inferior est amicus, quid aliud iustitia vestra debet attendere quam uter plus patiatur? iam satiavit dolorem mater, egessit aestus, edit impetum; iam non desiderant oculi, cum cadunt. adice, quod hanc qualemcumque fortunam inter amicos tenet, inter propinquos; habet omnia ministeria sua debilitas, suas comparationes. vis scire, quanto intolerabilius sit, quod patitur amicus? excaecavit te, quod ego sic tenebar. accipere cibos, quos carnifex, quos tortor ~appendebat . . .

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR SEPTIMA DECIMA

Filium ter abdicare voluit pater, victus. invenit quodam tempore in secreta domus parte medicamentum terentem. interrogavit, quid esset, cui parasset. ille dixit venenum et se mori <velle>. iussit pater bibere. ille effudit medicamentum. accusatur a patre parricidii.

[1] . . . lassatusque per diversos miserae mentis aestus et eundem dolorem, dum me ab utroque animi genere semper quod inpulerit, abducat, et in<ter> pertinaciam desperationemque neutram mihi liceat perferre patientia, hoc primum a notissima clementia vestra peto, ne miremini, quod inter tam varia tristissimaque fata consilio diductus sum; nec pro malis meis quicquam melius invenire potui, quam ut morerer, nec pro innocentia, quam ut viverem. novo igitur, iudices, inauditoque genere discriminis utriusque animi reus qua satis calamitates meas comploratione, quo deflebo gemitu? filium mori volentem paene occidit, quod intervenerat pater. vidistis adhuc illa secreti nostri contentione rixantem: quidquid citra suprema, citra exitum est, contumaciam vocat, tamquam absolutionem aspicit vitam. quis post hoc quaerat ac dubitet,

quo me affectu iusserit virus haurire? qui parricidium vocat, quod non biberim, permissurus fuit, si bibere voluissem.

Quaeso itaque, iudices, delationis hodiernae penitus velitis perspicere causas. obicere putatis parricidium patrem? pro se negat. uritur sine dubio, torquetur; vitam ex hoc tamen non potest ferre, quod mori filium iussit nec coegit, et scit facinus fuisse in inperio, si innocentia est, quod recusavi. suae quod crudelitatis est, vel ab invidia se criminibus meis defendit, excusat, et, ne vocem illam tamquam peractum facinus oderitis, substituit pro malo patre miserum. [2] hic est, iudices, deprehensae impietatis aestus: nemo umquam volet innocentem filium videri, quem voluerit occidere.

Illud quoque, iudices, a gravitate publica peto, ne quis me mori voluisse non credat. contumaciter adhuc, prioris constantiae meae more, defendor; alia est mihi ratio, cum vici. fortior sum reus quam absolutus, et tunc tantum par esse non possum calamitatibus meis, cum me constare coepit nihil aliud esse quam miserum. bene, quod rursus vocavit in forum, iussit integritatis agere causam! fecit, ut mihi videar perdidisse mortem: si paenitet patrem, quod me bibere iussit venenum, ego ferre non possum, quod effudi.

Licet igitur inmitissimus senex confundere publicos conetur adfectus querelarum fronte mutata, non sumus novi vobis accusator et reus, nec nos modo pietatis eversae recens adseruit inmanitas; parricidam me olim vocat. ita est enim, iudices, ita est: iam pridem omnium nefandorum solis nominibus accusor; sic mihi illa prima patris maledixit asperitas. hic est ille, quem desinere iam iusseratis, qui semper ad vos recurrit et vincitur. fallitur, quisquis ullam de moribus senis lassitudinem vel patientiam sperat: patri, qui abdicare non potuit, minus est filius nocens <reus> quam absolutus.

[3] O pertinacissimum accusatorum genus, victi parentes! dum auctoritatem nominis vestri fortius imperiosis adseritis adfectibus, et, ne pudorem paenitentiamque fateamini, contumacia vindicatis errorem, calamitatibus meis accessit, ut ter absolverer. namque ut erat in supervacuo odio mei senex prima lite deprensus, ferre non potuit, quod reddebar invito, et, quia a iudicibus non inpetraverat, ut abdicaret, apud se tenuit, ne desineret hoc velle. credidit tamen aliquid profecturum querelarum errore repetito, et speravit, iuxta contentionem suam ut lassesceret aliquando pro me iusta miseratio. quid facerem igitur, quo verterem iam fatigatam innocentiam? nec exire me decebat ex domo, ne viderer quicquid vos non credideratis, agnoscere, nec expectare poteram, cum mihi rursus aliam seriem malorum minaretur, quod me iam coeperat pater contentione, qua vobis irascebatur, odisse. tandem infelix miseritus mei, miseritus patris, cum de praeteritis prospicerem iurgia tam longa quam vitam, captavi, fateor, hominis ~occursum~ quem mihi videbar exasperare praesentia, exorare, dum morior, et tamquam novissimi ambitus genus excogitavi, ut me in honorem sui reverentiamque pereuntem sic

odisse desineret, quomodo parcere solet ira cedenti. non habet alium quam mortis exitum filius, qui nec reconciliari potest nec abdicari.

[4] Erat in domo nostra locus, in quem secedebam semper reus, in quem revertebar absolutus, querelis meis lacrimisque iam conscius [in quem se ferant]. in hunc, non tamquam custodiae patris inponerem, (nam quid posset inveniri, quo non me captantis aliquid deprehendere cura sequeretur?) sed sicut solent, qui mori volunt pudore, non ira, ab omnibus, quae videbantur avocatura, secessi. nam nec placuerat exitus genus querulum, tumultuosum aut quod faceret invidiam. sed quid mihi tecum est, integritatis nimia simplicitas? non putat se posse deprehendi, quisquis venenum parat ipse poturus. totus oculis animoque conversus haerebam miser in opere moriendi, nec dissimulo, cum quadam cunctatione, cum mora, sicuti bonae conscientiae lenta mors, nec praecipiti per suprema trepidatione festinant, quos hoc solum, quod sui miserentur, occidit. abiit per tacitas conquestiones mens in obitus contemplatione posita, et hausurus potionem, qua renuntiarem rebus humanis, totam apud se reputabat animus innocentiam suam, cum pater secretum, quod per inpatientiam pereuntis impleveram, quantum credo, lacrimis meis gemituque perductus, intravit. non potest videri, iudices, suspicatus aliquid de parricidio: quid tererem, cui pararem, nesciebat, qui interrogavit.

[5] Nuntio vobis, sanctissimi viri, nihil a morientibus fingi; nihil vita laborante simplicius. ad subitum interventum patris non tamquam deprehensus obstipui, facinus me tacente non pallor, non est confessa trepidatio, nec, sicut accidere nocentibus solet, illa obvia semper errantium patrociniorum verba variavi, cum me repente interrogatione subita avocavit, abduxit, quaesivit, quid tererem, cui pararem. sed ego sine cunctatione, sine tarditate respondi; et me mori velle eadem veritate et confessus sum venenum esse, quod terebatur. date, iudices, patrem, qui filium mori nolit et credit; quis habeat, iudices, dicenti fidem? venenum filii, quod invenerat pater, non ille potius effudit; stetit quin immo intrepidus, adrogans iuxta orbitatem, quam videbat, et mihi mortem, quam promiseram, quam minabar, ingessit. 'bibe,' inquit. quis post hoc, iudices, expectat, ut continuo paream iubenti? ita demum mihi non est aliud relictum, si patri par<a>vi.

[6] Audite nunc, dii pariter atque homines, quid post tres abdicationes et querelas totiens iudicum gravitate percussas velut attonitus, amens nuntiet saeculo pater: parricida saevus, parricida crudelis non bibi venenum! hoc est totum facinus meum: vivo, respondeo, non fugio iudicem, non cedo criminibus. iam non miror, quid sit, circa quod inpatientia deceptae crudelitatis exaestuet: plus quam orbitatis gaudium <erat>, quod modo perdidit senex: speraverat, ut occidere me posset meo veneno. sed quatenus invenisse se putat, quod crederetis, et, <ut> contentionibus subinde damnatis auctoritatem de novo dolore circumdaret, inusitata commentus est, quae sola

mihi superest ratio vivendi, facinus ea simplicitate, ea fide denego, qua confessus sum de veneno.

Parricidii agis. abstulisti quidem mihi partem, ut exclamarem hoc loco: 'fieri non potest'. scio, quantum defensioni meae difficultatis adiecerit, quod iam pridem in domo nostra humanorum pignorum ratio non constat; sed pronuntiatum liquet, utri ex nobis facilior sit inpietas, uter iuxta alterius languorem, suprema ~non fecerit: tu unicum cotidie proturbare conaris e domo, velles inopiam meam, velles aspicere squalorem. ego osculor illas expellentis manus, ego abicientis genua teneo, et ad patrem, qui me tam notabiliter odit, non habeo, cur velim redire, si non amo[r].

[7] Praevaleret nominis tui fortassis auctoritas, si contentio nostra coepisset a veneno. consumpsisti quicquid est, quod parentes ab omnium scelerum suspicione defendit. non habet pater, unde parricidium de filio credat, nisi quem posset occidere. me quidem, pater, et infelicis huius persuasionis simplicitatem si quis interroget, nec a te parricidium fieri posse credo nisi meo veneno, facinus tamen in omnibus incredibile pignoribus nullis difficilius quam liberis puto. vos adhuc in suprema nostra praecipitat auctoritas, qui filium occidere vocatis plerumque gravitatem, sicut abdicationis emendationem, sicut reliqua supplicia nostra rationis fronte protegitis, cunctosque praerigidae mentis adfectus vocabulo molliore lenitis. nos nec felices facinus istud possumus concipere nec miseri. non perveniunt ad nefas istud nec necessitates, omnis citra desperationem dolor, ira languescit. et quanto, dii deaeque, difficilius, si paretur sine conscio, sine ministro, totumque facinus et animum filii poscat et manus! memento, cuius obicias immanitatis horrorem; patrem occidere velle hinc tantum accipit vires, ut mori possis deprehensus.

'Ut sciatis,' inquit, 'verum esse quod obicio, et abdicare volui.' non potest, pater, efficere pertinacia querendi genus probationis. tu, cum dicis 'filius me voluit occidere,' videris tibi facere prioribus iudicibus invidiam, exclamare: 'vos faciles, vos misericordes, hunc mihi redditis?' [8] sed iniquissimum est, ut abdicatio, quae nec in sui valuit effectum, fidem maiori crimini praestet. non sum reus inexplorati pudoris, nec ante acta vitae meae sub hodierna primum lite tractantur. felicior innocentia est citra suspiciones, certior post reatum, et quantum infamiae praestant obiecta dum nutant, tantundem auctoritatis absoluta restituunt. an scilicet superatus est gratia pater, et apud senes et apud parentes auctoritate praevalui? viderint, qui calamitatibus suis sic blandiuntur, ut sibi adfuisse credant misericordiam, favorem; filius a patre delatus numquam poterit superior esse nisi causa. sane tamen feramus, ut prima abdicatione non egesseris totum dolorem, multa tibi de criminibus meis verecundia querendi, multa paternae pietatis abstulerit infirmitas; quid non implet repetita delatio? reversus es in forum iam ad iudices iratos. quanto terrore cuncta perculit pudor ille iam victi et redeuntis in damnatam

conluctationem! acrior semper ex verecundia dolor. sed et iudicum cura quanto malignior circa redditum reum! quam multis placet illa de dissimilitudine pronuntiationis auctoritas, et severior videtur diversa sententia!

[9] Tertia vero abdicatio, dii inmortales, quem adparatum, quem movit ambitum! ego miror, quod mihi licuit audiri, quod me non statim primus querelarum tumultus oppressit. quid post ista novi, pater, obici potest? inter leges, inter iura consenui, non habeo in moribus meis, quod non melius iudices sciant. scilicet capit natura rerum, ut futurus parricida non praemiserit notas, nullis ante sit maximi sceleris inmanitas tumultuata flagitiis, et quandoque culleo, serpentibus expianda feritas sub placida mente primam pertulerit aetatem? aliud est miserorum genus, quod clementia, quod succurrendi favore dimittitur: absolverunt me qui sciebant non profuturum mihi, quod non abdicarer.

Proclames igitur licet: 'subinde detuli, saepe questus sum, ter abdicare volui!' hoc tamen res ista debet efficere, ut tibi non oporteat credi, quicquid aliud obieceris. Non enim sequitur, pater, ut me tuis criminibus accuses, quod nocentem tuis moribus probes. filium parricidam non facit severitas vestra, non saevitia, non terror; ad tam grande facinus non ira opus est, sed moribus, non dolore, sed mente. omnes iniuriae levius exasperant, levius offendunt; innocentis fili ultio est mori.

[10] Quod si manifestum est nihil tunc in moribus meis fuisse, quod posset esse suspectum, aestimemus, unde postea traxerim parricidii causas. vos hoc loco libet interrogare, iudices: quis magis debet innocentiam amare? vici patrem, omni nunc sollicitudine, omni labore custodiam illam gratiam, illum ambitum meum, quo remuneror advocatos, quo persolvo iudicibus, illud propter quod audeo domum reverti, propter quod non timeo casus, non subita pro patre, non maligna fata. fidem non capit, ut me tres absolutiones et innocentem probaverint et effecerint parricidam.

Praeterea, pater, quam infirmum me, quam trepidum reddit ipsa victoria! an scilicet ignoro, quod me reversum circumstat totius domus maligna cura, quod vivo inter homines, quibus apud te gratiam parat, si de nobis aliqua mentiantur, fingant? videlicet hoc nos in facinus praecipitat, inpellit, quod aliquid speramus de testamento tuo. quid? ego non sentio, quod, sim licet remissus in domum, a caritate tamen exclusus, abiectus sum? rogo, qua fiducia facinus paro totiens delatus et paterna conquestione praedi<c>tus? quod vis patrocinium sperem pro parricidio meo? defendi non possem, si bibisses tu venenum. finge me parricidii voluntatem. finge habere causas; unde occasionem, unde fiduciam? ego nec mori possum, nisi ut deprehendar. [11] venenum paro, qui ministrum, qui non invenio conscium? despicior a liber<t>is, contemnor a servulis, evitant sermonem meum, conloquia fugiunt, et caritatem tui simulant odio mei. an videlicet spero posse fieri, ut ipse

porrigam? est enim mihi ad convictus tuos facilis accessus. Venenum mehercule putabis quicquid dederint hae manus. et virus praesentaneum paro, quod statim, quod subito corripiat? at quemadmodum mihi supersit ulla defensio? an lentum et quod tarda peste consumat? scilicet ut non statim exclames, ut te meum virus bibisse non credas? rogo, cui paravi venenum, quod dare non possum nisi mihi?

'Ita,' inquit, 'parricidii argumentum est et hoc ipsum, quod habuisti venenum.' omnibus, iudices, quibus ad scelerum conatus adiuvatur deteriorum cotidie fecunda mortalitas, non hanc solam potentiam natura concessit, in quam malis mentibus et nocentium ducuntur ingeniis, sed illis usus ex animo est, totumque, quod faciunt, de conscientia possidentis accipiunt. quid enim, si latronem gladio tantum probes? sic munimus et somnos. excute peregrinantium sinus, haerent tela sollicitis. non vetant ista leges parare, prospicere, nec instrumenta prohibent, sed aestimant usus. finge me velut in media prosperitate vitae proclamare: 'venenum paravi, ad quod incerti casus, ad quod languor, dolor, ad quod confugeret improvisa debilitas.' [12] Miramini, quod hoc fecerim homo, qui circa me fortunam, qui discrimina humana lassavi? cui nescio quid adhuc paret totiens victa delatio? debuit habere in sua potestate mortem, quem iam pater poterat occidere.

'Non est,' inquit, 'credibile, ut mori volueris absolutus, qui reus noluisti.' poteram quidem dicere: pater, vixi, dum spero fas esse, ut incipias aliquando misereri, ut te squalor meus frangat, mitigent lacrimae, pallor exoret; sed ignosce innocentiae, tunc me decuit pertinax, rigida defensio. vixi, ne me videretur expulisse de saeculo profundorum scelerum deprehensa trepidatio, ne super cadaver meum proclamare posses: 'certe merito timui, merito praedixi; venenum qui <bibit>, vivendi non habebat audaciam', ne supremis meis conviciareris, ne quid posses obicere iam non negaturo. verum tibi de impatientia mea fatendum est: eadem mente nolui mori, cum abdicares, qua non bibi, cum iuberes.

Sed fruere iterum, fruere saepius confessione tam misera, et, quia oculos spectaculo non licuit implere, satientur aures: volui mori. adice, si videtur, hanc malis nostris contumeliam, ut interroges quare; abdicare me subinde voluisti. quid ais, rerum natura, pietas? ita <non> iustiores causas habet <haec> inpatientia quam corporum damna, quam facultatium tristis eversio? in suprema praecipitat me pater. ita non haec una vox complectitur omnes calamitates? non videmini nunc vobis universos audire miseros? possimus fortassis aliorum accidentium sperare finem; non habent proximorum odia regressum. quaecumque nexus accepere naturae, et quae sanguine visceribusque constricta sunt, non laxantur diducta, sed pereunt, et quae de primo tenore nascendi vix in contrarium victa deflectunt diuque pravitatis suae rigore durata, mox in pristinum cursum remissa non redeunt, sed quo totum pondus omnesque vires inclinata traxerunt, vigore, quo sibi permissa

crevissent, in ipsius vitii robur adolescunt. [13] in hoc est tota difficultas, ut incipiat non amare filium pater. hoc cum frontem confessionis accipit, reliqua praecipiti furore decurrunt, et redituris caritatibus obstat quicquid obstiterat ab odiis. semel sibi parentes liberique mutantur, semel auferuntur. felices, qui habent in conscientia sua, quod debeant emendare, corrigere! illa demum potest ira desinere, quae coaluit ex vitiis liberorum. ego quid facio, cui non luxuria, non est mutanda petulantia, cuius abdicatio non de meis, sed de patris moribus venit? frustra mihi exhortationes, frustra blandientur vana solacia. hominis, quem pater odisse non desinit, unus exitus est, ut se oderit.

Et quantulum habet de toto dolore nostro ille, quo venitur ad iudicem, dies! ego, cum dico: pater me odit, illud exclamo: omnes sine me sunt festi dies, omnis laetitia sine filio; non adloquitur maestum, non adsidet ille languenti. gratissimus, quisquis de nobis tristius aliquid attulerit, quisquis maledixerit, conviciatus fuerit absenti. ego si hoc possum ferre, merui. alia sunt adversa, quae de continuatione sui patientiam parant, quae durant adsiduitate firmantque mentem; quod te pater oderit, cotidie novum est. minus fortassis urant invicem simultates et mutuis detestationibus invisa respirent; odium is tantum filius perferre poterit, qui et ipse oderit patrem.

[14] Vos nunc, iudices, universos quin immo mortales infelicissimus iuvenis interrogo: quid me facere vultis? explicuit nos sine dubio de criminibus exitus, quod absolutus sum; tamen non hoc effecit, ne mori velim, sed ut mihi liceat et vivere. victus sum enim mehercules, victus sum, iudices, absolutionibus meis, et, quae certissima est animae laborantis infirmitas, misera felicitate defeci. quem mihi vultum domum reverso, quem suadetis animum? non decet gaudium me[um]: exaspero hilaritate, offendo tristitia. capto sermonem; invisus sum, tamquam adroganter insultem doloris causa dicor, si propius aspiciar, videor, si recedo, contemnere. quousque vincemus? nesciunt prorsus abdicationibus mederi, qui non statim cedunt, qui conscientiae suae rigore nituntur. non vincitur pater, non sum absolutus: cum domum veni, nemo me diligit, nemo reveretur. iam ad nos de penatibus illis non pertinent nisi secreta, nisi latebrae. non exuo, non depono sordes, et mihi cotidie senex tamquam accusaturus occurrit. attendo, quid faciam, quid loquar, qualis aspiciar, et, quod malignissimum est sollicitudinis genus, me ipse custodio. satiasti me, vita, satiasti, et cum felicibus quoque veniat ex nimia prosperitatis continuatione fastidium, quod taedium paras lassitudine miserorum! consumpta est in lacrimis, in precibus aetas, exacti sordibus dies, anxietate noctes. quid mihi contra tam indigna, tam gravia promittit integritas? abdicari debet, quem nocentem pater odit, mori, quem innocentem.

[15] 'Sed, ut credamus,' inquit, 'voluisse te mori, cur potissimum veneno?' possis quidem, pater, hanc de omni supremorum genere litem facere morientibus, et, quia rerum natura varias fatorum vias indulsit animae, in nullo non exitu simili ratione reprehendas, quicquid electum est. sic super strictum

nudatumque mucronem proclamares: 'cur non veneno?' sed nihil est delicatius exitu, quem non supplicia, non metus, sed collecta de calamitatibus commendat infirmitas. mihi tamen praecipue cum hoc mortis instrumento propria concordia est: non spargit cruorem, nec trucem cadaveris relinquit aspectum; placida est, quieta est. ingratissime senex, ego et hoc sic moriendo prospexeram, ne me occidisse alius videretur.

Te nunc adprehendo, te interrogo, pater: ita parricida sum ego, qui venenum adfero in domum tuam inparatum, rude, terendum, cui tam multa restant, ante quam dari possit? ita parricida sum, qui iuxta te quaero secretum, qui de potione tibi incerta, quam nemo detulit, tam simpliciter, tam facile respondi? secedo in medios penates, nullos ab introitu praepono custodes, non evito transitus, non excludo venturos. rogo, utrum haec omnia sunt occidere volentis an mori? venenum, quod tibi pararetur, invenisses absconsum, reconditum; multum circa illud palloris attoniti, concisa verba, trepida suspiria et me negantem. parricida deprehensus effudisset venenum, ne fateretur.

[16] 'Cur ergo,' inquit, 'si tibi paraveras, non bibisti?' breviter, pater, et secundum naturam condicionis humanae respondeo nihil aliud esse in potestate miserorum, quam ut mori velint. ego cum dico 'mori volo', non hoc dico 'moriturus sum'; de animo meo respondeo, non promitto de fato. miraris! quod, quamvis iam teneam venenum, multum tamen adhuc casibus incertisque superest? accepere perfossis plerumque visceribus vitam tamen ab ipsa desperatione redeuntem; strictos circa colla laqueos aut nexus aut ipsius corporis ruina decepit; rotatos per abrupta mollis iactus explicuit. tam consentaneum est, ne moriatur qui velit, quam quod morimur inviti. sed malo, sicut coepi, simplici tecum ratione consistere. nihil aeque, pater, impetu constat, quam mori velle, nec quicquam res humanae inpatientius habent pereuntis adfectu. hunc si retinere velis, sufficit, ut moreris, et rationem quoque homini mortis eripiet, si quis abstulerit ardorem. frangit animum quisquis intervenit; abducit, avocat, quisquis adloquitur. ambiunt[ur] cuncta moriendi spatia pro vita. ideo nos mehercules crediderim <in> eiusmodi exitum eligere secretum. minimum est, quod confundat hominem infirmitate morientem, et exiguis causis opus est, ut displiceat obitus, quem misero suasit integritas. quid, si interveniat aliquis, qui gaudeat, qui vindicari se putet, si testis adhibeat oculos, quibus invidendum sit? statim mehercules adrogans vita s<t>imulabitur, statim contumax dolor cum deprehensa morte dissentiet.

[17] Nescis, quantum mihi haesitationis paraveris, cum interroges, dum respondere cogis ~setis quem et~ reddere, iterum litigare, defendi. me vero tunc pariter omnes tenuistis, adfectus, indignatio, pietas, reverentia, dolor. ego propter patrem mori possum, coram patre non possum. adice nunc, quod et dixisti: 'bibe!' si mehercules saucium palpitantemque iussisses adigere ferrum, premerem clausis vulneribus animam; <si> stringere aptatos ad colla nexus, conarer abrupto desilire laqueo; si non iniceres manum ad praecipitia

properanti, flecterem in plana cursum. Merito prorsus, anime, secretum solitudinemque captaveras. intervenit pater, actum est, perit ille susceptae mortis ardor et utroque nos resolvit adfectu: mori non debeo, si vetuerit, non potero, si iusserit. 'bibe', inquit. nondum quidem potioni virus aptatum est, sed me ideo deprehendisti, quia adhuc terebatur. multa tamen mihi, pater, ante facienda sunt: volo prius convocare servulos, contrahere libertos, complorare, conqueri, mandare, defendi. 'bibe.' mihi vero tunc adiecisse visus es: 'teneris, haeres, eamus ad iudicem!' 'bibe.' sic hoc iubes, tamquam negem venenum. interrogare vos velut in illa secreti nostri praesentia libet: quem mihi post hanc vocem animum datis? dicit hoc accusator, dicit hoc victus, dicit secreto, dicit sic, ut possit negare, si bibero. 'bibe.' ego quidem volo, et hoc cum maxime paro, sed totum hunc animum, senex, tua aviditate mutasti, 'bibe.' [18] quid restat, quam ut recusantis ora diducas, ut infundas per oppositas manus? mihi vero tunc excidit, quid vel<l>em, quid pararem. vidi truces loquentis oculos, vultus parricidali ardore suffusos. iuberi mihi videbar, ut biberem tuum venenum. nescisti, pater, pertinaciam meam servare, nescisti. filium propter te mori volentem deprehendisti; vis occidere? veta; invade poculum, ne hauriam; bibam. exclama: 'temerari, quid facis? iam desino irasci, iam revertor in gratiam!' properabo, ut hoc secum aures ferant, ut inpatientia tua fruantur oculi. tibi inputes, quod me retorsisti, quod ablata sunt sacramenta pereundi; innocenti facilius est mori, si rogetur, ut vivat. fidem deorum, in quam me contumaciam, pater, in quem tunc inpulisti contentionis ardorem, cum diceres 'bibe'! nec vivere mihi libuit nec mori, ereptus sum miser animo meo, et inprovisa voce percussus steti sine affectu, sine [ne]cogitatione attonitus, amens et me paene aliter occidi. nihil est profecto inprovisorum dolore torrentius, et fractae malorum contentione mentes ad inexpectata caligant. non querelas post hoc invenio, non verba, non lacrimas. ad nullius rei conatum sufficit mori alterius animo et suo veneno.

[19] Licet igitur nova me reatus mole convenias, non paenitet tamen flexisse, non paenitet, illum spiritum rigoremque pereundi; tamquam parricida moriebar. pater, qui queritur, quod non bibi, iam nunc diceret: 'deprehensus erat, negare non poterat.' essem nunc ter abdicatus, et me contenderet ad iudices meos redire non ausum. bene quod sic effudi, tamquam rursus vita placuisset; venenum, quod videretur deprehensum, nemo ideo bibisse crederetur, quia sibi paraverat. dic nunc: 'non fui passurus, si bibere voluisses.' deinde hoc sic probas, ut me hodieque coneris occidere? non eras passurus? quando, per fidem, inicis manus? potuit eadem, potuit peragi brevitate, qua iusseras. non eras passurus? deinde non timuisti, ne mihi animum pereundi vel hoc faceret, quod putabam me iuberi? facinus est, si morior, ut postea quaeratur, an volueris occidere. tu licet invidiam vocis illius alterius mentis simulatione defendas, occisuri tamen fuit ipsum experimentum, nec interest rigoris, quaedam patiaris an temptes. numquam movebit patrem filius hoc, quod moritur, quem non movit hoc, quod paratus est mori.

Quid nunc faciam, iudices, pertinacissimo rigori? in quod me conponam patientiae genus? videtis hominem, quem nullus animi mei status mutat, quem constantia nostra, quem offendit infirmitas. vivere volo; proturbat, expellit. mori conor; interpellat, exagitat. iam fortassis aliquid, si nobis hodieque clementia vestra succurrerit, paravit, invenit. qui finis, quis exitus incredibilium malorum? de filio absoluto fecit, ut mori mallet, de moriente, ut viveret.

[20] Vos vero, sanctissimi viri, quo iam ambitu, quibus possim convenire precibus? ille vester infelix, ille vester absolutus flere vetitus est, non habet gratiam suam totiens genua complecti et ad fatigatam misericordiam novi discriminis pondus attulimus. o mors semper imperata miseris, negata cupientibus, quando succurres? me infelicem, perdidi venenum! sed quatenus aliquid, pater, expectationi tuae repromisi, nolo desperes. fruere quin immo ante suprema, ante exitum meum hac voce: vicisti. nescio quidem, quod rursus eligam obitus genus, an placeat reparare virus infelix, sed praedico, testor: quaecumque sederit ratio leti, miserere, ne iubeas, miserere, ne cogas. facilius me occid[er]ent gemitus tui, lacrimae tuae. et, ne mihi pute[ti]s illam secreti nostri excidisse vocem, venenum quidem te iubente bibere non potui, quandoque tamen hoc occidet, quod bibere iussisti.

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR DVODEVICENSIMA

Malae tractationis sit actio. Speciosum filium, infamem, tamquam incestum cum matre committeret, pater in secreta parte domus torsit et occidit in tormentis. interrogat illum mater, quid ex filio compererit; nolentem dicere malae tractationis accusat.

[1] Etsi, iudices, callidissimus parricida facinus suum sic ordinavit, ut vobis matrem faceret invisam, sive dissimularet misera mortem filii sui, sive quereretur, tantaque monstrorum novitate circumdatam eo perduxit, ut sibi videatur infamaturus iterum vel patientiam nostram vel dolorem, matri tamen, <in> cuius calamitatibus ~ne minimum sibi vindicat orbitas locum, ideo ad vos fugiendum fuit, ut sciretis non illi praestari, quod tacet maritus. laudo, iudices, laudo miseram, quod interrogare noluit domi, quod nihil fecit et ipsa secreto. hic coram civitate, coram liberis ac parentibus et, licet dissimulare parricida videatur, coram rumore mater inquirit, quid tormentis unici quaesierit, quid morte compererit. respondeat saltim reus, fateatur iratus, cui in peracta crudelitate modestia[e] frontis obstitit. nec uxori potest videri parcere, de qua scire voluit, an esset incesta, nec filio, quem, tamquam sciret, occidit.

Ante omnia igitur, iudices, mulier infelicissimi pudoris hoc ab adfectibus publicis petit, ne vobis accusare videatur: ream se incesti, ream parricidii putat, exhibet populo conscientiam suam et adversus quemcumque sermonem, quodcumque secretum marito famaeque praestat interrogandi potestatem. vellet innocentiam suis probare visceribus, vellet in eculeos, in ignes hanc miseram praecipitare pietatem. [2] ignoscite, iudices, inpatientiae, quae contra callidissimam dissimulationem libertate doloris exaestuat; incestum probaretur silentio patris, si taceret et mater.

Equidem, iudices, tam contrarios adfectus senis satis admirari, satis stupere non possum: in rumore tam suspicax, post tormenta <tam> patiens, modo ad fabulas vulgaresque sermones pronus ac facilis, in orbitate, in parricidio, <in> reatus quoque dolore conticuit. quo repente conversus est, in quam modestiam desperationemque defecit? torsit tamquam dicturum, tacet, tamquam dixerit. fidem igitur vestram, iudices, ne cui praestet magnae severitatis auctoritatem non posse defendi, neve ideo suspicari nefanda malitis, quia se silentio parricida miratur. parcere nunc illum cuiquam tacendo creditis? loqui se cum maxime putat, et, si bene artes et profundae mentis consilia perspicio, respondere sibi videtur plus quam mater interrogat. fallitur, quisquis hunc esse credit inexplicabilis doloris aestum et inter silentii confessionisque causas miserum pudorem; alium exitum non habet, quam ut respondere nolle videatur, quisquis filium occidit et probare non potest, propter quod debuerit occidi.

[3] Coniungat, quantum volet, nocentissimus senex cum rumore populi silentium suum, et relaturae ordinem tristissimae sortis conlata malignitate cludat ora, compescat auditus. securi tamen estote, mortales, fas est, fas est innocentissimae matri velut in templis, velut apud ipsos proclamare superos: 'amavi filium meum!' matrona, iudices, cuius puellares annos, primam rudemque coniugii mentem nulla libidinum respersit infamia, cui impudens rumor, suspicax maritus nihil umquam potuit obicere nisi filium, quae pudicitiae prima fiducia est, edidit partum, quem maritus agnosceret. non timuit, ne stupra furtivosque concubitus parvuli vultus aut crescentis infantiae similitudo detegeret. natum de te continuo, si quid ipsi creditis, inpatientius complexa quam reliqui parentes non in nutrices nec in ministeria seposuit; suis aluit uberibus, suo fovit amplexu. numquid et hos annos, parricida, numquid et pueritiam miseri iuvenis infamas? actum est de sacrorum nominum fide, si, ut videatur innocens mater, aetas tantum filii facit. accendebat hanc erga unicum optimae matris inpatientiam rigidus pater, asper maritus, et sibi videbatur parum implere, quem pro duobus conferebat, adfectum. rarus hic namque ad oscula, difficilis amplexibus, et qui unicum aspiceret animo, quo quandoque posset occidere, fecit, ut notabilior esset caritas matris. omnis igitur miserae sermo cum filio, omnis in publicum pariter egressus. gaudebat etiam, quod laudandus occursibus, quod omni frequentia coetuque conspicuus populo iam ipse fateretur, quod plus amaretur

a matre. [4] misereminі, iudices, ne nefandas suspiciones maritum ex ullius traxisse credatis indiciis; suum rigorem, suum tantum secutus est animum. filium si non ames, videatur tibi mater adamasse.

Questurum nunc me, iudices, putatis de licentia sermonis humani? ego vero iuxta hunc patrem non accuso rumorem. quae materia fabulae tam inpudentis, qui fuerit auctor, iste probavit, qui credidit. facillimum fuit, ut loqueretur populus de incesto, de quo mirabatur patrem suspicari.

Haec sunt, iudices, quae mater fecit secure, simpliciter, palam, coram marito, coram civitate. referat nunc suum iste secretum. iuvenem, quae integritatis prima simplicitas est, nihil timentem in partem domus, qua nulla proclamatio, nullus poterat gemitus audiri, rapuit, abduxit. ibi verberibus, ignibus, omni crudelitatis arte consumpsit. quis umquam, iudices, peius de innocentia temporum, de sacris meruit adfectibus? torsit filium, ut probaretur incestum; occidit, ut crederetur.

Ponite nunc ante oculos, iudices, duorum parentum confessionem. mater exclamat: 'filium amavi!' pater dicit: 'occidi.' nefas est utrumque putetis innocentem. iam quidem, nocentissime senex, grande deprehensae feritatis indicium est, quod, cum filium occideris, ut interrogeris, expectas: non erumpis ab illo secreto tuo terribilis in publicum, et homo filii cruore perfusus non proclamas, non deos hominesque testaris, non occidis et matrem? scilicet modestia te scelerum tuorum cum maxime decet, et ideo tibi relinquis, unde sis quietae patientiae: [5] miser parcis uxori, coniugales deos et lectuli iura revereris. o quam non habet nec quod mentiatur!

Malae tractationis agimus. placet ergo, iudices, ut illa voce, qua matrimoniorum conquerimur iniurias, gemitu, quo corporum contumelias, damna cultus et negatos in publicum deflemus egressus, orbitates ac liberorum suprema plangantur? quid tamen facere vultis miserum dolorem, si non habet aliam sexus hic legem, si intra iuris huius angustias omnis nuptiarum querela constricta est? mater, quae de morte filii maritum malae tractationis accusat, non vindicat, sed probare contenta est, quod non debuerit occidi.

Omittamus paulisper, iudices, orbitatis tristissimae dolorem, et in parricidio malae tractationis reddamus aliunde causas. ita non iuste quereretur uxor, si diceret: 'adulterium de me facile suspicatus es, cito credidisti'? matronalis pudor tutelam non ex sua tantum innocentia habet, infirmitas huius sexus non potest totam [in]probitatis existimationem debere tantum moribus suis; omnis in feminas venit maritorum praedicatione reverentia, omnes sermones originem de vestris pectoribus accipiunt. tristior vultus, querela, fastidium fatum est coniugii. de pudore pronuntiat, mittit in ora populi, mittit in fabulas. hoc proxima ministeria narrant, hoc exteri putant. nemo peiore exemplo temere de uxore credit, quam cui omnes credituri sunt. sane faciat vos pronos

ad suspiciones nimia caritas, et <ex> inpatientia diligendi plerumque descendat, ut credas facile, quod timeas; furtiva stupra raptosque concubitus obiciat vel falso maritus; fas est, fieri solet; parcius tamen, si iam sit et mater, si in fidem castitatis uxoria fecunditate profecerit. quid, si sit iam iuvene quoque filio severa, iam nurum nepotesque prospiciat? [6] miseremini temporum, ne alienae innocentiae interpretationem de suis quisque moribus trahat. incestum posse fieri pater hoc solo vult probare, quod filium potuit occidere.

'Rumor,' inquit, 'fuit.' est hercules, cui contra rerum naturam, contra parentes liberosque credatur! 'rumor fuit.' hoc ergo sic audiemus, tamquam si diceres: 'conscius detulit servus, nuntiavit ancilla, inprovisus adstiti, dum non timeor, adveni'? rogo, iudices, utrum credibilius putatis incestum de matre an de rumore mendacium? rem inpudentissimam populus loquendo fecerat, nisi pater credidisset.

Pessimum, iudices, humanarum mentium malum est, quod semper avidius nefanda finguntur, nec umquam se maius operae pretium putant maligni facere sermones, quam cum incredibilia quasi deprehensa narrantur. Necesse est contentiosius loquaris quod probare non possis, et adfirmationem sumit ex homine quicquid non habet ex veritate. est tamen hoc iniquissimum de loquacitate populi, quod plerumque accendit contentio non credentium fama<m>: materiam miraris rumoris, de qua nemo nec sibi credit, quam qui narrat, adsignat alii. rumor res sine teste, sine indice, res ex incertis inprobissima, maligna, fallax et similis silentio tuo. [7] quid et ipse de rumore senseris, vis breviter probem? tormentis quaerendum putasti, an verum diceret.

Sane sit aliqua publici sermonis auctoritas in illis, ad quae fas est populi pervenire notitiam. vide[o], cur adulteria proferantur in fabulas: explicantur per ministeria, per conscios; habent inconsulta gaudia. pars voluptatis videtur esse iactatio. facinus vero, cui, si fas est, ut illud humanae mentis capiat audacia, circumdatur undique nox profunda, densior caligo tenebrarum, quod nocentes suis quoque oculis vix fatentur, non servo, non creditur ancillae. quid internuntiis, quid opus est ministeriis? sufficit animus duorum, explicat omne filius materque secretum. incestum tanto incredibilius est, quanto et de illo plures locuntur.

O misera condicio sexus, cuius ipsae plerumque virtutes fabulas parant! 'cur ista nullis in publicum gaudet egressibus? unde adversum omnes tam rigida conversatio, tam severus adfectus? nihil concupiscit, nihil ergo desiderat? filius possidet cuncta tempora, universos occupavit adfectus, filius matris tota iactatio est. rogo, numquid adamavit?' mihi credite, non est nefandorum ista simplicitas. da, ut sit haec inter matrem ac filium conscientia; parcent osculis palam, abstinebunt coram patre complexibus, omnis familiaritas substringetur

in publico, sermones, occursus coram servulis libertisque vitabunt, et maximi sceleris ardor captabit adfectare gravitatem. [8] elige, parricida, quod voles: incestum diligens suspectum non erit, neglegens deprehendetur.

Sed quid ego sic ago, tamquam inauditum, incredibile scelus locutus sit populus? teneo in hoc sermone facinus unius. mali mariti non interest, incestum de uxore fingat an credat. quid? iste ergo non timuit tam nefandae rei famam, nec ad aures patris pervenire rumor erubuit? dissimules licet, a te malignitas accepit ortum, te secutus est, quisquis hoc ausus est narrare, proferre. da bonum patrem, bonum maritum; dicturum me putas, non credet? nesciet esse rumorem. ite nunc, iudices, et adhuc dubitate, quis famae fuerit auctor, cuius pater agit causam.

[9] 'Speciosus,' inquit, 'fuit.' non magis hoc facinus in matre est quam crimen in filio. 'speciosus fuit.' ut hoc obici possit, ut debeat, adice, 'et adulter et raptor; in illa matrona maritali dolore paene percussus, in illa virgine publica subclamatus invidia.' quamquam haec quoque intra notos decurrunt iuventutis excursus. quid ais? ab incesto libidines coeperunt? hoc primum umquam iuvenis admisit? hoc solum argumentum sumis ex forma? dic potius: 'deprehendi iuvenem mihi venena miscentem, in necem meam conscientia sceleris est armatus.' infinitum est, quantum debeat ante fecisse filius, ut de illo incestum pater sibi credat. 'speciosus fuit.' quis enim non est formosus filius matri? amant debilitates, amplectuntur illum morborum suppliciorumque pallorem, et in vires caritatis adcrescit ipsa miseratio. non inpedit <s>acrae pietatis animum deformitas, pulchritudo non auget; amare liberos unus adfectus est. liberi, marite, liberi non amantur oculis, non complectitur mater ore, non vultu, sed est in filio matri nescio quid homine formosius. possit forsitan novitas sollicitare visus, expugnare mentes; in matris aspectu coalescit infantia, pueritia consurgit, iuventa subrepit; speciosum suum cotidie videt, miratur, amplectitur. quae tamdiu amavit, quando incipiat amare desinere? non est opus, nocentissime senex, ad hoc nefas caritate, sed amentia, sed furore. ut in iuvene suo mater possit concupiscere, quod formosus est, oderit oportet, quod filius est, et adeo sacris adfectibus non adiuvatur in facinus, ut ad illud nisi per oblivionem sui transire non possit.

[10] Quid, quod et hoc incredibilius est, quod parem duorum poscit insaniam, et ad incestum opus est, ut adamet et filius, non ut adametur? ab utro deinde vultis incipere preces, venire sermonem? audebit hoc rogare filius matrem, mater hoc inpetraturam se sperabit a filio? hunc animum tuum, senex, quo cum maxime taces, si non est callida, non maligna simulatio, de fide tanti sceleris interrogo: an potest mater admittere, quod loqui non potest pater?

'Speciosus fuit.' libet interrogare hoc loco omnes humani generis adfectus. placet ergo, ut, si filio optigerit indulgentior facies, vultus erectior, refugiat mater amplexus? si virginem usque ad notabilem speciem natura formaverit,

timeat oscula pater horreatque contactum? dii deaeque male perdant tam inpudentes sollicitudines, tam nefarios metus! prope est ab incesto timere, ne fiat. malo simplicitatem, quae non vereatur infamiam, malo nudos adfectus inconsultamque pietatem; nihil de se fingi, nihil credant posse narrari. teneat insatiabiliter, avide; tanti fama non est, ut amet filium mater sollicitudine pudicae.

Me quidem, marite, si quis interroget, omnes matres liberos suos, tamquam adamaverint, amant. videbis oculos numquam a facie vultuque deflectere, comere caput habitumque componere; suspirare cum recesserit, exultare, cum venerit, conserere manus, pendere cervicibus, non o<s>culis, non conloquiis, non praesentiae voluptate satiari. hoc est ergo <in> tam nefanda suspicione saevissimum: incestum non potest fingi, nisi de optima matre. execrarer mehercules, iudices, si crimen istud clarius obiecisset filio pater, si usque ad verborum processisset amentiam. nemini minus fas esse debet credere incestum, quam qui propter illud paratus est filium occidere.

[11] Quid, quod non credis tantum, nefande, sed quaeris? Ita tu non times monstri huius agitare secretum? 'populus loquitur incestum;' sed tu nega. 'civitas infamat;' tanto magis osculare unicum et coniugem, tene pariter, duos circa tuum stringe complexum. pro inaudita feritas! ita patri non sufficit non credere incestum, quod non potest probare? ferrem tamen adhuc suspiciones tuas, nefandissime senex, si dissimulanter indicia tanti sceleris agitasses: observa sermones, secreta custodi, omnium dierum noctiumque momentis sagax scrutator insiste. quid tibi cum abruptis, quid cum supremis? incestum iam credas oportet, ut torqueas. at tu -- pro nefas! -- verberibus, ignibus et tota crudelitatis arte scrutaris rem, de qua non deberes interrogare servos, de qua vernilium quoque corporum patientiam petulanter excuteres. laminas accendis, eculeos moves et parricidio suspicaris incestum. nescis, quod praeceps, quod abruptum tam nefandae diligentiae furore commoveas? pater, qui de incesto filium torquet, non est neganti crediturus.

Omnium quidem, iudices, incertorum suspiciones pessime semper a corporibus incipiunt, nec bene de cuiusquam moribus illam partem hominis interroges, quae non animo, sed dolore respondet. nondum dico, quem torqueas, quis inter eculeos ignesque ponatur; criminis argu<men>ta prius, indicia praecedant. novissimum debet esse, quicquid obiter et torquet[ur] et punit. fidem hominum deorumque, ne gravitatem putetis a novissimis ultimisque coepisse! non habet probationem facinus, de quo pater non potest alium torquere quam filium.

[12] Video, qua possis ratione defendi, si omnia ante fecisti, ut incestum aliter erueres. quid ais? interrogasti servulos, nec potuit conscius inveniri? exquisisti ancillas, non apparuit ministra flagitii? non obscena litterarum commercia,

non fatentis deprehendisti nefanda blanditias? nihil invenis maritus, dominus, pater? i nunc et dic scisse rumorem!

Sed, ut torqueas, ducatur tamen quaestio per coniugis ministeria, per filii servulos, in illa potius vilitate desaeviat. prius est, ut repudietur uxor, ut divortio fiat in domo grande secretum. excedit omnem inmanitatem filium ideo torquere, ut scias, an nocens torqueatur. unicum pater ignibus verberibusque interrogas; rogo, quid facturus, si pernegaverit? videlicet, ut laudes, deinde dimittas, ut amplectaris perusta vitalia et laceri pectoris vulnera pietati rursus admoveas? solus superest pudor homini, qui torsit unicum, ~ut torquere debuerit~. faciat te necesse est res ista pessimum patrem, et oderis oportet filium, cui satisfacere non possis. iamiam malo venena, ferrum, subitos ictus inprovisamque mortem. incestum qui non credit, torquere non debet; qui credit, statim debet occidere.

Quodsi tormenta etiam filii placent, si praestanda est satisfactio tam nefanda rumori[s], exigo, ne perdas quaestionem. in media civitate, in ipsa constitue fama, advoca illos malignos, illos loquaces, et saeculi rem exquire audiente populo. coram omnibus torqueri debet, de quo locuntur omnes. interroget quisque, quod volet, suis auribus, suis credat oculis. cur in abditam semotamque partem iuvenis abducitur? secretum quaestionis nec incesto filio debetur nec innocenti. dabo adhuc inter secretum publicationemque temperamentum: advoca propinquos, adhibe amicos, circumpone iuveni serios senes, intersint magistratus, adsistant, quibus habere possit civitas fidem. praestare debes aut tibi, ut probare possis, si confessus fuerit, aut filio, si pernegaverit. [13] at tu, nefande, crudelis, tollis quaestionis alteram partem: efficis, ne possit amplius innocens esse, qui tortus est. quid agunt contra populum tormenta secreta? praedico, testor, iterum dantur malignis alimenta sermonibus, et a quaestione seposita in maius reditur incertum. coram omnibus torquere debet filium pater, et qui vult absolvere et qui est paratus occidere.

Non vultis, iudices, ad facinus indignissimae quaestionis accedat et quod ipse torsit filium pater? adeone non potuit libertis aut servulis necessitas ista mandari, non carnifex potius adhiberi? pater in tormentis filii non aversos tenuit oculos; ipse vestes scidit, velamenta laceravit, manibus flagella concussit, renovavit ignes et mori filium contentione non sivit; diduxit os, quod iam suprema claudebant, fovit animum, ut longis cruciatibus patientia sufficeret. o dignum patrem, cui dicat innocens filius 'feci'!

Non mehercules inprobe mihi proclamaturus hoc loco videor hominem, qui torquetur in matrem, debere coram matre torqueri. cur excluditur infelix a sua causa, a sua quaestione? adhibe speciosi cruciatibus hanc nimis amantem, huius gemitus excipe, huius suspiria oculosque custodi; si quod facinus admissum est, torquebis quidem filium, sed fatebitur mater.

[14] Inrumpere me cum maxime puta in illud tuum, parricida, secretum; inicio properanti quaestioni manum: inhibe ictus, subtrahe paulisper ignes. quicquid est, quod eruisti, profer in medium. memento te fecisse de filio, propter quod tibi non debeat credi. quid spiritum dolore praecipitas, quid miserae intervalla patientiae pertinaci crudelitate continuas? [si] frustra tibi sufficere credis, quod audieris, nuntiare, proferre: incestum ut credatur, ipse debet audiri.

Mirabar et ego, iudices, si tam nefanda quaestio alium exitum potuisset habere quam mortem. hic est parricidii pudor, sic desinunt, quae incipere non debent. facinus quaestionis operis scelere maiore: exire tibi videris per orbitatem. scimus, unde venerit ista contentio: nihil extorsit saevitia misero. vincit torquentem qui occiditur.

Iamiam non miror, quod post ista non habes vocem, verba non invenis. unicum sine teste lacerasti, unicum occidisti soli tibi. deinde vis videri celare facinus, et in parricidio quaeris aliunde tristitiam. praepostera res est filium occidere, deinde erubescere. fas non est non esse notum, propter quod se parricida putat innocentem. eligas utrum voles: aut tormenta damnes necesse est aut silentium. quod non debet indicari, non debet quaeri. posses videri fortassis, crudelissime senex, silentium filio praestare, si viveret; consumpta est paterni nominis religio, omnis pietatis sublata reverentia. si hoc ille meruit, parum in quaestione, parum ultionis in morte est. vindicare vis confessionem? traduc cadaver, et super illa vulnera omnes pone causas. non est eiusdem fateri, cur torseris, et tacere, cur occideris.

[15] Quid ais, severissime parricida? filium consumpsisti per flagella, per laminas: potes tacere? viscera de tuis concepta vitalibus, sanguinem, qui de tua fluxit anima, non insania, non furore sed, quantum vis videri, consilio, gravitate lacerasti: potes tacere? super vulnera unici, super exustos artus metuendus adsistis, et causas quaerente matre, quaerente populo hoc solum dicis: 'occidi; contenta esse debet incerto.' interrogari nunc te, marite, credis a matre sola? causas mortis illius reposcit sollicitudo generis humani: stant circa liberos attoniti parentes, horret invicem se caritas fraterna complecti, rupta est illa osculorum inter soceros generosque simplicitas. quousque nos cum silentii tui interpretatione committis? si nihil factum est, quod debeat erubescere temporum pudor, quid sibi volunt verba media, suspensa? si nefas prodigiosis simile fabulis deprehendisti, miserere, ne sis una morte contentus. incestam gravius odisse debes, quod et venit in forum, quod audaciam innocentis imitatur, et tacenti videtur irasci. cum filium propter rumorem torseris, propter tormenta occideris, non est media res, ut neutrum sciamus.

Mater quidem, iudices, innocentissima hoc complorat, hoc ferre non potest, quod nihil parricida respondet, sed nobis videtur iamiamque esse dicturus.
[16] non fallit nos, nefande, quid captes: hoc, quod supra silentium trahis alta suspiria, quod in prorumpenti videris exclamatione deficere, mendacio paratur

auctoritas, et in fidem erupturae vocis adfertur, ut fateri videaris invitus. dic tamen! par est huic rei matris integritas, ut mentiaris. o quanto nunc dolore torqueris, quod instantem non potes aliqua truci proclamatione discutere! non verba tibi contra miseram, sed argumenta desunt, non voce, sed probatione deficeris. quod solum datur, relinquis infamiae, et nos cum perpetua sermonum malignitate committis. qui interrogantem uxorem nec damnat nec absolvit, rumore contentus est. modestiam mariti pariter et patris accipite: de muliere, quae convinci non potest, sufficere sibi putat, ut incesta credatur. quis umquam tam nefandas artes, tam cruentum deprehendit ingenium? quia non potest probare, quod dixerit, captat, ut credatur, quod non dixerit. dissimulas, taces, saeve, crudelis; invenisti tormenta matris.

[17] Audi, quid misera simplicissimo dolore proclamet. 'non efficies,' inquit, 'callidissime parricidarum, ut non audeam cadaver amplecti. ego vero incesta sum, si possum moderari gemitus, conprimere lacrimas coite in funus, omnes liberi, omnes parentes, custodite planctus meos, observate suspiria. si quid feci, si quid admisi, fatebor. ecce supra lectulum effusa feralem laceros artus et perustum complexa corpus exclamo: teneo unicum meum, velit nolit invidia, meum misera formosum. hoc erat, quod infelicissimam matrem ultra solitae caritatis exagitabat adfectus: amabam, marite, periturum. infames quantumlibet hanc inpatientiam, ego mihi videor defuisse, cessasse, multum de laetitia, multum perdidisse de gaudiis. nemo umquam filium nimis amavit.'

'Excuso tibi,' inquit, 'iuvenis innocentissime, quod supremis tuis nondum praestiti misera comitatum. vivere quidem te defuncto continuo non debui, sed mori marito tacente non potui. rumpam taedium lucis invisae, si prius licuerit coram civitate manibus tuis iusta persolvere, cum damnato supra callidissimum silentium parricida nihil te dixisse constiterit. ignosce, quod ad iudicium istud orbata duravi. timui, ne, si ad exitum impatientia, si praecipiti pietate properassem, faceret alium parricida de mea morte rumorem.'

Quintilian The Latin Library The Classics Page

M. FABI QVINTILIANI DECLAMATIO MAIOR VNDEVICENSIMA

Malae tractationis sit actio. Speciosum filium infamem, tamquam incestum cum matre committeret, in secreta domus parte pater torsit et occidit in tormentis. interrogat illum mater, quid ex iuvene compererit; nolentem dicere malae tractationis accusat.

[1] Debebatur quidem tristissimae orbitatis misero pudori, ut iam taceremus omnes, et post tam prodigiosas rerum sermonumque novitates oportuerat hoc esse novissimum de malis infelicissimae domus, quod occidi filium pater; sed quoniam mulier inmodici semper adfectus super cuncta, quae vel passus sum paulo ante vel feci, reatus quoque me dolore concussit, veni petiturus a vobis,

ne me scientem silentium contentioni praestare credatis; non quia occidi filium, taceo, sed occisus est, ut tacerem. utinam, iudices, negare possem, quod occidi, utinam totum miserae necessitatis ordinem fas esset intra pectoris huius premere secretum! miratur hanc aliquis patientiam meam? ardor ille, qui me modo inpegit in filium, ipsa sui immanitate consumptus est. quicquid erumpere posset in proclamationem, parricidio peractum est, in orbitate conticuit. non habeo adfectum, nisi quo cuncta tantum patiar, audiam, feram. utrumque de filio fieri non potest, ut et occiderim et fatear, cur meruerit occidi.

Quapropter, iudices, satis admirari, satis stupere non possum, quod mulier, cuius praeter optimam sane conscientiam sexus quoque maiorem malis nostris pudorem praestare debebat, tacere non potest silentium meum. [2] novo quin immo fabulosoque secum inpatientiae genere dissentit: queritur de populo, quod loquatur, de patre, quod taceat, nec contenta confessione mariti nihil se dissimulare, nihil scire reatus auctoritate testantis, mavult de silentio meo facere secretum. orbitatis istud amentia sit an innocentia, perditus dolor viderit; ipsius animus potest scire, quid filius meus dixerit, quae me putat habere, quod dicam.

Fidem igitur vestram, iudices, ne vos orbitatis miseratione confundat sola mater, neve maximae calamitatis ibi tantum putetis resedisse sensum, unde vos lacrimae gemitusque conveniunt. mei magis debetis in uxoris conparatione misereri, qui filium et perdidi et occidi: ego sum infelicior ex parentibus duobus, qui quicquid, iudices, ista conplorat, et patior et feci. felicem ignoratione conscientiam matris, quae sufficit interrogare! maior me inpatientia, maior urit adfectus. cur filium occiderim, indicare non possum, nec paenitet, quod occidi.

Infelix senectus, misera patientia, sic quoque quam multa dicenda sunt! fuimus quondam, iudices, fuimus felicissimi parentes, cum adhuc rudis unici nobis blandiretur infantia, duravitque domus tota prosperitas, quamdiu pariter fruebamur, pariter dileximus, quamdiu civitas de nobis hoc solum poterat loqui, filium nos habere formosum. ut vero in eam adolevit aetatem, in qua corporalibus bonis iuventus insolenter exultat, superbus atque adrogans in nullum vitae genus, non in privatos, non in publicos actus florentem duxit aetatem. [3] dii inmortales, quantus qualisque circa iuvenem rumor ingemuit! omnium maledictis succlamatus, omnium denotatione damnatus est, donec et ipse consensum circa se publici doloris agnosceret. inde rarus in publico, et tamquam patris occursus, tamquam civitatis ora vitaret. non est leve concipere verbis, in quantam civitatis execrationem, in quantam culpam iuvenis inciderit: dictus est occidere posse patrem, dictus est dignus, quem posset etiam pater occidere. quid facerem, iudices, infelicissimus senex? iamiam non evitabat fama nec patrem, iam meis auribus nemo parcebat. interrogare non audebam, dissimulare non poteram. fallitur, quisquis me putat quicquam

fecisse consilio: impetus ac temporis ipsius nescio quis ardor explicuit. praeparari filio tormenta non possunt.

Est in miseris penatibus pars remota, seposita, profunda tenebris, tristis accessu, omnibus apta flagitiis, et in qua audeat facere facinus et pater. illo, fateor, dum me variae cogitationes per totius domus spatia circumagunt, quantum intellegere licuit, inprovisus adveni. et ille quidem ad conspectum meum tamquam deprehensus obstipuit refugitque trepidus, puto, ne quaererem causam. inrumpo festinanter, avide, sine liberto, sine servulo, sicut me deprehenderat temporis illius fatum, manibus, ictibus et quaecumque ex obviis dolor in telorum transtulerat usus, ultra vires senectutis adgressus; ignes ex proximo raptos, verbera, quae casus obtulerat, non diviso dolore, non per partes nec per intervalla suspenso, sed semel, sed pariter invado, pars secreti fuit, ut ipse torquerem. [4] dii inmortales, quae contumacia, quae fuit illa patientia, cum domi torqueretur a patre, non invocare matrem! non repugnavit iuvenis, non opposuit manus, nullum imploravit auxilium; mersis tantum deiectisque luminibus, tamquam numquam flagella sustinuisset, tamquam meis torqueretur oculis, omnis ictus excepit in faciem; verberibus, ignibus laudatos vultus, velut illis irasceretur, opposuit. reddo testimonium novissimum pudori: cum iam mori vellet, occisus est.

Laudo, iudices, patientiam matris: cum et ipsa semper plurimum esset domi, et ab illo secreto fortasse non longe, intervenire noluit, interpellare non ausa est. sed et manibus meis gratulor, quod non propinquus aliquis, non amicus inrupit; occidissem, quisquis me tunc ausus fuisset interrogare pro filio. sepelivi tamen lacera membra, funus indulsi, ossa collegi. non iniecit uxor lectulo manum, non inter exequias planctibus elisisque uberibus mihi fecit invidiam. unde in hanc inpatientiam prorupit, exiluit? domi me nihil interrogavit.

Possum iam, mater infelix, coram liberis ac parentibus, possum audientibus diis hominibusque clamare: et ego amavi filium meum, non osculis, non infirmitate, non lacrimis, sed viribus, dolore, patientia. unicum, quem, si acie clausisset hostis, vicaria morte servassem, si subitum cinxisset incendium, extulissem relicta meorum parte membrorum, eripui malignitati, abstuli famae. habeo, quod inputem tibi, natura, pietas: rem difficillimam feci, quod non me potius occidi.

[5] Malae tractationis accusat. adeone, uxor, tibi parum videor dedisse poenarum post parricidium, ut labores, ne lucrifaciat pater, quod occidit filium suum? non pudet ergo, si<c> irasceris parricidae? quid tibi cum lege, quam propter alios minores accepistis adfectus? querelas habet ista, non gemitus, et matre seposita solam conplorat uxorem.

Rursus ad populum vocas miserum pudorem, materiam novi rumoris accendis; perdidi ergo rationem secreti mei. sic omnia feceram, ne quid aut quaeri posset aut dici. iam vero quid inpudentius, quid indignius quam cum sibi de liberis credunt licere tantundem, et aequum ius patris ac matris esse contendunt, quasi nesciant nobis arbitrium vitae necisque commissum! non est privilegium filium occidere, cum fieri potest, nec quisquam tantum ideo fecit, quia liceret. viscera unici lacerare suffeci; ignosce. si non potes, mihi crede: nemo filium suum occidit odio; non erit tanti iuvenis invisus. illud est in patribus usque ad parricidium terribile, quod amant, quod succurrunt, quod sibi videntur aliter non posse misereri. non est, quod vos ab aestimatione malorum meorum mollior sexus abducat; maioris adfectus est filium occidere quam vindicare. desine igitur me, mulier, fatigare interrogationibus tuis. ita tibi non videtur omnia respondere pro filio, qui dicit 'occidi'? et licet comprimantur exclamationes, ora claudantur, nihil negat, qui hoc fatetur. atquin summorum facinorum ipsa inmanitas innocentia est.filium pater non demens, non insanus occidi -- hominem extra sensus adfectusque positum, quisquis non miseretur! -- occidi[t]. [6] vides senem sanguine suo fluentem, laceratis exustisque illis sanctioribus carioribusque visceribus super exanimis unici corpus cruentis manibus iacentem; horre[o] cadaver et velut corpora, quae caelestis exanimavit ignis, adire propius time[o]. ad quaedam facinora sufficit claudere oculos, vultus avertere, tacere, mirari et incredibilis calamitates relinquere suis causis. miserere, ne quid amplius quaeras, ne quid interroges. dicturum me putas: 'parce saeculo, parce marito, parce patri'? tu vero parce illi, qui occisus est.

Novum, iudices, uxoris in marito crimen audite: silentium est, de quo queritur. solebat indignatio vestra convicia nostra ferre non posse, et matronalis indignatio dicere videbatur: 'non parcis erga me, marite, verbis, nullam habet nostri tuus sermo reverentiam; facile prorumpis in opprobria, facile quodlibet obicis, exclamas, et, dum nimium libertati vocis indulges, potest populus aliquem de me facere rumorem.' tu, mulier, obicis mihi rem, quae nulli umquam crimini fuit, solam in nostris moribus innocentiam, voce<m> repressam [taciturnitas]. vide, cur manus, cur verba peccare videantur: illis infamamus, his torquemus, occidimus. vis scire, quam non possis queri de silentio meo? felicissima fueras, si idem fecissemus omnes.

Finge me paulisper sepositis silentii causis hoc tantum respondere: non prodo secretum. [7] ex omnibus, iudices, quibus humana pectora seriis gravibusque complentur adfectibus, nullam difficiliorem quam silentii credo virtutem, adeoque promptissimo sermone facile delinquimus, ut constantiam tacendi neque in aliis ferre possimus. crimen hoc in me mulier vocat, quod in priscis illis morum mentiumque rectoribus fuit prima sapientia, quod quosdam totius vitae pertulisse patientia[m] magis illa seria miratur antiquitas, quam quod temporum vices, siderum cursus et profunda naturae velut conscia ratione sanxerunt. quae, per fidem, inpotentia est effringere rigens sacra

dissimulatione pectus, evolvere animum, quem supra sua secreta compositum non laetitia, non dolor, non necessitas, non fortuita laxaverint! quisquis de tacente queritur, multo minus ferre poterit loquentem. nec adeo coniugali societate cuncta miscentur, ut nihil sibi adversus hanc concordiam proprium relinquat animus. est aliquis etiam a sanguine suo secretus adfectus genusque reverentiae, ut tacenda minime velis scire carissimos, quaedam non possis verberibus, eculeis eruere, et plerosque videas fortiter supra sua secreta morientis. agedum, si videtur, utrumque sexum, omnem condicionem, omnem scrutemur aetatem: nullum sine conscientia pectus, nulla vita sine causis tacendi. si te interrogaret omnia maritus, haberes aliquid et tu, quod non fatereris. et quanto silentium gravius est in sene, verecundius in marito, sanctius in patre! [8] pudeat nos, mulier, infirmitatis: vicit nos modo iuvenis ille constantia; mori voluit, ut taceremus.

Vides, mulier, quibus in<ter>pretationibus praestes tuum dolorem? diceris ideo me interrogare, quia scias omnia me potius pati malle quam loqui. quis enim in hac civitate non novit taciturnitatis meae rigorem, quis ignorat, qua cuncta soleam ferre patientia? ne occisurus quidem suspiria gemitusque praemisi, nihil feci, unde erupturum quandoque per orbitatem patris animum aut tu praescio timore sentires aut ipse periturus. hanc nunc me iactare constantiam putas, quod nihil in publico, nihil in ullo mihi permisi proclamare conventu? ego vero non sum questus de iuvene nec tibi, nec captavi, ut illum mecum et mater odisset. frustra te putas extorquere accusatione posse, quod mihi non ipsae calamitates, non dolor, non meditatio orbitatis expressit. Uras licet, durabo, perferam. passus sum iam, quod erat difficilius: occidi.

'Torsit,' inquit, 'filium meum.' breviter, iudices, ratio reddatur: infamem; quid refert, an innocentem, si aliud omnibus liquet? iuvenem cunctis pignoribus invisum, omnibus adfectibus gravem maligni fecere sermones. quid agimus, anime, quemadmodum effugimus, evadimus? in tanta infamia nihil facere credentis est. vis me circumire singulos, reclamare populo, cum rumore rixari? tuae fortassis infirmitati conveniat negare; me tantum fortior adsertio unici decet: eripiendus est non contentione verborum, sed ut civitas stupeat, ut erubescat. [9] torquere me filium putas? invidiam facio populo: videor mihi illis verberibus lacerare famam, illis ignibus increpare rumorem. quaestio de infami filio unam ratione habet, ut probes innocentem.

Dii mala prohibeant, ut noveris illum dolorem, quo potest torquere filium pater! nihil est infelicius homine, cui de unico suo mors sola non sufficit. iuvenem, in cuius animo perdiderant nomina nostra respectum, quem cotidie necesse habebamus excusare rumori, qui inter nos formosum malebat agere quam filium, verberibus ignibusque consumpsi. vis scire, quanta tormentorum ratio fuerit? debuit etiam tortus occidi.

Si tamen utique, mater, vis scire causas, breviter audi. prospiciebam miser in grande quandoque facinus prorupturum, quod otio vitam, quod desidem domi perdebat aetatem. non peregrinationibus excolere mentem, non experiri militiam, non temptare maria, non rura colere, non administrare rem publicam, non ducere volebat uxorem. praeterea traxerat ex frequentibus castigationibus taedium patris, et in execrationem mei conscientia, quia non emendabatur, exarserat. timebat occursus, non audebat adire conloquia; oscula convictusque fugiebat. breviter perditissimae mentis definienda mensura est: oderat me filius et timebat.

Filium igitur totius civitatis existimatione damnatum, quem adhuc vivere mirabantur homines, torsisse me putatis? ego vero occidi tarde, diu. quaestionem illud vocas? poena, supplicium et malorum meorum exitus fuit. nulla ratio est interrogandi hominem, cui non est fas nisi negare. quanta tamen mihi fuit et in quaestione moderatio! [10] non enim praecipiti raptus inpulsu exsilui repente, subito, nec captus dolore caeco inpatientiae meae velox vulnus inflixi. non potest non ratione occidi filius, cum ante torquetur. dedi moras, spatium, tempus indulsi. vides, quantam hinc malignitatibus potuerim praestare materiam: si in illo secreto gladio tantum, si vulneribus egissem, exitum fecerat iuvenis deprehensi.

Non est igitur, mulier, quod mihi facias duplicatae questionis invidiam, id est, quod torsi et occidi. sola est huius necessitatis ratio de morte. illud est parricidium, filium torquere victurum. putas iuvenem vivere potuisse, cui iam non poterat nisi morte succurri? quem contra ma<li>gnos sermones adserere coeperam, non reddidi rursus infamiae, neque in oculos et ora vulgi de secreto patris emisi. providentia[m] mea[m] tibi quoque, mater, ne in hunc interrogetur, eripui. ille vero non fuit post tormenta laturus vitae pudorem, ut interrogaretur a singulis, ut negaret. verum, mulier, adfectibus tuis renuntiandum est: ad totius domus nostrae pertinere innocentiam credidi, ne se ipse potius occideret.

Sentit, iudices, mulier ad ius querelae suae nec quod torserim, nec quod occiderim pertinere, itaque quaerit, quid mihi dixerit ille, de quo nescit, an dixerit. quid ais, mater inpatiens? ita in morte filii tui nihil aliud ad te pertinet, quam quid locutus sit, ita, si respondero, remittis parricidium, tormenta non obicis? o inconsultam muliebrem semper amentiam! quid iuvenis in tormentis dixerit, tamquam ignoret, interrogat; nihil comperisse non credit, tamquam sciat, quid dixerit!

[11] Fidem communis sanguinis, fidem communium malorum! ne parricidii me velis agitare secretum, ne calamitatibus nostris gravem facias innocentiam tuam! viderit, quid meruerit, iuvenis ille; ego iam possum suprema revereri et post exitum unici revertor in patrem. maior defunctis liberis praestanda reverentia est, nec quicquam minus convenit adfectibus patris, quam si

insultare videatur occiso. in gratiam me cum filio reduxit orbitas, iram nostram mors severa conposuit. quin immo recogitanti mihi totum secreti illius ordinem subit tacita miseratio. quantam ego debeam reverentiam filio, quem potui torquere solus, quem potui solus occidere!

Perseveras, cogis, instas? invicem te, mulier, interrogo, cur, si tanto opere volebas scire, quid interrogarem, quid ille loqueretur, non inruperis in quaestionem, quam nullis ministris, nullis custodibus vallaverat pater. quanto melius, mater, ipsum adisses, quanto fortius interrogasses una, quanto tibi plura dixisset! quis te, mulier, adfectus abegit, tenuit, exclusit? agnosco verecundiam tuam: timuisti, credo, ne, si in illo secreto fuissemus omnes, occidisse filium diceretur et mater.

Instas tamen et miseri senis ora diducis? puta me hoc solum dicere: ex maximi facinoris colluctatione veniens, quid audierim, nondum scio; totus adhuc sum in parricidio meo, et post mortem unici omnia, quibus laceratus, occisus est, in animum meum tormenta redierunt. est quidem difficile, ut aliquem pati pudorem parricida videatur, verumtamen stupore<m>, amentia<m>; et in silentium orbitate defeci: ablata est mihi omnium verborum fides, omnis sermonis auctoritas, nec habet causam loquendi, cui non potest credi. [12] desine, mulier, interrogare; filium, quem occidit pater, nec absolvere nec accusare iam debet.

'Quid,' inquit, 'dixit, cum occideres?' miseram parricidii innocentiam, quod hoc me non potestas, non magistratus, non propinquus aliquis, non amicus, non ille semper loquax populus ac malignus interrogat! quiescitis, tacetis; me infelicem, numquid scitis omnes? puta me, mulier, hoc tibi respondere: non habent incredibilia vocem; quaedam maiora sunt, quam ut illa capiat modus sermonis humani. tu vero crede nihil aliud fuisse quam furorem, insanisse me puta. videbam quae non fiebant, audiebam, quae nemo dicebat. hoc solum non insanientis habui, quod tacebam. finge me respondere: nihil dixit, nihil locutus est. non credis? atquin multo minus creditura quid dixerit.

Accipe, mulier, brevem veramque rationem, cur in quaestione iuvenis occisus est: torquebam nec interrogabam. si qua ad aures tuas ab illa quamvis remota domus parte perlata vox est, meus gemitus fuit, meorum viscerum dolor. quaeris, cur nihil dixerit? quia non habuit. quod scire vellem, quod audire deberem. nihil aliud quaestio illa captavit quam silentium, quod praestare vita non poterat. quisquis in tormentis occiditur, ideo tortus est, ut occideretur. an tu quaestionem illam fuisse credis, qualis vernilibus corporibus adhibetur? ideo enim eculeos movebam artifex senex, ten<d>ebam fidiculas ratione saevitiae, ut leviter sedibus suis remota compago per singulos artus membra laxaret. consumptus est spiritus silentio sui, et verbera ignesque animum pariter vocemque cluserunt. videbatur mihi premere gemitus, tenere suspiria, et sic nihil dixit, tamquam torqueretur ab homine, qui sciret. [13] miraris hanc

in filio contumaciam, in iuvene patientiam? patri torquenti non potest aliter responderi, quam ut mori malit quam confiteri.

Quod sufficit igitur, interrogantibus respondeo, mulier: occidi. fallitur, quisquis expectat, ut obiciamus illa communia. ego vero proclamo non luxuriosum, non amore meretricis infamem; nihil ille delinquebat, quomodo liberi solent. monstrum erat inenarrabile, quod nollem deprehendere, quod ferre non possem.

Miratur aliquis, quod non abdicaverim, nec notissima ultione patrum fuerim tantum expulisse contentus? tuus, mulier, nefarius, tuus inconsultus non permisit adfectus. filium, cui contra severitatem meam ignoscebas. quem mecum odisse non poteras, secuta fuisses abdicatum.

Finge iuvenem dixisse nescioquid; ego audire nihil potui. non enim potestatis alicuius more consederam, nec torquentibus aliis agebam iudicem pater. ego tunc cuncta et passus sum pariter et feci. non vacabat aures praestare verbis, excipere gemitus, aestimare singultus; avocavit me contentio, dolor, orbitas, parricidium, omnia facta sunt festinatione praecipiti. idem patris adfectus est torquere, ut scias, occidere, ut nescias.

'In meam,' inquit, 'infamiam taces.' ita nunc primum laboras, misera, de fama, et post unici mortem pertinere ad te coepit, quid loquantur homines? scilicet filius inpensus est, ut erubesceres, ut male audires. adeone hoc captanti non erat satis rem totam commisisse rumori? [14] ego vero me famae tuae, mulier, opposui, et inter matrem filiumque medius parricidium feci, unicum occidi, ne quid aliud loquerentur homines. alioquin si hoc capto, quod putas, quousque taceo, in quod tempus differo illam, quam me putas premere, vocem? ecce reatus, iudicium, pronunti<ati>o: ego tamen scire me nego. egregiam rationem malignitatis: locuturus adversus uxorem feci, ne mihi crederetur!

Fateor igitur: nihil ad certum indubitatumque perduxi. hoc est quin immo, propter quod ad mortem usque contendi. non explicant tormenta quaestionem, quae occidunt.

'Quid,' inquit, 'dixit?' felicem te, misera, si nescis! 'quid dixit?' ita non es contenta conscientia tua? non sufficit, quod non habuit ille, quod negaret, quod fateretur? poscis verba quaestionis, cogis, extorques? testor, tu facis, ne possis negare, quod dixero. 'quid dixit?' parasse se parentibus venenum? negas. proditionis agitasse sermones? negas. tyrannidis inisse consilium? negas, et quicquid dixero, negabis. o bonae conscientiae incauta simplicitas! ita non times, ne coactus loqui multa fingam, multa componam? si potes scire, mulier, an mentiar, scis, quid dixerit. 'quid dixit?' nihil. 'quid dixit?' omnia: maledixit saeculo, fecit temporibus invidiam, detestatus est patrem, conviciatus est matri. 'quid dixit?' plus quam interrogabam. vicisti, mulier,

obstinationem meam; audi breve succinctumque responsum, quid dixerit: quod quaeris, quod putas.

[15] O si quis in illam vos secreti nostri potuisset adhibere praesentiam! vidissetis novum genus quaestionis. stabam senex furiis monstrosae feritatis accinctus, manibus exertis, hinc ignibus, hinc verberibus armatus. super ora, super oculos iacentis adsistens clamabam: 'furiose, demens, tace!' et ille velut exustis amputatisque, per quae dolor exit in verba, fuit adtonitus, amens. quotiens admotis ignibus ad aliquam corporis partem totum pectus inposuit! quotiens hiatu oris avide flammas adversus exeuntia verba collegit! cum vero iam totus calor verberibus expulsus viribus novissimi doloris erumperet, pertractis ab ima pectoris parte suspiriis brevissime collecti spiritus, ille, quo redditur anima, singultus fuit similis exclamaturo nescio quid, quod et tu fortassis audires. occupavi, fateor, et advocatis, quas iam consumpseram, viribus, manibus, telis totoque corpore pariter adnisus, antequam mentiretur, occidi.

Misera temporis illius recordatio! deficientem in manibus meis filium vidi, aspexi ora pallentia, frigidos anhelitus, interrupta suspiria et animam magno silentio exeuntem. non tamen tormenta laxavi, non subtraxi restinxique flammas. miserere, mulier, ne quaeras amplius vocem huius adfectus. filium, qui moriebatur, occidi, non perdidi tamen, non perdidi unici mortem, fortuna, non perdidi: iam me non interrogat nisi sola mater. consiste agedum, mulier, loco meo, et in habitum paterni furoris accincta admove eculeos, flagella, laminas; praedico, testor, aliter non possum loqui, aliter mihi non potest credi.

[16] Quamquam, miserrime iuvenis -- fas est enim iam tuos alloqui manes -- exprimere mihi vocem nullus poterit dolor. quantum volet, laceret, vel occidat; vincere me tormenta docuisti. si tamen fas est cogitationis memoria tractare verba miserae quaestionis, cur me coram populo magis interrogas? eamus, uxor, in illam desolatam domum, in illud iam patris filiique secretum; ibi me interroga, ibi, ubi torsi, ubi occidi, ubi adhuc forsitan filii tui vaga per maestos penates anima discurrit. porrigat aliquis imaginem iuvenis occisi, ponat in sinu matris illas vestes, quibus ipsa iuvenem misera comebat. eamus ad tumulum, misceamus supra busta lacrimas. ibi aut tacebimus pariter aut invicem confitebimur.

Iamiam miser mori possum: explicui[t] te, sollicitudo, pietas. non scribo tabulas, testamento suprema verba non credo. et ego moriar in tormentis meis. illud tantum novissimis precibus a te, civitas, per liberos ~ferre coniuges paterne~ a te, uxor, per occisi iuvenis umbram peto, a te, mater, ne quid amplius quaeras ~tu famam ne dicas~.